

જહાંગીર
વકીલ
મિલ

[અમદાવાદ]

દોસ્તી
અને
ટુવાલ

નવજીવન

મિલ

[મલોલ]

પોપલીન

અને

સાડીઓ

રૂસ્તમ
જહાંગીર
મિલ

[અમદાવાદ]

કેરિબ્રક

અને

સાડીઓ

ન્યૂ
જહાંગીર
વકીલ
મિલ

[ભાવનગર]

કાઠિયાવાડની
સામાન્ય જનતામાં
ખૂબ વપરાતું
છાપેલું કાપડ

વિજયનગરનાં ખડેશમાંથી

‘કૃષ્ણા ખતી’

જહાંગીર વકીલ ગ્રુપ

卐 नूतन वर्षाभिनंदन 卐

पि हारी ना मा ल नो आश्रु राभो

: अमारी विशिष्टताओ :

- यादर
- जेडशीटस
- साडी
- शर्टिंग्स
- लोन्ग कलथ

⊗ आकर्षक ⊗ मुलायम ⊗ टिकाऊ

धी पिहारी मिहस लि०

पारट पोक्ष नं. ४ : : अमदावाद

卐 સાલ મુબારક 卐

શ્રી વિજયભીલ મુલ્કી

સાહેબ

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તક : ૪૭

કારતક : ૨૦૦૫

આંક ૧

૦ જય હો ૦

જય હો ભારતમેયા તારો,
જય જય હિંદ અખંડ અમારો.
સૈકાઓની વીતી રાતો,
પ્રગટયા કરશે દિવ્ય પ્રભાતો,
ભારત-ભાગ્ય તણો જગ માથે
                    ઝગશે સ્વર્ણ સિતારો.—જય હો
નવજીવનની ભરતી આવી,
સુકૃત તણા માતીમાં લાવી
ભારતવીરતણાં બલિદાને
                    આવ્યો વૈભવ-વારો.—જય હો
અલાખલાઓ ગર્થ સો ભાગી,
રિદ્ધિસિદ્ધિઓ આવી લાગી,
વસાતળે પહોંચ્યા છે દળતા
                    હુઝ-હુઝારના ભારો.—જય હો
ભક્તજનો સો ભારત કેરા,
પ્રેમે એક બનેલા અનેરા,
દેવોના દેવતથી કરશું
                    સર જય વિજય હજારો.—જય હો
મૈયાની મંગલ સેવામાં
સ્પર્ધા કરતા સો દેવામાં
ગગન ગજવતે સૂરે ગાશું
                    જય જય હિંદ અમારો.—જય હો

૨૦-૬-૪૮

પૂજાલાલ

卐

॥ नवसंवत्सरे कालखगसुद्दिश्य ॥

प्रो. प. जी. भट्ट

१

नि सीमशून्यान्तरसंचरिष्णो !
अनन्तकालात्मक ! भो पतत्रिन् ! ।
पुरातनः सन्नपि नश्यरूपै—
ध्वमत्कृतिं त्वं तनुपे पृथिव्याम् ॥

२

विचित्रवर्णैर्विविधैः स्वपक्षैः
संवत्सराकारधरैर्युतस्त्वम् ।
एकैरुमब्दं किरसि स्वपिच्छं
यद्भाविनो दर्शयति स्वरूपा ॥

३

पुरा त्वया भारतवर्षभूमौ
सश्रीकमभ्युन्नतिपूर्वगं यत् ।
नवं नवं स्वीयपलाशपिच्छं
पवित्रमैश्वर्यकरं विसृष्टम् ॥

४

धौतः कालः स यस्मिन् मधुघृतसरितामन्नयन्तुप्रवाहा
वर्षेऽस्मिन् वर्ण्यते किं तदनु तनुधृतामद्वितीया समृद्धिः ।
रामादीनां तथा सत्कविकुलजयिनां कालिदासादिकानां
द्योतनां पार्थभाष्मप्रभृतिसुकृतिनामत्र विद्योतिता धीः ॥

५

यद्यानां स प्रवाहस्तदनु परिणतश्चित्रमासीद्विचित्रं
सा सिद्धि सा समृद्धि स्मृतिपदविमगात्क्षीयमाणा क्रमेण
गंभीरं चिन्तनं तद् व्यवहृतिसरलं नीयनं यत्प्रजानां,
संक्षोभं ह्य ! प्रयातं कलुषितमथ तद्भागधेयक्रमेण ॥

६

आक्रान्ता भूमिरेषा यवतजनपदैराहता नैकवारं
दर्शं दर्शं स्वसूनूनवनतिपथगान्निप्रभा दुर्बलाऽभूत् ।
स्वातन्त्र्यं नष्टमस्या निगडितचरणा दुर्गतिं सा प्रपन्ना
काले काले तदानीं राग ! तव घपुपो रकपिच्छं पपात ॥

७

तदा प्रतापेन शिवाजिना धा
धीरेस्तथान्यैरुपदर्शितं यत् ।
तत्स्वार्पणं सूचयितुं पतत्रिन्
संप्रेषितं शोणितपिच्छमत्र ॥

નૂતન વષે કાલવિહંગને ઉદ્દેશીને:—

ગ્રા. એ. છ. ૧૬

૧

નિઃસીમ વ્યોમમાં વિચરનાર અનન્તકાળસ્વરૂપ હે પક્ષી ! પુરાતન છતાં, નવાં નવાં સ્વરૂપે પૃથ્વીમાં તું ચમત્કાર કરે છે.

૨

હે પક્ષી ! તું વિચિત્ર વર્ણનાં તારાં સંવત્સરસ્વરૂપી વિવિધ પીંછાંઓથી યુક્ત છે અને તેમાથી તું તારુ એકએક સંવત્સરરૂપ પીંછું ખેરવે છે, જે (પિંછ) અવિધ્યતું સ્વરૂપ ખતાવે છે.

૩

પૂર્વે તેં ભારતભૂમિમાં તારું દેહીયમાન ઉત્તતિનું પૂર્વગામી, નવું નવું, પવિત્ર, સમૃદ્ધિકર લીલું પીછું નાખ્યું હતું

૪

તે શ્રીતકાળ હનો, ત્યારે મધ અને ઘૃનની સરિતાના પ્રવાહો વદ્યા હતા ત્યાર પછી (શ્રીતકાળ પછી) માનવોની જે અદિતીય સમૃદ્ધિ યર્ધ તેનું વર્ણન શું થઈ શકે તેમ છે (તે અવશ્ય છે) ? એ સમયે રામ વગેરેની, તથા મુકેશિના સમૂહમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારા કાલિદાસ વગેરેની, તેમજ સત્કાર્યશીલ અર્જુન, ણીશ્મ ઇત્યાદિ વીરોની જયશ્રી જળહળી હતી.

૫

સંવત્સરોનો તે પ્રાહ ત્યાર પછી બહાલો ઠોણક અવનવું ચિત્ર ઉજાળ્યું પૂર્વેની તે સિદ્ધિ, તે સમૃદ્ધિ-પ્રત્યેક ક્રમે ક્રમે ક્ષય પામતી ગઈ અને સ્મૃતિગ્રેષ્ઠ યર્ધ (નાશ પામી) પ્રભવું તે ગણીર ચિન્તન, વ્યવહારમાં સરલ જીવન, અરેરે ! હોશ પામ્યાં અને ભાગ્યાનુસાર કલુષિત બન્યાં

૬

આ ભારતભૂમિ પર વારંવાર આક્રમણો થયા અને યવનોથી તે પદકલિત થઈ પોતાના પુત્રોને અવનતિને માર્ગે જતા બેઈને તે નિસ્તેજ, દુર્જીવ જની, તેનું સ્વાતંત્ર્ય નાશ પામ્યું, યગમાં ભેડીઓ પડી અને તે દુર્દશાને પામી ત્યારે હે પક્ષી ! તે તે સમયે તારા શરીર પરથી શત્રુ પીંછું ખર્યું.

૭

ત્યારે પ્રતાપ, શિવાજી અને ણીલ વીરોએ જે સ્વાર્પણ દર્શાવ્યું તે સ્વાર્પણને સૂચવતું રક્ત પિંછ હે પક્ષી ! તેં ખેરવ્યું.

८

९

पारक्यशासनविशोपितसत्त्वसारं
दुर्मेघकालरजनीतमसावृतां ताम् ।
काश्यममूर्तिमवशां निजमावृभूमिं
प्रातु तदीयतनया जुहुवुः स्वदेवान् ॥

संस्थापिता देशहितानुरक्तै—
महासभा भारतवर्षभूमौ ।
आह्वलीयतन्वाजननो विमोक्तुं
याजन्यभावेन समुद्यताभूत् ॥

१०

देशाग्रणीनां सततप्रयासै—
रनन्यसाधारणतां गता सा ।
स्वातन्त्र्यसिद्धिं परमामवाता
निशा गता सा परतन्त्रतायाः ॥

११

तस्याः कृथा वर्णयितुं न पार्यते
सा स्वापणस्यैव कथा विराजते ।
अनन्यसामान्यचरित्रकीर्तन
महात्मनोऽस्यां नितरां प्रकाशते ॥

१२

यजीवनं यन्मरणं महात्मनो
यत्कर्म सत्यव्रतिनोऽतिनिर्मलम् ।
निर्घैरभावस्य च यत्समर्पणं
दिशन्ति नो घर्भरद्वस्यपद्धतिम् ॥

१३

हृदिर्घर्णेरेवं पाग । तप सुपदैर्निपतितैः
पुरा देशे क्तिदि सकलद्वयाद्वादननी ।
विपर्यस्तावस्या सपदि गलिता शोणनस्त.
स्वभूमेर्वात्सल्यात्तदनु सुभटस्वार्पणमभूत् ॥

१४

सवत्सराणामितिहास पद्यं
पाग । स्वपदैरुपदर्शितोऽयम् ।
प्रतोक्ष्यते किं नु पतिष्यतीति
श्वेतं सुपिच्छं नववत्सरेऽस्मिन् ॥

१५

आशास्यते श्वेततनु प्रदर्शितं
तत्कल्पतां दुःखद्वयान्निशान्तये ।
धिया समाश्लिष्टवपुः सरस्वती
भूयाजनानां सकलार्थसिद्धये ॥

૮

પરદેશીના અમલથી ચૂસાઈ ગએલા સત્તવાળી, દુર્લેધ કાલરાત્રિના અન્ધ-
કારથી છવાએલી, સાક્ષાત્ કરુણમૂર્તિ અને પરવશ પોતાની માતૃભૂમિના રક્ષણ
માટે તેના યુત્રોએ પોતાના દેહ હોતી દીધા.

૯

ભારતભૂમિમાં જેના હૃદયે દેશની દાઝ હતી તેવા પુરુષોએ જે મહાસભા સ્થાપી
તે (રાષ્ટ્રીય મહાસભા) અંગ્રેજોના શાસનમાંથી માતૃભૂમિને સુક્ત કરવા અનન્ય
ભાવથી કટિબદ્ધ થઈ

૧૦

તે મહાસભાએ દેશનેતાઓના સતત પ્રયાસોપર અસાધારણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત
કરી, સ્વતંત્રતાની પરમ સિદ્ધિ મેળવી પરંતુ ત્રતાની તે રાત્રિ પસાર થઈ ગઈ

૧૧

તેના (મહાસભાનો) ઇતિહાસ વર્ણવવો અશક્ય છે સ્વાર્પણનો જ તે
ઇતિહાસ બળકી રહ્યો છે. તે ઇતિહાસમાં મહાત્માજીનું અસાધારણ ચરિત્ર
બળકળી રહ્યું છે.

૧૨

મહાત્માજીનું તે જીવન, તે મરણ, તે કર્મ. નિર્વેરભાવવાળા તેમનું તે
સમર્પણ — (આ સર્વ) આપણા ધર્મના રહસ્યમાર્ગને સૂચવે છે

૧૩

હે પક્ષી ! હીલા રંગનાં તારાં પીછાંઓ પડવાથી આ દેશમાં પૂર્વે સર્વ
જનનાં હૃદયને આહ્વાનજનક સમૃદ્ધિનું સૂચન થતું. તે અવસ્થા ઉઠતાઈ ગઈ
એકદમ તારાં (કમથા :) રાતાં પીછાં પડ્યાં. ત્યારે સ્વભૂમિ પ્રત્યે અનુરાગથી
વીરોએ સ્વાર્પણ કર્યું.

૧૪

આ પ્રમાણેનો સંવત્સરોનો ઇતિહાસ હે બગ ! તે તારાં પીછાંથી દર્શાવ્યો.
આ નૂતન વર્ષમાં શું સ્વેત પિચ્છ ખરશે કે નહિ તેની રાહ જોવાય છે

૧૫

આશા રાખીએ છીએ કે તે સ્વેતવર્ણ પીછું દુઃખદાવાનલને શમાવે.
વક્ષીને લેટેલી સરસ્વતી જનોની સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ કરે

એકલા આવે છે — તેમની સાથે ન મળે પાપદળ, ન મળે ગર્ભદંડ, ન સંવગાય નિશાન-
કંઠા તેથી જ તો પેલા પાપની લીધે બેસતી નથી, બારણાં બંધ જ રહે છે !

પરંતુ આમ કયે' તેા ચાલે નહિ કાંઈ અનાદી માણસ જો શાસનનું પ્રયોજન નથી
એમ માનીને પ્રેમના પ્રયોજનનો સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર ન કરે તો તે જનમોજનમ કેવળ
દાસ, અરે દાસાનુદાસ થઈને ક્યાં કરે. મનવજન્મ આનંદનો જન્મ છે એ હકીકત તેને
કેમે કયે' સમજાશે નહિ ! અરે હે કામ, તારા અંતરરતા કાંઈ એકાંત પૂજાર્માં જ્યાં
અંદરણીની દષ્ટિ પહોંચતી ન હોય, ત્યાં કાંઈ અતરંગ માનવને માટે પણ પ્રવેશ બંધ હોય,
જ્યાં એકલા તેમનું જ આસન પાથરેલું હોય, ત્યાંની દરવાજો બોલી દે, ત્યાં દોવો પ્રમટાવ !
જેની રીતે પ્રભાતે સુરપદ રીતે જોઈએ છીએ કે તેમનો પ્રકાશ આપણને સર્વાંગે ઘેરી રહ્યો
છે, તેવી રીતે તેમનો આનંદ, તેમની ઈચ્છા, તેમનો પ્રેમ આપણાં જીવનને સવન ખૂણે
ખૂણે નિભાવવાને જાવરી રહ્યાં છે, તેનું આપણું પ્રત્યક્ષભાવે દર્શન કરી શકીએ ! તેઓ
પોતે પણ પ્રતિભા કરીને બેઠા છે કે તેમની એ આનંદમૂર્તિ આપણને બળપૂર્વક બતાવવાના
નથી જાણેને પ્રતિદિન તેમને પાછા જવું પડે, જાણેને તેમનું આ જગદ્બાપી સૌન્દર્યનું
આયોજનને દરોજ આપણી પાસે વ્યર્થ નીવડે, તેમ છતાં ય તેઓ જોર કરીને પ્રમટ થવાના
નથી. જ્યારે આપણો પ્રેમ જરૂરી ત્યારે તેમનો પ્રેમ સહેજ પથ છૂપો રહેવાનો નથી. કારણ
કે, આટલાટલા દિવસ આપણે પોતાપણાને લઈને આટલાં દુઃખો સાથે જ્યાં ત્યાં આચર્યા
છીએ, એટલે, એક દિવસ એ વિગદદુ ખનું ગદસ્ય કાંઈ એક મુદ્દતે ખુલ્લું થઈ જશે !

○

રામતીર્થ શ્રાવણી તેલ

સ્વેશિયલ નં. ૧

મનજની જાનતત્ત્વો બળવાન બને છે, ધોળા વાળ કાળા
ચામ છે. ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાવમાં વાળ જીવે
છે, બોડા મટે છે, શાદશકિત અને આંખોની દષ્ટિ વધે છે
ગાદનિદ્રા આવે છે, માથાનો દુઃખાવો મટે છે દરેક અતુર્માં
બહેનો, પુરુષો અને બાળકો માટે મહાન ફાળો જગનાર છે.
મોઢી બાટલીના રૂા. ૩-૮-૦૦ નાની બાટલીના રૂા. ૨)
: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ રોડ, મુંબઈ-૪

“ બીજા કરશે ”

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ

ઈ. સ ૧૯૩૦ની સાલમાં ઇંગ્લંડમાં એક બાઈ સાથે વાત કરતા હતા ત્યારે એમણે કહ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનને અહિંસાથી સ્વગત્ મળવાનું નથી—હિંસા એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. એ કહ્યું “અહીંથી પાલમિન્ટના મકાને જવા માટે ત્રણ જ પેની (આના)નો ખર્ચ થાય છે. તમે ક્યારે બોમ્બ ફેંકવા જાઓ છો ?” આ સાંભળી એ બાઈ અવાજ ધર્મ ગયા. વાચા અને કાંઈ વચ્ચે સુસંગતતા જોઈએ એવો એમને ખ્યાલ નહોતો.

બીજા એક બાઈ કે જે આ જ પ્રમાણે હિંસાની તરફથી કરતા હતા તેમને ઉપરના જોવા સવાલ પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો “જે તો બંગાળવાળા સંભાળી લેશે”

પોતે કોઈ પણ જાતનો સ્વાર્થસાગ ક્યાં વિના બીજાઓ પાસેથી બધી અપેક્ષા રાખવી એ કેટલું ઘૃણાપાત્ર માનસ છે !

બીધીજીના સ્મારક ફૂડ માટે પૈસા લેવા જઈએ છીએ ત્યારે કેટલાક કહે છે કે મૂડીવાદીઓએ જ બધા પૈસા જરવા નેપછી. જો મૂડીવાદીઓ જ બધું દાન કર્યા કરશે, તો તેનું પુણ્ય આપણને કવી રીતે મળશે ? આવા મુણ્ડકાર્યમાં તો આપણે પહેલાં આવવાનો પ્રયત્ન કરવો નેપછી, નહિ કે છેલ્લા રહેવાનો.

કેટલાક લોકો કાર્ણાબજારની સામે ખૂબ ઉદ્દેશર્થને જોડે છે; કાણું ખત્તર કરનાર કેટલાંને ફાંસીની સિદ્ધા કરવી નેપછી એવો ઉગ્ર અભિપ્રાય દર્શાવે છે. પણ, કાણું ખત્તર અટકાવવા તમે મદદ કરશો એમ પૂછવામાં આવે તો તેઓ સાફ ના કહે છે કાર્ણાબજારમાંથી કશું લેવું નહિ એવી ખાત્રી આપવાને પણ તેઓ કબૂલ થતા નથી જીજ્ઞંસુ, જ્યાં સુધી વસ્તુઓ મળતી ન હોય ત્યાં સુધી કાર્ણાબજારમાંથી લેવો જ પડે એમ તેઓ કહે છે.

‘બીજા કરશે’ એ માનસ પરાવલ્લબનની પરિસીમા છે. કમનસીબે આપણા દેશમાં આ માનસ સાગ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે. અંગ્રેજોના વખાણ કરતાં એક વાર આચાર્ય કૃપાલાનીએ કહ્યું હતું કે જો નચિંદ અંગ્રેજોને એમ કહે કે તમે જીંધે માથે લટકીને ‘V’ના આકારમાં પગ પડોળા કરશો તો તમને વિજય મળશે તો અંગ્રેજો એ પ્રમાણે કરવા મંડી જાય. આપણા દેશમાં લોકોને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો મજાખરા એવી આશા રાખે કે બીજા આ પ્રમાણે કરશે એટલે આપણને વિજય મળશે મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે તમે એક વાર સૂતર કાંતશો તો એક વાર સ્વગત્ પાસે આવશે પણ, સ્વરાજ્ય લાવવાના મહાન કાર્યમાં કેટલાંને ફાંસો આપ્યો !

જો દેશમાં ‘બીજા કરશે’નું માનસ હોય છે ત્યાં કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ બહુ મુશ્કેલ છે ઉદારીની સભામાં દરેક ઉદર એમ અપેક્ષા રાખે કે બીજો ઉદર બિતારીને ઘંટ બીધી આવશે, તો એ ઘંટ ક્યારે બધાશે ને એમને નચિંતતા ક્યારે પ્રાપ્ત થશે !

એક વાર અકબરના મહેલમાં એક નાનો હોજ એને દુધથી ભરવો હતો. એટલે એણે દરબારમાં કહ્યું કે કાલે દરેક બચ્ચે એક એક લોટો ભરીને દુધ લાવીને આ હોજમાં નાંખવું એક દરબારીએ વિચાર કર્યો કે બધા જ દુધ લઇને આવશે એટલે હું એક લોટો પાણી નાંખીશ તો બચ્ચારો નહિ માટે હું પાણી જ લઈ જાઉં. આવો જ વિચાર બીજા બધાને આવ્યો. અકબરનો હોજ દુધને બદલે પાણીથી જ ભરાઈ ગયો !

આમણા દેહની અત્યારે આ સ્થિતિ છે. દરકને લાયક રૂપને ને કાળુ ખાતર અટકાવવાની ઇચ્છા છે, પણ, દરબાર ગ્રામીણજનના મહેલમાં કદીએ, તો તે વાજણો ઇચ્છા છે. એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે જો ટચલી આમળી દલાવવા જોઈએ શ્રમ લેવો પડે એમ હોય તો તે તેમને નથી લેવો. રાગરાગ્ય જોઈએ છે, પણ ગમરાગ્યની રૂપત યવાની લાયકાત પ્રાપ્ત કરવાની મહેનત એમને નથી કરવી

સ્વતંત્ર દિવસ આ માનસ નહ કરવાનો આપણે જરૂર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

“હવે હિંદુ સ્વાયત્ત્યન પર છે, સુન્દર દિવસો જોઈએ,
દરમિતિય થઈ, કર્તવ્ય પરાંગણ, આપખો જીવનાર.”

ખાસ કરીને યુરોપીય ‘બીજા કરશે’ આ માનસથી બચી જવું જોઈએ એ બાબતો બતાવું, પરાધીનતાનું ને નિષ્કિંતાનું પ્રતીક છે

સ્વાયત્ત્યન માટે પેલા ગાંધીજીની વાત માફ રાખવા જેવી છે. બ્યારે જોનું ગાંધી કાંઈમાં ખૂબી મળે ને એણે સ્વાયત્ત્ય કરવાને બદલે પરમેશ્વરની આર્થના કરવા માંડી ત્યારે પરમેશ્વરે એને કહ્યું કે પેલાને ખસાથી જોર આપીને એને કાંઈમાંથી કાઢ. આ પ્રમાણે તેણે સ્વાયત્ત્ય કર્યો ત્યારે ગાંધી કાંઈમાંથી મદાર નીકળ્યું

હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોને નિકાલ કરવાનું કામ મારું, તમારું, દરેક દિલોનું છે. આપણે દરેક આપણો ખોલો પેલાને કાંઈમાં માટે પેલાને લગાડવો જોઈએ જો દરેક બચ્ચ પોતાનો દિસ્સો આપે તો કામ કેટલું સરળ છે !

ચીનની પ્રખ્યાત દિવાલ વિષે તમે સાંભળ્યું છે ? એ ૨૦૦૦ વર્ષ જૂની છે ને ૨૫૫૦ માઈલ લાંબી છે તે એટલી પહોળી છે કે તેના પર મોટરકાર ચાલી શકે. ઉત્તર તરફથી આવતા આક્રમણથી બચવા માટે તે બાંધવામાં આવી હતી. કહેવાય છે કે એ બાંધવામાં દરેક ચીનીએ પોતાની એક સ્ત્રીની કે અડધાડિયાની મનુરૂ મક્કત આપી હતી દરેક જણના યોગા યોગા સ્વાયત્ત્યમાંથી હુનિયામાંની સાત અખાતીઓમાંની એક એવી બબ્બ દિવાલ ચણાઈ શકી.

હિંદુસ્તાનને પણ દિવાલ ચણવાની છે — અનેક સંકોટો સામે, અનેક દુષ્ટ પ્રધાઓ સામે દરેક દિલ પ્રામાણિકપણે દિલ યોગ્ય વિતા એમાં પોતાનો ફાલો આપે તો કેવી બબ્બ પ્રમાણે ચણાય ? નેહરુના પ્રખ્યાત સંદેશમાં સહેજ ફેર કરીએ તો કહી શકીએ કે દિલો પોતાના દરેક સંતાન પાસેથી અપેક્ષા રાખે છે કે તે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવશે.

‘ સખ સખડી સમાલિયો ’ — ઉત્તર પક્ષ

વિવા ઉપાસનત દેસાઈ

સુરાજ્ય સ્થાપના માટે પ્રમુખ તથા અધિકારી વર્ગ — અને પક્ષમાં — પરસ્પર સંપૂર્ણ સહકાર આવશ્યક છે તેમાં એમ ના માનવું જોઈએ કે જૂનો ના થાય અને થાય તો એને જતાવાય નહિ. ‘ માણસ માત્ર જૂલને પાત્ર ’ એ કહેવત પ્રમાણે જૂલ મરી તો અનિવાર્ય છે પણ જીવોનો વાક કાઢવાને બદલે એ દરેક વ્યક્તિ પોતાની ફગ્ગ સમજીને વર્તન કરે તો સુરાજ્ય સ્થાપનામાં એ વધારે મદદ કરી શકે છતાં જો સામાની જૂલ જતાવવી અનિવાર્ય લાગે તો તે જતાવવાની રીતમાં વ્યક્તિની યોગ્યથોગ્યતા જણાઈ આવે છે — કારણ જૂલ જતાવવી અને યોદ્ધા કાઢવાં એ બે વસ્તુમાં ઉત્તર દક્ષિણનો મેળ છે. કોઈ પણ તત્ત્વમાં જૂલ જતાવવા એ તત્ત્વમાંની કોઈ વ્યક્તિ પર વ્યક્તિગત આક્ષેપો મૂકવા એ ઇષ્ટ નથી.

બાઈ રસિકલાલ મા. વડોદરા ‘ પ્રસ્થાન ’ના આગ્રહ અંકમાં છપાયેલો ‘ સખ સખડી સમાલિયો ’ લેખ પોતાના જ મથાળાને ઝોટું પાડે છે. જીવોની — ખાસ કરીને સરકારની — ટીકાને જ એમાં સમાવેશ છે એક રીતે જોતાં એ લેખમાંના આશોપોના જવાબ આપવાની જરૂર જ નથી; પણ વાચકવર્ગ દાલની બીજી બાજુ પણ જુએ એ હેતુથી આ લેખ લખાયો છે.

(૧) હિંદ સરકારના માણ નાણામંત્રી, શ્રી વરમુખમ્ ચેટી ઉપર પહેલો પ્રહાર છે. પણ લેખક જૂલો જાય છે કે આખરે તો શી એટીને રાજનામું જ આપવું પડ્યું એઓએ શા માટે રાજનામું આપ્યું અને એ શા માટે સ્વીકારાયું એ સ્પષ્ટ નથી થયું તેમ જ એ સ્પષ્ટીકરણ નથી થયું એમાં જનતાને કંઈ જોગલાશ પણ નથી. પણ જે ઝડપથી રાજનામાનો સ્વીકાર થયો એ જોતાં એનાં અનેક કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ, આવપત વેરામાંથી છટકી જતા કેટલાક વેપારીઓ તરફનો એમનો પડપાત, હોઈ શકે એમ છે.

(૨) જુદા જુદા દેશના નેતાઓ સરકાર પટેનની દેખી રાજ્યોને પ્રમાણમાં જુગ્ગ જડો આપી પોતાના કરી લેવાની કુનેદથી અને કાર્યદક્ષતાથી છક્ક મઠ ગયા છે અને એ પત્રક અત્યંત પ્રશ્ન ધારે પાત્ર છે એમ માને છે જોગ કોઈ પણ દેશમાં આટલા ઓછા વખતમાં આટલી અગત્યની ગૂચ આટલી રાજગતાથી ઉકલો મળ જાણી નથી. આ પરિણામને લોધે દેશી રાજ્યોની પ્રથમે મજબૂત થયેલી બાઈ રસિકલાલ માને છે. કેના મતમાં વધારે વખૂદ કે એનો નિર્ણય વાંચનાર પોતે જ કરે એ વધારે યોગ્ય છે.

(૩) ગાંધીજી જેવા નેતાને કોઈ અષ્ટપષ્ટ સમજનથી જઈ શકે એવું માનનાર લેખકની ધૃષ્ટતાને ધન્ય છે. અત્યારે જ્યારે સરકારની ખાતી યઈ છે કે નિયમન જરૂરી છે ત્યારે એ પાછું વાળીને જોવા ગઈ નથી અને પરલાં લઈ રહી છે એમ માનવાને પણ કારણ છે કે જો પૂ આપુજી અત્યારે હોત તો નિયમન આણુવાની કદાચ જરૂર જ ના પડત કારણ પોતાની મહેનતથી અને લોકોને છતી લેવાની સક્રિય પૂ બાપુજીએ આ

વખત આવવા જ ના દીધો હોત અને છતાં, જો તેમને સંભોગો બદલાયેલા લાગત તો તે પોતે જ નિયમનનો વિરોધ કરત નહિ. સરકારે પણ જેવો પોતાની ગણતરીમાં ફેર પડતો ભોગો તેવો જ એનો ઉપાય લેવાનું નક્કી કર્યું.

(૪) કોઈ પણ રાજ્યવિરોધી પક્ષ પોતાનો વિરોધ ખુલ્લી રીતે પ્રદર્શિત ના કરતાં જો યુદ્ધઓની રીતો અજમાવતો હોય તો એ પક્ષને યુદ્ધઓનો ખારો લગાડીને દાખો દેવો એમાં કશું જ અગોચર નથી. એમાં જનતાનું જ હિત સમાયેલું છે.

(૫) ગાંધીજીના અહિંસાના આદર્શને આપણે કોઈ પણ કારણથી પૂરેપૂરા ના પહોંચી શકીએ મારે બીજી વસ્તુઓમાં એમના અનુયાયી થવાનો દાવો ના કરી શકીએ એવું કોઈ જાતનું બંધન હોઈ શકે નહિ. ગાંધીજીનો સાદાઈનો આદર્શ પણ જીવનમાં ઉતારવો એ સહેલું કામ નથી. તે ઉપરાંત અત્યાર સુધી દેશ માટે દાહમારીઓ સદન કરી હોય અને જીવનમાં અનેક ત્યાગ કર્યા હોય એવા નેતાઓ, લોકોનું વધારે કામ કરવાના હેતુથી, જો થોડી સમયગાળા બોમને તો એમાં ખૂબ વાધામયું ના લાગતું નોંધએ જોએએ દેશને મારે કોઈ પણ ના કર્યું હોય એવા લોકોને આ આજત દીકા કરવાનો જરા પણ દક્ક નથી.

(૬) કોઈ કોઈ ઠેકાણે કેમિસના કાપંદરો પોતાની લાગવગને દુરુપયોગ કરતા હોય એ અશક્ય નથી, કારણ આખરે એઓ માનવી જ છે. પરંતુ એવા વર્તનને દાખી દેવાને પૂરાં પગલાં લેવાઈ ગયા છે એ રાજનાં ડાખાં વાંચનારને અબવધુ ના હોવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય સરકાર લોકોની મદદ લેતી નથી એના કરતાં લોકો જ સરકારને મદદ કરતા નથી એમ કહેવું વધારે યોગ્ય થશે. જનતા સરકારના કોઈ પણ સુધારાને વધાવી લેવા તેવાર ના હોવા છતાં સરકાર આટલી બધી પ્રગતિ કરી શકી એ જ એની યોગ્યતા પુરવાર કરી આપે છે.

તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરથી તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બર સુધીનો હિંદામાદનો ઇતિહાસ એ વિષયમાં કંઈ બોલવાપણું ના રાખતા લોકોના એ વિશેના સરકાર ઉપરના આરોપોને ખોટા પાડે છે.

આ બધી આગતોનું હવે વધારે પિંચપેચ ના કરતા મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે કોઈ પણ જાતની મદદ કર્યા વિના, ફરક રીતે દબલ કરવા છતાં, દિલ્લી પર ત્રિરંગી ઝંડો ફગાવતાં જ સરકાર પાસેથી રામરાજ્યની આશા જો જનતા રાખે તો એ આકાશ-કુસુમની ઈચ્છા રાખવા જેવું જ છે.

‘પ્રસ્થાન’ દર મહિનાની ૧લી તારીખે બહાર પડે છે.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૬-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૧૦-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

- ૩૩ રક્ષણે કપડું ચિત્ત, કપડું (ય) નિવારણે,
ચળું ચળું ચપળ તે મેધાવી કરતો ઝઘ્ઘ,
બાણકાર કરે જેમ સીધી બાણતણી અણી.
- ૩૪ જળે બાધુ, સ્થળે ફેંકયું તર્કડે જેમ માછડું,
છાડતાં મારધરને ફેંકડે તેમ ચિત્તડું.
- ૩૫ ચથાકામ ચરન્નું (ને) ફુર્નિશ્ચલ (વળી) લધુ
ચિત્ત, તેને દમો સમ્યક્; ચિત્ત દાન્ત સુખાવલ
- ૩૬ સુદુર્લભ સુનિપુલ ચિત્ત કામચરન્ત (જે)
રક્ષવું (તે) બુદ્ધિમાને; ચિત્ત શ્રમ સુખાવલ
- ૩૭ દુર્ગમ એકચર અશરીર શુદ્ધાશય
ચિત્તને સંયમે જેઓ છૂટે તે મારબન્ધથી.
- ૩૮ કરેલું ચિત્ત ના જેનું, સદ્ગતિ નવ બાણિયો,
કામાદાણ થયો, તેની પ્રજાની પરિપૂર્તિ ના
- ૩૯ અનાસક્ત યથું ચિત્ત, અનાધાત બન્નું (અને),
પુણ્ય પાપ યકો મુક્ત, નાસ્તિ જાતને વાય.
- ૪૦ કાપાને આ કુંજ સમાન બાણી,
શહેર જેવા ચિત્તને આ સુરક્ષી,
પ્રજાપુષે માર સામે લડીને
છતી એને અનિવેશ રક્ષવો.
- ૪૧ સાઠી કઠોળની જેવી ફેંકેલી પૃથિવી પરે
હુદ આ કાપ અચિરે લંબારો ગતચેતન
- ૪૨ ચિત્ત મિથ્યા લગાડેલું કરે બૂંડપ તેહની
ચતુની ચતુ ન કરે, વેરીની વેરો વા નહીં.
- ૪૩ માતાપિતા નહીં તેનું, સ્વજનો અન્ય વા નહીં,
કરે કૈય, કરે જેવું ચિત્ત સમ્યક્ વ્યવસ્થિત.

ખ્યાસ લાગી !

ભૂખ બાગી !

મને ખ્યાસ અનન્તની લાગી !

હેયે ભૂખ સુદરની બાગી !,

ખ્યાસ લાગી !

ભૂખ બાગી !

હું તો “સાન્ત” સહુ જોઈ ચાક્યો,

મેં તો સ્વાદ “સમીપ” નો ચાખ્યો;

એથી ભૂખ-તરસ નવ ‘ભાગી’:

બણે લીણો, અધૂરો, અભાગી !...ખ્યાસ લાગી !

મારે આંખવા આમના આરા,

ચાહું ખોંચવા ક્ષિતિજ - મિતારા;

નાની નજરનાં નયનન ત્યાગી,

ખન્યો અધ, સુદરનો રાગી !...ખ્યાસ લાગી !

બાગે આમ બલે બની કૂર,

છાને નાસે ક્ષિતિજ સુદર,

રહું નિત્ય મયામણ મારી:

એમાં રાચું હું ધન્ય, સુભાગી !...ખ્યાસ લાગી !

ખ્યાસ લાગી !

ભૂખ બાગી !

મને ખ્યાસ અનન્તની લાગી !

હેયે ભૂખ સુદરની બાગી !

ખ્યાસ લાગી !

ભૂખ બાગી !

બાપુનો બાલ-પ્રેમ

કુરંગી કસાઈ

ઘણાંને ઘણીવાર વિચાર આવે છે કે આવા મળીર ફિલસૂફ, આવા વિચલુ રાજનીતિજ્ઞ, આવા ઉન્નત મુદ્દાત્મા એવા બાપુ તે વળી બાળકોને આનંદ કેવી રીતે આપી શકે ?

મને તો મારા બાળપ્રશ્નમાં પૂ બાપુના પ્રેમનો ને બાળક સાથે બાળક યવાની તેમની સક્રિયતાને જાતઅનુભવ થયો છે.

૭ વર્ષની ઉંમરે હું મારા મા-બાપુ સાથે કલિકટમાં રહેતી હતી. એક દિવસ સાંજભરું કે પૂ બાપુજી કલિકટ આવવાના છે. પહેલાં કોઈ દિવસ તેમને જોયા નહોતા એટલે 'ગાંધી જીને જોવાય તો સારું' એવો ઉમંગ થયો. પણ સમામાં તો કેમ જવાનું બને ? હું મન કરું તો પણ મને, એટલી નાનીને, હજુ પણ કેણુ જાય ? તેથી થોડો વિચાર કરીને મેં મારા બાપુની આગળ, તેમની સાથે પૂ ગાંધીજીને તેડવા રોડને જવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો.

રોડને મધ્યે ૭ માર્ષલ આપુ 'જર્તા તો કોઈની મોટર મળે, પણ પાછા આવતા ચાલતુ પડે, તરફ ચડી જશે, જૂબ લાગશે, બીજ દશે' એ બધી મુશ્કેલીઓનાં મને ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો તો પણ મારો કેમગ કંઈ જોમો થયો નહિ. મેંવે મારે જવાનું કહ્યું.

સવારના હોસમાં ને હોસમાં પૂ. બ વહેલાં જીડીને અમે રોડને પહોંચ્યા મહાત્માજી મારીમાંથી જીતમાં ત્યારે મેં જીતમાં થઈ ચક્રને જરાક ફર્સન કર્યાં. થોડીવાર રહીને વળી અર્ધાં મિનિટ માટે પાસે જઈને પ્રણામ કરવાનું મળ્યું એટલામાં કંઈ સંતોષ ન થયો. પણ મોટર્નાં કામોમાં નાનાંથી કેટલીવાર વચ્ચે આવ્યા કરાય ? એટલે પાછી મારી જગ્યાએ પહોંચી અર્ધ

રોડનેનું સ્વાગત પૂરું થતાં પૂ બાપુજી મોટરમાં બેસવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં કોઈ દરિયા લાંબને મારી દસ આવી એ બધામાં નાની ઉમરની હું એકલી જ હતી; એટલે કોઈએ કહ્યું "આ મોટરથી ચલાશે નહિ એને બાપુની મોટરમાં બેસાડીએ તો ?" મેં તો સંભળતાં વાગ મારા બાપુની નજરથી બ ગગન મેળવોને મોટરમાં ફરકો માર્યો, ને બાપુજી તથા મહાદેવભાઈની વચ્ચે હું ગોઠવાઈ ગઈ !

પૂ ગાંધીજીની સાથે બેસવાના અધિકારનો આનંદ હજી જોડા હોય, તેમ થોડી જ વાગમાં બીજી ગમ્મત યઈ કોઈ ત્રીજા લાકાને માટે મોટરમાં જગ્યા કરવા માટે પૂ બાપુએ મને પોતાના બોળામાં બેસાડી દીધી !

ને પછી આખો રસ્તો બાપુજીએ મને એલુ લાગવા જ ના દીધું કે હું કોઈ 'મોટા' માણસ સાથે બેઠી છું હું મળીર રહેવાને પ્રમત્ત કરતી હતી ત્યાં તો મારી બેસેર પકડીને તે દલાવતા બાપુજી ઘૂંટણ દલાવીને મને 'હટ થોડા' કરીને કચકારવા મકવા ! મેં મારા માનવીપણાની એમને યાદ આપી તો કહે, "તો જાઈ, બે પૂછડાં થુ કામ રાખ્યાં ? માણસને કંઈ મેં પૂછડાં હોય ? બે પૂછડાં તો થોડાની લગામનાં જ હોય ના ! મને તો તું થોડા જોતી જ લાગે છે ચલાય, થોડા, જલદી કર." આ બેલ આખે ગરને ચાલ્યો.

ઉતારે આવ્યા પછી થોડીવાગ રહીને કુ થોગ જતી વખતે પૂ બાપુને ફરીથી પ્રણામ કરવા અર્ધ ત્યારે મને વળી કહે : "જો બીજવાર મારી પામે આવ, ત્યારે તારી બાને કહેજે કે એક પૂછડુ વાળો દે નહિનર કુ તો તને ફરીથી થોડો બનાવીશ !"

આ પ્રસંગે 'લગામ' વાટે મળેલો બાપુનો પ્રેમ સજારું છું, તો આટલે વધે પણ થેયું ભરાઈ આવે છે ને રોમાંચ થઈ જાય છે.

જેમ મારા દેશમાં તેમ દરેકના ઢેશમાં બાપુ પળું જીવે !

તુલસી-શહેરની બહાર ભોગવાને કાંઈ એક નાનકડું છતાં ધાટીલું ને સુંદર શિવમંદિર હતું. શહેરથી સારી પેઠે દૂર હોવા છતાં આ શિવમંદિર વહવાણ શહેરના સમગ્ર શિવભક્તોનું માનીતું ભક્તિસ્થાન થઈ પડ્યું હતું તેના કારણમાં કેટલાક ભક્તો એમ કહેતા કે આ મંદિર બહુ જૂનું હતું અને તેથી તેના શિવલિંગનું સાચું મળ્યું હતું. આ હરિદરે શ્વરની માનતા માનીને કેંક અપુત્રને ત્યાં પારખ્યા બંધાર્યા હતાં, કેંક મહારાગીઓના અસાધ્ય રોગ મટવા હતા ને કેંક આસ્તિકો ધંધાર્માં બે પાંદડે થયા હતા; અને છતાંય પ્રત્યેક ભક્તજન એટલું નિઃસંશય જાણ કરતા કે હરિદરેશ્વરનાં આદ્યાદેહ સાચા, માન ને મહત્વની પાછળ છેલ્લાં પંદર વર્ષ થયાં એકધારી ને એકનિષ્ઠ સેવા કરતા ગંગાધર મહારાજ જ કારણભૂત હતા. મગાધરનાં આગ્યા પહેલાં હરિદરેશ્વર વર્ષનાં મોટા ભાગ અપૂજ્ય રહેતા, ને શહેરથી ખૂબ દૂર હોવાને લીધે અધારુ થયા પછી તો એ જાણી જાણી જાણે જ કરકતું; પશુ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી ભક્તજનની સખ્યા, નિષ્ઠા અને ઉત્કૃષ્ટતા દિનપ્રતિદિન વધતી જ ગઈ, દરરોજ કાળે આરતીટોળે જાનિકાની સારી એવી ઠઠ જમતી ને ત્યારપછી મગાધર મહારાજ સાથે ધર્મની ને શાસ્ત્રની, સસારની ને બ્યવહારની અને કીડી તો અંગત જીવનબ્યવહારની પશુ વાતો કરીને શિવભક્તો ઠેક અધારું થાય ત્યારે જ ઘર તરફ વળતા.

પુણતુમાં સવાર હતું

શિવમંદિરની બાજુમાં જ નાનકડો બાથેસો કૂવો હતો ને એ કૂવાના પગધાર પર પત્તાંકી લગાવીને પિસ્તાળોનેક વર્ષની પાકટ અને કંચલ વચના મગાધર મહારાજ સ્નાન કરતા હતા એમનાં અર્ધા ટાંગા ને અર્ધા ધોળા એવા લાંબા દાઢી-મૂઝ અને માથાના વાળ એમનાં ભરાવદાર મુખને વિશેષ ચૌરવવડું અને ભવ્ય બનાવતા હતા કાળા ખસા ઉપર થઈને ઠેક જમણા પગનાં લીમણ લગી પહેંચી જતી એમની જનેઝીંદવામાં ફગફરતી હતી; હવામાં માગશ્ય મહિતાની વહેલી સત્તારની ગુલાબી ઠડી હતી; છતાં આ પ્રચંદકાલ પૂરવને તેની જાણે કશી જ ન પડી હોય એમ એ તો કુત્રામથિ ડોલ પછી ડોલ એમીને માથા ઉપર ને આખાં ઉપાડાં સ્નાયુજલ સરીર ઉપર રેડી રહ્યા હતા. બવાગનવાર તેમના હોંઠાંમથિ ‘હર હર મહાદેવ’ અને ‘મદિન્નરતોત્ર’ ના સ્તોત્રોનાં ઉચ્ચારણ સરતાં હતાં

સ્નાન પૂરું થયું ને હજી સરીરે જલદી ગરમ હામળી પહેરી નથી, ત્યાં તો મહારાજનાં હાન ઉપર કાંઈકનું સંબોધન આવી પડ્યું

“કેમ મગાધરજી મહારાજ, મજામાં ?”

“અરે, નરભેરામભાઈ ! અત્યારમાં આમ ક્યાંથી ?” હામળી સરીરે બીટતાં ‘ગંગાધર મહારાજ’ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આ જરા જસાપર ગયો’તો, એક ગજમાનને ત્યાં મદારદ્ર કરાવવાનો હતો,” નરભેરાએ જવાબ આપ્યો. તે ઘેર પહોંચવાની ઉતાવળ હોવાથી પદારાજ સાથે વધુ વાત કરવા ન શકતા, “હીક હયો, જય હરિદરેશ્વર!” કહેતાં એણે ચાલતી પકડી.

પણ ગંગાધર પદારાજ કાં આમ મૂઠની માફક થોથવાઈને જાણ ગયા છે? નરભેરામના ‘જય હરિદરેશ્વર!’ ના જવાબમાં એ નિષ્ઠ પ્રમાણે ‘જય હરિદરેશ્વર!’ કેમ બોલતા નથી? ડોલ, રંદિતુ ને પલાલેલું પચીઉં-અચું સંકેતીને ઉપાડવાને બદલે, ઉત્તર દિક્ષા તરફ શુન્ય છતાં વેધક દૃષ્ટિએ શું ભેષ રહ્યા હશે?

કૂવાના પગથાર પર આવીને કાંઈ કૃતગએ ડોલને જીધી પછાડીને અવાજ કર્યો ત્યારે જ ગંગાધર મદારાજ સમાધિમાંથી જગ્યા ને જાનમાં આવ્યા. યત્રવત્ એપણે પંચીઉં નીચોવ્યું, એક વધુ ડોલ શિવનિગની પૂજા માટે એચીને ધીમે પગલે ગદિ તરફ વળ્યા.

પણ આ શું! સ્નાન કર્યા પછી મંદિરમાં પ્રવેશ કરતી વેળા જે ગંગાધર મદારાજ રાજ ‘મદિગ્નરતોત્ર’ અને ‘જય શકર પાર્વતીપતે’ ના છુલંદ, અને વિલખિત ઉચ્ચારણથી વાતાવરણને ભરી દેતા, તે જ ગંગાધર મદારાજ આજે શુન્ય ચિત્તે, શાંત હ્રદયે ને પડેલ મુખે મંદિર તરફ આમ ધીપાં પગલાં કાં મારે છે?

મંદિરના ગર્ભભાગમાં પ્રવેશીને ગંગાધર મદારાજ શિવસિંગની સામેના પાટલે બેઠા, લોટામાંનાં નિર્પજ જળ વડે લિંબને સ્નાન કરાવ્યું, પાસેના માળમાંથી ચંદન, અક્ષત, અર્જુન, શુલાલ, કૃષ્ણ, બિલિપત્ર વગેરે, યત્રવત્ ને કલા પછુ મંત્રોચ્ચાર વગર, સિંગ ઉપર અડાળ્યા, —કદો કે ખડાયાં, ને ઉવટે ભારે નેવેલ ધથું ને આરતી કરી ત્યારે પછુ મુખે આરતીનાં લુખખાલસ્ય શબ્દોચ્ચાર હતા, ભ્યારે હરબની રંગમુખિ ઉપર તો કાંઈ અનોખી જ નાટિકા બજાઈ રહી હતી.

“જસાપર! જસાપર!”—ગંગાધરની હ્રદયે અન્ય ઉચ્ચારો નહોતાં ગમતા, કાનને ખીળ સળેડો નહોતાં સંભળવા.

અને શુન્ય હ્રદયે ને મૂઠે મોટે પૂજા પૂરી કરીને ગંગાધર મદારાજ ભ્યારે જાણુની ચોતાને રહેવાની ઝારડીમાં આવ્યા ત્યારે છેલ્લા ચોખા કનાકની અંદર ચોતાનાં આયુષ્યમાં એકાએક દસ વર્ષ ઉમેરાઈ ગયા હોય એટલા વિવશ, અખડેલ અને દીલા ચક્ર મળા હતા.

૨

“ઉજા! હવે આપ આં દરજી?”

“જવરા! તું તો નફકટ, તે નફકટ જ ચો!”

“પણ ઉજા! હવે તો નથી રેવાતું?”

“કૃત્ય, જુઠાં! આમ કાપડા ભેગો કામડો ચઈને રાંધણાં શુ રાવ હ?”

“પણ ઉજા! હું આં કાંઈ પાપક પહિ રાંધું છું? તું તો મારી જ કેવાય ને?”

“શમ, તારી!” હાથની મૂઠી વાળીને અગૂઠો બનાવતાં ઉજા બોલ્યો, “પને તારી બનાવતાં તો હજી અગર પાંચો, જવગ!”

“તું તો પેલેથી જ આખાખોલી, હોં ઉછા! તું મને બો મમ છા!” કહેતાં ઉપાની લાલીને આઠેરા છટકાવ તેનાં સમગ્ર મુખ ઉપર શોભી રહ્યો

હેન્ડલુમની કારી કક્કતી લાલચટક ચૂંદડી, જતલસનો લીલાપીળા પટ્ટાવાળા સુંવાળા ઘેરઘાર લાખરો, પીરોછ રમતું કક્કસતું બંધિયું નવુનકાર કાપડું ને એનાં નામને ‘યથાર્થાક્ષર’ કરતો ઘોળો બારતા જેવા ઉજ્જો એનેા વાન—આ બધા વિવિધ રંગોના અટપટાં મિશ્રણનું આજન્મ્ય ગવરાની આગોતે કાશ્મીરી સુગમ કરતાં પણ અદેરી શીતળતા આપી રહ્યું હતું પણ એ તો એણે ઉજળીના એ કમગદક જેવા સોદના દાયનો સ્પર્શ કર્યો તે પહેલાંની વાત પાંચ-છ જલોયાની કેદમ પુરાયેલા ઉજળીના દાયને એણે પકડયો ત્યારે કયો વિદુરભવાદ ક્યારે પોતાના દાય દ્વારા પોતાનાં સમગ્ર સરીગમાં વહી ગયો તેની સ્વરાને ખબર ન પડી, પણ હવે પેલા રંગોનું મિશ્રણ એની આંખોમાં સુગમની શીતળતા આજવાને ખલે ઉદીપ્ત અગ્નિની ઉજ્જુનાળી જાણે એને કાઠી રહ્યું હતું, અને એ ઉજ્જુતામાન એટલું બધું વધી ગયું કે ગવરાનો દાય હવે હજીના હાતસ્પર્શથી કિનારાનાં બજબજિયાં માત્રથી જ તૃપ્ત થાય એમ નહોતું, માથું કારે મુકોને મેળી મેળવવા ઇચ્છતા કો’ મરજીવાની માફક એ તો એ સૌન્દર્યસામગ્રી કપજાવવા તલસી રહ્યો હતો ગવરાનો દાય કાણી ઉપરથી પ્રવાસ કરતો ખાસા ઉપર પડે એણે, પણ ‘ફાસ્ટ ટ્રેન’ ની જેમ ખલે, ગજે, વાંસા ઉપર ક્યાંય ન રોકાતા, ઉછડી આખો કમરને વીટી વળ્યો, — ‘ટર્મિનસ રેલવે’ પહોંચ્યો—ત્યારે જ જાણ્યો.

ને ઉછા? આખાખોલી અને અલિખાની ઉછને લાગ્યું કે ગવરાના ઉખાલ્યાં સ્પર્શો એનું પોતાપણું જાણે જોગળી રહ્યું છે, અત્યારે એ પોતાપણું જાણે એને અકારું લાગતું હોય એમ તેણે એને કયાં પણ વિરોધ વગર જોગળવા દીધું, એટલું જ નહિ પણ એનાં પોતાનાં અંગોની ઉખાલ્યાં કણકણ પણ જાણે પેલાં પોતાપણાંને જોગળાંને અદસ્ત કરી રહ્યાં હતાં, એમ ઉછને લાગ્યું; ને તેથી સ્તો, પોતાની કમર ઉપર ગવરાનો દાય જેવો વીટી વળ્યો તે જ ધણે એણે, એકદમ ગવરાની નજીક સરકોને, પોતાનાં રત્નમર્મો મોઢાં પર રમી રહેલા ચરમ અને મુખતાના લાવેને ગવરાથી કાંતાકા માટે, ગવરાની પહોળી અને પ્રચંદ છાતી ઉપર પોતાનું માથું દાળી દીધું; જાણે ગવરાને પોતાનાં શરીરસૌન્દર્યનો મેલેશિ અદ્ભુત અર્પણી હોમ તેમ.

આ બાલુ, દિવસ પણ સંખ્યાની સુગમ સુન્દરતા કારણ કરીને રાત્રિરાણીને ચરણે પોતાની જાતનું ધન્ય સમર્પણ કરી રહ્યો હતો.

૫ થોડી જ ઘણાંમા દિવસની આ સમર્પણવિધિ સમાપ્ત થઈ, પણ ઉછ અને ગવરાનાં આગમમાં એ સમર્પણમાધિ નહોતી લખાઈ

નજીકમાં જ નદીના કાંઠા ઉપર બારાયેલા જન્માશ્રમીના મેળામા દાલાદલ વધવા લાગ્યો, એ દાલાદલની સાળણીમાંથી અળાઈને આવતો હોય તેમ ‘ઉછા! એ ઉછા!’ નો કંકેસ ને તીલો અવાજ વાતાવરણને ભેદી રહ્યો

ઉછ અને ગવરાની સમાધિ અધૂરી રહી : ઉખા અને ઉજ્જુતા જાણે એકાએક એકસરી મળ, કરી મળ, થીજી મળ.

“ મવરા ! એ તો મારી નવી મા, — હોય અને. ” કહેતીકે ને ઉછ છુટી પડીને. સાચવા મધ, પણ મવરાએ ફરી તેનો હાથ પકડ્યો ને પૂછ્યું :

“ પણ આમ ઓચિંતી જ, ઉછ ! ફરીથી મ્હાં ને મ્હારે ? ”

“ કાલ, ચતુર પટલના ખેનરને શેઠે, વળતી વખતે, આગતીટાણે . . . ” — ઉછ આટલું તો દેહતા દેહતા જ બોલી ને ઝાડીમાં ધસીને એવી સીકતથી મેળામાં સરકી મધ કે મેળાની બહાર તે ક્યાંય ચર્ધ હતી એવી સકાજ દોષને ન જોડે.

૩

જસાપગ ગામમાં માત્ર કણ્ણીની જ વસતી હતી એમ કાઈ કહે તો તેમાં કશી અત્યુક્તિ ન કહેવાય. હા, અપવાદ ખાતર એક-એ બ્રાહ્મણનાં ને ખેતલુ કાળી-ભગીનાં ધર હતો એની ના નહિ, પણ આખાં આમ ઉપર વર્ચસ્વ તો, સંખ્યા અને સમૃદ્ધિ બન્ને દૃષ્ટિએ, કણ્ણીઓનું જ હતું.

બધા કણ્ણીઓમાં કાળુનું સ્થાન અનોખું અને નિશ્ચિત હતું. તેના બાપદાદાની આબ-રૂને લીધે, તેની જમીનના સુદીર્ઘ પધારાને લીધે, ને ખામ તો કાળુનાં પોતાનાં જાળજમાન વ્યક્તિત્વને લીધે, મામમાં કાંઈને જમીન વેચવી હોય, ખેતર સાંચવા હોય, કાંઈનાં ઢોર-પંખર માંડાં પકડ્યાં હોય કે કુકાળતો કટોકટીનો વખત હોય, — આ અને આવા ખીજ પ્રસંગે સૌ કાંઈ કાળુની જમીન જમણીવાળા ઓટલાનાં પગથિયાં અચૂક ચડતાં; અને કાળુ પણ એ બધાંને સપૂર્ણ સમવાવપૂર્વક સત્કારતો, તેમની વાતો સંભળતો ને થયાચકિત મદદ પણ કરીને ચંતોષ અનુભવતો. કાળુની આ સમજાવના જેમ જેમ વિકસતી અને વિસ્તરતી મઈ તેમ તેમ તેનું નામ એ નાનકડાં મામમાં પ્રત્યેક ગામવાસીને દૈવે કાતરાતું થયું, ને પછી તો એની બોલબાલો ઓટલી બધી વધી મધ્ય કે કાળુ માત્ર ‘ કાળુ પટેલ ’ મંદીને મામતો ‘ કાળુ મુખી ’ બન્યો; અને તેથી જ તો, ચારેક વર્ષ ઉપર, આવન વર્ષની પાસ્ટ વધે જ્યારે કાળુ મુખી ધરજમ થયા, ત્યારે ઉમરલામક પુત્રીવાળા મામકણ્ણીઓનો અણુઅટકયો પ્રવાહ મુખીને આંચણે ઉમગાયો હતો ને ?

પણ કાળુ મુખીએ આમ આટલી મોટી ઉમરે એકવીસ વર્ષની પાલુ સાથે જગન કર્યાં તેની પાછળ તેમનાં જે સ્પષ્ટ હેતુ હતા : એક તો એ કે ઇશ્વરપ્રજ્ઞા અનુકૂળ નીવડે તો આવડી મોટી સ્થાવરજમ મિલકતને કાંઈસર વારસ મેળવવો, ને બીજું એ કે તેરની હોવા છતાં ખારસી સોળજતર વરસની દેખાતી, ચરીરે ઢાંડેતી એવી પોતાની એકની એક પ્રિય પુત્રી ઉજળા ઉમર માની દેખરેખ રહે તો પોતાની કમનચુદ્ધ કુળઆબરૂ અબદ સચવાય મુખીને પોતાને તો ધીરધારને અંજે, બહારજમની જમીનને અંજે ને કાંઈ વચેરેનાં મામને અંજે મહિનામાં ધણા દિવસ જસાપરની બહાર જ રહેવાનું થતું; એવે વખતે, ઉમરે પહોંચેલી ને પ્રતિદિન જીવાનીના એક પછી એક નિદ્રા સગ કર્યો જતી ઉજળીનું કાણુ ખાન ગણે ?

પણ ઉજળીએ પિતાનો આ બીજો હેતુ તો નવી મા પાલુનાં આવનાં પહેલાં જ નિર્ણય કરી નાખ્યો હતો. મામપુરોદિન મળજી મહનો દીકરો ચોરીસંકર એની આંખોમાં

ને હેયે કપારનો જે વણી મર્યો હતો. મૂળજી બદ્દને ધર્મદાનમાં ગામકણુઓ તરફથી એક જે જેતરે મળ્યા હતા તેમાં હજી દાંડવાથી માંડીને તે ઠેક પાક લણવા સુધીનું સધળું કામ જીવાન દીકરો જોરીશ કરે જ કરતો. એક તો મૂળજી બદ્દને બોલું સતાન નહિ ને ગામમાં વળી કણુખીઓનું જોર, એટલે લાટજીએ લાકમાં પાડેલું નામ 'ગવરા' સાર્વજનિક અને સર્વત્રિય ધર્મ પદ્યું ગવરાને પોતાને પણ એ જ નામ ગમતું : તેમાં તેને નાનપણમાં ગુમાવેલી માતાનાં લાક, જન્મીને ફરી નહોતી જોઈ એવી બહેનના શુદ્ધ હૃદયભાવ અને પ્રેમાળ પિતાની દુઃક, — બધું જ ગળી રહેતું

કાજુ મુખી પૈમાપાત્ર અને સાધનસમવાયાળા હતા એટલે ઉજળીને જેતરમાં કામ કરવા જવાનું તો હતું જ નહિ, પણ પહેલેથી જ લાકમાં ઉછરેલી ને ખૂબ મોઢે ચઢાવેલી, એટલે કપ રેક કપારેક સાંજને ટાણે પોતાનાં જેતરો તરફ એકાદ બાટો લમાવતી તો તેમાં જોઈને કશું અજીમતું લાગતું નહિ

મૂળજી બદ્દનું ખેતર પણ મુખીનાં જેતરોની બાજુમાં જ હતું, એટલે પેલો સાંજની લટારો દરમ્યાન ઉજળી ગવરાને મળી ચકલી, પણ એમનું મુખ્ય સકેનરમાન તો ત્યાંથી થોડે દૂર આવેલ થેયૂર ધટાવાળા ચતુર પોલના પડવર ખેતરનો શેઠો જ હતો આ રમણ ગામથી ઠીક ઠીક દૂર અને સહેર જવાના મુખ્ય રસ્તાથી સારી પેઠે વેગળું હોવાથી અહીં માણસોની અવરજવર બહુ ઓછી રહેતી, ને તેમાંવ સાંજ નખ્યા પછી તો કાંઈ ભાગ્યે જ ત્યાં જતું

૪

વળતે દિવસે, વચન આપ્યા પ્રમાણે ઉજળી સકેતરયાને મઈ ત્યારે, સરિતાને પોતાનામાં સમાવી લેવા મોત્તરૂપી હાથ ઉઠાળતો સાગર ધૂધવતો હોય તેમ, ગવરા એક વિશાળ વહના ચડને અદેલીને ઉજળીની જ રાહ જોતો બેસો હતો.

“અતે આવી ખરી, ઉજી !” ગવરાનાં હસતાં મુખમાંથી પ્રથમ શબ્દો સર્વા “તને તો ગવરા ! મારામાં વણવાજી જ ને ..” મોહું જગમગીત કરતી ઉજી બોલી બોલી, ને ગવરાના કાજા માલ ઉપરના મોઢા તલવે અનિમેષ નિરખી રહી. “રાજાને પાછા કાણું નો કેવાય !” ગવરાએ હસતાં મરતરી કરી ને પછી ચિંતાપૂર્વક પૂછ્યું : “પણ ઉજી ! એ તો ઠીક, પણ અઈ કાલે પછી પાણુ કઈ બોલીતી ?”

“ના રે, બેલે શુ ધૂબઈ હોઈ સાજી તો ઉતર ગયા !” એ તો તગત જ કહી દીધું કે તરસી થઈતી તે કાચીવિસવનાથનાં મંદિરમાં પાણી પીવા અઈતી, ” ઉજીએ અભિમાન-પૂર્વક જવાબ દીધો

“આખાજી, મારી ઉજરાણી !” — “રાણી ને બલે ‘જોરાણી’ શબ્દ ગવરાના હોઈ સુધી આવી મર્યો હતો, પણ ઉજીને એ નહિ પસંદ પડે એ ખીકે એને પાંડો ટેલ્યો ને ‘રાણી’ શબ્દનાં ઉચ્ચારણુ શાંતિ ઉજળા માંસર વાંસામાં ગવરાનો ધબ્બો પડ્યો.

વડે નોમનાં અંધારાં અવની ઉપર જીતરી ચૂક્યા હતાં જ્યાં ખેડુનો, કારવાડો, મજૂરો વગેરે ક્યાગનાં ગામભેળાં, વાળુભેળાં ને ફેટલાક તો પથારીભેળાં પણ યથા ગયાં હતાં વહેલાં પડેલે જીંદારા ને આખો દિવસ ખેતરોમાં સખત મજૂરી કરનારા માણસો તો નિદરને દ્રશ્યે જોઈ જ પી પછુ જવા માંડ્યા હતાં કાણુ મુખી તો આવતી કાલે કોર્ટમાં મુદત દોવાથી સહેરમા ગયા હતા, માત્ર પાણુ પટલાણી એકલાં ઉજળીની રાહ જોતાં ટોલિયામાં પડ્યા પડ્યાં જોડા ખાતાં હતા

અને છેક રાત્રે દસ-સાડા દસ વાગ્યે ઉજળી જ્યારે પોતાનાં આટલાનાં પત્રધિવાં ચાલી હતી ત્યારે થીરીમાં કોઈ ઝીણી નજરે જોનાર હોત તો જોઈ સક્યુ હોત કે તેના વાળ વિખરાઈ ગયા હતા, કપડાં સાવ ચોળાઈ ગયાં હતાં, ઝાતીમાં ગમગટ ને ગધરાટ હતો ને પગ ધાર્યાં ડગ માડી ચકના નહોતા :

“મા . ! ડે. હી ઉલાશ્ય તો .” — એ તૂટક શબ્દોમાં રહેલી મુનગીને અધીં જોંધમા પડેલી પાણુ પટનાણીના કાન પડ્યો ચકચા નહિ

૫

વળતાં વર્ષના કાગતક માસમાં ઉજળાં જરો ધામધૂમથી લગ્ન થયાં. જસાપરથી આયમણી દિસામાં જ ગાઉ દૂર અલેલાં અમરતપરનાં છતાં કણુખીને ત્યાં પગથોને ઉજળી સાસરે રઈ, ત્યારપછી સાતમે મહિને તેણે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો સાસગનાં અને પિયરનાં જન્મે મામમાં સોને થોડી ચકા ઉપજી, પણ કાણુ મુખીની આનરને લક્ષમાં લેતાં કોની ચકા, થોડી ઉઠાપોઠ અને ચોગાચોગ પછી, આયમી ગઈ

ઉજળીનાં લગ્ન પછી અવરો તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા. કામમાં કશું મિત ચોટી ચકધું નહિ; અધૂરામાં પૂરું, પોષ મહિનાની કઠીમાં મૂળજી બદ્દ સુઝારામાં શુજરી ગયા ને મહા મહિનામાં દિમ પાપો તે અનાજ બધુ બ જળી બધુ આગ એકાએક એકસામટી આફતો આવી પડવાથી ગવગાનું કુન્નવો જીવનમાંથી મન જોડી ગયું, વગી ઉજળીએ સાતમે મહિને પુત્રને જન્મ આપ્યો ત્યારે તો ગવરાને યધુ કે અમે ત્યારે જાતે દડાડે આ વાત પાછી ઉખળશે, ને તેથી પોતાનાં ઉપર હજાં જ આજ કે આફત આવી પડે તે પહેલાં જ તેણે જસાપર છોડ્યું ગામલેકો સમજ્યા કે મોલ જમરો દોવાથી ને જાપનું મરણ થયું હોવાથી અવરો કુન્નવો માર્યો જસાપરથી ચાલ્યો જાય છે, પણ પાણુ મન ઠેકાણે આવતાં અરે પાછો આવશે

જારીક વર્ષને જુલાન અવરો, કોણુ જાણે શીયે મૂન આવી કે, પહોંચ્યો સીધો કાશી, ને ત્યાં કોઈ વિદ્વાન સદ્ગુરુ પાસે રહીને સરકૃત જ્ઞાના અને આપણાં ધર્મસાઓનો આક વર્ષ લગી જોડો અજ્ઞાસ કરીને પાછો આવ્યો, અને એને જોઈતું હતું એવું ચાત, નિરપ્તી અને નિર્વિકાર જીવન એને વડવાણુ સહેરો જહારનાં, જોગાવાના કિનારા પરનાં, સિતલવર્ષા મળી રહ્યું. ગૌરીકરને જાણે, કોઈને જુનાં જીવનની ચકા ન જોડે તે માટે, તેણે પોતાનું નામ ગંગાધર રાખ્યું

૬

નરસેગમે તે સવારે ‘જસાપર’નો નામોજાર કર્યો ત્યાર પછી, શિવમદિરે નિયમિત આવના-જતા બહોળો ગંગાધર ગહારાજમાં આટલી રપટ ફરકાર જોઈ ચકચા: પ્રત્યેક બહાનને

ભાવથી બોલાવતા ગંગાધર હવે જરૂર પૂરતું જ બેસે છે; ત્યાં આવતાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષનાં અંગત જીવનમાં આત્મજનની અદાથી રસ લેતા હતા તે ગંગાધર હવે દિવસનો મોટો ભાગ જાણે આત્મમગ્ન જ રહે છે; મોડો અને સોનોથી મદિનાં મકાનને મળવી મૂક નાર ગંગાધરનું મન હવે જાણે ધંધું ધંધું જ શબ્દગણે છે. આ બધી વિચિત્રતા અને નવીનતાએ સરખાતમાં શોડાક સમય ત્યાં આવતાં જકતોતું ખાન બેસ્યું, પશુ પછી તો એ બધું જાણે સ્વાભાવિક જ હોય તેમ તેમને કોઠે પડી ગયું; પહેલાં જેમ આવતું હતું તેમ જ ભક્તવૃન્દ દેવ આવે છે ને જાણે કશું જ ન બન્યું હોય, અથવા જે બન્યું હતું તેમાં કશું નોંધપાત્ર ન હોય એમ, પાછું ધીર ચાલ્યું જાય છે.

એક વૈજ્ઞાનિકની નમતી સંખ્યાના ટાણે ખર્ચા ભક્તજનો ભગવાનનાં દર્શન કરીને ચાલ્યાં ગયાં પછી ગંગાધર મહારાજ પોતાનાં નિત્યનિયમ પ્રમાણે મંદિરને ઓટલે ધ્યાનમગ્ન દશમાં બેઠા હતા મંદિર ગમથી દૂર હતું, એટલે આશુ' રમણ અત્યારે લગભગ નિર્જન જેવું હતું બોગાવાનો નિર્જન રેતીપટ આખો દિવસ વૈજ્ઞાનિકો ધોમ તકો સ્ફુટન કર્યા પછી થોડી થોડી સ્થિતજતા ધરી રહ્યો હતો માળા તરફ પાછા ફરતાં પખીઓનાં અવાજ અને દૂર દૂર શહેરમાંનાં મદિરોનાં આજી સભાગાતા મંદારવ ખાદ કરતાં વાતાવરણ તદ્દન શાંત હતું; અને વાતાવરણથી યે વધુ શાંત ગંગાધર મહારાજ પોતે હતા.

દિવસનાં અજવાળાં ઉપર રાત્રિના અધારનાં આખરી વિજય જે ધણે જમત ઉપર બહેર થયો, લગભગ તે જ ધણે એ શાંત વાતાવરણમાં 'ગંગાધર મારાજ આંધ્ર રેસે'—જેવા પ્રશ્ને અશક્તિનાં મોળાં જન્મ્યાં.

પ્રથમ પૂછનારની ઉમર હતી તેા માર્ચ ૨૧-૨૨ વર્ષની, પશુ તેના દેખાવ અને રંગદામ ઉપગથી તેની સાગી ઉમર ન જાણનાર માણસ તેને આશરે ત્રીસેક વર્ષનો જરૂર માની લે. તેનાં કપડાં મેલાં, ફટિકાં ને અસ્તવ્યસ્ત હતાં. વાળ વચગેરેનાં ને વધુ પડતાં વધી ગયેલાં હતાં; હાલમન ધણા વખતની વધી ગઈ હતી; અને તેની ગતિમાં પૂરેપૂરી અસ્થિરતા હતી.

પહેલી વાર પૂછાયેલા પ્રશ્નોનાં જવાબ ગંગાધર આપે તે પહેલાં તો આવનાર જીવાને પ્રશ્ન પૂછ્યો, વધારે ઉતાવળથી, વિહંગતાથી ને અસ્વસ્થતાથી—

“આ ગયા ગંગાધર મારાજ ?”

એનાં અવાજમાં જે થોથવાટ અને મતિમાં જે ભડકાવાં હતાં તેનો મર્મ, અત્યારે નજીક આવ્યો ત્યારે એનાં શ્વાસમાંથી આવતી દુર્ગંધ ઉપરથી, ગંગાધર તરત જ શૂન્ય ગયા.

“કેમ, ભાઈ! આવેને, હું જ ગંગાધર પોતે...” પોતાની અત્યારની શુદ્ધ અને સ્કારી ભાષા અને પેલા જીવાનની અશુદ્ધ, અસ્થિષ્ટ, ગમડાની ભાષા—એ બન્ને પ્રમાં લેતાં ગંગાધરને જસાપરમા પોતે હતા ત્યારની પોતાની અચી જ ભાષા બાદ આવ્યા ના ન રહી.

આવનાર ગુસ્સામાં ને નજામાં હતો, પણ અંજાધરની પ્રેમાગ્ર અને ક્ષાંતિ વાણીથી તેના ગુસ્સા અને નશા જરા ઝોસર્યો, પણ તે તદ્દન ક્ષાંતિ તો નહોતો જ થઈ સક્યો એ એના વચનોમાંથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

“શું આવે? જોતા નથી આ માગ દાઢ?” લુવાનનો માદક પીણાનો ને કોધનો નશો જરા જરા ઝોસરતો હતો ને તે વધુ ને વધુ સ્વસ્થ બનતો જતો હતો.

“હા હાઈ, તારા દાઢ તો હું જોઉં છું; પણ તે પહેલાં તું મને કહીય કે તું કેણુ છે?” અંજાધર અત્યંત પ્રેમપૂર્વક અને સમજાવપૂર્વક પૂછ્યું.

“હું...!” બહુ જ મોટાથી આ સ્વદ્ભૂત જુવાન બોલ્યો ને પછી જગ વાર શોકાક્રમે અંખોને જગ પહોળા કરીને ઉમેલું: “મને તો જોરખો?”

“ના...” અંજાધરનું કુતૂહલ વધતું જતું હતું, પણ અબજ સંયમપૂર્વક માત્ર એટલું જ બોલ્યા.

“હા, તમે મને આંધી જોખો!” થોડા માન્ય છટાકતો આધાર લઈને લુવાન બોલ્યો, “તમને તો કોઈનીય આ પડી સે!”

“પણ કાંઈ કહે તો ખબર પડે ને!”

“હું તમારા.....ગૌરીક કરતો...ને ઉછીનો સોકરો — કરસન.....! હવે કે’ ઈલાક આવે સે?” લુવાને આખરે ખટકોટ કર્યો.

એકાએક વીજળીનો આચોઠા લાગ્યો હોય તેમ અંજાધર મદારાજ એ કદમ પાછા ફરી ગયા, બહારનું જગત જોવામાં જલ્દી કઠો જ રસ ન રહ્યો હોય તેમ તેમની આંખો બંધ થઈ ગઈ એ બંધ થયેલી આંખોએ પણ તેમના માનસપટ પર ગાંધીસિક વર્ષ પહેલાંનું દશ્ય તાદ્દશતાપૂર્વક ગ્લુ કરી દીધું. જન્માટમી પછીની અધારી નામ, ચતુર પટેલનો મોટો, આકાશમાંથી અવની પર ઊતરતી અધારગ, નિર્જન અને નીરવ વાતાવરણ... અને .....અને... એ અને ઉજળી... જન્મે એકલા... — આ આધુનિક દશ્ય જલ્દી અત્યારે જ અજવાઈ રહ્યું હોય એમ અંજાધરનાં આંખાં યે સરીર પર શર્માકર મલકી રહ્યાં.

પોતાની કટી જ તૈયારી ન હોય ને દુસ્મનસીનના વિમાનોમાંથી એકાએક મોઝમની કઠી વગસે તેવી પરિસ્થિતિ અંજાધરની ઘઈ ગઈ વિલુફનેમથી એ ચાલા હોય એમ તે કરસનની નજીક ગયા ને મદિરનાં ઘીનાં કાઢિયાંના આજ પ્રકારમાં પણ કરસનના કાળા માત ઉપરનો મોટો કાળો તલ તેમની આંખોને એક માત વિષય બની રહ્યો.

“કરસન, બેટા!” સ્વાભાવિક પિતૃવાત્સલ્યથી તેમણે કરસનને વાંસે, ગળે ને માથે હાથ ફેરવવા માંડ્યો, પણ કરસન તે વાત્સલ્યને સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તેમ, દૂર હલતો મોટો બોલી ઊઠ્યો:

“માથ પેટમાં લાય લાગી સે ને તમને બટાલે આવાં ચાંદા કાદવા ચુલે સે!”

“તું જૂખો છે, એમ” ચાદ, ચાલ અદર,” કહીને અંજાધર કરસનને પોતાની જોરદીમાં લઈ ગયા. બાસ શોધીને ફાનસ પેટાચું ને પછી પોતાના સોમપ્રોપનાં એકલાણાં માટે તૈયાર કરી રાખેલાં આખરી-કાઠ ને ગોળ કરસનની આગળ ધર્મી.

અંગાધરે પોતે આધુ' છે કે નહિ તેની કરી પણ પૂછપરછ કર્યા વિના, કરસન તો સીધો બાણે બેસી ગયો ને દસ જ મિનિટમાં બધું જ રાધેલું સફાવટ કરી ગયો; પણ અંગાધરને તો તેના કરી એ રજ નહોતો કરસન જમતો હતો, તે દીવ્ય મિનિટ અંગાધર તો તેની આંખો, નાક, હોઠ, છાતી તેનાં કરકરતા લુલ્લાં, ઉતાવળથી આનંદ તેનું મોહું; યાજ્ઞ અને મોં વચ્ચે ઉતાવળે આવળ કરતો તેના જમણે હાથ, — વજરે અત્યંત સ્થિરતાથી, અને છતાં કાં અણકથ્યા આવેગથી નિરખી રહ્યા હતા.

ખાત્ર-ખીને સ્વસ્થ થયેલા કરસનને અંગાધરે પૂછ્યું:

“ કરસન, પણ તને મારી બાળ કાણે આપી ? ”

“ મારી માએ, બીલું કૃષ્ણ આણે ? ”

“ એને કેવી રીતે ખબર પડી ? ”

“ મને બરાબર ખબર નથી, પણ એમ કેતીતી કે ગિયે વરસે મકર સંક્રાંતિને મેળે ઇં આઈ વહનાણુ આવી'તી ત્યાં તમને જોયા'તા; પછે' તો પૂછા કરતાં મને બધીય ખબર પડી મધ. ”

“ તે તને આજે અહીં કેમ મોકલ્યો ? ”

“ થોડા દિ' થેલાં કૃષ્ણ જલે સું થિયું તે જીવાને ને મારી માને મોટો જમડો થયો; જીવો કે' કે' આ કરસન મારો સોકરો નથી; આધુ' ગામ કેસે; બોલ, રાંઠ, કાચુ કે' કે' ને ઇ કારમુખાએ બચારો ઉઠતે બીજ દીખી ને રાતોરાત કાઢી મેલી ને દારે દારે મનેય તમઢી મેલ્યો; ઇ તો બચારો અમરનપરથી જસાપર જતાં ગામ ખા'ર જ અતુર પટલના બેતરને શેઠે આવતાં તમર ખાઈને પડી તે પછે ઉઠી જ નો યઈ; ઇ જ ટેકાણે વઢ નીચે બચારો મરી મધ, પણ ઇ થે'કા છલે મને તમારી વાત કરી'તી, તે રખડતો રખડતો આજ આમ આવી પો'ચ્યો, ” એકીઆસે કરસન આટલું બોલી ગયો.

“ હે ! . . મુ જીજ મગી ગઈ ? ” અંગાધરનો સાદ જગમગ ફાટી ગયો.

“ હા . . . ” ગદગદ સ્વરે કરસનનો જવાબ મળ્યો, ને એણે અંગાધરના બોગમાં પોતાનું માથું ઢાળીને રક્તો મીઠ્યું: “ હા....., પણ હવે આ કુનિયામાં મારું કૃષ્ણ ? ”

“ કરસન, એટા ! મગરા નહિ : હવે હુ તારો બાપ અને મા બેય— ” ને એમણે કરસનનાં આખાં કરીર પર પ્રેમાળ હાથ ફેરવ્યા.

કરસનને અનેક પ્રકારે આશ્વાસન આપીને અંગાધરે પોતાની પધારીમાં સ્વાચ્છો અને પોતે કમુ ખાધા વિના ને જીઘ્યા વિના જ આખી રાત પૂરી કરી.

બીજા દિવસથી મહાદેવનાં ભક્તજનોને જાણુ યાવ છે કે અંગાધર મહારાજે પોતાનાં પ્રમુખમાં પોતાની સેવા કરે અને શિવની પૂજામાં તમને મદદ કરે એ હેતુથી એક ચેલાને શોધી કાઢ્યો છે, પણ આ યુરુચેવાના પગરૂપ સંનંધમાં આપઢીકરાના વાતસલ્ય વહેણ આ માટે વહેતાં હતાં તેનું રહસ્ય કોઈ જ વાકતજન ન પામી શક્યું.

આઝાદ હિંદ અને બેંગલો

ઉમેદલાલ પુરષોત્તમદાસ મણિયાર

બેંગલો એટલે નાણાં તથા આટલો મુખ્યત્વે ધણો કરતી કંપનીઓ એમ આ લેખના વિષય માટે સમજવાનું છે. નાણાં જમે માંગવાં, બીજાઓને ધીરવાં, જુદાં જુદાં ચલણી નાણાંના અદલાબદલો કરવો એ પ્રકારનું કામ શરૂાઈ—અર્થાત્તે તેમજ પેદીઓ— કરે છે, પણ મોટા પ્રમાણમાં તે કામ કરવા માટે મોટા બેંકોળવાળો બેંકન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ વધારે ઉપયોગી છે તેવી બેંકોગ કંપનીઓ હાલના સ્વતંત્ર બનેલા આપણા દેશમાં આપાર, ઉદ્યોગ, ખેતી અને સામાન્ય વ્યવહારમાં કેવો ઉપયોગી ફાળો આપી શકે તે આ લેખનો વિષય છે.

જ્યાં સુધી અંગ્રેજોની હકૂમત નીચે આપણે હતા ત્યાં સુધી તેમણે બેંકની ખીલવણી અને વૃદ્ધિ માટે બહુ થોડું જ કંઈ હતું. દેશનાં મુખ્ય શહેરોમાં કેટલીક નાની મોટી બેંકો સ્થપાએલી હતી, તેમની સાખાઓ ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી છતાં તેમને પરદેશી બેંકો જેટલું સ્થાન વેપાર ઉદ્યોગમાં નહોતું વિદેશી બેંકોને તેમના દેશની સરકારનો જે ટેકો મળતો તથા પોતાના સમૃદ્ધ દેશનાં વિકાસ સાધનોનો લાભ મળતો તથા પરદેશથી તેમને સરતા બાજે નાણું મળતું તથા આ દેશમાં પણ તેમની જમાવટના કારણે, તથા મોટા વેપાર ઉદ્યોગ પરદેશીઓના હાથમાં હોવાથી, મોટાં કામો, અને જંગી નાણાંની રકમોનો તેમને અધિક લાભ હતો, અને તેથી આપણી મોટામાં મોટી બેંક પણ તેમની સાથે દરીકાઈમાં પાછળ પડતી હતી પરદેશી બેંકો અંકુશ વિના કામ કરતી, અને તેમનું કામકાજ ફક્ત બદરનાં મથકોમાં જ સકળાએલું નહોતું પણ દેશની અંદરનાં માલનાં ઉત્પાદનના સ્થળોમાં પણ પ્રસરેલું હતું. પરદેશી વેપારીઓ અને કેટલેક અંગે મોટા દેશી વેપારીઓ પણ વિદેશી બેંકો સાથે વધારે વ્યવહાર ગમતો.

બેંકો જેવી સંસ્થાઓને દોરવણી તથા અંકુશ બંનેની બહુ જરૂર હોય છે આ દેશ જેતીપ્રધાન દેશ છે આપણા જેડૂતો નિરહાર, અછાન અને બહુ મરીય હોવાથી તેમની નાણાંની જરૂરીયાત મુખ્યત્વે દેશી શરૂાઈ અને મામકાના વેપારીઓ પૂરી પાડે છે. તે સિવાય કેટલેક અંગે ગામકાની અને શહેરની સહકારી બેંકો તેમને મદદ આપે છે ખેડૂતોને જીવ્યા કરતું બાજુ બરતું પડતું અને હજી પણ બરતું પડે છે તેમની જમીન સુધારવા, કૃષિ કરવા, મોટા પ્રમાણમાં જેતી કરવા, માલ સારા ભાવની આજ્ઞાએ સમરી રાખવા અને ચોખ્ખ સમયે ચોખ્ખ પીડમાં વેચવા વગેરેની સગવડોની ધણી ખામી હતી પણ છે.

આપણી બેંકો નાનાં બેંકોળવાળી છે તેઓ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી તેમનો વહીવટ, કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં, ચોખ્ખ અનુસર વિનાના માણસોને હાથ હતો, અને રીકત્ર બેંક ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના ૧૮૪૫ની સાલમાં થઈ ત્યાં સુધી ચલણી નોટનો વહીવટ સરકારના હાથમાં, અને બેંકોગનું કામકાજ ઈમ્પીરિયલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા તથા બીજી બેંકોના હસ્તક હતું.

જેમ જેમ આપણે દેશના રાજ્યશાસકોમાં વધારે ને વધારે ભાગ લેતા થયા, આપણી આર્થિક સ્થિતિનો વધારે અભ્યાસ કરતાં થયા, આપણને બીજા દેશની આર્થિક અને નાણાં-

કીય સ્થિતિનો મુકાબલો કરવાની તક મળી, તેમ તેમ આપણને બેંકના કામકાજમાં સુધારા કરવા માટે તપાસ કરી નવા નિર્ણયો કરવાની જરૂર જણાઈ સરકારે પ્રતિવાદ તથા સમગ્ર દેશ માટે બેંકોના કામકાજની પરિસ્થિતિ અને ખીલવણી માટે તપાસ કમિટીઓ નીમી તે કમિટીઓએ હાલાકાત કરી કે દેશ માટે એક મધ્ય બેંક સરકારના અંકુશ નીચે આ માર્ગદર્શિકા નીચે હોવી જોઈએ અને તેને ચલણી નેટ છાપવા, તથા તેનો વહીવટ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા હોવી જોઈએ તે બેંકને ખીલ મોટી બેંકો સાથે અમુક સંબંધ હોવા જોઈએ, તેમના હિસાબ અમુક સત્તા હોવી જોઈએ, અને આવી મધ્ય બેંક બેંકોના કામકાજની ખીલવણી, સારા વહીવટ, અને સુમેળ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ બેંકો બહુ નાની થાપણવાળી હોય તે મોટી બેંકો સાથે જોડી દરીકાઈ કરી તુકસાનીમાં જોડે છે અને તેથી નિબંધ નીવડે છે માટે બેંકોની થાપણ મોટી હોવી જોઈએ. તેની ચાખાઓ મને ત્યાં કાઢવામાં આવે તે ઠીક નહોતી બેંકો સરારી કામ સિવાય ખીલ વેપારમાં માથુ મારે નહિ તે આવશ્યક છે. બેંકોના હિસાબો વધારે માહિતી સહિત પ્રસિદ્ધ થવા જોઈએ, પરદેશી બેંકોના કામકાજના તેવા પદ્ધતિ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા જોઈએ, તેમને કામકાજ માટે પરરને લેવાની દરજ્જા પાઠવી જોઈએ, અને તેમના કામકાજના પ્રમાણમાં તેમણે આ દેશમાં અમુક અસ્કયામતો રાખવી જોઈએ મધ્ય બેંક જરૂરના વખતે ખીલ બેંકોને નાણાં ધીરી મદદ આપી ટકાવી રાખવી જોઈએ, અને કટોકટીને વખતે તે તરત જ તેમ કરી શકે તે માટે તેને દરેક મોટી બેંકની સ્થિતિ અને કામકાજની જાણ હોવી જોઈએ.

હાલ આપણી સમક્ષ નીચેની મુખ્ય બાબતો ઊભી છે

(૧) દેશની બેંકો વ્યવસ્થિત કરી યોગ્ય સાધન દ્વારા ખીલવવી. તે માટે નાણાં ધીરવા, નાણાં એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે મોકલવાની સરતી અને પૂરતી સગવડ કરી આપવી. આ કામમાં નાના મોટા શરણો તથા સહકારી મંડળો અને વ્યાપાર સાથે સંબંધ ધરાવતી બેંકો વચ્ચે યોગ્ય રીતનો સંબંધ વધે તેમ કરવું. આ માટે આ કામનું સિદ્ધિ પામેલા વધુ માણસો તૈયાર કરવાની જરૂર છે, અને આ કામોનો વહીવટ લેણકાઓની દૃષ્ટિએ આમાલિકપણે કરે તેવા આગેવાનોની પજુ જરૂર છે. સારી દેખરેખ અને સાવચેતીથી કામ કરે તેવી બેંકોની જરૂર છે

(૨) બેંકો લોકોનો વિશ્વાસ વધારે મેળવી શકે તેવી હોવી જોઈએ. તેમની થાપણ, કમ્પોઝી, કામકાજ, તેના વ્યવસ્થાપકો વગેરેની પૂરતી જાણ બેંકો સાથે કામ કરનારને મળે તેવી જોગવાઈ કાયદામાં હોવી જોઈએ આમ હોય અને નાણાં મુકનારની રકમો સહીસજામત જુગવાય તો લોકો પાસેનું કાજલ નાણું વધારે પ્રમાણમાં એકઠું થઈ શકે અને તેનો ઉપયોગ વેપાર, ધંધો, કુન્નર, કળા વગેરેની ખીલવણીમાં થાય. લોકોની ખચત બેંકોમાં આવે તે દેશના ધનનો ફાલો જાહેરો થાય અને જોને જરૂર હોય તેને ઓછા વ્યાજે ધીરી શકાય.

(૩) આપણો અતરિક તથા બહારનો વેપાર ખીલવવા માટે પજુ સુવ્યવસ્થિત અને જલ્દી દેવાઓ બેંકોની જરૂર છે. આદર્શ સાધનો તરીકે, ફંડો, ચિલ્ડો વટાવવાની સગવડો વધારવાની જરૂર છે. વેપારીઓની રીતિ-રીતિ વિશેની, તેમની નાણાંની સ્થિતિ, વેપારના પ્રકાર લેવડ દેવડ વગેરેની ખબરો ભેગી કરી તે વિશેની જાણ પૂરી પાડે તેવી સંસ્થાઓની પજુ જરૂર છે.

સંશોધન વિ. ઔદ્યોગિક શોધખોળ

ડા. નરસિંહ મુ. શાહ

મનુષ્યજાતની બૌદ્ધિક, માનસિક અને સાંકારિક ખોલવણીમાં વિજ્ઞાને પુષ્કળ અને અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ મનુષ્યની સુખસમૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની અભિવૃદ્ધિમાં આ ફાળોનો હિસ્સો જરાય જીતરતો નથી.

જતાં ભૂતકાળના મહાન વૈજ્ઞાનિકોને મોટો ભાગ વિજ્ઞાનનું એવાં જ વિજ્ઞાનને ખાતર કરવામાં સંતોષ લેતો પોતાની શોધખોળનું પરિણામ ઉદ્યોગમાં યા બીજી રીતે ઉપયોગી કે ફળદાયી થશે કે નહીં, એવું વિચારવા તે જરાય ઉપાધિ કે માથાકૂટમાં ન પડતો. આ વિજ્ઞાનધુરધરાનાં કેટલાંય સંશોધનો માત્ર ચાલુ સમય પૂરતાં ઉપયોગી જ નહોતા તેની કિંમત કશીયું નહોતી, તેની ઉપયોગિતા આજ સુધી ટકી રહી છે. આવાં સંશોધનો દીરાની માફક આજે પણ ઉજ્જવળ શોભી રહ્યાં છે. જેમ એક એક કાવ્ય, સંગીત, કે ચિત્રકલાનો નમૂનો આપણને કેઈ પણ વખતે પરમ માનસિક આનંદ અને લહેજત આપે છે તેમ આવાં સંશોધનો મનુષ્યને અઘાપિ આહવાદ છે : તેમનું મૂલ્યાંકન ચિરકાળ છે કદા કુદરતનું અનુકરણ છે તો વિજ્ઞાન કુદરતનું આદિભૂત રસરૂપ છે એટલે આના નિઃસ્વાર્થ પલ્લે કરેલાં શુદ્ધ સંશોધનની મહત્તા અઘાપિ એછી યજ નથી, નહોતે તેમાં વધારો પડ્યો છે. વિજ્ઞાને જો કુદરતને અને તેનાં ગૂઢ રહસ્યોને સમજવામાં અને તે કાર્યમાં મનુષ્યની મન અને બુદ્ધિને આનંદ આપવા સિવાય બીજી કંઈ વિશેષ ન ક્યું હોય, તોય વિજ્ઞાનની સાચી કતા પૂર્ણ થાત પરંતુ વિજ્ઞાને તો આથી પણ વિશેષ ક્યું છે સામાન્ય જીવજાતમાં વિજ્ઞાનના મૂળ ભૂત સિદ્ધાંતો અને માનેશ્વર્યવૃત્તિઓ વચ્ચે વિચિત્રતા છે જા તો ભાંધું જતર રહેતું છે એમ માનવા વિજ્ઞાનની કેટલીક વ્યક્તિઓ આપણને સમજાવે છે પરંતુ એમવારું નથી જેમકે ડાર્વિનનો ઉત્કૃષ્ટિય મૂળભૂત શુદ્ધ સંશોધનનું પરિણામ છે જતાં ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા બીજા એવા 'વારો' કરતાં મનુષ્યના સામાજિક હિતનિકુમાં ડાર્વિનવારે વધારે પરિવર્તનો કર્યા છે.

અમારે માત્ર 'મોહાની મીઠાણ' મળે છે તેવા આ જમાનામાં એ આદલાદનો વિષય છે કે એવી ફેરલીક જૂજ બંધિતઓ છે જેઓ આ સ્વતંત્રતાની વસ્તુત્ત કંદર કરે છે અને તેને આચારમાં મૂકે છે. શુદ્ધ સંશોધનકાર આ નાનકડા વર્ગનો આદર્શ છે

આ બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતાનું અગ્નિતત્વ ન હોય તો, સંશોધન અશક્ય બની જશે અતિશયોક્તિનો દોષ વહોરી લીધા વિના એમ જાહેર કરી શકાય કે અશ્વિત મા પદાર્થ વિજ્ઞાનની એવી કાષ્ટ શાખા કાગ્યે જ અસારે મળી આવશે કે જેનો ઉપયોગ વિજ્ઞાનનો અન્ય શાખાઓમાં—અને છેવટે ઉદ્યોગમાં પણ—ન થતો હોય સંખ્યા-સિદ્ધાંત (theory of numbers) જેના અશ્વિતના કિલ્લે વિજ્ઞાનોનો પણ પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે દાખલા તરીકે, વીજળીના તારના splicing કાર્યમાં સંખ્યા-સિદ્ધાંતની જરૂર પડે છે પ્રકાશ-વિ ત ધ્વ-કિરણો, વિદ્યુતકણો વગેરે વિષયોમાં થએલ મૂળભૂત સંશોધનના આધારે અનેક આધુનિક ઉદ્યોગો ચાલે છે એ ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આ બધું સંશોધન વૈજ્ઞાનિકના આત્મસંતોષાર્થે પ્રયોગશાળામાં થયેલું અને વૈજ્ઞાનિકને તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાની શક્યતાઓ પરત્વે કાંઈ પણ રિચાર કે ધારણા નહોતી.

આ બધા મૂળભૂત સંશોધનોનાં પરિણામો ઉદ્યોગમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એટલા માટે, વિજ્ઞાનના મુળભૂત સિદ્ધાંતોનું યોગ્ય યાન ધરાવતા વૈજ્ઞાનિકોની જરૂર આપણને છે. આ વૈજ્ઞાનિકોનું કાર્ય ઉપરનાં શુદ્ધ સંશોધનનાં પરિણામો ઉદ્યોગમાં અપૂરતાં ઉપયોગમાં લેવાતું રહેશે કુંકામાં, ઉદ્યોગમાં જરૂર પૂરતાં 'સહેતુક' અર્થાત્ ઉપયોગના હેતુથી જ સંશોધનના વિષયોને હાથ ધરે એવા યોગ્ય તાલીમવાળા વિજ્ઞાનના માણસોની જરૂર રહેશે આવા 'સહેતુક' સંશોધકો ધણો અસ્તિત્વે કામ લાગવવાના અને મૂળભૂત સંશોધનનાં પરિણામો વિધવિધ રીતે માનવજાતને ઉપયોગી કરવાનું કાર્ય તેઓ કરવાના ખાસ કરીને હિંદુ જેવા ઉદ્યોગમાં પછાત રાષ્ટ્રને આવા સહેતુક સંશોધકોની ખૂબ જરૂર છે. પણ એ જુનાવું ન જોઈએ કે સહેતુક સંશોધનની જુગિરા માટે મૂળભૂત સંશોધન મુશ્કળ પ્રમાણમાં હાથ ધરવું જોઈએ. વસ્તુત્ત 'સહેતુક' સંશોધનની બધી સફળતા મુળભૂત શુદ્ધ સંશોધનના રેકા પર અવલભે છે.

આપણે વિજ્ઞાનમુખમાં રહીએ છીએ. આપણને ગમે કે ન ગમે તોપણ વિજ્ઞાન તો રહેવાનું જ વિજ્ઞાનનો હેતુ પવિત્ર છે તેને અપવિત્ર કરનાર રાજનૈતિકો એ હેતુ ફળીશૂત થવા દેતા નથી પોતાને ફાવતો ઉપયોગ કરાવે છે—સહારની યોજનાઓ રચીને, પરિણામે વિજ્ઞાન વગેવાય છે. છતાં થોડે અંશે વિજ્ઞાને માનવસુખમાં પોતાની સિદ્ધિઓ સફળતાથી ઉપયોગમાં લીધી છે. વિજ્ઞાનનાં આવાં શુભ પરિણામોને લીધે દુનિયાનાં ધણીખરાં રાષ્ટ્રોમાં ત્યાંની પ્રજાના જીવનનું ધોરણ હવે યથું છે. હિન્દુસ્તાનમાં આ રિયતિ આપણને હોય તો, પ્રજાના મોટા ભાગને વધારે સર્જક આરામ આપવો હોય—જે હમ્મ જાત્રારે માત્ર જૂજ લોકો લોભવવા કામચલાળી છે—તો એ અનિવાર્ય છે કે જીવનની જરૂરિયાતો પેદા કરવા કાંઈ પણ 'પ્રકારનું' અવરિયત ઉદ્યોગીકરણ આ દેશમાં થવું જોઈએ. દુનિયાનાં અતિશીલ રાષ્ટ્રોમાં હિન્દુસ્તાનને પોતાનું સ્થાન લેવું હોય તો, તેણે આનું કાર્ય વિના છૂટકો નથી અને આ કાર્યમાં

વૈદ્યાનિકો અત્યંત રથાન લેશે ઉલોગોની વ્યવસ્થા અને ખોસવણી માટે જોટી સંખ્યામાં વૈદ્યાનિકોની જરૂર પડવાની અને કારખાનાંઓમાં અમુક પ્રકારના પ્રશ્નો પર નિષ્ણંત લાવવા 'સહેતુક' સંશોધકોને પણ જોધવા પડવાના આવી જાતના સંશોધકોની અત્યંત ઘટાડાવાની જરૂર નથી. આવા સહેતુક સંશોધકોનો એક પ્રતિનિધિ એકોસન દ્વારા તાત્કાલિક વ્યવસ્થા રમાં ઉપયોગી વસ્તુઓને પસંદ કરીને તેના પરત્વે એકદમ મોખગાની શોધખોળ કરવામાં તેની સુધ્ધિ પ્રવીણ હતી અને આવા પ્રશ્નોનો સફળ ઉકેલ લણી વાર તે લાવતો પણ આવી જાતની શોધખોળ હ મેચાં સહેલી નથી કુદરત પોતાનાં મૂલ્ય ગદરવો મનુષ્યને ઉધાડી બનાવે તે પહેલાં તેને એકસો ને એક વાર નમતુ પડે છે કુદરતનું કામ સમજવા મા તેનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા સમય સુધી તેની સાથે મિત્રતા મનુષ્યે ખીસવવી પડે છે આટલા માટે જ મૂળમૂલ સંશોધન સહેતુક સંશોધન કરતાં લાંબે ગાળે ઉલોગોને વધારે ફળદાયી થાય છે અન્ય દેશોમાં સાધનસંપન્ન ઉલોગપતિઓ કોઈ પણ જાતની શોધખોળ માટે પૈસા ખર્ચવા અચકાતા નથી સંશોધન માટે ખાસ કરીને તેઓ ઉત્સુક હોય છે કારણકે અનુભવથી તેઓ બરાબર સમજે છે કે પરિણામે મૂળમૂલ સંશોધન વધારે લાભદાયી છે પ્રેક્ષક દૃષ્ટીએ તેમની લાક્ષણિક વાણીમાં કહ્યું છે કે ભવિષ્યના કોઈ એકાદ વોટ, ડેવી કે ફેરાડેને એકાદ લાખ પૌંડ કે ડોલરની કિંમતે કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાને ત્યાં વેચાતો લઈ શકે તો, પૈસાના દિસાએ આવો માણુષ્ય મેલિ ન પડે. તદ્દન સર્વસામાન્ય અને દરેકજાના અનુભવની વાત છે કે આવા માણુસોએ જે કામ કરી જતાબુ છે તે વડે—શબ્દોના કાવ્ય શકિતો અર્થમાં પણ—અડગ કે દબાયેલા થયું છે.

ચીનના શાખલા ઉપરથી પણ શીખવાનું છે. એક કાળે ચીન ઉલોગોમાં ખૂબ આજગ વધેલું હતું ચીની માટીકામ, રથમ, કામળ વગેરે ઉલોગો ત્યાં આજગ વધેલા હતા આજે સ્થિતિ બદલી છે ચીનને આ વસ્તુઓ માટે બીજા દેશો પર નમતુ પડે છે. વિદ્યાર્થીના ઇતિહાસકારો આ પરિણામ ચીનમાં મૂળમૂલ સંશોધનની પ્રાગ્નિક આખીને આભારી છે એમ માને છે હિંદુસ્તાનનો કાપડ ઉલોગ પણ આવો જ એક શાખલો પૂરા પડે છે. હિંદુસ્તાન પડો લેશે!

‘તવ’ સ્મૃતિ !

અને જ્યારે વ્યાપે વિજત તમોય્યાં પથ વિચે
કરો પ્રત્યાઘાતે જડ અવમતું અંતર, પ્રભુ !
રહી અશુભકું નયન-સર નિશ્વાસ તપત્તુઃ
સરે સાથે બોલે શરીર યકો ચેતન્ય સથળું
હળી કે ચોપાઈ જીવન-રસ ખૂટે પલટવાં
પડે જૂદો તૂટે ગહન ગર્તામાં જીવનતાં
અધોમાગીનિ શે વધુ વિકળ કરી તાવે તવ સ્મૃતિ !

परिक्रम्य अवलोक्य च

પ્રોફે. રામપ્રસાદ શુક્લ

દુર્દશાનાંથી રહી જશે એવી અંધીરાઈથી હાથમાં પોતિવાની કિનાર પકડીને હાથના કાંઈક બાંધીને જ્યારે લક્ષ્મીલાલજીનાં મંદિર પાસે આવીને ઊભા રહ્યા ત્યારે મંગળનાં દર્શન દર્શ બધા યવાની જાર હતી ધોરજનો એક દમ એમીને હળવે રહીને જોડે જોડીને ઓટલાની નીચે ગોઠવ્યા અને પોતે પગવિશાં ચઢી ઓટલા પર બેઠાને જાણા રહ્યા. પણ નિર્ગત આ જીવતા નસીબમાં જ ક્યા હતી? મઠ સાલ જ સ્ત્રીપરની તફતો યથા પછી ઓટલાની બીજી બાજુ પડેલી ચપલની નોડ ઉઠાડીને પોતાને માટે રાખી ચૂકી હતી એમ માની લઈ, આડુંબણુ મોઢાં નેવા એ પહેરવા જતા હતા ત્યાં તો ચપલના માલિકે આવીને શેઠને જે સંજોગમાં ચોપડાવેલી તે અનુભવ તો વિચારતાં પણ ક્યાં વિચારાય એવો હતો? ત્યારથી જ નોડ નહિ ગુમાવવાના નિયમમાં શેઠ ઓટલા અટકાવેલા કે નોડા અને ભગવાન વચ્ચે જપ અંશતો ખૂણે બનાવીને જાણા રહી એ હાથમાં દર્શન કરતા ભગતદુરની ભાવના આમ એ ભાગે વહેવાયેલી રહેતી. પણ ભાવનાના પ્રવાહનો મોટો ફટિ અચાનક ઓટલા નીચે વળી જતા નાનો હાંટો ભગવાન મુખી પહોંચતો કે કેમ એ વિશે એક ટીખળીએ જરા જકા દર્શાવતાં નાગિતકના ઉપનામથી શકાએ એને નગજ નાખ્યો હતો કે પોતે શેઠને મુકાબલે નારીક ૪ ગણાય એવો ખુંસો એકગર ક્યો ત્યારે જ ખનને વચ્ચે સધિ રચપાઈ. આજે એક ફૂતરું જીમ બહાર લગાવીને વારવાર લોલુપતા દર્શાવતું ઓટલાથી ચોડે દૂર ઊભું હતું. દેશમાં ફુકાળ પડવાનો છે એવી અમમ ચેતી. યમ્મ ગમ્મ સુમ્મ. તેમ્મ. આલે એતી. ચાલત. અડીથી. ખમ્મતી. નહોતી. એના. મુખ. ઉપગના ભાવથી કંઈક સાદસ કરવાની અણી પર એ હતું એમ ચોખ્ખું સામતું હતું. "ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ...." શેઠ હાથ નોડીને પ્રાર્થના કરવાની સૂચનાતો તો કરી પણ એમની ચકળવકળ આંખો વારવાર ઓટલા નીચે અથડાયા કરતી હતી ભગવાનની મૂર્તિ કે નોડા એ એમણી દેને એ મતા પિતા તરીકે જોવાતો હતા એ દૃષ્ટિ કહેવું મુશ્કેલ હતું માતા સંબંધ બેલાઈ રહેના મૂર્તિ પરથી પછી ફરેલી એમની પિતા સંબંધ બેલાઈ અગભર નોડા પર આવીને હતી એ નોડાને વેંકુઠવાસી એમના પિતાને કેટલો દર્પ થયો હતો? એ બજુવાનો તો જો ઉપાય? દ્રવિય ત્વમેવ બેલાઈ એમની દૃષ્ટિ પાછી મૂર્તિ પર જઈને, છેવટે પાછી ત્વમેવ મર્મ મમ દેવ દેવ. ઉચ્ચાગતાં નોડા પર આવીને પડતી પ્રેમલક્ષ્મી ભક્તિની વ્યાખ્યા આપતાં નાગરે તદ્દ વિરહે વ્યાકુલતા એવું લક્ષિની ઉત્કટ દશા સચવતું લક્ષ્ય આપ્યું ત્યારે એને આ વિરહ વિતાની વ્યાકુલતાનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હોય મને

તેમ પણ આ બાકુલતા ભગવાનને આગળે — એમના અરજ સમીપ જ — વર્ષા
 ઝાતુનાં પૂરની માફક વહી રહી હતી એમાં એકાએક ઘોડાપૂર આવતું હોય એવું કશુંક
 બન્યું. શેઠે એકદમ ભગવાન તરફ પીઠ ફેરવીને ‘ aboua hara ’ (હૂમ આવ) કહ્યું.
 એમની પડોશમાં ગ્રેહતાં વિધવા શેઠાણી ધનકારખાઈ સુરત મરખાં પાળતા હતાં તે
 અત્યારે મગનાનાં દક્ષિણે આવતાં હતી, ત્યાં ફૂતરુ બાથ નજીક આવી જવાની ખીકે એમણે
 ‘ હા હા ’ કહ્યું. એ મહાલ ગુનગવ શેઠના કાને પડ્યો. કોઈ કોઈવાર આ રજુકાર
 કાને પડતાં શેઠ અમરકારિક અસર અનુભવતા શેઠના જપ અટકતા ખૂણાને ૬૦ અંકના
 કાટખૂણામાં ફેરવે. જતાં વાર લાગતી નહિ. અવારનવાર આ કાટખૂણાએ રચવાની કુશળતા
 જોઈને શેઠના સદગત શૂભિતિ કિલ્લે કેટલી સંતૃપ્તિ અનુભવી હશે ! પણ એક
 ઝાળખીતાએ ટોચ કરીઃ “ અહો ! કેમ શેઠ ! ડોળા ચળવળ થાય છે ! શું ચરમા
 ખરમા નીચે પડી ગયા ? શોધાવુ કે ? ” આને તો શેઠે તક્કટાઈથી કહી નાંખ્યુંઃ “ શું
 કરીએ ભાઈ ! ડોળા છે, તો તેમણે મ પડે ભગવાનને આગળે બહોતોની શી ખોટ છે !
 તમારી ભક્તિમાં એ શી ભૂલ છે ને ? ”

પણ એટલામાં શેઠાણી એટલો ચડી ઉપર આવી જતાં “ ને શ્રીકૃષ્ણ ” કરવાને
 લાવો લેવાની તબીબીમાં શેઠ પડી ગયા એટલે દરતે ચાલતા એક ખીજા ઝાળખીતાની
 ડોળ એમને કાને પડી નહિ. “ મારો વાંધો ! આને મ વસ્ત્ર વધનાં જાય છે તેમ તેમ
 નવાં નવાં નુસકા મૂકનાં જાય છે. ”

x

x

x

પણ બિચાગ શેઠને મ શું કહીએ ? અમારા ગામના અમે શેઠાક જન્મ એકવાર
 આગ્રાદીમાં મુસાફરી કરતા હતા ત્યાં એક અલ્પન સદૃશદરથ હાથમાં આમણની એક
 એક લઈને આવીને બેઠા વાત કરતાં જણાવ્યું કે તેઓ એક પ્રખ્યાત વીમા કે પત્રીના
 એજન્ટ હતા વીમાથી યતા કાલકાળના લાંબા વિવેચનને અતે સિદ્ધપુર રહેઠાન આવતાં,
 અમે આ પીવા લાગ્યા. પેલા સદૃશદરથ પણ આ પીવા હતા દરમિયાન એક ઠરસાદાર
 બહેન અમારા કબજામાં કાબજ થઈ સૌની આંખ સ્વાભાવિક રીતે એમના તરફ પળી
 અને પડી પડી સૌ સ્વરથ લઈને આ પીવા લાગ્યા. પણ આમંત્રકને જગ્યા મળી કે નહિ
 એની ચિંતા અમારા નવા મિત્રના મનજ પર એટલી બધી સવાર થઈ ગઈ હતી કે
 એમની યોગતાની જગ્યા ને એમને ખાલી કરી આપવાનું કહેવામાં આવે તો પોતે કેટલી
 કૃતકૃત્યતા અનુભવે એ એમના ચહેરા પરથી દીરા જેવું ગ્રાસ દેખાઈ આવતું હતું.
 દુર્ભાગ્યે એક વેગ કુટુબ ગાળુના ખાનામાંથી નીચે જાન્યું એટલે પેલા બહેનને
 અમે આપી દીધીએ એથીયે વધુ જગ્યા મળી ગઈ એથી પગપકાર કરી ધન્યતા
 અનુભવવાની આવી અપૂર્વ તક એને જ્યાં બહુ અમારા મિત્રના મોં પર દિવેલે.
 આખો શીશો રેઘાઈ ગયા જેવો ને દેખાવ થયો, તેવું બિચ આજ દિવસ સુધી મારી
 સ્મૃતિમાંથી ખજાનું નથી પણ મોં ઉપર દિવેલ રેઘાઈ હતું તે દરમિયાન એમના હાથમાના

ચાના કંપે દર્શાવે પાટલુન ઉપર જે ચિત્રામણુ કર્યા હતા તેના પર અમારી નજર પડી ત્યારે અમારા મિત્રની તિલિદ્યા માટે ધન્યવાદ આપવાની વૃત્તિ કાણુ બહાર જવા લાગી. પણ આવી કડી નિરાશાને બળે મળેલા અભિનંદન એમને રુચે કે કેમ એ નક્કી નથી કરી સકવાથી વૃત્તિને કેમે કરી કાણુમાં રાખી. એ કે દ્વિત્રાણોનો સમય હતો એટલે રોજગની લમગમ કરી મળેલી આ પાટલુન પર પડતા પહેલા સાવ ઠંડી પડી જવાથી તેઓ દાઝવામાંથી બચી ગયા હતા એ ઠંડી ચાનો ચોખ્ખો લાક આજે દોઢો. મરમ ચાના લમકાર સાથે રોજગ પર મળતી ઠંડી આ લાવનાર 'બોય' ને ચાર તમાચા ચોડી કાઢવાની જે વૃત્તિ અચાઉ યર્ષ આવતી તેને કાણુમાં રાખવાનું મારે માટે ત્યાગી ઠીક સરળ યર્ષ જુએ અજનત, રોજગ પરની ચાને ઠંડો ન હોય ત્યારે પણ પીધા પછી ઠંડી ઠરાવીને પેસા આપતી વખતે અખાદા કરવાની અમારી ગરમીનો પારો અમદાવાદના ઉનાળાની ગરમી જેટલો જ તેજ રહે છે ખરો.

x

x

x

અમારા વિદ્યાર્થી' જીવનના દિવસોની વાદ પણ કાંઈ કમ છે કે ? અધ્યાપક મહાશય બણાવતા તેમાંનું કેટલું કાનમાં થકતે અમારા મન સુધી પહોંચતું એ તો આટલા લાંબા કમય સુધીમાં હવે બૂલાઈ ગયું છે. પણ અધ્યાપક મહાશયના સ્મરો સાક્ષગવાનું કામ તો કાનનું, એટલે કાન પોતાનું કામ કરે એ દરમ્યાન આંખોએ શો યુતો કર્યો કે એણે પોતાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ ન કરી ? જરા અધ્યાપક મહાશયના મોં પર આજ કરી ન કરી ત્યાં તો વર્ષની આગલી એણે પર અમારી આંખો દર્શી જતી દયારામની કવિતામાં લોચન મનનો ઝગડો યપો છે પણ અમારે માટે કોઈ દિવસ લોચન મનનો ઝગડો હતો જ નહિ કારણુ યજ્ર યજ્ર કોચન તજ્ર તજ્ર મન. (જા' બ્યા' અમારાં લોચન ત્યાં ત્યાં અમારાં મન) એવા સાંવૈત્રિક નિયમનો કુરતના કાપદા જેટલીજ સીફતથી અમે રીકાર કરેલો. સંપૂર્ણ સહાયતા અને અદ્વિત્તક વાતાવરણુયુક્ત આ લોચન-મનના પ્રતિદયમેજના ક્ષેત્રમાં સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદીઓ પણ સમર્થ જુઓને સામેલ થયા હતા એ જ અમારી સજ્જતાએ સાચો પુરાવો હતો આજ દિવસ સુધી અમારા અનુગામી વિદ્યાર્થીઓએ પણ આ નિયમનું એટલા વફાદારીથી પાલન કરેલું છે કે હમણું હમણું વિદ્યાર્થીઓ સામે વારંવાર કરવામાં આવતા ચિસ્તભગના આરોપો કેટલા જુદા છે એની નજી કોઈ પણ નજરે જોનારને થકા વિના રહે નહિ પણ કમલાગ્યે આ વસ્તુને જ ચિસ્તભગ તરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો શો વાક ? દુનિયાના ચરમા જ લિધા છે એટલે એને કાચા માણસો પણ દીવાના લાગે છે તો પછી એનો ઉપાય શો ? વળી પહેલાના વિદ્યાર્થીઓ અને આજના આચાર્યશ્રી અને અધ્યાપકો તો નજી કોઈ દિવસ જીવાન જ ન હતા અને સીધા તપોવનમાંથી જ આપિપદ ધારણ કરીને આવ્યા હોય એવો ભુરખો પહેરીને આવે છે ત્યારે તો દદ યર્ષ જાય છે વિદ્યાર્થીઓ તો નિમાગ સારા છે કે મેષદૂત, ગાઠાંતલ અને મીતગોવિંદ જેવાં પુસ્તકો શીખવે છે છતાં પણ કેટલી સભ્યતાથી અને મુશ્કેલીથી વર્તે છે ? એક અમીજ નિદાને કહ્યું છે કે કોઈ પણ મંચકારને ઉત્તમ જ્ઞાન આપવું એટલે એનાં મૂલ્યનો

જીવનમાં અપનાવવાં. એ તો સારું છે કે આ યુવના વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં અને એથીયે વિશેષ વ્યાકરણમાં શાસ્ત્ર હોય છે તેથી સંસ્કૃત નાટ્યોની નાટ્યોચિત્ર સૂચનાઓ પૂરી સમજતા નથી અને એપને જીવનમાં ઉતારવાનો શાકો જલ ઉપરિચિત થતો નથી. અવગત, આ એટલે એ બીજી રીતે પૂરી પાડે છે ખરા. હોલીવુડથી માંડીને દિલ્લિ-સ્થાન સુધીની ચિત્રપટમાં જીતરી ચૂલી અને લવિષ્માં જીતરવાની બધી તારિકાઓ એમના સ્મરણપટ પર સદૈવ ચાલકા કરે છે. દરેકના ખાનખાનથી માંડીને ગ્લેડ્ડી-કરણી તેમજ કપાઈ પહેરવાની ઢગ અને અગમગતી એલેક્ટ્રા વિશેની માહિતી એટલી તો ઝીણવટ વારી એ આપી શકે છે કે આ યુવનો વિદ્યાર્થી જોડો વિગતોમાં જીતરી ટકવા માટે સ્વભાવથી જ અસમર્થ છે એવો અણેષ કરનારા જગસુ અને રિયલિટીસ્ટ છે એ આપો-આપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પણ સમજ્યા વિના એણેણે થોડુંક તો મનમાં ચોટી જાય એ નાચે સંસ્કૃત નાટ્યોની જે સૂચનાઓનું યુવાન વર્ગમાં જવંત વ્યાપક આચરણ થઈ રહ્યું છે એ જોઈને કેદાસવાસી કાલિદાસાદિ કવિઓને જેટલો સતોષ થતો હશે? આ રણાંતરે જે સૂચનોએ એક પરિક્રમ્ય શબ્દલેખ્ય ચ પરિક્રમ્ય કરીને, અટાકા મારીને, જોઈને], બીજી સૂચન: દોષ નિરૂપણ [દોષ નિશ્ચાસ નાચે છે], શાગાઓમાં, મહાશાળાઓમાં, નાટ્યશાળાઓમાં જમીનરોની જાણએમાં, જાહેર કરવા કરવાની રથગા, આસપાસ કે નેતાઓની વ્યાખ્યાનો થતા હોય ત્યારે પણ, આ પરિક્રમ્ય શબ્દલેખ્ય ચ સૂચનો વિરાટ પ્રગટિ આપ્યા જ કરતી હોય છે. જીવ્યા કરતાં જોયું જાણુ કે જેખીને દાણુ એ એમથી કયો ફરી-પ્રયોગ આ પ્રગટિને વપારે બધમેસતો મળી ટકાય એ અર્થમાં પદમાં સિત્તપ એટલું તો ખાતરી બધ કહી શકીએ કે આખાની મળી પ્રગટિ દોષ નિરૂપણમાં પરિણમે છે. અમદાવાદની આટલી ગરમી, દુશ્મણના દહાડા, તથા તથા પાળી આગની મિત્રોની બૂંચળાઈ ચડતો ગર-મીનો પારો. એટલું યુ જોણુ છે કે આ દોષ નિશ્ચાસોની ઉખાયા આણુ ગામ શરી દેવુ અને દુશ્મણમાં અધિકમાસ કરવો! પણ એટલું સદમાગ્ય સૂચક છે કે આપણા યુવાનોને સ્વર્ણ વચ્ચે સ્વાધ્યયના આધારે જીવવાનું છે એવી સંજોગના ટપલા ખાંધ ખાઈને એમનું મગજ વખત જતાં ઠીક ઠીક દેશણે આવી જાય છે, નરિતર સંસ્કૃત નાટ્યોથી માંડીને શરદામુની નવવક્રયા સુધીના નાચો. જેટલી એમને નવગદ્ય હોત તે તો મગજ થઈ જતલ આપણે દેશ વ્યવહારુ વાંચીવાનો એટલે જગજ પતથનામાં પાણું જાડુ ચીસે ચી જાય છે. કદપનાનાં ધોડા દુશ્મનીને મનમાં ને મનમાં તરંગોની પરીઓને પગ્ગી પરગ્ગીને મનમાં ને મનમાં રાંડ્યા પછી આપણા મળા યુવકો વારનરિક દુનિયાની ચાર ચોપડી બજેલી ધગરખુ જી સાથે લગન કરીને સ્વામિત્વની દગ સુધીનું એનું વચંસ્વ સ્વીકારી લે છે એને ચાક કહો, દાર કહો કે સમાધાન કહો, પણ એથી એકંદરે આપણે સંસાર સુખરૂપ ચાસે છે એ વાત એકંદરે

આ ચક્ર વિવર્તન. પણ જો વાચક વર્ગ એ સામે વાધો લેશે તો અમારા રહિયો, કે એનસનના શબ્દોમાં તૈયાર જ છે: "An essay is a loose sally of the mind, an irregular indigested piece, not a regular and orderly performance" વાચકોની વાત ગમે તેટલી સાચી હોય તો પણ કાઈ મહાન લેખકનું

અવતરણુ આપીને એમને મહાન કરી દેવા એ તો વિદ્વાનો અને વિવેચકોનો આગવો જ દક્ષ છે તથા આવા લેખકના પ્રસ્તુતની પૃષ્ઠસખા દર્શાવી એનો આધાર લીધો કે એમાંની એકાદ પાઠટીપમાંથી અવતરણુ આપ્યું એટલે વાચક બિચારો વિસ્મયમાં જ પડી જાય કે કેવા મહાન લેખકોના દળદાર અથોના ખૂણેખૂણાનું સાચત પતિશીલન કરે છે ! હજુ કંઈ બાકી રહેતું હોય તો નવી પાઠટીપો કે પૃષ્ઠને પૂછો - લટકાવી અથવા પાઠટીપ રૂપે સરકૂન અવતરણો આપ્યા અને એમાં માત્ર થી માંડીને જગજાણ સુધીના ગ્રંથાલોચનો કાવ્ય વિશેની વ્યાખ્યાઓ ટાંકી એટલે ખતાસ ! મિચારો વાચક તો અંગૂઠા જ જાય કે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રથી તે રસગાથા સુધીના સર્વ અથો કેવા કહેર્ય છે ? કારણ કે એમાંથી કેટલાંને આ માહિતી જે સરકૂત કાવ્યશાસ્ત્રના કાષ્ઠ પણ કયરા જેવા અંથના સંપાદકો પણ આ જાંધી વ્યાખ્યાઓ વિચરણના પહેતા કે બીજા પૃષ્ઠ પર આપી હોય છે ? ગ્રંથની અકિર્ણિની પ્રકિરણ અંદો જગ્યાએ પણ આપણી કાપામાં કમનસૂ સામગ્રી નથી પણ કાવ્યશાસ્ત્રનું પહેલું પાતું ચર્ચના આદરેક લેખો, જોયા, જેમાં ન તો કંઈ નવીન દષ્ટિએ નિરૂપણ હોય કે ન હોય નવો મુદ્દો એટલે વાચક જે નવી પાઠટીપ કે નવા વિસ્તૃત અવતરણુમાંથી પોતાની ગ્યા કરવી હોય તો આવા વિષયાતરણ વખત આવે નભાવી લેવા.

અવતરણી દુનિયામાંથી નહાર નીકળતાં કટકટકાં જૂનાં સ્મરણો તાગન થાય છે. અમારા એક પ્રજામાં વિદ્યાર્થીએ સંસ્કૃત નાટકના ઉપરુક્ત બન્ને સુચનોનો પૂરેપૂરો અભાવ થયો. વિદ્યાલયની સીડીને ખૂણે કે જેલોરના યાજ્ઞકાને અંદેરીને છાતીના પાટિયા ખખડો જાય એવા દીર્ઘ નિષ્કાસો નાખ્યા છતાં, આ રીતે માત્ર એમના પોતાના મનજની ગરમીનો પારો અતિશય વધારી મૂકવા સિવાય એમને વધુ સજ્જતા મળી નહિ, એટલે એમણે રાજપુતોની માફક કેસગિયા કર્યા. અલગત, આ પુઢનો બુદ્ધ જુગો જ દોનો એટલે એમાં તલવાર ધારણ કરવાની ન હતી. અહેમ ઉપર કહેજ મુરકરાટ, જોછા જોછા થઈ જતા હોય એવો મુખલાલ, પડાણની ઉપર માથે કાપેલા જોખ્ખ પદ્ધતિના વાળ, પદ્માવાળા રેશમી કપડાંનો પાવળનો, પડાણી દળનો રેશમી રંગીન ઝબોનો તથા લટકાળી બંદી ઇલાદિ ધારણ કરીને પચગી પતંગિયાની માફક એમણે દેખા દીધા ત્યારે એમના પર અધાતું ખાન એટલા વગર રહ્યું નહિ. જેનું ખાન એમનાનો એમનો ઉદ્દેશ હતો એમના મનમાં આગોઠ થયો હતો કે આપાત એ તો કલ્પવૃક્ષ સુરેલ છે, પણ સ્વમાં પર તૂટી પડવા તત્પર જોતેલ પરવાનાના જેવો એમની હા અર્વાચીન યુજરાત કરતાં હિમખ્યામના ઇગિનને વધારે હાજર લેવી હતી. અલગત, ચરીર પડાણી નહિ અને સામગ્રીના રંગમાં આ સુપીવાદી ચરીર લગભગ હાજીકાને મળતું હતું. આ પચગી શણગાર સરકસના શણગારેલા વાદરોને મળતું આવે એમાં દી નવાઈ ! એ સમયે વિદ્યાલયમાં ઠક્કા પ્રદર્શન યોગ્ય હતું અને વિદ્યાર્થીઓએ, મિત્રો, હમિઓ અને બીજા કોઈ કોઈ કળા કારીગરીની વસ્તુઓના નમૂનાઓની સમીક્ષા કરી હતી, વિદ્યાર્થીનીઓ તરફથી એમના ભરતકામના નમૂના પણ વચ્ચે ટેમણે ગેઠવીને યા બીજા પર લટકાવીને રાખવામાં આવ્યા હતા ભરત-મૂંચણના રૂમો, થેલીઓ, વાવટાઓ સાથે જ જુદી જુદી કીડા નિવાળા રખારી ભરત

હતાદિ ભગત ગૂંથણની અવનવી દમ્પ દર્શાવતા પાપરાઓ બરાબર લટકી રહે એ રીતે કુટુંબતાપૂર્વક જીવિત પર લટકાવાયા હતા. ત્રણ દિવસથી ચાલતા આ પ્રદર્શનમાં વિદ્યાર્થીઓની ઠંઠ જામતી, અને ચિત્રો તેમજ ચર્મકલાનું કામ સુદૃઢ હોવા છતાં આ ચણિયાઓની આસપાસ ઠંઠ જામતી જોઈને આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસતી જતી કક્ષાપ્રિયતા વિશે એક સળંગ લેખમાળા લખવા જેટલો સામગ્રી મળી રહેતી પ્રદર્શન સમિતિના પ્રમુખસાહેબ તો બિચારા આ દલાભિમુખતાથી હેંગત પામી કૃતકૃતતા અનુભવતા હતા (અલગત, બીજે વર્ષે ભરત ગૂંથણના નમૂનાઓમાં ચણિયાઓ મુકવામાં ન આવ્યા ત્યારે ગીંગદીમાં ધરખમ બટાડો જોઈને એમને એટલું જ આશ્ચર્ય થયેલું.) આજે પ્રદર્શનનો છેલ્લો દિવસ હોવાથી હાથમાથી સરી જતો રહ્યો સલો હાલો પૂરા કરી લેવા વિદ્યાર્થીઓની પકાપકી થતી હતી એટલામાં અમારા પચરગી પુરામાંથી ખડમાં દાખલ થયાં એ વખતે, ચણિયા અને એમના વચ્ચે વિકસત થયેલી આંખોએ જે સૌંદર્ય પ્રગટાવ્યું તે અનિર્વાચનીય છે એક ઉત્ક્રાંત્ય ખૂણામાંથી બોલ્યા વિના ગળો નહિ “કઠી-કઠોલ તરફની છેલ્લી ગામીમાંથી કીતરીને સીધા જ આવતા લાગે છે.” આ સાંભળીને પેલા પચરગી પહેલવાન પણ લપસાઈ ચિત્ત થઈ ગયા હોવા જોઈએ, કારણ એમણે તરત જ ત્યાંથી ચાલતી પકડી હતી

x

x

x

આમ છતાં અમારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે માનસશાસ્ત્રી ફ્રોઇડ એટલે છે, શ્રી યુનવર્શી પણ એટલે છે. એ લોકોને વાતનું વલેસ કરવાની ટેવ જ પડી ગઈ છે. ‘કાકાની શરી’ નાટકની પહેલા અંકમાં મનદરદાસ ગેંઠ દાખલ થાય છે ત્યારે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય સમાજની દરેક સ્ત્રી, કોઈ પોતાનાં કપડા નો કોઈ પોતાના વાળ ઠીકઠી કરવા મડો પડે છે, અને એક પારસણ તો પક પાવર પણ એ જ બડીએ લગાડે છે. આવું ચિતરણ એ કેટલું સુસ્થિતિય કહેવાય આ તો યુવાનોનો અધિકાર યુવતીઓને આપી દીધો જેવું થયું! કેટલો વિપર્યય! બનીક શો જાનેને લખ્યા કરે કે સ્ત્રી એ ચિકારી છે અને પુરુષ એનો ચિકાર છે. અમારા હિંદુસ્તાનનો એક હળમ પણ પુરુષ તરીકેનો પોતાનો ‘અગાદ’ દક્ક જવા દેવા તૈયાર નહિ થાય અને આ દક્ક સાબિત કરતો હોય એમ સલાહી હિપર જોરથી બોલે. બસીધસોને છુટા કરી નાખશે અલગત, બનીક રોને તો દાદી ગાખવાની એટલે એ છુટા જાવાને છુટા અભાની હળમનની મઝા માથુવાની ક્યાંય મળે? પણ એક વખત અમારા ગામના ટપુ હળમના સહુનમાં હું હળમત કરાવવા એડો દવો ટપુ વાત કરતાં કરતાં ખીલ્યો એટલે અલો આડોખવળો કયા કરતો હતો એની એના કરતાં મારે જ વધારે દરકાર ગાખી પડતી હતી. પરંતુ વાતના તાનમાં ને તાનમાં ચારી મમે લેટલી દગ્ગાર હોવા છતાં એ મને અભાનો સ્વાદ અપાડ્યા વિના રહ્યો નહિ, ને મારાથી અમાનક જીંધું જોવાઈ ગયું. સામેની કીત પર જ એક જાપાનીસ રમણીની મોટી ડમી રાંજેલી હતી. બન્ને બાલુની આખી દિવાલ પણ દેશપરદેશની રમણીઓની ડમીઓથી એણે ભરેલી હતી. અર્ધનગનથી મોડીને આ નગન સુદગીઓની કતારખંડ ડમીઓ ટપુની હાવનાનું અનુપમ રવનું સજી રહી હતી. સીદ્ધની પક્ષાંચી બાજનમાં ટપુની આંતરગાથીય દષ્ટિ

પર હું વારી જવાની તૈયારી પર હતો એટલામાં મને વિચાર આવ્યો કે, આ સહુનમાં સુંદરીઓની કી બરૂ પડી ? નર્મી નીચું માથું નાખીને વાળ કપાવરાના ત્યાં બોલે લટકેલી સુંદરીઓની શોભા કાણ જોવાનું હતું ? અમે બંને એકલા હતા એટલે આ એકાંતનો લાભ લઇને સૌંદર્યની આ સમવદત માટે એ” ટપુને પૂછ્યું એણે બિચારાએ ખરેખર જવાબ આપી દીધો: “એ ધરી ગમત લાઈસા”નું ધરાકને ધરીક મોકું થાય તો એની આંખ દરે ને એટલામાં આમારે આમલો ધગક પતી જાય ” કરકસર અને સરતાપણા સાથે સૌંદર્યનો સમન્વય સાધવાની ટપુની કુશળતા ચડે કે એની નિખલસવા એનો હું સ્તબ્ધ થઇ વિચાર કરતો હતો એટલે મૌન સંગતિ લક્ષણમ્ સમજીને ટપુએ લૂલીઆઇને લપસવા દીધી દરેક જાહેર સ્થાનમાં આવી છપી લટકાવવી એણે એવો એનો ચોખ્ખો અભિગ્રાહ અને આમદ બધાથી જાહેર મૂતરડીઓમાં, જાહેર જાગરૂઓમાં, જાહેર બાગમળીયાઓમાં તેમજ સર્વ જાહેર સ્થાનોએ આવી છપીએ લટકાવવામાં આવે તો લોકોનું પ્માન રંજન તરફ વળતાં એકી ગામઠી થાય એવો કાર્ષ્ક એના વક્તવ્યનો ખાતિ જણાયો રંજન એટલે સરતાં અર્ધનગ્ન ચિત્રો એવા ટપુના પચાલ સાથે મારો ઉઘાડો અને ચોખ્ખો મતભેદ દર્શાવવા છતાં, એના કથનમાં સમનો અર્થ ગ્રહેલો છે એમ લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ પુરોપમા કંગોળીની મદદથી ઉરેરાયેલા લોકોના ટાળાને કાણમાં લેવામાં આવે છે તો ચિત્રોની મદદ વડે જનમન રંજન કરી લોકચરિત્રો વાળવાની આ ટપુની સૂચના છેક કાઢી નાખવા જેવી ન સહાય આપણાં જાહેર પાલખાનાઓમાં અને આમગાડીઓનાં પાલખાનોમાં અચારતવાર ને કોતચિત્રો અને કોતપત્રો! આખે ચડે છે એ શું સમાજશાસ્ત્રીઓ માટે ચેતવણીના શિક્ષણો સમાન નથી ?

x

x

x

મારી ખાત વિનંતી છે કે આથી કાર્ષ્ક એમ ન માની એસે કે જનમ નીતિનાશને અર્થે રરને જન્મ પહેાચ્યુ છે આમાં ધણુખરુ તો પ્રકટ છે કે વિના જ અથવા પરિ-શ્યામની જ્ઞાન વિના જ બનતું હોય છે જાતત મન ન જાણે એમ અઘાત મન અકળ રીતે આવી પ્રવૃત્તિઓ કરાવે છે. એમાં જેટલો વ્યક્તિનો દોષ છે એટલી જ એની દયાપાવતા છે. વળી પેટાથી માંડીને મેરી કારેલી અને સુનસી સુધીના લેખકોએ કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ એ એક અખડ આત્માનું એક અર્ધાંગ જ છે, જે પોતાનું અગ અખડ કરવા માટે અનુકૂળ અર્ધાંગની સતત શોધ કરી જ કરે છે. આ શોધ જન્મજન્મંતર સુધી ચાલે છે ક્યારેક ભાગ્યના બળે એ ખર્ગ અર્ધાંગો જોડાઇ અવિભક્ત આત્મા પ્રગટે છે અને પ્રેમની પરાકાષ્ઠા થાય છે. પ્રત્યેક આત્માને પોતાનું ખરું અર્ધાંગ ન મળે ત્યાં સુધી એની જોજ આલુ ગહે છે અને બેબોમયમાં એ કાટક્યા કરે છે અવિભક્ત આત્માનું તત્ત્વદાન તો જે હોય તે ખરું, પણ મૂખ્યા આત્માઓ કાટક્યા કરે છે તે તો રોજીદા અનુભવનો વિષય છે પરંતુ એઓ પોતાના અગ અર્ધાંગને શોધીને છેલ્લની શાંતિમય પરિસ્થિતિ મેળવવા માટે આ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે એવું કાર્ષ્ક એમના દમ ઉપરથી લાગતું નથી ખરા અર્ધાંગની ખોજ જેમ બને તેમ ખોરબે નાખવી અને દુરધ્યાન ક્રક્ર એકથી મોટી સંખ્યામાં વિવિધ અર્ધાંગોને અનુભવ લેવા જવો એવો કષ્ટક એમનો અવસ્થિત કાર્ષ્કમ જણાય છે. દસમ Jreatest good

of the greatest numberના સૂત્રમાં આ રસબેસડીની અવિચળ મૂલ્યો એમને આવી પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રેરતી હશે અમારા એક સહાધ્યાયીનો અધ્યાગની શોધ માટેનો અદ્ભુત ઉત્સાહ હેરત પમાડે એવો હતો દર બેચાર મહિને નવા પ્રેમપાત્રો સાથે નાટ્યશુદ્ધમાં કે હાથિવરમાં ભેળવે એમનાં ભગૃત ઉત્સાહની છાપ કોઈના ઉપર પાયા વિના રહેતી નહિ અમારા આ મિત્ર આ ક્ષેત્રમાં વેકેશન જેવો વિગમ પણ સ્વીકારતા ન હતા એકથી છૂટા પડી અન્ય સાથે ગોઠવાઈ ન જાય ત્યાં સુધી એમની પ્રવૃત્તિ પૂના વેગે ચાલ્યા જ કરતી ફેટલીક વાર એ લશ્કરી ઢબે સાબુસા વ્યૂહ પણ રચના જેથી ગમેતેવી ભોખમની પરિસ્થિતિમાં પણ એક પાંખની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે અમેરિકાના ફેટલીક વિશ્વવિદ્યાલયો વેકેશનનું એક બસમ સત્ર ચોજી અવિરત વિદ્યાપ્રવૃત્તિ ચલાવે છે એમની રસપ્રવૃત્તિ પણ અવિરત અને છેલ્લામાં છેલ્લો અઘડતન દબતી હતી

ચિંતાર આવે છે કે ફેટલીક વાયકના પોતાના અનુભવો અને પણ ટપી જાય એવા હશે તો પછી આને અપરાધ ગણવો કે ખોટું ? ખોટું ગણે તોયે આ વ્યાપક ખોડનો પ્રતિકાર શો ? વળી એને ખૂબી ગણનારો એક પણ પણ એના સમર્થન માટે ખડે પડે તૈયાર જ છે વિચારવિમર્શ તો ચોખ્ખું દર્શાવે છે કે આને ખોટું કે અપરાધ કશું ગણવા વિના આ માનસોપચારનો પ્રદેશ ગણીને વૈજ્ઞાનિક ઢબે એનું નિરાકરણ શોધવું' ભેંઠાં પીતરશ્ચકાનાં હાંખિયોડાં પ્રવચનો, ઉદ્દેશોધનો કે સિદ્ધાવચનોએ ખીજને કાઢ દિવસ પ્રધાર્યો છે અશરૂ એના કરતાં તો પેલા અનપડ ટપુએ રજન ઉપર ભાગ મૂક્યો છે એ બેચારવા યોગ્ય લાગે છે, લોકોને જેમ બને તેમ શુદ્ધ રજન મળે, એમની દબાયેલી વૃત્તિ એને સ્વાભાવિક વહનના માર્ગો મળે અને એના શુદ્ધિકરણ કે ઊર્જીકરણ માટે અવનવા ઉપાયો યોજતા જશે તેમ તેમ આ વૃત્તિ કાણુમાં આવતી જશે અથવા હસાઈ હસાઈને એની ધાર છુટી થઈ જશે નિખાલસતાનું વાતાવરણ કેળવાતાં હલનાતો નાશ થશે અને પછી હધાડેહાડ આ વૃત્તિને ટકવાનું ભારે થઈ પડશે સંધ્યાસામ, લશ્કરી તાલીમ, ખુદ્દી હાવણીઓનું જીવન, અનેકવિધ વિદ્યાશાળાઓનું ઉદ્દમાટન, અને હયાત શાળાઓમાં શુષ્કનાને નહલે રસિકતાનો આનિર્ભાવ ઇત્યાદિ અસંખ્ય ઉપાયોના અવિરત શ્રમ વડે ધરકરી વર્ગની વેકેશન જતી જીવનશક્તિ પણ યોગ્ય માર્ગે વાળી શકાશે

પણ આ સર્વ ઉપાયોના શિરોમણિ રથાને બેસે એવો રામનાથુ ઉપાય તે માનવ-સમૂહો માટે પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ (hobbies) વિકસાવવાનો છે મનુષ્યોના મનને કેદિત કરવા માટે પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ જેવો એક પણ બોલે ઉપાય નથી આ મિયપ્રવૃત્તિઓ વધારેમાં વધારે વિદ્યા અને કળાના સરકારથી અન્વિત અને અને અશ્ચિત્ત દિશામાં વિકસી માનવજાતની એટલી સખ્યા આવી પ્રવૃત્તિને પોતાના શોજદા જીવનમાં સ્થાન આપી શકે તેવી બ્યવસ્થિત તાલમજ્જ યોજનાઓ ચિંતારાતી અને અમલમાં મુકાતી જાય એ જ સરકારી સ્થાપવાનો રાજમાર્ગ છે ગોક્ષ ઇન્દિયદમથી હવના અને વિકૃતિઓ જ પેલા થઈ છે વિકૃતિ અને સરકૃતિ વચ્ચેનું અતગ અમાત્ર અને પ્રકાશ જેટલું છે કામુખાનો રિત્ય શુદ્ધ, સરકારી રસિકતા વડે જ થઈ શકે રમિયા કામગીરી એ સુત્ર આજ દિવસ સુધી કામજયનુ અમોષ સાધન રહ્યું છે

સંસ્કૃતિ કે વેપાર ?

લેખક : નિ કો લ સ રો રી કે

અનુબ : નરવરસાલ રણછોડભાઈ મિસ્ત્રી

હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે નર અને નારાયણ દ્વિત્વ સ્વરૂપે પૃથ્વી ઉપર વિહાર કરે છે. તત્ત્વ-વેત્તા હોયસે કહ્યું છે: "દારિદ્ર્યમાંથી જ મને પ્રેરક શક્તિ મળી" સન્ત કૃષ્ણસહજાદેવ સુધો એક ક્ષનિક અધ્યમવર્ગી હતો ત્યાં દુધી કાષ્ઠનું પશુ ખાન પોતા તરફ ન આકર્ષી શક્યો, પરંતુ જે દિવસથી એણે દારિદ્ર્ય વહોરી લીધું તે દિવસથી દુનિયાના મદાન સન્તોમાં એની અણુના થવા માંડી, અને લાખો વ્યક્તિઓ એના છવનમાંથી પ્રેરણા મેળવવા લાગી.

ભિન્ન ભિન્ન યુગો અને યુગપુર્ણનરોના માનવકૃતિદાસનાં પાનાંઓ ઉપસાવતાં એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે ક્ષન એ ક્યારેય આત્મપ્રાપ્તિ અને કૌતિનું સાધન નહોતું શેષ દુઃખાય પોતાના મદાન પુત્ર આકર્ષરના જન્મપ્રસંગે એટલો બધો મરીજ હતો કે પોતાના સાથીદારોને ચપટી કરતરી શિવાય કાંઈ વહેંચી શક્યો નહિ.

પ્રાચીન કાળપુના કનકુમેરો પાસે અખૂટ સંપત્તિ હતી કિંતુ કૃતિદાસે એ વાત ઉપર પરો દાંડી દીધી છે. જેણે માનવસંસ્કૃતિ મારવામાં કંઈપણ ફાળો આપ્યો નથી તેનું માનવોદ્ધારના કૃતિદાસમાં રથાન પશુ શું છે? માનવોદ્ધારની પરપરા જે અદિષ્ટનો માનવઆત્માને જીવે લઈ જાય છે તેને જ મદસ્તર અર્થે છે.

સમકાલીન યુગ આવા દેવી પ્રખતોને ચારે બાજુથી જૂડ અને અન્યાયથી ભરી દેવા મળે છે પણ કાળની ગતિ એવા બૃહાણુને હિન્નભિન્ન કરી નાખે છે એના પ્રદારમાંથી દેવજ સ્વામી સત્ત્વ જ બચવા પામે છે આ નિયમ સમકાલીન યુગના સમસ્ત પ્રગતિકોલ અદિષ્ટનોને સ્વામી મદસ્તર આપે છે અને કપટપૂર્ણ આકર્ષિક અને નાશવંત તરતોને વિસ્મૃતિના દિશ્વના ખાઈમાં ધોતરી દે છે. છેવટે, કૃતિદાસની પાદદાસત કાંઈ મામૂલી ચીજ નથી ક્યારેક ક્યારેક તો તે સદીઓની સદીઓ વહી ચયા પછી માનવકૃષ્ણાણુ નિમિત્તે જે કાંઈ પ્રયાસ થયો હોય એનો ન્યાય કરી એના પર સ્થાપિતવની મહોર લગાવે છે.

માનવતાનો કૃતિદાસ સાર રૂપે, અબ્દના ચથાર્થ અર્થમાં, માનવીય છે લાભ, સ્વચ્છ પ્રેમ, શોધ અને જન્મલો વિચારો કાંઈ સરમિદી જગામાં પડી ગ્હે છે. સોનુ, પછી જાનેને ગમે તેવુ કેમ ન હોય, અત્તાન અને વિતાય છૂપારી નથી ચકત્ત. સાથે સાથે કાંઈ પણ સજ્જનાત્મક વસ્તુ કે સ્વજનાત્મક પ્રયત્ન બૂલી નથી જવાતો નિસ્વાર્થ ભાવના, ભલે અધારમાં છૂપાઈ હોય, છતાં કૃતિદાસ તો એની કિંમત આંકયા જ કરે છે જેનામાં માનવકૃષ્ણાણુની ભાવના છે તે તો સ્વચ્છ પ્રકાશી જોડે છે. આ કૃતિદાસ આપણી સમક્ષ 'કેટલીય અસંજ્ઞિત વાતોનો ઢગનો કરી દે છે, કે જે વિસ્તેષણ અંતે બહુ સીધું અને સાદું લાગે છે અને જેને કાંઈ પણ વ્યક્તિ લલિષ્ઠ માટે નખૂતા તરીકે લઈ શકે છે.

અહીં એક વાત ખાનગી રાખવો જોઈએ કે માનવ અસ્તિત્વનું જે સૌથી વિશેષ પ્રચલિત ચિહ્ન છે તે સિક્કો છે. અનેક પ્રશ્નોની જેમ આ પ્રશ્ન પર પણ ચીનનો કૃતિદાસ આપણને ન બૂલવા ચોગ્ય દાખવેા પૂરા પાડે છે અ્યારે હું ચીનની અદર ખૂબ જાહે જીડે રખાતો હતો ત્યારે ત્યાંના પ્રચલિત સિક્કોઓ જોઈ મને ખૂબ નવાઈ લાગી ત્યાંના અનુભવીઓએ અણગમ્યુ કે "અમે સિક્કાને જાહે આદીનો કકડો કદી ન સ્વીકારીએ,

હોતેને પછી એ કહ્યા ઉપર સરકારી મહોર કેમ ન લગાડી હોય. ” કેટલીક વાર હોંશી-આરીથી અંદર તાણુ કરવામાં આવે છે વળી અમે ત્યાં જોયું કે ચાંદીના પ્રચલિત સિક્કાની કિંમત પણ જુદી જુદી જગ્યાએ જુદી જુદી હોય છે. ઠેર ઠેર સિક્કા ઉપર નિશાન પણ તૌલ તરેહના હોય છે. એક શહેરમાં હુકું ચાંદીની મૂર્તિ ઉપર ૭ અધરો ફોતરેલા હતા, તો બીજી જગ્યાએ સાત અધર ફોતર્યા હતા કેટલાક શહેરોમાં કેવળ સોએની મૂર્તિવાળા જ સિક્કા ચાલતા હતા, અને કેટલાક શહેરોમાં બમ્બર ચીની સિક્કાના બદલામાં લોકો કિંદુરતાનના રૂપિયા કે ગ્રામીન એકિસોના રોલર માગતા હતા.

પણ સૌથી વધુ નવાબ તો ત્યારે લાગી કે ભારે અમને નક્કી ફોતરેલી લાકડીમાં ટુકડા આપવામાં આવ્યા, અને અમને કહેવામાં આવ્યું કે ચાંદી કે તાંબાના સુકાબલામાં આ લક્ષ્મિયા સિક્કાને ઉપયોગ કરજો, એની સાબ ધાતુના સિક્કા કરતાં વધુ છે કેમકે જુગારની ખાલમાં આ સિક્કાને બેતર વાર ઉપયોગ થાય છે સમ્રાટ લિ હુકું ચાંદીની મૂર્તિ-વાળા સિક્કા કરતાં ચીની નાગરિક જુગારની રમતમાં પ્રચલિત લાકડીના ટુકડા ઉપર વિશેષ વિશ્વાસ મૂકવામાં આવે છે. ‘ જુ ’ રાજ ધરાનેના શાસનકાળમાં, ઇ સ પૂ ૭૧૫ થી ઇ. સ પૂ. ૪૩૧ સુધી, સિક્કાને બદલે છરીએનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. દુનિયામાં હજારે ભતના સિક્કાઓ પ્રચલિત થયા છે પણ સિક્કાના રૂપમાં છરીના ઉપયોગ કયારે નથી થયો. આજકાલના શાષણયુગમાં ભારે સિક્કાથી જનતાના મળા કપાય છે, ત્યારે એ છરીના મહન અને વિશેષ અર્થ થાય છે. કરબદાર શાહુકારને એમ કહી શકે છે - ‘ ભરા થોથો ! તમારું કરબ હું છરીના રૂપમાં પાણુ વાળુ છું. ’ અથવા ‘ મેં તમારે માટે ધણી છરીઓ ખનાવી છે તમારું મધું કરબ બિતરી જશે. ’ સામુદ્રિક સત્રામતી સમિતિ (યુ એન. એ) ની સભાઓમાં કેટલી ગેરસમજે ફેલાઈ બધ, ને આપ-સેની ખાજતોમાં છરીના ગાઈમાં ચર્ચાઓ કરવામાં આવે, પરંતુ ચીનના એ છરી-સિક્કા ખૂબસૂરત હતાં એની મુઠમાં કાણું રાખવામાં આવતાં જ્યો એને લટકાવીને પણ લઈ જવાતી હતી આપણાં આજકાલનાં ન્યાયમંદિરોમાં

જો આ છરી લટકાવીને જઈ શકાય તો ત્યાં કેટલી ગેરસમજ ભીમો થાય, ભારે ચોર કાડુઓ પણ એ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરે કે આ છરીઓ સિક્કા નથી પણ ચાકુ જ છે પરંતુ પ્રાચીન લોકોની સમજશક્તિની કદર કરવી જોઈએ કે એમણે (છરીવાળા) સિક્કાની કાઈ જોર રીતે કદવના કરી પણ હજી સુધી કાઈએ સિક્કાને બદલે આલોક અને પરલોકને સાધતી ધાર્મિક મૂર્તિઓના પ્રચારની કદવના નથી કરી, અજગત, પાછળથી સિક્કાઓ પર કેટલાક દેવ-દેવીઓની છાપ પડવા માંડી પણ એ તો કાઈ પ્રતિ કે શહેરનાં ઇશ્વ દેવેલીઓના રૂપે છાપ પાડવામાં આવતી હતી. જોને ખચર, આજકાલનાં મહાજનોને છરીની છાપ વિશેષ આકર્ષક અને દિલપસંદ થઈ પડે તો કહેવાય નહિ.

આ રીતે માનવતાના ઇતિહાસમાં કેટલાક ચિહ્નો માનવ ભાવનાઓનું પ્રદર્શન કરે છે. છરી એક કોર, દૂર અને અણપડ ચિહ્ન છે, પણ સિક્કાઓ ય કઈ કાઈ દેવી ચીજ નથી.

ઇતિહાસ એ વાતનો ઉદ્દેશ્ય કરવાને નથી બુલ્યો કે કન્દ્યુસિયસ, જે ન્યાય અને ક્રાંતિનો મહાઉપાસક હતો, તેને પણ એના સમકાલીન લોકોએ એટલો સતાગ્યો હતો કે એને એનું આખું હૃવન અહીંથી તહી લટકતાં બટકના વિતાવવું પડ્યું. ઇતિહાસે એ સતાવ-

નારી બચ્ચિએ. હવેર અવગતી નમર નાંખી, પરંતુ કન્ડુસિયસે ન્યાય આપ્યો એયો એનું નામ હજારો વર્ષથી લોકોની સ્મૃતિમાં જ માત્ર નથી, બલકે લોકોની ચેતનામાં પણ પ્રચંડ સ્થિતિથી વધી રહ્યું છે.

અરે, ક્રેનસાઇસોપોલિયાતી ટિપ્પણીઓમાં પણ કેટલીય આદરપાત્ર બચ્ચિઓ માટે પણ તલન તોધો મળતી હતી પાછળથી હરમર્ષને એ ટિપ્પણીઓ કાઢી નાખવામાં આવી હતી.

જીવનના દરેક કાર્યમાં દેખાય છે કે વિશ્વની ચેતના રહીકોની જેમ વરણોત્તું મૂલ્યાંકન કરે છે. વિદ્વાન સ્ત્રીઓએ કોઇક કારણવજાત્ હીતેના સિદ્ધાન્તો રૂપે પ્રચાર કર્યો હતો. કાલે એ ચિહ્ન પણ કોઇ વિવેકવારી દષ્ટિ ન નાંખી, તેમજ કાલે સેટ ફાન્સિસ, સેટ થેરેસા અને સેટ સરનિસ, જેમને ધર્મિક દુન્યવી સુખ અને અસ્વચ્છ ઇશી ગરીબી, કષ્ટ અને ત્યાગને પોતાના જીવનના ધ્યેય બનાવ્યા હતા તેમની મૂર્તિઓ અને નામ વચ્ચે રચિત સુરસિત રાખ્યા છે મહાકવિ હોરેસ પોતાના કાવ્યોમાં ખૂબ અભિમાનપૂર્વક નિર્ધનતાનું વર્ણન કરે છે. મહાન ચિત્રકાર રાન માટે કુ મહાન મલિકને મરીયાણને લીધે બાકું ન આપી શકવાથી પોતાનો કાન કાપી આપ્યો હતો એ બાવતાએ કે એ આત્માનો પૂકાર સાબળી એ દર્શિત્રા ધનથી કેટલો રત્ની વિશેષ સમજવાળો છે.

જ્યજ્ઞત કોઇ એમ નાંદી કહી શકે કે વેપારની જરૂરિયાત જ નથી. દરેક સાંસ્કૃતિક લેણેણું રામન કરવું જોઇએ. દુનિયાના સાંસ્કૃતિક સંધર્માં વેપારનું સ્થાન છે. પરંતુ વેપાર સંસ્કૃતિના માર્ગ પર યથા જોઇએ આજે જેમ વેપારને સમ્મતાનો પ્રાણ સમજવામાં આવે છે એવું દુનિયાના મુખ્યમંત્રીતરના ઇતિહાસમાં નથી બન્યું સાંસ્કૃતિક થર પર સ્ત્રોતો સહયોગ, દરેક પ્રકારનો શ્રમ, દરેક પ્રકારનો વેપાર, અને તરેહ તરેહનું ઉત્પાદન આ વિશ્વોદ્ધાનને અધિકારિક આકર્ષક બનાવશે આજે લોકો આકાશ પાતાળની વાતો કરે છે, અમુદનાં મોઝા' પર ચાલે છે અને વાદળોમાં ઊડે છે, કિંતુ માનવતાને જેની વધારેમા વધારે જરૂર છે તેના પ્રત્યે જતન થું ઉઠાસી નથી. આમુરી સ્થિતિઓ એટલી બધી ફૂલીફાલો છે કે માનવતાના આત્માની પૂકાર કોઈ સાબળી શકતું નથી. કોઈને એમ નથી લાગતું કે તત જમાનાનાં મૂલ્યો અનિબંધમાં પણ ચાલુ જ રહેશે આથી આજે માનવતા એ બાણ્ય માટે ઉત્સુક થઈ રહી છે કે જાંતે એમના દુન્યવી અસ્તિત્વનો ચરમ ધ્યેય શો છે? બધા સુધી આપણી સમક્ષ આપણા અસ્તિત્વનું ધ્યેય સ્પષ્ટ નથી તથા સુધી તોફાનનાં વમળોમાં આપણા જીવનના અગ્નિતલ માટે કોઈ આશા રહેતી નથી, અને આપણે આધીઓનો દિહતથી અને દંડાથી સામનો નથી કરી શકતા. કોઈએ એમ ન માનવું જોઈએ કે જિ હમીના વમળમાંથી પાર કીતરવા માટે વેપાર એક અલુભાવ તારક છે આજે જીવન વેપાર જતી મચુ છે. પરંતુ જીવનનો કયો ઉદ્દેશ્ય વેપારી હતો? 'ઇન્ડસ્ટ્રી'માં લખ્યું છે કે સતોને મદિરમાંથી કાઢી પૂજારમાં આવ્યા હતા. પરંતુ શું જનન સમસ્ત પોતે જ એક મદિર નથી? શું મહામેઝ આત્માના ઉચ્ચ સિખરનું એક પારચિહ્ન નથી? ત્યાં જ આપણને, જ્વામીએને માનવ હિમ્મતનું સિખર દેખાય છે.

આપણે એ શબ્દનું ન જોઇએ કે જીવનની એકેએક સજ્જ નથી દુનિયાને મહત્વામાં વાપરતી જોઇએ. વિચારસૂત્રોથી જ તોફાની અને વાસ્તવિક દુનિયાને જોડવામાં આવી છે. ચેતનહીન વિચાર ટકો નથી શકતા. ચેતન આમ સર્જનાત્મક વિચારોમાં ફેરવાઈ જાય છે. વિચારોની સમુજ્જ લવા આપણે પ્રાપ્ત કરી છે. એવી જ રીતે આપણે મહાન અગ્નિ, હજારને પણ પ્રાપ્ત કરીશું.

લોકોમાં કહેતી છે કે જો કાર્મલુદ કે આકૃત આવવાની હોય તો ને પહેલાં જંગલોમાં કે બીજી કોઈ જગાએ આગ લાગે છે. એનો અર્થ એ નથી કે હમેશાં એવું જ બને છે પરંતુ એ બાતન વિચારવા જેવી છે કે દરેક વિશ્વગ્રાપી કુર્ષ્ટનાનો લોકો અગ્નિ સાથે સંબધ બાંધે છે. જનશુદ્ધિએ અગ્નિને એક આશ્ચર્યજનક રચાન અપ્યું છે. ઇશ્વર લોકોને અગ્નિના રૂપમાં દર્શન દે છે. યુગયુગાંતરથી દરેક જગાએ અગ્નિને જ સર્વશ્રેષ્ઠ સાક્ષી ગણવામાં આવે છે. પાપ પશુ અગ્નિમાં જ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. જન-શુદ્ધિએ અગ્નિદીક્ષા, અગ્નિપરીક્ષા, અગ્નિસાક્ષી વગેરે અનેક રીતે અગ્નિની કલ્પના કરી છે. લોકો પૂજનમાં દીપ જલાવે છે, દવન કરે છે, ઉત્સવોમાં મથાલ ચેતાવે છે. જનતાની વિચારસૂત્રિમાં અમિનું મહત્વપૂર્ણ રચાન છે. આથી જ આપણે કર્મકાંક્ષિથી નહિ બલકે જનતાના હૃદયમાંથી પ્રેરણા લેવી જોઈએ.

વાસ્તવિક રીતે એતાં આત્મ-પૂર્ણતા અદ્વિતીય નથી એનું એક વિશ્વગ્રાપી રચાન છે. આત્મોત્તરિતા સંબધ વ્યક્તિથી થાય છે. એ ક્રિયામાં અનેક અગ્રેય અનુભૂતિઓનો પગિચા થાય છે. જેમ ક્ષાંત પદાર્થોના સંપર્કમાં આવવાથી અગ્નિ પ્રજ્વળી જાય છે તેમ અગ્રેય હૃદયનાં સંસર્ગમાં આવી સશય આત્માઓને તત્ત્વમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્નો પ્રકાશ થાય છે, અને સંસ્કૃતિને વેપારી બનતી અટકાવે છે.

ભરસ્વતી, હિમાલય

૨૧-૧૨-૪૬

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

ઊંઝાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલોરિયાનો શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સપ્તપર્ણી, દાલમેધ, કુટૂમ્બી, વગેરે ઉત્તમ જ્વરનાશક ઓપધોમાંથી બનાવેલી છે. હલ્દી, કુટૂમ્બી, ધર્મદા દવાખાના, વૈદ્યો, ડાક્ટરો વગેરેમાં ક્લો-નાઇનની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે. ૬ કે ૧૨ ગોળીઓ તાવ ઊતરી જાય છે. કિંમત ૪૦ ગોળીના રૂ. ૦-૮-૦ તોલા ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂ. ૩-૮-૦

ઊં આ ફા મ્ સી લ૦ : ઊં આ. (ઉ. ગુજરાત)

સ્ટોડીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીદાદ, અમદાવાદ.

ક્ર

સાલ મુખારક

ક્ર

ન્યુપીટર જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

સંવત ૨૦૦૫ ના નવા વર્ષે

ગ્રાહકો, હિતેચ્છુઓ અને કાર્યકર્તાઓને

શુભેચ્છા પાઠવે છે.

ક્ર

ક્ર

ક્ર

નેપચુન

આગ, જંદગી, અકસ્માત અને

મોટર વીમા સ્વીકારે છે

લાઇફ ફંડ રૂ. ૫૩ લાખથી વધુ

ફક્ત કારોળ રૂ. ૬૦ લાખથી વધુ

ફક્ત ચુકવેલા દાવા : રૂ. ૨૦ લાખથી વધુ

હિડ ઓફિસ:—

આન્ય ઓફિસ:—

૧૭૦ હોર્નબી રોડ, નેપચુન બિઝીન, કાલ-સુબ્બુ સ્ટાર પાંચકુવા, અમદાવાદ.

અમારા પોલિસી હોલ્ડરો, એજન્ટો તથા શુભેચ્છકોને

નૂતન વર્ષાભિનંદન

પાઠવીએ છીએ.

નેપચુન એન્સ્યુરન્સ કું. લી.

રૂતના દરના ટકારા થયા.

દિલ્હીના શહેરીઓ દિવસનું કામ પૂરું કરી ઘર તરફ પગલાં ભરતા હતાં. કારખાનામાં કામ કરનાર મજૂરો અને જોડિસમાં કામ કરી પેટ ભરતાં કામદૂનો, સૌ આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળી ઘર તરફ મીઠા મંદિરાં હતા. ગરતા ધીમે ધીમે નિર્જન થતા જતા હતા.

વખત જતા એટલો વ્યવહાર પશુ બધું થવા લાગ્યો. મોટા રસ્તાઓ અને નાની શેરીઓમાં પશુ અવરજવર ઓછી થવા લાગી સાઇકલો, ટ્રાંચાઓ અને મોટરો દેખાતાં બધું થઈ

એવામાં એક ઓ એક શેરીમાં ચાલી આવતી હતી તે સુદર હોય એવું દેખાતું હતું છતાં એની સુદરતા ઊંડી ગઈ હતી તે જુવાન હતી છતાં એનામાં અકાળે વૃદ્ધત્વ આવ્યું હોય એવું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેની આંખ આજે તો ઊંઘા ખાકામાં ઝંતરી ગઈ હતી છતાં એક વખતની તેજસ્વી આંખની સાક્ષી પૂરતી હતી.

ઓ એનાશી ચાલતી હતી તે પગથી સામનું હતું કે તે દિલ્હી શહેરથી અજાણ હતી તેના લાથમાનો કાગળ તેણે એક દુકાનદારને ખતાવ્યો. દુકાનદારે બોલ્યા વિના મલીના નાકા તરફ આંતરણી ખતાવી

ઓના પગ લાથકના હતા છતાં તેણે કડપોરે આજળ ચાલવા માંડ્યું. કાણ જાણે કોઈ અજાણ મનોમજથી તે પગલાં ભરી રહી હતી

પહેલાં દુકાનદારે ખતાવેલ ઘર આવી પહોંચ્યું

"બસ, આ જ ઘર લાગે છે," તે બજડી.

"ભાઈ, બજીસ નગરનું ઘર આ કે ?" નીચે ગ્રેતા એક માણસને પૂછ્યું

"હા, આ જ."

"કિસનલાલ પંજાબી અહીં રહે છે ?" ઓએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું

"બીજો માળે"

ઓ આગર માનવાને પશુ ઊભી ન રહી યુવાનને પશુ સરખાવે એવા જુરસાથી તે દારૂ મઢી ગઈ. બીજો માળે કિસનલાલના નામનું પાટિયું વાંચી તેણે શાંતિ અને સતોષનો એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો, અને બજડી

"હા... ય... માંડું ઘર આવી પહોંચ્યું"

ઓએ ભેરથી ખારણું ખખડાવ્યું. થોડી વારે એક પંજાબી યુવાને ખારણું ઉઘાડ્યું પશુ ઓને જોતાં વેત જ ખારણું ધમાકે કરીને પાછું બધું કરી દીધું !

ઓ વિચારમાં પડી ગઈ. તેને કારણ ન સમજાયું.

"આ ચિથરેલાલ દલામાં મને ઓળખી નહિ હોય" ઓએ મન સાથે કહ્યું અને ફરી ખારણું ફેંક્યું.

તે જ પુરુષે ખારણું બોલ્યું. આ વખતે ઓ માર્ગ શોધીને ઊભી રહી અને બેઠી:

“ મને ન ઝાળખી ! હું તમારી માથા . . . ”

“ એ ભરાભર ઝાળખી. હવે મારે ત્યાં તારું સ્થાન નથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જ ”
આમ કહી માથાને ધક્કો મારી, માર્ગમાંથી દૂર કરી ધક્કા કરી બારણું બંધ કરી દીધું !

★

કિસનલાલ અને માથાનું આદર્શ યુગલ હતું. લાહોરમાં સૌ કોઈ તેમની ઇર્ષા કરતું. તેઓ પ્રેમલગ્નથી જોડાયાં હતાં. અને એકમેકને દેવની માફક પૂજતાં હતાં. જીવન ખૂબ આનંદમય હતું પણ . . .

પણ તેમનાં લગ્નને બે વર્ષ થયાં ન હોય ત્યાં, તેમને સિરે દુઃખના વાદળ તૂટી પડ્યાં. દિવંદના સાગસા પાડવામાં આવ્યા. અને દેશમાં વેરઝેર વધી ગયાં. દિવંદુઓ મુસલમાનોને ભેટા અને તેમની આંખમાં આજ ભબૂકતી મુસલમાનો દિવંદુઓને ભેટા અને તેમનામાં યુનનસ ભરાઈ આવતું

આખા પંજાબમાં લોહીની નદી વહેવા માંડી. પશ્ચિમ પંજાબમાં દિવંદુઓનું નિકંદન કાઢવાની યોજના ચમ્ર. પૂર્વ પંજાબમાં એકપણ મુસલમાનને જીવતા ન રાખવાના શપથ લેવાયા. લાહોરની આખી દિવંદુ જનતા બચથી ચથરતી હતી, ખીજી મહીએ શુ થશે નેની કોઈને કંઈપણ ન હતી સૌએ પાકીસ્તાન હોઠી દિવંદ પહોંચી જવા વિચાર કર્યો પણ તે અશક્ય હતું, બહુ થોડી આબગાડીએ દોડતી હતી. તેમાં પણ મુશ્કવાની પણ જગ્યા ન રહેતી. વળી ધર બહાર નીકળતાં આફતના મોંમાં સીધા ફસાઈ જવાનો ભય હતો. અમલદાર વર્ગ તરફથી ગણેશ કે સમવકની આજ્ઞા ન હતી. સૌએ ભેમાં મળી નક્કી કર્યું કે સંગઠનથી જ સ્વરક્ષણનો પ્રયત્ન કરવો.

પણ એમની એ બધી યોજના ધૂળમાં મળી મળી. એક કાળા દિવસે ચારસો-પાંચસો મુસલમાનોનું ટોળું બંદૂકો સાથે ધમ્મે આગળે અને કિસનલાલના આખા મહોલ્લાને ઘેરી લીધો. જોળાઓ છૂટી અને સૌને ધરમાંથી નીચે ઊતરવા હુકમ આપવામાં આવ્યો. સૌ બચથી ધૂનતા હતા. શું થઈ રહ્યું છે તે કોઈ સમજતું ન હતું

માથા કિસનલાલને બાજી પડી

“ મારી પામે જ રહેજો. મને દૂર ન કરો. ”

“ તને કદીય દૂર નહિ જરૂ, ગમગ નહિ. ”

આખાજટક સૈને પહેરેલે કપડે શેરીમાં ઊતરવા હુકમ થયો. વિરોધનો સર ઉઠાવનારને જટક બનાવવામાં આવ્યા. વધારે દિમત જતાવાનાને ઝાળોથી વિધી નાંખવામાં આવ્યા

શો જોવા યુવાનો ગરીબડી ગાય માફક નીચે ઊતર્યા, સ્વજનનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણ કોઈમાં દિમત ન રહી. બાળકોએ ગ્રવા માંડ્યું અને ઝાંઝોએ ચીસ પાડવા માંડી આખો મહોલ્લો સાતસો - આઠસો માથેસોથી ભરાઈ ગયો. માથા પણ કિસનલાલનો દાય પકડી ઊભી ગઈ.

થોડીવારે યુગ્ધોએ જીતે ઘેરી લીધા.

વિકરાળ દેખાતા શોડા શુકા ટોળામાં ઘૂસ્યા અને દેખાવડી અને યુવાન ઝીઝોને બેચી લાવ્યા અને જટકા હોલો શાગિર્થિને દલાલે કરી. કેટલાય બહાદૂરોએ બહેનને અને પત્નીને બચાવવા જતાં જીવ આપ્યા. કપને હાથે અને રકતે ચહેરે પુરુષોએ બહેન અને ઝીઝોને જવા દીધી

માયાની પણ એ જ સ્થિતિ થઇ

પુરુષોને દિલ્હી જતી ગાઠીમાં ધોલી દેવામાં આવ્યા

પાંચવી પુરુષોના હાથમાં માયાએ અવશૂનીય માતનાઓ સહન કરી એનું વશૂન કરતાં નિજીવ કલમ પણ કપે અને તે સાંજની પર્યટર પણ થયે

જેટલીયે વાર તેણે આત્મકથા કરવાનો નિચાર કર્યો પણ કિસનલાલનો પ્રેમ તેને હમેશ રોકી રાખતો; મૃત્યુને આશા તો સદા જ હોય છે અને માયાને પણ આશા હતી કે "પ્રભુ જરૂર આ નફમાંથી છાંવાવશે અને કિસનલાલની દૃઢ કરી પ્રાપ્ત થશે." આ આશાએ જ તેણે અકથ્ય આપત્તિ સહન કરી

એક દિવસ માયાને છટકવાનો લાગ મળ્યો. એક લાલા ખિસ્તીએ તેને આઠ દિવસ સુધી છુપાવી રાખી અને તેને દિલ્હી મોકલવાની જોડવણુ કરી આપી

માયાને વિશ્વાસ હતો કે કિસનલાલ દિલ્હીમાં જ હશે એટલે દિલ્હી પહોંચતાં જ તેણે સરકારી ફકતરોમાં તપાસ શરૂ કરી. લાલેલી, બૂખી અને નિર્ધન માયાએ અનન્યતા દિલ્હીમાં ટોંગદોહ કરી.

સાંજ પડવા આવી. માયા નિરાશ થઇ ગઇ. એટલામાં કિસનલાલનો પત્નો મળી આવ્યો.

હાજગ પર સરનામું લખાવી માયા ફકતરની બહાર નીકળી બે મહિના પછી તેના મુખ પર સ્મિત દેખાયું જેટલીય નિરાશા પછી જીવનમાં રસ દેખાયો. કિસનલાલ મળશે એ આશાએ માયાની અંખમાં તેજ અચકચુ ધડીલાગમાં અબ્બે મહિનાઓ સુધી ભોગવેલા ટોંગખનાં દુષ્ણો ભૂલાઈ ગયાં અને કિસનલાલનો પ્રેમ અને ભાવી સુખ જ આજ આજગ તરવગવા લાગ્યાં

માયાને સ્વપ્નમાં પણ કદી ખ્યાલ આવ્યો ન હતો કે કિસનલાલ તેને સ્વીકારવાની ના પાડશે તેની મીટ તો કિસનલાલના છેલ્લે પ્રેમ તરફ જ હતી...

કિસનલાલે તેને ધક્કો માર્યો અને તેની આજ્ઞાનો આજો મિનારો તૂટી પડ્યો. લાલેરના નફમાં તેને જેવો આપાત પહોંચ્યો ન હતો તેવો આપાત કિસનલાલના વર્તનથી પહોંચ્યો. તે બેભાન થઈ ગઇ

મૂર્છા વળી પછી તે મહાન પ્રવત્ત કરો જાણી થઇ અને ધીમે લયકતે પગલે પગથિયાં જાનરવા લાગી. એક કલાક પહેલાં જ આ પગથિયાં તે દેવા છેલ્લાદથી ચડી હતી!

ધીમે ધીમે તે મેરીમાં આલવા લાગી તેના મોંમાંથી ફક્ત એક જ ઉદ્ગાર નીકળતો હતો: "મારો શો રોય હતો?"

જીજી સવારે માયાનો દેહ કિસનલાલના પગની પાસેના કૂવામાંથી મળી આવ્યો.

મૂંઝવતા ત્રણ પ્રશ્નોની ચર્ચા

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

આપણા હિંદુ દેશની પ્રજા જન્મતની પ્રગતિશીલ પ્રજાઓની સાથે સરખામણીમાં જોતી કદાચે આવે એવો પ્રયત્ન આપણે સહુ કરી રહ્યા છીએ, અને તેમ કરવા માટે માત્ર દસપદર નહીં પણ સેકેડો મંદરવના પ્રશ્નો, એક સામટા, ઉકેલ નાગી રહ્યા છે. અગ્રાધ આત્મચક્ર રાખીને આપણે સર્વાંગી પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ.

આ લેખમાં ત્રણ પ્રશ્નોની ટૂંકી ચર્ચા કરીને તે પ્રશ્નોનું મંદરવ બતાવી આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ

૧ સુપ્રજનન

સકુટી પહેલાં પ્રશ્ન સુપ્રજનનનો છે. જો હિંદુ દેશમાં સરીરે સુદૃઢ, નિરોગી, છુદ્ધિ-શાળી અને નૈતિક દિમતવાળી પ્રજા હશે તો આપણે એક પ્રજા તરીકે જીવી શકીશું. જો આપણી પ્રજા કમતાકાત, માલેલી અને કરકુ હશે તો તે પ્રજા કહી સ્વરાજ્ય કે સુરાજ્ય બોલવી શકવાની નથી. આજે મુજરાતમાં જે લાણીદારો અને પેસેટકે સુખી પ્રજા છે તે સરીરે ટૂંકી અને નબળી બની ગઈ છે એવું માનવાને સમજા કારણ છે. આ જાતની નબળાઈ ધીમેધીમે પેઢી દર પેઢી વધતી ગઈ છે અને તેમ થવા માટે ધણી કારણ છે. બાળ-લગ્ન, આવામનો અભાવ, અગેમ ખેતર, વિષવાસનાની બાબતમાં અસંયમ, આર્થિક મુશ્કેલીઓ, સામાજિક ચિંતાઓ, કલગા શિક્ષણ અને પરીક્ષાઓના ત્રાસ વગેરે અનેક કારણોને લઈને પ્રજા સરીરે નબળી બની ગઈ છે, અને સામાજિક તથા રાજકીય કારણોને લીધે આપણાં જીવનમાં ખીક, વહેરો અને કુટિલાનેઓએ ધર બાદ્યું છે. આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે પુત્રો લખવા પડે એવું છે, પણ આપણે સુપ્રજનન, એટલે સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં એક જ પ્રકારનો વિચાર કરીએ કે જુવાન સ્ત્રી પુરુષોએ પોતાના જીવન-સાથી (Mate)ની પસંદગી, અથવા વધારે સ્પષ્ટ બાબત વાપરીએ તો, દરેક સ્ત્રી પુરુષે પોતાનાં વગવડ કેવી રીતે પસંદ કરવા—એ જે આવી પસંદગી કરવા માટે કોઈ નિશ્ચિત ધોરણો છે ખરી ?

ચોક્કસ જાણ પહેલાં વડોદરાના મંદારાજાએ એક ધોડા માટે દરેક લાખ રૂપિયા આપ્યા. આજે ધોડાને માટે જેટલા જાણીતા ધોડા છે તેમની પંચાવળી દરેક ધોડાને માસિક જાણ છે. મનુષ્યમાં સાધારણ ગીતે વચાવળીઓમાં પુરુષોનાં જ નામ આપ્યા હોય છે. આપણે રવોન્દ્રનાથ ટાગોર કે એલ્ડનદાસ માધીના બાપદાદાના નામ જાણીએ છીએ, પણ તેમની માં કોણ, માતાં મા તથા બાપ કોણ હતાં તે જાણતાં નથી; પણ ધોડાઓ અને કૂતરાની બાબતમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દરેક પેઢી કાને પેટ પેદા થઈ તેની માફતી નોંધી રાખવામાં આવે છે.

ત્યારે જોનો અર્થ એ થશે કે હોવાને માટે સારો ધોડો પેદા કરવો હોય તો કઈ ધોડીને કયો ધોડો બતાવવો તેનો ખૂબ વિચાર કરવાનો હોય છે, પણ તેનાથી દસમા બાગ જેટલી દરકાર મનુષ્યની પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં રાખવામાં આવે છે ખરી !

પહેલે, સવાલ એ કે જે જીવનસાથીની પસંદગી કોણ કરે ? આજે એવું મનાય છે

કે એ પસંદગીમાં બીજા કાષ્ટએ માયુ માગવાનું હોય જ નહીં, અને અને અહીં પોતાની મેળે પસંદગી કરી લેશે આજે તો સામાન્ય માણસો મોટાંમોટાંના નામે એવું માનતાં થયાં છે કે છોકરાંઓને જેવી રીતે બાળપુત્ર હોય કે વર્ણુ હોય તેવી રીતે બાળુતા અને વર્ણુ દેવા એ માણસોની કૃત્ર છે; અર્થાત્ માગાપને માથે લગભગ કાંઈ કરજ રહેતી નથી. આ માન્યતા બૃહભરણી છે એ કહેવાની લાગ્યે જ જરૂર હોય, અને માગાપ તેમજ સિદ્ધાંતોએ છોકરાંઓ પર આર્થિક નજર રાખીને તેમને સતત દોરવણી આપવાની હોય છે. તેવી જ રીતે જીવનસાથીની પસંદગીમાં પણ માણસોએ સતત દોરવણી આપવાની હોય છે — દુષ્ટો આપીને નહીં, પણ અમુક સિદ્ધાંતોની ચર્ચાથી એક દલીલ એવી કંવામાં આવે છે કે જો છોકરાં પોતાની પસંદગીથી પરજુશે તો પછી કાષ્ટનો વાકા કાઢી શકશે નહીં છોકરાં પોતે આ દલીલ વાપરે છે આ દલીલ યથાર્થ હોવા વિશે મને સંકા છે અટકાવી શકાય એવી જૂલ કરવા દેવી અને દુઃખ પાડવા દેવું એવું માગાપનું વલણ મને અપોખ લાગે છે. પણ જો માગાપ અને છોકરાં વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ થાય તો માણસો નમતું જ મૂકવું એવું હું ન કહું હું માનું છું કે પોતાનું દલિબિંદુ રજૂ કરવું જ જોઈએ, છેક છેવટ સુધી, માત્ર કલ્યાણ ખડી કરવાની જ રહેતી નથી.

ત્યારે શું પસંદગી માણસે કરવી? આજના જમાનામાં આ પ્રકારની સલાહ કાંઈ પણ આપે એવું નથી, અને તેથી એક જ માર્ગ ખુલ્લો રહે છે કે માણસ અને છોકરાંઓએ પોતપોતાનાં મન ખુલ્લાં કરીને નિખાલસ ચર્ચા આપા વિષયની કરવાની જરૂર રહે છે.

જીવનસાથીની પસંદગી મારે કાંઈ ધોરણો છે ખરાં ?

એક વ્યક્તિએ પોતાના સાથી માટે શું શું જોવું ?

(૧) રૂપ, (૨) ગમ, (૩) કુળ, (૪) અભ્યાસ (બૌદ્ધિક વિદ્યાસ અને કમાણીની દૃષ્ટિએ), (૫) આર્થિક સ્થિતિ, (૬) માગાપની આર્થિક સ્થિતિ, (૭) સાથીનો સ્વભાવ એટલે તેનું ચારિત્ર્ય—વર્તણૂકમાંથી શું શું અને કેટલું તપાસવું ? આ પ્રશ્નની આખી લાંબી ચર્ચા પણ એક પુસ્તક લખવા જેટલી યાઈ જાય, પણ હું એટલું કહેવા ઇચ્છું છું કે જો આ બધાં ધોરણોનો વિચાર કરવામાં ન આવે તો નવાં જીવનસાથીઓ મંભીર જૂલ કરે છે માત્ર ૩૫ કે ૨૦થી મોટાં યત્ર વ્યક્તિ જેની જૂલ કરે છે તેટલી જ મંભીર જૂલ કેવળ આર્થિક સ્થિતિ અથવા બૌદ્ધિક જગની પસંદગીથી થાય છે, અને તે છતાં આજે આખા જમાનામાં ચારિત્ર્યજગના કર્તા સુદ્ધિને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી ? સુદ્ધિ એટલે વધારે કમાઈ શકશે એવી (ખરી કે ખોટી) માન્યતા, અને તેવી જ રીતે પગલુનારની તેમજ તેના બાપની સારી આર્થિક સ્થિતિને પસંદગી આપવામાં આવે છે. હું વધારેમાં વધારે મહત્ત્વ ચારિત્ર્યને આપું છું દરે આ પ્રકારની પસંદગી કરવાની, કક્ષિત ૧૬ થી ૨૨ વર્ષનાં બધાં યુવકો અને યુવતીઓમાં છે એ સ્વીકારવાની હું સાક્ષી ના પાડું છું, અપવાદરૂપ જડુ યોડી વ્યક્તિઓમાં હોય ખરી પણ સામાન્ય રીતે તો માગી પસંદગી મુશ્કેલ છે.

વળી પુરોષ અમેરિકામાં જે પુત્રક—યુવતી પગલુનારો વિચાર કરે છે તે સાથે ફરે છે, ગાદ સંપર્કમાં આવે છે અને સામા પછાની માગાપ, કુટુંબ તથા મિત્રોની સાથે ઢગીમગી જાય છે આવા સંજોગોમાં ચંચળ થાય તે ઈર્ષ્ટ છે ગાદ સંપર્કને તીવ્ર સામા પછાની

સર્વાવકાશ અને મિત્રાની વાતો પરથી તથા તેમનાં વર્તન પરથી ઘણું ઘણું જાણવાનું મળે છે. આપણે ત્યાં જ્યાં સુધી લગ્નો એક ન્યાતમાં થતાં હતાં ત્યાં સુધી જન્મે પક્ષો અન્ય પક્ષની ખાસિયતોથી વાકેફ હતો અને જેમ જેમ અનુગત થતો જાય છે તેમ તેમ હું કૌટુંબિક ટેવ અને વંશપરંપરામાં આવેલા ગુણોને વધારે મદદત્વ આપતો થયો છું. મનુષ્યની ખરી કસોટી અસામાન્ય, અલ્પમાર્ગી સંજોગો વખતે જ જણાઈ આવે છે અને અમુક કઠિન પ્રસંગોમાં ઓપુરુષ કેટલી ધીરજ કે હિંમતથી વર્તે છે તે એના કુટુંબના ઇતિહાસ પરથી જણાઈ આવે છે તેથી મારી દલીલ એવી છે કે લગ્નને માટે માત્ર જીવનસાથીનું જ ઓળખાણ પૂરતું નથી પણ તેનાં વંશજોનો ઇતિહાસ જાણવાની પણ જરૂર પડે છે.

ખીજી વાત પણ હું ઉમેરું છું કે દરેક પરણનાર પોતાના અને પોતાના કુટુંબના આશય વિશેના ઇતિહાસ, ઐતિક્ક સર્ટિફિકેટ સાથે, રજુ કરવાની ફરજ (કાયદાથી) રાખવાની જરૂર છે. અને સુમનનન માટે અત્યંત જરૂર છે કે જે જે ઓપુરુષોમાં ધારીરિક કે માનસિક (ગૌરવ, કમઅક્ષય) કે નૈતિક (ચોરી) રાગ પુરવાર થયો હોય, જો તે રાગ કે વલણ તેના ભાગમાં આવશે એવો નિષ્ણાત અભિપ્રાય થાય તો તેનાં ઓપુરુષોને, તેઓ પ્રભુ ઉત્પન્ન ન કરી શકે એવા, કુલદિવાથી બનાવી દેવાં જોઈએ. આવાં ફરજિયાત ઓપરેશન માટે ખાસ કાયદો કરવો પડશે.

૨. અમે હિંદી હિંદી હિંદી, હિંદ અમારો દેશ

આજે આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે હિંદ દેશને રજાતગ્ય મળ્યાને લગભગ એક જ વર્ષ થયું છે એટલામાં આપણા દેશમાં પ્રાતીયતાની લાગણી પ્રાંતિક સ્વાર્થ, પ્રાંતિક હરીફાઈ, અને ખીજી પ્રાંતો વિશે દ્વેષભાવ અને તિરસ્કારની લાગણી, કેટલી વધી ગઈ છે. પ્રાંતીય યુનિવર્સિટીઓ યશી તેને લીધે આ અનિષ્ટ લાગણીમાં વધારો થશે કે ઘટાડો તે વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નની લાગણી દરેક પ્રાંતમાં છે, અને તે ખાસ કરીને પોતાની પડોશમાં આવેલા પ્રાંતની પ્રભુ મટે અત્યંત રોષક જણાતા પરપ્રાંતીય લોકો માટે જોવામાં આવે છે એ રોષક પ્રજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અભાષણોમાં ગુજરાતી અને મારવાડી વેપારીઓને વિશે જ દ્વેષભાવ છે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. બાકી અંબાણી - ખિદારી, તામીલ - આંધ્ર, મદરાસી - ગુજરાતી, મદરાસી - કાનડી હરીફાઈ તો ખૂબ જાણીતી છે.

પણ આપણે સદા, ખતીસ કરોડ, દિદીઓ છીએ એ ભાવના ખીલત્યા વિના છૂટકા નથી આપણામાં વધારા પડતું અલગપણ આવશે તો એક મનજૂત હિંદી રાષ્ટ્રને આપણે જાગવી યકીન નહીં. અને આજથી હમને વર્ષ પહેલાં આપણે દેશ સમૃદ્ધ હતો, સુખી હતો, આપણા દેશમાં ઉત્તમ કળા હતી પણ દેશમાં સંપના અભાવને લીધે આપણે જરૂરથી આવતા ઇસ્લામી સૈન્યો સાથે લડવામાં હાર્યા કારણ કે દેશમાં અસંખ્ય સ્વતંત્ર રાજ્યો થઈ ગયાં હતાં. આજથી જ આપણે આપણા નવા રાષ્ટ્રને પાપો નમજો, કરી નાંખે છે.

જો પ્રાંતીય અલગપણ આજે જોવામાં આવ્યું છે તે હમેશાં આપણામાં હતું જ એ હકીકત ભૂલવો ન જોઈએ. એ વાત જાણી છે કે આપણે દિમાલવધો કેનાકુમારી અને

સિંધથી આસામ સુધીના પ્રદેશને એક જ માતૃભૂમિ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. આપણા રીતરિવાજ થકી મોટે અંશે સરખા છે, અને લગભગ સો વર્ષથી આપણે રવતન થવા માટે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેમાં આપણે અરસપરસ સાથે આપીને સહકાર કર્યો છે. દિંદો રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ૧૬ વર્ષની અંદર આપણા પ્રાંતીય અભિવેદને પીગળાવી દીધા હતા.

હું ઇંગ્લંડમાં જાણતો હતો ત્યારથી મારા મનમાં એક યોજના ઘોળાવા કરતી હતી. મેં ત્યાં જોયું હતું કે જ્યારે કોલેજોમાં લાંબી વેશન આવતી (લગભગ અઢી મહિનાની) ત્યારે બિટન, ક્રાન્સ, જર્મની, વગેરે અનેક દેશોના યુવાનોને પોતાના દેશની જહાર રહેવા માટે જોડાવણ કરી આપવામાં આવતી. ઇટલિયનમાં એકસો કુટુંબો એવાં થોડો કાદવામાં આવતાં કે જે એકેક પરદેશી યુવાનને પોતાને ઘેર બેઝઢી મહિના સુધી રાખે, અને તેવી જ રીતે બીજા બધા દેશોમાં તેવાં કુટુંબો તૈયાર કરવામાં આવતાં જે આ જાતની વ્યવસ્થા આપણે દિંદેશમાં કરીએ તો ૧૦૦ કે ૨૦૦ યુવાન યુજ્જરાતીઓ મદારાઈ, તામીલનાડ, પન્જાબ, મધ્યદિંદ, સમુક્ત પ્રાંત, બંગાળા વગેરે પ્રાંતોમાં ત્યાંના કોઈ મધ્ય-વર્મના ભણેલાં કુટુંબમાં ગાળે, જે તે પ્રાંતના રીતરિવાજ, રહેણીકગણી, આદર્શો, તેમની વિશેષ શક્તિ કે નમજાઈ, આસિયતો વગેરેનો, અને જે ઇચ્છા હોય તો ભાષાનો પણ, અભ્યાસ કરી શકે અને જદલામાં ૧૦૦-૨૦૦ બીજા પ્રાંતના દિંદોઓ આપણા યુજ્જરાતી કુટુંબોમાં રહે આપણે આપણા ખોરાકને વધારા પડતું મદરવ આપીએ છીએ એ વાત સાચી કે મને જાત અને મર્યા વાળુ રસમ આપવામાં આવે તો મને બે દિવસમાં મરડો પામ, પણ આ ખોરાકની તજવીજ તો પહેલેથી જોડની થકાય.

મને લાગે છે કે સમુક્ત દિંદ, અવિભક્ત દિંદની જાવનાને પોષવા માટે આ યોજનાનો અમલ કરવામાં શી શી મુશ્કેલીઓ આવે તેની ચર્ચા આપણાં દૈનિકો અને માસિકો કરે એવું હું ઇચ્છુ છું. મુશ્કેલીઓ તો છે જ. દિંદ દેશમાં ગોટામાં મોટી મુશ્કેલી તો એ દલીલ છે કે આપણા જાપદાઓ કહી આવું કયું નહોતું આ નવું છે, અને જાધો નવી ચીજથી આપણે કરીએ છીએ. નવું હોય છે તે સારું જ હોય છે એવું તો કોઈ મૂર્ખ પણ ન કહે, પણ દિંદોઓએ નવા પ્રયોગમાં નફારી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની આત્મશક્તિ અને દિમત આ હેતુનાં હમ્મર વર્ષની યુતામીના દિવસોમાં ઠીક પ્રમાણમાં ખોઈ છે.

હું આંતરપ્રાંતીય લગ્નોમાં માનુ છું, પણ આ લેખના આગળના જ ભાગમાં તેને માટે ધારણો બતાવ્યા છે એટલે કોઈ એમ નહીં કહી શકે કે મુશ્કેલીઓ તરફ મેં અજાનમિયાનમાં કર્યાં છે.

છત્તી, નવાઈની વાત તો એ છે કે હું આખા જનતમાં આવી રીતે યુવાનોને જુદા જુદા દેશોમાં રહેવાની સમરથતા કરી આપવાની એક દેવ્ય યોજના વાંચતો હતો, દિંદોઓ જાપાનમાં રહી શકે, ચીની ઈરાનમાં ગઈ શકે, અને અમેરિકન જનારસમાં ગઈ શકે તેવી યોજના વાંચતો હતો ત્યારે, મને મારો જૂનો વિચાર યાદ આવ્યો કે આખા જનતની વાત તો બધું સારી છે પણ આપણા દિંદો યુવાનોને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલી શકીએ તો આને આપણામાં જે સંકુચિતતા અને ગેરસમજૂતીઓ છે તે નષ્ટ થઈ જાય. સાચે

સાથે એ દહીંમત તોણુ તો વધિ નહીં હોય કે લગભગ ૪૮ વર્ષ પહેલાં માત્ર એક મહિનો હું એક દેશ કુટુંબમાં રહ્યો હતો, (અને તેમની ભાષાનો એક શબ્દ આવડતો નહોતો) તેને પરિણામે જ હું આજે આ દેશ યોજના (એમની ભાષામાં લખેલી) સમજી શક્યો છું.

૩ આપણું રસોડું

અને દરે ત્રીજા વિષયની સ્વયં ઉપાકુ છું

યુરોપ કે અમેરિકામાં આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં અમુક પ્રકારનો રસિલો ખોરાક મળી શકે છે ત્યાંની હોટેલ કે રેસ્ટોરામાં જઈએ તો કયા પ્રકારનો ખોરાક મળશે તેનો આપણને ખ્યાલ હોય કે કાંઈ ખાણાવળ મોંઘું હોય, કાંઈ મોંઘું હોય, કાંઈ રચણે હિતમોતમ ખોરાક મળે, સ્વચ્છતા ઉત્તમ હોય, પણ દરેક ખાણાવળમાં ખાવાની વાનગીઓ તો અમુક રીતે જ બનાવવામાં આવે છે મસાદારી ખોરાક હોય તો તે અમુક રીતે જ બનાવવામાં આવ્યો હોય. અને અનામિય ખોરાક પણ પૂરક મળે છે, ખાસ કરીને જે ઈર્ષા માટે વધિ ન હોય તો આપણા દેશમાં તેમ નથી વીશામર્થી દુખમાં આવતો ખોરાક એ મુબ્બમાં તેમજ અમદાવાદમાં ખાધો છે, અને કિમતના પ્રમાણમાં જે ચીજો ખાધી તે સારી હતી એમ હું (જરૂર) ન કહું

આજે આપણુ જીવન પણ અમરુ યજ ગયું છે પણ પુરુષો અને બહુ થોડી સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે જે પોતાને ત્યાં દરરોજ શધી શકે એમ હોતું નથી. પણ પુરુષો એવા હોય છે કે જેમની પત્નીઓ દેશની વસતિ વધારવાને માટે પરમામ મજ હોય છે, આવા પ્રસંગ વખતે સારો ચોખ્ખો, 'સોજીને' રસિલો ખોરાક થી રીતે મેળવવો એ મોટો પ્રશ્ન પડેો યામ છે - આ લેખમાં હું -

(૧) પોતાના ઘરમાં ઇકરાર ન હોય અમર જોઈ હોય એવી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરમાં એક-બે તથુ ચાર મહેમાનોને રાખી શકે, અને મહેમાનો રહેવા ખાવાને ફરિયાદ ખચ આપે. આવી વ્યવસ્થા મુ મજમાં જે એક સાગ કુટુંબની સ્ત્રીને કરતી જાય છે

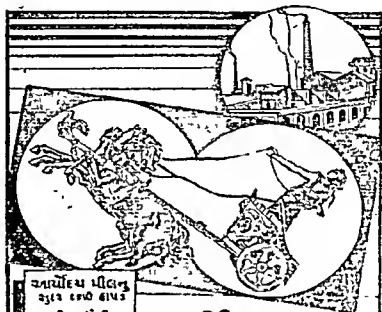
(૨) અયવ, આવી સ્ત્રી પોતાને ત્યાં જે તથુ મહેમાનોને માત્ર ખવડાવે. આવી વ્યવસ્થા મુબ્બ, વડોદરા, અમદાવાદમાં મહુ જ જોઈ પ્રમાણમાં થતી જાય છે.

(૩) અયવ, આવી સ્ત્રી જે તથુ બકિનઓને રસિલો ખોરાક પહેાચાડે અમર પૂરો પાડે

આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી મહેમાનોને ચોખ્ખાઈતો વિશ્વાસ રાખી શકાય એવો સારો ખોરાક મળે છે, અને જે સ્ત્રીઓ આવી યોજના કરે તેમને પોતાનું ઘર ચલાવવામાં રસોઈજાની અને થોડી આર્થિક મદદ પણ થાય છે.

આ યોજનાએ રજૂ કરતી વખતે મારે થોડી વિમતોમાં ઊતરવું પડ્યું. યુરોપ અમેરિકામાં દરેક વાનગીમાં મોંઘું, મરી, રાઈ, મરચા, સરકો કે સોસ (ટમાટાના રસમાં મેળવેલા મસાલા) ઉપરથી ઉમેરવામાં આવે છે, ત્યારે ડિંદો મુકિયાણાઓ તો એવું માને છે કે પૂરતા પ્રમાણમાં મોંઘું, મસાલો, મરચાં પહેલેથી નાખવામાં આવ્યાં ન હોય તો સારો સ્વાદ

卐 साल मुण्डारक 卐

આયોદ્ય ખીલનું
ગુરુ દશરથ કાપડ
સાડી ધોતી
મલમલ લીંઘણ
કાઠિંગ રવીલ
ફિલ દેવેસ્ત્રી

આયોદ્ય રખીની

એન્ડ લીલીંગ કં. લી.
અમદાવાદ

O R T E A

ORANGE
PER

એન્ટ : ૦૪૬

સાઈ મિલ્કી - ૧૨ થ, કારતીનવાસ સોસાયટી, એલસલિમ, અમદાવાદ
૧૯ સાદ : નવમળત પ્રિ. પ્રેસ, ધીરંદા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૮-૧૦-૪૮

આવ [હાલ નિવસ] વતી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૨૦૦૫

આગસ્ટ

સપ્તાહ

રણછોડા કેનુરભાઈ મિત્રી

વર્ષ ૨૪

અંક ૨

આલ [હાથ નિવૃત્ત] તત્રો
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સચાલક

રણછોડણ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

હિંદમાં . રા. ૬-૮-૦

પરદેશના રા. ૯-૦-૦

દર ધોણ મહિનાની પહેલો તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : માર્થના સમાજ મ દિર રા ય ખ હ અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેન્ પાદમ્ ॥

પુસ્તક : ૪૭

આગશર : ૨૦૦૫

અંક ૨

બંદી

પ્રજાસાક્ષી

[વપભવિ]

બંદી બન્યો છું તવ પ્રેમનો હું;
હુંટા થવાની ન કરીય આશા.
શ્રવણ બાંધ્યાં રસની રસીએ;
વૃથા જ પત્નો છટકી જવાના
કેવો હું તારા ચક્રી ભાગ તો'તો
આંખો કરી બંધ કંઈ જુગોથી !
કેહો ન મારો પછુ મૂકતો તું,
પણી બની પૂંઠળ નિત્ય ધાતો !
રે હાથ ! અતે થઈ હાર મારી
અહો ! નર્મ નિર્દય પ્રેમ - ઘાએ
મવાય લો હું તવ પાશ કેરી
બહુ જિંદી જરૂરે જલાયો !
કેં ધમ્પછાડા, કંઈ કોપચાળા
કર્તા, નહીં કિંતુ જરીય ફાળ્યો:
નહારી, સમર્પી સહુ બલ દીધી,
'આ હું રહ્યો, લે, કર માલ સો પ્ર.'
મે ભવશ્યાં ત્યાં નયણાં નિરાળાં :
સ્મિતે સુહાગી, પ્રણયે પ્રભાવી,

અમીતણા અર્કતણું બનેલું
દીકું અહો ! મેં મુખ તારું મીકું !
ને પ્રેમમાધુર્ય તણા ઉરે તે
લઈ હમાળ્યો સુજને સુગાદ !
સર્વા શ્રમે, કલેશ ટળ્યા, રૂઝ્યા ધા
પીયૂષમાં સૌ પલટા યું માડું.
જોઈ ન મેં બલિમ કાઈ જોઈ;
નિર્જંધ હું તો વિહરી રહે લો,
પ્રભા તણા પ્રોત્તજવલ સિંધુઓલે
આનંદના મંગલ ગાન ગાતો !
લીંતો બધી થે ગબડી પડી 'તી !
બાળી ગયો' તો જમ બેડીચોના !
બ્રહ્માકબ્યાપી તવ ભવ્ય બથે
સાયુજ્યના હું સુભ લલાવ લેતો !
બંદી બન્યો છું તવ પ્રેમનો હું,
સૌ સુખિએ સેવિત બંદી તારો !
અહું હું બંદી રહું સર્વકાળ
તારી જુવાની ધરી કંઈ માળ !

સરદાર વલ્લભભાઈ

[જન્મી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે પ્રશસ્તિ]

વિષ્ણુભાઈ મ ભટ્ટ

વિશ્વનિયંતાના અનુમહુધી, પુણ્યસ્રોત ગાંધીજીની જીવનસિદ્ધિઓની આડે આવતી આસુરિક શક્તિઓને સચોટ વેધકતાથી વિદારનાર, સાગતક્રિયમંદિરના વીરભદ્ર ગચ્છ સમા સરદારને જન્મ આપીને, ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની કર્મશ્રમિ અને દયાનંદ, શ્યામજી, દાદાભાઈ અને ગાંધીજીની માતૃભૂમિએ પુનઃ ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની સર્વવિજયી નીતિનો વિધેયકમાં ટંકાર કરી બતાવ્યો છે. “અખાતરાનુ ધર્મરાજ ગાંધીજીના ગાંડીવધર તો સરદાર જ” એમ, સરદારની રૂપક વેધકદષ્ટિ અને ચક્રવર્તી, સતત જાગૃત ક્રિયાશીલ પ્રતિકા, ખારડોલીથી હેદાગાદ સુધી, ભારતને સ્વતંત્ર .....સ્વતંત્ર કરી રિયર, સમૃદ્ધ અને શક્તિસ્રોત બનાવવા મથી રહીને, વર્ષોથી પુરવાર કરી રહી છે. કુમાવતારના સચ્ચની ઉપમા આપવી હોય તો કહેવાય કે “સરદાર વલ્લભભાઈ એટલે પુણ્યસ્રોત ગાંધીજીનું સુદર્શનચક્ર” જવાહરલાલજીની વિશ્વદષ્ટિ; રાજાજીની કુશાગ્રશ્રુતિ; રાજેન્દ્રપ્રાણીની નિખાલસ દેશભક્તિ, સુભાષચાણીની ઉત્કટ સ્નાતબ્રસાધના; કૃપાલાનીજીની તત્ત્વશ્રુતિ, ગાંધીભક્તિ અને પદમશ્વરી આર્ષવાણી, સ્વામી બ્રહ્માનંદજીની સિદ્ધસંગી નિર્ભયતા, પંડિત મદનમોહન માલવિજીની ભારતીય સરકારપર પરાના પરિપાકમયી ઉજ્જવળ દેશસેવા; દયાનંદ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થસમા મહાવીર સંન્યાસીઓની હૃદયોધક, પ્રેરક અને શક્તિદાયક સરકારચર્નાઓ; પટ્ટાભી રીતારામિયાની રાજકીય પૃથક્કરણશક્તિ, ખાન અબ્દુલ મક્રમખાનની ચિસ્તખંડના; રવીન્દ્રનાથ, રાધાકૃષ્ણન ને બળેન્દ્ર શીલની સરકારી દેશભક્તિ; જમદીજીચંદ્ર, પ્રફુલ્લ રાય અને રામનની વૈજ્ઞાનિક સેવા; માનનીય તેલંગ, રાનડે અને ગ્રાખડે, — લોકગાન્ય ચિત્તરજન દાસ, મોતીલાલજી, વિઠ્ઠલભાઈ, સેનગુપ્તા અને માધવરાવ અણ્ણે જેવા રાજપુરોહી અપ્રતિમ રાજકાર્યકુશળતાના અને શરવીર ક્રાંતિકારી અસંખ્ય દેશભક્તોની તન, મન, ધનની અપૂર્વ ઝળઝળતી શાયનીના આ ભવ્ય જમાનામાં ભગવાન કૌટિલ્યના રાજકારણની યાદ તાજી કરાવે એવી કુનેહ અને હાવકુશળતા સરદારશ્રી બતાવી રહ્યા છે. સરદારની રૂપક દષ્ટિ અને ચક્રવર્તી ક્રિયાશીલ પ્રતિભાએ જ ભારતને બ્રિટિશ કુટિલનીતિ અને સૈન્યશક્તિ સામે પુણ્યસ્રોત ગાંધીજીના સારથીપદને અશ્વન મહારથીની અગાધી વિજયી ક્યું છે.

શોગેશ્વરોથી અલિપિત માનવમહાપદ

ભારતમાતા અને વિશ્વસમસ્તની મુક્તિ માટે અખંડ, અવિરત સાધના સાધતા

પુરુષોત્તમ અરવિન્દ જેના યોગેશ્વરની કૃપાને આકર્ષતા સરદાર વલ્લભભાઈ ગાંધીજીની અનન્ય તપશ્ચર્યાથી જીદબંધેલ એક માનવમહાપુષ્પ જ છે.

સર્વ શાત્રુમયો મીઠા, સર્વવેદમયો મતુ
સર્વતીર્થમયો ગંગા, સર્વદેવમયો હરિઃ ॥

શ્લોક મુજબ સમસ્ત શુનિ, સ્મૃતિ, પુરાણોના સારરૂપ ભગવદ્ગીતા અને સર્વ દેવોના દેવ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની કમોડીએ સરદારશ્રીનું જીવન તપાસીએ. મહાત્માગતકાળમાં એકી સાથે અસ્તુગ્નીતિ, યુધિષ્ઠિરનીતિ અને કૃષ્ણનીતિ કસોડીએ વઢી હતી. આજના મહાભારતોના કાળમાં પણ એ જ થઈ રહ્યું છે. અસુરનીતિ વિનાથ સાને છે; યુધિષ્ઠિરનીતિ નિષ્ક્રમ જાય છે અને કૃષ્ણનીતિ જ વિજય પામે છે. લોકમાન્યે નિષ્ક્રમ કર્મયોગશાસ્ત્ર ખડું ક્યું તો સરદાર એમના રાજકારણથી યુધિષ્ઠિરનીતિના રાજ્યત્વકાળમાં જ એ આચરી જતાવ્યું... અને તેથી જ કૃષ્ણદ્વિપાચન બાસની વિધાયક દૃષ્ટિથી ભારતીય સંસ્કારોને વિશ્વકથાપાત્રકારી સ્વરૂપમાં રચુ કરના અને આકર્ષક ભાવવાન વાણીવેતની આઠાથી સરદાર-સંભ્રામમાં ભારતના મહાત્મીઓનું સારથીપદ કરતા, - એકાન્તસેવી છતાં અધ્યાધારશુદ્ધિયાશીલ યોગેશ્વર શ્રીઅરવિન્દ અને અખતસર તાંત્રી પુણ્યશ્લોક ગાંધીજી જીન્નેની વાતસંપર્કપારોએથી દરમ - સ્પર્દરમ, સ્પુગ - સુદય જન્ને બનનામાં અગિયેક પામતા સરદાર - વલ્લભભાઈ કૃષ્ણનીતિના પરમ સંવાદક તરીકે ભારતનું નવનિધાન કરી રહ્યા છે.

શ્રુત્યંજય મહાપીર

હિંદીસાર શુભગતના નરનાથ સમા સરદારને ઉદ્દેશોધન ક્યું હોય કે,

“ જનમ સત્ત્વસજ્જિદિ, જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિ”

દાન, દમશ્વ, યજ્ઞશ્વ, સ્વામ્યયસ્તપ જાગૈવમ્ ॥ ”

અને તે તેમણે શ્રીકૃષ્ણ હોય એમ જણાવ્યું છે. ઉપરના શ્લોકમાં આધ્યાત્મિકતાના ઉદય માટે નિષ્ક્રમ કર્મયોગીનું પહેલું લક્ષણ અભય જતાવ્યું છે. આજે હિન્દુસ્થાનમાં તો શું દુનિયાભરમાં સરદારની સિદ્ધસમી નિર્ભયતા માટે ઠાઈને ચે કંકો છે ? એકી સાથે જનામ જોણા અને જેના અનુપામીઓની અવળગરંદાઈ, માસંજ સ્થાસિનની દુનિવાના નકજાને જમાવી બેસવાની, એકિયા મુરોપ જન્નેને ડગવતી બંધરિયત દોષાઈકારી મૈજનાસક્તિ; અને વિન્સેન્ટ ચર્ચીલ અને એના જ સફાઈકારી નંબ અવતારસમા એટલી, બેવોન, માલિન્ડ-એટન તથા કીપ્સ જેવા સમય બ્રિટિશરની પ્રયંક અમૂરશક્તિને કરાવી શકે તે વખત આવે પાદ્યુબન કરાવી શકે એવી... ભારતને સ્વતંત્ર, રિયર, સમૃદ્ધ અને સક્રિયોત જનાવવા મથતી “ અસંપ્રસક્તિ ” આજે સરદાર સિવાય કોનામાં ડગડળે છે ? શ્રીમદ્ દયાનંદ, વિવેકાનંદ અને શ્રદ્ધાનંદજીની સિદ્ધસમી, પશ્ચિમ જવાદરાસણજીને આશક બનાવતી નિર્ભયતાના વારસદાર રાજપુરુષ તો સરદાર જ છે. સ્વાતંત્ર્યસંભ્રામમાં મુખ્ય દુરમન બ્રિટિશ શત્રુતાને નાથ કર્યા સિવાય નાનામોટા દેશી રાજ્યોના એરી રાહાકુદમાં જીનરી સ્વાતંત્ર્યસંભ્રામમાં અનૂભતા રાષ્ટ્રની શક્તિને અગિમન્યુની આકુક રૂઝળે નાશને આધીન થવા ન દેવાની સરદારની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ છતાં, સરદારના મતના નહીં એવા રાજપુરુષોએ ગાંધીજીને પોતાના

તરફ દોષો અને દેશી રાજ્યોનો પ્રભુ બડો થયો. સેનાપતિ જર્મી—ત્યાં સરદાર સિસ્તપદ સૈનિક તરીકે હોય જ. સરદાર વડોદરા થઈ અમદાવાદ આવી ભાવનગર જવાના હતા ભાવનગરમાં સરદારને અત્યંત કરવાનું કાવતરું મોકલાયું હતું. એમાં અન્ય રાજ્યના એક રાજા, બે દીવાન અને એક ડી. એસ. પી ત્રણે સામેલ હોય એવી ખાતમી હતી. રાજપૂતોને ઉત્કેરવામાં આવ્યા હતા ને મામસો મંબીર હતો એ સરદારશાને વિનંતિ કરી, “પાપુ! તમે ભાવનગર ના જશો. ત્યાં તમને ખતમ કરવાના છે” સરદાર સાહેબ પિતાના વાત્સલ્યથી ક્રાંત, રિયર, વેપકે, ગુનગામી આધ્યાત્મિકતાથી ભારી સામે જોઈને ધીરમંબીર નિર્ભય સાહે બોલી કહ્યા, “વિષ્ણુ! તું ગભરાઈશ નહીં” વડોદરામાં હું બચવાનો જ નહોતો ત્યાં પણ મારે માટે એ જ મોકલાયું હતું. પણ જેને રામ રાખે તેને કાણુ આપે? હું તો ભાવનગર જવાનો જ.” સરદાર ભાવનગર ગયા. તોફાન થયું સરદાર જરાતરમાં બચી ગયા આવી રીતે સરદાર દેહલીય વાગ મોતના મુખમાં ધસી ગયા છે. બ્રિટિશ જેઠો એમને માટે મહેલ નહોતી. પણ એ તો બહાર હોય કે અંદર—ત્યાં હોય ત્યાંથી ભારતજનુઓને સિંદ-ત્રાડથી કંપાવે છે. બારડોલીની સરદારની જેમી વાણી શત્રુજન મહાવીરની અભયશક્તિનો સૌથી મોટો પ્રાચો છે.

કાલ્પમાંથી કમળ—તેમ સહસ્રદલ

ગીતાજી ખીલુ લક્ષ્ય માગે છે “સત્વસશુદ્ધિ”. સરદારના દીકાઓને અને દીકા-કારીના મોઢે કાનના પક્ષા ફાટી જાય તેવી દીકાઓ ને સંભળ્યા છે. દીકાઓને તો સરદારનું માપ ધૂએ છે (જો બાકી રહ્યું હોય તો), પરંતુ દીકાકારો જો સરદારના સમરત જીવનને જોશે તો તેમને બચાશે કે:

- સરદારશ્રી કાલ્પમાંથી ખીલતા જતા સહસ્રદલ સુવલ્કિમળ છે. સકામ સાધકમાંથી નિષ્કામ કર્મયોગીમાં પરિવૃત્તતા સાધકવીર છે. રાજ્ય અને રાજ્યથી અસુરોને હારતા સંહારતા સેનાની બળુગન છે નરમાંથી નારાયણ બનતા જતા કિયારીસ ચક્રવર્તી રાજપુરુષ છે.

ગંધીજીની પાવનકારી જનજીવમાં આવ્યા ત્યારથી દેશબાહુ સુધી સરદાર વલ્લભભાઈનું જીવન સત્વસશુદ્ધિનું અનન્ય ઉદાહરણ છે અને એવો જ રાજપુરુષ બોલી શકે કે, “આ તો સીતાનો દેશ છે. ત્યાં એક સીતા હતી તો આણું રાવણનું રાજ્ય ફૂલ થઈ ગયું તો મારા બારડોલીમાં તો એંસી હજાર સીતાઓ બેઠી છે. લાવ તારી તોય, અંદર. મારા હાકરાં જોશે, રમશે ને ઉપર ચઢીને ફરશે તો ખરા” સરદારશ્રી બારડોલીની તપશ્વર્માં ગુણજન ખીલતા ગયા ને જનતાજનાઈન ને ગયવંદગીતાનું અમૃતપાન ગંધીજીના ચરણે વેસીને કરતા ગયા. આજે ભારત સરદારશ્રી એ અનન્ય સાધનાથી જ એક ને અખંડ બનવું જાય છે ને હૃદય બનશે એવા અદ્ધ વિચિરાજકારણમાં મંડાતા જશે.

જ્ઞાન-યોગ વ્યવસ્થિતિ

સરદારનાં જ્ઞાન (clear vision) અને યોગ (perpetual concentrated mind contemplative ever-vigilant action) અને એ અપૂર્વ વ્યવસ્થિતિથી એમના

વહીવટીનું વિદ્યુત્કાર્યની મુલ્ય સમયની પ્રાથ્મિકા મુજબ આપાવતોને સ્વતંત્ર કક્ષા અને હવે એને અનુભવ કરવાના પ્રયાસ સવારના સાકારથી વાગે બાહ્યમુદ્દતથી માંડીને મધ્યરાત્રી સુધી કરી રહ્યા છે એટલું જ નહીં, સ્વઅનુભવ પછી આધ્યાત્મિકતા ખીલવી રહ્યા છે

દાન, હમન, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ અને અપાર્જવ

શરણે આવેલા અનેકને અભયદાન આપી સરદાર ચોતાના ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠકુળની (સવ-વશીય ક્ષત્રિય-પાટીદાર) સાખિતી સેકડો વખત આપી છે. હમણે તે લાખો દીન, દુ.ખી દરિદ્રી તે નિર્વાસિતોને માટે ધનવાનોના ધન વરસાવનાર તે તેને ચોખ્ખા માર્ગે વાળી તેમાંથી અનરિચત કામ નિષ્પન્નની જળસંકટ, કપસંકટ કે મર્મગ્રસ્તસંકટની વેદનાઓમાંથી આજીવ પૂરક રહી, અપૂર્વ સ્વાધ્યાયપરાયણતાથી રતદિવસ અનેક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોના તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી, છાત્રની પબેપગની મદનાગ્રણજીને આહુતિઓ આપી રાષ્ટ્રસંરક્ષણ તે રાષ્ટ્ર-સંવર્ધન કરનાર તપસવી યજ્ઞપરાયણ વલ્લભભાઈને જોવા એ પણ એક મહત્ત્વ સૌમાન્ય છે. એની સાક્ષી કેવાસવાસી મહાદેવભાઈ અમર પૂ મણિજીદેવ સિવાય ખીન કશું આપી શકે? એકવાર બેરસદ પેશ વખતે સરદાર વલ્લભભાઈને તાવલાકરી સેકડો માણસોની ધૂળ ફાટી (મોટરહોર્માં) સૌની સાથે બેસી અંખમાટ કારમથી રાંટલો તે મવારનું ચાક ખાતાં મે બેરસદમાં જોયાં છે. એને બધાએ મળે રમણે જોઈમાં તે બહાર સરદારની અનન્ય-સાધારણ સાદાઈ અને તન્મયતા જોઈ હશે.

— આજીવપૂર્ણદયી હિતાળ માતાસમા

સરદારશ્રીના લોખંડી વ્યક્તિત્વની બીતરમાં હેનાળ માતાના અંત કરણમાં વહેતું સ્નેહનું મરણ સતત વહે છે એવો માગે અનુભવ છે. આ અનુભવને લોખંડી માલિન્ડેટન જેવા વિચક્ષણ ગજપુરણની સાક્ષી મળેલી એ હાપામાં વાચી ત્યારે મને મણેજી આનંદ ચૌધે 'સરદાર મુદાબાદ તે સુમાખ ઝીન્દાબાદ'ના પોકારોવાળા નૌલુવાનોના અધકચરા રાજ-કામ લુચાળો મે' જોયા છે આવા વખતે પણ સરદાર માટે મળેલા ખાવાની અને વખત આવે સરદાર સાથે જ ફાંસીએ ઝુલવાની આમની નહીં પણ જુદિપૂર્વકની અનન્ય સરદાર-બાકિત તેમના અસખ્ય જાહેર અને ખૂણે પડેલા એકદમ સમા સિંધુપુત્રોના હરખમાં વળ-કોર છતાં કુદમહાની સરદારનું માતૃપ્રેમનું એ રનેકરણ જ લીધીછમ રાગે છે માંધીછતી ધમતસદિષ્ણુતા અને અદિસક દષ્ટિએ સરદારશ્રીના આજીવમુજીને એટલો ખીલવો છે કે દિવસે દિવસે સરદાર ખાસે હાર, લેવાત તે વ્યાજી યતા ખલ છે. શુજરાતનું ગૌરવ-સરદારની ખેલદિલીનો એક જ દાખલો આપવો અને ખસ થશે વિશ્વાળ આધુનિક દષ્ટિએ જોઈએ તો ન્હાનાલાલ, સરદાર તે માંધીછ-બાકિમુજેષ્ઠ, ક્ષત્રિયમુજેષ્ઠ તે વૈશ્યમુજેષ્ઠ-તથે મહાન ધમનગામી ગુજરાતીઓ-અનંત સરદારના મહાન યુગદંડોએ તે યુગસંકટોએ મહાકવિ ન્હાનાલાલ જેવા મુગ્ધસવિધી અમેક લાલો વિશ્વલોકચાનના રાષ્ટ્રસંરક્ષક અંશ સમા સરદાર વલ્લભભાઈએ છાતીમાં ઝીલેલી, છતાં શુજરાતના એ અસાધારણ સાહિત્ય અને સંસ્કારસંપ્રદાને અંજલિ-આપવાની મે' વિનંતિ કરી ત્યારે રાજદેવ રહિત થઈને સરદારશ્રીએ જે ભારશીતી અંજની આપી આપી તથા તેમના કુટુંબની પિતૃવાત્સલ્યથી મગતાપૂર્વક અમરજીવન પુજી તે શુજરાતના ઇતિહાસનું ગૌરવમયું એક મહાપ્રકરણ છે અને શુજરાતના નૌલુવાનોને અપૂર્વ

ગુજરાત ભારતમાતાની સેવા કાળે સર્જવાના કાર્યમાં એક અનિવાર્ય પ્રેરક સંસ્મરણ છે. સરદાર સ્વછવનમાં એકી સાથે લોકમાન્ય, અધીશ અને શ્રી અરવિન્દના રાજકીય તત્વ-જ્ઞાનને જીવી બતાવે છે એ આપણે આ લેખમાં સ્પષ્ટાતથી જોયું. આ રીતે જ્ઞામાન્ય મનુષ્યોને માટે નરમાંથી નારાયણ થતા જતા—વામનમાંથી વિરાટ થતા જતા ગૂંપ્તરોસરી સરદાર જનન્ય જીવંત હિંદુસરણ ખડું કરે છે

વિદ્યારાજકારણનું કેન્દ્ર—હસ્તિનાપુર

ભગવાન યાજ્ઞકવની બુદ્ધિપ્રતિભાથી ચમકનાર રાજપુરુષ વિકૃતભાષ્યને એકવાર મહાત્મા-જીને કહેલું, “જુઓ યાપુ! આપને અહીં લોક સેક્રીને આગળ ધરી બ્રિટિશ રાજપુરુષે કસાવશે સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન તમે આગળ કરશો એટલે-એ કહેશે, ‘હિન્દુ મુસ્લિમ પ્રશ્નનું શું? અમારે તો ખેડ સરખા’—ત્યારે કહી દેજો કે તમારે શું આપવું છે તે કહી નાખોને પહેલાં-પછી અમે તો અમારું વહેતી લઈશું દિલ્હીમાં—લડનમાં અમારે જો વાત નથી કરવી.” આ રીતે રાજપુરુષ વિકૃતભાષ્ય દિન્દુસ્થનતા રાજકારણને લડનમાંથી દિલ્હી લાવવા મથતા હતા. સરદાર પણ એ જ કરવા માગે છે અને તેથી જ તેઓ વારંવાર કહે છે: “મારે કંઈ જ નવું નથી જોને આવવું હોય તે અહીં આવે” માઈલ સ્ટેશન મોરડાને મુરોપના રાજકારણનું કેન્દ્ર બનાવવા ગયે છે તેનાથી વધુ શુદ્ધ ક્રિયાશીલતાથી સરદારશ્રી વિશ્વગજ-કારણના કેન્દ્રપદે હસ્તિનાપુરને સ્થાપવા લોકી નિયોવી રહ્યા છે વિશેષી વિચારો ને સમ્યક્તાથી આકર્ષિત રાજપુરુષોને મન લડન, પેરીસ, ન્યુયોર્ક ને મોરડા જેટલા શબ્દરત્ન છે તેથી વધુ મહત્વનું અને પ્રિય સંસ્કારકેન્દ્ર સરદારને મન ભારતનું પાંડિતગર હસ્તિનાપુર છે. અને તેથી જ વિશ્વકલ્યાણક સંભામમાં ઝૂમતા ઝૂમતા રાજપુરુષ જ્યાં સ્થાયિત થતેલા છે તે વિશ્વકલ્યાણક મંત્રો સૂરાવતા અમર સમાધિમંદિર સમા હસ્તિનાપુરમાં જ સરદાર બ્રિટિશના હાથમાંથી બળપૂર્વક સત્તા અચ્છી લીધા બાદ રાત્રિવિસ-અવિરત નિષ્કામ કર્મયોગની ધુણી ધખાવી રહ્યા છે.

વાસ્તવિક સરદાર

અત્યારે સરદારને દિલ્હીમાં મળવું લગભગ અસંભવ: છતાં ગતવિવસ કામના યોગમાં દટાઈ રહેલા ને બુખતરસ થાક જાક કે આરામને નેવે મૂકોને જોડેલા અખંડ ઝળઝળતા પ્રકાશ સમા સરદારને મળવા અનેક સંકટમયતો ઠોડી આવે છે. સરદાર પોતાના કાષ્ટપણ બાળકને વિસારતા નથી તેથી સરદારશ્રીની એકવાર ગયે વળે દિલ્હીમાં મેં મુલાકાત માગી સવારમાં પાંચ વાગે જેવી મારો ટેફી સરદારદારે પહોંચી કે સરદારશ્રીને જ ઝાંપો લિપાડી સામે આવના જોઈ હતું વિચારમાં પડી ગયા! ત્યાં તો એ જ હેતાળ આવે બોલી જાકમા: “અથા! તુ અહીં ક્યાંથી?” ત્યારબાદ ગભીર રાજકારણની પણ જે વાત મેં બાળકભાવે કહી તે બધી પ્લાનપૂર્વક સાંભળી લીધી. ગજકાણના હિમાચલ અમી વર્ષાવતા હતા ગિરલા-મૂઠે પુલ્કસ્મૈક અધીજની પ્રાત વદના કરવા જતા હિન્દના એ નમિષ વડાપ્રધાન વગર સંસ્પૃષ્ટે દગરો દિન્દુસ્થાન, પાકિસ્તાન, હૈદરાબાદ ને કાશ્મીરના સંકટમરતો સાથે ભારતરક્ષાની વિવિધ વાતોમાં ગરક થઈ મથા ત્યાં સુધી હતું એ ગળનગામી મદાપુરુષને જોઈ જ. રહી અવિચલિત લાવે સૌને હુકમમુધા પાતા માતાપિતા સમા સરદારથી છૂટા પડવાનું જાણે દિલ જ થવું નહોતું.

સરદારનું શિસ્તપાલન

ભારતીય સંસ્કારિતાને આદર્શ તરીકે સ્વીકારનાર ભાગતવર્ષના સમસ્ત રાજકીય, ધાર્મિક અને જાતીય પક્ષોને અને સરદાર પોતાની આર્થિકશક્તિ સિદ્ધ કરનાર મહારથી છે. વિદેશી વિચારો ને વાતાવરણથી મોહિત રાજકીય પક્ષોના નેતાઓ ને જાપાની સરદાર હિપ્ત સૌથી આકર્ષતરી લીકાઓને વગસાદ વરસાવો રહે છે છતાં સત્તાનું સિંહાસન પકાવી લેવાની સ્વ-સંસ્કારવાદી અને પરસ્પરકારવાદીઓની સાઠમારીમંથી નીપજતા વચ્ચેમાં મધ્યસ્થ રહી ભારતવર્ષના રાજકીય નાવને પાર ઉતારતા સરદારને નીરખીને પ્રજા આનંદભેલી બની જાય છે ભારતની સંસ્કારસાધનાને પુનઃ પ્રમદાવવા મથતા નવજાગૃતોને સરદારનો સાથ શોધતા જુઓ છે ત્યારે વિદેશી વિચારથી મોહિત અખતરાશાસ્ત્રીઓ ચિત્કાર કરી જાહે છે અને સરદાર અને જવાહર વચ્ચે કાટકૂટ પકાવવાના દાવપેચ એવે છે ત્યારે સરદારમાં નર્મ-પણે એક જ વાત કહે છે, “માધોળી બાદ જવાહરને મેં મારા નેતા માન્યા છે, તે નખળા પડે તેવું કંઈ મારાથી સાધ જ નહીં. તે ઈચ્છે ત્યારે હું પ્રધાનમંડળમાં હોઈશ જ નહીં.”

આ છે સરદારની શિસ્તમાનની શક્તિ—ભાગતના નૌજુવાનોનું સતત પ્રેરણાસ્થાન ભારતમાતાની મોગશક્તિ આવા અપૂર્વ શિસ્તપાલનથી જ જાગી શકે.

- પરમભક્ષક વીર વલ્લભદેવ

હિન્દુસ્થાન આઝાદ તો થયું. પણ યોવાયેલું ભારતવર્ષ ક્યાં છે ? — ને એકવાર જગદ્ગુરુ દત્ત—જમચક્રવર્તી દત્ત. આર્થવર્ત ક્યાં છે ને રહી શકે—“ સર્વે સુશિલઃ સન્તુ-મા કલિત્ત્વં દુઃસમાપ્ત મૃત્યુઃ ” હરિપુત્રાસા સરદાર કહેલું, “કમળા કાળાપાખમાં રહેવા દે, મળમાં જ લા રે—કાળાપાખમાંને ભેઈ લઈશું પછી—હાલ જાહેશો તો નાનકડા એકાદ રજવાડાના જેવી કોઠાકુખમાં કંઈસની તાકાત ખનમ થઈ જશે ” સરદાર એ જોલેલું પળ્યા છે પોતાની સોખડી તાકાતથી પીળા જાગને ઝોનાળી રૂઠ એક ને અખંડ ભારત સર્જતા જાય છે. ભાગતના મુકુટધારીઓ ને મુત્સદ્દીઓને ભારતશિવમંદિરમાં શિવ-શક્તિ (વિશ્વકલ્યાણ)ની આગધનામાં યોજી—એક જ કરી સમસ્ત રાષ્ટ્રસખને સુદાંત પકકારી અવની ને આર્થવર્તની સીમાઓને એકકાર કરવાના અર્થજી અને જવાહરના સ્વપ્નને મૂર્તિદેહ આપી રહ્યા છે. પાકિસ્તાનને કહી રહ્યા છે, કે “ હિન્દના દોષથી નહીં—પાકિસ્તાન તૂટી પડશે તો તે એના પાપે જ તૂટી પડશે ” સ્વપ્નદેહા મુનશીની ‘ જય એમનાથ ’ની મર્જનાઓથી ગુજરાતને ચક્રવર્તી કરવાના સ્વપ્ન—મુનશીના મુજબ—કૌટિલ્ય—કુશુરામને વધુ વિરાટ રૂપમાં કોણે સજીવ કરી ખતાવ્યા ? મર્જરકવિહિરમણી ન્હાનાલાલે ‘ સારથી ’માં કહેલા “ ભારત સારથી બને ને સિદ્ધ મદારથી બને તો જગપદલાની દાદી સ્થિર બને — પૃથ્વીપંખણી વિરાટ તરફ વહે ” એ અવિખવાણી સાર્થક કરવાને ક્યેર ભારતશિલ્પી રાતદિવસ મથો રહ્યો છે ? એક બાલુ પૂર્વપળાજ ને બીજી બાલુ કુંડલાથી મદ્રાસ સુધી કાળમાતખાઉ ગુજરાતીઓની મુત્સદ્દીગીરી અને સેનાનીશક્તિનો પરિચય આપવાને મુનશી, કૃષ્ણકુમાર ને રાજેન્દ્રચંદ્રને કોણ પ્રેરી ગયું છે ? હરિતાપુત્રની લોકજામાના પાંટે ગુજરાતી માવલકરદાસની ઘાણપજની શક્તિથી ન્યામનુલા કોણ સાચવી રહ્યું છે ?

સાશબ્દને સ્વતંત્ર કોણે કયું ? એક ને અબક યુજરાતની ગૂચ કોણે ઉઠેલી ? કુચ ને રાજસ્થાનને પાકિસ્તાનના સીમાડે કોણ વજહેલી બનાવી રહ્યું છે ? કાશ્મીર મોઝમે કોણ પાણુ ફૂંકી રહ્યું છે ? બહોદેશના સીમાડા કોણ સાચવી રહ્યું છે ? હૈદરાબાદમાં વીજળીક વિજયો અપાવવાને આશીર્વાદ આપવા (સાચુ હોય તો) શોલાપુર મોરચે કથો વદ પુરુષ મહાગીને બિજાનેથી બાપો હતો ? બારતના આઠાશુલ-ધુનિપત્ત કે વૈરપત્તને સોહમાં રાખતો છતાં પ્રમ - જનતાનું કિન સદાયે હૃદયમાં ધરતો એ બારતશિલ્પી જ રાજરાજેશ્વરની અદાથી પરમ બદ્ધક કુમારપાળદેવે શ્લોકોદ્ધારેલા 'ભગવાન સોમનાથ'ના શ્લોકોદ્ધાર કરવાના સ્વપ્ન મૂર્તિમંત કરી સોમઓથી પડેલી, પછડાપેલી પ્રગ્નના હૃદયમાંથી પરાજયનો કંબ બૂસી, હિત્તાદ-ઉમંગ પ્રચારાવી નવજીવનનો પુવારો ઉરાડી તેને વિજય તરફ દૂર કરાવી પરમ બદ્ધક વીર વલ્લભદેવનું બિરદ સાચક કરી શકે

ભારતશિવમંદિરના વીરબદ્ધગણ

પદ્માસનરથ શિવ—શુદ્ધ ને મહાવીરને માંધીછબે મૂર્તિમાન કરી સસ અને અદ્વિતીનો અદાલેક પોકારતા—મુર-અમુરને સમાનભાવે વરદાન આપી ચિરનિદ્રા લીધી ત્યાં અબક સાધના સાધતા આ નરનાથને લાખે ભારતવાસીઓ પોતાના આરાધ્યદેવ માની ભગવાન પાસે સતત તેમનું દીર્ઘાયુષ્ય માગી જર પડે પોતાનું આયુષ્ય પણ તેમને ચરણે સંકલ્પ કરી દેવાના સંકલ્પપૂરક હૃદયના જિંદાજુમાં દિલથી ચાડી રહ્યા છે અને કહી રહ્યા છે, “ બાપુ ! અમે હ મેશ માદ રાખીશુ તમારે સંદેશ— બીજને લૂગડે કાળો કાષ પડવા ન દેશો અને સેવાધર્મ સતત પાળ્યો.” શરદારશ્રીની વર્ષયાંક નિમિત્તે બનેક, સૂર્ય—અદ્ર—નક્ષત્ર ગણુ સમા ભારતવાસીઓ અંજલી અપી રહ્યા છે ત્યારે ગૃહદીપ સમી આ નાન-કહી અંજલી એટલું જ પ્રાપ્તી વિરમી શકે, “ હે પરમપ્રિય પૂજ્ય પુરુષ ! ભારતને વિશ્વ-ચક્રવર્તી કરનાર-વિશ્વકર્માજુકારી સંસ્કારો રહુરાવતું આર્ષાવતં સર્જવાના દયાનદ-આધીજી-અરવિદના સંકલ્પને સફળ કરવાને ભગવાન આપને અનંત શક્તિ આપે ”

'સખ સખડી સમાલિયોં' - પ્રત્યુત્તર

રસિકલાલ મા વકીલ

['પ્રસ્થાન'ના ૧૯૪૮ના આશ્લેષ અંકમાં 'સખ સખડી સમાલિયોં' નામનો મારો લેખ છપાયો હતો એ લેખ બહેન ચિત્રા ઉપાધ્યાય દેસાઈને અત્યંત વ્યયોગ્ય અને અન્યાયી લાગ્યો. તેમણે દાક્ષીની બીજી જાણુ જતાવતાના સ્વતંત્ર હેતુથી 'પ્રસ્થાન'ના સાલ મુખ્યાર્થક અંકમાં ઉત્તરપક્ષ રજૂ કર્યો. મારા લેખમાં સરકારની નીતિ ઉપર કંઈક મારા પ્રકાશ સખ ધે બહેન ચિત્રાએ તેમના ઉત્તરપક્ષમાં મારી સારી એવી જાટાથી કાઢી આના માટે હું તેમનો ઝણી છું. તેમના ઉત્તરપક્ષને પ્રત્યુત્તર આપવાની મારી ઈચ્છા નહોતી, પરંતુ મને જાણ્યું કે સરકાર સામેના મારા પ્રકાશ પ્રત્યે જ ચિત્રા બહેનનું ખ્યાન થયું છે, અને તેમાં સમાયેલા મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોના શીલન પ્રત્યેના મારા પ્રમાસ તરફ તે બહેન તદ્દન ફર્લંક છે ત્યારે મેં પ્રત્યુત્તર મારફત રિશિય ચોખવટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો નમ્રતાથી મારે કરેલું એકાંકિ કે સિદ્ધાન્તોના સંશોધન સિવાય બીજા કોઈ હેતુ મારા લખાણનો નથી. અંગત કે વ્યક્તિમત માનાપમાનના સંયોગને હું અલંત મીલુ માનું છું વ્યક્તિપૂજા, પક્ષપક્ષી, વ્યવશિક્ષા, અને પ્રથાપ્રતિષ્ઠાનો મને જરાપણ મોહ નથી. સામાન્ય બુદ્ધિથી સખખ અને સખખથી શકાય, તેમ જ અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય અને એકાંકિ વ્યક્તિ કે વર્ગના લાભને બદલે સામુદાયિક લાભ - ખાસ કરીને આમ-જનતાના મોટા લાભને લાભ - આવી રહે તે પ્રકારના સિદ્ધાન્ત અને નીતિમાં મારી માન્યતા દિનપ્રતિદિન સખજ બનતી જાય છે. પરિશ્રમિ શ્રીકાળમાં મેવેલા અનેક વિચારો, માન્યતાઓ અને લાવતાઓ પરિવર્તન પામતા જણાય તો તેમાં નવાઈ લગાવવાની જરૂર નથી હવે આટલેથી બંધ. ર મા. વ]

પ્રથમ, 'સખ સખડી સમાલિયોં'નો સાચો અર્થ જ ચિત્રાબહેન પઠાવી શક્યા નથી એ એકની વાત છે, તો પછી જે વર્ગ અને વ્યાપક અર્થમાં મેં તે સૂત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે તેની વાત જ શી? ઉપયુક્ત કહેવનનો અર્થ ચિત્રાબહેને એમ કર્યો લાગે છે કે "દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સ્વાચરીને એસી રહે" મેં લેખનું મથાણું ઉપર પ્રમાણે આપું તેથી તે સૂત્રની સામતા મેં સ્વીકારી અને તે મુજબ મારે મારો સ્વાર્થ સ્વાચરીને બીજાની શુભો કાંદનાની કમકાયામાં પડવું ન એઈએ, છતાં મેં ટીકા કરી અને એક પ્રકારનો આત્મવિશોધનો ફોલ વહેયો - આવી જાતની ન્યાયસરથી ચિત્રાબહેને ચલાવી અને તદ્દનુસાર તેમણે શરૂઆતમાં જ સૂચવી દીધું કે "લેખ પોતાના જ મથાળાને ખોટું પાડે છે બીજાની - ખાસ કરીને સરકારની - ટીકાને જ એમાં સમાવેશ છે." અફમોસની વાત છે કે ઉપયુક્ત સૂત્રનો અનર્થ થયો છે "સખ સખડી સમાલિયોં"નું મારા લેખનું મથાણું 'સંસ્કૃતિ'ના ઓગસ્ટ ૧૯૪૮માં છપાયેલા ડો. મુમન્ત મહેતાના 'અથ ખુલા' નામના લેખમાંથી સુચિત થયું હતું એ લેખમાં ડો. મુમન્ત કહે છે.

“ તેને (સુસ્વરાજ્યને) બદલે આપણે શું જોઈએ છીએ ? સાર્વનિક સહકારના તંત્રને બદલે આપણે સાંભળીએ છીએ એક મૂત્ર - લય સચ્ચી સગાલિયો ! આ મૂત્રને માટે અંગ્રેજી ભાષામાં એવું કહેવાય છે કે ‘દરેક માણસ પોતપોતાનું સંવાળા લે. જે પાછળ પડી જશે તેને સેતાનું પકડી લેશે.’ આજની આપણી સામાજિક દોટ આ પ્રકારની છે આ દોટની પાછળ બીક છે જૂખમરાતી, તંગીની, અગવડોની અને તે બધી માત્ર સ્વાર્થની છે. આ દોટમાં આપણે સહુએ આગળ નીકળી જવું છે. બીજા લોકો પડે તો સારું કે તેટલા આપણી સાથે રહેવામાં જોઈએ. આ ભય કર દોટના પરિણામે મૂડીવાળાઓએ સંગ્રહ કર્યા, ભય કર સંગ્રહ કર્યા. આ દોટને લીધે જ આપણે માની ન શકીએ તોવા પુરુષોએ ખેડાગમ લાંચ લીધી, લાંચ આપી, કાળા બજારો કર્યા... ..કેશિસી કાચકરોએ કાળા બજારમાં એવો ભાગ લાવ્યો કે તેને વિશે જે અનેક કથાકથિતો જોવામાં આવે છે તે જોઈને મારું માયુ કાળજીથી નીચું નમે છે, કારણ કે મને પણ એવું લાગે છે કે આ વાત ગિલકુલ ખોટી નથી હું આગળ જઈને એ પણ જણાવું છું કે જે ખાદીમાં અમે પવિત્રતા જોતા હતા તે ખાદીના ઉત્પાદનમાં પણ લુન્ધાઈઓ મયાની પાકી પાયાની વાતો સાંભળીને મને હાથપાર દુઃખ થાય છે. ”

(ડૉ. સુમન્ત મહેતા : ‘સંસ્કૃતિ’ ઓગસ્ટ ૧૯૪૮ પા. ૨૮૮-૨૮૯)

ડૉક્ટર સુમન્ત મહેતાએ આપેલા ઉપયુક્ત ચિત્રને આપણે જોઈશો કાઢવાપણું ન કહી શકીએ પરંતુ આપણા આજના સમાજમાં મૂડીવાદી પ્રયા કેવા ધોર કોર્નેની લીલા રમી રહી છે તેનું વર્ણન તેમાં સમાયેલું છે. અને મારા આખા લેખમાં આ મૂડીવાદી પ્રયાની અનિષ્ટતા સામે વિરોધનો પોશાગ મુખ્ય છે. પરંતુ પોશાર કરીને અટકી જવાથી પ્રશ્નને ઊંડલ મળતો નથી અંગ્રેજોના ગયા છતાં આપણા લાડીલા રાષ્ટ્રનેતાઓ આ પ્રયાનો ક્યારેય કાઢવામાં કેમ સફળ થતા નથી-તે સમસ્યા ચમત્ક્રવાને અને ચર્ચાવાને હેતુ મારા લેખને મૂળ ગ્રેર છે. મૂડીવાદને તો આજકાલ બધા જ વખોડે છે, ધિક્કારે છે, પગું તેને નાખી દેવા આપણા સત્તાધીશો કેમ અસમર્થ છે તે કાયડો ઉંડલવાની નરસિંહાત ખોટી છે આ હેતુથી જ સર ધણુખમ્ મેડીને દર્શાવે આપી એ ઉમેરું છે કે “આપણે આવા વ્યક્તિગત સંયોગથી મુદ ન બનતાં તેની પાછળ ક્યાં મૂળભૂત તરતો રહેલા છે તે સમજવાનું છે ”

તે જ પ્રમાણે રાજવી પ્રયાને લીધાંયુષી બનાવવાનું આજ એ સરદાર પટેલ ઉપર ચક્રાચું છે અને પછી ઉમેરું છે કે- “આ સંયોગની પાછળ પણ અમુક તલસ્પર્શી તરત રહેલું છે તે આપણે સમજવાનું છે ” આ ઉપરથી વાચકને ખાતો મતો જોઈએ કે અમુક નેતાને વ્યક્તિગત રીતે ઉતારી પાડવાનો કે તેમની ટીકા કરવાનો મને અભ્યર્થના નથી, પરંતુ ધુરંધર નેતાઓ ક્યાં સુધી તરતો યા પરિણેયથી ક્યાંઈ જાય છે તે શોધવાનો મારો ઉત્સુક પ્રયાસ છે.

દેશી રાજવીપ્રમા પ્રત્યેનું કે-ગ્રેસી કાચકરોનું ‘આજનું’ માનસ અત્યંત પુરાણું અને પ્રત્યાષાતી છે. તેથી જ સરખામણીમાં એ જવાહરલાલના જૂના વિચારોનો ઉલ્લેખ કરેલો રાજવીપ્રયાનો કાઢેલો તોડ સરદારને મદાન સગીરીકેટ આપવાવાળો છે એમ અમુક

પ્રકારની વિચારસરણીવાળા પુરુષો કહે તેથી કૃષ્ણાં જવાની બર નથી સરકાર પોતે તેમ જ બ્રિટિશ પ્રતિદ્વિવર્ગ આ કામને મદદન જનુ-Miracle-તરીકે વધાવે છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે વધાવનારો વર્ગ પ્રસાધાતી માનસ ધરાવે છે આ Miracle સમયે કે રામમનોહર લોહિયા જુરો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે તે કહે છે.—

“Aside from the untenability of the Congress' claim, the theory of the bloodless revolution in the States is proving an obstacle to further progress. It obscures existing conditions in the States and casts a veil over them which is falsely pleasing to the sight.

In reality, the expected revolution in the States has been halted, and the dazzle of this theory conceals from the people this ugly halt of a revolution.”

(Dr Rammanohar Lohia at Mahabaleshwar.)

દેશી રાજ્યોમાં પ્રગતી જન્યુતિ તેમજ પ્રગતિ સારા પ્રમાણમાં વધે આવતી હતી. તેથી રાજ્યોની હિંમત કમવા માંડી હતી નેમથી વધારે હિંમત સરકાર ન આપી હોત તો રાજ્યોની કેવી કંઈકી દાલત હોત તે કંઈવડુ સુરક્ષિત નથી કોન્ગ્રેસી સરકારે રાજ્યોને, તેમની મિત્રતાને અને તેમના મોરચને ખચાવી લીધા. શ્રી ટેમરભાઈએ પોતે કહેલું કે:

“રાજ્યો, ગિરાસદારો અમરા મોટાભાઈ છે. અમે અમરા મોટાભાઈ તરીકે એમને અત્યાર સુધી ગણ્યા છે સમાજવાદીઓ અને સામવાદીઓ રાજ્યોનો નાશ કર્તવ્યતા હતા છતાં મેં આજે રાજ્યો સાથે એક કરારનામું કરીને એમણે જેટલું માગ્યું તેટલું આપ્યું છે. નાના તાલુકદારો જેઓ સાહિબાણના અધિકારી હતા તેમને પણ પૂરતું મળે તે માટે જમીન આપી છે. ન્યારે દેશ જમીનદારોનો નાશ થાય છે ત્યારે અમે તેને સ્વીકારીએ છીએ.”

(સૌરાષ્ટ્ર પરિષદ પત્રિકા)

આ રાજ્યો, ગિરાસદારો અને તાલુકદારો સૌરાષ્ટ્રની લોકસભાની ચૂંટણીમાં કેવો દક્ષકદ લાભ લાવ્યો છે તે સૌ કોઈથી અજાણ્યું નથી પ્રત્યાધાતી અને પીઠક વર્ગ ઉપર રૂબા આવતી હોય જ નહિ જીનદુ, આપણા કોન્ગ્રેસી નેતાવર્ગ તો તેમના પ્રત્યે સક્રિય સહાયમૂર્તિ ધરાવે છે

*

*

*

કોન્ગ્રેસી રાજપુરુષો અને નેતાઓના દગજાબાઈ જીવન સાથે મેં વિરોધ દર્શાવ્યો તે પણ ચિંતામહેનતે અધ્યયન લાગ્યું આ આવત કદાચ મને ટીકા કરવાનો દક્ષ ન હોય, ધારણ દેલને માટે મેં કાંઈ પણ ના ક્યું હોય. તો બીજી વિશેષ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી બકિત—દેશપ્રેમી અને સેવાભાવી—શુ કહે છે તે આપણે જોઈએ

ગવર્નર-જનરલ રાજજી તાજેતરમાં વડોદરા આવ્યા અને મવા લોકોની સાથે સંપર્ક ન સોંપે. લોકોએ ઘણી ઘણી અપેક્ષાઓ રાખી હતી કે રાજજી જેવા સાદુ જીવન ગાળતા યોગી પુરુષના આગમનનો અમુક લાભ મળશે. પરંતુ બધી અપેક્ષા નિષ્ફળ ગઈ. રેલવાઈ

શ્રી કિશોરલાલ મણિલાલને પત્ની બધી આ આપન ફરિયાદ કરી, અને દિલ્લી અપેલાઓ મણિલાલ પત્નીની વીગતો તેમના પછી શ્રી કિશોરલાલ કહે છે

“ ઉપરની અપેલાઓમાંથી મને એકે વધારે પડતી લાગતી નથી. સુરોને વધારે શું કહેવાનું હોય ? ” (‘દરિજનઅંધુ’ તા. ૧૪-૧૧-૪૮)

મોટા પગાર ખાતા એલચીઓ અને ગવર્નર-જનરલ તથા અન્ય મોટા અમલદારો આપત તો ચારે બાજુથી ફરિયાદ લોકો છે ત્રિવિધ હેતુની માન્યતા પ્રમાણે આ સલાહ થોડી સગવડો ભાગવવાનો નથી આ સલાહ ગંભીર છે ધનરૂપ જ દિલ્લીની નિર્ધન જનતા, આવા ખર્ચાનો ભોગ ન ખેંચી શકે ગાંધીજીએ એક વખત સૂચન કરેલું કે કોઈપણ દેશી રામને સાલિયાણા તરીકે જિદ્દગીભર માટે ત્રણ લાખ રૂપિયાથી વધુ રકમ ન મળવી જોઈએ. વળી વાઇસરોય લોન્ડોને ઉપયોગ સ્વન ન હિંદમાં ઉરિપતાલ તરીકે કરવાનું સૂચન પણ ગાંધીજીએ કરેલું. પરંતુ તેના બદલે આજની ગાંધીજી સરકારના રમડાં તદ્દન જુદા છે આ સંબંધે ટીકા કરતાં શ્રી ઉમાશંકર જોષી લખે છે

“ દેશમાં ગરીબ કુટુંબો—આખા ને આખા કુટુંબો—અસલ ઝરીબીને લીધે સામૂહિક આત્મહત્યા કરવાના સમાચારો વારંવાર હાથમાં ચમકી જાય છે, એ સંજોગમાં ગરીબોને માટે જેની આંતરડી કક્ષણે જાહેસી છે એવા પં જવાહરલાલને મોંએ મોઢામોઢા પગારોની દેખના ને રાત્રીના ગીરવના નામે ખચાવ થતો સાંભળવા મળે એ ખેવડું નવાઈભર્યું છે . . . આકાશને અડના પગારો અને અત્યંત ખર્ચાળ રહેણી એ ‘દિલ્હી’ “ ગૌરવ ” સાચવવા માટે અનિવાર્ય હશે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. ”

(‘સરકારી’ આક્ટોબર ૧૯૪૮ પૃ. ૩૬૪)

આ બધું જોતા આપણી સરકારની નીતિ સામે વિરોધના શૂર કાઢવાનું આવશ્યક બની જાય છે. વિરોધના સૂર કાઢવાની ખાતર નહિ, જુલો કાઢવાની ખાતર નહિ, ખોદતાં કાઢવાની ખાતર નહિ—પરંતુ આપણા હૃદયમાં એક વખત પ્રેમ અને માનવતા રચાત વતા નેતાઓ આજે ફરી મેકા છે, જિટિશ રામે લક્ષ્મી વેગાએ અપાયેલા વચનોનો છોડે-એક લગ કરી રહ્યા છે, આથી આપણે મને કમને વિરોધના શબ્દો ઉચ્ચારવા પડે છે, જુલો ખુદાઈ કરતી પડે છે મનમનામણી કરીને ખોટી આશા ઉપર નભવા જતતાનો જીવ હવે તૈયાર નહિ રહે

‘ મૂડીદારવર્ગની સામે સક્રિય’ પગલાં ભરતાં સરકાર અચકાવ છે શા માટે ? તાજેતરમાં કાપડના ભાવ બાબતમાં ટેરિફ બોર્ડની ભલામણો મિલમાલિકાવર્ગને સ્વીકાર્ય ન હોવાથી સરકારે પોતાની નિષ્ણેષ મોકૂફ રાખ્યા છે શા માટે મોકૂફ ? મૂડીકાર મિલમાલિકાના નફા સાચવવાનું કામ સરકારનું છે કે કરોડો સાબુસોને કાપડની મોંઘવારીથી થતા ‘કરોડો’ રૂપિયાનું નુકસાન દૂર કરવાનું કામ સરકારનું છે ? દેશની ભયંકર આર્થિક સ્થિતિ અને સરકારની મૂડીવાદલક્ષી નીતિ જોઈને આપણને હલ્લુભર કમકર્માં આવી જાય છે, અને દિલમાંથી

આફ લોકે છે કે સરકાર Fascism પ્રત્યે ઝડપી ક્રૂર કરી રહી છે કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાઓના ખર્ચા કરતાં પેલીસ અને મિલિટરીના ખર્ચા પ્રમાણમાં વધતા જાય છે. જૂનકાળમાં ફ્રાન્સેસ ને પરિસ્થિતિ માટે બિટિશ સરકારને સેતાન કહેતી તેથી વધારે અનિદ્ર પરિસ્થિતિ આજે દેશમાં પ્રવર્તે છે

પરિસ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય સરકારના હાથમાં છે પરંતુ સરકારી નીતિની પાછળ સમાજવાદી માનસ નથી મિલકતવારો વર્ગના હિતોનું રક્ષણ સંપૂર્ણપણે થાય છે આમ વર્ગના મોટા ભાગની જરૂરિયાતો સતોષવાની ધમસ સરકારના દિલમાં દેખાતી નથી. આવી આઝાદીનો અર્થ નથી. આવી સરકારના બંધિયા માટે કાર્ક સારા શુકન દેખાતા નથી,

“Liberty and Democracy mean nothing to the citizen who has no leisure, where 90% of the people have all the work and no leisure, and 10% all the leisure and no work. Liberty is a will-o'-the-wisp. And while the distribution of labour and leisure remains corrupt, all Governments, central or local, inevitably act as the instruments of that corruption, no matter how democratic the principles and programs of their members be”

(Bernard Shaw: *Everybodys, Political Whats What*, p. 351)
તા ૨૧-૧૨-૪૮

❧

નવજયોત કો' જાગશે —

‘ભારદ્વાજ’

[૫૫૫]

ખરે! વિષમ આ સમા, મનુજ બહી માનવ્યને
પશુત્વ નિજ પ્રકૃતિ મહીં સુ-શુભ તે દાખવે.
નિબેદર વિશે જ દૃષ્ટિ - નવ હર પેખે કથું-
દયા, પુનિત લાવના સકલ વિશ્વખંધુત્વની
વિલુપ બની, - સી વિધે અટલ ધૈર્ય ધારી શકે
જૂએ સખડતાં દુઃખે ય દાન હીન કંકાલથાં
અસંખ્ય અમ લાડુઓ - જુજરતી મહાવેદના!
પ્રજાગણ્ય વિશે ભહે પ્રબળ એક જ બા બીંદી:-
પ્રયંડ નવજયોત કો' તિમિર કાપવા - જાગશે,
અમે ય નિજ હીનિતી કુટિલ આડવાં સ્વાર્થતાં
વિનષ્ટ કરશે : ખીલી - હૃદયપલ્લ માનવ્યનું
વિરાટ ઉર સ્પંદનો સુલભ સૌમ્ય સંવાદમાં
બીલી, જગતની જૂની હૃદયવેદના લામશે:
-અને જગતના ઉરે ધમરશે સીદી સૌરભ !

એ સમાજ ચિકિત્સકો

[હકસલી અને મશરૂવાળા]

હુપીકેમ ન્હાણભાઈ પાઠક

૧૯૪૬માં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ફિલ્સફર આલ્ફ્રમ હક્સલીએ એક નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું * સાત સાત વર્ષ પછી યુદ્ધયુક્ત અનેલી દુનિયાને એ એક ચેતવણીરૂપ હતું. યુદ્ધના અત પછી શાંતિ અને સુખાકારીની આશામાં જીવતી દુનિયા માટે એ એક રીતે નિગાહા-સૂચક હતું સત્તાના રાજ્યકારણમાં પ્રવેશી ચૂકેલાં નરાં બળોનું એમાં હકસલીએ સાનું પૃથક્કરણ વધુ હતું તાત્કાલિક સ્વતંત્ર થયેલા આપણા રાષ્ટ્રે આ વાત સમજી લેવાની જરૂર છે આપણે મન આઝાદી એ રાજકીય ક્ષેત્રની સિદ્ધિ જ છે આઝાદીને ટકાવી રાખનારી કે બાદ કરનારા બળોનું યોગ લેવું એ અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ કોઈ પણ દેશ એમ સમજી લેવાની જરૂર નથી કે રાજકીય ક્ષેત્રની આઝાદી સાધ્ય છે, આઝાદીનો આવો સક્રિય અર્થ કરવામાં જ હકસલીના કહેવા પ્રમાણે આજની દુનિયા નથી યુવાઓમાં હક્સલીના ગઈ છે હકસલીના વિચારો હવે આપણે તપાસીએ

એના કહેવા પ્રમાણે કોઈપણ કાળે દેશના રાજ્યકારણમાં કોઈ એક સામાજિક કે આર્થિક બળ વર્ચસ્વ ભોગવે છે આ સત્ત્વ ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી સાબિત કરી શકાય. દા. ત, મધ્યયુગમાં યુરોપમાં ધર્મનું વર્ચસ્વ ખૂબ હતું. રાજ્યસત્તાનો ધાર્મિક સરમાઓ દ્વારા આવિર્ભાવ થતો એ પછીના યુગમાં એટલે કે ફ્રાન્સ અને અમેરિકાની ક્રાંતિમાં લોક-શાહીનાં બળોએ રાજ્યસત્તામાં પ્રવેશ કર્યો-પરંતુ આ સાથે જ મુશીવાદોની પ્રતિભા લોક-શાહીને શુદ્ધ સત્ત્વ ન રહેવા દેતાં પૂરેપૂરી બાદ કરી નાખી પરિણામે રાજ્યસત્તામાં લોક-શાહીનું સત્ત્વ ન દેખાતાં સમાજના મુશીબ વર્ગનું એકપક્ષીય વર્ચસ્વ દેખાવા લાગ્યું આ દૃષ્ટિએ જોતાં માનવ ક્ષતિકાક્ષમાં રિયર અક્ષ સત્તા (Power) છે પરંતુ જુદે જુદે કાળે એનો જુદો જુદો રીતે આવિર્ભાવ થતો આવ્યો છે. બીજી રીતે કહીએ તો, સાધન આઝાદી ભોગવવા ઇચ્છતી પ્રજાએ સત્તાના જાદવાતા રંગ સમજવા જોઈએ કારણ કોઈપણ કાળે સત્તારૂઢ વર્ગ આઝાદીનો જાણી અર્થ લાગુ કરવાનો વડો અજણરૂપે પ્રયત્ન કરેલો જ હોય છે એટલે કે આઝાદી ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કોઈપણ પ્રજાએ સતતપણે કર્યો કરવો જોઈએ 'Eternal vigilance is the real price of liberty' એ વાક્યનો અર્થ આ જ છે આઝાદી તો પારા જોવી ચીજ છે, હાથમાંથી ક્યારે લસરી અથ તે પણ ખમર ન પડે. એને સાચવવા માટે નિરતર પ્રયત્ન ચાલુ રાખવા પડે

* આને સાર્વભૌમ સત્તા માનવજીવનનાં બધાં પાસાંઓને પોતાના કબજા નીચે લાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો પળેપળે જ સ ધર્મ રહ્યો છે વર્તમાનપત્રો, રશિયો, કિનેમા, ફોનગ્રાફી, ટેલિગ્રાફ, જીવનના દરેક ક્ષેત્ર કે પર રાજ્યસત્તાનો સંપર્ક થા આઝાદી રીતે અમલ દેખાય છે પરિણામે સાર્વભૌમ સત્તાનું ધ્યેય અને વ્યક્તિના જીવનધ્યેય વચ્ચેનો વિસવાદ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી માટે એક જીવત પ્રશ્ન રહે છે આવી પરિસ્થિતિમાં

અસ્થિતિ એ શું કરવું એનો જવાબ હકસલીએ આપતા પ્રયત્ન કર્યો છે. હકસલી એ તો સ્વીકારે છે કે સાર્વભૌમ સત્તાનું બળ અમાપ છે કોઈપણ બળવાને ચપટીમાં લેતો નાખી શકે તેના મહાન સમર્થતાને વિનાશકારી દલિવારો એની પાસે છે. પરંતુ એ સાર્વભૌમ સત્તાનું બળ એક બાબત અમાપ છે તો બીજી બાબત પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અમર એવો આત્મા છે, અન્યાય અને જુદમની સામે એ ઝડપી થકે તેમ છે. કારણ દુનિયાની કોઈપણ સત્તા માનવઆત્મા સામે કશી વિજ્ઞાનમાં નથી આ ઐતિહાસિક સત્ય મહાન ઇતિહાસકાર લેડે^૧ એકદંતના સંબંધમાં કેવુ સચોટ લાગે છે ?

"The question is to discover not what governments prescribe but what they ought to prescribe; for no prescription is valid against the conscience of mankind" [History of Freedom p. 24]

હકસલીના વિચારો આ સ્થળે ગાંધીવાદી છે એ વ્યક્તિ માટે સત્યાગ્રહનો માર્ગ સમજે છે સત્યાગ્રહને એ જીવનના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં સ્વીકારે છે એ કે એ એમ પણ કહે છે કે પશ્ચિમના દેશોમાં જે એક સામાજિક ઘિરત અને કોઈપણ ભોગે લકત જોડી રાખવાની માનસિક શક્તિ છે એને લીધે સત્યાગ્રહ પશ્ચિમમાં વધુ સફળ થાય આ વિવાદાત્મક પ્રશ્ન ન ચર્ચાતાં આપણે એ સ્વીકારી લઈએ કે આજના સમુખત્યારીના યુગમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના અમરત્વ માટેનો એક માત્ર માર્ગ સત્યાગ્રહ છે આ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓ આજે એમની શોધો વિનાશકારી વપરાય ત્યારે સાર્વભૌમ સત્તા સામે જરૂર સત્યાગ્રહ કરી શકે. અર્થશાસ્ત્રીઓએ પણ આ જ પથે જવું જોઈ દેખાય છે, સમાજ - સમગ્ર દુનિયા - હિન્દી વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચુપ્ત થઈને એ કોઈ સાર્વભૌમ સત્તા પોતાની નીતિનકી કરે તો એનો વિરોધ થશે જ નોંધવો. ૫મે ૫મે આગળ વળતા વિદ્યાર્થીઓ જાણતાં આજે કોઈ દૃષ્ટિબિંદુ ન હોય તો વર્ષોની મહેનતે કરેલી શોધો અને એજેન્ડા સત્યો અનર્થમાં મળી નામ ગતિથીલ યુગોનો આ મહાન પ્રશ્ન છે વિજ્ઞાનની શોધો અને સામાજિક હિત - સર્વોદય કે લોકસમ્રાજની જાવના વચ્ચે અતર ન ગ્રહેવું નોંધવો. આજે એ જે વચ્ચે વિસવાદ લાગે છે કોઈપણ સાર્વભૌમ સત્તા જેથી એક બળવાન સંસ્થાની મારફતે જ એ શોધોનો અમલ થાય છે એટલે જ અણુવિજ્ઞાનની શોધ છેવટે અણુબૉમમાં પરિણમી છે. હકસલી આને નવી શ્રદ્ધાથી મળે છે વિજ્ઞાન આજે કાપમેર આમળ પધી રહ્યું છે એની શોધો દુનિયાને અમાપ સુખ આપી શકે તેમ છે. પણ વિજ્ઞાનની શોધોનો ઉપયોગ કોઈ જુદા જ હેતુથી થાય છે અમેરિકાની રામ ફેક્ટરીમાં નવો હાર્ડવેયો કે નવું દલિવાર બને છે — અંગ્રિકામાં એ ખપતા નથી પણ પેદા થયું તે તો વેચાવું જ નોંધવો. એટલે છેવટે એ માલ જામીનીના બજારમાં જઈ પડે છે પરિણામે બુદ્ધ મહેર ન થાય તો બીજું શું થાય ? દેશમાં, આજની દુનિયાની દૃષ્ટિ અત્યંત સકુચિત મર્ષ મર્ષ છે સમગ્ર માનવદિન સાથે આપણે આપણી નાનીમોટી પ્રત્યેક ચર્ચા કે કાર્યનું સંયોજન નથી કરી શકતા આ સમાજના દૃષ્ટિપરિવર્તન માટે સમાજના આમળ પડતા ઝાંતીઓ વિસવાદ કે અન્યાયના પ્રત્યેક ખનાવ વખતે સત્યાગ્રહ કરશે તો જ સ્વતંત્રતા ટકી રહેશે એ સત્યાગ્રહ કે વિરોધની બંને તાત્કાલિક અસર ન થાય પણ બંને મળે તો આખા સમાજનું ખાતર વારંવાર

ઉચ્ચારણા એ સત્ય લક્ષી જવાનું જ. હકસલીએ આ દૃષ્ટિએ પશ્ચિમની પ્રજાઓ માટે આજ્ઞા-
દીના સદ્ગત અર્થ સાથે સુસંગત એવું સમાજવૃથાકરણ આપ્યું છે.

આ પુરતક વાંચવામાં આવ્યું ત્યારે એમ લાગ્યું હતું કે હકસલીએ સત્ય કહી નાખ્યું
છે. સાર્વજીક સરનાની ખ્યાલ દૃષ્ટિમિત્રુથી ટીકા થઈ છે, હકસલીએ એમાં એક ઉમેરો કર્યો
છે પરંતુ હકસલીના વાંચનારને એ ઠાઈ દિવસ પરદેશી ભાગતો નથી એના *Enlightened world*
*Means*થી આપણે એને એક ગીતાપ્રેમી તરીકે ઓળખીએ છીએ. માનવસમાજ નવી
ચુલાખીમાં જેવો ફાસાઈ પડ્યો છે એવું વૃથાકરણ એણે કહ્યું તેવું જ આપણે ત્યાં થયું છે-
કદાચ એના કૃતિ વધારે તલસ્પર્શી અને મૂળભૂત આજ્ઞાદી કે સ્વાતંત્ર્ય એ તો એક માનસ
છે, બાહ્ય પરિસ્થિતિ નથી. એ માનસ એના દરેક ક્ષેત્રના વિચારોદ્ઘાત એ આજ્ઞાદીને સમૃદ્ધ
કે બળદ કરે છે. એટલે કે આજ્ઞાદી કેસમાં રહેનાર પ્રજા પણ ચુલાખ હોઈ શકે એવું સત્ય
શ્રી કિશોરલાલ મથુરાવાળાએ ‘સમૂહી ક્રાંતિ’માં ઉચ્ચાર્યું છે. એમનું ધ્યેય સમાજની માનસિક
બુદ્ધિમાં વૃથાકરણ કરવાનું છે. આને આપણા આચાર વિચાર, વાંદો પ્રતિવાદો પક્ષો,
જેળવણી કે ધર્મ કોઈપણ આજ્ઞાદીને ટકાવી રાખે તેવાં નથી બિઠકું એમ લાગે છે કે
આજ્ઞાદી માટે માનસિક રીતે જરા પણ તૈયાર નહિ એવી પ્રજા પર એવું આરોપણ થયું
છે જુદી રીતે ઠીકે તો આજ્ઞાદી મેળવવા માટે જે ક્રાંતિકારી અજવળો થઈ તે સાચા
અર્થમાં ક્રાંતિકારી હતી જ નહિ. કાચું સાચી ક્રાંતિ તો જ્યારે આખા સમાજનું માનસ
નવી ભાવનાઓ અને નવાં મૂલ્યોથી પૂત થાય ત્યારે જ થઈ શકેલાય. આપણી ક્રાંતિનો
રાજકીય ફલિતાર્થ તો આપણે સ્વીકારી લીધો છે પણ એના સામાજિક, આર્થિક કે
સાંસ્કારિક અર્થ આપણે સમજ્યા નથી એમ લાગે છે કે આપણે સમજ્યા નથી એમ
કહેતા કૃતિ આપણે સમજી નથી એમ કહેવું વધુ યાચું છે. કાચું આજ્ઞાદી આવ્યા પછી,
સપૂર્ણ સાચા અર્થની રાષ્ટ્રીય સરભર સ્વપાત્તા પછી પણ, શા માટે લગ્નચત્રવત આલતા
હશે? કઈ રીતે રાષ્ટ્રનો ધનિક કે મહાદાર કરવેરામાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરી શકેતો હશે?
કિશોરલાલભાઈ આ બધાનું મૂળ આપણી કોઈપણ સરથા કે સિદ્ધાન્તમાંની અસ્થિર કે
અપૂર્ણ માન્યતામાં જુએ છે એ સાચું જ છે કે આને આપણી કોઈ શક્તિ કે માન્યતા
હયની નથી રહી એ બધી આજ્ઞાપાળનું કે પાટાપિંડીનું કામ કરે છે. જેને આપણે
ધર્મ કહીએ છીએ એ મોટો દોષ યઈ પડ્યો છે જ્યારે આખો સમાજ એક મોટા દાંક-
પિટોમાંનું કામ કરે છે. કિશોરલાલભાઈ એમના પરીણામમાં પ્રથમ સ્થાન ધર્મને આપે છે

દિંદુ સમાજમાં જોડી જોતરો મેલો સક્રિયતાનું (exclusiveness) કારણ
એક પરમેશ્વરમાં રહેલી અપૂર્ણ શક્તિમાં એમણે બતાવ્યું છે અને ગણિતમાં દિંદુ સુલભ-
માનમાં નહિ પણ દિંદુઓમાં પણ જુદા ધર્મને લીધે તર્ક પડવાની સકળતા ખરી. એટલે
કે સમાજમાં અનેક પ્રકારનું આલોચિત્ત પ્રવેશ છે દિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે સામાજિક
દૃષ્ટિએ, દિંદુ અને દિંદુ વચ્ચે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અને સર્વોર્થ અને હર્મિજનો વચ્ચે જાતિબેદની
દૃષ્ટિએ. આ ઉપરાંત એક જ ધર્મમાં માનનારા એ દિંદુઓ પાછા જાતિની દૃષ્ટિએ જુદા
હોઈ શકે એટલે એક જ દેશના એ હોકરા પરસ્પર જવકારમાં નોખાપણ રાખે એ દિંદુ
સમાજની પ્રજ્ઞાસિકાઓ પ્રમાણે સુસંગત ગણ્યા આવી વિભાજિતતા (Heterogeneity)

કમનસેમી રાજ્યકારણમાં પ્રવેશી ચૂકી અને આપણા અવિકસિત ગાંધીવાદનું પરિણામ છેવટે દેશના સામાજિક આચાર્ય ધર્મ અને ગાંધીવાદનું આ મિશ્રણ જાણે નથી એમ માનવાની જરૂર નથી, એ જુદા સ્વરૂપે પ્રગટ થયું છે આ દેશમાં ગાંધીવાદ વિકાસ પામ્યો જ નહિ અને જાણે પ્રજા પામતો નથી. પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેના, કાષા કાષા વચ્ચેના, જન જન વચ્ચેના ભેદો જાણે પણ રાજ્યકારણમાં તરો આવે છે. કાંઈ વિચિત્ર તકેદારીથી આપણે આપણા મનનું સમાધાન કરી નાખ્યું છે - માની લીધું છે કે વિધિવિધ ધર્મોનું, શાંતિનું કે પ્રતિષ્ઠાનું અસ્તિત્વ હોયે માણે રાષ્ટ્રની આઝાદી અને સંગીનતા સાથે અસંભવ નથી. પરંતુ રાજ્યકારણથી સાવ વિરુદ્ધ એવા ભેદના પણ આવા જુદાપણાના વિચારથી રંજાયેલ માનસ સમગ્ર રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જ નથી શકતું આ રથને એક બીજી વાત કહેવાની છટ લઈ છે. શ્રી કિશોરલાલકાષ્ઠએ સમાજના આવા પચરંગો કનેવરમાં આર્થિક અમમાનતામાંથી જન્મતા ભેદોને બહુ રચાન નથી આપ્યું. જો કે એમણે એમ કહ્યું છે કે ધર્મોએ સાધુ સંતવર્ગ અને ધર્મતત્ત્વને અપવાદરૂપે ગણી લીધા છે પણ ખરી રીતે જોતાં ધર્મ દર્શકો આ કામ કરતો આવ્યો છે.

એણે એક ચાબીજી રીતે સમાજવિભજનને ટેકા આપ્યો જ છે. છવ્વે શુળા. કાચમાધવ્યતે તે અર્થ આ નથી જ બીજી રીતે કહીએ તો ધર્મને પણ એની Divide and Ruleની નીતિ હોય છે. પરિણામે ધર્મ વ્યક્તિ વ્યક્તિના અંગેના કાંઈ ઉચ્ચ કથા પર ન રાખતાં વિરોધી બનાવે છે. આ માટે આપણે ધર્મને એના પ્રચલિત સંપ્રદાયના અર્થમાં ન લેતાં વિચાર કરવાનું કે ફરજના અર્થમાં લેવો જોઈએ. પરંતુ સમાજનીતિ કે ચિંતના નિયમો જો સાર્વજનિક સત્તા કહેવે તો હાસક વર્ગની અપૂર્ણતાએ અથવા સ્વાર્થ એમાં પ્રતિબિંબિત થવાની જ જો કે આ તો કાંઈ પણ માણે ઉપરિચિત થાય એવો પ્રશ્ન છે; કારણ જેનું કૃપામાં તેવું જ ઉવાકમાં આવે એ તો એમણે હવેલા પ્રશ્નોમાં બહુ રપષ્ટ કયું છે. પરંતુ એમના ધર્મ અને સમાજના વાજમાં આ વિચારના નિર્દેશ વખતે એવું અનુમાન રપષ્ટ જણાય છે કે રાજ્યસત્તા આવા નિયમો નક્કી કરતી વખતે અમાનતાના સિદ્ધાન્તોને અનુમતીને જ ગણશે પરંતુ વાસ્તવમાં એવું નથી જણાતું જેટલે અંશે ધર્મની નીતિ કે આર્થિક કારણે રચાયેલા વર્ગો ગત્યવસ્થામાં પેસશે જેટલે અંશે શુદ્ધ સત્યની પ્રાપ્તિ સમાજને થવાની નથી. આથી જ એ એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં દિવની કાંઈ ચૂચરે છે.

આર્થિક ક્રાંતિના મુદ્દાઓમાં એમણે સૌ કાંઈ યોજનાનું અતિમ ધ્યેય આરિય-પદ્ધતિ ગણ્યું છે. આ સાથે એમણે ટીકા કરેલા આર્થિક મૂલ્યોકનના સિદ્ધાન્તો વિશે થોડું કહ્યું છે. લગભગ જે જે વિચારો આર્થિકશાસ્ત્રની ટીકા કરતા આવ્યા છે એ ત્યાં ખરી રીતે તો આર્થિક નીતિની ટીકા કરતા હોય છે અને આર્થિક નીતિ તો દર્શકરાજ્ય-સત્તાનું જ અંગ હોય છે જેટલે જેટલે અંશે ગત્યવસ્થા નક્કી કરવાની નીતિના સિદ્ધાન્તો ન તારવી શકે તેટલે અંશે અર્થશાસ્ત્રના સારામાં સારી યોજના પણ આચરણમાં નકામી નીવડે આ કાંઈ પણ શાસ્ત્ર પૂરું સત્ય છે જેટલેજ આ રચાને હાસલીએ સૂચવેલો સત્યામદનો માર્ગ પણ અસરકારક લાગે છે. કારણ કાંઈ પણ કાણે સત્યામદનું સમાજમાં અસ્તિત્વ જ નહિ હોય એ કંપવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ હાસલી આધુનિક વચનકે કે વિચાર-

મુખનો વિશાધી નથી, જ્યારે શ્રી કિશોરલાલભાઈની દૃષ્ટિમાં એ બંને સમાજની પ્રગતિનાં અનિવાર્ય અંગો નથી. આ પ્રશ્ન આપણને પ્રગતિ શબ્દના અર્થમાં લઈ જાય છે

શ્રી કિશોરલાલભાઈના મત પ્રમાણે કોઈ પણ યોજના ચારિત્ર્યનું ધારકર કરતી હશે તો એ પ્રગતિવાદી મણુશે અથવા તો જે યોજનાની દૃષ્ટિ લાંબી હશે એ પ્રગતિવાદી મણુશે. પણ પ્રગતિને કાંઈ નીચેના અર્થમાં પણ સમજી શકાય. પ્રગતિ એ સ્ત્રીકારણા ખેત્ર ઉપર પહોંચવા માટે સાધનોમાં ફેરફાર સુધારાવધારાની રીત કહી શકાય (improvement of means to a given end) ઇ. ત., ૧૦૦ વાર કાપડ તૈયાર કરવું હોય તો હાથસાળથી પણ થાય અને મશીની પણ થાય. હાથસાળમાં ફેરફાર સુધારાવધાગ એ પ્રગતિ થઈ કહેવાય પરંતુ આ જાતની પ્રગતિ આપણને દુરસદવાદના પ્રકરણમાં લઈ જાય છે દુરસદવાદના પ્રકરણની સરખાત સમયની બમતને ઇનામ કે બમાલ પર દેડ પ્રશ્નના ઉત્તરોપથી થાય છે. આ પ્રશ્ન પ્રગતિની ઉપરની વ્યાખ્યા બ્યાનમાં રાખીને તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીએ અર્થમ તો પ્રગતિનો ઉપરનો અર્થ કદાચ શ્રી કિશોરલાલભાઈ ન સ્વીકારે એમ લાગે છે, કારણ સાધનોમાં થયેલા સુધારાને પરિણામે જ દુરસદવાદનો જન્મ થયો છે, પરંતુ દુરસદ કે નવરાસની ટીકા ક્યારે થતી પડે તે પણ જોવું જોઈએ પ્રથમ તો દુરસદનો અમુક ભાગ તો શ્રમદારી વિપ્રાન્તિમાં ગણાવે જોઈએ એ જોઈએ બનુશાથી શ્રમ માટે આવશ્યક છે એટલે જ બોજા દિવસના શ્રમ માટે જરૂરી છે; એટલે કે આરામ અને શ્રમ એક બીજાના પૂરક જેવા મણાવા જોઈએ. Leisure is not an antithesis to work but as a condition of it એટલે આવે આગમ કે આવી દુરસદ સમાજસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ આવશ્યક ગણાય હવે રહી એવી દુરસદ જે શ્રમ સાથે સંબંધમાં ન હોય અને જેને ઇનામ ન મળતું હોય આ દુરસદને મળતું ઇનામ તે આપણા સમાજમાં પેસાદાર વર્ગને મળના ખાસ હકો છે આ હકોના બદલામાં એ વર્ગ સમાજહિતનું કોઈ કાર્ય કરતો નથી એ વર્ગની દુરસદ ટીકાપાત બને છે કારણ એના વળતરરૂપ સમાજને કાંઈ મળતું નથી અને આ વર્ગને મળતું ઇનામ તો સમાજની આધુનિક રચનાને આજારી છે. મૂડીવાદી સમાજમાં ઉપલા વર્ગને privileges without functions મળે છે અને એ જમીનદારો કે પેસાદારો હાંધે શ્રમ વગર જે આધુનિક દરજ્જાને પોતાને છે એ ટીકાપાત છે.

હવે એ વિચારીએ કે આવું કેમ બને છે ? આ પ્રશ્ન ફરી આપણને હકસલીના વિચારો તરફ લઈ જાય છે સમાજની પ્રગતિનાં સાધનો તો નૈતિક કે સામાજિક દૃષ્ટિએ લાભાલાભથી પર છે. ફક્ત એનો ઉપયોગ એવી સંસ્થાએ દ્વારા થાય છે કે પરિણામે સમાજહિત પરિણમતું નથી આવે અર્થ પ્રગતિ ખરડાય છે એમ કેમ કહી શકાય ? પ્રગતિના વાહકો હજુ માનવમૂલ્યોથી રંગાયા નથી, રાજ્યસ્થા પાસે જીવન-માટેની ફિલસૂફી કે સર્વોદયની દૃષ્ટિ નથી આ કંઈ કે શિશુજી એમણે કહેલી દીકાપદ્ધતિ શિશુપદ્ધતિ ને સયોગમાંથી શેષાથી પરિણમે ? સયોગપદ્ધતિને એક ફાવેલ છે કે સમાજના મોટા ભાગ ઉપર એવી સચોટ અધાર પાવાની પરંતુ સાથે સાથે બીજી એ પદ્ધતિઓની મદદ લેવી પણ અનિવાર્ય ગણાવી જોઈએ કારણ એકલા સયોગોમાં ફેર કરવાથી ધાર્મિક પરિણામ ન આપી શકાય.

હવે આવી એમની હરિદાસ વિષેની દૃષ્ટિ એક અંગ્રેજી સેખરે પ્રતિદાસ અને મજબૂતગણના સમયે યર્થતા કહ્યું છે કે History without politics will become more literature. કદાચ એમના મનમાં આ વાનુ રમી રહી હશે, પ્રતિદાસ માત્ર કલ્પના નથી, પ્રતિદાસનો અભ્યાસ કોઈ નીચેની દૃષ્ટિએ થવો જોઈએ, પ્રતિદાસમાં બે સ્થિતિ અર્થે છે: કાળ અને સત્તા (Power). પ્રતિદાસના જુદા જુદા કાળે સત્તાનો આવિર્ભાવ કેવી કેવી રીતે થયો તેનો તટસ્થતાપૂર્વક અભ્યાસ થઈ શકે કાળ અને સત્તાની આ અનાદિ અનંત લીલામાં સ્વાતંત્ર્ય જેવો નવો અંશ હિમેરાય છે આ દૃષ્ટિએ પ્રતિદાસનો અભ્યાસ ખૂબ જ રસપ્રદ નીવડે. કિશોરલાલભાઈ તો પ્રતિદાસના પ્રચાર માટે વાંધા ઉઠાવતા હાથે છે. પરંતુ પ્રતિદાસના અભ્યાસ પાછળ રહેલી ફિલસૂફી વિશે એમને વાંધો નહિ હોય એમ માનું છું.

મોલીના Compromisesમાં એક વાક્ય છે -

"Truth, said Bacon, has been rightly named the daughter of Time, The new idea does not spring up uncaused, and by miracle If it has come to me, there must be others to whom it has only just missed coming If I have found my way to the light there must be others groping after it close in my neighbourhood My discovery is their goal"

આ વાક્ય એક રીતે પ્રતિદાસ વિષે નવી દૃષ્ટિ આપે છે દરેક જમાનાએ એનું સત્ય શોધા જ કરવાનું છે, એ સત્યનો પ્રયોગ વિરાટ છે અને આ અવતરણની ઉત્કૃષ્ટ લીટીઓ પ્રમાણે તો સાચું લાગ્યું તે કહી દેવા બદલ આપણે સમાજ કિશોરલાલભાઈનો ખેટલો આભારી મણાવે !

છ

શોભા

તારે ઘરે બિલ્લુક લીધા માગતો

થઈ કદાપિ નવ આવશે એ,

ના આવશે દીન દરિદ્ર વેરો,

એ આવશે ચાલક રૂક રૂપ

વંટોળશે, છુદ પ્રભુ સમાન

કબૂલે તહારા સપનાયનો લઈ

સર્વસ્વ તારું બસ તોડી ફોડી

ચાલ્યો જશે બેપરવાઈથી જ.

સર્વસ્વમી નષ્ટ છું. સોહી રહેશે

ત્યારે જ દેા દેન્યથી બાઢ્યાહી !

હરિદાસ

★

[લેખિકાના પુત્રપુત્ર સંબંધોના કારજૂવાનીમાં ક્ષયરોગથી નીપજેલા મરણના કષ્ટ પ્રસંગ અંગે ઉદ્ભવેલું આ લાંબું ૧૦૩ કડીનું કાવ્ય છે. લેખિકાને કાવ્ય લખવાનો મદાવરો નથી તેમ છતાં હૃદય પર જે મર્મ માં વસ્યા તેમાથી આ સ્વરસ કામળ મૃદુ ઊર્મિલ કાવ્ય સદૃશ કરી પડ્યું છે એવી જ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયેલ અને મનોમન્યન અનુભવેલ ચાલકથી વાચકોનાં હિલના તાર હલાવી ચકરી એ મદામો, એ કાવ્યમાથી શોડી કડીઓ અંગે રજૂ કરીએ છીએ — સચાલક]

વહન ગૌર અને નયનો મીઠાં, મધુર હાસ્યથી અકિત ઓળખ્યા,
ધવલ અદ્રશી સૌમ્ય મધુરતા, નજરમાં સહુ એ ગમતાં સદા ૧

રનેહની માઠ રેખાથી ઉરે જે ઉડે કાતણું !
વહાણુ એ મુખડું તારુ, શિશુ, હું ક્યમ વિસરું ? ૨

કેવુ તારું સરસ મુખડું ! દષ્ટિ માલિ તરે મે,
કેવુ તારું વિમલ મનડું ! ચિત્ત ખેંચી રહે છે.

ખાણુ, એ હું ક્યમ કરી શકું દષ્ટિથી દૂર હાથ !
ખાણુ, એ હું ક્યમ કરી શકું ઉરથી દૂર હાથ ! ૩

મૃત્યુદેવે ઝકપી લીધુ છે, રથૂલ તારું શરીર,
ને માને એ, મન મંછી ખરે ! દૂર તુને ક્યાં છે.

બોળા મૃત્યુ ! કહ ન ક્યમ છે, માનવીનાં દિલોની,
એ મૂર્તિ તો અમ હૃદયમાં ક્યાંય સતાવતી છે. ૪

ત્યાંથી એને જવચાર કદી તું ખસેડી શકે ના,
જૂસો દેવા દુઝ કર મહીં કાંઈ સામર્થ્ય છે ના

માણે જો તું યુગયુગ સમે કાળ એ કાપ માટે,
મિથ્યા યત્નો તુજ સહુ જશે, કાળ મિથ્યા જશે ને. ૫

x x x

કાળ એ કાળ સોના છે, કરે એ ક્ષય સર્વનો,
રનેહ ને દુઃખ એ કિન્દ્ર, કાળથી વૃદ્ધિ પામતા. ૬

x x x

મહા રનેહાબ્ધિ આ, મુજ ક્ષયમાં જે ઉછળતો,
મુકારો ના કે દિ અખૂટ જલ તેનું પ્રીતિ તણું

બસે બાનુ હિમ, વિરહ રૂપ, નિત્યે તપી રહે,
નહિ નાનું બિન્દુ પ્રીતિજલતણું તોય તુકારો ૭

કહે કાજા લેણી, "કુખ સહુ અમે કાળ વહતા,"
મને કિન્દ્ર લાગે, કુખ બહુ વધે કાળ વહતા,

મદારોશાગિનિ હા ! મુજ હૃદયને જે દહી રહી,
ખૂટ્યાં અગ્નિવારિ પશુ ન જરી એ અગ્નિ સમતો. ૮

દિનો કે દે' નહો, વરસ વગેરે બહુ જાણી,
જતાં તારી મુક્તિ, સદૃશ પશુ જાણી નવ થયો.
શતી ના જાણો એ, વધુ વધુ વગેરે સ્પષ્ટ બનતી,
સ્મરી દેવે રાત્રું, કુખ ઘણું બહુ હું વિરહનું

x

x

x

૬

અનેક વગેરે કેમ પડ્યા સરી ગયે આ,
અને બહુત કે' મિત્રો, ખર્ચ સન્મુખ થાય આ,
દેવુ કુલાવતાં મીઠાં, મિત્રો એ ભોઈ ભોઈ ને,
હર્ષ, આશ્ચર્ય, આશાત, લાગણી કેંક થાય છે.

x

x

x

૧૦

મીઝેલાં આ મુકલ સરખાં કુમળાં નેત્ર જોના
કુળાં કાચો દમજળીયા બીડો સંપૂર્ણ કોષા,
નાના નાના મધુર અવરે સ્મિત અંધારણું છે,
એવો બોલો ત્રણ વરસનો બાળકો બ્યાનમગ્ન
જોનાં જોનાં સરલ મુખની આસપાસે વિદાર્ય
વાયુ સાથે સ્મત કરતાં વાળ ઝીંકાં સુનેરી.
કેવું મીઠું વદન દિસતું નિર્મળું નાતું શ્વેત,
સોનામાંદો ચળકતું જડ્યુ જોળશુ મોતી શ્વેત ?
તાજાં સ્નાને બીજની દીધી છે પાંપણો નાની તેની,
વારિમિન્દુ સરસી પડતાં રેણમી વાળમાંથી,
આણુઆણુ નવ ઠંધ રજૂ બ્યાન તેવું જરાએ,
આહા ! એ તો મુકલ સ્વરથી રામનું નામ જોલે

૧૧

૧૨

૧૩

ઠાણું ઠાણું રામનું નામ લેતો,
બેઠો બ્યાને બાળ એ મુવ જેવો,
ઝાહો જોલે કેવું એ "લામ લામ"

દેવે મારે દહણ છડતો એ જનિ "લામ લામ"
જોળો ને મુગ્ધ એ કક્ષિત, નિરખી રામતાં અમે,
જન્મ્યો જાણે શું મહાલાદ ? મુવ ! આ રંદને મહે

૧૪

૧૫

મુવક્રમાર કે રિય ત્યાં નહો,
અચળ સ્થાનમદિ રમતો દિયે,
અચળ સ્થાન પ્રબોધ ! છું પામીયો,
અમ હોં છુબ જહુજને જળ.

જોનાં તને, મુખ હોં પ્રગટી જવજત,
વાત્સલ્યથી ઝગતી દિબ મુવજું જ્યોત,
એ જ્યોતમાં પુરવણી છુબ સ્નેહ રેરી-
ચાતાં વધુ વધુ પ્રકાશિત એ થતીતી
દેવે મારે પ્રિય ! નહીં વસ્ત્રો પુરથીયે અધિક,
પ્રથમે કેવો મુજસદ ખરે, જાતો પુવ જમ-
તારો સાથે રમત કરતી બાળ નાની બનીને,
જાણું મીઠું રમકડું સકુનું હતો છું જેતીતી દુનવીન રજની જોઈએ કેંક નિરવે.

૧૬
જોનાં તને અવધ એ ગુલી શું ચકું હું !
એ સ્પષ્ટ છે સ્મરણમાં હજી આજ કેવું !
જે માસનો અકુખીલી કળાશે મહુરો,
જાણું મીઠું રમકડું સકુનું હતો છું જેતીતી દુનવીન રજની જોઈએ કેંક નિરવે.

x

x

x

ખાસ્તાવસ્થા તણાં ચિત્તો, આવે કૈંક સ્મૃતિપટે,
જોતા તેને વધુ હાવાં, હૈયું હાય રહે નહિ

૨૭

x

x

x

વર્ષો વીત્યાં અનેરાં, ક્ષયમહીં સધર્માં, ખાલ ધોટા ધયોને,
વિદ્યાધેવો કુમાર, ઝગમગી ઉઠતો, તીક્ષ્ણ શુદ્ધિપ્રભાએ,
અભ્યાસે સર્વ સક્રિત શરીર મનતણી પોરવી પૂણું એણે,
બહાપુત્રી રીઝાવા કઠિન તપ અહા ! આદ્યું કેમ જાણે !
પોતાનાં પુસ્તકો સૌ, નિજ કર મહીને, આવતો ઘેર મારે,
એકાન્તે એકચિત્તે, મન સ્થિર કરીને, વાંચતો યગ્ન ચંદ્રને,
એવો ગબીર તોએ વદન પર સદા હાસ્ય અદામલુ રે'
મીઠું એ રમ્ય હાસ્ય, પુલકિત કરતું, સ્નેહી સખધોએને.
બોલી કે મમં વાક્યો, સમવર્ષો સહુને, મુક્ત હાસ્યે દસાવે,
ક્યારે કે પ્રીત જેવો, અનુભવી સરખો, શીખ ગબીર આપે,
પ્રેર આદર્શ આપી, ભગિની અનુજન, રહેચિવા ઉચ્ચ સ્થાને,
શોભે શો નમનાથી, વળી વિનયવટે, ને શાદા સદ્ગુણોએ
આકર્ષે સર્વને એ, સ્વરૂપ મુખ્ય ભર્યો, ચેતનાનો પ્રવારો,
વર્ષાવી સ્નેહવારિ, પુલકિત કરતો, હૃદય ઉત્સાહ પ્રેરી,
બકિત મહાની મોઢી પરિમલ પ્રસરે આન્ત શીળી શદાએ,
જોલો જ્યોતિ પ્રભુનો ઝળદળી ઉઠતો સપ્તરંગે મુહાતો.

૨૮

૨૯

૩૦

૩૧

x

x

x

રે રે, પ્રભુ ! શરણુ મેનું હવે લઉં હું ?
કોની કને મધં રહુ સહુ કુ.ખ ગારુ ?
તું તો દવાનિધિ વળી અતિ સક્રિતમાન.
ને તોમ આ સધળું તે ઉલટું કયું કા ? ૧૧
જારો મને ઉલટું તો પછુ કેક હેતુ,
જે ગૂઢ તારી કૃતિમાં, કળા ના શકુ હું,
બકતો અનેક તુજના અતિ કષ્ટ પામ્યા,
અન્તે તર્વા સહુ અને સુખશાન્તિ પામ્યા. ૧૨
ના અલ્પ શુદ્ધિ મુજની સમજી શકે કે,
ને તેવ કૃષિત મર્ધ અતિશોકધારે,
ધોલી બધાથી મર્ધ હું સવુ જેમનેમ,
રેજે ક્ષમા, કરો દયા મુજને, કૃપાણુ ૧૨
“મારો પ્રત્યાધ મુજ પાસથી તે લીધો હા”
એવું કહી મુરખ હું હઉં દોષ પ્રને,
મારો હતો અધિક એથી હતો તમારો,
કુવે તમારી, પછી મારુ કઈ શુ હોયે ? ૧૩

બધાથી રહ્યા અખિલ વિશ્વ વિષે અનન્ત,
મારે હરે પછુ વિરાજી રહ્યા મહેશ !
અગ્નિ શોકથી હરે તમે ગાઢ બધાધું,
ત્યાં જાન-સુખ કરુણા કરીને ઝગાવો. ૧૪
એ જાનના કિરણથી મુજ શોક જશે,
અગ્નિના પાળ આસરી. સર્વ જશે,
એ દિવ્ય તેજથી મને ખબુ સ્પષ્ટ થારો,
ને શોકથી વિવશ હૈયું પ્રશાન્ત થારો ૧૫
“મારે હરે શિશુપ્રતિ અતિ ગાઢ પ્રેમ
આ વિશ્વમાં નહિ હશે મુજ તુલ્ય પ્રેમ”
એવું કહી મનમહી અતિ ગર્વ ધારું,
તેથી નહિં પ્રભુ, તમે મનમાં હસ્તા શું ? ૧૬
ક્યાં દિવ્ય પ્રેમ તુજનો તુજ બકત મારે,
ક્યાં રક પ્રેમ અતિપાર્થિવ માનવીનો,
એ જાલસકત પર વ્હાલ તને હશે જે,
હે પ્રેમમતિ ! કદી ના કળી હું કહું એ. ૧૭

ને પ્રેમને વશ થઈ રથ હાંકતા 'તા,
 ઉચિત્તે બોર વળી પ્રેમથી આખતો 'તા,
 ને પ્રેમરૂપ પરમેષ્ઠ પિતા સદુના,
 તેણે લીધો નહીં હશે નિજ સુત એકે ૧૮
 કલ્યાણ એ કિય તણું વળી એય યોગી,
 તે મૂઠ મંદમતિ હું સમજી ચકુ ના,
 એ બાલમકત વાળને વળી લાડકો ને,
 તેણે નહીં પરમ પ્રેમ કયું હશે તેં. ૧૯

એ બાલની જીવનજ્યોત કાંઈ શુભાર્થ,
 એ તો હશે પરમજ્યોત મહીં સમાર્થ,
 ને જીવ જીવ તનુ-પિંજરમાં ધુરાયો,
 તે મુક્ત થઈ પરમ આત્મ વિશે પ્રવેશ્યો. ૨૦
 ને રામનામ હતું એ હાથે, વસેલું,
 ને રામનામ હતું એ અધરે રમેલું,
 ને રામનામ હાથ નેત મોઢાં બિડાયા,
 તે નામથી તરી ગયો જનસિન્ધુ બાઈ. ૨૧

ત્યાગી કહેવર પ્રયોધ જતો રહ્યો શું ?

ના ના, ગયો નથી, નહીં હજી પાસ મારી,
 આંખો નાંચી દાસમાં મુજ દષ્ટિ વાળી,
 ત્યાં મોઢું વળન એ હાથ નિહાળી. ૨૨

એ મુખ ઉપર કરી રિયર દષ્ટિ, નેઉ,
 આહા ! દિશે મુખ-પિન્નહ ચિરે ધરેલું !
 શુ બેઠે આ કરમહી ધરી ખસરી છે !!

આ મૂર્તિ શું સિથુની ? બાલક-કૃષ્ણની કે ?
 રે ખસી દયા મધી ? અરે હીસડું કનુપ !!
 ના મોરપિન્નહ ! પણ એ અળે મુકુટ !!

ના મૂર્તિ, એ સિથુની કે નહિં કૃષ્ણ-મૂર્તિ,
 એ છે રઘુવીરતણી અતિ સૌમ્ય મૂર્તિ !
 હા ! મેઘસ્થામ તણું એ રઘુનાથનું ક્યાં ?

ને દિમશ્ય ધવલ રંગ પ્રગલ્ભતો આ,
 કયેં વિદ્યાવલી જટા નિજ સિર ધારી,
 આ ભમ્ભમૂર્તિ શિવની વિલસી રહી છે !!

રે રે, અશીષ થઈ એ શિવમૂર્તિ દિગ્ધા !
 ને આ કરી હસતું એ સિથુમુખ વંદાણું,
 આવી પ્રજા રમત કાં કરીને સતાવે ?

ના હું કંઈ જણી શકું સરણે હું આવી.
 ના, એ નથી રમત એ નહીં યાનદષ્ટિ,
 હું અગ્નિને અરપવા કરતો પ્રજા આ,

શ્રીરામ, કૃષ્ણ, વળી ને શિવરૂપ બાંધે,
 એ સર્વ એક રૂપ છે, સિથુ રૂપ સમાધે,
 એ સર્વ એક પરમાત્મ સ્વરૂપ પોતે,

ધર્મક આ અખિલમાં પ્રસર્યો અનન્ત,
 મો દેહમાં વસી રહ્યો જીવરૂપ આત્મા,
 તે એ પરાત્મ રૂપનો નહીં અંક માત્ર

એને નથી જનમ, મૃત્યુ, જગા કંઈએ
 આનંદ રૂપ વળી સાધવ, નિત્ય ચુક,
 એ મૃત્યુ તો યશ પ્રયોધ-સીરતું છે,

ને સત્પરૂપ સિથુ તો હજી છે જીવન્ત

માયા તણી પડળ ચક્ષુ પરે પડેલા,
 ને શબ્દસહ પ્રતિ આ દિલ દાર બધ,
 દેખાય તેથી નહિ એ પ્રિય બાલકપ,
 સુણી શકું ન વળી હું પ્રિય શબ્દ એના

૮૦

૬૬૫-અભિષમા ને ઉડે રહ્યાં, પરમશક્તિની દોગમાં યુથું. ૬૧
 પરમ ધક્કનાં નામ - મીઠિતકા, મહી એ કરમા માળા દિવ્ય અદ્ભુત મોતીની,
 પ્રિય પવિત્ર ને અણુમૂલ અતિ, આરોપું કંઠમાં પ્રેમે, નીલકંઠ, સ્વીકારશે ૬
 અચલ ધ્યાનનો દીપ ચાતથી,
 સ્થિર મને હૃદે મેતવું પ્રભુ,
 વિષયનાતથી ચલિત એ થતા,
 મન-નિરોધનો હસ્ત હું ધરું. ૬૩
 યથાશક્તિ પ્રયત્નોથી રિધર એ જ્યોતને કરી,
 અધુનું હું ધ્યાન-દીવો તે સ્વર્ગજ્યોતિ સ્વીકરશે ૪૬
 કૃપા શોકતલો તાપ સહી ના ચકતું જરા,
 રંક ભર રૂપી પદ્મ ખીડાઈ કરમાતું તે, ૬૫
 શ્રદ્ધાનું જલ છાંટીને પ્રયત્ને વિકનાબધું મેં,
 પાદપદ્મે ધરું પ્રેમે, પ્રપૂરક ઉર-પદ્મ એ. ૬૧

પ્રભુ તને મને, કર્મ ને રૂઝા,
 કવચિત હોય એ મુજથી ચર્ચા,
 નહીં કર્મો સદુ મદ-અર્થ એ,
 ફલતણી નહિ કામના મને. ૬૭

ધંધરાપંથુ ભુદિથી કર્મો ને હોય કર્મ મે,
 ફલ એ કર્મ-પગેનું નેવેલાયે ધરું તને ૬૮
 આવી આવો, મુજ મરીજની, રંક સામગ્રી સર્વે,
 પૂજથે ને પરમ ધક્કની, હુબ્ધ લાવે હું લાવો,
 ભોઈ તેને પ્રભુ ન હસશે, દીનતા નાચ આપ,
 ભક્તિભાવે પ્રજ્ઞામી કરું આ, અચના તે સ્વીકારે ૬૯
 સાપ્તાગ્રે હું, ફરી ફરી નખી, વાચું છુ આપને હું,
 ગડિા થેલો, પ્રિય શિશુ હશે, તોય એ બાળ તારો,
 અંક એને, લઈ પ્રભુ' સિરે, ફરવો હસ્ત રનેહે,
 કા દિ તુથી, ફરીશ થુજુ ના, વેગલો લાકડાને ૧૦૦
 પુરવો મારાં કંઈ થદિ હશે, પાદપદ્મે ધરું છુ,
 કીધા કે દિ તપ કલક ને, સર્વ તે હું ધરું છુ
 હોયે ને ને ગત બનમનાં ભાવિનાં બન્યે ફરું,
 પુરવો સોએ, તપકલ વગી, બાલકાને સમધું. ૧૦૧
 અપી પ્રેમે, નગીનમી ફરી વીનહું હે દયાળુ
 બોળા મારા પ્રિય શિશુ તણા દોષના ઘસ લેરો,
 શિક્ષા ને કે સરવ શિશુના દોષની હોય તે તે,
 કીલી લેરા, મુજ રાર પર, લપંથી શિશુ નામું. ૧૦૨
 દેવા તારા ચરણ કમલો અમુથી પોઈ પોઈ,
 ભક્તિબીના મદનદ સ્વરે એરહું માત્ર માત્ર,
 આબો તારે સરણ પ્રભુ! એ બાળુડો ભક્ત નારો,
 પ્રેમે ચાંચી તમ હલચલ આત્મરૂપે સમાવો ૧૦૩

ચૂર્ચિત સ્ટીટ પરના એક મેન્ય પર બેઠો. માધુ જરા સળવળ્યો સાંજ પડતી હતી. આ વરસે ફરક નહોતો કૃપા કરી હતી. જનાનામાં તરફે પછુ મુજગત મહારાષ્ટ્રના કાઈ પણ મામ જેટલો જ પડેલો વગસાદે અગિયાર ઈંચ વધારે પાણી આપેલું ને હવે નવરાત્રી નોમથી કાળજી કંપાવતી પવનની લહેરીઓ—સામેથી આવી આવતી નવા ફોક અને જ પરમાં મરતાન ધ્રિમતી કરીએ પોતાના પતિને હાથ જરા જોરથી દબાવ્યો—મેંચ પાસે આવતા એક પંખળી યુવાને સીમરેટ ચેતાવી—અને મેન્ય પર બેઠો માધુ જરા પછુ સંજોગ્યો.

આવા જીવન કરતાં જોય શું ખોટી માધુ મૂળથી સારો માણસ હતો. તેણે ગ્રામા-લિપ્કણે ઊસાત રચે એટલે દાકવાનું કામ પણ કરેલું. પણ જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેને તેના જોડ વિષે કે તેની દીકરીઓ વિષે કે તેની પત્ની વિષે કંઈક અને કંઈક ખાનગી રાખવું પડતું તે તેને કદી મનનું નહિ હતું, પેસા મળતા—એ છાનું રાખવાના, એટલે નવાવી મેતો. પણ એ નોકરી એનાથી કરી જતી નહિ આજે તે બેઠાર હતો પણ મનમોહન શેઠને લાં જાય તો આજે પણ નોકરી તૈયાર હતી. પણ તે તો બેઠાર જ હતો—

—ને તે સાવ એકસો જ હતો. આ બિલગી જ એવી છે, એમાં વળી ક્યાં પરણે? ભાડું નહિ આપવાથી ત્રણ દિવસથી તેને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો. ભાડુને કાઢી ન મૂકી લક્ષ્ય તેવો કંઈક કામો છે એમ તેના ઘોસ્તારો કહેતા. પણ બેઠાર ભાડુતોને ન કાઢી મૂકાય તેવું તે કામદારો ક્યાં છે કે નહિ તેની વાત તેને કોઈ મિત્રે કહી નહોતી. ટાઢ કેમ એકી થાય? આ ટાઢમાં ત્રણ દિવસ ફૂટપાય પર કાઢના હતા આજે એ અને તેમ જામનું નહોતું. મુજબમાં હું કે મેળવવાના જે અનેકવિધ રસ્તાઓ દતા તે બધા મટિ વતાઓછા પૈસાની જરૂર હતી આપે વખતે પ્રખ્મ મુસોબતો ફર કરવા સિવાયની બીજી ખાજતમાં માદ કરનારા પકોપકારી મુદરચોનો મુજબમાં ટોટો નયો પદએ બેઠેલા એક જૂના મિત્રને તેણે પૂછ્યું. “આજનો દિ તારી ચાલીમાં ચૂતા દર્શ?”

“અરે માધુ, સવા તો શું પણ મારા હાથમાં વાત હોત તો રહેવા પણ કંઈ જાત. પણ લાચાર, તારી ભાબી અને જીવનો જ રહેતા ન કે તારે જોતી હોય તો ખીડી પાઉ—”

એ “લાબી” જ એક વખત માધુને મોટરમાં ફગા લઈ જવા કેવી આમદપૂર્વક કહેતી હતી—એ માદ આવતાં માધુ જરા હસ્યો—“લાવ—”

ખીડી પી જરા ગરમાવે ચર્તા માધુ ચોળાવેલા ફરિલા પાટકુનના ખીસામાં હાથ નાખી બહાર નીકળ્યો. ધીમે ધીમે તે કોલાખા તરફ આવતો લાગ્યો. અમરમતી લાઈટ—ચમકતી ખાગીઓ—અમરમતી યુગતીઓ—

એ બધા જગડાગમાં તેને એક વિચાર આવ્યો કંઈક તોફાન મચાવી પકડાઈ જઈ તો હમજ્યાં આપણી સગડા ચલા પછી નોકજીવ સારાં ચર્તા છે, તેમાં સિવાજાના જે બે

પ્રજ્ઞ મદિના રમા એ-ખાવા પીવાનું રળે, એટલા પાચરવાનું મળે થોડું કામ કરવું પડે. પછી જાતમહેનતથી કઠો માધુ ક્યાં કંટાળતો ?

પછી પકાવું કેમ ? કોઈ ફરતે કસાસ હોટલમાં જઈ વેઈટરે તેના ફોટલા પાચળમાં જોવા પાટલન ને ગંદા બૂટ જોઈ કાઢી મૂકે તે પહેલાં ટેબલ પર બેસી જવું. ને પછી ખૂબ સારી સારી વાનીઓ ખાઈ લેવી પછી કહેવું કે પેસા નથી તુલત પોલીસને ગોપી રૂબ-ને પછી પોલીસ સામે ગમે તેવા જવાબ દેશું એટલે છોડશે જ નહિ કોરટમાં પછી જરા આઝાઅવળા સલાહ જવાબ થશે એટલે એત્રજી મદિનાનું સાજુ થતો પુરવાર નહિ થાય કે એાજી સળ થશે તો કોરટનું અપમાન કરવું—

સામે એક મોટી હોટલ હતી અને બાજુએ ડરવાજા પર એ જિયા લાંબા જરીના કપડાવાળા દારપાળા ખડા હતા. પાંચે મોટરની સંખો કતાર લાગેલી હતી. અમકની, રૂપાળી, પાઉંગ ને લીપરટીકથી સુરોબિત, અર્ધા ખુફા અગ દેખાય તેવી રીતે કપડાંથી સુચન્નિજત યુવાન અને પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ સાથે એ સ્ત્રીઓ વડે જ યોગ્યતા પાતળા યુવકો અને અતિશય જાડા પ્રૌઢો —

“આ સ્ત્રીઓને રાત્ર નહિ વાતી હોય ? લાજ સરગ તો ઠીક પછી રાટમાં આવી જીભારી થુ કામ રહેતી હશે ?” — માધુ અખડ્યો.

ત્રજીઆર જણા ઝડપથી એક પ્લીમથ્રોન આડીમાંથી જીતમાં તેની પાછળ પાછળ તે પછી દુર્યો. પછી અંદર જઈ ટેબલ પાસે પહોંચે તે પહેલાં એ સફેદ પાટલન તથા કાળાં જાડીવાળા વેઈટરોએ બાવડેથી પકડી ટ્રસ્ટ બહાર રવાના કરી દીધા દારપાળાએ કંઈક હિન્દીમાં કુચખંડો બોલી તેને પુટપાચની પેસે પાગની કુનિયામાં મોકલી આપ્યો—

આ બધુ એક મિનિટની અંદર યઈ ગયું “આ હોટલ વધુ પડતી સરકારી લાંબે છે,” તે અખડ્યો. ને આગળ વળ્યો, ત્યાં તેની દષ્ટિ એક મોટી ઈસ્લામી હોટલ પર ગઈ. માધુ ગરીબોની એક સ્ત્રી કસાએ પડેલો ગયો હતો કે તેનામાંથી જાતિએનું જ્ઞાન તદ્દન જઈ ગયું હતું પાંચે ચીને સાવ બાગ્યા નંજકના એક ખૂણામાં ટેબલ પડેલુ ત્યાં બેઠી ગયો—ને જાણે હમેશાં એરી જ ટેન હોય તેમ જાતજાતની વાનીઓ મોટે યોગ્યતા આપવા માંડ્યો.

જમવાનું તો મળતુ હતું ખૂબ સતોષથી જમ્યા પછી જીરો થયો, બહાર નીકળવા જાય છે ત્યાં પાછળથી એક અજબૂત હાથે તેને બોચીધો પકડી પાડે એવો “અરે વાહરે જનાન ! આપને ખાયા તો અચ્છો તઃકસે, લેફિન દામ કા ક્યા દે ?”

“રેબોજી, પેસા તો મેરી પાસ હે નહિ—ઓગ ખાના તો થા—આ કી લીયા અગર હુમ ચાહો તો થુલીસકો જુલવા કર—”

“અરે પોલીસ ક્યા કરેગી ? હમ લોગ ચોડે કમ દે ?” ત્યાર પછી તો બનાવો એવા ઝડપથી બનવા લાગ્યા કે તેનું જ્ઞાન માથુને આગળ ને પડેલાં તે પુટપાચના ખૂણા પર થાકતે રૂબો યઈ પડ્યો હતો સફલાગ્યે, નાક ને થોડું ફોફાગથી—એમ બે ઠેકાણાં સિવાય લોહી નહોતું નીકળ્યુ. જીરો ગયો ત્યાં એત્રજી મવાલી સાથે પોલીસ જીરો હતો મવાલીઓ વળું કરતા હતા ને પોલીસ દસતો દતો.

રાતના દસ વાગવા આગ્યા હતા. આ જો અચલ અતે તેણે થોડો માલ અને થોડો માર ખાધો પછી તેની મનોહારિણી જોઈ તો પડેલાં જોડણી જ ઇ ગદી ને જોયો. બદા

કપડાં ખાખેલાં. સામેના નળ પર જઈ મોઢું ધોયું—પાંચી પીધું—ત્યાં પેલો પોલીસ ત્યાં આગ્યો. “ક્યું? ક્યા હવા?” માધુએ વાત કરી પેલાએ આ વાત સંજોગતાં અતિ આનંદ યાતાં રાજભાષા ઉઠી મરાઠીમાં જ અલાબું “અમલી છાત દેલા તુમી—શરમ ઉતમ—અસા લેકાસા તંકામ દેલા પાઈજી—ખીટી છે ખીટી—”

દાત કચકચાવી માધુએ ખીટી હાથ સળગાવી—પોલીસ ચાલતો થયો દતાસ મધ માધુ આગળ વધ્યો થોડે દૂર જતાં એક ઝળાંહળાં થતી દાગીનાઓની દુકાન આવી મોટા દરવાજા—મોટા કાચાણા શેા વાંદરે—તેજની નાનાં કિરણો ફેલતાં દાગીનાઓ. માધુનું મનજ નિરાસા, અને ખાલેલા ખોરાક અને મારચી બહુ તીવતાથી કામ કરવા માંડ્યું—પૂણા પગથી એક પથ્થર ઉડાવ્યો તે નેરથી સામેના કાચમાં માર્યો—ખણખણચણ કરતા કાચના ઢાકાઓ ચારે બાજુ ઝીંપ્યા—અંદરતો ઝેરાન તૂટીને છુટાઈ ગયો. થોડાવારમાં ધમાલ થઈ રહી માધુસે બેગ થઈ ગયા બેગજ પોલીસ કપડાંથી દોડી આવ્યા. પહેલા માળ પરની ખારીઓમાં ફૂંચી રૂપિયા ગુપ્તકાંઠા ઉત્સુકતાથી શ થયું તે જોઈ રહ્યાં

માધુને આનંદ થયો હવે તો પકારો જ. પાટલૂનના ખાલી ખીસામાં હાથ નાખી તે નધાનીવચ્ચે જ ઊભો રહ્યો. પોલીસે ધમાલ મચાવવા માંડ્યા—એકે માધુને પૂછ્યું. “ક્યુ ક્યા દે” માધુએ કહ્યું. “મેને પથ્થર ફેકા દે—ચુએ કાટવાલી પગ લે મલોયે” —“તમ ક્યા ફેકા—એસા કરે કોઈ થઈ શકે જતા દે ક્યા?—એસા કરને વાલા જામતા દે—ફેખો વો જ રહા દે—”

માધુએ જોયું તો એક માધુસ દોડતો દોડતો સામેના કુટપાથ તરફ ખસ આવીને બેઠી હતી ત્યાં જતો હતો. આ પોલીસે સીટી મારી તે સામેથી એક પોલીસે પેલાને પકડ્યો—ખસ તેને ઝરતે પડી.

માધુને રમુજ પડી. સાવ ખુશી રીતે યુનો કરવાથી પકાવાતું નથી. છપી રીતે સારું કામ કરવાથી પણ કાપડાની નીતિનો લગ ભાય છે. છતાં તેનું મન હિમત ન હાવું. મોરો કરતાં પણ હલકું કામ કરવાના મતમાં તો જરૂર પકડાવાશે તે સમવાયાળી જેલમાં કિયાળા નીકળશે એવી તેને ખાતરી થઈ. એવા યુના માટે યુગર્ષ એ સારું રથળ હવું. એવા યુનાતે યુગર્ષ અનુકૂળ ચહેરે દવું. ગામાં જરૂર વિજ્ય મળશે માની તે મોઢેથી સીટીમાં “લોટ મધ પાપન અવિચારી—” વગાડવા લાગ્યો. એ ફર્માગ ગયો હતો ત્યાં એક નિર્જન જોવા રસ્તો આવ્યો રસ્તાને ખુલ્લે એક દુકાન આગળ પગપોસેક વર્ષની દેખાવડી, સારા વજો વાળા સ્ત્રી ઊભેલી જોઈ. તેના મોં પર વસતતી લાલી હતી તેની અર્ધમાર્ગ પૂર્ણમાને ઉમસ હતો. તેના દેહ પર વર્ષાનું નીતરડું લાવણ્ય હતું—માધુ પડીભર તેને જોઈ રહ્યો. પોતે નેહરી કરી હતી તે બધા શેડીવાઓની શેડીઓ, પુત્રીઓ, પુત્રવધૂઓ અને પ્રેમિકાઓ તેની નજરે તરવા લાગી. તેઓની બીજાઓ થાયે ગમે તેવી વર્તણૂક હોય છતાં પોતે તેને કદી અપમાનજનક દૃષ્ટિથી નિહાળી નહોતી. છતાં જોતો—ચાંતિ અને સંરક્ષણનો મોહ એટલો હતો કે આજે —

એકલા નિરીક્ષણથી—સુવર્ણના કે સોઈર્ણના—ગોષ્ઠ યુનો ખનતો નથી. ખનતો હત તો પકડીની માયાકૃતમાં તો ન બેઠરવું પડત?—માધુને વિચાર આવ્યો. હિંમતથી તે આગળ વધ્યો. ખીસામાંથી મેલો તૂટેલો કાંતિયો કદી તેણે વાળે ઓળખા: તેને પાસે આવતો જોઈ પેલી સ્ત્રી તેના તરફથી મોં ફેરવી જરા દૂર જઈ ઊભી રહી માધુ વધારે પાસે ગયો—પેલી મહાનના હેમ સુધી સરકતી સરકતી જતી રહી એ જ વખતે ગણે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ

પાશ્વંસગીત આપતું હોય તેમ ઠાઈ વરવા સાથે ગાઈ ગાઈ ગાઈ. “આ—આ—આ—આ—
આ—આ આગ—”

માથુએ પેલી સ્ત્રી સામે અસ્થિનિકામ કરી પૂછ્યું : “ચલતી હો, ક્યા ?” પેલી સ્ત્રી
તેના તરફ જ ફરી સામે, સાવ અડી શકાય તેટલી પાસે ઊભી રહી. “ક્યાં નહિ ? લેકિન
મેં પુલિસ ક્યા પીઠે પડા છે—ચલિયે ક્યા તરફ—” કહી તેણે માથુને હાથ પકડી ખેંચ્યો—

ઝેરી જાનવર કશું હોય તેમ ચપ્પેને એક જ અટકે હાથ ઊઠાવી બીજી દિશામાં
જવ લાગે માથુ નાંઠો. તેણે આ સ્ત્રીને સારી કંપી હતી. તે ખૂબ પાકો, પોલીસને
બોલાવ્યો...ને સ્ત્રીની ઉંડતી કરવા માટે તેને જોલમા મોકલ્યો—અને ચોતાના કિદાર એવા
હતા કે ઠાઈ સ્ત્રી—સારી કે ખરાબ—તેની ઉંડતી સદન ન જ કરી શકે.

સાત વાગેથી અમુકમાં મોકલી આ જોલમાં જવાની તરફીય ખાતર વાગતાં સુધી પણ
ક્યા નહિ એથી માથુ નિરાશ થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે હવે ક્યા જ ઉપાય નથી. એ જ
અચ્છેતર રૂઢીની બેચ, એ જ ગોખલેજીતું પૂતળું, એ જ જાડી પાસગોળાં વેલલાં સકા-
વણો, એ જ ગોઠના પ્રવાહ સમા પુવાન, પ્રોહ, જુદાં કારકેનો—એ જ કાળા-ધોળા
ખજારિયા મોટરગાડિયા—

આઝાચવળો ચાલતાં ચાલતાં છેક ખજાર જેટ સુધી તો તે આવી ગયો હતો. ત્યાં
ક્યા બાબુની મહીમાંથી કંઈક મંજૂલ સ્વર અને પાચો ગલીને એક પૂણે તે એકતો જિભો
રહ્યો. ક્યાંક નવરાગિના ગરમા અચાંત હતા—સાચી દીડીઓ હિચના તાલે વાગી રહી હતી.
તેને ચોતાનું ગામ પોરબંદર યાદ આવ્યું. ચોતાના વાસમાં અરબીઓ-લેતો ત્યારનું વાતાવરણ
જોઈ તેના મનોવાસમાં ખડું થયું ને તેને વિચાર થયો. આ બધી નિરવક રખકપદી શા
માટે આના કરતાં તો એકાદ નાનકડી એરડી હોય-છેતરે ઠાઈની એરજ જ કાં ન હોય ?—
સવારથી સાંજ સુધીની નોકરી હોય, ને સાંજે ઘેર આવે ત્યારે તેને રિસત કરી આવકારવા
એક મેલીધેલી પણ પત્ની હોય—પોતે મારેથી ટોપી કાઢીને એક ખૂણામાં ફેફ-ખાટલો
પાથરેલો હોય તેના પર બેસે, અને તેની પત્ની તેને પાછોનો પાલો આપે—આવી મનોરમ
પરિચયિતિ હોય તો તેને આજની જોમ દર માટે નિરવક થતો. તો ન કરવા પડે—તે
આ તે કંઈ જિંદગી છે—ફૂતરગિની માફક રખકવુ-ગમે તેમ અને ત્યાં ખાવું-પ્રમે ત્યાં
હકપૂત થવું-ને મમે ત્યાં પશ્યું રહેવું—પેલામાં નિરાંતનો શેટલો, ગાથા પર છાપડું ને
પકપામાં પત્ની તો ખરી—આલ કાસે સવારમાં જ મનમોહન શેકને મળું-કહી પગ ઊપાડવા
જાય છે ત્યાં—

તેના ખજા પર એક હાથ પડ્યો ને તે ચપ્પે પાછળ ફરીને જુએ ત્યાં પીળી
પાપડીયો સુસન્નિજત પોલીસ

“એય, પહોં ક્યા કરતા હો ?”

“કુછ નહિ, જમાદાર સાથ—મેં તો જરા—”

“કુછ નહિ ? અચ્છા, તો શીર ચલો કાટવાલીએ—આદમીકા, કુછ ન કુછ તો કરતા હી,
ચાહીએ—”

આર-છ કલાકની મહેતતને અતે લોક-અપ મળ્યું ખરું—પણ માથુને લાગ્યું કે
પોલીસ જરા વહેલો પડ્યો—

માથુએ વિચાર્યું—જેર, કામગીરી વગર રખકવુ એ યુનો કંઈ બહુ મોટો નથી. બહુ
તો આઠ દિવસ પછી—બહુ-કુનિયા વિદ્યાળ છે.*

विवेचन - सहाय्यता नी ठेणवाणी

प्राध्या रामप्रसाद शुक्ल

“पञ्चमी साहित्यविद्या.....सा हि चतुष्टयमपि विद्यानां निष्पन्दः”

राजशेखर - काव्यमीमांस ।

(G. O S p 4)

“The terms Life and Literature are usually used to denote separate experiences. But the significance of Literature is that it is not only a part of life, but a life itself and in some sense, an equivalent of the greater one ‘the complimentary life’ as Alice Meynell called it. To reconcile these three facts is the final task of the critic.”

Phyllis M. Jones

[Introduction, *English Critical Essays* Twentieth Century, page xi]

“Criticism is an expression of taste, or that faculty of the imaginative sympathy by which the reader or spectator is able to relive the vision created by the artist. This is the soil without which it cannot flourish; but it attains its end and becomes criticism in the highest sense only when the taste is guided by knowledge and rises to the level of thought, for then and only then, does the critic give us something that the artist as artist cannot give”

J. E. Spingarn

[*Creative Criticism* page 128.]

“The Critic is not artifex additus artifex, but philosophus additus artifex: his work is not achieved, save when the image received is both preserved and surpassed, it belongs to thought, which we have seen surpass and illumine fancy with new light, make the intuition perception, qualify reality, and therefore distinguish reality from unreality.”

Benedetto Croce

[*The Essence of Aesthetic*, : page 94.]

“The only end of writing is to enable the reader better to enjoy life or better to endure it”—Dr Johnson

“The function of criticism is to send people to literature”

Elizabeth Drew [*The Enjoyment of Literature*]

सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसद्व्याख्यं विजयते.

आचार्य अभिनवगुप्त - टीका

અપૂર્ણી લાપામાં વિવેચનનો સાદિત્યપ્રકાર તેના અણતન સ્વરૂપે આગિસાદિત્યની અસર તળે વિકસે છે. સંસ્કૃત લાપામાં કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રયોગ છે, અને એ પ્રયોગમાં નિરૂપિત થયેલ રસમીમાંસા અસાધારણ સૌંદર્યશિલિનિવેશ્યુક્ત છે. આપણા કેટલાક અગ્રિય વિવેચકોએ પોતાના વિવેચનોમાં પ્રાચીન રસવિવેચનો મથોચિત વિનિયોગ કર્યો છે તથાપિ સમમતતા સાદિત્યના આ નીતન પ્રકારનો ઉદ્ગમ પાશ્ચાત્ય વિવેચનપદ્ધતિને જ આભારી છે, એના વિકાસમાં પણ એ જ પ્રેરણાનું પ્રમાણ અલ્પતર છે, અને એ કે એનું અતરમ સાદિત્યના બીજા પ્રકારોની માફક સર્વોત્ક્રમી સમન્વય સાધવા મનથીલ છે, તેપણ અદિરમ ઉદ્ગમને જ અનુસરે છે.

વિવેચન માટેના પાશ્ચાત્ય શબ્દ 'criticism' મૂળે ગ્રીક લાપાનો, શબ્દ છે, અને તેનો અર્થ 'judge' અર્થાત્ મૂલ્યાંકન કરનાર એવો થાય છે. મૂલ્યાંકન એ વિવેચનનું મુખ્ય જુદું જતા આજ મુખી ટકા મેલું અગત્યનું અંગ હોય એક રીતે એ શબ્દનું સામ્યક છે એથી જ એનસાનકલોપીડીયા બ્રિટાનિકાનો લેખક વિવેચનની વ્યાખ્યા આપના 'The art of judging the qualities and values of an aesthetic object, whether in literature or in fine arts' શબ્દો લાપરે છે એટલે કે સાદિત્યની અથવા લલિતકળાની કોઈ પણ રસમયી કૃતિનું ગુણદર્શન અને મૂલ્યાંકન એ વિવેચન છે. આમ વિવેચન માટેનો ગ્રીક શબ્દ મૂલ્યાંકન ઉપર બાર મૂકે છે, તેા ઉચ્ચત્વે સંસ્કૃતમાં મળા આવતા ટીકા, વૃત્તિ અથવા કાવ્ય જેવા શબ્દો નિવરણ ઉપર વિશેષ બાર મૂકે છે. વિવેચનના સામાન્ય અર્થમાં ટીકા શબ્દ વધુ પ્રચલિત છે, અને તે સ્પષ્ટીકરણ તેમજ વિશેષ વિચારના અર્થમાં વપરાય છે.

વિવેચન એટલે દોષદર્શન, એવો એક વિચિત્ર ગ્રમ લોકમાનસમાં પ્રવેશ છે. એટલે જ આપણી લાપામાં મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ ટીકાનો અર્થ 'વિચારાઈ જઈને નિન્દાના કેવળ વિપરીત અર્થમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. અલગત, કાષ્ટ પણ કૃતિ કે કૃતિસમૂહનું મૂલ્યાંકન કરતાં ન્યાય દોષ હોય ત્યાં નિર્ભયપણે એ દર્શાવવાની જરૂર વિવેચનને સિર હમેશાં આવી પડે છે, અને કેટલીક વખત એનો અતિરેક થયેલો પણ જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે 'એડિન્બરો રિવ્યુ'માં જેટ્ટીની સમાલોચનાઓ, જેના પ્રત્યાષાતરૂપે વિવેચકોએ બેન્ગાલિન ડીઝાર્ડલીના શબ્દોમાં નિષ્ફળ સાદિત્યપ્રકાર તરીકેની આખર પણ રજી છે. પણ આવા પ્રત્યાષાતે સત્યના લાગે જ સ્પષ્ટ છે, અને એકદરે વિવેચનનું કામ, એડીસન કહે છે તેમ, અપૂર્ણતાઓ કરતાં સૌંદર્યતરે (excellencies rather than imperfections) શોધવાનું જ વિશેષપણે છે.

કળાકૃતિઓના મૂલ્યાંકનમાં તે તે કૃતિ ગુણવાળી છે અગર દોષયુક્ત છે, એટલે માત્ર અભિપ્રાય ઓપીને જ વિવેચન વિરમી, ન શકે વિવેચનનો વિષયયુક્ત અનેલી કૃતિ જો ગુણવાળી હોય તેા તેમાં ક્યા ક્યા ગુણો છે, અને તેની ગુણમાં શા માટે ગણના થાય છે, એ સ્ફુટ કરવું એટલું જ જરૂરી છે એ જ પ્રમાણે કૃતિમાં દોષ હોય તેા એ દોષ કયે રથળે છે, અને શા કારણે છે, તેનું વિગતવાર વિવરણ પણ અપેક્ષિત છે. આમ જાનના અન્ય પ્રદેશોની માફક વિવેચનને પણ પ્રમાણે વડે જ સિદ્ધ કરવાનું રહે છે, અને આ પ્રમાણેની શોધમાથી જ સાદિત્યશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ થયો છે. સર્વ વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રોની માફક સાદિત્યશાસ્ત્ર પણ નિર્ણયમામી-(Inductive) પ્રક્રિયાનું રૂઝ છે. આ શાસ્ત્રના ધોરણો

કૌતિક સૃષ્ટિના અભારિત નિષ્ક્રો એવા નથી, પણ જાડી પર્યેષણને અતે તારવેલા વૈજ્ઞાનિક દળના સિદ્ધાંતો એવા છે. વળી અન્ય વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોની માફક આ સિદ્ધાંતો પણ વિકાસકર્ષક છે. પર્યેષણની સામગ્રી વધતી જાય તેમ આ સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું જાય. જો કે એના અંતરંગનું જીવાનુભૂતતત્ત્વ ચિરંતન દોષ સંભળે મૂળતંત્ર તે ટકી જ રહેવાનો અને નવેનવે સ્વરૂપે મૂળ સિદ્ધાંતો પુનઃ પ્રસ્થાપિત થવાનું દર્શન આપ્યા જ કરવાનો સિદ્ધાંત અને નિયમ વચ્ચેનો આ ભેદ બરાબર લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે; કારણ કે એ બુલાઈ જવાથી અથવા એની ઉપેક્ષા થવાથી આપણા દેશમાં અને યુરોપમાં પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં લાગે સમય સુધી બહાર અનુભવથી પ્રવર્તેલી એરિસ્ટોટલસનો અંશ *Poetics* એ તેના સમયમાં ઉપલબ્ધ સર્જન સાહિત્યના અનુભવજી ઉપરથી તારવેલા સિદ્ધાંતોના આકરમંથ છે. છતાં એ વાત વિસરી જઈને એને વિવેચનને વેદ અણુવામાં આપવાથી યુરોપીય સાહિત્યને એાછી ક્ષતિ થઈ નથી એથી વિવેચનનું ક્ષેત્ર તે વધુસ્થૂં પણ સજીવનું રવતંત્ર પ્રવાહ પણ ફેટલેક અંશે રૂપાયો - three unitiesના નિયમે નાટ્યસંજીવનને કૃત્રિમતાના ચોક્કામાં જકડી લીધું અલંકારશાસ્ત્ર એ સૌંદર્યનું શાસ્ત્ર છે, એ વાત જુલો જઈને સ્ત્રોત સ્ત્રોત શ્લેષ અને અલંકારોના અઠકલા કરવાના ગિથ્યા પદ્ધતિપ્રધાન વડે ઘરફૂન સાહિત્યસંજીવનનો પ્રવાહ પણ એાછો કલુષિત થયો નથી (જો કે ઝાળિયાં એવા મહાકવિઓ તે કમેાં શાસ્ત્રના અંતરતત્ત્વને જ આધીન રહ્યા છે, ત્યારે કબજે કબજે શાસ્ત્રને વળગી રહેનાર શ્રી હર્ષ જેવાની કૃતિઓ માત્ર ખીન વર્મની જ અધિકારી બની શકે છે, અને તેના કતિને મહાકવિપદ અપાવવાને બદલે બહુ બહુ તે 'નિપુણકવિ' પદ જ અપાવી શકે છે) આમ સિદ્ધાંત અને નિયમ વચ્ચેનો ભેદ બરાબર લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. રમણભાઈ કહે છે તેમ, નિયમો સાહિત્યના આજીવનના આપા, સેથી વગેરે વિશે દોષ, રૂચિના ધોરણોને અનુસરી બદલાયા કરે છે 'સિદ્ધાંતો' સાહિત્યના વસ્તુ પરત્વે દોષ, અનુભવના મનના બાવોને દર્શાવે છે, અને તેથી તે બહુધા અવિચલ રહે છે. વળી સિદ્ધાંતને બહુવચર પ્રચણુથી પરાસ્ત થવાની શા નવા પ્રમાણની તાત્ત્વિક વિચારણામાં અંતર્ગત થવાની અપેક્ષા રહે છે.

એક દષ્ટિએ જોઈએ તો સાહિત્યકૃતિનાં નિર્માણમાં જ વિવેચનની પ્રક્રિયા અંતર્ગત છે. કારણ કે કોઈ પણ લેખક લખતાં લખતાં ફેટલુંક હોડી દેવાનો, ફેટલુંક ફરી ફરી

1 If we call the canons, which concerns such lesser elements as construction of plot, metre, language or diction, and the rest "rules"; and those which concern these essential qualities "principles," and thus make a distinction between "rules" and "principles," we can express the change which has taken place in the spirit of criticism, by saying that criticism tends in an increasing degree to disregard rules, and to concentrate its attention upon principles . . . . . The validity of criticism, therefore, depends upon the capacity to distinguish between the permanent elements which are covered by these principles, and the varying elements which are covered by these rules

W. Basil Worsfold

[*Judgement in Literature*, page 62.]

ધુટવાનો, જે સર્જક બની' તો ચાગ બીજે બદલવાનો. આ સુધારાવધારાપદાનાં મૂળમાં ગ્રહેલી અતઃરુપિતિ' વિવેચનની પ્રક્રિયાને મળતી છે એથી જ કંતઃકવિ કહે છે કે કવિ માત્ર એમ સર્જક છે તેમ વિવેચક પણ છે આ કથનમાં બે કે ત્રણિક સત્ત્વ છે, તોપણ સાહિત્યનિર્માણની - સદચારી એવી આ સદજ્જરુપિતિ વિવેચનનું નામ લાગે જ આખી શાય. વળી આ સદજ્જરુપિતિ માત્ર સાહિત્યનિર્માતાને જ વરેલી છે, એટલે બે એને વિવેચનની પ્રક્રિયા મળીએ તો નિર્માણથી સ્વતંત્ર એવી વિવેચક-શક્તિને પગિદાર કરવો પડે, જે મ્યાર્થ નથી વિવેચનના ઇતિહાસમાં સ્વતંત્ર સાહિત્યનિર્માતા ન હોય એવા સંમથ' વિવેચક પણ થયા છે, અને નિર્માતાઓમાં પણ જાતે સાહિત્યનો અમુક પ્રકાર એટલા હોય, છતાં બિન્ન સાહિત્યપ્રકારનું વિવેચન કરતા - હોય એવા વિવેચકોનો પણ તોટા નથી. આમ સાહિત્યનિર્માણશક્તિ અને વિવેચનશક્તિ એ બે બિન્ન શક્તિઓ છે. હાંબી પરપગએ આ બે શક્તિઓની બિન્નતા એટલી દઢપણે સ્વીકારી કે સંસારના અન્ય ક્ષેત્રોમાં જ્યારે નિર્માતાને જ તે તે વિષયના તજજ્ઞ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, ત્યારે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નિર્માતાથી અતિરિક્ત એવા વિવેચકનું પ્રમાણ બદલવતર ગણાય છે. એટલું જ નહીં પણ કવચિત એક કૃતિનું રદરખ ખુદ સર્જક કરતાં વિવેચક વધુ રકુટ કરી બતાવે છે એમ પણ મનાય છે આ માત્ર પ્રાપ્તપરંપરા છે એમ નથી, પણ એમાં અનુભવના નિર્ણયનું ઇતિહાસદર્શન છે.

આપણે બેયું કે સાહિત્યકૃતિના ગ્રુણરૂપનાં કારણોની તપાસમાંથી વિવેચનના ધારણા જન્મ્યાં, અને બૌદ્ધિક પર્યેષણા વડે તેના સિદ્ધાંતો નહીં થયા. પણ જ્ઞાનના કાંઈ પણ ક્ષેત્રમાં વિચારપ્રણાલી અને દષ્ટિમિન્ડુઓના પ્રકારભેદ કરીને પર્યેષણાનાં દૃશ્યસ્વરૂપોની અનેકવિધતા રહેવાની જ. આમ 'નાસૌ મુનિ. મસ્ય મતં ન મિત્તમ્' એ કહાને વટાવી ગયા પછી પણ એક જ જુદની વિવિધ શાખાઓ જેવી સાસ્ત્રની પણ જુદી શાખાઓ હોવી અનિવાર્ય છે આપણા પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રની રસ, ખરતિ, અલંકાર, રીતિ, વક્રોક્તિ, ઔચિત્ય, એવા વિવિધ પ્રણાલીઓ છે અને એમાંની એકથી વધુ પ્રણાલીઓ એક જ રચણસમયે સાથેલાગી પ્રવર્તમાન હોવાના પ્રમાણો પણ મળે છે ઉપરાંત રસનિષ્પત્તિને જ કાવ્યની ચરમસિદ્ધિ માનનારાઓમાં પણ એ નિષ્પત્તિની પ્રક્રિયા પરત્વેની સમજ કેવા જુદા પ્રકારની હતી, એના ઓછામાં ઓછા પાંચ વાદ તો ભગતનાટ્યશાસ્ત્રની 'અભિનવ ભારતી' નામની ટીકામાંથી મળી આવે છે. પાશ્ચાત્ય વિવેચનસાહિત્યમાં પણ Classicalism અને Romanticismની બે સમર્થ' કાખાઓને ખાદ કરતાં પણ, જુદા જુદા વાદોનું જાણે કે આખું જગલ જ છે આમ વધુમાંથી થોડી કાખાઓનો ઉલ્લેખ કરીએ તોપણ ઓછામાં ઓછો સાનઆક મુખ્ય વિવેચનપ્રણાલીઓને તો મજાવવો જ પડે

આટલા વિવિધ વાદોમાંથી કેના સિદ્ધાંતો સ્વીકારવા, અને કેના છોડી દેવા એ સાહિત્યશિક્ષા માટે વિચારગ્રુણોનો વિષય બની જાય છે આના પ્રત્યાપાતરે વિવેચનના કાંઈ પણ વાદમાં પડ્યા વગર સમર્થ' સાહિત્યકૃતિઓનો સોષો સ પક' સાધીને એનાં પુન પુન પગિચીલન વડે તે તે કૃતિનું અંતસ્તમ દાઢ' પામી એમાંથી જ પોતાના ગચ્છનાં ધોગણો ગચ્છનાં એ ગાજમાર્થ છે, એમ પણ ધણીને લાગ્યા વિના રહેશે નહીં. આમાં કરી અનુપ-પતિ નથી, એટલું જ નહીં પણ, પ્રત્યેક સાચા સાવધને સાહિત્યશાસ્ત્રની વિવિધ શાખા-

એના એકાંતો પાર પામ્યા પછી પણ પોતાની રસવૃત્તાને કેળવવા માટે સમર્થ સાહિત્ય-કૃતિઓના સ્વતંત્ર પરિશીલનની સલાહર્પણ રહેવાની જ. એમ છતાં ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓનું નિઃસ્વ સમીક્ષ, એ રહસ્યોમાંથી ફક્ત થતાં સંયોગનાં સમવિષમ બેદ સમજવા, અને એમાંથી શિક્ષાની તારવણી કરવાની શક્તિ માત્ર પર્યાપ્તકાને જ વરેલી હોય છે. આવા પર્યાપ્તકાને દષ્ટા કહે છે, અને સ્વ. ગોલ્ડસ્મિથએ એમની 'સાક્ષર જીવન' નામની સમર્થ સાહિત્યકૃતિમાં આવા દષ્ટાએનાં લક્ષ્યબુદ્ધતા, લક્ષ્યદષ્ટા, પર્યાપ્તદષ્ટા વગેરે લેટે પાડેલા છે. વાચક માત્ર આવો દષ્ટા હોઈ શકે નહીં, એથી આસવાદ્યને પ્રમાણ ગણવાની પ્રાચીન પદ્ધતિને સ્વીકારી, વિના છુટો જ નહીં. સામાન્ય વાચક કે બાલકની રસનાં ધારણા સ્વતંત્રપણે ગ્રંથોની આ અસંકલિતમાં જ વિવેચનાશાસ્ત્રના અસ્તિત્વનું સાર્થક છે એક વિદાને વિવેચકને સમજાવે એવી એ ભાષ કરી છે, પણ આ દષ્ટિએ વિવેચકને બાલકનો 'નરેન્દ્ર વિદ્યાબંધુ' અવસ્થા ગણાવી શકાય.

વળી અનુભુકને એ પણ બચાવવા વિના રહેશે નહીં કે મૂલ્યાંકનનાં દૃષ્ટિનિર્દુષ્ટો સહુનાં જિન્ન હોવા છતાં એમાં વૈષમ્યને મુકાબલે સમિત્વરચનાં તરતો પણ થઈ શકે, અને સમર્થ સાહિત્યકૃતિઓને ઉત્કૃષ્ટ ગણાવવા પરત્વે 'પર્લુઅર' સૌ સહમત છે. અર્થ એ થયો કે પ્રત્યેક વાદમાં આંશિક હત્ય છે, અને સત્યના એક અમુક અંશ ઉપર કાર મૂકનાથી તે તે વાદ ઉદ્ભવ્યો છે એટલે કે પ્રત્યેક વાદ સૌદર્યને અમુક રીતે એવાની માત્ર એક રીતિ છે. આ વિચારબુદ્ધિને આગળ લંબાવીએ તો એમ પણ કહી શકાય કે વિવિધ વાદો એક ને એક વરતુનું જણે કે જુદાં જુદાં શબ્દો વડે કથન કરે છે. એ શબ્દોમાં કેટલાક મળતા છે, તો કેટલાકને અન્યોન્યપૂર્વક તરોફ લઈ શકાય તેટલા તે નજીકના છે. એક લેક્ચરરે જણાવે તો 'પર્લુઅર' અનિર્મિત સાહિત્યકૃતિઓમાં જ ઉત્તમ રસપ્રતીતિ થાય છે, એટલે કે આ દૃષ્ટિએ રસવાદ અને જનિવાદનું સામંવય સ્થપાયું ગયું શકાય. વળી આમાં જ આનંદશબ્દે બતાવ્યું છે તેમ, "એક જ કૃતિને સહૃદયોએ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિનિર્દુષ્ટો *Classical* કે *Romantic* કહી છે" એટલે વર્ગીકરણનો આધાર દૃષ્ટિથી પર નહે છે આ વિવિધ દૃષ્ટિકાણો જ સાહિત્યની લોકાત્મતા બતાવી આપે છે. સત્યની માફક કલાકૃતિનું સૌદર્યજનન પણ અનિર્વચનીય છે, અને આ લોકાત્મતા કથન માટે સામાન્ય વાણી જણે કે અપર્યાપ્ત છે એથી જુદા જુદાં શબ્દો વડે — અને ધણી વખત વિરોધાભાસી શબ્દો વડે — એકને એક વરતુને એ કથા કરે છે, અને છતાં જણે કે એને સતોષ વળતો નથી એટલે યુગે યુગે નવા નવા શબ્દો બાધા જ કરે છે, આમ અન્ય શાસ્ત્રીની માફક વિવેચનશાસ્ત્રના પણ વિવિધ વાદોથી ભાષ્યવાની જરૂર નથી. માત્ર એ દરેક વાદના દાઈ સુધી પર્યાપ્ત, તો સહૃદયતાના પાતરમાં સૌને ફાળો રહે, અને આ રીતે સહૃદયતા ધણી સમૃદ્ધ થાય આથી જ સાહિત્યની ઐતિહાસિક આગેવાના અભારીને ઉપાકાર છે તેમ વિવેચનનું ઇતિહાસજનન પણ એ અભ્યાસનું સહચારી અંગ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિવેચનનો ઇતિહાસ એ સાહિત્યના ઇતિહાસનું પૂરક અંગ છે, એની તાત્વિક અનુપૂર્નિ છે.

વિવેચન જેને અનેક વાદોથી વદવા મળે છે, એ સાહિત્યનું સૌન્દર્યતરંગ શ છે, અને સામા છે, એની વિચારણા સાહિત્ય માત્રનાં જન્મના પ્રધાન ઉદ્દેશ તરફ આપણને લઈ જાય છે. જનસમજના યજ્ઞ આદિ ધણા હેતુઓ ગણાવનાં મગમગ વ્યતીર્ણિતવો-

પદેશયુક્તે' પર આવી અટકે છે. આમાં ઉપદેશનું તત્ત્વ એ વસ્તુ (matter, content) સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તો કંતાની માફક રસિકતાથી તે આપવાની રીતિનો એનાં સ્વરૂપ (form) સાથે સંબંધ છે. એટલે કે સાહિત્યતત્ત્વની વિચારણામાં વસ્તુ અને તેની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ એ બંનેનો સમાવેશ તો ઝાઝામાં ઝાઝો હોવો જ જોઈએ. હવે ઉપદેશ એટલે શું ? અને શા માટે ? એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જોઈએ છે મનમટ કહે છે કે રામની માફક વર્તવું અને રાવણની માફક ન વર્તવું એનું મત્તન તેનું નામ ઉપદેશ તો આમાં રામની માફક શા માટે વર્તવું અને રાવણની માફક શા માટે નહીં એ પ્રશ્ન અત્યંત છે. લેખકના કાર્ષ્ણિક અનુભવ અથવા જીવનદર્શનમાંથી જ આ પ્રશ્નો જવાબ મળી શકે. નિર્માતાને એવો કાર્ષ્ણિક પ્રશ્નદ અનુભવ થયેલો છે (જે અત્યંત સચોટ હોવાને કારણે એનું પોતાનું આગલું જીવનદર્શન ખતી ગયેલું છે) જે વડે તે રામનાં વર્તનને અભિમત માને છે, અને તે એટલી દહે કે પોતાના હૃદયમાં રમી રહેલા એ મનોભાવને અન્ય હૃદયમાં સંક્રાંત કરવાની એને સ્વાભાવિક પ્રેરણા થાય છે આમ ઉપદેશ એટલે સ્વાનુભવનું અન્ય હૃદયમાં હિંમોધન એટલે કે જે મનોભાવો નિર્મૂળતા પોતે પોતાના હૃદયમાં અનુભવતો હોય એ બધા જ વાચકના હૃદયમાં ગમન કરવાની પ્રક્રિયા ખીજી શબ્દોમાં કહીએ તો, અમુક વિષય પરત્વે પોતાને જે જે સંવેદનો થયેલાં છે, તેની સમગ્ર સંબંધનાં સ્વરૂપ તે અનુભવ, અને એનાં જેવા જ અથવા એને મળતાં સંવેદનો — સમસંવેદનો — અન્ય હૃદયમાં સરકુરિત કરવાની ક્રિયા તે અનુભવની સંક્રાંતિ યા ને ઉપદેશ વળી અનુભવની આ સંક્રાંતિ સૌંદર્યનિષ્ઠ હોય — એમાં કંતાસંમિતતા હોય — તો જ એ યથાર્થ અને આમ સાહિત્ય એટલે અનુભવની સંક્રાંતિનું સૌંદર્યનિષ્ઠ શબ્દસ્વરૂપ એટલે સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા.

પણ પ્રશ્ન યશી કે અનુભવ તો અનેક વિષયના અને અનેક જાનના છે, એમાંથી સાહિત્યનિર્માણ માટે સમુચિત અનુભવ કોને અબુલો ? એનો જવાબ ટૂંકમાં આપવો હોય તો કહી શકાય કે જે અનુભવ સ્પષ્ટ હોય એટલે કે જે અનુભવ નિર્માતાના મન અને હૃદયનો પૂરેપૂરો કબજો લે તેવો અનુભવ સાહિત્યનિર્માણના અપગાં બાવે, આવો અનુભવ સ્વાભાવિક રીતે જ મૌલિક અને વ્યવહારથી વિલક્ષણ હોવાનો જ અનુભવ શબ્દથી અનુભવનો પ્રકાર અહીં અભિપ્રેત છે, પછી એનો વિષય અને તે હોય, કારણ અસાચ સૃષ્ટિમાં એક પણ પદાર્થ એવો નથી જે સાહિત્યનિર્માણની મર્યાદા બહાર હોય વળી એ અનુભવ એવો હોય કે નિર્માતાના હૃદયમાં જોડા સંવેદનોદાગ એ છેક અતસ્તરવ સુધી પહોંચ્યો હોય એટલે જ્યારે એની કળાકૃતિરૂપે અભિવ્યક્તિ થાય ત્યારે નિર્માતાના અખિલ આત્માનો એમાં આવિર્ભાવ હોય કાર્ષ્ણિક પણ અનુભવ નિર્માતાના આત્મતરવના આવિર્ભાવરૂપે અભિવ્યક્ત થાય ત્યારે એની વિશિષ્ટતામાં સહેજે વ્યાપકતા પ્રકુરિત થવાની જ જેથી અન્ય હૃદયનાં અત્યંત સુધી પહોંચી એમાં સમસંવેદનો જન્મે છેટલી દહે એનું સાધારણીકરણ તો થયું જ હોય એટલે કે આ રીતે બે આત્માઓનું એવા પ્રકારનું તત્ત્વનુસંધાન થાય કે જે વડે એકનો અનુભવ અન્ય સંગોપાંગ આત્મસંસાર કરી શકે; જાણે કે નિર્માતાનો અનુભવ વાચકના ચિત્તમાં પુનઃનિર્મિત થાય અનુભવની આ સંક્રાંતિ કાર્ષ્ણિક આત્મા એક એક રચણથી ઉઘાડી બીજે રચણે રાખીએ અને ત્યાં તે ફાલેફાલે તેટલી 'સંપૂર્ણ' થાય કોયે આને Imaginative Reproduction — રૂપનાત્મક પુનરુત્પાદન — કહે છે.

અપૂર્ણ]

પરમાણુશક્તિનું અવિધ્ય

ડા. યશવંત ગુ. નાથક

પરમાણુ બોમ્બે આખા જગતમા પ્રચલ ક્રાંતિ આણી છે. દરેક દેશના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો પણ અનેક રીતે પરમાણુ બોમ્બની સાથે સંકળાયેલા છે. બે પરમાણુ બોમ્બનો ઉપયોગ અવિધ્યની દ્વારમાં વળ્ય ન થવાનો હોય તો મોટા સહેજના વિદ્યાસને અટકાવી તેનું વિસ્ફોટ કરવું પડશે. એ સાથે ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને પણ વિકેન્દ્રિત કરવી પડે. બે પરમાણુની શક્તિનો માત્ર મહારને અર્થે જ ઉપયોગ થવાનો હોય તો જગતનું અવિધ્ય બહુ કાળુ જ લેખાત આવે છતાં એની ઊજળા બાજુ પણ છે. જેમ દારૂગોળો અને રેફ્રેક્ટ પદાર્થોનો ઉપયોગ સંહારને ખસે રસ્તાઓ બનાવવામાં, દનસો બનાવવામાં વગેરે અનેક ઉપયોગી કાર્યોમા પણ ચર્મ ક્ષેત્ર છે તેમ પરમાણુની શક્તિનો પણ ખીણ અનેક રીતે વ્યવહારિક, ઔદ્યોગિક અને વૈદિક ઉપયોગ ચર્મ ક્ષેત્ર તેમ છે. અવિધ્યમાં ક્રાસો, પેટ્રોલ અને વીજળીક શક્તિને બદલે વ્યવહાર અને વાહનોમાં પરમાણુ શક્તિનો ઉપયોગ થવાની પૂર્ણ શક્યતા છે.

ડા. બોસ્ટ નામના પરમાણુ શક્તિના સંશોધનમાં કામ કરતા પૂરકહેતનના વૈજ્ઞાનિકના મતે આવતાં ૧૬૨. થી -૧૬૬ વર્ષ સુધીમાં કોલસાથી શક્તિ પેદા કરવાને બદલે પરમાણુ-શક્તિથી શક્તિ પેદા કરવાનું શક્ય થશે. દરેક ઉદ્યોગમાં પરમાણુશક્તિ મહદરતે કૃત્રિમ આપશે એમ નિશ્ચિત લાગે છે. સૌથી અગત્યનો ઉપયોગ વાહન વ્યવહારમાં એટલે કે આમગાડી, સ્ટીમર અને વિમાનના વાહકનળીમાં થશે. પરમાણુશક્તિથી મોટરો ચાલશે એવું બહુ શક્ય લાગતું નથી.

પરમાણુશક્તિથી અનેક રજુ જેવા વેશન પ્રદેશોમાં પણ પ્રચલ શક્તિ પેદા કરનારાં સાધનો ઊભાં કરી શકાશે, અને કેટલાક તર્ક કરનાર મોઢા એમ પણ માને છે કે પરમાણુશક્તિની મદદથી રજુના પ્રદેશોને પણ એતાપ્રધાન પ્રદેશો બનાવી શકાશે.

પરમાણુઅનનક્રિયામાંથી પેદા થતા રેડિયમગુણી પરમાણુ સામાન્ય તત્ત્વમાંથી પણ બનાવી શકાય છે. એવાં તત્ત્વો સામાન્ય તત્ત્વથી સહેજ જુદાં પડે છે પરંતુ તેમના રાસાયણિક ગુણધર્મો તેવા જ રહે છે. આવાં તત્ત્વોની મદદથી સરીરની અનેકવિધ જીવન ક્રિયાનું પૂરકરજુ કરવું સહેલું બને છે. દાખલા તરીકે એવું માનવામાં આવતું હતું કે મોહીના રક્તકણમાં રહેલાં સોડિયમ તત્ત્વ (મીઠાની ધાતુનું તત્ત્વ)નું પ્રમાણ હમેશાં તેટલું જ રહે છે અને તેથી રક્તકણોમા નવા સોડિયમના પરમાણુ દાખલ થઈ શકતા નથી. આ મટનાની તપાસ પરમાણુની અનનક્રિયામાંથી પેદા થતા રેડિયમગુણી સોડિયમના પરમાણુ સાદા સોડિયમના પરમાણુથી જુદાં પડે છે, કારણ કે એ પરમાણુમાંથી થોડાં વિવેક માટે વીજળીના કણો અને ગ્રાન્સ દિરેલો નીકળ્યા કરે છે. આ ઉપરથી આપણે આંતર સોડિયમ તત્ત્વનાળું મોટું ખાઈએ અને પછી સરીરના જુદા જુદાં ભાગનાં સોડિયમ રક્તકણોની તપાસ કરવાથી તેમાં નવા રેડિયમગુણીનાં મીઠાનું તત્ત્વ દાખલ થયું કે

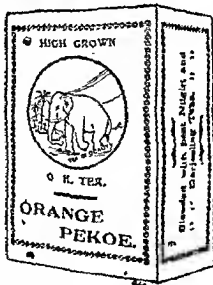
નથી તે ખરર પડશે. આ રીતે શરીરમાં ચાલતી બીજ અનેક ક્રિયાઓનો અભ્યાસ રેડિયમકણી પદાર્થો વડે થઈ શકશે. આ પ્રકારની માહિતી મળવાથી ભવિષ્યમાં શોધક તત્ત્વની મદદથી (દા ત હવા, પાણી અને વૃત્તો) જે દરેક પ્રકારનો ખોરાક પણ બનાવી શકશે.

સુક્રદેવનમાં જે પરમાણુની શોધખોળ માટેની પરમાણુ-મશીન લેખી કરવામાં આવ્યેનાર છે તેનો ઉપયોગ વીજળીકે સક્રિય પેદા કરવામાં થનાર છે. આમ છતાં ત્યાં પરમાણુ-મશીનો મુખ્ય ઉપયોગ તો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનો જ રહેશે અને જે સક્રિય પેદા કરવામાં આવનાર છે તે આડકતરા ઉપયોગ માટે જ રહેશે. મોટા પાયા ઉપર ઔદ્યોગિક સક્રિય પેદા કરવાનાં સાધન તરીકે પરમાણુસક્રિયનો ઉપયોગ કરવાને માટે બીજા અનેક પ્રયત્નો ઉત્કલ લાવવો પડે તેમ છે. પરમાણુસક્રિયનો કાલસાને બદલે ઉપયોગ કરવાની બાબતમાં અમેરિકા કદાચ પહેલ ન પાડે કરે કાગળ કે ત્યાં કાલસાનો અખૂટ ખનીજ લાંકા છે ઇંગ્લેન્ડ આજે કાલસા બધાવવાની પ્રવૃત્તિમાં છે કારણ કે એની કાલસાની ખનીજસંપત્તિ ઓછી થતી જાય છે. આ કારણથી ઇંગ્લેન્ડ કદાચ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં પરમાણુસક્રિયનો ઉપયોગ કરવાનું બજારી પણ શોધી કાઢે. ફ્રાંસમાં કાલસાની અછત હોવાથી એ દેશને પરમાણુસક્રિયની જરૂરિયાત વધુ છે.

જે પરમાણુસક્રિયથી ચાલતાં નાનાં યંત્રો શક્ય બનશે તો તેનાથી એક મહત્ત્વનો ફાયદો એ થશે કે આપણે હવાની ઉપર આધાર રાખવો ન પડશે. બાજુ મોટામાં, વિમાનમાં અને રિસલ યંત્રોમાં જે ખતીજતેલો ખાજવામાં આવે છે તેની દહનદિપ્તિનો આધાર હવાના ઓક્સિજન ઉપર રહે છે. બધી જિંદગીએ જીવતા વિમાનોમાં પૂરતો ઓક્સિજન મેળવવાનો એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન રહે છે કારણકે જેમ જીવે બધાએ તેમ હવામાં ઓક્સિજનનું પ્રમાણ ઘટે છે. હવે જે વિમાનની ઝડપ વધારવી હોય તો જેમ બને તેમ પાતળી હવામાં એટલે કે બધી જિંદગીએ વિમાન ઉડાડવું સારું. આ બાબત પરમાણુ-યંત્રો વડે પાર પડી શકશે કારણ કે પરમાણુ વડે પેદા થતી સક્રિયતા આવા ઓક્સિજન ઉપર રહેતો નથી.

બીજો પ્રશ્ન બળતણના વારવાર પૂરા પાડવાનો છે. દરેક વાહનની બળતણ લેવાની સક્તિ મર્યાદિત હોય છે એટલે બળતણ પૂરું થાય ત્યારે મોટર, વિમાન કે બીજા યંત્રો નવું તેલ લેવું જ પડે છે. પરમાણુ-યંત્રોમાં આ પ્રકારે વારવાર બળતણ લેવાનું રહેશે નહિ કારણકે પરમાણુની ક્રિયા થયેા લાભો વખત એકધારી ચાલ્યા કરશે અને બધાં લાભો કાળ પછી જ અદરનું પરમાણુ-બળતણ બદલવું પડશે. આવા યંત્રના ફાયદા અને ગેરફાયદા પણ છે. લગભગ ૮ સમયમાં પરમાણુસક્રિયથી ચાલતાં યોજના એક ભારે અનિષ્ઠ યર્ષ પડશે, બ્યારે શાંતિકાળમાં આવા વિમાનો દુનિયાના અનેક દેશોની મુસાફરી અટકાવી વિના ઝડપથી કરીને અનેક વસ્તુઓ ધુગવઠો ઝડપથી પહોંચાડી શકશે ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેવા પ્રદેશોમાં વસવાટ કરવાનું અને ત્યાં પરમાણુ-યંત્રથી ચાલતાં વિમાન વડે ત્યાંના વાહન ભવકાર અત્યંત માણુ રાખવાનું શક્ય બનશે.

પરમાણુશક્તિથી ખાસ કામદો તો ખનીજતેલોની સપત્તિ ના હોય તેવા દેશોને સૌથી વધુ યોગ્ય. આને દિંદ અને જર્મની જેવા દેશોને ખનીજતેલો માટે પારદા દેશ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે, અને કાર્થ પણ લગાડમાં હારવું કે જીતવું તેનો આધાર ખનીજતેલ પેદા કરનારા દેશની વસ્તુ ઉપર રહે છે. જ્યારે પરમાણુશક્તિથી માલતી યાંત્રિક સાધનો પેદા થશે ત્યારે એક દેશની બીજા દેશ ઉપર જે સરસાઈ છે તે ધણે અંશે ઓછી થશે. આનું કારણ એ પણ છે કે પરમાણુશક્તિને માટે જોઈતું પુરોનયમ દુનિયાના દરેક દેશમાં વતેઓછે અંશે મળી આવે છે. દિંદમાં થોડિયમ નામના ખનીજનો ખૂબ મોટો જથ્થો છે અને જે એ તરતનાં પરમાણુનો ઉપયોગ કરવાની રીત મળી આવે તો દિંદ પરમાણુશક્તિની કાચી ધાતુની ખાખતમાં તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ શકે અને ધણા દેશોમાં થોડિયમના પરમાણુ ખનિત થઈ શકે કે નહિ અને તેમાંથી પરમાણુશક્તિ પેદા થઈ શકે કે નહિ તેના પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. દિંદે પણ એ દિશામાં ખાસ શોધખોળ કરવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ, કારણકે તો દિંદનું યાંત્રિકખજ દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ થઈ જાય તેવો સંભવ છે.

આ ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા માટે

ઓ. કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે

એકી અવાજે વખણાયેલી

ઓ. કે. ઓરેન્જ પેકો

આ પીઓ.

એજન્ટ : જહાંગીર બ્રધર્સ : રોસલ સાહે : અમદાવાદ

પુસ્તક - સ્વીકાર

[આ અઢ્યો અને પુસ્તક સ્વીકારતું આ પાતું સહ કરીએ છીએ. અઢની પુઢસ ય્યા ય્યા હોવાથી વિસ્તૃત સમાયોચના માટે અવકાસ નથી પલ્લુ હવેથી ને પુસ્તકો અમને મળશે તેમની સ્વીકાર નોઢ હર અઢમા છાપીછું. આશા છે કે લેખકો અને પ્રકાશકો પોતાના પ્રસિદ્ધ યતા પુસ્તકો નિયમિત રીતે મોકલી આવશે —સંસ્થાપક]

આધ્યાયી આનંદશંકરભાઈ

લેખક : રતિવાલ મોઢનલાલ ત્રિવેદી
પ્રકાશક : એન. એમ ત્રિપાઢી લિઃ : મુંબઈ ૨
કિંમત રૂ. ૨-૮-૦૦ પાના ૨૧૬

ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ

અપાઢક : નરુભાઈ રાવળ
પ્રકાશક : શ્રી પાઠલુ વિદ્યાથી મહળ
ડા. પઢયા અવધાસ ચુઢ, પાઠલુ
કિંમત રૂ. ૨-૮-૦૦, પાના ૨૩૦, ફોટા ૭

ગ્રેસિમ-પઢી

લેખક : ડા બર્નેસ અનુ : સલારિયા
પ્રકાશક : લુઢાવાઈ અમરશી સાઢ, સાત્રમતી
કિંમત રૂ. ૦-૨૪-૦૦ પાના ૫૬

મહાવીર સ્વામીના અતિમ ઉપદેશ

અપાઢક : ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઢ, અમદાવાદ
કિંમત રૂ. ૭-૦-૦૦ પાના ૨૭૮

શ્રી ગોતા પાઢમાળા

પ્રયોજક : પુરુષોત્તમ સાલુજી પરીખ
પ્રકાશક : નડાસહર હગનલાલ અધ્યાય, અમરેશી
કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦૦ પાના ૧૫૫

વક્તા કેમ થવાય ?

લેખક : સતીરાચંદ્ર હેરાઈ
પ્રકાશક : જ્ઞાતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
કિંમત રૂ. ૨-૮-૦૦ પાના ૨૬૬

સાત ચરિત્રો

લેખક : નગીનદાસ પારેખ
પ્રકાશક : કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ
કિંમત રૂ. ૨-૧૨-૦૦ પાના ૧૩૨

લક્ષ્મીની પરીક્ષા

લેખક : ડાગોર અનુ : નગીનદાસ પારેખ
પ્રકાશક : ગુજર ગ્રંથસન કાર્યાલય અમદાવાદ
કિંમત રૂ. ૨-૦-૦૦ પાના ૧૭૮

પંચ કૃત

લેખક : ડાગોર અનુ : નગીનદાસ પારેખ
પ્રકાશક : કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ
કિંમત રૂ. ૨-૮-૦૦ પાના ૨૦૮

રાજહંસ-કૃત અને સુરસાગર
સાહિત્યાલય પ્રમાણિત પુસ્તકો

યોગેશ્વર કૃષ્ણ (૬ ભાગમાં)

- (૧) ગોકુલેશ રૂ. ૩-૮-૦૦
- (૨) રાસેશ રૂ. ૩-૮-૦૦
- (૩) મધુરેશ રૂ. ૩-૮-૦૦
- (૪) દ્વારિકેશ રૂ. ૪-૮-૦૦
- (૫) બીતેશ રૂ. ૪-૮-૦૦
- (૬) યોગેશ રૂ. ૩-૮-૦૦

રાસ રમણુ મુ. કિ ૨-૪-૦૦ પા. ૬૪
રાજપાલતી કિ ૩-૧૨-૦૦ પા. ૧૮૨
મધુચ-રાસ બ સરી કિ. ૨-૪-૦૦ પા. ૫૦
આમડાની ગોરી કિ ૨ ૧-૦-૦૦ પા ૬૪

૧ પાત્રો :

પાંચી વેદુણા—ઇદેરની ફાતજુવાળી વાપરજુ.

પ્રતિભા વેદુણા—૨૩૦૬ બનેલી પાંચી જ.

અંદ્રમણિ—ઇદેરની કોલેજનો નૃવિદ્યાનો પ્રોફેસર.

માસાંભા—અંદ્રમણિનો માસી. ધરે કોણુ કોઈ નથી.

હરિચંદ—અંદ્રમણિનો કાચમનો મિત્ર. બંને સાથે જ રહીને ધારા પડે, યાજ્ઞનામો વિચારે.

ધરવાળો—પાંચીનો વર.

૧ પ્રસ્તાવના

- મળી, ચરી અને કદ આ ત્રણની નામિકાને પણ એક જ થયું છે, એટલું બતાવવાનો એમા હેતુ છે.
  - ક્રિયા કરતાં યજ્ઞોનું સામાન્ય જ થયું જાયે અહીં થયું છે કતાં જ ક્રમગતિને સતોષ નેટલી ક્રિયા મળી રહેશે.
  - આમા બનાંડ ચોની અસર માલમ પડે, જાંડી જીડી અને મૂળમળ, તે કોઈ બતાવે, ન થે બતાવે; પટેલામા ઇરમાકું પડે; બીજામા મનને કંઈ રહી જાય, તેથી જ એના કલ્પેમા કથો છે.
- સાલિય આપવાની સાથે એમાં એકબીજા જ સંક્રિયમાનતાએ લોકો સાથે સ્પર્શ કરાવવાનો પણ હેતુ છે એ છે મનુષ્ય-વિદ્યા, (anthropology)—ખરી રીતે મનુષ્યમાનવવિદ્યા (anthropometry) આ વાચીને લોકો એના તરફ દૈશ્ય તેા સૌમામ
- હવે વાચી શકો છો. વાચી રહ્યા પછી આ પ્રસનો જવાબ લખતે : “કેમ કેહું લાગે છે ?” જવાબ :

મળી

[જુલાઈ માસ છે એ દિવસથી ધોધમાર વરસાદ પડે છે આજે જ અટક્યો નથી સ્વિચાર છે ધોધપણ લોક છેવટે કયા તો નીકળે જ ને ૨ વરસાદ થોડો થાય એટલે રહી રહી બહાર નીકળે, વધારે પડવા માટે એટલે શુભાર્થા ધારા પ્રમાણે બધ રહેલી દુનિયાના છાંનો આશરો થે આ પ્રસંગ પણ એવી જ જગ્યાએ બને છે.

કેટલાક છત્રીવાળો તેા કેટલાક વજર છત્રીનો માણસો ત્યા ફાન આગળ ભેગા થયા છે ફાનને પગથીએ નવરા પાદીવાળાઓ એસી રહ્યા છે ફાતજુવાળીઓ પણ કેટલીક ફાનની ચોચે જિભો છે. એટલામા જ વરસાદમા ચાલવાની માયાકૃતી જનતા એવરકોટ અને કવર્ડ-હેટવાળા આપણા પ્રોફેસર ત્યા ફાન નીચે ચાલી આવે છે એ લોકો તરફ નેષા કરે છે ને લોકો એસમાં આવતા વરસાદને જીએ છે]

* વેદુણા, વાપરીમાં અટક દોષ છે.

એક મરાઠી બાઈ—ઝાહો કાય પાઉપ પાતે ?

હોમ હોલેજનો વિદ્યાર્થી—અરે બે દિવસથી કૂતંગ ગિલાઈ વરસવા મહિમા છે !
પાછો કાલે પીરીઅઃ . . . .

પ્રોફે—(આ પ્રયોગ તરફ હોઠ કાઢે છે) ઝાહો બાઈ ! તમે ચિત્પાવન બાહ્યુ છો ને ?

મં બાં—અરે, તમને ..તમે...આહા, હોય, તેનું શું ?

પ્રોફે—ના ના આ તો ખાલી કેમ બાઈ, આ છોકરી તમારી કે ?

માણુસ—ના, મારી નાની જાણી છે, લોકામાં કંઈ બહુ રસ બધ રહ્યા છે !

પ્રોફે—એ તો અમરતુ જ. તમારા સસરા એમના કુટુંબ સાથે લગભગ ફરીકે વર્ષ આફ્રિકામાં રહેલા ને ?

માણુસ—લગભગ નવ વર્ષ. મંજળદાસ કાપડિયા તે મારા સસરા તમને એમની ક્યાંમો જોળખાયું ?

પ્રોફે—જાની જોળખાયું ! આ તો લાગ્યું તો તીર .....

માણુસ—એમ છેક કંઈ હોય ? (આનાનાં તથુ....આનાના તથુ એમ વરસાદમાં ખૂબ મારતી પાંચીને) કેમ રે પાંચી, આજે તારું કંઈ અપતું નથી લાગતું

પાંચી—અરે આ વરસાદમાં શું વાત કરું, શેઠ આ બધા કામશે ભીંજાયા આ હેટવણા શેઠ કંઈ લોકાને બહુ જોળખતા લાગે છે.

પ્રોફે—ઝાહો કેમ શીમાન ? તમે કેવા નાગર છો—હું બૂલી ગયો

બીં માં—પણ મેં તમને જોયા નથી તમે મને ય આગળ જોયા હોય એમ દેખાતું નથી તો ફટ ફટને જોળખતા હો એમ કેમ પૂછી મારો છો કે હું કેવો નાગર છું ? તમે કેમ જણ્યું કે હું નાગર છું ?

મરાઠી બાઈ—અરહી વેઠા મારખ્યા દીસતો

પ્રોફે—હ, મને લાગ્યું તમે નાગર જ હોવા ભેંઈએ બૂલ હોય તો માફ કરો

બીં માં—ના, કંઈ બૂલ તો નથી જણ્યું કેવી રીતે ? હું વાનગરો છું

પાંચી—અરે વાહ, આ તો કમાલ કરે છે !

પ્રોફે—એ જણવાની પથ રીતો હોય છે ચાવીઓ હોય છે ચાવીઓ ચાવી લગામો કે જવાબ જડ્યો જ છેને કોણ કંઈ જાન્યો છે તે હું કહી આપું નામગને કાવરમયી જુલ પાડી આપું. આંખ મીચી કાઢને માથે હાથ રાખી તે જૂઝરાતો છે કે મદામનો, આદિવાસીને કે ઢેઢાને, જોળખી કાઢું. કાનાં મા-માપ ક્યારે ક્યાં મેળાં તે તેનાં છોકરાં ઉપરથી હું જણી શકું. વળે .

પાંચી—આ મુઝો તો કીક વાતો કરી રહ્યો છે.

પ્રોફે—મુઝો મુઝો જાની કરે છે ? ધોળા બોટાદનો વાપરીવાડો ફહેળના તરફથીરમા આજુવા બેઠી છો, બાઈ ?

પાંચી—જેવું શેઠ, આમણે તો' અને ય જોળખી કાઢી. હું બોટાડની છું એમ કહી આવ્યું.
આણસ—તારો છે કાંઈ જાનુગર સરખો જ. નહીં તો મારા સસરાની બુસાફરી ક્યાંથી
કહી આવ્યો? તું પાંચી વાપરણુ છે એમ કેમ કહી શકે? માન ન માન પણ કેંઈક
જણે છે ખરો.

પ્રોફે—હા, ના શેઠ, જાનુઆરુ કંઈ નથી આ પાંચી જ ને? એને ય હું આ દસવીસ
દિવસમાં સીખવી દઈ શકું એમ છું છે વિચાર?

આણસ—અરે, ચાલો આ વરસાદ તો રહી ગયો. મારે જવું જોઈએ. (પાંચી તરફ જોઈને)
કાલે જરા તે ખાણુથી નીકળી જજે.

(નિષ્ક્રમ)

[વસાફરની બધા જ નીકળે છે. પાંચીના ઘાટીલા, હુદણાવાળા અંગે સહેજે જ
લોકોની નજર ખેંચે છે]

પ્રોફે—(જાતે જ) અરે, જ્યાં જ ગયા. ચાલો, આપણે શું? આમ રખડવામાં ય
હીક રહી યાય છે. પણ પેલી કીકકીક ઊપડના રંગની અને તીણા નાકવાળી બાઈ
કંઈ પાળખી ગઈયો નહીં, પહેરવેશ ઉપરથી...પણ પહેરવેશ ઉપરથી તો ગમે તે
કહી શકે. ચારી વિદ્યા તો અંગે જોઈને કહી આવે એ કાણુ હશે?

પાંચી—કાણુ પેલી કે? એ સુરત જિલ્લાની ઢેરી છે, તમને ખ્યાલ છે કે એમનામાં
લગભગ મધુના નાક એવાં જ સરસ આવે છે? આમડી પણ એવી જ ઊપડતી
આવે છે!

પ્રોફે—અરે વાહ, તેમ આદલા દિવસ અખિનું તર મુરત ગુમાવ્યું નથી તું પણ' સીખી
શકે એમ છે. આવી શકે એમ છે?

પાંચી—આ ફાતલુના સારા ઉપાડીને, ધરવાળાની બોલી ખાઈને, વસ્તીની તરસી નજરથી
અડધી યાદ જઈને દુવે તો કંટાળી છું યાય છે ક્યાંક જતી રહું' બળ્યું આ તે—

પ્રોફે—જો, કંઈક નવીન, કંઈક રોમાંચિક જોઈતું હોય તો, ચાલ. હું તને કાંઈ નવી જ
કુનિયામાં લઈ જઈશ. તને સીખવવા પૂરતો જ મારો સ્વાય' છે ચાલ ન ફાવે
તો આર પાંચ મહિને પાછી આવી રહેજે.

પાંચી—ચાલો, યતારી ચંતી ધરવાળા જણશે, પાંચી રીસાઈને પિયર ગઈ છે. ને હું
કાંઈ પારકાને કારોસે નવી કુનિયાના મોઢમાં જાઉં છું. ચાલો, ક્યાં લઈ જશો?

પ્રોફે—જો, હું લઈ જાઉં ત્યાં ચાલ હું બાગવતોટની કાલેજમાં સીખવું છું. મારું નામ
ચંદ્રમણ છે.

પાંચી—પણ મણિ, હું વધુ પડતું બોલતી હોઉં તો માફ કરજો. મને તમે વાપરણુ કેમ
પારખો?

પ્રોફે—એ તો તારો આ જથપથર વેશ, અને—તારાં ચોરક અંગે જોગાલ લોકો
જેવાં છે ને? જરાક ચપટું નાક, જગજગ વાંકા તાગ ...

પાંચી—અરે વાહ! આટલા ઉપરથી તમે હીક કહી શક્યા.

પ્રોફે—પણ તમે વાપરણુ આમ કાંઈ કાંઈ જોઈ કેમ હો છે?

“કુદરતી ઉપચાર તરફ”

૦ ૦ ૦ ૦ મારી પુત્રી નિવેદિતાના વાળે ખરી જતા હતા. મેં એ માટે ઘણાં ઘણાં મેઘાં અંગ્રેજી તેલો વાપર્યાં અને બીજી દવાઓ પેશુ કરી. એક ડોક્ટર મિત્રની સલાહથી વીટામીન ‘એ’ ‘ડી’ વાળો બોરાક પેશુ છોડીને આપી જોયો. પણ વાળતી ફરિયાદ દૂર ન થઈ આખરે કંટાળીને, કોઈ પણ કુદરતી ઉપચાર લેવાનવા માટે, શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમના સલાહક પામે મારી પુત્રીને લઈ આવ્યો. સંચાલકે રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ (સ્પેશિયલ નં. ૧) વાપરવા માટે આશ બસામણ કરી એ પ્રમાણે રામતીર્થ તેલનો ઉપયોગ નિવેદિતાએ કરવા માંડ્યો અને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તેલની એક જ બાટલી વાપરવાથી મારી પુત્રી નિવેદિતાની ફરિયાદ સદતર દૂર થઈ ગઈ છે આ વાતે હું ખુબસા દિલથી જણાવું છું આમળ પાંચ પાંચ રૂપીઆની અંગ્રેજી તેલની બાટલીઓનો ઉપયોગ કરવાથી લાભ ન થયો પરંતુ ‘રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ’ (સ્પેશિયલ નં. ૧) થી ઘણું જ લાભ થાય છે

(સહી) : મસ્તકંકીર : (વિશેષાર્થે) મુંબઈ.

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

હાંઝાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલેરિયાનો શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સંપતપર્ણ, કાલમેધ, કુટુહી, વગેરે ઉત્તમ જ્વરનાશક ઓપધોમાંથી બનાવેલી છે હંબરે કુટુમ્બો, ધર્મોદી દવાખાનાં, વૈદ્યો, ડોક્ટરો વગેરેમાં કબી-નામની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાવ ઊતરી જાય છે

કે મત ૪૦ ગોળીના રૂા. ૦-૬-૦ તોલા ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂા. ૩-૮-૦

હાં ઝા ફાં મં સી લ૦ : હાં ઝા. (ઉ. ગુજરાત)

કોટીચિટ : એચ. રમા

: ગાંધીરાંડ, અમદાવાદ

બી હા, બાઈ :

આલે [હાથ નિરૂપ] તત્તી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ ખાડક

૧૯૦૫

મ હા

મુદ્રાલે

રણછોડલ કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી

પૃષ્ઠ ૨૪

અંક ૪

છેલ્લાં ૪૦ વર્ષનો અપ્રાપ્ય ગ્રંથ ઘણી સસ્તી કિંમતે

સુશ્રુત આયુર્વેદ

[શુદ્ધિનાતી સરળ અર્થ સાથે]

બે ગ્રંથમાં : પૃષ્ઠ ૧૩૬૮ મૂલ્ય રૂ. ૧૫) : ટ. ખ. ૧-૧૬-૦ જુદું

- આયુર્વેદિક સર્જરી (વાદકાપ)નો મહાન ગ્રંથ, જેમાં આધુનિક વેદકથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ વિચારણા, સિદ્ધાંતો અને રીતો આપેલ છે.
- આમાં એવા સર્જન સાધેના અને ઉપાયો આપેલા છે કે જેથી કાંઈ પણ વૈષ્ણ કે કાંકતર આ ગ્રંથના અભ્યાસથી લોકભેવાની સાથેસાથે સારી અર્થપ્રાપ્તિ પણ કરી શકશે.
- સામાન્ય જીવનને ઉપયોગી એવી દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, રસાયણ વગેરે ધણી વાતો વિસ્તારથી સમજાવેલી હોઈ શરૂથી છેવટ સુધી આ ગ્રંથ વાંચનાર સામાન્ય વાચક પણ સારો લાભ મેળવશે.

આમાં નીચેના વિષયો વિસ્તારથી સમજાવેલા છે :

શલ્ય- (Ayurvedic Surgery) વાદકાપ કરીને મજબૂત રહેના કાષ્ઠ, સોદુ, હાડકું, વાળ, નખ વગેરે કાઢવાની રીત, પર કાઢવાની, ગર્ભ કાઢવાના મંત્રોનો ઉપયોગ કરવાની તથા સ્ત્રી મુકવાની રીત અને પ્રજોના પ્રકાર ઇલાદિ

શાલાકય કાન, નેત્ર, મુખ, જિહ્વા નાસિકા વગેરે માયાનાં તમામ અંગોમાં થયેલા વ્યાધિઓ, તેમના પ્રકાર અને તે મટાડવાના ઉપાયો

કાયચિકિત્સા : શરીરના રોગો, પાતુઓ, મળ અને જઠરાગ્નિ દુષિત થવાને લીધે થતા બવકર રોગો—તાવ, સંજિષ્ણત, ત્રિદોષ, અતિસાર, શ્વેત અને છાતીના અનેક દોષની સમજ અને ઉપાયો

ભૂતવિદ્યા બ્રમિત થયેલાઓના વળગરને ચાલ કરવાના ઉપાયો

કોમારભૃત્ય (બાળ ઉદ્ધેગના પ્રકાર) બાળકોના અનેક રોગો ને ઉપાયો

અગ્નિવત્ર જેવી પ્રાણીઓ—સર્પ વીછી, કવચ જેવી ક્ષેણિયા કે ઉદર વગેરે કાઢી ગયા હોય, તેના વિષ ઉતારવાના ઉપાયો

રસાયનતંત્ર - યૌવન, શક્તિ, આયુષ્ય, જીર્ણીકરણ વગેરેને વધારવાના, તેને લાંબા વખત ટકાવી રાખવાના તથા રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો.

વાજકરણ - સામર્થ્ય આપનાર ઉપાયો

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ, ને
શુભ-૨

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ દષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તક : ૪૭

મહા : ૨૦૦૫

અંક ૪

—પંડ્યો અહીંથી ત્યહાં ?

જય્યાનન્દ દવે

[દલિયા]

નિયમવશ આ પૃથ્વી ઠેરી પવિત્ર મંદશિલ્પા
વરસભરની પૂરી ચાતાં, તપોનિધિ હે પિતા !
વિધિનિરભિયાં, પુણ્યપ્રેર્યા પ્રયાણતણી તવ
પુનઃપિ તિથિ આવી પૂણી, પ્રમંથન પ્રેરતી ! ૪

જનગણ અહીં વધી વાળે પળ્યાં પિતૃઓ તણી;
મગટ કરતાં અહાં જિંડી યથોચિત આદ્યથી;
શ્રુતિવિહિત એ યજ્ઞો દ્વારા યથામતિશક્તિ સો
નિજ પિતૃગણો પિંડત્યાગે, જલાર્ધધી રીઝવે ! ૮

પણ પગ ય પુણ્યાભાવંતું, પ્રસન્ન, સ્મિતોર્જવલ
સુખ નવ ખસે તારું મારાં મનોનયનેથી ન્યાં,
કથમલહું પિતા ! કે તું સાચે પળ્યો અહીંથી ત્યહાં ? ૧૧

વરસ વહું છે : નહેયે વર્ષો, યુગો ય અનેક કૈં;
ભરતભૂમિનો જાણે કેઈ જણી 'ગત' આપને,
તદપિ ચક્રે અર્પિ શાધે જલાર્ધધી, સુપિંડ ચો ? ૧૪

પોષ વદ ત્રીજી, ૨૦૦૫ :

મહાત્મા પ્રથમ સ્વલક્ષ્મી

મહાત્મા ગાંધીજી : સમર્થ સાહિત્યયુગપ્રવર્તક

પ્રો. જયાનન્દ દવે એમ. એ.

આપણાં તેમજ અન્ય દેશોનાં સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આપણે સમગ્ર સાહિત્યને કેટલાક યુગોમાં વહેંચાયેલું જોઈએ છીએ અંગ્રેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં Elizabethan, Victorian, Restoration, Renaissance વગેરે યુગો નજરે પડે છે, સંસ્કૃતમાં વૈદિક અને શિષ્ટ, અને તેમાં પાછા ધ્રુવજયુગ, ઉપનિષદયુગ, સૂત્રયુગ, મહાકાવ્યયુગ વગેરે યુગો પાડવામાં આવ્યા છે; ગુજરાતીમાં પૌરાણિક, અને અર્વાચીન, અને તેના પેઢા વિશાળ તરીકે પ્રેમાનન્દ યુગ, નર્મદયુગ, સાહુરયુગ, વગેરે પ્રચલિત છે.

આ બધાં વિભાગીકરણો અભ્યાસ કરતાં એમ જણાય છે કે પોતાનાં પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વથી સારાંય સાહિત્યને આવરી લેતા કાંઈ વિશિષ્ટ મહાપુરુષનાં નામ પરથી કેટલાક યુગો ઓળખાય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક યુગો તે તે યુગનાં બાવર્તક અને પ્રધાન લક્ષણ કે ઝોરને લક્ષમાં લઈને ઓળખાય છે.

આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસને અનુલક્ષીને કહીએ તો છેલ્લાં ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષોના તમકો ગાંધીયુગના નામે ઓળખાય છે બીજા યુગોની સરખામણીમાં એનું આ નામ સાચું છે કે કેમ તેને સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ.

પ્રથમપહેલાં તો, કાંઈ એમ જ થકા રેલુ કચેરે કે 'ગાંધીજીએ આપણને કશું સર્જન આપ્યું નથી, એટલે એઓ સાહિત્યકાર નામને જ પાત્ર નથી,' ત્યાં વળી એમનાં નામથી સાહિત્યયુગને ઓળખાવવાની તો વાત જ શી? વાત તો તદ્દન સાચી છે ને-અર્થમાં પ્રેમાનન્દ, નર્મદ, ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ કે મુનશી સાહિત્યકાર છે, તે અર્થમાં ગાંધીજી સાહિત્યકાર નથી, અને આમ છતાં ગાંધીજી એક વિશિષ્ટ અર્થમાં 'સમર્થ' અને ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્યકાર છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યના અનોખા 'યુગપ્રવર્તક' પણ છે, એ પણ એટલું જ સાચું છે.

ત્યારે, ગાંધીજી સાહિત્યકાર કે સાહિત્યયુગપ્રવર્તક, કઈ રીતે?

સાહિત્યકાર એટલે સર્વદેશીય સાહ્યર કે જહુત પડિત, એવો અર્થ કરીએ તો આપણે ગાંધીજીને સાહિત્યકાર કહી શકીએ એમ નથી, ગાંધીજીએ પોતે પણ કદિ સાહ્યર કે પદિત હોવાનો દાવો કર્યો નથી સાહિત્યકાર એટલે પ્રજાજીવનના સર્વ થરો સાથે સંપૂર્ણ અને સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય સાધીને તેનું તાદૃશ-પ્રતિબિંબ પોતાની કૃતિઓમાં ઝીલનાર, અને એ રીતે કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ, નવનિરૂપણો આદિ સર્જનાત્મક સાહિત્યપ્રકારોની અરખેલિત ધારા વહેવારવાનાર, એ અર્થ રીઝારીએ, તો એ અર્થમાં પણ ગાંધીજી સાહિત્યકાર હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી, કારણકે ગાંધીજીએ કદિ પણ ઉપયુક્ત, સાહિત્યપ્રકારો ઉપર દાવ્ય અજમાવ્યો નથી, એ વાત સર્વવિદિત છે.

પરંતુ ગાંધીજી એક અનોખા અર્થમાં સાહિત્યકાર છે, ને તે જ અર્થમાં પોતાના સમકાલીન યુગનાં ગ્રેરક અને પ્રવર્તક બની રહે છે. સમય અને સમગ્ર સાહ્યરના, અવગત, જરૂરની છે, એથી યે વિશેષ જરૂરની છે પ્રજાજીવનનાં પ્રતિબિંબને પોતાની સાહિત્યકૃતિમાં સચોટ રીતે ઝીલવાની સર્જનકતા, અને તેમ છતાં, એ બંને કરતાં પ્રજાનું જમાવધારે

શકર આદિનાં કાવ્યો; મુનશી, રમણલાલ, મેઘાણી, સોપાન વગેરેની નવલકથાઓ; અન્નવર્ણ, હિમાચકર, મૂંઝકેતુ વગેરેનાં નાટકો—આ સપ્તર્ષી સાહિત્યસામગ્રી ઉપર વર્ણવેલી સાક્ષરપુષ્પની સાહિત્યસામગ્રીને પડે, અનેમાં રહેલા તાત્ત્વિક અને મૂળશુદ્ધ ભેદની કેવી દ્યોતક અને છે!

સરકુન સાહિત્યના પ્રતિદાસમાં મહાકાવ્યયુગ (Epic age)માં જેમ શ્રીકૃષ્ણનું પરમોન્નત જીવનદર્શન મહાભારતમાં આકારિત થયું છે અને ગાળ તરીકેના શ્રી રામચન્દ્રના ઉચ્ચ આદર્શો જેમ રામાયણમાં મૂર્તિમન્ત થયા છે, તેવી જ રીતે ગાંધીજીનું વિશિષ્ટ જીવન દર્શન અને એમના ભવ્ય આદર્શો છેલ્લા ત્રીસ વર્ષનાં આપણાં સાહિત્યમાં આગાદ પ્રતિબિંબિત થયાં છે. એમની અસ્પૃશ્યતા—નિવારણની પ્રવૃત્તિ હોય કે સ્વદેશપ્રેમનો આગ્રહ હોય, સાદાં શુદ્ધ સત્યગત જીવનનો એમનો આગ્રહ હોય કે અદ્વિસાની ભાવના હોય;—આમાંનું એકેએક, કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં, આપણાં સાહિત્યમાં અભિજ્ઞ રીતે વર્ણાઈ ગયેલું નજરે પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ આ અસર એટલી જાણે છે અને હૃદયસ્પર્શી થઈ છે કે આપણા સાહિત્ય-પ્રતિદાસના સર્વ મુખોમાં આ ગાંધીયુગ પોતાનાં વીરવન્તાં વર્ત્ત્વ અને નિઃસ્વાર્થ શોકસમ્રઢની ભાવનાને કારણે, કદાચ, સૌથી વધારે ચિરજીવ અને નિત્યનૂતન બની રહેશે, એમ કહીએ તો અતિશયોકિત ભાગ્યે જ ગણાશે.

જીવનસખીની વિદાય

અપાર આ ઘોર કરાલ સાગરે   આ લોકનું જે અતિથે જહલ
અનંતમાં એકલ હું પ્રવાસી.   સહી શકું ના મૃદુ કોમલત્વ
બની સખીરી મમ જીવનાવહી   વિહારવા તીવ્ર દુઃખો સહસ,
—તૂટી જતાં આથકતો હું આખરે ...૧   તણ ગઈ એ અતિજર્ણ વચ્ચે, ...૨

હું તો દેવો ! યઈ ગયો સ્વત્વહીન,   એ તો મૃત્યુલોકનો સંગ છોડી
ત'દ્રાધેયો, હીનતાથી ભરેલો   ઠહાલા એવા દિવ્ય ધામે ગઈ છે.
હું વિધેએ નેનમાં અશ્રુ સાડે   જ્યાંના મૃત્યુ, નહિ દુઃખો, ના નિરાશા,
સંભારીને સ્નેહની સિંગધ વાણી ....૨   પોઠી ઠહાલી, અમૃતત્વે મળી છે ...૪

થાક એ ભ્રમ છે :

સતીશંચંદ્ર પ્રતાપરાય દસાઇ

સાંજે ઓફિસમાંથી કે મિલમાંથી કે શાળાકાલેજમાંથી આવ્યા હોઇએ ત્યારે કેટલીક વાગ એટલા થાકેલા હોઇએ છીએ કે આવીને એકદમ પથારીમાં સૂવાનું મન થાય છે. અથવા ગવિતારે સાંજે મિત્રો સાથે ફરી આવીને ઘેર આવીએ ત્યારે એકદમ આરામ લેવાની ઇચ્છા થાય છે. આ પ્રસંગોએ જો કોઈ આપણને કહે કે થાક એ ભ્રમ છે તો એના મગજમાં ભ્રમ છે એમ આપણને ચોક્કસ લાગે.

આપણને ખરેખર થાકની લાગણી થાય છે, હાથ ને પગ લજાવવાની ટૂંતિ થાય છે, છતાં આપણને કહેવામાં આવે છે કે આ બધો થાક વાસ્તવિક નથી !

આવું કેમ કહેવામાં આવે છે તે સમજવતાં પહેલાં થોડા સ્પષ્ટીકરણની જરૂર છે. હવેનાં રોગથી પીઠતો માણસ થોડો ભ્રમ લઇને થાકી જાય છે, કમતાળો માણસ થોડું ચડીને હાથી જાય છે, ગાલવાની ટેવ ન હોય એવી વ્યક્તિ પદર માઇલ ચાલીને થાકી જાય છે—આ બધા સંજોગોમાં થાક એ ભ્રમ નથી. આ લેખમાં ભ્રમ ન સહન થાય એવા રોગ, અને અસાધારણ શારીરિક ભ્રમ અપવાદ રૂપે મણવામાં આવ્યા છે.

પણ, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એનું દૈનિક કાર્ય કરીને, છ-સાત કલાક ખુરશી પર બેસીને, માત્ર અડધો કે એક માઈલ ચાલીને, ઘેર આવીને ફરિયાદ કરે કે 'હું થાકી ગયો છું, મારા હાથપગને આરામ લેવાની જરૂર છે, મને ખાટલા પર સૂવાનું મન થાય છે,' ત્યારે એ વ્યક્તિને શું કહેવું ? બહુખરા લોકો આટલો જ ભ્રમ કરીને પોતાને થાકી ગયેલા માને છે.

કામ તમને 'માને છે' એ સંજ્ઞાપ્રયોગ સામે વાંધો હશે. તમે કહેજો કે મનની અજ્ઞ જરીર પર થાય છે. ઓફિસમાં મગજનું કામ કર્યોથી માનસિક તેમજ શારીરિક ભ્રમ થાય છે એટલે ઘેર આવીને જ થાક લાગે છે તે પૂરપૂરા વાસ્તવિક છે.

તમે કહેજો કે થાકનું કારણ ભ્રમ એ દેખીતું છે. એનો ઉપાય આરામ એ પણ એટલું જ દેખીતું છે.

તમને થાક લાગતો હશે તે વખતે તમે માનતા હશે કે તમને કોઇ સારા પગારની ઓછા શ્રમવાળી નોકરી મળી જાય તો તમારો થાક મટી જાય દુનિયાના સગવળ બધા જ માણસો આવી માન્યતા ધરાવે છે, પણ, તે સદંતર ખૂબજરેલી છે.

તમે વધારે પડતું કામ કરો છો તેથી તમને થાક લાગે છે એ માન્યતા ખોટી છે. તમારી બધી શક્તિનો વ્યય થઈ જાય છે ને તેથી તમને થાક લાગે છે એમ માનવું તે પણ એટલું જ ખોટું છે શારીરિક આરામ, કે ઓછા કામવાળી નોકરીથી તમારો થાક જવાનો નથી તમારી પાસે પુષ્કળ પૈસા હોય ને પુષ્કળ નરગણ હોય તો તેથી તમે અકરદિન યતના નથી દુનિયામાં એવા મણા લોકો છે કે જેમની પાસે પુષ્કળ પૈસા ને

નવગણનો સમય છે પણ તેઓને તમારાથી વધારે થાક લાગે ?, અને, સાથે સાથે એવા ધણા લોકો છે કે જેઓની પાસે તમારા કરતાં ઓછો પૈસો છે ને ઓછી નવરાશ છે છતાં તેઓને મિલકુલ થાક લાગતો નથી

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે થાકનું કારણ શ્રમ નથી, અને થાકનો ઉપાય આરામ નથી.

આ કથન ક્રાંતિકારી લાગે છે ને તમે અને એકદમ સ્વીકારી લો એ અસંભવિત છે. તમને હજી વધારે પુરાવાની જરૂર હશે

જો કામથી જ માણસને થાક લાગતો હોય તો અમેરિકાના પ્રખ્યાત વૃદ્ધાનિક સંશોધક એડિસનની રિયલિટી કેવી હોત ? કહેવાય છે કે તેણે એક વખત સતત સાકે કલાક સુધી કામ કર્યું હતું ! જ્યારે એ ધરડો થયો, સિત્તેર વર્ષથી વધારે ઉમરનો થયો, ત્યારે તેણે પોતાના કામ કરવાના કલાક ઘટાડ્યા, એટલે કે દિવસના અઠારના મોજ કર્યો ! શાંતિ નિકેતનના એક પ્રોફેસરે મને થોડા દિવસ પર જ કહ્યું હતું કે શ્રુદેવ (શ્રી સ્વીદ્રનાથ ટાગોર) દિવસના અઠાર કલાક કામ કરતા. ડો એની એસન્ટ દિવસના વીસ કલાક કામ કરતાં એમ કહેવાય છે. અત્યારે પંક્તિ જવાહરલાલ નેહરૂ ને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કેટલું કામ કરે છે !

શ્રી મહાદેવભાઈની જેલની કાપરીમા એક દિવસમાં ૪૫-૫૦ કામગીરી સંપન્નના હોલેખ છે, આટલા કામગીરી તો એમણે કાંતવાનું, પ્રાર્થના વગેરે દૈનિક કાર્યો કર્યા ઉપરાંત લખ્યા હશેને ?

અખર કામનો દાખલો મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાંથી મળે છે એ જીજ્ઞાસુઓ હતા ત્યારે એમને પુષ્કળ કામ પહેંચતું ‘મહાત્મા ગાંધીની કાપરીમાનું એક પાનું’ એ વિષય પર લેખ હતો તેમાં આ પ્રમાણે હતું:—

રાત્રે ૧૨ વાગે... ..ઘેર આવવાનું

૧૨ થી ૧... ..કાંતવાનું

૧ થી ૧૦૧૫... ..કાપરી.

૧૦૩૦... ..સર્ધ જવાનું.

૪૦૩૦... ..ઊંડાવાનું.

માત્ર ત્રણ જ કલાકની ઊંડાઈ ! એકવીસ કલાકનો શ્રમથી બચેલો દિવસ !

જો કામ કર્યાથી થાક લાગતો હોત તો ગાંધીજી, ૫.૫ જવાહરલાલ, સરદાર પટેલ, મહાદેવભાઈ વગેરે હમેશાં થાકથી નિરતેજ થયેલા લાગત. જો કામથી, અંગ્રીજીમાં જેને nervous breakdown કહે છે, તે વ્યાપ્ત થતો હોત તો આ બધાનું અમુક જીવન એ વ્યાધિમાં જ વ્યતીત થઈ જત. પરંતુ એમ નથી થયું. ગાંધીજીને એપેન્ડિસાઇટિસનું આપરેશન કર્યું ને બીજા એકમે પ્રસન્ન બાદ કરીએ તો એમના જીવનમાં-બાગ્યે જ મહાગી આવી છે પં. જવાહરલાલ કહે છે, “તાવથી હું અપરિચિત છું” સરદાર

પટેલને પેટનો દુખાવો છે, પણ જમના ચાકને લીધે મદિનાઓ મુઠી સેનેટારિયમમાં રહેતું પડ્યું હોય તેવું ખ્યાલ નથી. મહાદેવભાઈને પણ લાગ્યે જ માંદગી આવતી.

એક બનાવ તો ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. એક વખત ગાંધીજી ૨૧ દિવસના લાખા અપવાદ કરતા હતા તે દરમિયાન દાકતરોએ ગાંધીજીને કહ્યું કે તમારે પૂરેપૂરા આરામ લેવો જોઈએ અને તમારું કાંતવાનું બંધ કરવું જોઈએ; નહિ તો તમારું લોહીનું દળાણ વધશે ગાંધીજીએ કહ્યું, "વારુ. તમે પ્રયત્ન કરી જુઓ કાંતા પહેલાં લોહીનું દળાણ માપો. કાંતા પછી જ તો વધેલું માલમ પડે તો હું કાંતવાનું બંધ કરી દઈશ." દાકતરોએ બ્યારે બને લોહીનાં દળાણ માપ્યાં ત્યારે કાંતા પછીનું દળાણ પહેલાં કરતાં જોડું નીકળ્યું !

આ બધા રાખલાઓ શું એમ પુરવાર નથી કરતા કે છ કલાક ખુરશી પર બેસીને આખા પછી જે થાક આપ્યુંને લાગે છે તે આપણા મને માની લીધેલા થાક છે ? હા. ક્ષિલ કહે છે: "સારી તદુરતીવાળા માનસિક જમ કરનારાઓનો સોએ સો ટકા થાક માનતાં જુઓના થાક છે."

ઉપર દર્શાવેલો આખા છે તે પ્રજાખરા રાજપ્રકરણમાં લામ લેનારાઓના છે, અને કદાચ કોઈ એમ માને કે એમના કામમાં એટલું વૈવિધ્ય હોમ છે કે થાક ન લાગે. તેમને ખાતરી કરી આપવા નીચેના પ્રયોગો પૂરતા ગણવા જોઈએ:—

પ્રયોગ ૧:—એક માણસને વીસ હબર આંકડાઓના સરવાળો કરવાનું કહ્યું, ને તે કામ કરવા માટે તેને ૧૦૦ મિનિટ આપી કામ પૂરું થયા પછી તે માણસે કહ્યું કે એ કામ નહવું હતું, એને કરી પછી થાક લાગ્યો ન હતો.

પ્રયોગ-૨:—હા. આર. એસ. વર્ડસ્વર્થના કામમાં ૧૫૧ પાનાની એક ચોપડી મુકવામાં આવી, પણ તે નિરતિ વાંચવા માટે નહિ તે ચોપડીના ચબ્દોમાંથી જે જે શબ્દોમાં (e) ને ટી(e) એ જાને અક્ષરો હોય તેવા શબ્દો પર તેને નિશાની કરવાની હતી. આ કામ સવાળના ૧૦૦૧૫ વાગે શરૂ થયું ને સંજે ૬૨૦ વાગે પૂરું થયું આ આઠ કલાક દરમિયાન ખાવાપીવા કે વાનગીત માટે એક મિનિટ વખત નહોતી. માત્ર પાંચ વખત હા. વર્ડસ્વર્થે ચોપડીમાંથી આખા જીવ્યે કરી હતી, અને આમાં નવ મિનિટ નકામી ગઈ હતી. બાકીનો બધો વખત શબ્દો પર નિશાની કરવામાં ગયો હતો.

પ્રયોગ ૩:—મિત્ર આગઈ નામની સ્ત્રીમાં આંકડાઓના ગુણકાર મનમાં કરવાની ક્ષમિ હોવાથી તેણે ચાર આંકડાની એક ગ્રંથ લખને ચાર આંકડાની બીજી એક ગ્રંથ તે ગુણિને જવાબ જ કાગળ પર લખવાનું કામ દાખમાં લીધું આ કામ તેણે સતત ચાર કલાક કર્યું — વચ્ચે ખાવા માટે કે વિસામા માટે જગ પણ વખત કાઢ્યો નહોતો.

ઉપરના ત્રણ પ્રયોગોમાં થાકને લીધે કોઈની કામ કરવાની ક્ષમિ ક્ષીણ થઈ નહોતી પ્રયોગની શરૂઆતમાં નેટલી ગ્રંથપથી ને નેટલી ચોક્કસાઈથી કામ થતું હતું તેટલી જ ગ્રંથપથી ને તેટલી જ ચોક્કસાઈથી પ્રયોગના અંતમાં કામ થતું હતું.

આ બધા પ્રયોગો ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે થાક એ જમ છે.

ત્યારે “ યાક લાગ્યો છે ” એમ કહીએ છીએ ત્યારે શું આપણે અસત્ય બોલીએ છીએ કે ઠાંગ કરીએ છીએ ? એનો જવાબ એ છે કે આપણું મન આપણને કહે છે કે યાક લાગ્યો છે અને આપણે તે માની લઇએ છીએ !

પથ, વારતવિક ગીતે શરીરને યાક ન હોય તો મન એમ યા માટે કહે !

આ પ્રશ્નોનો જવાબ આધુનિક માનસશાસ્ત્ર આપી શકે છે આ વિશ્વયુદ્ધમાં એવા કેટલાક દાખલાઓ બનતા કે જેને માટે અંગ્રેજીમાં ‘ shell-shock ’ શબ્દ વપરાય છે. સૈનિકો નિદ્રાન લઇને અનુના દળની સામે જીભા છે તે બંદૂક ઊઠવાનો દુકમ મળે છે. એક સૈનિકની આંખે અધારા આવે છે, તે તે ઘુઘુમી એવું જોવાનું અદ્વિતર બંધ થઇ જાય છે.

દાકતરો તેને તપાસે છે. એનો આંખનો ડોળો સાબૂત છે, તેના અદરના ભાગમાં પથુ કંઈ વધી નથી, અને આંખના ચાનતણુઓમાં પૂરેપૂરા સોજો સો ટકા કરી જ વધી નથી તો પથુ એનાથી દેખાતુ નથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ આંખમાં કરી જ ફેરફાર નહિ, છતાં જોવાનું કેમ બંધ થઈ ગયું !

ફે પડ્યો છે, તે સ્પૂળ નહિ પથુ ચક્ષુ, બાહ્ય નહિ પથુ આંતરિક, શારીરિક નહિ પથુ માનસિક જોવાની કિયાતી પાછળના મનમાં ફેર પડી ગયો અને જોવાનું બંધ કરી દીધું.

આ જ સિદ્ધાંત યાકને લાગુ પાડીએ કાષ્ટક કારણથી — કટાણથી કે કાષ્ટ પથુ બીજા અનિચ્છાના કારણથી — મન આપણને કહે છે કે યાક લાગ્યો છે. તે કહે છે કે ખુરશી પર બેસી બેસીને પગ દુખી ગયા; અને કદમ ચલાવી ચલાવીને માથું દુખી ગયું. અને આ બધું વાસ્તવિક હોય એમ આપણે સ્વીકારી લઇએ છીએ !

માટે, હવે જ્યારે તમને યાકની લાગણી થાય, ત્યારે વિચારો જોજો કે યાક શારીરિક છે કે માનસિક. જો એ માનસિક બાલમ પડે, તો મનને સમજાવી જોજો કે યાકવાનું કાઈ કારણ નથી જો મનને એ પ્રમાણે સમજાવવામાં સફળતા મળશે, તો તમારા યાકનું નિવારણ થશે.

જ્યાં ફરત સોળે કળાએ ખીલી — જ્યાંની દેવા તાજગી લાગી

એને નીરખવા-માણવા

સહકૃપ પધારજો

આદર્શ સ્વતંત્ર
રૂમનાળ મકાન

ભારતીય લોજ
પોસ્ટ બોક્સ પાસે, લોણાવલા (જી.આર્.પી.)

આદર્શ લોજન અને
સુખપૂર્ણ નિવાસ

મધ્યમવર્ગી મીઠાઈ અને ફરમાણુ ફરસાણુ માટે
ભારતીય સ્વીટ માટે લોણાવલા, ચાલુ થયેલ છે.

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।

[ચીતતા બનાવો ઉપર ઐતિહાસિક દષ્ટિપાત]

પ્રોફે. રામપ્રસાદ શુક્લ એમ. એ

[જાને ચીનમા જે બનાવો બની રહ્યા છે તે પૂરેપૂરા સમજવા એની પૂર્વભૂમિકા જાણવી ખૂબ આવશ્યક છે એ દષ્ટિએ આ આખો અવધાનપૂર્ણ લેખ પ્રો શુક્લે અનેક પુસ્તકો ઉપરથી તૈયાર કર્યો છે તે મનનપૂર્વક વાંચવા વાંચકોને લાભમણુ છે પહેલો દ્રષ્ટો ચોથ અકમા આવ્યો છે. —સંચાલક]

૨

ચીન સમય દરમ્યાન દક્ષિણ ચીનમાં કેન્ટનથી દૂર એક નાના ગામમાં સુન માત-સેન નામનો એક છોકરો ઉછરે રહ્યો હતો. ધરતીનું કાવચુ કાવીને હજગતા આ લોકપુત્રના કોને ખાત્યાવશ્યાયી જ ગામના વૃદ્ધોની વાતો મારફત કાંતિનો ઇતિહાસ અચ્છાયા કરતો હતો. હોનોતુલુ અને હોયકોંગની શાળાઓમાં એણે વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત કરી એ પછી કેન્ટનની અમેરિકન મેડિકલ કોલેજમાં વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી હોયકોંગ વિશ્વવિદ્યાલયનો એ પ્રથમ વૈદકીય સ્નાતક બન્યો. સોફિસ્ટિકેશન અને સમાજવાદનાં અંગ્રેજી લખાણો એના વાંચનમાં આવ્યાં. તે ક્રાંતિકારી બન્યો અને લીસ વર્ષના અયાગ પ્રયત્ને એના હાથે ક્યો-મીટિંગ નામના પક્ષનું સ્થાપન થયું.

એ રસવિદ્ધમાં ગમ્યરસો, લોકનની શેરીઓમાં મનુ રાજ્યસત્તાના ફલાસોના હાથે એનું અપદરણુ પશુ થયેલું એના કિર સાટે એક લાખ પાઉડના ઈનામની જાહેરાત પશુ ચર્ચિત્વની અને ૧૮૯૫માં એની આગેવાની નીચે કાંતિનો એક નિષ્ફળ પ્રયત્ન થયો ત્યારથી આધુનિક જાતની કાંતિનાં ચીનમાં રીતસર મુઝાણુ ધર્મ એમ કહી શકાય. ૯૭ જનતાનો પૂરો સાથ ન હતો એટલે કાંતિના આગેવાનો વિદેશમાં નાસી ગયા અને કેટલાક વખત પછી જાપાનના ટોકિયોમાં એમની રાષ્ટ્રીય સભાની એક ભેઠક પશુ એમણે બરી. છેવટે સને ૧૯૧૧ ના ઓક્ટોબરની ૧૦મી તારીખે બુહાનનાં શહેરમાં કાંતિની શરૂઆત થઈ ડો સૂન યાતક સેન આ વખતે બેટ બિટનમાં હતો ત્યાંથી જિનાવળે એ ચીન તરફ રવાના થયા દરમ્યાન કાંતિનો જીવાળ મલ્યાખરા પ્રતિમાં ફરી વળ્યો. પરિણામે મનુ-અમલનો અંત આવ્યો અને કાંતિને તાલ્લીશિક સફળતા મળી ડો સૂનના અનુયાયીઓએ એમને ચીનના પ્રમુખ તરીકે જાહેર કર્યા અને ડો. સૂને પશુ સત્તાનાં સૂત્રો હાથમાં લીધા પગલું ચીન જેને વિદેશ પ્રદેશ : વાહનઅવહારોનો અસાવ : અને કેટલાક પ્રતો સેમજોથી મુદ્દખોર સામ તોની હકૂમત નીચે હતા આ સામ તો પોતપોતાના ઇલાકામાં સ્વતંત્ર લશ્કરો રાખતા—સેનાઓથી આ પ્રથા ચીનમાં ચાલી આવતી હતી મનુ-ગળ્પઅમલ દરમ્યાન આ સામ તોની મારફત અમસ્ત ચીન ઉપર હકૂમત ચાલતી હતી અને, મલ્યાખરા સામ તો એ કે મનુસ્થ શાળો સ્વીકાર કરતા હતા તો પશુ સ્વતંત્રપણે જ વર્તતા. મનુ અમલના પતનથી સત્તાનું આ સંગમ સ્ત્ર વૃદ્ધી મળ્યું. નવીન રાષ્ટ્રવાદી મળ્યુંની હકૂમત નીચે એણે કોઈ લશ્કર ન હોઈ કે જોના ભેરે એ સમસ્ત ચીનને એકસત્તા હેઠળ લાવી શકે સામ તો વધુ સ્વતંત્ર

અન્યા હોય એમ વર્તવા લાગ્યા, ચીનના લાગણી પડી ગયા જેવું થયું, અને આર તેની તલવારના જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી વાહનઅવદારના અભાવે ભુદા ભુદા પ્રતિાને એક કેન્દ્રસ્થાને રાખી શકે તેવી કશી વ્યવસ્થા સ્થાપી શકાઈ નહિ પરિણામે પેકીંગ ચીનની કેવળ નામની જ રાજધાની બની રહ્યું એને વિષે કટાક્ષમાં કહેવાયુ છે કે આ રાજધાનીના ફરમાનો સહેરના દરવાજાની બહાર પશુ નીકળી શકતા ન હતા. એમાં સત્ત્વ દેશીકતની જ અતિશયોક્તિ છે. વિદેશીઓએ ત્યાં રાષ્ટ્રવાદને રિધર થવામાં મદદ આપવાને બદલે પ્રતિાના ધગર ધણી થઈ ખેડેલા યુદ્ધખોર સામતો પાસેથી કરારો દ્વારા મનમતા હકોક્ત સસ્તા ફર મેળવ્યા અને ચીનની યુદ્ધમીની શૂં ખલાને વધુ મજબૂત બનાવી કિસાનોમાં હજી સુધી જાગૃતિ આવી ન હતી એટલે આ વિગટ સંક્રિતનો સાથ ડો. સુન યાત-સેનને હજી મળ્યો ન હતો આ અનવસ્થાનો લાભ લઈને ટવાન શોદકાષ નામનો સેનાપતિ આગળ આવ્યો અને ૧૮૯૮ની ચળવળમાં આ સેનાપતિ સુધારક પક્ષની આશાસ્પ હોતો પશુ એના તકવાટે પાછળથી ચળવળને દમો દીધો અને પોતે જ મચ્ચુ ગબ્સત્તાનો હાથો બની ખેડો તક મેળવવાની દિશા બદલાયેલી ભેદને એણે ડો. સુન યાત-સેન અને એમના અનુયાયીઓને પોતાને પ્રમુખપદે સ્થાપવાની શરતે પ્રજાસત્તાકને ચાલુ રાખવામાં મદદ કરવાનો વિચાર આપ્યો, વિદેશી સત્તાઓ પશુ એની પક્ષકાર હતી અને મોટું લશ્કર એની પાસે હતું એટલે આ શરત સ્વીકારવામાં ન આવે તો આંતરવિગ્રહ જાગે અને ખુદ પ્રજાસત્તાક જ ભયમાં મુકાય એ સ્થિતિ હતી ડો. સુન યાત-સેન એની તરફેણમાં માત્ર દાદમાં જ રાજનામું આપ્યું અને પોતે કેન્ટનમાં પોતાનું મથક સ્થાપ્યું થોડા વખત પછી પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ જાગ્યું દરમિયાન રાજ્યઅમલમાં નહિવત સુધારાઓ જ લાખલ થઈ શક્યા હતા કારણ પ્રજાની ધારાસભા સ્થપાઈ એમાં મુખ્યત્વે જમીનદાર વર્ગના સભાસદો ધૂસી ગયા હતા આ સંજોગે કોઈ સિધ્ધાંત ન હતો જે વધુ લાભ આપીને એમને ખરીદી શકે એના પક્ષમાં એ ખુશોથી મત આપતા. આવી અનવસ્થાનો લાભ લઈને સેનાપતિ ટવાને પોતાને શહેનશાહ તરીકે જાહેર કરી અને ૧૯૧૬માં એકહટ્ટુ અમલ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ આ પગલું એને ભારે પડ્યું પ્રાંતે પ્રાંતે જાળવો ફાટી નીકળ્યો, અને બળવાને દબાવવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા તે દરમિયાન આ બનાવટો શહેનશાહનું મૃત્યુ થયું આ તક હાથમાં લઈ અને ૧૯૧૭માં ચીનના રાજ્યવાદી પક્ષે મચ્ચુ રાજકુળના એક વારસદારને નામધારી શહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યો આ ચાલની પાછળ જાપાનના સાસકવર્ગનો સીધો હાથ હતો અને, ખોજ વિદેશી સત્તાઓની સહાનુમતિ હતી પશુ પ્રજા આ પીછેહઠ હવે બરદાસ્ત કરે તેમ ન હતું એથી ક્રાંતિનું જોર વધી પડ્યું આ નવીન શહેનશાહને પશુ નામવું પડ્યું. અને એના અનુચારો સાથે કચ્ચ એલચો ખાતામાં આશ્રય લેવો પડ્યો. પ્રજાએ પ્રજાસત્તાક રીતે રહેવાનો પોતાનો અટલ નિર્ધાર સ્પષ્ટીકરણે જાહેર કર્યો.

વિશ્વયુદ્ધના અંતે વર્સેઈસના કરારોથી સ્વદેશને કંઈક રાહત મળશે એવી ચીનના સુદ્ધિવાદી પક્ષમાં થોડી આશા હતી એ સપૂર્ણ નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ સ ધે માટેની નાટકપ્રેરણામાં ખુદ અમેરિકાએ જ જાપાનનો પક્ષ લીધો અને ચીનને જાપાનની અસર તળેના પ્રદેશ તરીકે સ્વીકારવાનું નલજી બતાવ્યું જાપાનને ધીમે ધીમે મંચુરિયા અને

મંજીલિયામાં પગપેસારો કર્યો, બદરે અને રેલવે ઉપર પોતાનો પત્નો પસાર્યો અને જાપાનના દલાસો ખુદ ચીનના લશ્કરમાં પણ ઘૂસ્યા. પેકીંગમાં જે દેશલોકી રાજકીના હાથમાં રાજ્યસત્તા હતી એણે એક પછી એક હક્ક જાપાનને આપવા માંડ્યા. ચીનવારમાં હિમ અસતોષ ફાટી નીકળ્યો અને ૧૯૧૬ના મે માસની ચોથી તારીખે પેકીંગના ૧૫ હજાર વિદ્યાર્થીઓએ શહેરમાં સમઘસો કાઢી દેખાવો કર્યા ચીનની ક્રાંતિમાં યુવક વર્ગ સામેલ થયો. ક્રાંતિએ એક ડગલું આગળ લાધું. જાપાની આગ ઠેરઠેર મેતી અને પચાસ હજારથી પણ વધુ વિદ્યાર્થીઓ ગાયબાના ખેડોમાં અને કારખાનાના મજૂરોમાં બળવાનો ભૂરમે ફેલાવના ધૂમવા લાગ્યા ક્રાંતિને એક નવો ભુવાળ આવ્યો જેમાં પ્રથમ વિશ્વમુદ્ધ દરમ્યાન ચીનમાં નવા નિકસેલા ઉલોગોના ચીની માલિકોનો વર્ગ પણ સામેલ થયો. આ નવો વેપારી વર્ગ મુદ્ધ પછીના ક્રાંતિના દિવસોમાં વધતી જતી વ્યાપારી હરીફાઈમાં ટકી રહેવા માગતો હતો અને ગ્રિફો વેપારની સામે એમને જઠારી દિવાલોનું રક્ષણ જોઈતું હતું વળી સૌથી વધુ ભય એમને જાપાનની હરીફાઈનો હતો, એટલે રવાનાનિક રીતે જ જાપાન સામે આ આંદોલનમાં એ બાબત આ સયુક્ત મેડર્યાના દયાજીથી ભુલાઈ માસના મંથમાં સરકારને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી નવી સરકારે વારા-ફરતી રચાતી યદ યદ ક્રાંતિનો ભુવળ ઘડ્યો નહિ દરમ્યાન વિદેશી માલનો ધસારો વધતો ગયો ખેડોના હાનિવેગોને બાગ્યા જેને પરિણામે ખેડોને ખેતી ઉપર જ નમ વાનું રહ્યું. જમીન વિનાના ખેડોને કેવળ જૂખમરો ભોગવવાને વારો આવ્યો ગામમાં કામવા ગાંધા અને આજીવિકા અર્થે શહેર તરફ જનારની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધવા લાગી પરિણામે નવાં કિર્તાં થતાં કારખાનાવાળાઓને યોગી રાજ્યે કામ કરતા મજૂરો મજૂર લાગ્યા. શરૂઆતમાં આ શ્રમજીવીઓને કામના ગદલામાં રોકા પૈસા પણ આપવામાં આવ્યા નહિ અધિક માપમાં ચોખા આપવામાં આવતા. આ ત્રાસભાથી મજૂર સંગઠનનો જન્મ થયો ધીમે ધીમે કામદાર સંઘોની સ્થાપના થઈ અને સને ૧૯૨૩ સુધીમાં તો, All China Federation of Labour કેટનમાં ગયપાથું ચોકા વખત પહેલાં જ ૧૯૨૦માં માકસ-વાલના કેટલાક અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓના સયુક્ત પ્રયાસથી ચીની સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ હતી. આ પક્ષે ધીમે ધીમે પોતાની લાગવગ વધારીને લાગવક શ્રમજીવી સમુ-દાયોને પોતાની અસર તળે લાવી અનેક હાડખારીઓના વિરોધરૂપે હંડાળો પડાવી. ૫૦ દિવસો સુધી ચાલેલી લાખી હંડાળ દરમ્યાન પ્રખતે સહજળનો પ્રથમ પરિચય થયો આ હંડાળો દરમ્યાન પગાર વધાગની માગણી ઉપરાંત લશ્કરવાદ અને ચાહીવાદ વિરુદ્ધનાં સંગ્રહનું પણ ભેરશોરથી ઉગ્ગારણ થતું ક્રાંતિને યોગ્ય દિશા મળી આ સમય દરમ્યાન ક્રાંતિગરી કિસાન ચળવળની પણ શરૂઆત થઈ સને ૧૯૨૩માં એક યુવાન વિદ્યાર્થી કેન્ટન પાસેના નાના ગામમાં બારે જમીન મહેસૂલ વિરુદ્ધ ખેડોને ગમ્યત કરવા માટે ગયો કેટલીક સમજૂતી પછી ખેડત મહળના સભ્યો નોંધવાની શરૂઆત કરતાં બધાના માથાં ખેડોને ખેતી પાસેથી બાગી ગયા કારણ કે હાસકરગને એમના નામની જાણ થાય તો એમના ઉપર દમનની ઝડી ઊતરી પડે. ક્રાંતિકારીઓએ અત્યત વૈરથી ધીમે ધીમે આમજનતાનો આ ભય દૂર કર્યો. સહજળનો પરિચય થતાં ખેડત સંઘોની સંખ્યામાં વધારો થવા લાગ્યો અને ત્રણ વર્ષમાં તો આ પ્રદેશનો વિકાસ એટલો હો થયો કે કિસાનસંઘના સભ્યોની સંખ્યા હજારોની નહિ બસેકે લાખોનાં હિસાબે થવા લાગી.

૧૯૨૧માં રાષ્ટ્રપિતા સુન યાત-સેને કયોમી ટાંચ પસૂના તથા સિધ્ધાંતોની વિધિપૂર્વક જાહેરાત કરી :

(૧) **Principle of Nationalism :** રાષ્ટ્રરાજના આ સિધ્ધાંતની નેમ વિદેશોએને મળેલા વિશિષ્ટ હકોને કારણે ઊભી થતી ગણધ્યુનીતિમાંથી સ્વદેશને મુક્તિ અપાવી ગણરાજની એકતા સ્થાપવાની હતી.

(૨) **Principle of Democracy :** લોકશાસનના આ સિધ્ધાંતમાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્યનો પણ સમાવેશ થતો હતો ઉપરાંત, વિશાળ પાયા પર થતી સામાન્ય ચૂંટણી માન્યૂત આમજનતાની પ્રતિનિધિ સરકાર ગ્યોને સાથુ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ હતો.

(૩) **Principle of People's Livelihood :** આ સિધ્ધાંત મારકૂત આમજનતાની આજીવિકાની ખાતરી આપવા ઉપરાંત સામાજિક સુધારાઓ, દેશનો આર્થિક વિકાસ, અને સપત્તિની ન્યાયમુક્ત વહેંચણી કરવાનું ધ્યેય હતું.

આ ત્રણ સિધ્ધાંતોની કાર્યરૂપી સિધ્ધિ અનુક્રમે રાજ્યસંવિધાના ત્રણ તબક્કાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની હતી.

(૧) **Period of Military Government.** ઘસકરી સત્તાના આ તબક્કામાં પ્રજાજનને વ્યવસ્થિત કરવા ઉપરાંત સમગ્ર ઓળને એક મધ્યસત્તા હેઠળ લાવવું.

(૨) **Period of Training in Government :** લોકશાસન અને સ્વરાજ્યની પૂર્ણતેયારી રૂપ આ કળવણીના ત્રણ દરમ્યાન જનતાને સ્વશાસનની તાલીમ આપવી.

(૩) **Period of Constitutional Government :** સામાન્ય ચૂંટણી મારકૂત વિધિસરની બધારણીય સરકારની રચના કરવી x

યોજના તૈયાર હોવા છતાં એને અમલમાં મૂકવાનું કામ સહેલું ન હતું વળી કોઈ એક પણ મારકૂત સમગ્ર આમજનતાના ઉદ્ધારને આ કાર્યક્રમ સિદ્ધ કરાવવાનું શક્ય ન હતું એટલે કે. સુન યાત-સેને જાન્યુન થયેલા શ્રમજીવીઓ અને ખેડૂતોને પોતાની ચળવળમાં સામેલ કરવાનો નિર્ણય કર્યો ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરીની ૨૦ થી તારીખે કેન્ટનમાં કયોમી ટાંચનું એક મોટું અધિવેશન ભરાયું હતું તેમાં ચીની સામ્યવાદી પણે એક પણ તરીકે ભાગ લીધો. ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓના સંગઠનને આવકાર આપતા કરાવેા પક્ષાર

x વધુ વિગત અર્થે જુઓ. Dr. Sun's Out-Line for the Reconstruction of China.

થવા પ્રગતિકારક તત્વોનો સંયુક્ત મોરચો રચાયો અને ૧૯૨૧ માં ડૉ. સુન યાત-સેનને નોંદર કરેલા ત્રણ સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ થવા ઉપરાંત એનો પરિશર પણ કરવામાં આવ્યો. Anna Louis એના *Dawn out of China* માં લખે છે

"The famous 'Three people's principles' earlier originated by Dr. Sun were given a new and clear definition, at this Congress 'People's Nationalism' was declared to mean both independence from foreign control and the equality of nationalities—Mongols, Moslems, Manchus—within China 'People's Democracy' which had been a vague reference to voting rights, was defined to include free speech, press, and assemblage and the right to organise 'People's Livelihood' was expanded into a social program that included 'Land to the Tiller' and most of the other reforms now promoted by the Communists."

પ્રજાના પ્રગતિકારક પક્ષોના આ સંયુક્ત મોરચાની ગચનામાં ગણિયાના સામ્યવાદી-ઓની દેટલેક અંશે ફેરવણી હતી ૧૯૨૧ માં ડૉ. સુન યાત-સેનને રાષ્ટ્રને રિયર કરવા માટે બાહ્ય મદદની જરૂર હતી પરંતુ વિદેશી સત્તાઓએ અને તેમાં ખાસ કરી બ્રિટન કે ફ્રાંસે મદદ કરવાને બદલે અવરોધો નાખવાનો પ્રયાત કર્યો, કેમકે રાષ્ટ્રવાદના વિકાસથી એમને ચીનમાં મળેલા ખાસ હક્કો કાનિબલમાં લુપ્ત થવાનો ભય હતો. માત્ર રશિયા જ ચીનને યાએ ઊંચું રહેવા તૈયાર હતું એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ડૉ. સુન યાત-સેને રશિયા તરફ યોતાની નજર દેવાની હતી + વળી ગણિયામાં પ્રજાકાંતિ થવા પછી ત્યાંના રાષ્ટ્ર-વિધાયકોએ ઝરના સમયમાં ચીનમાં ગણિયાના જે જે વિશિષ્ટ હક્કો હતા એ સર્વ આપમેળે રાષ્ટ્રપુરોષીયો ઊઠી દીધા. આથી બનને દેશોની પ્રજા વચ્ચે જે નિષાલસ સહકરણનું, ચાતાવરણ પ્રસર્યું તેથી ગણિયાની મદદ માગવાનો એકમાત્ર માર્ગ સરળ બન્યો.

ડૉ. સુન યાત-સેનની માગણી પ્રમાણે રશિયન સલાહકારો — નોંદર અને બેરોડીન-ને મોકલી આપવામાં આવ્યા એમણે ક્રાંતિની કૂચનો માર્ગ આંકી આપ્યો — ક્રાંતિની યોજના પ્રકી આપી ત્રણ વર્ષ સુધી આ સંયુક્ત મોરચો ટકો રહ્યો અને સિદ્ધિનાં નવાં નવાં શિખરો સર કરતો ગયો. [આ ત્રણ વર્ષનાં માળાને પાછળથી Great Revolution નું નામ મળ્યું હતું.] એક પછી એક પ્રતિભાવ વહીવટ એની હકૂમત તળે આવતો ગયો; કેન્ડનની લશ્કરમાં ભેરાવા માટે પ્રતિભાવોઓનો પ્રતિપ્રતિમાંથી પસારો થયો. બંદાખાઉ લશ્કરી જાળાની સ્થાપના યર્ધ, વિદ્યાર્થીઓ, શ્રમજીવીઓ અને પ્રગતિકારક પક્ષોના અગ્રણીઓને ગણિયન કૌશ તાલીમમાં એના હાથે લશ્કરી તાલીમ અપાવા લાગી આ લશ્કરી જાળાનો પ્રમુખ યુવાન સેનાપતિ ચાંગ કાઈ શૈક હતો સામ્યવાદી યુવક આગેવાન ચાઉ-એન — કાઈ જાળાના આચાર્યપદે હતો. દર પૂર્વના રશિયન લશ્કરનાં સરસેનાપતિ તરીકે પાછળથી પ્રખ્યાત થયેલ બનરલ બુચુયર પણ અરજાતના દિવસોમાં આ તાલીમનાત્તેમના

એક હતો. ૧૯૨૫ માં રાષ્ટ્રપિતા ડૉ. સુન યાત-સેનનું અવસાન થયું મરતી વખતના એના વચ્ચિતનામાંથી અધૂરી ગ્રંથોની ક્રિતિને પૂર્ણ કરવાનો આદેશ હતો:

“At present the Revolution is not yet completed All my Comrades must continue to exert their efforts.....until this (Revolution) is realised”

આ આદેશ અનુસાર એ જ સદસ્યો સમુક્ત રાષ્ટ્રીય કોળે સેનાપતિ ચાંગની સરકારી હેઠળ કૂચ કરી. જગત કિસાનો અને કામદારોએ આ વિશ્વપ્રસ્થાનને સક્રિય સાથ આપીને વધારી લીધો. લશ્કર પહેલે એ પહેલાં જ અનેક જિલ્લાઓમાં કિસાનોએ હકૂમતને હાથમાં લીધી અને કામદારને એ લશ્કરના વિશ્વ માટે શહેરોને અલગખાનેથી તૈયાર કર્યા સામતોની ફોર્મોની આપી દુકાનીઓ સામતોને ઊઠાને રાષ્ટ્રીય સેનામાં જોડાઈ ગઈ. દક્ષિણ ચીનના સામતોની સત્તા ધુમાડાના ગોટાની માફક અદસ્ત યજ્ઞ મંડ, નવા નવા વિજયોને વતી આ સેના એ વરસથી પશુ જોઈ સમયમાં શાંતિમાં મુખી પહેલે. “શાંતિદાઈ આ સમયે આતરરાષ્ટ્રીય વાણિજ્ય તેમજ ચીનના ઊગતા મુદ્દાવાદનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું” આ કેન્દ્રને અઢાળે અકારણ નહિ ઝડપાવો રશિયન સ્વાધીવાદને મત હતો. શાંતિદાઈને રપઈ કર્યા વગર હેંકાઈ તરફ ક્રિતિની કૂચને આમળ ધાવાવવાની યોજના બુદ્ધ ડૉ. સુન યાત-સેન તેમજ કયોમી ટાંગ સમિતિની સમતિથી જ ધમ્મામાં આવી હતી. વિદેશી શાંતિવાદ સાથે અઢાળે અથડામણ ટાળવાનો આ યોજનાનો ઉદ્દેશ હતો કારણ કે જ્યાં મુખી લશ્કરને માટે પુરવઠાનો પૂરતો પ્રોથ (hinterland) હાથમાં ન હોય ત્યાં મુખી ગોટા મુદ્દામાં ઊતરણુ સલામત નહિ પણ ચાંગે આ યોજનાને ધરાધૂરક બોધી વાળી શાંતિદાઈ ભયમાં મુકાય તો ત્યાંના મુદ્દાવાદ સાથે તેમજ શાંતિવાદ સાથે સોદા કરવાની એની સક્રિયતામાં પણ વધારો થાય એટલે શાંતિદાઈને કમળે લેવાની તૈયારી કરવામાં આવી બહારથી હુમલો કરીને આ કમળે નહિ મેગવતાં શહેરની અંદરના ભાગમાં જ કામદારોને જગવો કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છૂપા વેશે સામ્યવાદી નેતા આઈ-એન-લાઈ શહેરમાં દાખલ થયો હતો એની નેતાઓની નીચે ક્રિતિકારોએ શહેરનો કમળે લીધો શાંતિદાઈની ચીનની હકૂમત તળેના પ્રદેશમાંથી રચાનિક મુદ્દાઓને લશ્કર દાખલ થયા પહેલાં જ હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. પાશ્ચાત્ય સત્તાઓએ પોતાની સેનાના કાફલાઓ શાંતિદાઈ તરફ રવાના કર્યા પણ અનિવાર્ય સંજોગો ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં મુખી કૌંઝ અથડામણમાં નહિ ઊતરવાનો આ સેનાને આદેશ હતો. ખાસ કરીને અમેરિકા આ ખાખતમાં વધુ તકિદા હતું એટલે લશ્કરી અથડામણ ટળી, અને સમાધાનીના માર્ગે શોધાવા લાગ્યા. ચાંગની ધારણા મુજબ જ અર્ધુ અર્ધુ. ક્રિસની હકૂમત તળેની શાંતિદાઈની પોલિસે દુકુસેન નામના એક અરીજુના શાદસોદાગર વેપારીની મારફત ચાંગની સાથે વાટાપાટો શરૂ કરી. કામદારોના કમળ નીચેના શાંતિદાઈના ચીની વિભાગમાંથી એમને હાંકી કાઢવાનો પેતરો ગયવામાં આવ્યો શાંતિદાઈના એકરોએ પોતાના તરફથી તેમજ વિદેશીઓ વતી આના બદલામાં ચાંગની સરકારને અર્થિક મદદ આપવાની વચનો આપ્યા. બન્ને પક્ષને માગ્યા મેવા મળ્યા ચાંગને પ્રનિદિન જળવાન અનંતા જતા ઉદ્ધામ પશુનું

નિકેટન કાઢવાની સોનેરી તક જોઈતી હતી તે આથી મળી એક કાંઠે એણે એ પછી માર્યા. વિદેશી સત્તાઓને પણ ચીનની એકતા આખતા કષ્ટા સમાન ખૂચતી હતી કારણ એ રસ્તે એમની શોષણનીતિનો હેતુ વિનાશ હતો. સંયુક્ત મોરચા સામે ટકી રહેવાની એમને હાથ જ ન હતો પણ જો ક્યોમીટાંગના એ પહેામાં જ વિખવાદ જાગે તો જેની નકામી ત્રીજો ફાલે એ ન્યાયે એમના સ્વાર્થો વધારે સારી રીતે સમજાતા હતા એનીતિના આ આચાર્યોએ ચીનની પ્રગતિને રોકવા ખુદ યોગ કાઈ-શકને જ હાથે બનાવ્યો. ચાંગને સ્વદેશ કરતા પોતાની સત્તાની વિશેષ પડી-હતી

કામદાર વર્ગ અને પ્રાગતિક પક્ષોને બિલકુલ માફિતી ન હતી કે એમની નજર સામે જ એક ભયંકર વ્યૂત્પન્ન ગચાઈ રહ્યું હતું એમને આ વિષયની મંદ આવે તે પહેલાં જ એમના હિપર એમિતો હુમલો કરવામાં આવ્યો. લોહીની નદીઓ વહી કેવળ કાંધકાર્થમાં જ આશરે ૫,૦૦૦ માણસોની કનલ થઈ ચાંગના હસ્તે બધી દિશામાં આમજનતા હિપર હુમલા કરી મધ્યીખરી એકૂત સરચાઓને વિષેરી નાખી સામ્યવાદીઓ, કિસાન કાર્મકરો અને પ્રગતિકારક વલણ ધરાવતા શુદ્ધિમાનોની એક સામટી કતલ થઈ. ખુદ પોતાના હસ્તકરમાં જે ટુકડીઓ પ્રખપછી વલણ ધરાવતી હતી એને ચાંગે છૂટી કરી. જે હસ્તકરની મદદથી એ સત્તા પર આવ્યો હતો એની હવે ચાંગને જરૂર ન હતી એના પ્રત્યાખાતી વલણને બનુરૂપ બની શકે એવી નવી ફાજ અને નવું તત્ત્વ રચવાની વેતરણુયા એ પડ્યો. *Inside Asiam* માં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતા પ્રખ્યાત લેખક John Gunther લખે છે કે,

"Chiang, the revolutionist, became a counter-revolutionary. His former associates and brothers-in-arms, who join the left, were ruthlessly hunted-out and extirpated. A white terror of unexampled ferocity struck China."

ક્યોમીટાંગની મધ્યસ્થ કારોબારી સમિતિના સભ્યો હેઠાકર્મમાં ચાંગના વિશ્વપ્રસ્યાનના આમજનની રાહ જોઈને એકા દત્તા એમની સંપૂર્ણ અવગથના કરીને પોતાના સર્વોચ્ચકારને કેન્દ્રસ્થાને રાખી ચાંગે હસ્તકરી તાકાતના આધારે પશ્ચીની યુનરેચના કરી વિદેશી સાહીવાદ અને કાંધકાર્થના મૂકીવાદી પશ્ચીની મદદથી એણે નાતડીંગમાં પોતાની સ્વતંત્ર સરકારની સ્થાપના કરી. ડુનિયાકારની રશિયા સિવાયની સરકારોએ એને તરત જ સ્વીકારી. ચાંગની સરકારને આ રીતે ચીનની બહારશીલ સરકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા વિદેશીઓને હાથે મળી તે આજ દિવસ સુધી ચાલુ છે (જે કે ચીનમાં એક પણ વખત સામાન્ય ચુંટણી થઈ નથી) ક્રાંતિના વ્યુત્પાજ પ્રતિક્રાંતિમાં પસંદગી ગયો. રશિયન સલાહકારો વિદાય થયા અને એને સ્થાને જાપાન, જર્મની, ઇટાલી અને અમેરિકામાંથી સલાહકારો આવ્યા. ચાંગે સામ્યોની મદદથી નવા હસ્તકરની લાગતી કરી અને જર્મન કુદનિષ્ઠાતોને હાથે એને તાલીમ મળવા લાગી.

કામદારનેતા ચાંગ-એન-લાઈ કાંધકાર્થમાંથી છટકી ગયો. એના માથા સાટે બારે કિમનનું ધનામ જાહેર કરવામાં આવ્યું રજાસલા પ્રગતિવાદીઓએ પોતાનાં બળો એકત્રિત

કરવા માંડ્યાં ચાંગનો સામનો ખુલ્લી રીતે કરવાની શક્તિ હવે રહી ન હતી એટલે પ્રગતિવાદીઓએ જનતામાં બળી જઈને એની ઓથે વિચરવા માંડ્યું. આમાંથી આજળ ઉપર લાઘ લશ્કરની સ્થાપના મર્ધ દક્ષિણમાં પૂર્ણ કાણ જમાવ્યા પછી ચાંગે ઉતરના પ્રાંતો તરફ નજર દોકાવી અને એક પછી એક બધા પ્રાંતોને કબજે મેળવ્યો. કેન્ટન અને પેકીંગમાં રશિયન એલચીખાતા પગ ફેરડો પાડીને ચાંગે વિદેશી સત્તાઓનો ચાલ મેળવી લીધો. પરિણામે ગણિયા અને ચીનના ગર્જકોવ સંબંધોના અત આઠ્ઠો પછી પ્રતિક્રિાતિને નિરાંત કાઢ દિવસ મળતી નથી—એની પીઠ પાછળ ક્રાંતિનો ભય ઝમૂમતો જ હોય છે. કારણ એનો મુખ્ય આધાર શીપક લઘુમતિ ઉપર હોય છે શસ્ત્રના નેરે દખાવી દીધેલ શોષિત બહુમતિને સહાકાળ ચાંત રાખવાનું શક્ય નથી ૧૯૨૬થી ચાંગે પોતાનું પ્રત્યાધાતી વલણ દર્શાવવા માંડ્યું હતું પરંતુ સંયુક્ત ઝોરચો તૂટી ન પડે એટલા ખાતર તે વખતના ચીની સામ્યવાદી નેતા ચોને આ બધું સહી લેવાની પોતાના પક્ષને સલાહ આપી હતી પક્ષને પોતાની જૂલ સમન્વર્તા એની નીતિમાં પલટો મૂકે કામદાર કિસાનોના રવતંત્ર સંમંડન પર કાર મૂકવામાં આવ્યો આમાંથી Canton Commune જેવા બળવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો થયા. હળંગ કામદારોનું લોહી ફરી રેડાયું, જેમાંનું કેટલુંક વધુ ઉદામવાદને આભારી હતું છતાં એથી સ્થાપિત સરકાર સામે લડત આપવાના કાર્યક્રમની લોહીના અધૂરે ગહેરાત મર્ધ. લોકોને જલ્પ ચર્ચ કે પ્રતિક્રિાતિની પીઠ પાછળ ક્રાંતિનો પડયો હજી એલવાયો નથી.

ચાંગે વિશેષને નિર્મૂળ કરવા માટે ક્રાંતિકારીઓના ચાણા ઉપર અનેક લશ્કરી હુમલાઓ કર્યા સાધોસાથ લોકોનો સાથ મેળવવા ચીનને થોડા સુધારાઓ આપવાની એણે મંચા દર્શાવી કેટલીક આર્થિક સુધારાઓની યોજનાઓ ધમાધ પછી એમાંની પૂણીખરી યોજનાઓ અભ્યર્થણે જ રહી ૧૯૩૧માં જાપાને મંચુરિયા પર હુમલો કરીને જોત-જોતામાં એ પડાવ્યું તથા કરોડની પ્રજાવાળો આ પ્રદેશ પડોશી દેશ પચાવી બેઠો છતાં ચાંગની સરકારે યુદ્ધનું એક પછી પગલું ન બધું. સમસ્ત ચીન યુદ્ધ આપવા તકલી રહ્યું હતું, પરંતુ ચાંગે માન પ્રતિસાધ (League of Nations) પાસે અરજ કરવામાં જ સતોષ મા-યો પ્રતિસાધે પછી કશું પગલું બધું નહિ અને આ રીતે જાપાનને વધુ લૂંટ ચલાવવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું બ્રિટનના વિદેશ મંત્રી સર્ જોન સાઇમને જે વલણ જતાવ્યું એને બગાડ મળતો નમૂનો બ્રિટિશ સરથાન મંત્રી મિસ્ટર એમરોના નીચેના શબ્દોમાં મળી રહે છે

“Who is there among us to say that Japan ought not to have acted with the object of defending herself against a vigorous Chinese nationalism? Our whole policy in India, our whole policy in Egypt stands condemned if we condemn Japan”

ધીમે ધીમે જાપાનનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું. થોડે થોડે આતરે ચીનની વધુ ને વધુ ભૂમિ એ દખાવવા લાગ્યું પછી એની સામે લડવાને જલ્દી ચાંગે ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૩ સુધીમાં ચીની સામ્યવાદીઓને નાણુદ કરવા માટે પાંચ મોટા લશ્કરી હુમલા કર્યા, આમાંના ત્રીજા

કુમ્ભાને માટે ૧૯૩૧માં ચાંગે સાકાત્રણ લાખ સૈનિકોની ફાજ તૈયાર કરી, અને માઓ-ત્સેતુંગ અને ચુદોના કબજા નીચેના ક્ષાગસી પ્રાંત પર આક્રમણ કરી એની દોરવણી પોતે લીધી પરંતુ ચીની સામ્યવાદીઓ આમજનતામાં એકરૂપ થઈ ગયા હતા, જમીન વિનાના ખેડુતોને એમણે જમીન આપી હતી અને પ્રજાના સેરકા તરફ એમનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. અણીને દાંડણે અનેક સહો સહોને પણ આમજનતા એમને વફાદાર રહી ચાલતા પ્રજાનો નધા નિષ્ફળ ગયા. ખુદ એના લશ્કરમાંથી જ પેદાશી ટુકડીઓ જાણ સાથે સામ્યવાદીઓ સાથે મળી ગઈ. સામ્યવાદીઓની સેના વધીને ત્રણ લાખ સુધી પહોંચી અને ૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમાં સામ્યવાદીઓએ 'second Congress of Soviet' ની બેઠક ભરી તેમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી ૭૦૦ પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી આ અગાઉ ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરમાં જર્મન યુદ્ધનિષ્ણાતોએ તૈયાર કરેલી યોજના અનુસાર દસ લાખની સેના ચાંગે જિભી કરી હતી સામ્યવાદીઓના મુખ્ય મથક ક્યમ્પસીને ચાંગની ચાર લાખની સેનાએ ચોતરફથી ઘેરી લીધું હતું, અન્ય રથજાએ પણ નાતી મોટી ફાજો ચાંગે રવાના કરી હતી. આ ઘેરા એક વરસ સુધી ચાલ્યો દસ લાખ માણસો જૂથમગદી કે ધાવલ થઈને મરી ગયા. છેવટે ચીની સામ્યવાદીઓનું એક લાખનું લશ્કર બારે કુનેડ અને બહાદુરી-પૂર્વક આ ઘેરામાંથી છટકી ગયું, અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ લાંબી ફૂચ (Long March) શરૂ કરી. આ આખી ફૂચ દરમિયાન એમના પ્રચારનાં બે સૂત્રો હતાં (૧) ચીનોઓએ અન્યોન્ય ધારણું ન બોધાવે, (૨) ભપાવતો સામનો કરો. *Inside Asia* ના લેખક આ ફૂચનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:

"The Reds began with ૧,૦૦,૦૦૦ men, they finish with ૫૦,૦૦૦ They marched ૬,૦૦૦ miles, across ૧૨ different provinces.... They had to fight every mile of the way The official record of the Long March shows ૧૫ major battles, ૩૦૦ skirmishes. There were ૧૦૦ days of 'rest,' ૨૬૦ of actual movement, which means an average speed for the entire march of ૧૫ miles per day. Military experts are staggered by these figures The Reds had to traverse incredibly fractious and difficult country, some of it inhabited by aborigines and virtually unknown; they climbed ૧૮ mountain ranges, occupied ૬૩ cities, and crossed half a dozen rivers They carried radio, a printing press, and their archives Once Chiang-kai-Shek thought that he had finally trapped and surrounded them. The Generalissimo does not give way to immotion often. But near the Tatu river he burst out 'now we have them' The Reds managed to cross the Tatu and escape, however, with Chiang's breath on their heels. He thought the Long March would be the Red funeral march. It almost turned out to be a funeral march for him "

આમ ૬,૦૦૦ માણસ ચાલી, ૧૮ પર્વતમાળાઓ અને અર્ધો કબજા મહાનદીઓને ઝાળીથી, ૧૨ પ્રાંતો પાર કરી, ૬૨ શહેરા વચ્ચે થઈને ૩૬૮ દિવસે સામ્યવાદી સેના ઉત્તરમાં ચેનાન પહોંચી અને ત્યાં પોતાનું મથક સ્થાપ્યું. માર્ગમાં એણે ચીનની પરિસ્થિતિમાં

ગમી ૧૫ રીતસરનાં યુદ્ધો અને ૩૦૦ નાની લશ્કરોએ ચીનો સામ્રવાદીઓને લડતી પડી. ટેટુ નદી જોળાંગનાં પાછળ પડેલા ચાંગના હાથમાં પકડાઈ જવાનો ભય સમીપ જ હતો. પણ ત્રીસ બહાદુરો મક્કીનગરોના વગસતા વગસા સામે ઝટકતી સંકળો પર ચઢીને હાથ વડે જૂલના જૂલતા સામે પાગ પહેવ્યા. મક્કીનગરોને કબજે કરી અને લશ્કરને માટે પુલ ગોડવ્યો ચાંગની નજર સામે જ સામ્રવાદીઓ હાથતાળી આપીને છટકો ગયા. આ અભિપરીણમાંથી અધિશુદ્ધ બહાર આવીને એમણે ચહેનશો પ્રાંતના ચેનાનમાં રાજધાની સ્થાપી. આજુબાજુ દિનપ્રતિદિન વધતા જતા વિસ્તારમાં પોતાનો ઢકૂમત સ્થાપી અને જાપાનનો સામે યુદ્ધનો જહેરાત કરી સમયાનુકૂળ અનેક ક્રાંતિકારક સુધાગરો દાખલ કર્યા અને પ્રજાના ઉપલા નીચલા મશે વચ્ચે જોળામાં જોડો સંબર્ધ જાતે એ રીતે કુનેદથી કામ લીધું. જનતા બધા પ્રયત્ને પ્રજાની એકતા જાગવના એ મગ્યા અને છતાં જરૂરી સુધારાઓ ચોક્કસ દરતાપૂર્વક આમજ ધરાવ્યા. પણ આ પછી એમની વધતી જતી તાકાતને કારણે ચાંગે એમના ઉપર કરી મોટું આક્રમણ કર્યું નહિ. પણ જાપાનના દબાવને કારણે, એણે સામ્રવાદીઓ સામે ‘યંગમાઈલ’ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલ મચ્ચુરિયન સેનાપતિ ચાંગ-ચુ-લીઆંગને એક ફાજ લખને મોકલ્યો. પણ ‘માઈલ’નું લશ્કર સામ્રવાદીઓ સાથે લડવાને બદલે એમની સાથે બાકાતમાં કરવા લાગ્યું. બાકાત-બાકાતી લડાઈને બંધ કરી જાપાન સામે સમુક્ત યુદ્ધ માંડવું જોઈએ એવા સામ્રવાદી પ્રમારની અસર એમના હૃદય સુધી પહોંચી.

વળી સામ્રવાદીઓ વિષે તેઓ દેશના દુરમન છે એવું જો કહેવામાં આવ્યું હતું. બેનાથી પ્રત્યક્ષ પરિચયે જવળું જ રશન કરાવ્યું દેશને માટે દિલ હાથે લડી રહેલ એક માત્ર પક્ષ એમણે જોયો. આવા સ્વરોષ બંધુઓને દુરમન માનવાની એમના મને ના પાડી.

આશ]

૬

છતાં ચાહે ?

વલ્લભદાસ જોશવનદાસ મહેતા

[અનુક્રમ]

“તને છે ચાહ ?” “થુ ?” જોવા ગયાં ત્યાં કમાટી બાગને ત્યારે પ્રસારતા, પક્કી છટવા કાજ, પાંખને, ને વ્યાધ, સિંહ, ગર્જતા મેઘ શા સુક્રિત કાજ તે, જોઈ દરથો ઘણાં આવાં ઉર તારું જતું દ્રવી. વળી, પાટોચીના દારે ચેખી પોપટ પીંજરે, દયાર્દ ઉરથી બેલી, “કયાં છે વૃક્ષ હી ચોળવા, નવા દેશે ન છુમાય, ન ખવાય નવાં ફળો, શોભે થું પીંજરું તેને ? સુક્રિત એને કરો તમે”

હિન્તુ પૂર્ણ તને વહાલી ! હલીલો સુક્રિતની કરે, છતાં ચાહે મને કાં તું પુરવા ઉર-પીંજરે ?

(૩)

વાસન્તી મદલોલ ડાહનવતા વાયુ હિલોળી જતા
 આર્ય ચંદરવા ચક્રોર ચિતના, પાનેતરો પ્રીતનાં;
 મ્હોર્યો યોવનમાંડવો, લહરતાં લાવણ્યનાં તોરણો,
 આયુનાં અભિલે મુકંપતી રચો સાયુજ્યના સ્વસ્તિકો.
 જન્મેની ઘટમાળમા નિધિવથે ક્યારે વિખૂટાં પડે
 જોડાં કોડભર્યાં, નવાં ચરીરને ધારે, ઉરો તે છતાં—
 જૂનાં સંચકી રાખતાં, અવરને ફાંટી રહે વિધમાં,
 ને જ્યારે ઉર એ જડે અસલ, તે ત્યારે ફરી ત્યાં ઢળે.
 સમૃદ્ધિસભરા ખણી સહચરે પ્રારબ્ધની લોભકા,
 ભંડારો અલરે ભરી વહવળે પુણ્યોત્પળી બાહુનવી.
 પાર્શ્વ અમૃત આત્મનાં જગતને સંતર્પતાં રાચળે,
 મર્ત્યોમાં નવદંપતી અમરનાં ફૂલો ઉતારી જળે.
 આદિયુગ્મ ઉમા અને શિવ પળ્યાં ને પંથ કથ્યાણુને,
 ને પંથે વળી પુણ્યલોક પળિયા શ્રીરામે ને બાનકી;
 ને ખેડયો છંસતી અરૂંધતી અને ચોગી વસિષ્ઠે રૂડો,
 તે ત્રેયચક્ર પંચતાં મુલગ હો યાત્રી તમે દંપતી !

હે મનવા મારા !

જ્યેતીલાલ આચાર્ય

[ગજન]

હે મનવા મારા,

મીઠવો બોલો છે વેદવાણી !

બંધવા શીઠ કરતો તાણીતાણી ?

જૂઠા એ વાદ તારા કામ ન આવે લાઈ,

ગીધડાં ફેરી એ ઉભાણી !

પરથમ પહેલાં તો તારો કેદ મેલીને જોળા,

વાયઠનાં મૂળ લે પરમાણી.

તારે ચગડોળે મનવા કેને ફેરવેને

કેકેને કરતો ધૂળધાણી;

ચોરના ચોકડાને સાચા તુ માની બેઠા,

સતની વાણી ના પરખાણી !

કરમ ધરમની તેં હાડી પીટાવી જ્યાં ત્યાં

બુદ્ધિની શાખ્ય દીધી શાણી,

તારી 'હયા નહલી'વાતો અસલી મનાવા લાગી,

પાર્યા ના મૂળમાં તે પાણી !

જીઠને જાગ બહાલા ! બારણાં ખોલ તારાં !

અંતરના રામ લે પીછાની;

જગજગતા નૂરમાં એ નૂર સમાવી તારું,

સુરતાની બોલ ઝીણી વાણી

વિવેચન—સહૃદયતાની કેળવણી

પ્રાધ્યાન શામપ્રસાદ શુક્લ એમ. એ.

[માગશ્ય અંકથી ચાલુ]

પૃથ્વ વ્યવહારથી વિલક્ષણ એવા આ અનુભવને સંક્રાંતિ કરવા માટેનું સાધન તો શબ્દ જ છે. મૂળ અનુભવ હૃદયની ભીમિએ અથવા સવેદનો રૂપે થયેલો હોય છે, એટલે કે તે વાણીમાં થયેલો હોતો નથી, છતાં એને મૂત્ત કરવાનો વાણી વડે જ છે. આમ વાણી એ નિર્માતા અને ભાવક બંનેને સાધી આપનારુ તત્ત્વ છે, એથી નિર્માતાને ભાવક સમજી શકે તેવી વાણીનો આશ્રય લેવો પડે છે એટલે કે વ્યવહારની વાણીનો વધારેમા વધારે સદુપયોગ યથા શક્ય એવું વલણ નિર્માતા ભાવે એને આપે, છતાં વ્યવહારની વાણીનો પરિહાર તો એ ન જ કરી શકે. આ મધ્યમણીના કારણે શબ્દ અને તેનાં સદર્શને વિલક્ષણ રીતે વાપરવાની નિર્માતાને ફરજ પડે છે એથી શબ્દની માત્ર અભિધાશક્તિને જ વળગી નહીં રહેતાં એને લક્ષણા અને ભાવના શક્તિઓનો આશ્રય લેવો પડે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અનુભવને સ્પષ્ટ રીતે મૂત્ત કરવા માટે વધારેમા વધારે સૂચક શબ્દો નિર્માતાને શોધવા પડે છે, સીધી રીતે આવા કાઝા શબ્દો ન મળે એટલે સામાન્ય શબ્દોને વધુમાં વધુ સૂચક બને તેવા વિલક્ષણ અર્થમાં અને સદર્શમાં એને વાપરવા પડે છે. (કવચિત્ત નવા શબ્દો પણ એને હાવા પડે છે) આમ વાણીમાંથી વ્યાકરણ કાઢી આપે તેનાં કરતાં વધુ અર્થ કાઢવાની આ અમત્ય, વાચિક અર્થમાં વ્યવહારને મળતી છતાં તત્ત્વતઃ સિત્ત એવી સાહિત્યની ભાષાને જન્માવે છે અને મડે છે. સાહિત્યની આ ભાષા—લોકાત્મક અથવા ચમત્કારિક વાણી—ને જ મહાકવિ દડી ‘શબ્દાન્વયગ્યોત્તિ’ કહે છે, અને એના પ્રકાશ વિના ત્રિલોક અન્ધકારમય રહેતો એમ પ્રશસાર્થા ઉચ્ચારે છે. શબ્દનું આ અમત્કારિક માહાત્મ્ય કેટલાક ધર્મ-સંપ્રદાયોમાં પણ સ્વીકારેલ છે. આપણી પ્રાચીનપરંપરા શબ્દશક્તિ એવો શબ્દ વાપરે છે જ અને આપમલમા પણ ત્રિમૂર્તિ (Trimurti) માંના બીજા પુરુષ તરીકે Lohabab જોઈ શબ્દનો સ્વીકાર છે.

અનુભવને ઉત્કૃષ્ટ રીતે મૂત્ત કરવાની આ અમત્યમાંથી જ એક રીત જોઈએ તો અલંકારશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ થયો હોય તેમ લાગે છે. અલંકારો વાણીને સૌંદર્યનિહ બનાવવા માટે તો છે જ—એ તો એનું નામ પણ કહી આપે છે, પણ નિર્માતાને થયેલા અનુભવની અકળ રખાઓને સુસ્પષ્ટ કરી આપવા માટે, અને વાણીનાં લાભવ માટે એનાં જોડો ઉપયોગ નથી, સર્વેન્ડલકારા ઉપમાગર્ભો એ ઉક્તિને કળા રાખી અલંકારોમાં શિરોમણિરૂપ ઉપમાનું એક વિદ્યારણ લઈએ ધારો કે કોઈ મહાકાવ્ય અતિબલિષ્ઠ માણસનું વર્ણન આપવું છે ત્રોતાના ચિત્તાનાં દૃશ્ય ઉપર એનું સુરેખ ચિત્ર ઉપજાવવા માટે કેટલાં બધાં વિશેષણો અને વાક્યો સામાન્ય રીતે વાપરવાં પડે? એને બદલે ‘તે ભીમ જેવો છે’ એટલું જ કહીએ એટલે ચિત્ર પણ ઉપસી આવે, અને શબ્દલાભવ પણ જળવાય.

અનુભવને વચાર્થ શબ્દસ્વરૂપ આપવાની આ અમત્યમાંથી કૃતિની એકતાનો સિદ્ધાંત પણ આપમેળે જ દક્ષિત યામ છે. સામાન્ય રીતે અનુભવ થોતે નિર્માતાનાં મનમાં

જાણ એક ચોક્કસ સંકલિત સ્વરૂપે થયેલો હોય છે. એટલે કે નિર્માતાનાં મનમાં સ્ફુરતી વિચારપરંપરા અથવા સંવેદનપરંપરાને કમખંડ સંકલનાની અતિ સૂક્ષ્મ છતાં સદૃશ એવી મર્યાદા સ્વાભાવિક રીતે રહેવાની જ. જો અનુભવને સપૂર્ણપણે સંક્રાંત કરવાનો હોય, તો ક્યનમાં આ સંકલના આવે તો જ અનુભવની સંક્રાંતિ મર્યાદાંરૂપે થાય બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કેવા પ્રકારનો અનુભવ થયો એના મર્યાદાં અદ્યક્ષે માટે તે અનુભવ કઈ સંકલનામાં થયો, એ અણુઓની અનિવાર્યતા પણ એમાં અંતર્લિત છે બ્યવહારમાં પણ વાણી સંકલિત શબ્દો વડે જ સાર્ય થાય છે. એથી તો પ્રાચીનોએ શબ્દની અભિધા લક્ષણા, અને બાંજના એ ત્રણે શક્તિથી અતિરિક્ત એવી વાક્યની તાત્પર્યશક્તિને સ્વીકાર કર્યો છે. આ તાત્પર્યશક્તિ અમુક શબ્દો અથવા આના અવળા મૂકીએ તો બધા જ શબ્દોમાંથી ક્ષિત થતી નથી, પણ શબ્દ અમુક સંકલનામાં હોવાથી જ એની અભિવ્યક્તિ સાર્ય થાય છે-શબ્દ-સંકલના વડે જ તાત્પર્ય સ્ફુરે છે. અતિ દેશી આ નિયમ ગદ્યમાં પરિસ્પર્ધ, પ્રકરણ કે આખા અધ્યયને, અને પદ્યમાં પંક્તિ, શ્લોક કે આખા કાવ્યને લાગુ પડે છે.

પણ સંકલના સંવાદિત હોય તો જ સાર્ય બને સહે તેવા કમમાં જો શબ્દોને મૂકતા જઈએ તો એ પણ એક જાતની સંકલના ખરી ને! છતાં એથી વાક્ય ન બને, તો એમાંથી તાત્પર્ય ક્યાંથી નીકળે? સંકલના માત્રને સવાદની અપેક્ષા રહે છે શબ્દ સમૂહને સવાદી કમમાં મૂકીએ ત્યારે જ એમાંથી અર્થની અભિવ્યક્તિ થાય. સામાન્ય વાગ્યવદાર જેમાં ઉચ્ચારેલા શબ્દસમૂહનો માત્ર વાચિક અર્થબોધ કરાવવાનો હોય, ત્યાં પણ સવાદની અપેક્ષા રહે છે, તો પછી સાદિત્યકૃતિમાં એની અપેક્ષા અનેકમણી વધારે રહે એ સ્વાભાવિક છે, કારણકે સાદિત્યકૃતિને અર્થબોધ ઉપરાંત સમસંવેદન પ્રઘટાવવાનું છે, અર્થાત્ વાચકને રસનિષ્પત્તિની જે ઉચ્ચ જૂમિશ પર લઈ જવાનો છે, તે સીકોના પહેલે પગથિયે જ દદાય અર્થબોધ તો છે આમ અર્થની અભિવ્યક્તિ માટેના સવાદ ઉપરાંત સાદિત્યકૃતિ માટે સૌંદર્યનો એક વિશેષ સંવાદ અપેક્ષિત છે એટલે અનુભવને શબ્દસ્વરૂપ આપતી વખતે નિર્માતાનો સંવેદનપરંપરા સૌંદર્યનો નિયમનો આરોઆપ સ્વીકાર કરે છે સમય અનુભવમાંથી પોતાની સૌંદર્યનિષ્ઠાને અભિમત હોય તેટલાનો જ નિર્માતા સ્વીકાર કરે છે, અને નાકોનું છાંયો દે છે આ દૃષ્ટિએ તારા 18 ommission એ અંગલઉક્તિનું સાર્યકમ છે. આ સવાદમય સંકલના એ જ સાદિત્યકૃતિનું સ્વયંજીવ્ય અસ્તિત્વ-સ્વયંનિષ્પન્ન થતું કૃતિનું એકમ, જે વડે એ રમણીય રૂપ બને છે, આકારસોજંબ ધારણ કરે છે.

પ્રથમ યોગે કે સૌંદર્યનુભવથી સ્ફુરતા સંવેદનો એટલાં તો અનેકવિધ છે કે એમાં અમુક સંવેદનનો બીજાં સાથે વિરોધાભાસ ન હોય એમ બને જ કેમ? અને જો એમ હોય તો સમય અનુભવિની સંક્રાંતિ અને આ સંવાદિતાનો મેળ કેમ ખોલે? વળી માનવનું મન જ એવું છે કે અમુક વિચારો કરતા હોયએ ત્યાં વળી શ્રીજ તેથી જલદા વિચારો આવે, અમુક લાગણીઓ અનુભવતા હોયએ ત્યાં વળી નવીન અને તદ્દન વિરોધાભાસી લાગણીઓ સ્ફુરે, આમાં સંવાદ ક્યાં મોખવો? એનો જવાબ એ છે કે સામાન્ય પ્રતિના લૌકિક અનુભવમાં જો કે આ જાનની પ્રતિતિ થાય છે ખરી, છતાં

લૌકિક અનુભવની પણ ઉચ્ચાવય અવસ્થાઓ છે. અનુભવ જેટલો ઉત્કટ, તેટલું સવેદન-પરંપરાનું સવાદિત્વ વધારે વળી જોતો રમેન્દ્રિય જેટલો વધુ કેળવણીથી હોય, તેટલો તેની સવેદનપરંપરા વધુ પ્રગટ અને વધુ સંવાદમય રહેવાની જોતે જેટલો વધુ એકાગ્રતા સાધ્ય હોય, તેની સવેદનપરંપરા તેટલો વધુ એકનિષ્ઠ હોવાની. લૌકિક વ્યવહારે તો આ એકાગ્રતાને ફળરૂપે ચરમસીમાએ પહોંચાડવાની શક્યતા પણ યોગદાઓને સંમાનિત કરીને સ્વીકારી છે. યોગસૂત્રમાં એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવા માટે અભિમત વસ્તુનું ધ્યાન ધરવાનો એક પ્રકાર દર્શાવ્યો છે. * સાદિત્યનિર્માતાને ઓઢેરતો અસીધાનતો આ પ્રકાર જાણે કે સ્વપ્ન સિદ્ધ હોય એમ લાગે છે, એથી જ એનાં સવેદનપદ્ધતિ માનસને સૌંદર્યનું કોઈ તત્ત્વ સ્પર્શીને એમાં ભાવસંચલન જગાવે છે, ત્યારે ઉત્તેજિત કલ્પનાદ્વારા એની દશા સમાધિદશાને મળતી થઈ જાય છે, અને વસ્તુનું અતરંગમ કાઈ એની પ્રગ્ભાવ્યક્ત સમક્ષ ખુલી જાય છે. આ દશાને કાવ્ય-પ્રકાશકારના શબ્દોમાં વિગલિતવેચાન્તર અણી શકાય, અને તે વખતે વસ્તુના સમય દર્શાવે એને સ્ફુરતી સવેદનપરંપરામાં કોઈ અપૂર્વ સવાદ આપમેળે જ આવી જાય છે, (પ્રાચીનોએ તો ભાવકના સ્મારવાદને પણ 'બહારવાદસહોદર' કહ્યો છે. આમ સ્મારવાદ સમયની ભાવકની દશા'ને સમાધિદશાને મળતી હોય તો સાદિત્યનિર્માતાની દશા તેવી હોય એમાં નવાઈ પણ શી ?) આ સવાદમાંથી સાદિત્યકૃતિની એકતા જન્મે છે—આખી કૃતિ એકત્યમ અને અખંડરૂપ બને છે.

સાદિત્યનિર્માણના ઉદ્દેશની આ ચર્ચામાં બે મુદ્દાઓ પ્રધાનપણે તરી આવે છે : (૧) નિર્માતાનો અનુભવ યાને જીવનદર્શન, (૨) અનુભવને સંકલિત કરવાની રીતિ ખીજ શબ્દોમાં વસ્તુ અને તેની અભિવ્યક્તિનું સ્વરૂપ પણ વસ્તુ અને સ્વરૂપની આ ભિન્ન રૂપ ચર્ચા, એક રીતે કહીએ તો, સગત ખાતર છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો કોઈ દિવસ પુષ્પની બને પાંખડીઓ મળીને જ આપુ પુષ્પ થાય તેવી જ અખંડ અને એકરૂપ આ વસ્તુ અને સ્વરૂપની સ્થિતિ છે. કાલગિરિ એક સ્થળે કહ્યું છે કે ભાષા વિચારનું વસ્ત્રપરિધાન નથી પણ પુષ્પ ત્વચા છે. વસ્તુ અને સ્વરૂપનો સંબંધ દેહી અને દેહ જેટલો જ અભિન્ન છે. કાલિદાસ કહે છે તેમ, વાણી અને અર્થ પાવંતીપરમેશ્વર—અર્થનારીતીશ્વરની જોડે, અસપ્રકત જ છે.

નિર્માતાના અનુભવની ભાવકમાં સંકલિત એ જ સાદિત્યનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. એટલું સ્વીકારીએ એટલે વિવેચકના સ્થાનનો આયોજ્ય ખુલાસો થઈ જાય છે. વિવેચન એ નિર્માતા અને ભાવક બંનેને જોડી આપનારી યકિત છે—સ્થળકાળમાં ભિન્ન એવી બે વ્યક્તિઓને એ એવી રીતે જોડી આપે છે કે બંનેનું 'પથાર્ય' તત્ત્વાનુસંધાન થાય અહીં પથાર્ય શબ્દ ઉપર ખાસ જાર મુકેલી છે. કાગળ આ યથાર્થતા સદ્વ્યસુલભ નથી, ભોતો અને ભાવક બંને પસંદ એના માટે ધેણી પૂર્વેતવારીની જરૂર રહે છે. બંને પદ્ધતિ હોય ત્યારે જ પથાર્ય રસનિષ્પત્તિ થાય—રસનિષ્પત્તિના ચાર્ગમાં આવતા ઉચ્ચ-હી વિદ્યોતે ટાળી આપવા એમાં જ વિવેચનનું લાક્ષણિક છે.

* યયાભિમતવસ્તુ ધ્યાનાદ્વા પાતંજલ યોગચત્ર.

અભિનવપ્રતાપાર્થે 'ભરતનાટ્ય' શાસ્ત્ર પરની તેમની 'અભિનવ ભારતી' ટીકામાં રસનિબંધિતને સકલવિન્નવિનિર્મુક્તાસંવિત્તિ કહી છે. એટલે કે બધાં વિદ્યોપાધી મુકત એવી સંવિત્તિ એટલે રસની વિદ્યન ગદિત પ્રતીતિ રસપ્રતીતિમાં નહીં સત્ત વિદ્યો તેમણે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે.

૧. પ્રતિપક્ષાવયોગ્યતા સમાવનાવિરહ. ૨. સ્વગતપરગતપ્રતિયમેન દેશકાલવિરોધાવેશ
૩ નિજમુખાદિવિવસીમાન. ૪. પ્રતીત્યુપાપવૈકલ્ય ૫ સ્ફુટલભાવ ૬. અપ્રમાનતા ૭. સહાયયોગ *
આ સાત વિદ્યોમાંથી કેટલાક કવિ અને કલાકારની એકાદી આવડતને સીધે થાય છે. અને બીજાં અત સુખાદિની ભાવનાથી પર જવાની ભાવકની અશક્તિના સીધે છે આમ કવિજત અને ભાવકમન અને પ્રકાગ્ના હોયને દૂર કરવાની શ્રમિકા તૈયાર કરી રસપ્રતીતિને અવિગ્રાસવિત્ત કરી આપવી એમાં જ વિવેચનની સાથેકના છે, કલિકર્તવ્યતા છે. સર્વેષા વીતવિનપ્રતીતિપ્રાણો માવ એવ રસ ॥

અપૂર્ણ]

* (૧) કથાવસ્તુનું નિરૂપણ એવું હોય કે જ્ઞાનનો વિષય થવાની એમાં શોધ્યતા ન હોય (વર્ગી) કથાવસ્તુ સંભવિત ન હોય એવા પ્રકારનું એવું નિરૂપણ

(૨) સામાજિકજત અને પાત્રજત મર્યાદા (સંકુચિતતા) ને કારણે વિશિષ્ટ દેશ અને કાળની કથાવસ્તુમાં સેનભેગ થતી (વિશિષ્ટ પરિરિધિતિનાં જ્ઞાનને કારણે રસપ્રતીતિમાં વિદ્યન આવવું.)

(૩) પોતાના સુખદુઃખ વગેરે ભાવોના ઉમંગમાં તથાષ જવું

(૪) રસનું આકલન કરવાનાં સાધનોમાં ત્રુટિઓ (સમજણની સામગ્રીમાં રિક્તતા)

(૫) વિચલતા (સ્ફુટલ)નો અભાવ.

(૬) વિવચિત રસની પ્રધાનતા ન જળવાય તે (મુખ્યગમ ગૌણ સ અને ગૌણરસ મુખ્યરસ અને કલ્યાદિ)

(૭) નિશ્ચિત રસને વિશે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તે (લક્ષ્ય ગૌરમ અને વીરગમ વિશે આવો સંદેહ બંધીવાર થાય છે)

આમાં કેટલાક હોયો કવિજત કે મન્યજત (૧, ૪, ૫, ૬, ૭) છે અને કેટલાક હોયો સામાજિકજત (૨, ૩) છે

મુંઢરાત પડી સૂઈ હતી પણ જોઈતી અંદર એક અંધાર કોટડોમાં સળ ભોગવી રહેલા એ કેદીની આંખમાંથી આને જોઈ મઈ હતી એક સાદા ધાબળાની બનેલો પોતાની કંઠ પચારી ઉપર પાંચો પાંચો છાપરા તરફ મીટ મીટ એ કોષ જોડા વિચારમાં ફૂંચી બેસી હોય તેવું લાગતું હતું.

વાત એમ હતી કે આગલા દિવસની સાંજે એક એવી વિચિત્ર ઘટના બની મઈ હતી કે જે ઘણેયે જૂલવાનો પ્રખાત કરવા છતાં કેદી હજી સુધી જૂલો રહ્યો નહોતો.

રાજના નિયમ પ્રમાણે, જોઈતી ધરિષ્ટતામાં એ ફવા મેવા મરદા રહ્યો. ત્યાં, તાજે જ જોઈમાં આવેલો અને જેનો મૂજનો દોરોયે હજી ફૂટ્યો નથી તેવો, એક તદ્દન અજાણ્યો નૌજવાન તેની સામે જોઈને હસ્યો. પાછળથી એ જુવાનનું કહેવું એમ થયેલું કે એ તો માત્ર સદાનુભૂતિ દર્શાવવા જ હસ્યો હતો. પણ એ વખતે તો એને કૂંડ મરફરી સમજ, 'મે, ભેતો જા! સવિખર્માં આ પાઠ તને ઉપયોગી થઈ પડશે' એમ કહી એણે એના માથામાં એવો ધા કરેલો જેથી એ જુવાનના માથામાંથી ધોલમાર ભોંટી વહેવા માંડ્યું.

પણ જ્યારે એનો પ્રતિકાર કરવાને બાલે એ જુવાને એમ કહ્યું કે "હું નાહકનો મારા ઉપર શુસ્સો માથે છે, બાઈ! હું તો તારો સાચો મિત્ર થવા માગું છું" ત્યારે એના આંખમાં અને નિરાશાનો પાર ન રહ્યો.

"મારી મરફરી કરનારના આવા જ હાથ માથે છે," એણે ઉશ્કેરાઈને કહ્યું.

"પણ, મારો મરફરી કરવાનો છરાદો હતો જ નહિ."

આથી તો 'કેદોને-વધારે શુસ્સો ચડ્યો.

"જોહી વાત! સાવ જોહી વાત! મારા જેવા મનુષ્ય પ્રત્યે સદાનુભૂતિ બતાવે એવું આ દુનિયામાં કોઈ છે જ નહિ." એણે પગાર કરતો ન હોય તેવા અવાજથી એણે કહ્યું અને એ જુવાનની સાથે નજર મેળવી 'પણ જ્યારે એણે એની સાત અને 'સ્થિર' નજર જોઈ ત્યારે નીચું મોં કરી એ ત્યાંથી નાહો તે ઠેક એની જોરડીએ જઈ બેસે. રહ્યો ત્યારે જ અટક્યો અને હજી સુધી એમાંથી બહાર આવવાની એણે દિમિત નહોતી કરી.

જેકાએક કોટડોના લોખંડો સળિયામાં થઈને એક બહુ પડેલું ચદ્દરિય કેદીના મુખ ઉપર પડ્યું અને ધડોલાર એનો ચહેરો ચંદ્રના એ પ્રાણ પ્રકાશમાં ઝળહળી બેઠો.

તેવો કદરોયો અને કેદોનો ભય કરે હતો એ ચહેરો! કોણ કહેવાની દિમિત કરી ચકે કે એ એક મનુષ્યનો ચહેરો હતો! 'સમય'ની નિર્ધાર મઝીમાં 'પીસાઈ' 'પીસાઈ' એ એવો ફૂં અને લાગણીવિહીન ચર્ચ થયેલો લાગતો હતો કે 'કોઈ દીલો પોચો' માણસ તો એને ભેતો જ મૂર્છા ખાઈ દળી પડે.

"હું ખરેખર મારા તરફ સદાનુભૂતિ દર્શાવવા જ એ હસ્યો હતો." કેદો પાડો વિચાર કરવા લાગ્યો અને પછી કાંઈ પણ નિશ્ચય ઉપર ન જાવી કદવાથી એકાએક બેઠો.

યષ્ઠ અધીરાર્થપૂર્વક આમનેમ આંટા મારવા લાગ્યો. સાચેસાચ એનાથી ન આની કશામ એવી એ ધટના હતી.

એ જાણ્યો હતો કે આખી દુનિયા એને ધિક્કારતી હતી. જિંદગીમાં અપમાન અને તિરસ્કાર સિવાય એને બીજું કંઈ મળ્યું જ નહોતું. એના નામથી મોટા મોટા યુનેશ્વરો પણ ગુસ્સાઈ ઊઠતા એનો ગુસ્સો એટલે નિશ્ચય મોતને આમંત્રણ આપવા ખરાબ જ મણાતું. આવા માણસ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર આ નૌજવાન કાણ હતો? એ શોડો તો નહોતો યષ્ઠ ગયો ?

“પણ, તો એણે મારી સામે જોલરને કેમ ફરિયાદ ન કરી? એણે ધાધું હોત તો મણી સહેલાઈથી એ મને કક્કમાં કક્ક સળ અપાવરાવી શક્યો હોત. તો શું ખરેખર આ નૌજવાન—”

ફેદી એકએક વિચાર કરતો અટક્યો. પેલા જુવાનના કબજેમાં હેંછ પણ એને વિશ્વાસ નહોતો પડતો. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં એ જોરથી બળ્યો ઊઠ્યો :

“ના, ના, એ સાચુ નથી. જૂર એ મારી મરફરી કરવા જ હર્યો હતો મારી બીકને લીધે જ એણે મારી સામે ફરિયાદ નથી કરી.”

એકએક એની પાછળની કાટડીમાંથી એક અવાજ આવ્યો :

“કેમ માઇ! હજી બીય નથી આવતી કે શું ?”

એ જ અવાજ! ફેદી એકએક સ્તબ્ધ બની ઊભો રહી ગયો.

“કેમ જવાબ ન આપો, બાઈ!” એણે ફરીથી પૂછ્યું

“કાણ છે તું ? તારે શું જોઈએ છે ?” જાણે જોળખતો ન હોય તેમ ફેદીએ પૂછ્યું.

“જોડણી વારમાં મને જુલો ગયો, બાઈ! હજી તો મધ કાલે જ આપણે ઇસ્તિખાલમાં મળ્યા હતા. અને ગુસ્સામાં તે મારુ માયુ ફેદી નાંખેલું! ઈફ, હજી પણ ફેવી વેદના માય છે !”

“મારી મરફરી કરવાનું એથી પણ ખરાબ પરિણામ આવે છે.”

“હજી પણ તારો ગુસ્સો જીતેલો હોય તેમ લાગતું નથી. હું શી રીતે તારી ખાતી કરાવી આપું ? કે જે મેં કહ્યું હતું તે સાચુ જ હતું ?”

“કશાય તું મને જોળખતો નથી એટલે જ આમ કહે છે જ્યારે તું જાણીશ કે હું કાણ છું ત્યારે તારો મત બિલકુલ મદલાઈ જાય ”

“ખરેખર એ વાત શું એટલી ખરાબ છે ?”

“તું મારે છે એથી તો ક્યાંય મધારે ”

“હું નથી માનતો ”

“તો સંભળવી છે મારી એ કથા ?”

“મણી ખુશીથી ”

અને ફેદીએ પોતાની કરણ કથા ચક્ર કરી

"જે દિવસે હું પહેલવહેલો આ જોલમાં આવ્યો તેને આજે કદાચ ત્રીસ, કદાચ ત્રીસ, ૬ એવો ચે, વધારે વર્ષો ચાલ્યા હો." "

"કમણાં તારી ઉમ્મર શું છે?" પેલા જુવાને વચમાં જ પૂછ્યું.

"મને કંઈ જ યાદ નથી. જ્યારથી હું આ જોલમાં દાખલ થયો ત્યારથી મેં વર્ષો ગણવાનું છોડી દીધું છે. અને એક વર્ષ થયું હોય કે પછી એકસો, મારે માટે તો એ બધું સરખું જ છે, કારણકે મને ખાતરી છે કે હું અઢીથી દીઠી બહાર નીકળવાનો જ નથી આવું હોય ત્યાં વર્ષો ગણવાનો શો અર્થ?" -

"પણ તું અહીં આવ્યો ત્યારે તારી કેટલી ઉમ્મર હતી તેની તો તને ખબર હતી જ!"

"હા, એ વખતે મારો ઉમ્મર ત્રીસ વર્ષની હતી. એ વખતે આજે મારે માથે જે વાગ ધોળા ધર્મ ગયા છે તે તારે માથે છે તેવા જ કાળાકાળા જોવા શોભતા હતા. તારે હું તારા જોવા જ જુવાનને બધું જાણતો હતા. પણ એથીયે કિંમતી બીજી એક વસ્તુ છે જે હું કદી જુલી શકું તેમ નથી અને તે છે મારો આ કાળકાળીની બરોબર સામે જ ઉભેલો આંખો, આ આંખો રાતમાં એ જોવા શોભી રહ્યો છે તું એને જોઈ શકતો હોત તો એને જોઈને જરૂર ખૂબ જ આનંદ પામત પણ એ ન જુલી શકવાનું કારણ તો બીજું જ છે. મેં મારા જ લોહીનીના હાથે એને ત્યાં રાખ્યો હતો અને એ જ હાથે એ પાળાપોષીને એને મોટો પણ કર્યો છે. એમ કહેવાય છે કે એની ફેરોજોની મીઠાસ ગમના બીજા એક આંખમાં નથી. પણ તે કમનસીબી! એ મીઠાસ મેં એકલાએ જ નથી આપી!"

ફરી એક નિસારો નાખી વાત આમણ ચલાવી :

"પણ મને પહેલેથી જ વાત કહેવા કે. ઉત્તર પ્રદેશના એક ગામમાં મારો જન્મ થયો હતો. એ એક નાનું પણ રળિયામણ ગામ હતું. મારા કુટુંબમાં હું, મારી મા, અને બહેન રમા ત્રણ જ જણ હતા પિતા, હું નાનો હતો ત્યારે જ, મરી ચૂક્યા હતા અમારું પોતાનું એક બર હતું એ બંને ફરતી એક સુદર વાડી હતી. એ વાડીની વચ્ચે એક આંખો હતો અને એની છાયા નીચે હું ને મારી નાની બહેન રમા આંખો દિવસ રમ્યા કરતા. અમે એકબીજાને એટલું બધું ચાહતા હતા કે ગામલોકાએ અમારું નામ 'જોડિયાં' પાડેલું; અને 'જોડિયાં' પેલાં જોડિયાં' કદી અમને એ લોકો ચોક્કસવાને પ્રવર્તન કરતા. મધ્ય અમને કોઈની પરવા નહોતી. ગામમાં કે ગામ બહાર જ્યાં જ્યાં જઈએ ત્યાં અમે સાથે જ હોઈએ એક મિનિટ પણ અમે એક બીજાથી વિખૂટાં નહોતાં પડતાં. અમારો મા અમો જાતે હવે ખૂબ જ પ્યાર રાખતી અને અમારો પ્રેમ જોઈ મનમાં ને મનમાં મલકાતી. પણ મોઢોકાં વાર અમને ચોક્કસ એ કહેતી :

"કેમ કમલેશ! તારી બહેન પરણીને સાસરે જશે પછી તું શું કરીશ?"

હવે હવે રમા બોલી ઊઠતી : "પણ હું પરણવાની જ નથીને! હું જોવાને છોડીને ક્યાં જ જવાની."

"મોઢો કે મોઢો! છોડતો તે કદી પરવશાં વગરની રહી છે?"

હું ચીકાઈને કહેતો : “તે એ પરજુશે તો એના વરને જ હું મારો નાખીશ !”
પણ પછી તરત જ અમે ત્રણે હસી પડતાં.

ખરેખર અમે કેવાં સુખી હતાં ! પણ સુખની પળો કેટલી જલદી પસાર થઈ જાય છે !

હું હવે મોટો થયો હતો. મારીં આજે એક દિવસ મને પાસે બોલાવી માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું : “મેટા ! આપણે કંઈ મોટા માણસો નથી. છું નાનો હતો ત્યાં સુધી તો મેં માંમાડાં ગાડું નભાવ્યું પણ હવે તારે ધંધામાં મન પડેલું જોઈએ.”

મને વધારે કહેવાની જરૂર ન પડી મારી જવાબદારો હું બરાબર સમજતો કંઈ ગયો હતો તરત જ હું ધંધાની ફિકરમાં પડ્યો. પણ મને તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં કોઈ ધંધો કે નોકરી મને હાથ ન લાગ્યાં. પછી જ્યારે હું સાવ કટાળી ગયો હતો ત્યારે, એક દૂરના સમાની લામવગથો મને ઢેક પૂર્યાં, મારા જામથી કપાંચ દૂર, એક નોકરી મળી. પહેલાં તો મારો મા અને બહેનને મૂકી એટલે દૂર જવા હું તૈયાર ન થયો. પણ લાચાર ! બીજો કોઈ ઉપાય જ નહોતો મારો ઇચ્છા વિરુદ્ધ મેં નોકરી સ્વીકારી અને જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

વિદાયનો દિવસ આવ્યો. મારી મા અને બહેન રોકે અને મૂંઝવા આવ્યાં હતાં માંમાડાં અમારો અંતરનો ઉત્કર્ષ અમે રાહી રહ્યાં હતાં. ઉઠે મારી ઊપડી અને મારી મા અને બહેન બન્ને દૂરે દૂરે રહી પડ્યાં. મેં આત્માસન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“રહ નહિ રમા ! હું હમેશને માટે થોડો જ જઈ રહ્યો છું ? જરા મને કરીને કામ થવા દે પછી હું તને તથા માને બન્નેને મારી પાસે બોલાવી. લઈશ.”

પણ એથી વધારે હું બોલી ન શક્યો. મારી આંખોમાંથી પણ હવે દાદા કરતાં વધુ સરી પડ્યાં. હું પણ દૂરે દૂરે રહી પડ્યો, જાણે એમ યત્ન હતું કે હમેશની વિદાય લઈ રહ્યાં છીએ. કાને ખબર હતી કે કાલિયમ્માં એમ જ થવાનું છે !

મેં વર્ષ પસાર થઈ ગયાં હું પાછો-મારે ગામ આવી રહ્યો હતો પણ એ લોકોને આશ્ચર્યમાં નાખી દેવાની ઇચ્છાથી મેં ઘેર ખબર નહોતી આપી

મારી જામના રોકેને આવી ઊભી રહી ત્યારે અંધારું થવા આવ્યું હતું. પૂર્ણિમા હતી એટલે મેં ચાલતા જ મરે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગામ દૂર હતું. હું જ્યારે ધર આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ચાંદની દેખાવા માંડી હતી એકાએક મારા ધરની વાદીની પરિચિત દિવાલ દેખાઈ. હું ધીમે પગલે પાસે આવ્યો અને કુતૂહલપૂર્વક ધરમાં શું થઈ રહ્યું છે તે જોવા જાયો થઈ એકર જોયું

ઓ કમનસીબ માનવી ! માત્ર મેં એ રીતે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોત તો આજ મારી જિંદગી કંઈ સુધી જ હોત !

વાદીમાં રેશા આંખની ધટા નીચે મારી બહેનને એ એક અલગવા જુવાન સાથે ગુપ્તગુપ્ત વાતો કરતો જોઈ એના હાથ એજે એ જુવાનને ગળે વિંટાળ્યા હતા. કાણ જાણે

એકાએક મને યુ યર્થ મધું ! નોકરીમાં મારે વાગવાર મુસાફરી કરવી પડતી હોવાથી હું હમેશાં મારી સાથે એક મોઢું ચપ્પુ રાખતો. કંઈ પણ વિચાર કર્યો વિના હું અંદર ફરી પડ્યો અને ખીસામાંથી ચપ્પુ કાઢી પેલા લુવાનની પીઠમાં ભોંકી દીધું !

એક ભવાનક ચિત્તર સાથે લુવાન જમીન ઉપર ફસાઇ પડ્યો. મારી બહેને એને આમ એકાએક બાપક યર્થ પડતો જોઈ જુમાળ્યમ કરી મૂકી અને પછી એ લુવાનને વગગી પડી પોકેપોકે રેવા લાગી. પણ પછી જ્યારે એની નજર મારા ઉપર પડી ત્યારે તે એકદમ ચીસ પાડી બેઠી.

“કમલેશ ! હૈયા !” અને એનો અહેસા ફરી પૂછી જેવે ધોળો યર્થ ગયો.

પણ એટલી વારમાં તો આલુઆલુથી કેટલાયે માણસો ધસી આવ્યા હતા એમણે મને પકડી લીધો. મારી મા પણ દોકની આગી પહોંચી હતી. પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં જ તે ધૂંછ બેઠી.

“તે આ શું કર્યું” બેટા ! તારે હાથે જ તારી બહેનનું સૌભાગ્ય લૂંટી લીધું. હજી તો ગઈ કાલે જ એનાં લગ્ન—”

મારી બૂધ મને સમજાઈ પણ બહુ મોઝી.

“મા ! તે મને બહુાચું કેમ નહિ કે રમાનાં લગ્ન યર્થ મળ્યા છે !” રડતાં રડતાં મેં પૂછ્યું.

“એક મહિના પહેલાં તો કામળ લખ્યો હતો, બેટા ! અને કેટલાય દિવસથી અમે તારા આવવાની આતંકની જેમ રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. એ સાડુ બપોળે વાર તો લગ્નનો દિવસ બદલ્યો. પણ જ્યારે તું ન જ આવ્યો ત્યારે ચાકોને ગ્રહ કાલે લગ્ન કર્યાં. તું ન આવ્યો તેથી તારી બહેન કેટલી બધી નિરાશ થઈ ગયેલી !”

કાદંમાં કેસ ચાલ્યો. મારી મા તથા બહેને મને બચાવવા મણી કારીસ કરી આખરે મારા સિવાય કુનિયામાં એમનું બીજું કોણુ હતું અને જે કાંઈ યર્થ તે મેં જાણી જોઈને તો નહોતું જ કર્યું. જ્યારે મારી માને કામળ આવ્યો ત્યારે હું મુસાફરી ઉપર ગયો હતો કામળ એક કલાકનાં હાથમાં પડ્યો અને પાછળથી તે મને આપવાનું જ જાણી ગયો એક નજીવી બૂલનું આનુ બપોરે પરિણામ આવ્યું હતું. પણ આથી મારી નિર્દોષતા ઘીસી જ બહેર થતી હતી ! આખરે મારી ઉમ્મર અને સંતોષો જોતાં મને સાત વર્ષની સજા થઈ.

જળ સંકળીને જ મારી મા તો કાદંમાં બેઠોય યર્થ પડી અને એ આશ્વાસ એવો જીવલેણ નીવડ્યો કે ધોળા જ દિવસમાં એ મરી ગઈ. ગિયારી બહેન ! જિંદગીમાં એ ત્રણ જ માણસોને જોળખતી હતી. એમાંથી બે મરી ગયાં અને ત્રીજો જીવતો. જેમની દિવસો પાછળ દહાઈ ગયો. એની નિરાધારીનો ખ્યાલ આવતાં જ હું કંપી બેઠો.

જેલની અંદર અમારી એ છેલ્લી મુલાકાત ! એક બોળને વળગીને અમે એટલું રહેલાં અમારો આખનાં આંસુ પણ ખૂટી પડેલાં જતાં જતાં એ મારા હાથમાં બે ફંગોળા મૂકતી. મેલો એ જ અમારી વારીલા આંખની ફેરીઓ. એ બેમાંથી એક ફેરી હું ચોરી-છપોથી અરી લેતો આવ્યો અને તેનો જ આને આ આંખો બનીને બેસો છે ! એટલે જ

ન્યારે ન્યારે હું એ આંખા સામે જોઈ છું ત્યારે ત્યારે મને મારી બહેનની યાદ આવે છે અને હું રડી પડું છું.”

જીવાને કેદીને એક દુરક લેતા સાંભળ્યો.

“પણ બાઈ! તારો બહેનનું શું થયું? એ પછી તે એને કંઈ જોઈ જ નથી!”

“એ બિચારી પણ ક્યારની મરી ગઈ છે. મારા અહીં આગળ પછી સૂર્યાતર્કમાં તો એના નિમિત્ત કામળો આવતા. સર્ગાસર્ગાંધી કે મિત્રોવિદ્વોષી એની કથા ધીમેધીમે ખૂબ જ બગડતી જતી હતી હવે એના દુઃખની એ કષ્ટપનાએ અને લગભગ ગાંઠો કરી મૂકે છે અને મેં જોઈમાંથી બાગવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ કમનસીબે હું પકડાઈ ગયો. મારી સજામાં એક વર્ષનો વધારો થયો. છતાં બહેનની અસહ્ય નિરાધારીએ અને બીજાંદાર પ્રવલ કરવા પ્રેર્યો અને આ વખતે હું સફળ થયો. મારી બહેનને ન્યારે હું મળ્યો ત્યારે તે લગભગ મરણપથારી ઉપર હતી. કેવું પરિવર્તન? ક્યાં એનો પહેલાનો ખુલ્લુમા ચહેરો ને ક્યાં ત્યારનું લોહીમાંસ વિનાનું હાડપિંજર! એને જોતાં જ મને એક ધૂળરી છૂટી મળે.”

મને જોઈને એને પહેલાં તો ખૂબ જ આનંદ થયો. પણ ન્યારે હું ફરી રીતે નાસી છૂટ્યો હતો તે એણે જાણ્યું ત્યારે તેના મનરાટનો પાર ન રહ્યો. છતાં મને જોઈને મંદીબર તો એ બીજી બધું જ શુભી મર્ષ.

પણ હું આખો સમય બહાર ન રહી શક્યો. પોલીસે ક્યારનો મારો પીછો પકડ્યો હતો. એક દિવસ હું મારી બહેન પાસે એકો હતો ત્યાં જ પોલીસે મને પકડ્યો. એ આધાતથી મારી બહેનની તબિયત વધારે બગડી.

એ પછી સૂર્યાતર્કમાં મને એના કામળો નિમિત્ત રીતે જોઈમાં મંજતા રહ્યા. પણ પછી ધીમે ધીમે ઝોઝો યતા યતા એ આખરે સમૂળજા બધું થઈ ગયા.

પૂરાં નવ વર્ષ સળ બોચરી હું જોઈમાંથી છૂટ્યો અને સોધો જ મારી બહેનની શોધમાં જીપડ્યો. પહેલાં મારા ગામમાં મેં તપાસ કરી પણ ત્યાં કંઈ જ કંઈ અણતું નહોતું. જે ઇસ્પતાલમાં એ પહેલાં થોડો વખત રહી હતી ત્યાં પણ તે નહોતી. પણ મેં એને શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો હવે એક ગાંધી ઇસ્પતાલમાં મને તેનો પતો લાગ્યો. પણ હાલ કમનસીબ! હું ન્યારે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ખબર મળ્યા કે આગળ જ દિવસે એ મરી ગઈ હતી!.

એ આધાત બહુ જમરો હતો. છતાં હું એમાંથી બચી ગયો અને ફરીથી પ્રામાણિક જીવન જીવવા માટે મેં કાશીસ કરી.

પણ મારા જોવા બધકર ખૂની માટે કુનિરામાં ક્યાંય સ્થાન નહોતું. મારે માટે તો એક જ રસ્તો ખુલ્લો હતો અને હવે ન છૂટે મેં એ સ્વીકાર્યો. થોડા જ વખતમાં એક નામચીન ધાડપાકું તરીકે મારી નામના સાગ દેશમાં ફરી વળી જાતજાતના યુનાઓ માટે ફરીફરીને હું પકડાયો ને મને સજાઓ થઈ. પણ ન્યારે ન્યારે હું બહાર આવતો ત્યારે ત્યારે પહેલાં કર્તા પણ મારા ઘણાં વધારે પાવગધો ઘસેને નીકળતો. જોઈને હર તો ક્યારનો ચાંચ્યો થયો હતો જીવંતાનું એ તો મારે માટે આરામ અને જાનિતું સ્થાન

ખતી ગઈ હતી. હવે તો હું જેલજીવનથી એવો રેવાઈ ગયો છું કે મને બહાર રહેવું ગમતું નથી હવે મારી બધી જ મરવાની ઈચ્છા છે. પણ જેલર કહે છે કે આવતી કાલે મારો ફટકારો થવાનો છે. છતાં હું તમને ખાતરી આપું છું કે હું આજે સમય બહાર નહિ રહું. બહુ જલદી બહાર પાડો આવીશ.”

કેદીએ વાત પૂરી કરી

“તારી વાત સાંભળીને મને ખૂબ જ દુઃખ થાય છે, બાઈ!” પેલા જુવાને કહ્યું.

“તું હજી પણ તને મારા તરફ અનુકંપા છે?” આશ્ચર્યથી કેદીએ પૂછ્યું.

“પહેલાં કરતાં પણ વધારે.”

“અરેઅર, તું કોઈ વિચિત્ર માણસ લાગે છે. પહેલી જ વાર હું આવા સહાનુભૂતિના કબરો સાંભળી રહ્યો છું. પણ લાઈ! કહે તો ખરો તારા જેવા માણસને જેલમાં કેમ આવવું પડ્યું?”

“કદાચ હું નહિં સમજે, બાઈ! હું ‘સત્યાગ્રહી’ છું. મહાત્મા ગાંધીજી નામ તે સાંભળ્યું છે? તેનો હું અનુયાયી છું અને પાસે મારા દેશની આઝાદીની મામણી રૂપા માટે મને આ સજા થઈ છે.”

“આઝાદી!”

સત્યાગ્રહીએ કેદીને આઝાદીનો અર્થ સમજાવ્યો.

“તો મારા જેવો માણસ પણ...” કેદીએ પૂછ્યું.

“શા માટે નહિ?”

“પણ હું તું કરી ચકું?”

“આઝાદીનો સૈનિક બની તું શબ્દ બધું કરી શકે.”

પરીબર શાંતિ હવાઈ ગઈ એમાંથી એકે કંઈ ન બોલ્યું કેદીના હૃદયમાં એક પ્રમુલ મુક જાયું હતું.

બીજે દિવસે સવારે જેલર કેદીને ઓડયો ત્યારે હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું: “કેમ પાછો ક્યારે આવીશ? તારા સિવાય તો જેલ ખૂની મૂની લાગશે કહેતો હોય તો તારા માટે તારી કાટકી ખાલી જ રાખું.”

“જરૂર ગળજો, જેલર સાંભ. હું બહુ જલદી જ પાછો ફરીશ. જનરો તો કદાચ આજ સાંજે જ.”

અને એના વચન પ્રમાણે કેદી એ જ સાંજે પાછો ફર્યો!

“તે તારું વચન પાળ્યું ખરું. આ વખતે તારો યુગો—” જેલરે પૂછ્યું.

“આઝાદીની મામણી!”

જેલરે અમકાને જામે જોયું. કેદીએ ખુલસો કર્યો:

“હું જીને કહોરમાં આમતેમ બાટકતો દનો જેટલામાં મારી પાસેથી એક સરખા પસાર થયું કુતરલસરતિથી હું પણ તેમાં જોડાઈ ગયો. સરખા એક મેદાન પાસે આવ્યું. પોલીસે મેદાનને ઝાડન કરી, દત્તી દોડી જ વારમાં એક જુવાન છોકરી એકાએક ઝાડન તોડી મેદાનમાં દોડી અને લોકોએ પણ એની પાછળ પસારો કર્યો. પોલીસે બાજુ દાખથી ગયેલો એક યોદ્ધા દેખાવ્યા. લોકો નાના પણ પેલી છોકરી! ના, એ તો વાવરો ફરકાવતી

એ મેદાનની વચમાં જ ઊભી રહી એકાએક મને થયું કે એનો ચહેરો મારી બહેનને મળતો હતો. હું સ્તબ્ધ બની નોંધ રહ્યો. પણ ત્યાં તો એક ઘોડો ફર્યો. ઊઝરી પટકાઈ પડી. મારાથી એ ન નોંધ. ચકાસ્યું. ઘુ રેડ્યો ને નીચે પડેલો વાવટો જીંચકી ફરીથી હવામાં ફરફરાયો. લોકોએ જયનાદ કર્યો એ પછી યું થયું તે તમે કદી જાણો છો.”

ફરીથી એકવાર જોડના દરવાજા દેવાઈ ગયા અને ફરીએ પોતાની પરિચિત ઘોડો બાણી પગ માંડ્યા. પછી આ વખતે એ કાઈ બદલાઈ ગયેલો માણસ હતો.

અને જાણે એ વાતની સાચી પૂરતી હોય. તેમ જોડના એક ઝાકમાં માળો કરી બેઠેલાં એક પક્ષીએ એને નોંધને ગીત લલકાર્યું. એક પસાર થતી ખીસકાલી આશ્ચર્યથી ડાક બિચી કરી મીઠીભર નોંધ રહી અને પછી પૂંછડી હલાવતી ચાલી ગઈ એક જાડી ત્રિશાળી જાણે આવકાર આપતી હોય તેમ ગરબી એની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી.

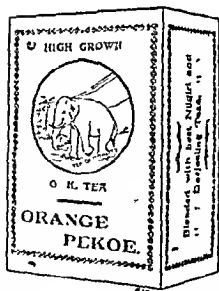
મધરાત પડી. ફરી પહેલાંની જેમ જ પથારીમાં પડ્યો. પડ્યો વિચાર કરવા લાગ્યો.

“ફરી સુઈ ગઈની રાત છે! અને પેલા તારાએ કેવા અપમાન કર્યા છે! મારું પરિવર્તન નોંધને આજ એ બધાને જ આશ્ચર્ય થવું લાગે છે!”

ટટકટલી વાર આજ પહેલાં એ ચંદ્ર અને એ તારાએને જાણે જિગતા તેમજ આશ્ચર્યતા નોંધ દેતા! પણ આજે જ એને એમાં કંઈ જુદો અર્થ દેખાઈ રહ્યો હતો.

સાચે એક જ દિવસમાં એની કુનિયા પલટાઈ ગઈ હતી!

૭.

આ ની

ખરી લહેજ ત

મેળવવા માટે

ઓ. કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે
એકી અવાજે વખણાયેલી
ઓ. કે. ઓરેન્જ પેકે

આ પીઓ.

જાન્ય : જહાંગીર બ્રધર્સ : સરનામ સામે : અમદાવાદ.

કકડતી · ઠંડીના દિવસો આવતા,
પવન વા’તાં બધાં ધુજતાં કંપતાં,
હાડ ધીછ જતાં, ઝોપ ફાટી જતાં—
શેરીએ શેરીએ તાપણું ચાલતાં.

એવી એ ઠંડીમાં

ન્હાની શી મેડીમાં—

‘બાપુ’ ધીરે રહી પેટીને ખોલતા,
ખૂબ સંભાળીને શાલને કાઢતા.
ગાદલું લેધને માવડી સૂઈ જતાં—
ભાઈ, ધુસો થકી મોજથી પોદતા,
ખેન ચાલી જતી માડીની સોઠમાં,
હું લપાતો જતો બાપુની ગોઠમાં.

ઠોર ફડી હતી, શાલ સુંદર હતી.

છેક જૂની છતાં ખૂબ વ્હાલી હતી.

કાટ-પોટે જતાં, વા જતાં ગામડે,
કે પછી ભક્તિથી વિણના મંદિરે,
બાપુ જ્યાં જ્યાં જતા—
શાલ ત્યાં ત્યાં જતી.

(પથ) અફસોસ એ વાતનો (કે) બાપુ શુજરી ગયા
છેક છેલ્લી પળે, શાલ નવ લઈ ગયા.
લોથ અંતિમ પળે, આસ ચંભાવીને
‘જાતન કરી રાખજો’ કોટલું કહી ગયા.

ભાઈ કહે હું લઉં, ખેન કહે-ઉ હું-હું;
મેં કહ્યું “કે ચલો કાંઈને નહિ હઉં,
“બાપુ સોપી ગયા, શાલ સુજને મળી,
“બાપુનો લાઠકો, આપુ શાનો વળી ?”

(પથ) ભાઈ માન્યા નહિ, ખેન છૂદે ચડી,
દુઃખી માતા ખરે, આવી વચ્ચે પડી:
“સર્વની શાલ છે, કાંઈ વહેણો નહિ,
સમજુલી યમ યમ, વાત વંડી નહિ

આજ પથ મારી છે, ખેન છે, લાડી છે;
એનો એ શાલ છે ને વળી વાડી છે;
લાડી છે, વાડી છે, ને વળી ગાડી છે—

(પથ) ‘બાપુ’ ચાલ્યા જતાં એ બધું ઠાલી છે.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પર ઊડતો દષ્ટિયાત

[માનનીય શ્રી. દાદાસાહેબ માવસાંકરના પ્રવાસપત્રો]

[તર્તાકથી ચાલુ]

અહીં (દમલખેક) અમને ફટલાક રિસ ખેડતો મળ્યા એમનો ફટલોક પોષાક, પટાઓ વગેરે ભેંધને અમને કોતુક થયું અમારા સિફ્ટમનને દુભાવિયો બનાવીને, એમની ભેડે હું આગ સુબ્બ બોલ્યો. એમની (ગામાની) નેકટાથ પર એક નાનકડી અકાકૃતિની પિત્તળની પ્લેઈટ હતી એની ઉપર ને એમના પટા ઉપર માયો, હળને ભેડેલા બગદ વગેરે ચીતરેલા હતાં આ લોકો નાં કપડાં પથ આવી જ રીતે કળાયુક્ત ચિત્રોથી સુશોભિત બનાવાયેલાં હતાં. આ લોકો ખેતી અને ધી-દૂધ વગેરે પર પોતાનો શાજમાર ચલાવે છે કાકિમાવાડમાં જેમ જારવાસોક કળાયુક્તિમય કપડાં વગેરે બનાવે છે તેમજ અહીં જશુાયુ અહીંના ખેડતો, એમની ગોબક્તિ, ગોપાલન વગેરે ભેંધને, અને અહીં બધું જ માવનું દૂધ, માખણ, ક્રીમ વગેરે બરપૂર ને સ્વાદિષ્ટ છે એ ભેંધને, ખરા ગોપાળ, ગોવિંદ ને ખુરુ ગોકુળદાવન દિંદુસ્થાતમાં નહીં પણ અહીં જ છે કે કેમ એવો જાસ થાય છે !

તા ૩૦-૬-૧૯૪૮

(સાજે ૭ વાગે)

દમલખેક ધોધ ભેંધને પાછા લોટગ બૂનેન આબ્યા અને ત્યાંથી ૧૧ની ગાડીએ શીકબ્યા ગાડી ફરી શેડેગ (Sheidegg) રોચને બહારી. અહીંથી પછી આગળ યુમફ્રી પહેચિયાં સુધી માર્ગમાં બે ઢેકાણે ગાડી વધુ વખત ઊભી રહે છે (પાંચ મિનિટ), અને તેટલા વખતમાં ગાડી ને ખૂસતામાથી પસાર થાય છે તેમાંથી પર્વતના ઉપા સુધી આગરે પચાસ ફૂટનો રસ્તો કાઢીને બારીઓ રાખેલી છે ત્યાંથી બરફના કુંચરોનો દેખાવો ભેવાની ઉત્તમ સમય છે એનો પણ લાભ અમે લીધો

લગભગ ૧-૪૦ વાગે અમે ઉપર પહોંચ્યાં. ત્યાં આગળ કુદરતી સોલ્કનાં પોરટાકાં લખને લોકો લખતા હતા, અને ત્યાં જ એક ટપાલ ઓફિસ છે તેમાં નાખતા હતા. એ પ્રમાણે તમને ઊકરોચિતે એક કાકા (પર્વત ને કુતંગની ગાડી છે એવું) અમે બન્નેની સહી સાથે મોકલ્યું છે એ આ પત્ર પહેલા જ મળશે બીજા થોડાક કાકાં પણ લીધાં છે.

ત્યારબાદ એક ઉપર જઈને બરફના કુંચરોનું નજનમોહન દસ્ખ ભોયું બરફ પરથી ચાલવું ઠીકું, અને અમે તે સ્થળે ચાલવું તો ભેખમકરક પણ છે ઉપરથી આજા બરફ વડે દંકાયેલા ખડકોમાં બાખોલાં હોય છે, અને એના પર માખુસ મયો એટલે જેમ જ ચર્ષ બન્યાં મુંનાઈના ઉમરીબર નામે એક ગૃહસ્થ ફેટો પાકનાં હોહતા હતા ત્યારે આવી જ રીતે પડ્યા. પણ સહકાર્યે એમને તરત ઉપર બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા

અહીં ત્રણ માગની હોટલ છે, એમાં રહેવાની સગવડ છે ઉપાદારશ્વડ પન્ન છે. ક્રીચ જવાની સગવડ તો બધે ઢેકાણે હોય છે જ પણ અહીંની વિશિષ્ટતા એ કે દર વખતે વીસ

મેંટ શી તરીકે આપવા પડે છે ! (લગભગ ૧૪ રૂપિયાનો એક ઇંગ્લિશ પૌંડ, અને એના ૧૭ સ્વિસ ફ્રાન્ક. ૧૦૦ મેંટનો એક ફ્રાંક)

૧૧મી, અહીં યરફમાં કાતરેલો એક લાઘ્ય રાજમહેલ (Ice palace) પણ છે જલે ઇત્રની મયસલા ! જે પ્રમાણે ખરેખરા કાતરેલી ચુકાઓ હોય છે (કાલ્લી, એલોગ, અમ્પ્ટા, વગેરે) તેવી રીતે લગભગ ૮૦ ફૂટ યરફના ચરમાં એક મહેલ જ ખોદી કાઢેલો છે ! ખંદર વીજળીની મણીઓ છે ત્યાં જવા માટે એક સાંકડી મઠી જેવો રસ્તો છે જતી વખતે એક મનમાં ઇતરુકના દોષ છે તો ખીજા મનમાં ખીજું પણ લાગે છે—કાણુ મણે, હિપરથી જહું કકથ્થુસ ચક્રને દળી પડે તો હવત સમાધિ જ લેરી પડે ! જે પ્રમાણે એલોરામાં મંદિર, કાધી વગેરે પર્યટનમાં કાતરેલાં છે તેમ અહીં નાની નાની ઓરડીઓ બનાવીને એમાંની એકમાં મોટા, ડુવારો વગેરે છે, અને છેક નીચે એક મોટા વિશાળ ખડ (hall) કાતરી કાઢેલો છે. એ ખડમાં શાંસલા વગેરે છે આ જહું જ યરફનું છે—પણ temperature minus 3 centigrade હોવાથી યરફ પીગગતો પણ નથી, કાપને બીનો પણ લાગતો નથી ! જલે કાંઈ આરુસપાણના પર્યટની જેમ દેખાય છે આ દરમ મારા માટે નવું હતું. મઠ વખતે (૧૯૨૮માં), અહીં જવા માટે માત્ર ફેટલાક ફૂટની મઠીઓ જ હતી; પણ આ રીતે કાતરેલો મહેલ નહોતો કાળા માધાના માલુસની કંપકતા, હિંમત અને કુશળતાની, સાચે જ, કમાલ છે ! આ એક જ દરમથી મુસાફરીનું જહું ખર્ચ વસલ થયા જેવું લાગ્યું ! ત્યારબાદ ત્યાં જ આ વગેરે પીને ડ-વર્પની મોડીએ નીકળ્યા તે સાતના અરસામાં ઇટરલાકન પહેલ્યાં અને મ્યાં કુખની એક બાલુએથી, ને પાછાં વળ્યાં બીજી બાલુએથી (Gündalwad બાલુ). તેથી આ આખો પ્રદેશ સરજા જેવા મળ્યો. યુમકોની આસપાસની ખીણો જેવા મળી.

મઠ કાલે સવારે મને લમેજોની (કમરમાં ડુખાવો) યોડીક અસર થઈ હતી આને ખૂબ જ ઓછી થઈ ગઈ છે. એકમે સ્વિસમાં મઠી જશે ચિતાનું કારણ નથી ડુખાવાના કારણે આ પત્ર ગઈ કાલે રાત્રે લખવા ન લેતાં આને આગળ લખવા લીધો.

આને સવારે અમારી હોટેલની પાછળના કુગર ઉપર આગમોડીથી મ્યા ત્યાં જવાને સીધી આગમોડી છે કાદરની જેમ સીધા મડવાનું, એટલે આગમોડીનો ડમો પણ કાદર જેવો જ છે ! આ પ્રકારની રેલવેને Funicular Railway કહે છે. એનું ઉપરનું ડેરેશન આકારે ૨૪૦૦ ફૂટ જીચાઈ પર છે, એનું નામ Harder Bahn. આ એક જ ડેરેશન છે આ રેલવેનું વર્ષન સમયમાં જ આપવું ઠીક પડશે આ આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એ ડમો એક લોખંડો દોરડાથી જાંધેલા હોય છે. એક હિપ જાંધ ત્યારે બીજો નીચે આવે ! અહીંથી સમગ્ર દેખાવ ખૂબ સુંદર દેખાય છે પણ સવારે ખૂબ જ ધુમ્મસ હોવાથી અમને કશું જ જોવા ન મળ્યું.

બગેરે બેઅન ગાદ ૨ થી ૬. સુધી મોટર બસમાં એક ખીણમાં ફરી આવ્યાં. Blausee નામનું નાનકડું તળાવ અને તેમાં ગ્રેવાં માહલાં વગેરે જોઈ આવ્યાં. આ તળાવ નાનકડું છતાં એમાં પાણી સ્વચ્છ અને એકદરે જાંણુલી રગનું દેખાય છે આજુ-બાજુનું કુદરતી સૌંદર્ય તો અપ્રતિમ છે ! ત્યાંથી પાસેના એક ગામમાં મ્યા. પણ આ ગામમાં શું ! કહેરો અને ગામમાં એ બેમાં લોકોની રહેણીકરણી, સુખચમવડો વગેરેની

દરિએ કાંઈ જ ફેર નહીં. આ વિષે, મળીશું ત્યારે જાવલું કહીશ. પાછા ફરતાં આવાં ગામડાંમાંથી આવ્યાં. આ ગામડાં જોઈને હિંદુસ્તાને વિષે બધા વિચાર આવ્યા પછી એ વિષે વળી કોઈ વાર. આ પત્ર તો ખૂબ જ લાગેલો થયો.

આવતી કાલે હોટલમાં બેસીને તળાવમાંથી વધુ દ્રશ્યો નિહાળવા જવાનાં હતાં, પણ રાત્રે બન્યાંથી શ્રી જાટલીવાલાનો ફોન આવ્યો કે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની પાર્લામેન્ટ (National Council) નો રપીકર મને મળવા ખૂબ હિતસુક છે અને કાલે બપોરે મને ભોજન (Lunch) નું નિમત્રણ આપ્યું છે એટલે ગમે તેમ કરીનેય મારે આવતી કાલે જ અહીંથી બન જવા જોઈએ. પરમ દિવસે રપીકર સાહેબની ઓફિસ બધ છે. એથી, અમે આવતી કાલે સવારે ૧૦ની ગાડીએ બન જવાનાં છીએ આ પત્ર ત્યાંથી જ ટપાલમાં નાખીશ. બન્યાંથી રવિવાર તા. ૩૭ ઓક્ટોબરે નીકળીને, પહેલાંના કામંદમ પ્રમાણે જ, આગળનેા પ્રવાસ છે.

અમે કુદળ છીએ. પૂન્ય જાઈને નમસ્કાર તમને છોકરાઓને અમારાં બંનેનાં આશીર્વાદ.

દાદાસાહેબ

તા. ૨. ડગલ્સ જ સવારે ૧૧-૩૦ વાગે (શુક્રવાર તા. ૧ લી ઓક્ટોબર) બન આવ્યાં, અને ૧૨ વાગે હોટલમાં પહોંચ્યાં (હોટલનું નામ Bellevue palace.) હવે પછીનો પત્ર અહીંથી તા. ૩૭એ નીકળીયું ત્યારે

—દાદાસાહેબ

*

*

*

બેલેવુ પેલેસ હોટલ,
તા. ૩-૧૦-૧૯૪૮

પ્રિય પુરુષોત્તમ,

પરમ દિવસે અહીં આવ્યા પછી તરત ટપાલમાં નાખેલો મારો સવિસ્તર પત્ર તને પહોંચે જ હશે. આ કાગળ અહીં જ ટપાલમાં નાખવા ધારું છું ન જ બને તો જિનીવાથી, હીં તો છેલ્લે લઈનથી !

બન્યાં અમારો વખત બહુ સારી રીતે પસાર થયો. શ્રી કીશ્નામ્મના ખાનગી મંત્રી તો જાટલીવાલા અમારી સુખસગવડો જોતા હતા. એમણે જ અમને આ હોટલમાં (Bellevue palace) જગ્યા મેળવી આપી અહીંથી અમને આખા શહેરનો બાબ ખાવ જોવા મળે છે. એ મંત્રાની નહીં ને તે પરતા પૂલ, ચારે બાજુ પરંતોની દાગ-ણાઓ અને યુનુક્ષીના દિમાન્જાલિત સિખરો ! અમારી ચોરડીમાંથી આ બધું જોઈ કહીએ તો એ પ્રતિભા છે સવારે ચોકકસ ધુમ્મસ હોય છે. પણ નવ વાગ્યા પછી શૂંદર સૂંપ્રકાશ મળે છે વળી, અહીં બહુ કઠક ઠંડી પણ નથી મારી કમરમાંનો કુખાવો હવે જો જ આવે છે. હવે લગભગ સાંજે જ થયો છું.

પહેલી તારીખે (શુક્રવાર) બોરોનું જમણું મેં, સ્વિસ ફેરલ એસેન્ડીના પ્રમુખ મિ. આલ્ફ્રેડ પિંકેટ સાથે લીધું. કીશ્નામ્મની ગેરદાજરીમાં અહીં આપણે કામ સંભાળતા શ્રી નાંબિયર અને મિ. પિંકેટની છોકરી પણ ભોજન વખતે અમારી સાથે હતાં. વહિની અને બીજા બે સાથીદારો કીશ્નામ્મને ઘેર જ્યાં. જમતાં જમતાં ને પાછળથી પણ અમારે સ્વિસ ધારાસભાની વિશિષ્ટતાઓ પર બધી રસમય વાતો ચર્ચ એમાંથી શીખવા જેવું પણ

લાગુ સ્વદેશીકરણની કોઈપણ મતાધિકાર નથી એ જાણીને તને આશ્ચર્ય થશે. મને કહેવામાં આવ્યું કે કોઈપણ પોતે જ મતાધિકાર માટે ઇચ્છા રાખતી નથી. આ કથન ગમે હોતુ જ નહીં હશે. પરંતુ એ સત્ય હકીકત સ્વીકારવાનું છે અને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના રાજ્યકારણો વિશેનું એક પુસ્તક આપું છે.

જ્યોરે અને પાર્લમેન્ટ દ્વારા જોવા ગયાં અહીં એ ધારાસભાગૃહો છે. ઉપલી ધારાસભા Council of State કહેવાય છે અને નીચલા ગૃહને Federal Assembly કહેવામાં આવે છે. ઉપલી ધારાસભામાં આવીસ પરમણાં (Cantons)માંથી પ્રત્યેકના એ જણ એ રીતે ચૂંટાયેલા સભ્યો બેસે છે. નીચલી ધારાસભાના સભાસદોની ચૂંટણી મતદારો દ્વારા છે-દર વીસ હજાર એક સભાસદ ચૂંટાય છે. હાલિયન, જર્મન અને ફ્રેંચ એ ત્રણ ભાષાઓ અહીં બોલાય છે, અને સભ્યો ત્રણમાંથી ગમે તે એક ભાષામાં બોલી શકે છે. ધારાસભાના ખડો સાદા હોવા છતાં ખરેખર સુંદર છે, અને તેમાં અત્યંત સ્ફુર્તિદાયક ચિત્રો (Frescoes) તથા પૂતળાઓ છે. સત્ય, શાંતિ, શ્રેયોષ ઇવાદિનાં પ્રતીકચિત્રો પણ અહીં છે. પાર્લમેન્ટ દ્વારા જોવાનું દરેક ખૂબ રમણીય લાગે છે, અને અહીંનું એકંદર વાતાવરણ જોતાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના ૬૦૦ વર્ષના સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ આપણી આંખ સમક્ષ ખડો થાય છે.

ત્યાર પાઠ એમ દિ'દો એલચરિખાતાની કચેરીની મુલાકાતે ગયા. ત્યાં મુલાકાતીઓ ઘેરની વહીમાં (Visitors, Book) સહીઓ કરી ત્યાંથી પ્રકાશાળોની પસંદગી માટે ત્યાંથી પ્રકાશાળ લીધાં છે એક તારી ઇચ્છા મુજબનું એ રેનલેસ સ્ટીલનું (Raincoat steel) છે, ખીલુ ઓઝો મટેનું તે ત્રીલું પુરુષ માટેનું છે અમારાથી બનતી કિંમત, સંજોગો અને કરી છે તે બધી, છતાં તમને બધાને એ કેટલે અશી મમશે, કાણ જાણે! તમને પણ મમશે એવી આસા રાખીએ છીએ. ગઈ કાલે સવારે (શનિવારે) અને આ માખશે પસંદગી, ઉપર પ્રમાણે, કરી-

શનિવારે સવારે પાર્લમેન્ટ દ્વારા સામે અઢવાડિયાની શુભરૂઝી બારાઈ તેમાં અને અર્ધાં ત્યાં એ જોવાની ખૂબ મજા આવી. લોકો પોતપોતાની ચોળે વેચવા સારું લઈ આવ્યા હતા એ રીતે વેચાણ માટે આવેલા ફુલ, ફળફળાદિને સાકમાજી ખુબ જ તાજાં ને સરસ ગાંધી દર્તાં જ્યોરે અને સહેરની પાસેના જ એક કુશર પર ગયેલા આ સ્થળનું નામ ગર્ટન (Garten) ફેનિક્યુલર રેલવે (Fenicular Railway) દ્વારા અહીં આવાય છે. ઉપરથી આખું દરેક જગ્યા લાગ્યું.

અહીં અને, ખાસ ધ્યાન બેસે એવી જ એક વસ્તુ જોઈ તે તો પ્રચલ પ્રકાશાળ! એને "સેટગ્લોકેન" (Zetglocken) કહે છે માત્ર એની યોજના ને જ ન જ સંકુલિત ને જુલગ છે એટલું જ નહીં પણ આખી કલ્પના જ અદ્ભુત, ભવ્ય છે. વચમાં એક દારોવાળો ડોઝાઆમી 'કાળ'ના પ્રતીક તરીકે મૂકેલા છે. જમણી બાજુ પર એક કુકડો છે એ કલાકના ધોરા વાગે એ પહેલાં આર મિનિટ બેસે છે. પછી અનેક પ્રાણીઓ 'કાળપુરુષ'ની આસપાસ જોગ જોગ ફરે છે, અને અમારે કલાક પૂરો થાય છે ત્યારે 'કાળપુરુષ' કાચનું એક ઘસણુ ઝીકું કરે છે (રેતી વડે વરેલા કાચનાં વાસણોથી જૂના વખતમાં સમય જાણવાની રીતની જ કાચ આ રીતે કરો) ને 'કાળપુરુષ'ની ઠગી બાજુએ આવેલી એક મનુષ્યાકૃતિ 'પુ' કુણાવે છે. શ્રીમાન 'કાળપુરુષ' એને એ જ રીતે જવાનું આપે છે! અને ત્યાર પછી

‘પરદેશી પ્રેમ’ પીગળી ગયો?

મને, પણ વર્ષોથી હાથ નલાં પ્રેસરનો ત્રાસ હતો. આને લીધે માથું દુ:ખ હતું. મક્કર આવતા હતાં આખોમાં મોતીઆ પણ આવ્યા, જે કે આ મોતીઆ પણ વખતથી ન હતાં જરા જરા વાતમાં મારું મગજ ગરમ થઈ જતું હતું. વાળની ફરિયાદ [નુંતી ઉંમરમાં જ વાળ ધોળા થયા, ખરી પડવા, ટુંકા રહેવા વગેરે હતી] પાછલી રાત્રે મને સ્વપ્નમાં લીધે ઊંઘ આવતી નુ હતી. આ સિવાય ખીજી અગસની ફરિયાદ મગજ અને વાળની હતી તે બધી ફરિયાદ રામતીથી યોગાશ્રમ, મુખર્ષ, -૪, હું ‘રામતીથી’ આહી તેલ’ (રોપેશીયલ નં ૧)નો ઉપયોગ કરવાથી દૂર થયેલ છે. હું પહેલાં પરદેશી તેલો પર વધુ મોહ નાખતી હતી પરંતુ મને આ તેલ વાપરીને સચેટ અનુભવ લીધા પછી જ દેશી તેલો ઉપર મારા પ્રેમ અત્યંત વધ્યો છે. આ તેલથી પણ કાવળા છે તે મારે ખાનોથી કહેવું પડશે.

હી કે. પ્રેમલતા હર્ષદકુંભાર દીવાન, મદ્રાસ

મેલેરિયા?

તમારો શત્રુ છે

હિંઝાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલેરિયાનો શત્રુ છે.

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો:

આ ગોળીઓ સમતગર્ભ, કાલમેધ, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ દવાઓના શ્રેષ્ઠ સંયોજનથી બનાવેલી છે. હિંઝા કુટુબો, ધર્માદા દવાખાનાં, મૈદો, ઠાકટરો વગેરેમાં કોનાઇનની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે. કે કે ૧૨ ગોળીથી તાવ ઊતરી જાય છે. કિંમત ૪૦ ગોળીના રૂા. ૦-૬-૦; તેલાં ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂા. ૩-૮-૦

હિંઝા ફાં મં સી લીં : હિંઝા. (ઉ. ગુજરાત)
સ્ટોકીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીગેડ, અમદાવાદ

આત્મ (દાસ નિવૃત્ત)-તત્ત્વ
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૨૦૦૫

કાગળ

c

પ્રેક્ષક
રણછાડક કલ્પરશર્મા મિશ્રી

૧૯૨૪

અંક ૫

છેલ્લાં ૪૦ વર્ષનો અપ્રાપ્ય અથ ઘણી સસ્તી કિંમતે

સુશ્રુત આયુર્વેદ

[ગુજરાતી સંસ્કૃત અર્થ માથે]

બે અથમાં : પૃષ્ઠ ૧૩૬૮ મૂલ્ય રૂ. ૧૫) : ૮ ખ ૧-૧૨-૦ જુડું.

૧ આયુર્વેદિક સરજરી (વાદકાપ)નો મહાન ગ્રંથ, જેમાં આધુનિક વૈદ્યકથી પણ વધુ સુક્ષ્મ વિચારણા, સિદ્ધાંતો અને રીતો આપેલ છે.

૨ આમાં એવાં સરળ સાધનો અને ઉપાયો આપેલા છે કે જેથી દોષ પથ્ય વૈદ્ય કે દાકતર આ ગ્રંથના અભ્યાસથી લોકસેવાની સાથેસાથે સારી 'અર્થ'પ્રાપ્તિ પણ કરી શકશે.

૩ સામાન્ય જીવનને ઉપયોગી એવી દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, રસાયણ વગેરે ઘણી વાતો વિસ્તારથી સમજાવેલી હોઈ અર્થથી હવેલ સુધી આ ગ્રંથ વાંચનાર સામાન્ય વાચક પણ સૌંદર્ય લાભ મેળવશે.

આમાં નીચેના વિષયો વિસ્તારથી સમજાવેલા છે.

૧. શલ્ય- (Ayurvedic Surgery) વાદકાપ કરીને વજ્રાત્મક રીતે 'કાષ્ઠ, લોહ', કાકડુ, વાળ, નખ વગેરે કાઢવાની રીત, પરુ કાઢવાની, ગર્ભ કાઢવાના મંત્રોનો ઉપયોગ કરવાની તથા સ્ત્રી મૂઠવાની રીત અને વજ્રાના પ્રકાર ઇત્યાદિ.

શાલાકય કાન, નેત્ર, મુખ, જિહ્વા નાસિકા વગેરે માથાના તમામ અંગોમાં થયેલા વ્યાધિઓ, તેમના પ્રકાર અને તે મટાડવાના ઉપાયો.

કાયચિકિત્સા : શરીરના દોષો, ધાતુઓ, મજ અને જઠરાગ્નિ દ્વિપિત થવાને લીધે થતા ભવ્ય રોગો—તાવ, સ્ત્રાવ, ત્રિદોષ, અતિસાર, ક્ષય અને છાતીનાં અનેક દોષો સમજાવે અને ઉપાયો.

જૂનવિવેક : ભ્રમિત થયેલાઓના વર્ગગણને ચિત્ત કરવાના ઉપાયો.

કૌભારજ્યુત્ય : (જાળકેટગના પ્રકાર) જાળકેટના અનેક રોગો ને ઉપાયો.

અગ્નિદત્ત : જેરી પ્રાણીઓ—સર્પ, વીછી, ધ્રુવળ, જેરી કરેળિયા કે ઉદર વગેરે કરી ગયા હોય, તેનાં વિષ ઉતારવાના ઉપાયો.

રસાયનતંત્ર : યૌવન, શક્તિ, આયુષ્ય, જીર્ણિજન વગેરેને વધારવાના, તેને લાભી વખતે ટકાવી રાખવાના તથા રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો.

વાચકરણ : સામર્થ્ય આપનાર ઉપાયો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ, ને
સુખ-૨

卐 प्रस्थान 卐

॥ दंष्ट्रपूतं न्यरोत् पादम् ॥

पुस्तक : ४७

कागण्ड : २००५

अंक ५

द्वारा

ठावरकुमार बाट

आ आतर्हयुं—परिमित शक्ति
आदर्शना मंथननी अशक्ति;
तारा सधि ! केमण कावना या
अके दणे सो, मम दिव्य आशा !

आत्मा तल्लु आंत प्रस्वेद बिन्दु
लछे सधि स्नेहल शुभ हेये,
ने यक्षुधी यक्षु परावी धन्दु
तल्ली हरे शीतलता प्रसारे !

आ अक्षय विश्वे भुज, दिव्य दारा !
प्रकाशती स्वल्प ग्री शुक्लतारा;
वांछा नहि अन्य प्रकाशितानी
के विश्वभूति सम दिव्यतानी
वांछुं सदा आत्मतल्ली अशांति
अके दण्ड के तव दिव्य क्षांति !

卐

આજે આ, સ્થળેથી એલનાં પહેલાં વીસે વર્ષો પૂર્વે મારા શિષ્યાગુરુ શ્રી શ્રિનિ મોહન સેને આ જ ઠેકાણે તે વખતના મિત્રલસે ફિલસૂફાનને આશ્રયે "નવુ વર્ષ અને જૂનું વર્ષ" ને વિષે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેનું સ્મરણ થાય છે. એ જ વ્યાસન પર એસીને આજે હું, તેમને વિદ્યાથી, તેમણે જ શોખવેલી કેટલીક વાતો આપની આગળ વિનમ્રભાવે રજૂ કરુ છુ. આજનો પ્રસંગ મારે માટે સુમંગ ગણાય

આપણા દેશના પ્રાચીન રિવાજ મુજબ સૌથી પ્રથમ આપણે સહુ, ધર્મના સહજ રૂપના સાધકો અને ઉપાસકો, નાથસ પ્રદાપના સિદ્ધ યોગોચ્ચાનું, ચંડીદાસ-વિદ્યાપતિ, શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, નિત્યાનંદ ચૌસાઈ, કબીર, દાદુ, રાજાજી, મુસ્લી સતો, બાઈલ અને સહજ મનને સ્વીકારનારા અન્ય સાધકોનું મનથી સ્મરણ કરીને તેમને પ્રણામ કરીએ

ત્યારે હવે, આજનો વિષય છે ધર્મનું સહજ રૂપ. અહીં આપણે ધર્મના શાસ્ત્રીય રૂપની ચર્ચા કે આલોચના કરવા માગતા નથી તેની તર્કસંગત ચર્ચા કરનારાં અનેક પુસ્તકો છે. ધર્મનું જેવું શાસ્ત્રીય રૂપ છે તેવું તેનું સહજ રૂપ પણ છે. આ સહજ રૂપનો ગિરિષ્ઠ વિકાસ અંગાળમાં થયો છે. આપ પૂછશો કે અંગાળમાં શાથી થયો? ધર્મી વર્ગોથી અંગાળ અને ગુજરાતની આંતરિક સાધનાની તુલના કરીને તેમાંથી જાનેની વિશિષ્ટતા તારવવાનો પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છુ અને મારા મન પૂરતી એક વાતની પ્રતીતિ મને થઈ હતી કે અંગાળની ખાસ વિશેષતા તેનું પ્રાણુતરણ છે. પગલું આ વાતને કોઈ અપરિચિત સમૂહની સમજ રજૂ કરવા પૂરતી મારામાં ધૃષ્ટતા ન હોતી; બિનકુ, કેટલોક સંકોચ પણ હતો પણ મારે સદ્ગાથે આ બાબતમાં મને એક એવું પ્રભાસ મળી ગયું કે તેના આધાર પર હું મારા મતને સ્વીકારામતીથી દીશાહી કરું. આ પ્રમાણ અંગાળના જ હિતમ હવે અને ધર્મનું સ્વીકારનાય હાકરું છે. એક વાર બહુશ્રુત શ્રી જ્યોત્સ્નાનાથ શીત મહાશય અને હવેની વચ્ચે વાર્તાલાપ થયેલો તેમાં ભારતની સંસ્કૃતિની વિશેષતાની વાત પૂરી થતાં અંગાળની વાત આવી તે વખતે હવેજે જણાવેલું કે અંગાળની વિશેષતા તેનો પ્રાણુધર્મ છે. આજે આપ સહુની આગળ મારી, એ માન્યતા પ્રમાણસર રજૂ કરુ છું.

ત્યારે એ પ્રાણુતરણના ખાસ લક્ષણો કયા? એક તો છે રાજાનુભક્તિ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતો અહેતુક પ્રેમ. ભક્તિનું બીજું સ્વરૂપ છે વૈધીભક્તિ, ચેતાના અનુરાગને અનુસરીને જે ભક્તિ થાય તે રાજાનુભક્તિ આ પ્રમતની વસ્તુમાં કોઈ હેતુ, કોઈ પ્રયોજનનું ક્યાણુ હોતાં નથી એટલે તેમાંથી જે પ્રેમનો ઉદય થાય તે વધુ શુદ્ધ હોય, અનન્ય હોય. બીજું લક્ષણ છે સર્જનની એવણા (urge to create).

કદાચ આ એ તત્ત્વોને લઈને જગજગમાં કથાનાં, સાહિત્યનાં અને સંગીતનાં પ્રાચુર્યપરી સ્વરૂપોનાં, માર્મિક બાબુકતાનાં વિકાસ થયો હોય અલગત, પ્રાચીની શિથિલતાને લઈને ક્યાંક ક્યાંક ભિન્નિલતા, બાવાવેચ પશુ જણાયાં, પરંતુ ધર્મની સાધનામાં એને લઈને ગતિશીલતા, ઉત્સાહ, બાહુગતા વગેરે વિશેષભાવે પ્રગટ્યાં. અસ્તુ !

સંતસાહિત્યમાં ધર્મની સાધનાની એ દિશાઓ ભેનામાં આવે છે: એક શાશ્વત્ત્વ અને બીજી પોતાના અંતરના ચેતનને સંમત, સફીસાધનામાં આવે બાહ્યના અને જીવરાને નામે જોળખવામાં આવે છે, અંતરજા પશુ કનુર્મિર્ષ્ટ અને નોન-કનુર્મિર્ષ્ટ કહેવાય છે, સંતસાહિત્યમાં અનત્યૌષાય શબ્દ છે એટલે કે પોતાના અનુભવમાં જે સત્ય પ્રત્યક્ષ થયું હોય તે.

અહીં આપણે ધર્મની બીજી બાજુ, અનત્યૌષાયની, અર્થાત્ સદજ રૂપની બાજુનો વિચાર કરવાના છીએ. આવે મારે એક સરસ દૃષ્ટાંત છે પશ્ચિમમાં હેન્ડલ નામે એક મોટો વાયોલિનનો ખગવેયો થઈ ગયો. તેના માનમાં એકવાર મોટા સમારંભ મોકલવામાં આવ્યો હતો તેમાં તે સમયના બીજા વાયોલિનના વગાડનારાઓને પણ પોતપોતાનો ભાગ ભજવવાનો હતો. સૌથી છેલ્લે હેન્ડલે ખગવ્યું. તેની ખગવવાની સદજ રીત પર મુગ્ધ થઈને એક જણે કહ્યું : “અરે, તમે તો જાણે કાંઈ દબાવતા જ નથી, અને છતાં આટલું મધુર કેવી રીતે બજાવે છે ?” હેન્ડલે કહ્યું : “બાઈ, તને ખબર છે કે ફેટેકટથી સાધના પછી મને આ સદજ રીત પ્રાપ્ત થઈ છે ?” આ દૃષ્ટાંતમાં જે સાહજિકતા (ease)ની વાત કરવામાં આવી છે તે જ પેશુ ધર્મનું સદજ રૂપ છે. એ સદજની પાછળ વર્ષોનો, કદાચ યુગોનો ઇતિહાસ રહ્યો હોય છે કાંઈ વસ્તુ નેટલી સદજ તેટલી તેની પૂર્વસાધના સનિરીષ. તેથી જ જર્મન તત્ત્વચિંતક એકુહાર્ટ જણાવે છે કે, કાંઈ પણ વસ્તુ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં નેટલી પૂર્ણતર અને સદજ તેટલાં તેનાં ધટકચળા અનેકવિધ અને સધન.

ધર્મની આ દિશાનો સાધક પોતાના અંતર્યામીને યુગ માનીને સાધનામાં આવજા લે છે. જેમ નદી પળે પળે સાગરને મળતી પોતાના વહેણનાં પાણી નવાં ને નવાં રાખ્યાં કરે છે, તેમ આ પ્રકારનો સાધક ન્યારે ને ત્યારે પ્રતિશોભ, નિત્યનવીન જણાય છે આથી કરીને એની વાહીમાં, એના આચારમાં, ક્યાંય જીર્ણતા, શિથિલતા કે અંતરેક પણ જણાતાં નથી યુગે યુગે એની વાહી પ્રેરક જ રહે છે કેન્દ્ર દિશ્યુક એમિયલ જણાવે છે તે પ્રમાણે, આ પ્રકારની ધર્મસાધનામાં કંઈક ન સમજી સમજી શકાય તેવું ગૂઢ તત્ત્વ ભાગે છે. જેમ સુવાસ વગરનું યુવાજ તેમ આવા ગૂઢ તત્ત્વ વગરનો ધર્મ માત્ર ધર્મનું જોણુ બની જાય છે બીજે એક ઠેકાણે તે જણાવે છે કે, પ્રથમ ધર્મ ભૌતિકસાઓ અને તત્ત્વચિંતનને ઠેકાણે કાપી કરે છે, પરંતુ પાછળથી તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં બિતરે છે. એ ક્યાં છે ? અંતરના અગાધ બિડાણમાં, આત્માના શુદ્ધ એકાંતમાં ત્યાં થુ યાય છે ? દિવ્ય તપ.શક્તિ અને ઝતની સાથે સમગ્ર જીવન કોઈ ગૂઢભાવે સમિલિત થયું હોય છે. પ્રત્યેક પળ શાશ્વતીની સાથે સંયુક્ત યાય છે, પ્રત્યેક ક્રિયા વિશ્વલીલાની અવિરત ક્રીડામાં ભળે છે. આ અવસ્થામાં બંધનો બંધનો તરીકે રહેતા નથી, પરંતુ સુકિતના જ એ અદિત આમ હોય છે રવીન્દ્રનાથે આ પ્રકારની સદજ અવસ્થા મારે પ્રાર્થના કરી છે:—

યુક્ત કરો હે હે સમાર સગે,
 મુક્ત કરો હે બધ,
 સચ્ચાર કરો સદ્ગ કરો
 ચાત તોમાર છઠ.

બધાની સાથે યુક્ત થવું, બધોનો મોચન મળવું, અને બચવાનના કાંતે છંદનું પ્રત્યેક ક્રમમાં સચ્ચાર થવું,—એ જ થયું ધર્મનું સદ્ગ રૂપ, અને એ જ યજ્ઞ માનવની માનવ તરીકેની પરાકાષ્ઠા, પરામર્તિ

૨

હવે આપણે ઉપર જણાવેલા ધર્મની ખીણ બાજુ જોઈએ. કવિવર રવીન્દ્રનાથ એક ઠેકાણે જણાવે છે કે ધર્મની સાધનાની બે દિશાઓ હોય છે : એક શક્તિની દિશા અને ખીણ રસની દિશા. ખરી રીતે તો ધર્મની સર્વોચ્ચ સાધના ત્યારે જ ગણાય જ્યારે શક્તિ અને રસની દિશાઓનો ઉચિત અને સવાહી સુમેળ સધાયો હોય પરંતુ બંને બાજે તેવું જોવામાં આવતું નથી. એક પર વિરોધ એક અપાવાથી તેને જ સર્વસમૂહ ગણી લેવાનો શ્રમ સેવાય છે.

માનવ જ્યારે સચક્રત ઝેટકે કે શક્તિસપન્ન થવાનો આરંભ કરે છે ત્યારે વિશ્વાસની દૃઢતા એવું ખરું અવલંબન, એની આધારભૂમિ થાય છે. ત્યારે બાજુ મને તેવા વિચલિત કરી કે તેના પ્રસંગો કે પરિસ્થિતિ ખર્ચ થાય તો મ આ પ્રકારના સાધકે એક એવું અવિચલિત સ્થાન સિદ્ધ થયું હોય છે જેમાંથી તેને કોઈ ચલામમાન કરી શકતું નથી. ઉદાહરણ સત્-સ્વરૂપ પર તેની નિષ્ઠા બધાય છે અને એ સત્-તત્ત્વમાંથી ક્ષિતિ થતા મહાનિયમેનું પાલન; રક્ષણ અને સંરક્ષણ તેના જીવનનું કાર્ય અને છે. આ યજ્ઞ નીરક્ષની સાધના, કઠોરની સાધના.

પરંતુ જેમ પૃથ્વીનું એક રૂપ કઠોર અને નક્કર છે અને ખીણ કામળ અને તરલ છે, તેમ ધર્મની એક દિશા જેમ નીરસ છે તેમ ખીણ દિશા રસાન્વિત છે. આ જ વાતને આપણે ખીણ-દૃષ્ટાંતથી વિચારીએ મનુષ્યનું શરીર જેમ એક બાજુથી હાડપિંજરનું બનેલું છે તેમ ખીણ બાજુથી માંસપેશીઓ અને આમળીથી આત્માદિત થયેલું સુંદર ક્ષેત્ર છે. હાડકાની સુઅવસ્થિત સુસજ્જતાને લઈને જેમ દેહ સુપ્રતિષ્ઠિત છે, દૃઢભૂમિ છે, તેમ હોઠી, ગાંસપેશીઓ વગેરેને લઈને સુપ્રકાશિત છે, વિકાસશીલ છે

હવે હાડકાઓ પર નિર્ભર થયેલા દેહને પોતાનું એ જ સ્વરૂપ પ્રગટ કરે તો ? કેવું ત્રિચિત્ર લાગે, કેવું અવાસ્તવિક લાગે ! દેહ પોતાને પ્રગટ કરે છે એ તો તેના રક્તસ્વરૂપથી, તેના આત્માથી, તેના લાવણ્યથી જેના પર પોતે સ્થિત છે તેને તે પ્રગટ કરે તો નથી; પરંતુ જેને લઈને તેની નિત્ય ગતિ છે, તેની લીલા છે તેને જ પ્રગટ કરે છે. અને તેમાં જ તેનું સ્વાસ્થ્ય છે, સૌંદર્ય છે, સૌંદર્ય છે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કલાકાર કલાના નિયમેને પ્રગટ કરે તો નથી પરંતુ એ નિયમેને હાંકી દઈને તેના પર નિર્ભર થતા કૃતિના સુંદર રૂપને પ્રધાનપણે પ્રગટ કરે છે, ઉત્તમમાં ઉત્તમ આવક માનના વ્યાયામની કેવળ કુશળતાને જગત કરે તો નથી પરંતુ તેની સાધેલી સ્વરક્ષણતિનું માધુર્ય, તેમાંથી પ્રગટતા રસનું મહાશુભ છે; ઉત્તમમાં ઉત્તમ કવિ છંદ, અલકાર અને કળાની કેવળ આતુરી જણાવતો નથી પરંતુ તે બધાને આધારે તેમજ તેથી પર ચલિત થતા કાષ્ઠ રક્તો, કાષ્ઠ સંવેદનને સચ્ચાર કરે છે.

આ રીતે ધર્મસાધનાની ચક્રિતની દિશાનું કાર્ય ધારણ કરવાનું કાર્ય છે, પ્રકાશ કરવાનું નહિ. કારણ કે જે ધારણ કરે છે તે જ જે પ્રગટ થાય તે તેની ઉદ્ધતાઈ જાણાય આવે, તે બીજાને આધાત કરે અને પોતાનું જ દલામદપૂર્વક માને ને મનાવે, અરે, બળપૂર્વક મનાવવાનો પણ પ્રયાન કરે! કામજાતને એ પોચટવેકા મણે, માધુષને એ દુર્મળતા માને, રસના વૈવિધ્યને, સર્ગની લીલાને એ ઇન્દ્રાળ તરીકે લેખે-લેખાવે.

પરંતુ ધર્મની રસની દિશા બપોરે પ્રગટે છે ત્યારે તેમાં સાદગ્યતા આવે છે, વિનમ્રતા આવે છે. આ નમ્રતા બનાવટી નથી હોતી, પરંતુ જીવની જાગૃતી નિષ્કાંતી એક પરિપાકવ દેશ હોય છે. જરૂર પડે એ બાબતમાં કંઈ પણ પડે એટલે પણ સકુચિત ધર્મ એ તેની જાગૃતતા હોય છે. પ્રેમથી, ભક્તિથી, આનંદથી લગી પડેલી એ નમ્રતા છે.

ધર્મનું સંઘર્ષ રૂપ આ રસનું રૂપ છે તેનું નિરૂપણ પેલું જે ચક્રિતરૂપ છે તે તેનું વિદ્યનનું પ્રચલન રૂપ છે, જેનો આરિષ્ટકાર કરવામાં માનવજાતને હમરો વધે મળે અને જશે. પરંતુ આ રસરૂપ, સદ્ગત રૂપ નિત્યનૂન છે અને રહેશે, આનંદપૂર્ણ છે અને રહેશે. સાધનાની પરિકાષામાં કહીએ તો ધર્મનું સદ્ગત રૂપ સમરસતા છે. આ સમરસતાનું પ્રગટ રૂપ પ્રેમ છે. *

* પ્રાચીન સાહ્યમાં પ્રાચીન સમાજ અમદાવાદના આશરે તા. ૧૪-૧૨-૪૮ ના રોજ ૫-૭૦ થાને આપેલા આખ્યાનનું સંદિપ્ત રૂપ

નિરૂપિતા

[રોજાજત]

જયાનન્દ દવે

“આજે તો સવિવાર, બાપુજી! ખંઠાર જશું ને?”

આઠ વરસનો બાપુ બોલકો બળદેશો પૂને, ત્યાં તો રહે જે હોય એમ નાનકડી રાધી

“ફોલમમાં લઈ આવ” — ફૂલતી કંઠે બાળી;

વળતે ખેડે વળી શ્રોમતી ગંગા યુગ્મ્યાં:

“પ્રથમે લઈ આવ આજ, ખસ” : બોલું શું ત્યાં?

થયું નહીં ને બની-ઠની સો સાંજે ચાલ્યા;

વિધવિધ વસ્તુ જોઈ, બાધું-બીધું ને મહાલ્યાં.

પાછાં વળતાં ચિત્રકારની કો’ દુકાને

જીવ્યાં, ‘એકમ-ઇવ’ની છબી આવી ધ્યાને,

હતાં નગન સર્વાંજ એક; સમજાવ્યું મેં ત્યાં:

“આ તો છે સા-બાપ આપણાં ખેલાં-હેલાં”

“આમાં ‘એકમ’ કાણુ, ‘ઇવ’ કય?” બાપુ પૂછે;

રાધી ઉત્તર લીધા: “કેમ, એમાં તે શું છે?

ખેડ્યાં ના કપડાં જ, સાવ ને તો સહેલું છે!”

* ને-ચ વાર્તાકાર Balzacની એક વાર્તા ઉપરથી સંચિત.

ગુજરાતની ભૂસ્તરીય રચના

સુરતનાં જમીન અને પાણી

ડા. નરસિંહ સુ. રાહ

ગુજરાતના પ્રાચીન-ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન સમયની ઉપયોગી માહિતી મેળવવા માટે ગુજરાતના ભૂસ્તરનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. તેની ભૂસ્તરીય માપણી કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતના ભૂસ્તરીય વિકાસ સંબંધમાં આપણું જ્ઞાન નહીં છે એના ભૂસ્તર સંબંધી વિસ્તૃત માહિતી અંકાકાબજ ભેગી કરવા પુષ્કળ સંશોધન હાથ ધરવાની જરૂર છે. ગુજરાતની શિલાઓ, ગુફાઓ, નદીઓ, પર્વતો ભૂસ્તરીય સંશોધન અને લગભગ વધુ ખેડાયેલા પડ્યાં છે. સંશોધનકારને પુષ્કળ સામગ્રી મળી શકે એમ છે. આ લેખ પૂરતો ગુજરાતનો સુરત જિલ્લાનો પ્રદેશ પસંદ કર્યો છે. સુરત જિલ્લાની જમીન તેની રૂઝરૂપતા માટે જાણીતી છે. આ પ્રદેશનાં ખનિજ, ઉદ્યોગ અને પાણી વગેરે પર ભૂસ્તરીય રચનાની શી અસર છે એ નિરૂપવાનો આ લેખમાં પ્રયાસ કર્યો છે. અહીં આ આપેલી માહિતી જોયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાના રેકૉર્ડમાંથી તેમજ 'બોમ્બે ગેઝેટીયર'માંથી તારી છે.

હિંદના ભૂસ્તરીય માપણીખાતાએ પ્રગટ કરેલ સાદિસમાંથી પ્રાપ્ત માહિતી બતાવે છે કે સુરત જિલ્લાની જમીનના ભૂસ્તરીય બંધારણમાં ત્રણ મુખ્ય રચનાઓ નજરે પડે છે. સૌથી ઉપરનાં જમીનનાં પડોની રચનામાં કાળી જમીન, જળકૃત યરો અને નદીના પરા આવેલા છે. મધ્યમાં આવેલી શિલાઓના યરો ત્રેતાયુગના છે અને ચૂના પથ્થરોના બનેલા છે. તેમાં ઝીણા ઝીણા કાપાવાળા પથ્થરો, રેતીઆ પથ્થરોના મોટા મટ્ટા અને મરડીઆ કાંકરાના પટ કોષ્ટ કોષ્ટ જગાએ નજરે પડે છે, તે કોષ્ટ જગ્યાએ નથી હોતા. સાવ નીચલા યરો પર ત્રેતાયુગીય છે અને મુખ્યત્વે જ્વાળામુખી રસ-લાવાના પ્રવાહોમાંથી ઉદ્ભવેલ દખ્ખણ સોપાનની કાળમીઠ શિલાઓના બનેલા છે.

ઉપર નિર્દેશિત કાળમીઠ શિલાઓમાંથી ઉદ્ભવેલી રચના પર ટેકરીઓ સિવાય બીજી બધી જગ્યાઓએ એક મા બીજી રચનાઓનાં ઢાંકણ આવેલાં છે, એટલે આ કાળમીઠ શિલાઓ બધેય દેખાતી નથી. પણ જિલ્લાના માત્ર કેટલાક ભાગોમાં સમુદ્રકિનારે બહાર નીકળતી દેખાય છે. રાજપીપળા તરફનો ટેકરીઓવાળો પ્રદેશ દખ્ખણ સોપાન શિલાઓથી ઢાંકાયેલો છે, તેમાં સામાન્ય કાળમીઠ તેમજ જદામના આકારના કાળમીઠ પથ્થરો આવેલા નજરે પડે છે. આને રેતવે જ્યાં આગળ દમણગા નદી ઓળંગીને જાય છે ત્યાં આબુગાણના પ્રદેશમાં આ કાળમીઠના ક્ષરોમાં અન્ય રચનાઓથી ભરેલી તડો નજરે પડે છે. દરિયાકાંઠે તથાઈ આવેલા પદાર્થોમાંથી બનેલા અને ચૂના પથ્થર સાથે જામી ગયેલા આધુનિક યરોના મોટા મટ્ટા વલસાકના પશ્ચિમકાંઠે તિથલ નજીક નજરે પડે છે, આવા યરો અમુક અમુક આંતરે પારસી, ઉદનાકા એટલે દક્ષિણ તરફ પહોં દેખાય છે, આ યરો સંગમ નથી, પણ ઓછેવતે અંશે તેમનાં લુહાં લુહાં પદાર્થો યા છે અને કેટલીક જગ્યાએ તેમાંથી ચંખલાઓના લાંબીકૃત અવશેષો પણ મળે આવે છે. લાવામાંથી પેલ થયેલા દખ્ખણ સોપાન શિલાઓના

થરો જાતજાતની શિલાઓના બનેલા છે. તેમાં મુગધની આસપાસ નજરે પડતી કાળી શિલાઓના જેવી શિલાઓ આવેલી દેખાય છે. ચક્રમક, ચૂના પથ્થર અને ખીખ ખનિજ પદાર્થો વડે ભરેલા ચોચા અને બદામી આકારના પથ્થરો પણ તેમાં આવેલા છે આ પથ્થરો પર લીલા રંગનું રેતીયા સીલીકેટનું (ચલુકનાઈટનું) આનુકૂળ આવેલું માલુમ પડે છે. વાતાવરણના વાયુઓની અસરને લીધે શિલાઓના ધસાવાથી પેદા થયેલ ઝાળિયા પથ્થર સામાન્યતઃ બધે નજરે પડે છે. આ સોપાન શિલાઓમાં કાંઈ નિયમિત રચનાપૂર્વકની બવરયા દેખાતી નથી, અને કાંઈ નિયમિત ક્રમ વિના એક થર ખીખમાં મળી જતો દેખાય છે.

આ સોપાન શિલાઓ પર ચૂના પથ્થરો, રેતી પથ્થરો અને તેમના મોટા મોટા મક્કાની જમાવટ આવેલી દેખાય છે આ ગ્રેણીનો સાવ ઉપલો વિભાજ મરદીયા પથ્થરનો બનેલો છે, અને તેમાં અકીકના નાના પાંચીકા ખૂબ આવેલા દેખાય છે આ બધા થરોમાં ભરખીભૂત અવશેષો આવેલા છે આ અવશેષોના અભ્યાસના આધારે આ થરો ત્રેતાયુગના ઉદયકાળમાં અગ્નિતત્વમાં આવ્યા હશે એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ નિર્ણય લીધો છે.

આખા જિલ્લામાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ઉપરના થરો જળકૃત છે, એટલે નદીઓનાં પાણીમાં પસકાઈ આવેલ કાપતી જમાવટમાંથી બનેલા છે ઉપર ઉલ્લેખેલી શિલાઓને આ થરો ઢાંકી દે છે, અને સમુદ્રકિનારાથી થોડે દૂર સ્થિત માફક જોવા ચડાણુ જેવો દેખાવ આપે છે શુભરાતની બધી મોટી નદીઓના ઠંઠિ આવેલો દેખાવ નજરે પડે છે, આ જળકૃત થરો મોટે ભાગે વ્યાપ્ત રંગના કાંઈ પણ જાતનાં પડોની રચના વગરના માટીથી બંધાયેલ રેતી-વનસ્પતિના કચરાના મિશ્રણમાંથી બનેલા છે. આમાં કાંકરા તરીકે ઝોળખાતા અશુદ્ધ ચૂનાના પથ્થરોનાં સમુદો પુષ્કળ આવેલ છે આ કાંકરા આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી પુરવાર થઈ છે. તેનો ઉપયોગ રસ્તાઓ બનાવવા માટે કરવામાં આવે છે ઉપરાંત તેમાંથી બાંધકામ માટે ચૂનો પકાવવામાં આવે છે.

આ થરો ઉપર હવેજ બધે કાળી જમીનનું ખૂબ મોટું આવરણ આવેલું છે. સુરતની કાળી જમીન થા કપાસ માટે ઉપયોગી જમીન જળકાંપના પદાર્થોનું વિષદન અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થોના પુન સંયોજન યવાથી પેદા થઈ લાગે છે સડી ગયેલી વનસ્પતિને લીધે અથવા તેમાં લોહના ક્ષારના અસ્તિત્વને લીધે થા આ બને કારણોને લીધે આ ગંગ પેદા થયો હોય એમ લાગે છે. આ જમીનની રચના પુષ્કળ રેતી માટીના મિશ્રણવાળી છે. તે ખૂબ ઝીણું કચેલી બનેલી છે આ જમીન બીની થાય ત્યારે ખૂબ ચીકણી હોય છે અને તેમાં ભેજ લીંબા વખત સુધી ટકી રહે છે. તે ખૂબ ફળદ્રુપ ગણાય છે એમ માલુમ પાડ્યું કે કે ખાતર ઉમેર્યા વિના કે ખેડા વિના લેકાઓ સુધી કાંચમ ખેતી તેમાં થઈ શકે છે અને છતાં તેની ફળદ્રુપતા ઝોણી માલુમ પડતી નથી થા કિતરી જતી નથી. આ ફળદ્રુપતા જિલ્લાના ખેડૂઓને આશીર્વાદરૂપ છે, પરંતુ એથી સતોષ થામેલો ખેડૂત આગણુ થઈ ગયો છે. પોતાની જમીનને સુધારવા અને ખીલવવા જરૂરી મહેનત કરવા તરફ તે બેરહાસ બની ગયો છે.

સુરત અને આજીઆજીના પ્રદેશના કૃષાઓમાં આવતું, પાણી ઉપરના જળકૃત યરો-
માંથી આવે છે આ યરો માટી, રેતીયા માટી અને પથ્થરના બનેલા છે. તેમાં કાંઈ કાંઈ
જગ્યાએ ચૂના પથ્થરના મિશ્ર વચ્ચે વચ્ચે આવેલા હોય છે અને કાળી જમીનમાં ઉપ-
રની સપાટી તરફ તેમાં મળી જતા માણસ પડે છે. માટી અને રેતીના આ યરો બધે
એકસરખા ભાગ હોતા નથી જેમાંથી પાણી સામાન્યતઃ નીકળે છે તે યરો વિશેષ રેતીયાના
છે. તેમાં પાણી વિશેષપણે પ્રવેશે છે આ યરો એકદમ પાતળા બનતા બધે છે અને
થોડે દૂર અદ્યત્ત થઈ જાય છે.

સુરતના કૃષાઓનું પાણી લાંબાનું હોય છે એનાં અનેક કારણો છે મુજરાતની
સપાટ પ્રદેશની જમીન તાપી, નર્મદા અને બીજી નદીઓના પ્રવાહમાં તથાઈ આવેલ માટી
અને રેતીના કાંપના યરોમાંથી બનેલી છે એટલે આ જમીનનાં પદ્ધતિ, ખંડાતા, દરો
ત્યારે એ પડોની વચ્ચેમાં રહી ગયેલ મોઠું અને ક્ષારોની દાબરીને સુરતના કૃષાઓના
પાણીનું લાંબાપણું આભારી લાગે છે. સુરત જિલ્લાની જમીનની રચના નદીઓમાં
સમુદ્રની કારતીના ખારા પાણીમાં આવતા ઓગાળમાંથી થઈ હોય એવું હોય છે.

હિંદના પશ્ચિમ કિનારા પર મુબઈ, કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં કેટલીક જગ્યાઓએ
જમીનની સપાટી દરિયાની સપાટી કરતાં ઊંચી આવ્યાને પુરાવો માણસ પડે છે આ
સપાટીની હિલચાલમાં સુરત જિલ્લાની જમીન ઊંચી આવી છે એમ માનવાને ઘરતર-
જાઓએ પાસે કારણો છે. દક્ષિણ-પૂર્વ મુજરાતના સપાટ પ્રદેશો સમુદ્રની સપાટી કરતાં
ઊંચા વધ્યા છે.

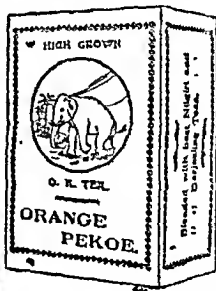
સુરત જિલ્લાની જમીનની રચનામાં જળકૃત યરોની ઉત્પત્તિ અને પ્રકાર ઉપર વર્ણવ્યા
મુજબ છે એટલે એનું માની સકાય કે થોડું પણ મોટું જમીનનાં પડોમાં રહી હોય
નેહ્યો હજી કેટલું મોટું છે એનું પ્રમાણ વરસાદના પાણીના પ્રસવણ પર અવલંબે છે.
દરિયાની સપાટી કરતાં વિશેષ ઉચ્ચાઈએ આવેલ યરોમાંથી મોટું લગભગ ધોવાઈ ગયું હોય,
વળગે ને યરોમાં વધારે પાણી પ્રવેશતા હોય અને નીચેની સપાટી તરફ વહી જતા હોય
એવી જમીનમાંથી પણ મોટું નીકળી ગયું હોય, સપાટી સાવ ધીમે ધીમે ઊંચી આવે છે
એટલે દરિયાની સપાટી કરતાં ખૂબ ઉચ્ચાઈએ આવેલા જમીનના યરો પ્રથમ ઊંચા આવ્યા
હોય તેના પર વરસાદના પાણીની અસર વધારે સમય થઈ હોય પરંતુ આ ઉત્તર ભાગો
દરિયાથી દૂર હોઈને, એ સંબંધિત છે કે સુરતની જમીનના જળકૃત યરોમાં આવેલું મોટું
ધીમે ધીમે સમુદ્રપ્રદેશ પાસે આવેલી નીચલી જમીનમાંથી અને પછી અદ્યત્ત ભાગોના
ઊંચી જમીનમાંથી ઓછું થતું બધું પાણીનું લાંબાપણું એટલે કે મોટું અને બીજા
ક્ષાર વગેરે અશુદ્ધિઓની દાબરી, નીચે આવેલી સિલાઓની ધર-ઝેણીની હિલચાલ પર
પણ આધાર ગણે છે. સિલાઓની હિલચાલના નેટલી વધારે તેટલા પ્રમાણમાં કૃષામાં
આવતા પાણીમાં મોટું ઓછું હોય ને કૃષાઓમાં પાણીનો પુરવઠો વધારે આવે તેમાં
મોટાનું પ્રમાણ ઓછું રહેવાનું. સુરતના કૃષાઓમાં આવા કામલા મળી આવે છે.

તો પછી સુરત પાસે અને દરિયાકાંઠા નજીકના કૃષાઓમાં મોટું પાણી નીકળે એ
વિચિત્ર લાગે છે અને ઉપરનાં પ્રતિપાદનની વિરુદ્ધ જવું લાગે છે એ ખાસ નોંધવું નેહ્યો
કે કુમસ અને ભીમપોરના ગામ વચ્ચે સુરતથી પશ્ચિમે આશરે દસ માઈલ તાપીના મુખથી
જરાક દક્ષિણે કેટલાક ધરોની પાસે આવેલા કૃષાઓમાંથી એકદમ મોટું પાણી નીકળે છે.

અને આલતા વિજ્ઞાનના ખાતાઓ આદરતા કોઈ એવી વૈજ્ઞાનિક શોધખોળની અંશમાં અસ્તિત્વમાં નથી કે જ્યાં ગુજરાતનો વિદ્યાર્થી સંશોધનના કાર્યમાં પડતા નજર આંટી શકે અને ગુજરાતને ઉપયોગી પ્રમોદાયક પરીને રાષ્ટ્રની નવગમનમાં ફાળો આપી શકે. મુનર્ષી ઇલાકામાં સંશોધનનું કાર્ય થયું જોણું થાય છે તેમજ ગુજરાતનો દિસો અલ્પ છે એવી દૃષ્ટિએ બધીવાર સંભળાય છે આ દૃષ્ટિએ હવે જોઈ પતી ચાલી છે છેવટાં થેડાં વર્ષોમાં ગુજરાતના યુવકોએ સંશોધનમાં રક્ષ લેવા માંડ્યો છે, એ આનંદની વાત છે.

પરંતુ જૂસ્તરવિજ્ઞાના વિષયમાં આપણે ત્યાં કોઈ કાર્ય થતું નથી આ વિષય ઉપયોગી છે, છતાં તેના સિદ્ધિ અર્થે પ્રથમ અત્યંત જૂઝ છે બહારના વિદ્વાનો આપણા પ્રાંતની જૂસ્તરસામગ્રીને અભ્યાસ કરી જાય છે અત્યંત દુઃખની વાત છે કે ગુજરાત-કાઠિયાવાડની સિદ્ધિસંસ્થામાં સામાન્ય જૂસ્તરના અભ્યાસને પણ યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી, પરિણામે આપણા પ્રદેશના જૂસ્તરીય સંશોધનમાં દા.પ્ર દેખાઈ આવે છે. વિજ્ઞાનના અન્ય વિષયો જેટલો જ જૂસ્તરનો અભ્યાસ અગત્યનો છે. યાત્ર વૈજ્ઞાનિક અર્થો ઉપરિચિત કરી તેમાં રાચવા જ નહીં પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ સાદસિક ગુજરાતીને ધૂળમાંથી ધન પેદા કરવાનું સાધન જૂસ્તરનો અભ્યાસ છે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કુન્નર ઉદ્યોગોની ખીલવણીનું આવશ્યક અંગ છે. તેના વિના ઔદ્યોગિક ખીલવણી બરાબર થઈ શકતી નથી. આપણી રાજ્યભૂમિના 'પૂનર્જીવો' આ વિષયના અભ્યાસની અગત્ય પીછાને એવી આજ્ઞા રાષ્ટ્રી વિરમીએ.

૦ 'પ્રભાત' ગુજરાત સમાચાર' દિપેક્ષવો આંક (સં. ૨૦૦૪) માંથી ઉપ્યુન.

ચાની

ખરી લહેજ ત

મેળવવા માટે

ઓ. કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે
એકી અવાળે વખણાયેલી
આ કે એરેન્જ પેકે

ચા પીઓ.

જાન્ય : જહાંગીર અધર્સ : રોશન સામે : અમદાવાદ.

"The Sian episode convinced the Generalissimo that civil war was impossible any longer, it opened his eyes to the fact—that Chinese Communists might also be Chinese patriots ... . The Communists played their hand, of course, with considerable shrewdness. The temptation to get rid of Chiang, must have been tremendous. They withstood it. What they got—instead of Chiang's head—was 'cessation of civil war, and an unity of China against Japan'"

આ પછી જાપાનની સામે સયુક્ત મોરચો રચાયો એમાં ચીની લાલ્લ લશ્કરે આખા પટનો સામ બાજવ્યો. જાપાનનું લશ્કર ત્રણ ભેદભરેલું હતું અને ચીનનો વિચાર, પ્રદેશ એ દેશની એક દેશ પોતાના યુદ્ધોલોભો ઉપરાંત ધાર્મિક દેશો પસંદ કરી એને એક એક જીતી શકાય તેવી પદ્ધતિ હતી કારણ એની પાસે ખરીદવાના નાણા હતા આ રીતિમાં જાપાનની સામે મોરચાની લડત (pitched battle) લડી શકાય એવી ચીનની રીતિ ન હતી. એટલે જેરીલા યુદ્ધનીતિ મુજબને સ્વીકારવામાં આવી ચીનની પરિસ્થિતિને પ્રાસ અનુકૂળ પડે એ રીતે જેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિને વિશ્વાસ લાલ્લ લશ્કરનો હાથે થયો હતો, અને આ વિષયમાં એઓ નિષ્ણાત હતા. યુગ માધ્યમે જેરીલા યુદ્ધનિષ્ણાતોને પોતાની કોષ્ટ તાલીમશાળામાં શિક્ષણ આપવા શક્યા આ રીતે ખુદ સરકારી કોલેજી કેટલીક ટુકડીઓને લાલ્લ લશ્કર મારફત જેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિની તાલીમ મળી

સામ્યવાદીઓનું Eighth Route Army ની માફક ધીમે ધીમે New Fourth Army ની પણ રચના થઈ લશ્કરના બીજા વિભાગો પણ એમની અંતર તળે આવ્યા. જાપાનની સામે જાળવાન મોરચો મહાયો, અને સર્વજ એમની આગેદૂર અટકી પડી આના જવાબમાં જાપાને જાગી સેના ઉતારી પણ આગેદૂરના અલ્લામાં બારે ખુતારી એને પહોંરવી પડી માથે સેતુને (૧) પીચેડક, (૨) રૂકાવડ, (૩) આકેમણ — ના ત્રણ તમકાની યુદ્ધયોજના થઈ એનો ખુદ આગે સ્વીકાર કર્યો એટલામાં વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ. નાત્સી રાજ્યવાદીઓ અને ખજરપત્રોઓ ચીનમાં ટોળાનધ ઉભાવા લાગ્યા. ફ્રાન્સ અને બ્રિટનને પતાવ્યા પછી સોવિયેટ યુનિયન પર નાત્સી અકમળ થવાનું છે એવો હવા એમણે ફેલાવી. એ દિવસે નાત્સી સેનાના અમલદારિક ભાસના વિજયોના હતા. ચીનનો મવાલપણ આ પ્રચારની અંતર તળે આવ્યો અને સ્વદેશની એકતામાં ફરીથી ભગણ પડવાની શરૂઆત થઈ અને ૧૯૪૦માં પ્રગતિવાદીઓની ધરપકડે યવા લાગી સામ્યવાદી જેરીલા એને ફ્રાંસોની છાજો પણ અપાઈ સર્વજ સંકાનું વાનપણ છવાઈ ગયું અને ફ્રાંસી પોલીસનું જાગ વધી ગયું ૧૯૪૦ ની આખરમાં ક્યોમનન્ટાન લાન્ગરલેટિવ કમિટીના એક સભ્ય બન્યોતા અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફેસર ડે. માપિય — ચુ ની ધરપકડ કરવામાં આવી. પ્રોફેસર અમેરિકાના યેલ વિશ્વવિદ્યાલયના રનાયક છે અને અર્થશાસ્ત્રના નિદેશની જાગતમાં એ જુની પ્રજ્ઞાલક્ષના અનુભવો છે પણ એમણે ચીનના ઉત્તાદન અને નાણકીય તંત્રની કેટલીક ખામીઓ દર્શાવતા ઉપરાંત સરકારી સમયે એમનો

સ્વખતોએ કાળીજાનરમાંથી મેળવેલી પૂંતુ શેકાણ વિદેશમાં કુપું હતું એના આકાશ રંગી થઈ એ એમનો ગુને જાણ પડ્યા મનમાં વરણો. અહીં એ કહેવું અમરગુન નહિ મળ્યા કે એના આર્થવત્તુ નિરંતર વર્ષો સુધી માદામ આમ કાષ-શેકા પિયર પડ્યા સ્વપેના હાથમાં રહ્યું છે, કાષ વખત વધારવાન તેમજ કાષ વખત નાશ્યમનોને હેલો કરાવનાં એવ એવ. કુમની પત્ની — માદામ આમની સગી મોટી મહેન — એનની મોટામાં મોટી સદાઓ છે સત્તામાં આવીરૂપ સ્થાને હોવાથી મોટા નફા મેળવવાની અનુકૂળ પરિસ્થિતિ એ સરજી શકે છે *Inside Asia*માં Gunther લખે છે કે

"She is a first-rate financier in her own right and takes a fierce joy in business manipulation and enterprises. To her shrewdness, her financial ability the growth of much of the great Soong fortune is attributed..... There is talk of malign influence, of 'Squeeze'..... The family fortune in toto is the biggest in China by far."

સને ૧૯૪૧ ના જાન્યુઆરીમાં હજી પહેલે અંશે અમરગ રહેત સપરે ઉપકું સ્વરૂપ કારણ કુપું. New Fourth Armyને આગે માર્ગે નદીની ખીણ હોડી પીળી નદીની ઉત્તર તરફ ચાલ્યા જ્યાં ફરમાન કુપું કારણ જાપાનને હકારી એકોપાંત્રી કાઢ્યું સુચીના સમુદ્ધિકારા પર પોતાની સત્તા જમાવવાના એના પ્રયત્નો અમળ વધતા હતા મધ્યચીનના પ્રાંતો જાપાન માટે હોડી હઈ ઉત્તર તરફ જવાનું નિમિત્ત ફરમાન આ લશ્કરને નકર્યે એ રેખોત્તુ જ હતું છતાં ફરમાનનો અમલ કરવાની એલે શક્યાત કરી. માર્ગેના ઉત્તર તરફ લશ્કરને મુખ્ય જામ આલ્યા ગયા પછી અમલદારના કુકુ મો વમેરે નિઃશસ્ત્ર છ હજાર માણોએ બધ જતી છેવટની ચાર હજાર સેનિકાની દુકો પર ક્યોમિનદામ લશ્કરના એલોહજાર સેનિકા અચાનક તૂટી પડ્યા. કાર કાવ ચાકો. રાજકોર આપમાં સપૂર્ણ બચાણ પાચુ આમ કાષ-શેક New Fourth Armyને સદંતર વિખેરી નાખવાનાં ફરમાનો સુમકોમથી થયાં. એની વિરુદ્ધમાં પોતાની આ લશ્કરની પુનરુચનાનાં ફરમાનો નીકળ્યા આ પછી દિનપ્રતિદિન રાખવાદ વધતો જ ચાલ્યો — જાપાન સામે સમુદ્ધા રીને લડવાને જાલે માદામાકે ધર્મ વધવા હાથું છેવટે સને ૧૯૪૪ માં આગે સમવાદી લશ્કરની અખ્યા ફૂટ કરી નાખવાનાં ફરમાનો કાદ્યા જેનો અમલ થયો નહિ એની લાલ લશ્કરની કામગીરીની અમેરિકન લશ્કરી અધિકારીઓ ઉત્તર સુદર હાપ પડી હતી. અમેરિકા તરફથી એનને લશ્કરી મદદ આપવા મટેની સરકારી સમિતિના મધ્યસ્થ જનરલ જેસેફ રીડેલેવે એનના સમુદ્ધા છે ની મુદ્દમનિને અમેરિકન અસામથી મળતો જોછે એનો પોતાનો સમરને બચામણ કરી વિશેષમાં અમેરિકન અસામમાં જાપાન સામે નહિ વાપરતાં અવિચારા લડવા માટે સપરી રાખવાની આપત્રી નીત સામે એમણે ટીકા કરી. પરિણમે આને પુનાઈટ રોટ્ટમના સરકારી મેવડોએ પગ દબાણ લાવી જનરલ રીડેલેવેને અમેરિકા પાછા બોલાવવાની પરિસ્થિતિ સરજી જાપાને સરજાગિ રચીકારી ત્યારે આમની સત્તા દિશ્યુ —

પશ્ચિમ ચીનના નૈઋત્ય ખૂણાના વિશાળોમાં જ હતી અને એની સત્તાનું ક્ષેત્ર જાપાનનાં વિજયોને લીધે સાવ સંકુચિત થઈ ગયેલું હતું. ઉલટપલે ચીની સામ્યવાદીઓની સત્તાનું ક્ષેત્ર ઉત્તર અને મધ્ય ચીનના બહુાખરા પ્રાંતોમાં હતું, અને મંચુરિયા તરફ એનો વિકાસ થતો જતો હતો. શરણાગતિ શ્રીકામાં છતાં અને ખીલ ખલા રશ્યોરચાઓ ઉપર યુદ્ધ-વિરામ થવા છતાં જાપાનીઓએ સામ્યવાદી લશ્કરો સાથે લડતાનું ચાલુ રાખ્યું આની પાછળ ચાંગની યેરણા કારણભૂત હતી, ચાંગે યુદ્ધવિરામની ઝેરી શરત જ રેજૂ કરી હતી કે જ્યાં સુધી એનું પોતાનું લશ્કર જાપાનીઓ પાસેથી છુટા છુટા પ્રાંતોના કબજે ન લે ત્યાં સુધી, એમણે ખીલ ખલા ચીની લશ્કરો ભેડે લડ્યે જતું. ચાંગની આ ચાલખાજમાં દેખીતી રીતે જ અમેરિકન મોવલીમંડળને સાથ હતો. એમણે ચાંગના લશ્કરને ઉત્તરચીન અને મંચુરિયા સુધી પહોંચવા માટે જંગી દવાઈ અને નૌકા કાફલાની મદદ આપી, આ રીતે છેક ઉત્તર સુધી ચાંગની સત્તાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરી સામ્યવાદીઓને દબાવવાનો એમનો હેતુ હતો. Anna Louise Strong અને માટે *Dawn out of China* માં લખે છે કે

"America meanwhile put her ships and planes at Chiang's disposal to rush his regular forces to North China and Manchuria. It has since been called 'The greatest Air lift in history.' It cost the American people \$ 300 000 000. It convinced the Chinese that Chiang was an American puppet who could not take control of China without American aid. It also convinced them that America was not neutral in China's internal affairs."

આ આક્રમણને પણ ચીની સામ્યવાદીઓ ખાશી શકત. કાગ્યુ એમને પ્રામજનતાનો સાથ હતો. "The people is the ocean and we are the fish swimming in it" એ એમનું સુવચન એમણે જીતી જતાં પર્વતના પ્રદેશો માં જંગી સેનાઓ સામે ખૂબી સામ્યજાનિઓ ઝેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિથી ટકે સમ્મા હતા સમગ્ર પ્રદેશોમાં ઝેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિ કામિયાબ ન તીવડે એવું પોપટીકે ઠાન એમણે પ્રત્યક્ષ વર્તનથી બોલું કઠારી આપ્યું આમજનતાનો સાથ હોય તો ખુલ્લા મેળોનેમા પણ અનંત કાળ સુધી ઝેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિથી લડી શકાય એ નવું કુદરિજ્ઞાન એમણે વિશ્વાસ્યુ "The people are our mountains and forests" એ સુવ એમણે જીત જતાની આખું કાંઈ પણ ઉપાયે એમને નાજુક નહિ કરી શકતા એટલે પાછી વાટાપાટો ચાલી. અમેરિકન એલગી હાલે જીતીને ચેતાન પડાયો અને માઓ-સેનુએ અમેરિકન સમ્માર તરફથી વિધિમર અમરચન આપી ચાંગની સમક્ષ લઈ આગ્યો છ અલગિયાની વાટાપાટો પછી સને ૧૯૪૫ની ૧૦ મી ઓક્ટોબરે સમાધાનના કઠારો પર સહી કરવામાં આવી પણ કશરના કામળ પરની સહી મુખ્ય એ પહેલાં જ ચાંગે એનું ખાન કયું". નવેમ્બર માસમાં પાઇપીંગ-હેન્ડકે રેલવે લાઈન પરની સામ્યવાદીઓને હાકો કાઢતા ત્રણ ફોનો

મેક્સિકોમાં આવી. આમાંથી બે રીતકરતાં યુદ્ધમાં હારી અને ત્રીજીને ન છૂટકે પાછી બેઠી સેવાની ફરજ પડી. ફરી એક વાર સમાધાનની વાટાઘાટો ચાલી અમેરિકાથી પ્રમુખતા આસ અંગત દ્વારા તારીક જાનગત જોઈએ માથાં આગળ, એમની દરમ્યાનથી થી તા. ૧૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૩ના રોજ તદ્દત્તની જાહેરાત થઈ, અને પછી પાસે જેટલો પ્રયત્ન હતો એટલો એમની પાસે નહોતો એક ક્ષત પછી આમાં હતી, આ રીતે મેક્સિકો પ્રદેશ તેમજ મેક્સિકોના પ્રદેશ મળીને ચીની સામ્યવાદીઓની હકુમત ન બેના પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૮,૩૫,૦૦૦ સમયોરસ માર્કલ થવા ઉપરાંત આ પ્રદેશની વસ્તીની મજબૂત ૧૪ કરોડ જેટલી થતી હતી તદ્દત્તની દરમિયાન અમેરિકન કસ્ટો અને ડોશ તાલીમ આગેતી મદદથી ૭ લાખથી વધારે મોટું લશ્કર આગે તૈયાર થયું; * આ સર્વ તૈયારીઓ આંતરવિષયની જ હતી.

સને ૧૯૪૭ ના જાન્યુઆરીની સાતમી તારીખે જાનગત માર્કલે અમેરિકાના વિદેશ મંત્રીને હોલો સમાગી સેવા માટે ચેન હોલ્યું એ જ અગ્રસામાં ચીનના વિદ્યાર્થીઓની ભિંમી અમેરિકા વિરુદ્ધ જીતવા સાચી અને તેમણે હેખાવો મોજબા આ હેખાવેલું તાત્કાલિક કારણ એક અમેરિકન નીનસૈનિકે કોઈ ચીની ઓ પર બગાળાર કર્યો એ હતું. પછી વાસ્તવિક રીતે એનાં મૂળ કણ્યા કોઈ દર્શાવેલી ચીનની સમસ્ત પ્રજાએ અમેરિકન દરમ્યાનમીરીમાંથી વિશ્વાસ ગુમાવ્યાનું એ ચિહ્ન હતું. ચીની વિદ્યાર્થીઓ છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષ દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્રીય લડતના મહાલગ્ન બન્યા છે, ત્યારે ત્યારે પ્રજાજનનમાં ભ્રમણના કારે જુવાળો આગળ છે આવા મુખ્ય ત્રણ ઐતિહાસિક તબક્કાઓ સ્થાપી શકાય: (૧) સને ૧૯૨૫ની વિદ્યાર્થીચળવળ, જેને અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય મોરચાની સ્થાપના થઈ; (૨) સને ૧૯૩૫ની ભખાન વિરુદ્ધ ચીની વિદ્યાર્થીઓની ચળવળ આનાં પરિણામરૂપ પ્રજાભવિતા પડ્યા ખુદ લશ્કરમાં પછી પડ્યા, જેના કારણે ચાંગની ત્રિફલ તારીનો પ્રસંગ બન્યો; (૩) ૧૯૪૭ના જાન્યુઆરીથી સર્થ થયેલ અમેરિકા અને ચાંગ વિરુદ્ધની ચળવળ, જે પ્રજાભવિતા પ્રતીક સમાન હતી એમ પાછળના બનાવોએ પુરતાર થયું છે. ચીની વિદ્યાર્થીઓની ચળવળોનું ગદ્ય સમજવા માટે આટલું યદ્ય રાખવું જરૂરી છે કે એઓ મધ્યમ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ છે અને ફરજ કિસાન અને મજદૂરોનાં હુમ્મે ભેદને જ લક્ષ્યનો ઝડો ફરકાવવા નથી; કિન્તુ મજદૂરમત પછી જ્યારે સરકારમાં શ્રદ્ધા ગુમાવી બેસે છે ત્યારે એઓ નિરુપાયે આગળ આવે, છે અને અચૂક પરિણામો લાવે છે.

પ્રજાભવિતા જુવાળ જેમ જેમ ચીનમાં જીતે ચડતો ગયો તેમ તેમ ચાંગની સરકારે વધુ વધુ પોત પ્રજાજતા માંડ્યું. ફરજ દમનનીતિ ઉપર એ જીતી રહી તથા પિ ચેનની ૧૪ કરોડ પ્રજા તેા મુકત હતી; અને ક્રાંતિના જીવંત પ્રતીકરૂપે સમસ્ત ચીનની પ્રજાને ભજવતો રાહ જતાવો નહીં હતી ક્રાંતિના આ કિસ્સાને તોડવા સિવાય ચાંગની સરકારને પોતાના પગ પાસેનો જાગ્યામુખી કાષ્ટ પછી પગે ભરૂં જીતવાનો લાયક રહે એ

હવેન સંભળાય છે પણ ખરી. તથાપિ અમેરિકા સીધી લશ્કરી મદદ આપવાની હદ સુધી જઈ જોવી પરિસ્થિતિ જ ન હતો, કારણ તો પછી ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ન હોત એની પણ કો ખાતરી? આજથી પચાસ વરસ પહેલાં પૂર્વના કોઈ પણ પ્રદેશમાં પાશ્ચાત્ય સત્તાઓ પેસી જતી એ પરિસ્થિતિ હવે સાવ પલટાઈ ગઈ છે. (ઈન્ડોનેશિયા પરના ક્ય આક્રમણ સામે જે બળવાન મોરચો ચાલે છે એ એની સાબ પૂરે છે) વળી ચીનની પાછળ તો દુનિયાના છઠ્ઠા ભાગને આવરી લેતો લાલપ્રદેશ દુનિયાભરના પૂંછપતિઓને પકાર આવતો પથગાઈને પડેલો જ છે. કટોકટીની પળે એ કેવી રીતે વર્તે એ પણ એક સમસ્યા જ છે. વળી વિશ્વયુદ્ધની જૂમરાણ મચાવીને યુદ્ધલોગો દ્વારા અને અન્ય રીતે આર્થિક લાભ ઉઠાવવાની પૂંછપતિઓની નીતિ ખરેખરા વિશ્વયુદ્ધને ફેટલે અંશે નહોતરે એ પણ એક વિચારણાનો વિષય છે. કારણ પ્રત્યેક વિશ્વવિઘ્નને અતે ક્રાંતિનાં વખણે ભેરહાર થતાં જાય છે અને પ્રંજપરકાર વધુ ને વધુ ઉગ્ર જનતા જાય છે. ઉપરાંત છેલ્લાં વિશ્વયુદ્ધને પરિણામે દુનિયાભરમાં વ્યાપક અનેક ફુગાવો તો હજી મહેજ પણ અંકુશમાં આવ્યો નથી એટલામાં એ નવું યુદ્ધ જાગે તો વિશ્વનું આખું આર્થિક તંત્ર વેરણવેરણ થઈ જાય અને પરિણામે જે પ્રવચ ઉભરે એમાં ખુદ પૂંછપતિઓ જ લાફ મઈ જાય. પૂંછપતિઓ નફો વધારવા માગે છે પણ ખરેખરા લાજ વહોરવા માગતા નથી. આમ અમેરિકન ડોલરવાદે ચાલેને સીધી લશ્કરી મદદ શા માટે ન આપી એ સમજવું અશકું નથી.

ચાંચની લગભગ ૨૫ વર્ષની સરમુખત્યારી આજે પૂરી પડી છે એ દુનિયાભરનાં સરમુખત્યારો અને સર્વોધિકારીઓ માટે લારે ચેતવણી રૂપ છે. દર સોમવારે રાષ્ટ્રપિતાની મિતિને પોતાના ૬૦૦ અનુયાયીઓ સાથે ત્રણ વખત વિધિપૂર્વક નંમસ્કાર કરીને કરવામાં આવતી પ્રાર્થનાઓથીજ અણધારે પ્રગળે ફેટલોક ઠાળ હેતરી ચકાય, તથાપિ એ પ્રજા પણ હેવટ દિસાજ તો માગવાની જ. પ્રગળી આંખે સદાકાળ પાટા બાંધી જકાતા નથી એ વાત બધી જ સરકારોએ સમજી લેવા જેવી છે. ચાંચની સરકારે હેવટ સુધી પ્રગળી આંખે પાટા જ બાંધે રાખ્યા. ફુગાવો તોડવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે એણે કરોડો ચીની ડોલરોની નોટા જ છાપે રાખી પરિણામે ફુગાવો એટલી હદે વધ્યો કે એક નાની સરખી વસ્તુ ખરીદવા માટે પણ નોટોના ચોક્કા મણવા પડે. એમ કહેવાય છે કે મહેમાનને એક ટક હોટેલમાં ભેજવામાં લઈ જવો હોય તો એક રિક્ષામાં એને બેસાડવો પડે અને બીજી રિક્ષામાં ખાણના પેસા ચુકવવા માટે નોટોના ચોક્કા મુકીને લઈ જવા પડે! વક્ત-બની આલંકારિક શૈલી બાદ કરતાં આમાં ખરી હકીકતનું જ વહોલિત વડે કવન છે. દળદાર માણસો કેવળ અનાજ ખરીદવાની અશક્તિને કારણે જ મરવા લાગ્યા છતાં ચાંચની ટોળકીએ તો પોતાનાં ખીસાં તર કરવાની નીતિ જ. અખત્યાર કોષે રાખી અમેરિકાએ ચીનને મદદ તરીકે આપેલ ૬૦૦ અબજ ડોલરમંતિ મોટા ભાગ પણ ચાંચની ટોળાની અંત મિલકતો વધારવા માટે ખર્ચાયા છે એવો પણ આલેખ છે સમસ્ત ચીન બાંહે બે પાંચ લાખતાવળતાં કુટુંબોની અંજત માલિકીનું ઘેન હોય એવા વર્તાવ ઉપરાંત આખું

* આ વર્ણન માટે જુઓ *Inside Asia* John Gunther p 217.

સગથી તંત્ર કેવળ લાચરશ્વતના સહથી ભરપૂર બની ગયું પ્રભની હાલાકીનો પાર ન રહ્યો. એથી ચાંચની હકૂમત તળેના પ્રદેશોમાંથી પ્રભ સ્વેચ્છાએ મોટી સંખ્યામાં મુક્ત પ્રદેશોમાં દિવસરત કરવા હાગી હતી. ચાંચનું પતન આ સર્વ કારણોને આશરી છે.

છેલ્લા ૨૫ વરસ દરમ્યાન ચાંચની સગથી પ્રભને રાહત આપવાનો દેખાવ કરવા છતાં ખરી રાહત પ્રભને કદી આપી નથી. લીમ ઓફ નેશન્સ. (પ્રગ્નસંધ) ના અધ્યક્ષાચી-ઓ અને એન્જિનિયરોની મદદથી ચીનમાં નવા મુધારાઓ લખાવ કરવા માટેની યોજનાઓ ધડવામાં આવી હતી પણ એ ધણીખરી ખમગઈએ ચડી. લશ્કરને ઉપયોગી થઈ પડે એવા ઉદ્દેશથી રસ્તા મુધારવાની યોજના હાથ ધરવામાં આવી પણ આ રસ્તાઓ-માંના ધણીખરા, ખુદ જોમની મહેનતથી ખલાશ હતા એ મામલોનો માટે ખુલ્લા ન હતા. મોટા પસાર થઈ શકે પણ ચાંચ જેવાં આમવાહનો પસાર ન થઈ શકે એવી જાતની ખાસ તરફીઓ રચવામાં આવી છે. ત, ગામ તરફથી આવતો રસ્તો જ્યાં સડકને મળતો હોય ત્યાં ટોળાવ કે ખાડો કરવામાં આવે જેથી ગામ અને સડક વચ્ચેનો ગામ વહેવાર કપાઈ જાય ઉપરાંત રસ્તાઓનો ઉપયોગ પણ ખરું લશ્કરી દિલચાલો માટે જ થતો એટલે મુધારાની પહેલી જ યોજના અત્યે પાટે ચડી ત્યાં બીજી યોજનાઓનો નો વિચાર પણ કરવાનો શો રહ્યો !

ચીની સામ્યવાદીઓને પ્રભનો હાથ મળ્યો એનાં કારણો પણ સ્પષ્ટ છે. આમ પ્રભ અને ખેડૂત જનતાની શ્રદ્ધાના તેઓ પાત્ર બન્યા. એમનો વિજય મુખ્યત્વે ચાર કારણોને આશરી થઈ શકાય.

(૧) મહેસૂલનીતિ:—'Laid to the tillers'—જમીન ખેડનારને જમીન એ આ વહીવટનું પ્રધાનમૂલ્ય છે. જમીન ખેડનાર દરેકને જમીન મળી રહે છે એ રીતે નવેસ-રથી જમીનની વહેંચણી કરવામાં આવે છે. જમીનદારશ્રાહીનો લગભગ નાશ થઈ જવાથી પ્રત્યેક કુટુંબને થોડી જમીન આપી શકાય એવી વ્યવસ્થા થઈ શકી છે. ખનતાં સુધી જમીનદાર સાથે સમજૂતીથી શામ લેવામાં આવે છે—થોડી છૂટછોટો પણ એને મળે છે. સમયને ઓળખે નહિ એવાઓની જમીનો અત્યંત લેવામાં પાછી પાની થતી નથી. અણખેડાયેલી જમીન જે ખેડે એની બની જાય છે. અને આવી જમીનનું મહેસૂલ પણ કસ્ટોમરમાં ધણી વરસો સુધી લેવામાં આવતું નથી.

(૨) વહીવટી નીતિ—મુક્ત થયેલો પ્રદેશ પોતાને હસ્તક લેનાં સામ્યવાદીઓ એવી ખાસ તોફારી ગણે છે કે વહીવટીતંત્રમાં જે થી વધુ સામ્યવાદી સંખ્યો ન હોય કિસાન—ગામદારો તેમજ અન્ય પછીનો સમુક્ત ભેરવો રચીને એઓ વહીવટને હાથે હાથ ખનાવે છે આ રીતે હોદ્દાઓ સત્તાની નહિ પણ સેવાની પ્રશંસિત બની રહે છે. વધુમાં એક બીજા પછોની પરસ્પર તોફારી અને ચોંચ વડે સત્તાનું આપોઆપ જ નિયમન થઈ જાય છે.

(૩) સ્વાધ્યયી સરકાર—મુક્ત પ્રદેશોનું આર્થિક તંત્ર સ્વાધ્યયી બનાવવાનો ભાર પ્રવાસ કરવામાં આવે છે દરેક પ્રદેશ પોતાની અનાજ તેમજ કપડાંની જરૂરિયાત ખતે જ પૂરી પાડી લેવાની રહે છે. આ હેતુસર જાતમહેનતનું બારે મહત્વ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

સરકારી નોકરો, વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપકો, કલ્પકારો, લેખકો વગેરે સર્વ નવરાસના સમયે નજીકના ખેતરોમાં કે વાડીઓમાં કામ કરે છે. કેટલાક પોતાનાં શાકભાજી અને ફળાદિ વગેરે પછી જાતે ઉગાડે છે. ખુદ સામ્યવાદી નેતા માઓ-સે-તુન અને સરસેના-ધિપતિ યુદ્ધ ટેક આ પ્રકારનું જાતમહેનતનું કામ કરે છે. (સરસેનાધિપતિને લેટયુસની બાજી ઉગાડવાનો ખાસ શોખ છે) લશ્કર લડતું ન હોય ત્યારે ખેતરોમાં કામ કરે છે. લશ્કરના ધોડાઓ યુદ્ધના મેદાન પર ન હોય ત્યારે ખેતીના કામમાં લાગે છે સામાન્ય પ્રજાજન અને સરકારી હોદ્દાઓનાં જીવનધોરણ વચ્ચે બહુ તવાવત નથી.

(૪) યુદ્ધનીતિ:—ઝેરીલા યુદ્ધપદ્ધતિમાં ચીની સામ્યવાદીઓ બારે નિપુણ મહાત્મા છે પ્રજાસત્તા અને બારે ઝડપની જાગૃતતા એઓ લગભગ દબોત રૂપ મનાય છે. આ ઉપરાંત બિડાણમાં બચાવની દરોળો (Defence in depth) રચવાની એમની કુશળતા નવીન યુદ્ધપદ્ધતિનાં દર્શન કરાવે છે વિશેષમાં જ્યાં ખાસ સરક્ષણ દરોળો બિડી કરવામાં આવે એને રપર્યા વિના આગળ વધી જઈને પૂરવડાની જીવાદોરીઓ કાપી નાખી આખા ને આખા લશ્કરો કબજે કરવા કે એમાંના કેટલાક વિભાગોને પ્રચારની અસર નીચે લાવી પોતાનામાં ભેગવી દેવા એ આ યુદ્ધનીતિનું ખાસ અંગ છે લાલ લશ્કરની શિસ્ત અને નીતિનું ધોરણ પશુ મળ્યું કેન્દ્ર છે લશ્કર તરફથી પ્રજાને કાંઈ પણ પ્રકારની હાલકો ન પહોંચે એના કાયમી ફરમાનોનો ચિત્તપૂર્વક અમલ કરવામાં આવે છે.

ચીનના બોધપાઠ વિશે હમણાં અખબારોમાં ઠીકઠીક ઉઠાપોઠ જાગ્યો છે એ સર્વમાં પ્રધાનસર સામ્યવાદની ફક્ત કે લખ્યો છે સામ્યવાદને આવતો અટકાવવાના અનેક રાજ-કીય ઉપાયો દર્શાવવામાં આવે છે પણ એક વાત જુદી જવાબ છે કે આ પ્રશ્ન સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનોને છે સામ્યવાદ કે સમાજવાદ આકાશમાંથી ટપકી પડતો નથી પણ પ્રજાની હાડમારી અને ગરીબીમાં જ એનો જન્મ છે સમય પલટો માગી રહ્યો છે. શાગડ ધીમ સુધારાઓથી પ્રજાજીવનમાંના વિસવાદના સૂરો ઢલે રામે એમ નથી દીર્ઘદષ્ટિ, રાજકીય કુતેહ, મૌલિક કલ્પનાચક્તિ અને ધડીભર પ્રજાલ લાસે એવાં પમલાઓ વડે જ ગાંધીજીવનની સમતુલા સ્થાપી શકાય એમ છે. પુરાવાના વિવચકમાંથી બહાર નીકળીને અને કૃષિજીવનના પ્રશ્નોના સફળ ઉકેલો શોધીને જ રાષ્ટ્ર સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરી શકશે. આપણી સરકાર આવી મૌલિક કલ્પનાચક્તિ દર્શાવશે ? સર રાધાકૃષ્ણ જેવા સંસ્કૃતિક નેતાઓ મદ્રાસમાં ઉચ્ચારેલી ચર્ચીત ચેતવણી પર સરકારે લક્ષ આપશે કે પ્રોફેસર સી. એન. વકીલ જેવા અકાદમીક અર્થશાસ્ત્રીએ ઉચ્ચારેલાં વચનો Our government is paving the China-way—(આપણી સરકાર ચીનના રાહે ચાલે છે) —સાચાં પાટી ? આજ દિવસ સુધી પુણેના વૃદ્ધનાં કદાં ચિત્તો દગોગર પતાં નધો એ બારે ભેચેનો જન્મ આવે એવી ખીના છે.

વિવેચન — સહૃદયતાની કેળવણી

પ્રાધ્યાપક રામપ્રસાદ શુક્લ એમ. એ.

[મહા અંકથી ચાલુ]

સૂચક અને લઘુક લેખ પછે વિવેચન કૃત્રી રીતે ઉપકારક બની શકે તે મુદ્દા પર આવતાં પહેલાં વિવેચનનાં ક્ષેત્રમાં ચાલતા એ સમર્થ નહિ વિશેષ અહીં દેક ચર્ચા કરી લઈએ.

એક પક્ષ કહે છે, કે વિવેચન એટલે અવલોકન, વિવરણ, સ્પષ્ટીકરણ કે વિશેષ વિચાર; બીજો પક્ષ કહે છે, વિવેચન એટલે મૂલ્યાંકન. બંને પક્ષે પ્રત્યેક પક્ષકારો છે. આગળ વિવેચકોમાંથી માત્ર બેનાં જ નામો મજાવીએ, તો શેક્સપીયરનો સમર્થ વિવેચક મોસ્ટન અવલોકનપક્ષે છે તેમના મત પ્રમાણે બે લેખકોમાંથી કોઈને ચડીઆતો કે ઉતરતો કહેવો એ વિવેચનનું કાર્ય નથી. એમના શબ્દો લઈએ તો, 'no room for preference because there is no common ground to compare' એ લેખકો વચ્ચે તુલના કરવા માટે સમાન ભૂમિકા ન હોવાથી એકના મુકામને અન્યને ચડીઆતો મંજૂરવાનો કશો અવકાશ નથી. આની સામે મિલ્ટન મરે કહે છે, 'The function of true criticism is to establish a definite hierarchy among the great artists of the past as well as to test the production of the present.' + વિવેચનનું કાર્ય નીચેડેલા કલાકારોની ચાલિતર કક્ષાઓ નક્કી કરી આપવાનું અને સમકાલીનોનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.

આપણા પ્રાંતમાં, જેમ બીજાં મધ્યી બાગતોમાં તેમ આ બાગતમાં પણ, એ સમર્થ સાધરો સહજત મણિલાલ નજીકાર્થ અને સહજત રમણભાઈ નીલકંઠ વચ્ચે વાદ ચલેલો; બંને કે બંને છેક છેલ્લે પાટલે બેઠેલા નહિ. 'સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન'નાં ઉપોદ્ધાતમાં સહજત મણિલાલે વિવરણપદ્ધતો પ્રત્યેક પુરસ્કાર કરેલો, બંને કે તેઓ એટલી છૂટ મૂકે છે કે "હેયોપાદેય અત્યંત બતાવવામાં હાનિ નથી." આની સામે સહજત રમણભાઈએ મૂલ્યાંકનનો પક્ષ કરેલો. * બંને કે અવલોકનપદ્ધતો તેઓ પરિહાર કરતા નથી. આપણા 'મધુદર્શી સમન્વયકાર' આચાર્ય આનંદસ કરજાઈએ આ બંને પદ્ધતો સુંદર સમન્વય કરી વિવેચન-કામનો માર્ગ દોરી આપ્યો છે. "સાહિત્યવિવેચકનું કર્તવ્ય શું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મણિલાલ કહે કે અવલોકન, રમણભાઈ કહે છે મૂલ્યાંકન આ બેમાં ખરું શું ? અવલોકન કે મૂલ્યાંકન ? કું તો પૂછું કે શા માટે એક ? બંને નહીં !...—જેમ એક તરફ, કતિનો ઉદ્દેશ અને દરિનિન્દુ સમજાયા વિના કરેલું મૂલ્યાંકન બૂલબૂલ નીચે છે, તેમ બીજી તરફ — આપણું માનસ એક અખંડ તત્ત્વ હોઈ, અવલોકન કર્યા પછી ઈચ્છા—અનિચ્છાએ મૂલ્યાંકન પણ કરે છે જ. અવલોકનનાં પક્ષમાં મણિલાલ મણિનાથ જેવા સંસ્કૃત ટીકાકારોનું ઉદાહરણ આપે છે પરંતુ તે સંતોષકારક નથી જ્વાનમાં રાખવું જોઈએ કે "વત્તરેણનવરિતે

+ The Aspects of Literature by J. Middleton Marry page 27.

* જુઓ 'કવિના અને સાહિત્ય' વો. ૧, પૃ. ૧૬૬ થી ૩૨૨

મકમૂલિવિશિષ્ટવે । ” અર્થાત્ કાલિદાસ કરતાં ઉત્તરરામચરિતમાં કાવ્યકૃતિ ચટે — ઇત્યદિ મૂલ્યાંકનમાં અસંખ્ય વાક્યો જાણીતા છે હોમેન્ટ્રુ ઔચિત્યવિચારવર્ચા એ બહુ અશે subjective પદ્ધતિએ એટલે કે ચેતાની રુચિ અનુસાર કરેલા મૂલ્યાંકનનો અર્થ છે એટલું જ નહિ, પણ ‘અષા જ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ પોતાના અર્થમાં ‘દોષનિરૂપણ’ નું એક પ્રકરણ રચે છે, એ મૂલ્યાંકન નહિ તો બીજું શું? આ સંબંધે ઇટાલીના વિખ્યાત રસ-મીમાંસક કોએનો મત પણ નોંધપાત્ર છે. તેમના મતે શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત, વિવરણ અને મૂલ્યાંકન, આ ત્રણેય વિવેચનની અનિવાર્ય પરિસ્થિતિઓ છે, એટલે કે આ ત્રણેય વિવેચનની સામગ્રી છે.

આપણે જોઈ જ્યાં કે નિર્માના અને કાવ્યકનું તત્વાનુસંધાન કરાવી આપવું, એ વિવેચનનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે આ કામ તે બે રીતે કરી શકે : (૧) કવિગત દોષોનો પરિહાર કરી શકે એ માટે યોગ્ય ભૂમિકા રચીને, (૨) અહંસ વાચકને સહંસ બનાવીને. પ્રથમ આપણે વિવેચન વાચકપક્ષે ફરી રીતે મદદગાર બની શકે તે વિચારીશું વિવેચનના વાચક પ્રત્યે એ ધર્મો છે. (ક) સામાન્ય ધર્મ; (ઘ) વિશેષ ધર્મ.

(ક) સામાન્ય ધર્મ—કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિ વર્તતા યથાર્થ રસનિષ્પત્તિ યાપ તે માટે વાચકે ધણી પૂર્વતેજારી કરવાની હોશ છે. સહૃદયતા વિના રસની પ્રતીતિ ન થઈ શકે, અને આ અહંસતા સહજ સુલભ નથી — યત્સાધ્ય છે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય સમજવા માટે અધિકારી જરૂર છે અભિનવ યુગાચાર્ય કહે છે કે અધિકારી જાત્ર વિમલપ્રતિમાનચાલી હૃદય. ix આ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે વાચકને શિષ્ટ અને પ્રતિષ્ઠિત મથેાનું વારંવાર પ્રીતિ-પૂર્વક પરિક્ષણ કરવાની જરૂર રહે છે. અહીં વિવેચન વાચકનો ભોગિયો થઈ શકે; જ્યને કયા કયા અથો શિષ્ટ છે, તે શા માટે શિષ્ટ ગણાય છે, તેના રસના ધોરણો શાં છે, બીજા અશોના મુકાબલે અમુકજ અથો શિષ્ટ શા માટે ગણાય છે, કયા સમયમાં કયા અંશકારો ઉત્કૃષ્ટ હતા, અને તે શા માટે, અમુક સમયના સમકાલીન લેખકોમાં સાત્ત્વવૈષમ્ય શા માટે છે, સર્વ દેશમાં સર્વ કાલે રસનાં કયા કયા ધોરણો હતા, તેમનાં કયા કયા સિદ્ધાંતો અમલ રહ્યા અને કયા કયા પછડાયા, વગેરે અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલ દ્વારા વાચકની સહૃદયતાના વિકાસમાં મોટા ફાળો આપી શકે. આમાં મૂલ્યાંકન અને અવલોકનનો મધાયોગ્ય વિનિયોગ વિવેચન કરે, પણ સ્વાભાવિક રીતે જ મૂલ્યાંકનનું પ્રમાણ અહીં અધિકતર રહેવાનું. ધણા-માંથી થોડી શિષ્ટ કૃતિઓ તારવી આપવી, સમાન કૃતિઓના સામાન્ય ધર્મો શોધીને તેનું વર્ગીકરણ કરવું, અને અન્ય કૃતિઓના વિશિષ્ટ ધર્મોનું એકનીગથી વ્યાવર્તન કરવું, વગેરે ક્રિયાઓમાં મૂલ્યાંકન વિશેષ અણેહિત રહે જ. આમ સમસ્ત સાહિત્ય પરત્વે અહંસ વાચકને સહંસ બનાવી કાવ્યક બનાવવો — અનધિકારીને અધિકારી બનાવી, આપવો, એ વિવેચનનો ધર્મ છે.

(ઘ) વિશિષ્ટ ધર્મ—સમસ્ત સાહિત્ય પરત્વે વાચકવર્ગને સહંસ બનાવી આપવાના સામાન્ય ધર્મ ઉપરાંત અમુક ચોક્કસ કૃતિ પરત્વે વાચકને યથાર્થ રસનિષ્પત્તિ યાપ તે માટે જોઈતી બધી માહિતી પૂરી પાડવી એ વિવેચનનો વિશિષ્ટ ધર્મ છે કોઈ પણ અર્થની

+ ‘સાહિત્યવિચાર’ પૃ. ૫૧૫

• The Essence of Aesthetic p 89

અસ્ય શુ વાચ્યાનુસીલનામ્વાલવશાદિસાદીભૂતે મનોમુકુરે વર્ણનીયતન્મયીભવનયોગ્યતા સહૃદય-સંવાદભૂં ઘ સહૃદય ।

(વિવેક-જ્ઞાત્યુદાસન (પૃષ્ઠ ૪) - આચાર્ય હેમચંદ્ર (સંદર્ભીર જૈન વિદ્યાલય પ્રકાશિતમ્)

યથાર્થ સમજ માટે અધકારનાં જીવન અને કવનની અનેક પ્રકારની માહિતી અપેક્ષિત રહે છે. અધકારનાં માનસવિકાસ પર ક્યાં ક્યાં જગ્યાએ ફેટકેટલી અસર કરી, અધકારમાં એના સમયને સામાન્ય ફેટકું, અને વિશિષ્ટ ફેટકું, એનામાં રચનાકૌશલ્ય ક્યાંથી આવ્યું, એણે જીવનદર્શન શી રીતે મેળવ્યું અને એ જીવનદર્શનનો પ્રકાર કેવો છે વગેરે બાબતો પર પૂરતો પ્રકાશ પડે તો જ અધકાર અને વાચક વચ્ચે યથાર્થ તત્વાનુસંધાન માય. આ કરી આપવું તે પણ વિવેચકનો ધર્મ છે. એક પ્રખ્યાત વિવેચકની ઉક્તિ છે કે *criticism is the art of teaching to read* વાચકને વાંચતાં શીખવવું એ વિવેચનની કલા છે. આ વાંચતાં શીખવવાનો ધર્મ તો જ સિદ્ધ ધર્મ શકે નો વાચકને બધી અપેક્ષિત માહિતી મળે અધકાર અને વાચક વચ્ચે સમયનું અંતર જેમ ઝાડું, તેમ આ માહિતીની આવરણના વધતી જમ અને એમાં નવા નવા પ્રશ્નો પણ ભળતા જાય. ઉદાહરણ તરીકે, અધકારની બાબતો બધાજણ, એ બાબતોમાંથી મળી આવતાં ઇતિહાસનાં કથો, તથા અર્વાચીનકથો, ગદ્ય સ્વરૂપ, પદ્યસ્વરૂપ, વિચારવલણો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની માહિતી અપેક્ષિત રહે છે. અધકાર અને વાચક વચ્ચે સમયનું અંતર ન હોય ત્યાં પણ બધી વેળા વિસ્તૃત વિવરણની સહાય વિના વાચકને અધની યથાર્થ સમજ પડી સહેલ નથી. સમકાલીન ગણાતી કૃતિઓમાં પણ ફેટકેટલીકના વિષયો અને સ્વરૂપો એવા હોય છે, કે જે વાચકને સવોદૃષ્ટ બની શકનાં નથી. કાષ્ઠ કાષ્ઠ વેળા તો હજી ગાંધી કાલે જ અવતાર પામેલી એકાદ નાની કાબ્યકૃતિની યથાર્થ સમજ માટે પણ વિવરણની જરૂર પડે છે. આપણી બાબતમાં પકિતયુગ ગણાતી પેઢીનાં ધણાં કાવ્યો આમ વિવરણ સાથે જ પ્રગટ થતાં, ફેટકાંકનાં વિવરણ પ્રગટ થયે તુરંત જ લખાતાં ધણામાંથી થોડાં ઉદાહરણો લઈએ તો કાંતનાં 'વસ્તુતવિશ્લેષ' 'ચક્રવાક મિથુન' ઉપર અનુક્રમે ગમચુકાઈ અને બહવતરાયનાં વિવરણો, દરિ હર્ષદ મેવનાં 'વિકરાળ વીર કેસરી' ઉપર જટિલતુ વિવરણ વગેરે એ રીતે પ્રગટ થયેલ જાદો વાચકની રસનિબંધિત અર્થે બધી જ માહિતી ભેગી કરી આપી વિવેચન વિરામ પામે છે, અને પ્રાપ્ત માહિતી પરથી વાચકને પોતાનો અભિપ્રાય જાતે જ બાધવા દે છે — વાચકની સદસદિવેકશક્તિ પર મૂલ્યાંકનને ઊઠી દે છે. કવચિત્ મિતાધર મૂલ્યાંકન કરી આપે છે, તો પણ વિવરણ એ જ અને એના અુખ્ય ધર્મ છે.

આમ સામાન્ય અને વિશિષ્ટ ધર્મ અનુસાર મૂલ્યાંકન અને વિવરણ બનેનો પરોચિત વિનિયોગ વિવેચને કરવો જોઈ. એમાંથી એકનો પણ એ આત્મતિક પરિહાર ન કરી શકે કોનો ક્યારે એકાંકવતો વિનિયોગ કરવો એના નિર્ણય એ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કરે અન્યથા તેમજ બહી પણ પરિસ્થિતિ એ જ નિર્ણાયક જગ છે.

વાચક પરત્વે વિવેચનના ધર્મ વિચાર્યા પછી હવે લેખક પરત્વે વિવેચનના ધર્મ વિચારવાના રહ્યા સમય આતર લેખકના આપણે બે વર્ગો પાડીએ. (અ) સિદ્ધ; અને (બ) સાધક.

(અ) સિદ્ધ લેખકો પરત્વે વિવેચકો બહુશ વિવરણનો માત્ર અખતાર કરવાનો રહે છે. કાષ્ઠ એ કશું છે કે સમય એ સૌથી મોટો વિવેચક છે. સિદ્ધ લેખકોનો મોટો ભાગ આ સમયના જગ સામે ટકી રહેવા આદિભકારોનો જ હોવાનો. અમકાલીન લેખકોમાંથી

સિદ્ધ કાદિના લેખકો ન હોય એમ કહેવાનો જ્યારે આશય નથી માત્ર એટલું જ વિવક્ષિત છે કે સમકાલીન લેખકોમાંથી સિદ્ધ કાદિના લેખકો ગણનામાં જ હોવાના; અને તેમને તે કાદિએ પહોંચવાને કેટલોક સમય પણ જોઈએ જ. હવે આ સિદ્ધ કાદિના લેખકોના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોની ગુણવત્તા એટલી તો મજબૂત હોવાની કે એની વધારે સમજ માટે વિસ્તૃત વિવરણ વાચકવર્ગને માટે આવશ્યક લઈ પડે. આપણી ભાષામાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ઉદાહરણ લઈએ. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ છેલ્લાં થોડા વર્ષોના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ છે, એના લેખક આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ લેખક છે, વગેરે મૂલ્યાંકનની અનેક પ્રકૃતિવચનો વડે વાચકને રસપ્રતીતિ ન થાય. ક્યાં કારણોસર એ સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે, આ સર્વોત્તમતા એનાં પાત્રાલેખનમાં, એનાં જીવનદર્શનમાં, સંકલ્પનામાં, કે સંસારચિત્ર આપવાની ખૂબીમાં, ક્યાં ક્યાં અને કેટલોકા પ્રમાણમાં છે તેનું વિગતવાર વક્તવ્ય આપવું જ પડે; અને એ રીતે એમાં પ્રધાન અથવા મૂલ્યાંકન કરતાં વિવરણનો જ વિશેષપણે રહે. એક બીજી વાતનો પણ આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે સિદ્ધ સાહિત્ય પગલે વિવેચકને મહાખડું મૂલ્યાંકનમાં પણ શુદ્ધદર્શન જ દેવાવાનું રહે, દોષદર્શનના અંશ સ્વાભાવિક રીતે જ જોણા આવે. કારણ આ સાહિત્ય સમયના અસ્થિમાંથી તવાઈને શુદ્ધ કંચન સાગિત થયેલું હોય છે. એટલે દોષ હોય ત્યાં પણ તેનું પ્રમાણ અતિ અલ્પ હોય.

અહીં એક અર્વાતર છતાં અમત્યના મુદ્દાનો ઉલ્લેખ કરી લઈએ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાખડું વિવેચન ટીકાકૃત્તે હોય છે ટીકા લખનાર મૂળ અર્થે સ્પષ્ટીકરણ, વિશેષ વિચાર, અવલોકન એટલે જ. આમાં સર્વત્ર વિવરણ જ હોય છે, મતપ્રદર્શનને અવકાશ નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મતપ્રદર્શન વિનાની સ્પષ્ટીકરણ અને વિશેષ વિચારવાળી ટીકાઓ મળે છે, તેનાં તથા કારણો લાગે છે

(૧) રમણસાધ કહે છે તેમ, સંસ્કૃત ભાષાના અતિ મર્શિત, સંક્ષિપ્ત, અને પ્રમાણમૂલ ગ્રંથો માટે લેખકોના આશયને જ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરનારી ટીકાની જરૂર હતી મૂલરૂપ કથનને લાખ્ય જોઈએ જ. ધણી વેળા મૂળનાં સંક્ષિપ્ત કથન ઉપર વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અર્થે લેખક પોતે જ શક્તિ લખે છે અને આ શક્તિ ઉપર પાછળથી ટીકાઓ લખાય છે.

(૨) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ટીકા જણુચ. સિદ્ધ ગ્રંથો પર લખાય છે, અને જૂઠા લેખક તથા ટીકાકારના સમય વચ્ચે અંતર હોય છે. શાસિદાસ જેવા સર્વમાન્ય કવિશ્રેષ્ઠના ગ્રંથો ઉપર મલ્લિકાનાથ દત્તનાર વગેરે પછી ટીકા લખે, એમાં સ્પષ્ટીકરણ સિવાય વિશેષ શું અપેક્ષિત હોય !

(૩) કદાચ એમ પણ હોય કે આવી ટીકાઓમાંની ધણી અભ્યાસકાંડે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અનુવંદીને લખી હોય. (એકને એક ગ્રંથ ઉપર અનેક ટીકાઓ મળી આવે છે તેનો બીજો શો ખુલાસો ?) અને જો તેમ હોય તો તેમાં સ્પષ્ટીકરણ જ હોયને ! મૂળ સિદ્ધ ગ્રંથ હોય તે જ અભ્યાસમાં લેવાય, અને વાંચનાર જ્ઞાનોદાયના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી ટીકા લખાય તેમાં સ્પષ્ટીકરણ જ પ્રધાન સ્વરૂપે હોય

ચ સાધક લેખકો—સાધકલેખકો અર્થવા ઉછરતા લેખકોમાંથી જ્યાં ગુણવત્તા હોય ત્યાં તેને ઉત્તેજન આપવું અને દોષ-દર્શન થતું હોય ત્યાં તે દેખાડી આપી દોરવણી આપવી, એ પણ વિવેચનનું કામ છે. પણ દોષદર્શન દોરવણી આપવા માટે છે એ સત્-દર્શન વિસરાઈ ન જવું જોઈએ. ‘હુકમી શેરા’ લખવા એ વિવેચનનું કામ નથી. સર્વત્ર ગુણ અને દોષ શા માટે છે તેનાં કારણો સ્પષ્ટ કરવાં જોઈએ. મુશ્કેલી કહે છે તેમ “કારણ વિનાનો મત સારો હોય તથાપિ ક્ષુદ્ધિમાનોને સંતોષ આપી શકતો નથી તે સકારણ નહારો હોય તોપણ તેમને તે માન્ય થવામાં નિષ્ફળ થતો નથી.”

પણ પ્રશ્ન યશો કે નિર્માતાની પ્રતિભા એ તો નિસર્ગજ શક્તિ છે, એને વળી વિવેચન શા દોરવણી આપવાનું હતું? એનો હિતર એ છે કે પ્રતિભા પણ પરિશીલન અને તપશ્ચર્યા વડે ખીલે છે. એક અગ્રજ વિદ્વાન ઠીક કહે છે કે પ્રતિભા એ મૂડી છે. જેમ ધનવાનને પોતાની મૂડીનો સદુપયોગ કરવા માટે સાચી સલાહ ઉપકારક છે, તેમ પ્રતિભાનો સદુપયોગ કરી શકે તેવી સલાહ નિર્માતાને પણ ઉપકારક છે. આવી સાચી સલાહ આપવાની વિશિષ્ટ યોગ્યતા વિવેચનની છે; અને એ જ કારણે વિવેચનનાં શાસ્ત્રની પણ અગત્ય છે, જેથી આવી સલાહ પુનઃપુનઃ સફળ નીવડેલા સિદ્ધાંતોના આધારે આપી શકાય. ખરું છે કે નિરક્ષરતા, કવચ અને પ્રતિભા પણ ઘનવૃદ્ધિવશાલિની છે, એને શાસ્ત્રનાં ચોક્કસમાં જાણવા જતાં તો રમણીયતાનું કણેકણે નવતા પામવું રૂપ જ શાદિત્યને અત્યંત અભિષ્ટ છે, તેનો જ નાશ ન થાય, પણ સિદ્ધાંતોનાં હાર્દને સમજવું એટલું જ અત્રે વિવક્ષિત છે, એથી સર્જકને સરવાળે લાભ જ છે. વળી સર્વત્ર ‘નૂતનતાનો હિંમત શાસ્ત્રાલંબનથી થયો છે, પણ તેમ કરવાની શક્તિ શાસ્ત્રાભ્યાસથી આવી છે.’*

આદ્ય]

* કાવ્યના દૃઢ્યવદેહનું વર્ણન કરતાં મચ્છર પ્રતિભા, બ્યુસતિ અને અવશ્યાસ એ ત્રણેનો દેવમા સમાવેશ કર્યો છે.

વ્યક્તિનિપુણતા લોકચારાદ્યાધ્યાયવેણાત
વાચ્યત્તશિક્ષ્યામ્યાસ इति हेवस्तદુદ્ભવે ॥

અ. પ્ર ૧, ૧

દ્રષ્ટિએ પણ નૈસર્ગિક પ્રતિભા, વિશુદ્ધ બ્યુસતિ અને સત્ત્વ કાવ્યપ્રવૃત્તિને કાવ્યના દેવ તરીકે સ્વીકારેલ છે.

नैसर्गिकी च प्रतिभा ध्रुत च बहुनिर्मलम् ।

अमन्दस्याभिनोगोहयाः कारणं वाच्यस्यपदः ॥

दण्डिन, वाच्यदर्श ૧, ૧૦૩

ભૂતનું આવરણ હલેયતો

એ ઠ રાર

અધિન શેઠ

પ્રિય નીલા !

પ્રિય ભાઈ તું ખતી જ છું, અને અધિક પ્રિયતર તું ખતવાની છું, એ પહેલાં મારા ભૂતકાળનો એક પ્રસંગ જો હું તને ન જણાવું તો એ તને કોઈ દીધો મણકાય, મધ આપી રાત એણે મને સતાવ્યો છે મારા હૃદયનો સત્પુરુષ કહે કે મારે તને આપણો સંગ થઈ પાઠા થતાં પહેલાં એ વાત જણાવી દેવી જ જોઈએ, અને કાપુરુષ કહે કે ભાઈ એ વાત કોઈ જ જણવું નથી, તો પછી સુતેલા ભૂતને જગાડવાની થી જરૂર ? કદાચ-એ જ બાહ્ય છતી જન, પણ તારો જે શુદ્ધ પ્રેમ મારે માટે છે, એને મારી અપવિત્ર બાવનાથી કલ્પિત કરવાની દિ'મત થઈ શકે એમ નહોતી, આખરે એ સત્પુરુષની જ છત થઈ છે.

જને કે એ જાણ્યા પછી તું કદાચ મને વિકારે પણ ખરી. અને સાચે જ જો એવું બનશે, તો પણ મને તારે માટે એક પણ ખરાબ વિચાર નહિ આવે, નહિ 'મારું' અંતર, એથી દુઃખાય એની હું તને ખાતરી આપુ છું મારી તારે માટેની લાગણી આજ છે એવી જ સદાયે રહેશે... 'લાગણી' સખદ હું બહુ જ સમજીને વાપડું છું, 'પ્રેમ' કરતાં વિશિષ્ટ અર્થમાં.....

—એથી કદાચ આપણાં વડીલોનાં મન લાંબી પડશે ? એમને નવાઈ લાગશે કે નીલા આ સંગ થઈ બાંધવાની અચાનક ના થા માટે પાડે છે ? આટલું બધું નક્કી થયા પછી એકાએક તે વળી શો વર્ષિા બાળ્યો હશે એને ?—પણ આપણે એમની નવાઈને માટે કોઈ જ કારણ નહિ આપીએ. અને પછી જો તું રજા આપીશ તો આપણે આજ છીએ એવા જ મિત્રો તરીકે આશુ રહીશું. પણ જો કે તું કદાચ મને એ રજા પણ ન આપે, તો, હું નથી કહી શકતો કે મને થી થી અને કેવી લાગણીઓ થશે, નથી કહી શકતો કે હું એ સહી શકીશ કે કેમ, પણ એને માટે હું તને જગાએ દોષ નહિ દઉં એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે.

તારે નીલા, જરા ધક્કતા પણ મક્કમ રિસે હું મારી વાત સર કરું છું. તારાથી કોઈ જ વાત છુપાવવી ન પડે એવી ઇશ્વર મને કલ્પિત આપે !—મને અત્યારે થી થી લાગણીઓ થાય છે, એ તો કાળજી પર લાગે જ ઉતારી શકવાની રિયનિમાં છું હું નથી હું કોઈ કલ્પમને કલ્પી, કે નથી કોઈ માનસવિદ્યાની, અત્યારે તો માત્ર હું એક શુદ્ધ પ્રેમનો ઉપ-ભોગી, જેને તારા જેવી પ્રિયતમાનો પ્રેમ સપાદન કરવાનો છે, અને એ શુદ્ધ હૃદયે જો ઇનિદાસમાં આ પ્રસંગની તુલના કરવી હોય તો એ માત્ર અગ્નિપરીક્ષા આપતી સીતા સાથે જ થઈ શકે. ઇશ્વર મને એ પરીક્ષા આપવાની કલ્પિત આપે !—એમાંથી પસાર થાઉં યા ન થાઉં, એનું પરિણામ સહવાની રક્તિન આપે .....

એ પ્રસંગ છે આજથી આઠ વર્ષ પહેલાંના.

મેટ્રિકની પરીક્ષા આપીને હું અમદાવાદ આવ્યો હતો. મેટ્રિક પછીનું વેકેશન વિદ્યાર્થી

જીવનમાં સૌથી વધુ રસમય હોય છે. ત્યારે વિદ્યાર્થી જીવનના પ્રશ્નોને ચોક્કસતા અંશે સમજતો થાય છે. શાળાના કાંઈક બંધિયા જીવનમાંથી છૂટીને આવતો વિદ્યાર્થી ત્યારે સ્વતંત્રતાના શ્વાસ લેવા માંડે છે. કોલેજના સ્વતંત્ર જીવન તરફ પગલાં ભરતો એ જરા આત્મવિશ્વાસથી, અને કાંઈક અસ્થિર મનને બલિષ્ઠની મેડીએ ચણવા લાગે છે. આટલું, સાયન્સ કે કોમર્સ, કે પછી તોફારી એમ સાધારણ વિદ્યાર્થી વિચારતો હોય છે. પણ મારી સ્થિતિ ત્યારે જરા જુદી હતી. હું એ વખતે સાદિત્વકાર થવાનાં સ્વપ્નાં સેવતો હતો। મુનશી અને રમજુલાલ, ટાંગોર અને સરદાણુ નાનાલાલ અને કલાપી-એ હતા મારા આદર્શ. એ વાંચતો, અને એના પર ચર્ચાઓ કરતો ત્યારના માગ સાથીઓ હતા પ્રતીજ્ઞ અને ચારદ, રિમતા અને કાકિલા, ને બીજા ૧૨૬ કંપરવાળા શોક્ષ કોલેજના મિત્રો. અમે વાંચતાં પુસ્તકાલય અને ઘર, સાંજના બગીચો કે ગુજરાત કોલેજની પાછળનું મેદાન, એ અમારાં ચર્ચાસ્થળો હતાં તને તો કદાચ માલ નહિ હોય, પણ આપણી શેરીનું પુસ્તકાલય અમે એ વખતે બનાવ્યું હતું. ત્યારે પેલા કોલેજ પાછળના મેદાનને 'લાલ પારેક માઉન્ટ' બનવાની વાર હતી। એ અમારું વિવાદગ્રસ્ત જ હતું.

ત્યારે હું સોળ વર્ષનો હતો. આજ એ કહેવું મારે માટે મુશ્કેલ છે કે પ્રેમ, સી-યુરુષ વગેરેના ભેદ, વગેરે હું સમજતો હોઈશ કે નહિ, કે મારી વાંચના એ સમયે જાગૃત હતી કે નહિ. તો યે ઐતહાસિક તો હું જરૂર કહીશ કે એ સમયે કાંઈ યુવતીને જોઈને આજે જે સંકોચ થાય છે, જે ભાવો જાગે છે, એ તે સમયે નહોતા થતા આજે કાંઈ યુવતી સાથે અમાનક એકાંતમાં મળવાનું થાય છે, ત્યારે જે સંકોચ જન્મે છે, એ ત્યારે નહોતો થતો. ત્યારે લગ્નકાંડ સરખી ઉમરનાં અમે, હું અને રિમતા, કે હું અને કાકિલા વિના સંકોચ કલાકોના કલાક એકાંતમાં બેસતાં અમને કે કાંઈને એ અજે સહેજે સંકોચ નહોતો થતો. એ સમય નિર્દોષ દાસ્તખસ્તીનો જ હતો એમ કહીએ તો પણ ખોટું નહિ કહેવાય.

પણ સોળ વર્ષની ઉંમર નાની ન કહેવાય એ ઉમરે યુવાનો અને યુવતીઓને એકાંત ન માણવા દેવો જોઈએ, જાગૃત મને લગવામાં વધી નથી, પણ મનની અજાણતા-વરધામાં એ કંઈક વિપરિત પરિણામે ઉપજતી શકે છે. અતિ દૂષી રીતે જાગૃત માનવ-મુલક વાસના બાગે જ કાંઈ સમજી શકે છે અમે એવી અજાણ હતાં, પણ એ જાગૃત હતી ત્યારે નવલકથાના પાત્રોની શૈભાચક પળો અમને પણ ગ્રહણસિધા કરી જતી અને આજે આ મારે તને લખતું પડે છે, એનો સમય દેવ જો હું એ નવલકથાકારોને આપું તો મેં બાગ્યે જ એમને અન્યાય કર્યો એમ કહી શકાય.

અમારી નિર્દોષ મત્તી કઈ ધડીએ સાચા પ્રયોગોમાં સરી પડી એ તો ચોક્કસ માલ નથી. ત્યારે અમે કંઈ નવલકથા વાંચતા હતા એ પણ ચોક્કસ માલ નથી; નહિ તો વર્ગી સમય નવલકથાની જાતને દેવ દેવાને જાતે હું એકાદ ચોક્કસ નવલકથાને જ દેવ દેત કદાચ ?-પણ એ સાતું જ છે, કારણ નહિ તો સાદિત્વના દોષમાં પા પા પગલી બરવાની ઉમ્મીઃ સેવતો હું કાંઈ પીડ સાદિત્વકારને મારો દુરમન બનાવી બેસત કશું ?.....

એ વાત મનેની જે રીતે અજગ પડી એ રીતે જ તને હતું

અમારી વાસના જાગી ઘડી હતી એ હું ન કહી શકું કે મને સ્મિતા માટે પ્રેમ હતો કે નહિ. મને લાગે છે કે એ પ્રેમ નહિ, પણ માત્ર વાસના જ હતી, અને શુદ્ધ પ્રેમને સમજી શક્યા નેહલી કે શુદ્ધ પ્રેમ થઈ શકે એટલી હદે અમાર્ગ મન ફળવાયા જ નહિ હોય. એનું કારણ એ છે કે વેદ્યન પૂરી થયા બાદ પાછા હું મુંઝવે ગયો ત્યારે મને કાંઈ જ પ્રકારની ભેચેલી જણાઈ નહોતી હા, વિકારો અને વાસનાનું ચિદ્વચ્છ હું અહીંથી લઈને ગયો હતો એ પછી કાંઈ પણ યુવતી સાથે એકાંતમાં ભેટી શકવાની મારી સક્રિય મેં ગુમાવી હતી એ સમય હતો મારે માટે કાંઈ પણ સુંદર યુવતીને ભેટીને કામલોલુપતા જાગત થવાનો, અને બની શકે કે અમે જે રીતે કાલેજમાં છોકરીઓની મજૂરી કરતા તેની પાછળ અમારી વલ્લભતોષાયેલી કામવાસના જ કારણભૂત હોય.....શિવાનિની સાથે એ પહેલાં હું છૂટથી બળી શકતો, પણ આ વખતે એની સાથે પણ એકાંતમાં વાતો કરતાં સંકાય થતો, અને વિકારો જાગી જતા મનના ઊંડા ભાગમાં કાંઈ વિચિત્ર લાગણીઓનું વાવટોળ જામતું, અને એના અર્થે હું હજુ એ નથી સમજી શક્યો. એ સમજવાનો મારો પ્રયત્ન હમેશા નિષ્ફળ જ ગયો છે. લગ્ન કરવાની એ સમયે મારી તૈયારી નહોતી ત્યારે એમ થયું કે હું આટલો નાનો, અને વળી મારે ઘેર મારી 'વહુ' આવે! એવી કાંઈ વિચિત્ર કલ્પના જ મને ઘરમાંથી દેતી! 'આર્થિક' પ્રશ્નમાં હું સ્વતંત્ર થાઉં પછી જ લગ્ન કરીશ' એ ભાવના તો બહુ જ પાછળથી જાગી ત્યારે તો કાંઈક ઘરમાં, કાંઈ ન સમજાતા ભાવો, વગેરેએ જ મને લગ્ન કરતો શક્યો હતો બાકી, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મનની વાસના મને અંદરથી પોકારતી કે 'ચા માટે લગ્નની ના પાડે!' અને મેં કેટલી એ વાર 'હા' પાડ્યાનું નક્કી કર્યા છતાં પણ એમ કરી શક્યો નહોતો ક્યારેક થતું કે જૂના જમાનાની જેમ બાબાપુ મને બળબળીથી પરજીવી દે તો કેવું સાકું!

અમે મિત્રો નિયમિતપણે પત્રવ્યવહાર કરતાં આ વખતે અમારો હલ્લાસ વધુ હોય એમાં નવાઈ નહોતી. અમે એક બીજાની ખૂબ જ નજીક પહોંચ્યા હતાં—મન અને સ્તરીર પણ એકબેકની સાથે બળી ગયાં હતાં.....

કેવા રસિક પ્રશ્નો અમે ચર્ચતા ત્યારે? એ પત્રો અમારી વિકસતી લેખનકળાના પાઠ્યપુસ્તકો જેવા હતા. હજુ એ એ મારી પાસે છે. ક્યારેક જેવા પામીય તું ત્યારે એ સમજીને કિંમત મિત્રોના રસિક પત્રોથી વધુ નહોતી, આજે એ કાંઈની પવિત્ર સ્મૃતિ, નિસ્વાર્થ પ્રેમ, અને ભોગના સહારણા રૂપ છે

અમારાં બધાંનું એ કાલેજનું પ્રથમ વર્ષ હોઈ નવી સ્વતંત્રતા અને એના લાભ એર-લાભ બધું એ અમારામાં ઊતર્યું હતું...ચોડો ડોળ, આઠગર, અને બીજા ચોડા ગુણો સાથે સ્વચ્છદતાને લગભગ અડકે એવું અમારું ત્યારનું જીવન હતું.

ફરેક વખતે સ્મિતાના પત્રો જલ્દાતા જતા હતા. કાંઈ ન સમજાતી ખીક, કાંઈ ઊંડું મંથન, જાણે એનું સમસ્ત જીવન કયાકયી ધેગઈ-ગયું હતું. એ જીવન અને મૃત્યુના પ્રશ્નો ચર્ચાતી. માનવીના સંસ્કાર અને વિકાસની વાતો કરતી. કવિ કે એના પત્રોમાંથી નીતિ અને અનીનિતી ચર્ચાઓ વાંચીને હું છૂકું હસતો—એ સમાજને અને રિવાજોની મર્યાદાઓને શાપ દેતી.....પણ એ બધાંની પાછળ કાંઈ ઊંડું દર્દ ડોકિયું કરતું કાંઈ અધાનક બીક

એના જીવનને આવરી લેતી હોય એવો ભાસ થતો. ....પણ એમાંથી કોઈ ચોક્કસ કંપના થઈ શકે એમ નહોતી, કારણ એનું મુગ મારી કંપનાથી કથા જે દૂર હતું એ વખતે તો ફરી વેદચંદ્રમા અમરાવાદ જઈશ ત્યારે એની સાથે ખૂબ ખૂબ ચર્ચાઓ કરીશ એટલે જ ખ્યાલ હતો.....કદિ એને તાત્કાલિક મળવાની હિતકાંક્ષા થતી, પણ બને કે એનું ખરું કારણ કાંઈક જુદું જ હોય. એકવાર જેણે વિષયનો આસ્વાદ લીધો હોય છે, અને એ પણ ચોરીછુપીથી, એવા માનવીની વૃત્તિઓ માનવધોરી આપેલા હિંસક પણ જેવી થઈ જાય છે... ..છપા અને અનિવચિત આલિંગનો વિકાસને અકુચિતી રીતે વધારી અને ઉશ્કેરી મૂકે છે, અને પછી જાણે એની જ શોધમાં, એને માટે કોઈ ચોમ સાધવાની સતત કામના એ માનવીના દિલમાં ધૂધવાયા કરે છે .....એનું જીવન પશુધો જે હલકી કોટીનું થઈ જાય છે. પણ જાતે અનુભવા વગર એની કંપના અતિ મુશ્કેલ છે, અચાલ છે, એટલે નીલા, એના વિચારો તો તારે માટે સાચા અર્થ વગરના જ છે દિલમાં બાળકાગળની પ્રવાહાળ્ય કરવાનું કારણ કદાચ આ જ હશે, અને તો તો આપણા વડીલો ખરેખર ખૂબ જ શુદ્ધિ-પૂર્વક અને સાવચેતીથી કામ લેતા એમ આપણે કહીશ કરવું જ રહ્યું એ રીતે જોતાં એ પ્રવાહ તો સમાજને માટે એક આશીર્વાદ સમાન હતો એમ કહેવું ભેદભર્યું. એમાં માનવીને અનીતિને રસ્તો જવાની જરૂર જોમી થવાનો પ્રસંગ જ ન આવતો.

-પણ અમરાવાદ જઈને એને મળવાનો પ્રસંગ જ ન આવ્યો. વિધાતાની ઈચ્છા કાંઈ જુદી જ હતી.

રિમતા માંદો હોવાના ખમર આવ્યા. એ હવાફેર કરવા મઈ, અને ત્યાં જ ગુમરી મઈ! બધે એના મૃત્યુના ખમરે હાહાકાર ફેલાયો. અસારે એના મૃત્યુનું ખરું કારણ જાણનાર હોય એવું કોઈ જ હયાત નથી-એક માગ સિવાય આજે બીજું કંઈ જ નહોતું. પછી એ વાત વળી દટાઈ રહેવાને જ માટે છે કારણ એ વાત જાહેર આવે એમાં મારી જાન બોઈ તો થાય જ. અને એ છુપાવવાનો કે એને માટે દયા માગવાનો અને જો કે કોઈ જ દક્ષ નથી, છતાં એમાં એક મૃતાત્મા, કે જેને હવે આ પૃથ્વીના કાયો સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી, અને જેને પોતાની કે પછી કોઈની, કે એમની ભૂલ માટે મૃત્યુદંડ જેવી શિખા મળી ચૂકી છે, એની બદબોઈ કરવાનો આપણને કોઈ જ અધિકાર નથી, જોહામાં જોહુ એને માટે આપણને દયા હોતી જરૂરી છે. એટલે આ વાત તારી જ પાસે દટાઈ રહેશે એમ તારી પાસેથી વચન માગવાનો અને અધિકાર છે અને આખરે તો તું જે એક સ્ત્રી જ હોઈ એક સ્ત્રી પ્રત્યે રહેમદી જ ભેદશ એમ હું માની લઉં છું.

સોજ વર્ષની રિમતા મઈવતી જતી હતી, અને એના બાળકનો પિતા હું હતો! જીવનની છેલ્લી પળે, જ્યારે જમરાની આશા તદ્દન જતી રહી ત્યારે જ તેણે તેની બાને એ વાત કહી, અને એ પણ મને એ વાત ન જણાવવાનું વચન લઈને.

મુખમાં સ્વચ્છે વિદગતા અને રી ખમર કે રિમતાના મૃત્યુનું કારણ હું જ હોઈશ! રિમતાનું મૃત્યુ એ મારે મન તો કુન્નવી અકરમાતોમનો એક અકરમાત જ હતો ત્યારે.

મને એ વાતની ખમર પડો એ પણ એવી જ વિચિત્ર રીતે.

સ્મિતાના મૃત્યુ પછી એની બાતું ઘરીર ખૂબ જ ન ખોઈ મધુ હતું લોકોને એમ કે એ એમની પ્યારી પુત્રીના અઝાળ મૃત્યુનો સા સહી સહ્યા નથી કરાવ્યો એ વાત પણ સાચી જ હતી, એ ઉપરાંત એમને માથે એક વધુ કાર હતો, સ્મિતાના બાળકનો. અને એ જ ચિંતા કદાચ મુખ્ય હતી એમની જગ્યાએ ખીજું કે છક હોત તો એણે એ બાળકને પણ સ્મિતાની સાથે જ મોકલી આપ્યું હોત પણ વિજીયાએ એમ ન કર્યું. એ બાળક એમને મન સ્મિતાની સોંપેલી ચાપણ જેવું હતું. સ્મિતાની એકની એક વાદળીરી રૂપ હતું. પણ ખુલ્લુ ખુલ્લા તો એ એને પોતાની પાસે રાખી શકે એમ હતું જ નહિ, એટલે એમણે બીજો રસ્તો લીધો, અને ટાઈ બગાવવા રથે બાળકને છોડવાની વ્યવસ્થા કરી.

ઉમંગે વલ્લે જતા માનવીના જીવનમાં કઈ પણ બનશે એ કાંઈ કહી શકે એમ છે? માનવીનું મન એક અબોધ પ્રતિભા જેવું છે. એના બાવોની માત્ર કલ્પના જ કરવાની હોય છે. એ ખરેખર શા હશે એ તો એનો સમજ પણ ન કહી શકે. પેલા 'મેના લોલા'ના ચિત્રનો ઇતિહાસ તો તને ખબર હતી જ. એ ચિત્રના બાવો એવા હતા કે જે ભક્તિ જે બાવે એને એ, જુએ એને દેખાય! માનવીનું મન બરાબર એવું જ છે. એની અંદરની રચનાનો કોપડો અણઉઠેલો જ રહેશે એની અંદરનું વૈત્તકામ એના સમજને પણ એક કોપડા સમુ જ હશે કદાચ!

મુંઝવણ તદ્દન સ્વતંત્રપણે મારા જીવનનું નિર્માણ જે સમયે થઈ હતું, અને બ્યારે હું સી અને પ્રુમ, પ્રેમ અને પ્રકૃતિ વિરે મારા વિચારોને એકત્રિત કરતો રીવાજિની સાથે પ્રબળતા સ્વપ્નો બાંધતો હોઈશ ત્યારે મને કલ્પના પણ હતી કે મારી બિગલી વાસ નાએ રમતમાં જ એકની જિંદગી દરી હતી, અને ખીજી એક જિંદગી પર અસર બોલો લાદ્યો હતો! જેની જવાબદારી ખરી રીતે મારી હતી એ ખીજા કાંઈની જિંદગી દૂંડી કરતું હતું!—સ્વચ્છંદ વિહરતું માનવીનું મન બીજાના વિચારો બાગ્યે જ કરે છે

હું એક સદ્ગુણી, સુશીલ અને સુચરિત યુવાન તરીકે બ્યાળે પણ જાણીતો છું! એ વસ્તુએ મને કેટલી યે વાર કુશળ્યો છે. યા માટે આ આજીવન? યા માટે આ બોદ્ધ આપણે?—અને કેટલી યે વાર ધ્રુવો યઈ છે કે સમાજને પોકારીને કહી દઉં કે તમારી મારે માટેની કલ્પના ખોટી છે, ખોટી છે, ખોટી છે...પણ એ દલ નથી છૂટી સક્યો. મારા અંતરના બાવો જેવા ને તેવા હું કદિ બીજાએ સમજ રજુ નથી કરી સકતો સમાજની મારે માટેની માન્યતા એવી જ રહે એવું આંતરમન ધ્રુવે છે. અને હું સમાજની નંદરમાં કદાચ હંમેશા એક સદ્ગુણી, સુશીલ અને સુચરિત જ રહીશ... નહિ તો નીલા, મને તારા જેવી મુવતીનો પ્રેમ મળત જ ક્યાંથી? સ્વર્ગ કરતાં ચંદ્ર કવિઓની કવિતાઓમાં વધુ આપવાનું કારણ એની અંદરનું કલંક જ છે એવું બધાં કહે છે ને?—પણ હું કહું છું કે એનું કારણ ચંદ્રની સૌમ્યતા છે, અને એ સૌમ્યતાનું કારણ પોતાના કલંક વિશેનું એક સતત જાન જ છે. નીલા!—મારા અભિમાનને આજીવ વધતાં અટકાવવા, એને કાંચમાં ગાળવા અને સ્મિતાનું સ્મરણ જ પૂરતું યઈ પડે છે અને મારી સૌમ્યતા, જે

મારા ગુણોમાની સૌથી વધુ લોકપ્રિય ગુણ છે, એનું કારણ પણ સ્મિતાનું સ્મરણ જ છે. ૧૯૪૨ની ચળવળમાં નૈતિક ભાવના અને શુદ્ધ દેશપ્રેમની જે ગંભીર ચર્ચાઓ અમે કરતા, એ યાદ કરું છું ત્યારે એ ડોળ દમામ પર માત્ર દયામયુક્ત હાસ્ય જ કરવાનું રહે છે. અને તારી પાસે દિલ ખોલવા જ ખેડો છું ત્યારે કહી દેવું જોઈએ કે અમારી એ ભૂમિગત પ્રવૃત્તિઓ અને ગુપ્ત ચર્ચાઓના ઝોલા નીચે માત્ર વાસનાના કીકા જ ખડખડતા હતા.....

પણ કદાચ અનીતિ એ જ માનવસ્વભાવનું સાચું લક્ષણ હશે, અને નીતિમાન માનવી કોઈ હશે જ નહિ ... કોઈ અપવાદ હાખમાં એકનો હોય, પણ એ અપવાદ જ.

પણ સ્મિતાના એ વખતના પત્રો વાચું છું જ્યારે, ત્યારે, સ્ત્રીજનતા પેલા જોરેલા નમૂના જ કદાચ અપવાદરૂપ હશે એવું માનવાનું દિલ મધ્ય બાને છે બીજો દાખલો છે તારો !-શુ ખરેખર પેલા નમૂના એ અપવાદ હશે કે પછી તમે એ જાણુ અપવાદ બનીને મારા જીવનમાં આવ્યાં હશે ?

નથી સ્મિતાએ કદિ પોતાનું કુઃખદર્શિત્રાવાનો કે રાવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કે નથી એણે એનો રોષ કાઢને માથે ડોળવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો એણે તો દિવસની એનો નૈતિક રસ્તો શોધવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હતો પોતાનું એ કર્મ ખરેખર અનીતિમાન હતું કે નહિ, એ નક્કી કરવાનો એણે પ્રામાણિક પ્રયાસ કર્યો હતો અને એણે નક્કી કર્યું હતું કે એનું કાર્ય અનીતિમાન નહોતું, પણ માનવજાતના અતિ સ્વાભાવિક, અને તદ્દન કુદરતી સ્વભાવ લક્ષણનું જ પરિણામ હતું હામ એ તો પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક લાગણી છે. જે રોષ છે, એ તો આપણી અસ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ સમાજરચનાનો..... આ વિચારસરણી તને જરા અટપડી, અને શબ્દોની અસ્પષ્ટ રચનાની ભૂલભૂલામણી જેવી પણ કદાચ લાગે, નીલા ! પણ વિચાર કરતાં અને તો એમાં જ તથ્ય દેખાયું છે.

નીતિ અને અનીતિના નિયમે, બંધનો, આખરે તો ચાલતી આવેલી રૂઢીઓનાં જ સત્તાન છે ને ? જે દાવ' એક જગ્યાએ અતિ નીતિમયતાનું મણાવું હોય એ જ બીજી જગ્યાએ અધમમાં અધમ મણાવું હોય એવું તો આજ સંકેદી બની ગયેલી દુનિયામાં આપણે શેજ જોતાં નથી ?

—હું જરા વ્યાઢી ચર્ચામાં ઊતરી ગયો, નહિ !

વિદ્યાર્થી જીવનની મારી એકધારી કારકીર્દિમાં અચાનક બંચાણ પડવાનું કારણ કદાચ તે કદિ પ્રયત્ન કરેલો ખરો ! સગમ પ્રથમ વર્ષની મારી કારકીર્દિમાં બી એ ના છેલ્લા વર્ષથી કેમ ફેર પડી ગયો એનું કારણ કોઈને ખબર નથી, નથી કોઈ એની કદપના પણ કરી કહે એમ એ જલજવાનું પહેલું માન તારે ફાળે જાય છે, નીલા !

ઘેવાસિની સાથેનો સંબંધ એ એકાએક ચાથી કાપી નાખ્યો એ સૌને મન, ઘેવાસિની મુઠ્ઠાને મન એક કાપડો જ છે મેં મારી જિંદગીમાં એ બીજાનાં જીવન ખરાબ કર્યાં છે—એક તો સ્મિતાનું, બીજું 'ઘેવાસિનીનું'. એ દિવસે, જ્યારે મારે ઘેવાસિનીને કહેવું પડ્યું 'હું તારી સાથે લગ્ન નહિ કરી શકું...' ત્યારે મારા દિલમાં કેટલીક વેદનાઓ યદ્ય હશે !—એની કદપના કોઈને લાગ્યે જ આવી શકે. એની સાક્ષી તો મારી તોષણોથીનાં પાનાં આજ પણ કોઈ દૂરમાં ફૂર પથ્થર સ્થિતિને પણ પ્લિંગાવવાને માટે પૂરતાં છે.

એ વિજ્યાની આખર ધડી હતી. હું એ કારણે અમદાવાદ આવ્યો હતો. એમની સ્મિતાના મૃત્યુનું કારણ હું, એમના પિત્તારને બદલે પ્યારા પુત્રનું સ્થાન પામ્યો હતો. એમની માટે માટેની આટલી બધી લાગણીનું કારણ કદાચ એ પછી મેં કદિ અપાસ નહોતો કર્યો—એમણે મારા સિવાયનાને આધાર જવાનું કહ્યું ત્યાં સુધી તો મને એ વાતનો અણસાર થયો એ નહોતો !

એ ધડીની તું કદાચ કરી શકે છે નીલા, જ્યારે મેં બંધનું કે હું એક પિતા હતો, મારે એક ત્રણ વર્ષનું બાળક હતું અને એ એક જગ્યાએ સારી રીતે ઊંઘતું હતું ! ત્યાર પછીની મારી અર્ધધેલા જેવી સ્થિતિનું કારણ લોકોએ તો મેં એક મમતાળુ માતા જેવાં વિજ્યાને યુગમાં એ જ કહેવું ! મારી બી. એ.ની પરીક્ષાની નિષ્ફળતાનું કારણ પણ લોકોએ એને જ બતાવ્યું હતું !

પણ વીસ વર્ષના એક સ્વચ્છ વિદ્યાર્થી યુવાનને, જેના જીવન વિશેના વિચારો પણ હજી પૂરા પાડે નહોતા થયા, એવાને માથે અમાનક પિતૃત્વની જવાબદારી નાંખવામાં આવી, અને કહેવામાં આવ્યું કે ‘તું એક ત્રણ વર્ષના બાળકનો પિતા છે !’ ત્યારે એને શી શી લાગણીઓ થઈ હશે એની તો કદાચ પણ બીજાને માટે સૂચક છે

કેટલોયે સમય મેં માંસા જેવી દશામાં કાઢ્યો. પછી ધીમે ધીમે મારો આજનો સૌમ્ય હસમુખો સ્વભાવ પાછો આવ્યો. પણ કદિકે જોયિંતા જ ગભીર બની જતા અને જોઈને પણ શામે જ દાખને એ કદાચ આવી હશે કે હારથ અને મસ્તીના એક અભેદ જાણતા આવજીવની નીચે એક સતત ચિંતાથી ઘેરાયેલું. કારણપૂર્ણ, અતિદુઃખી અને અતિ નાશુક હૃદય વસે છે.

મારા બાલ વર્તનમાં બહુ ફેર ન પડે એ માટે મેં સખત કાળજી આજ સુધી લીધી છે. પણ પેલા જીવનકાળના સ્વચ્છ વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી નારીજાતિનું સ્થાન હવે અદસ્ત થવા માંડ્યું એમની સાથે ખૂબ જ દુઃખી બનવાનું બધું કહ્યું, અને વિકારો પર કાર્થઅદસ્ત દાગ આવી ગયો. યુવતીઓ સાથેના એકાંતના પ્રસંગો મેં ટાળી દીધા, અને અત્યારે તો એવા એકાંતમાં પણ હું વિકારો પર પૂરતો કાળ રાખી શકું છું મારી બિંદગી બદલાઈ જ મઈ હતી ઓમિત્રો એનું કારણ મારા વિવેકાનંદના પ્રયોગના વચનને સમજતી—અમારી એ બધી પ્રવૃત્તિઓનાં સાથીઓ અને રોગમાં ‘વિવેકાનંદનો કિંધ’ કહીને બિજા પાત્રો પ્રવૃત્ત કરતાં, પણ હું માત્ર દસતો જ. એ વિકારના દોષ ધીમે ધીમે અને ઊંડી ગયા.

મને ખબર નહોતી ત્યારે કે હવે પછીના માગ જીવનનો વિકાસ કંઈ રીતે થવાનો છે. હું એના વિચાર પણ ન કરતો. હું જીવન પ્રત્યે એજાકાર યથા ગયો.

—અને બીજાં ચાર વર્ષ એ વાતને પસાર થઈ ગયા છે તારા પરિચય હેતુ એ વર્ષથી છે, એ દરમિયાનના મારા જીવન વિશે તું જાણે છે. એ કહીના ખૂટતા અંકોના વૃ જોઈવી સહોદ. બી. એ.નો અભ્યાસ એકદમ છોડી દઈ મેં પૈસાની પાછળ માનું સમગ્ર જ્ઞાન આ માટે એકાંત કહ્યું એને માટે લોકો બદે ગમે તે કદાચાઓ કરે, વૃ એનું કારણ હવે સારી રીતે સમજી શકીય.—મારે એક સાત વર્ષના બાળકને પોષવાનું છે.

નાનાં બાળકો પ્રત્યેના મારા પ્રેમ પણ જાનો જ પડ્યો છે.

નારીજાને હવે મારા જીવનમાં શું સ્થાન હોઈ શકે, અને એ પણ એક પત્ની તરીકે, એનો નિશ્ચય હું નથી કરી શક્યો; આજ સુધી એ પ્રેમ મારે માટે અનુભવ ન રહ્યો છે. પણ તાગ પરિચયે મને મારા જીવનમાં એક સ્ત્રીની જરૂરી વાત નિશ્ચિતપણે કહી છે—હું પુરુષ છું, અને એક સ્ત્રીનો સંભાષ એ મારે માટે જરૂરી વસ્તુ છે, એ હું ચોક્કસપણે સમજી શક્યો છું સ્થિતિના પ્રસંગથી જાણે મેં મારી પુરુષમુલક વૃત્તિઓ મર અનિશ્ચય કંઈક અકુસ મૂઠી દીધા હતા, પણ એ વાત આજ મને સારી રીતે સમજાવે છે કે એ જાવના, જામણી અને કિંમત મધુ કુદરતી છે, અને એને ખોટી રીતે રાખી દેવામાં જીવનને રૂંધવાનો જ પ્રયાસ છે.

અને નીલા, તું મારે માટે જમે તે ધારે, પણ સ્થિતિ સાથેના મારા સંબંધને યુ પ્રેમ કહી શકાય ખરો ? તારી સાથેનું મારું લગન એ પુનર્લગ્ન કહી શકાય ખરું ?

આ પ્રશ્નો પણ મારે માટે અનુભવ ન છે.

આ પહેલાં મેં એક સ્ત્રીને મારા પ્રેમ જરૂર આપ્યો છે, યૌવાલિનીને,—પણ મેં અનિશ્ચય કુત્તાથી એનો વિચાર કર્યો છે, અને આજ જમે માત્ર ભાઈ-બેન ન છીએ.

માનવીની અમુક લગ્નમરે જ્યારે એના વિશ્વાસે ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરતા હોય છે, ત્યારે અણસમજાઈ, કે ખોટા જાતેકર્મ, કે પછી માનવીની કુદરતી વૃત્તિઓની અજરને કારણે જન્મેલા એક સંયોગને કેટલું મહત્ત્વ આપવું જોઈએ એ હું નક્કી નથી કરી શક્યો.....

પણ એને કારણે મેં મારી જાને સ્ત્રીના સદચારથી પ્રત્યનપૂર્વક દૂર રાખી છે; અને નીલા, આજ માર વર્ષે માત્ર તારે જ માટે મારું હૃદય એંધાયું છે. તાગ સદવાસને માટે મારા હૃદયમાં તીવ્ર ઝખના છે, આવેશ છે, પ્રેમ છે મારી નિઃશ્ચિનીના શુદ્ધ, પવિત્ર, નિસ્વાર્થ અને નિર્વિહાર પ્રેમ અને પ્રથમ તારી પોસેધી જ લાખે છે.

—એ પવિત્ર પ્રેમને અસહાયતાનું મારામાં સામર્થ્ય નહોતું. એ નષ્ટ યવાની બીક છતાં મારું હૃદય મેં નારી પાસે વહેવડાવ્યું છે. એમ ધારીને કે મારા જીવનમાં આ પ્રથમ, જેની અજર વર્તમાનમાં પણ પહોંચે છે, એ જો તને ન જણાતું તો મેં તને રજો દીધો જણાય. મારા હૃદયનો કાપુરુષ કહે છે કે 'જ્યારે એ જાઈ જ જાણતું નથી, ત્યારે મને જાણે મને જાણવાની થી જરૂર છે' પણ તાગ અપવિત્ર પ્રેમને એ પવિત્ર ભાવનાથી અસહાયતાનું સામર્થ્ય મારામાં નહોતું—આને માગ હૃદય પરનો જાર સાવ દગવો થઈ ગયો છે.

અને કે આ જાણના પછી તું કશય મને મિત્રારે પણ ખરી. અને જાણે જ એ એવું થયું તો પણ મને તારે માટે એક પણ ખરાબ વિચાર નહિ આવે નહિ મારું અંતર એથી દુઃખાય, એની હું તને ખાતરી આપુ છું. તાગ પ્રત્યેની મારી લાગણી આજ છે એવી જ સર્વદા રહેશે.

નથી હું મારે માટે જાઈ જાણવા કરવા ઇચ્છતો, નથી હું માનતો કે એવો મને જાઈ દક્ષ હોય .... ન અને જાઈ દક્ષ છે તારી મામે રાખી જીવ મારવાનો. છતાં મેં તું ને આપે તે લેવાની આગ્રહના જરૂર છે કાં પ્રેમ, કાં દયા, કાં નિરરકાર—એ જમે તે હો !

ઘોરો એક વાગેનો પ્રિય,

હવે એ જ સ્થાને રહેવા વલકતો,
અપાધી

અશ્વિન

તા. ૧૮-૧-૪૬
મધરાત્રે

કંકુલીની કમળકુમળી પાનીએ ઠેક લીધી,
ને રંગોએ સ્વર મધુર શું ગોઠડી બાંધી લીધી;
તખ્તા માથે મદછક બની કલ્પનાએ ઉઘાળી
માંડી, હેયે અમૃતરસની માધુરી ખૂબ મ્હાળી.

વસો રૂઝાં, મલમલ યતાં ફૂલ, ને મોલી મોલા
અંગો માથે ભરચક સજ્જ કૂટડી ઠાક કન્યા,
રાણીવેશે 'પ્રિય નવ તમે પ્રીતિભાષા વિહોટા,
નંદાશે આ ઉર, નવ જશે!' મોલી કાયા પછાટે;
ને ધીરેથી પ્રિય ઉચરતો વેણ 'હું સાદ કેમ
નોંધારાં ને સ્વજનહીનનો હાય ઉવેણું છેક ?'

છોડયાં જોણે ગૃહ, પ્રિયતમા, પુત્ર, માતાપિતાને,
હોમાવાને જનહિતતણી યજ્ઞભાંગત્ય જવાળે;
એની આજે પુનિત કથની—બુદ્ધનો દિવ્ય ત્યાગ,
રસો, વાલસ્વર, રૂપભર્યાં મ્હોં, અને નૃત્યગાન
રેલાવીને મળલખ, રહ્યાં ઊજવી હર્ષકેંદ્ર
તખ્તામાથે; ઘડીખજ ન દે, જિંદગીમાં કદિ ચે!

આ મારાં, એ પરજન; તમે પોતીકાં, તે પરાયાં,
લેહો એવા અમલ સબલ સોતથી પ્રીતિ કેશ
બૃંસ્યા ના જો નિજ છવનમાં, વ્યર્થ સો ખેલનૃત્ય;
ખેલંદા હો અતિ કુશળ, હો બુદ્ધનું વૃત્ત ભવ્ય !

‘આરાધિકા’—એક અવલોકન

શાન્તિલાલ ઠાકર એમ. એ.

શ્રીઅરવિદ્યા આશ્રમમાં રહેનાર ભક્તકવિ પૂજ્યલાલે દલે ગુજરાતી સાહિત્ય જનતાને જોગબાવવાના ન હોય! ‘પારિજાત’ની પવિત્ર મુગધને વદાવનાર આ કવિનું સ્થાન ગુજરાતના ભક્તકવિઓમાં નિશ્ચિન છે. હમણાં તેમણે પૂજ્ય માતાજીની ચિતેરી નિમિત્તે ૭૦ શ્લોકોનું એક સુંદર સ્તવક રચ્યું છે, અને તે જ આ લઘુપુસ્તિકા ‘આરાધિકા’. આમ તો ‘આરાધિકા’માં માત્ર ૭૦ શ્લોકો જ છે, પણ તેમાં કવિતાસમૃદ્ધિ વિશાળ છે. કવિનો ૭૬ પરનો કાબૂ આશ્ચર્યકારક છે. છાન્ડો એક પણ સ્પષ્ટ નથી. જાણે શાઈ જીર્ણ ભૂમિકા પરથી ચળેલી સગવતી સ્વયંભૂ પ્રગટોને કવિના હૃદયમાં વહી આવે છે! કેટલાક ચળેલી મંજીર મદન અદોલનોમાં વેદની ઝગ્યાઓની મંત્રશક્તિ રહેલી જણાય છે. કવિનો ૭૬ અને ભાષાવૈભવ, અસ્પષ્ટિ રીતે, તેમનાં ભાવભક્તિને અનુરૂપ જાની વિરાટ ગ્રંથજ્ઞતાં સહેરાય છે, પ્રતિષ્ઠાનિત યાય છે, અને લાંબા કાળ સુધી ભાવુક વાચકના હૃદયમાં જોડાયા પાયા સ્થિત નથી. આ માતાજીનું સ્તોત્ર અનેક જગ્યાએ કાવ્યશક્તિમાં, પ્રસાદમાં અને મનવિહારી ઉત્પ્રેક્ષાઓમાં શ્રી સકરાચાર્યને નામે ચડેલા ‘આનન્દલહરી’ નામના ભગવતીના સ્તોત્રને યાદ દેવરાવે છે, અને ભાવની સમ્પ્રદાયમાં અને ખાસોચિત સરલતામાં તો તે અચૂક મરી જાય છે. કવિ પ્રાર્થે છે:

લોલ મા! તવ પ્રેમની અમ હરે નિષે મયેલી રહો!

માતાજીના આ સ્તોત્રમાં જરૂર તેમના પ્રેમની લીલા કવિહૃદયમાં નિરંતર મયેલી રહી છે.

માતાજી પ્રત્યે કવિની અપાર ભક્તિ અને સમર્પણભાવના ચળેચળે ટપકે છે—જે કે તેમાં જાળકને માતા પ્રત્યે પરમ પરિચયમયી પ્રગટનો સમતાભાવ પણ દાખર છે જ ને સાધકો આશ્રમમાં ગયા છે, રહ્યા છે, તેઓ તો જરૂર અમુક લીટીઓમાં પ્રત્યક્ષ આશ્રમનું જ વર્ણન પકાશે, અને ‘સમિચ્છાનંદ’ ચળેથી શ્રીઅરવિદેનો યતો ઉદ્દેશ નાંક ચૂકે:

તે દેવાના દુષ્કારા દુલિત અમર ધામે અમા અમિકાના

પીવાને પ્રેમ કેર મુખ મધુર ધરી બાળ બોળાં ભરાય.

ઉપલી લીટીઓમાં સાક્ષાત્ આશ્રમનું જ વર્ણન છે.

માતાજીમાં અપાર શ્રદ્ધા, તેમનું તારક નામ, તેમની ભક્તનકવિના જીવનને દિવ્ય માટ આપી તેમાં ‘સમિચ્છાનંદ’ને વસાવવાની શક્તિ—આ સપણું કવિને મન નહીં દહીકત છે.

મામાના અખિયા આ અડુઅ મળા અને નાવ ગ્યા’ નામ કરી,

બેસી નેમા દલે હું મુખભર સરતો બલ-આરે જવાનો.

‘મા’ મત્રની અજમ માધુરી કવિના આંતરજાણ જીવનમાં બાપી ગઈ છે. કવિને આ જગતના વૈભવોની કે સ્વર્ગનાં સુખોની નથી પડી. તેમને તો માતાજી સર્વસ્વ છે.

...મુજ બધી ત્યાં સિદ્ધિઓ સિદ્ધિઓ.

માતાજી તેમના જીવનમાં એટલા બધાં એતપ્રેત થઈ ગયાં છે કે તે આંખો મીચીને તેમનું દૃષ્ટન એક-સૂક્ષ્મા અરે, દરેક સૂચે કરી શકે છે એ જાનુ પશુ કવિ જાનુમરોની શાળી-માતાજીને ચરણે બેસીને જ સોખ્યા છે:

શીખ્યા છું જાનુ છું એ તવ ચરણરત્ન બેસી, જાનુમરોની
શાળી, હે માત મારી, ત્રિજીવનકરમાં આજુ વતાવનારી,
મીચી રાખેજ આંખે પણ મનુષ્યુરી મૂર્તિ મારા દિવ્ય તારી
દેખુ સર્વે દિશાએ, સિમતમુખ સુખને આશિષો સિન્ધ દેલી.

કવિની દરેક લીટી, જોને અમે આ લેખમાં ઉપધૂત કરીશું તેમાં પ્રાસની ગમણીયતા, કંપનાની અદ્ભુતતા અને વિચારની ચમત્કૃતિ નજરે પડશે જ એ પહેલેથી કહી દેવું ઈચ્છત થાએ છે.

કવિપ્રાધનાની નેત્રી માતાજી કવિજીવનને કેવો પાટ આપે? કવિ પ્રાયે? છે.

પાપો આ પિડ કરો મુજ સુદઃ કરી અધિકા! તે પરે મં
આવાસો બિખરે બેસા કર અગદળા સમ્મિદાન્દ મારે

* * *

એકા સુદર સત્ય ને શિવ ચિત્તાં દે પાટ મં એકને
કે જોતા જ દિગ્મય ચિત્ત વસવા આવે ચિદાનંદ ત્યાં.

પ્રાધનામાં પારિવં ભૂમિકામયી પ્રાણમય, ત્પાથી મનોમય, અને ત્પાથી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં આરોહણ કર્યા પછી, તે વિજ્ઞાનમય જ્યોતિને મનોમય તથા પ્રાણમય ભૂમિકામાં ઉતારી, ઉતરે પારિવં ભૂમિકામાં આરોહણ કરાવવાનું છે—આ આગ્રહ, આ ઝોક થી અરવિંદની યોગસાધનાની વિક્ષિપ્તતા છે આપણે શ્રી અરવિંદની યોગસાધનાની વિચારમણ્ડલી અને તેમના તત્ત્વદર્શનનાં પ્રધાન લઘુલેખ—સમર્પણની ભાવના, અવરોહણ, વિજ્ઞાનના અવનરણ પર ઝોક, માતાજીની કૃપાની અગત્ય, સમર્પણની ભક્તિમાં પણ વીરતાનો રંગ—આપણને કવિની કવિતામાં પણ અનેક જગ્યાએ નજરે પડે છે પરમ વિજ્ઞાનમય સત્યને નીચે આજુવા કવિ ‘મા’ને પ્રાયે’ છે

તેને માયાધકારે અદરદ ભમતી નિમ્ન આ ભૂમિકામાં
નીચે માં આજુ; માણે મનુજમન તણે મૂઠતા પ્રજ્ઞ ભાવે.

કવિની ભક્તિ મર્દની ભક્તિ છે, નિર્જળની નદિ તેમાં ક્યાં લાગણીવેશ કે પોચદ-પણું નથી ભાવની શુદ્ધિ અને રિચરતાની સાથે સાથે તેમની ભક્તિમાં તેજ છે, મરણિયા-પણું છે, સર્વસમર્પણ કરી નાખવાની સાદસરતિનો પરમ સોમા છે, ખપી જવાનો, કેસરિયાં કરવાની ક્ષાત્તેજ્યથી ભરેલી અજબરગી વીરતા છે. આનો પગથો વો આપણને ‘પારિજન’માંનાં તેમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં યોગેથી જ છે. આમાં પણ

‘ પ્રકટ યા જ્ઞાતા જની છવને.’

‘ જ્ઞાતિ જની મરે એ તને અર્ચવાને.’

તેવ માતાજીને પોતાના જીવનમાં જાણ્યા જતીને આવવાનું પ્રાયે’ છે. એ દિવ્ય

જવાબા તે દિગ્ગ અગ્નિપ્રાણો નિરંતર પ્રત્યક્ષને અગ્નિ. એમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, દેવ, અંત્ર પચ્છાઓ, સ્વાધી કામનાઓ આ સધળી અશુદ્ધિઓ જળાને ખાખ થઈ જાય. કવિને મૂળથી આમ સાથે જોલવાનો શોખ છે. તે એક એવો વીર આત્મા છે કે જ્યારે જીવનનું બધું દિગ્ગ અગ્નિમાં સમાજી જળી રહ્યું હોય, ત્યારે તે અજળ જ્ઞાનન્દ અને પ્રમાણથી 'મા તરફ મીટ માડી' ખડખડ અટકાવ કરે છે.

કવિ કોઈક વાર અદ્ભુત રૂપક દ્વારા, અદ્ભુત અર્થસિદ્ધિ કરી જાય છે. સામાન્ય લોકો, અંદર બધી અશુદ્ધિઓ સધરે, મનમાં કામનાઓ રાખે છે, અને પછી જ્યારે માતાજી તેમની બાજુ દૃષ્ટિએ કરાયેલી પ્રાર્થનાઓનો જવાબ નથી આપતાં, ત્યારે તેઓ અર્થ જગાડ કરે છે. પણ કવિ ચમત્કારિક રીતે તેમની પ્રાર્થનાની નિષ્ફળતાનું કારણ આપી દે છે.

‘આત્મપ્રખયો ના પ્રાર્થનાઓ થતી !’

બાકી માતાજીની ‘વતસલા મંજારા’ તે પોતાનાં બાળકો તરફ સતત વક્તી જ હોય છે. કવિ આ બાળતમાં ચમત્કૃતિ કરેલી રીતે અને છતાં બાળકની નિર્બીજતાથી પૂછે છે.

એવું શું અમમા દીકું જનની ! તે ...

તેઓના સદૃશ દાઢ રીધ ઠરવા વાલસ્ય તાડે વઢે !

કવિ પોતે પોતાનો જ રાખશે આપી માતાજીની સતત વક્તી કૃપાની ખાતરી આપે છે કે એ ‘વતસલા મંજારા’માં કૃપા દીધી કે

... — ધવલ કમલ ચા પ્રણ મારા પ્રકુલ્લચા.

માતાજીની કૃપા એટલી પાવનકારી અને અમાય અને સતત છે કે કવિ તે રાજ્યોગની અટપટી જ્ઞાનધાગુજોની પ્રતિષ્ઠાઓમાં, જ્ઞાનયોગની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત એવી સિદ્ધાન્ત ઠાટિઓમાં કે હકયોગના જડ પ્રાણુચામ કે આસનસિદ્ધિના પ્રપંચમાં પાવા મામતા જ નથી તેમને મન તે માતાજીની સતત સેવા અને તેમના મુખમર્મનું નિર્નિગ્રેષ દર્શન—એ જ સહેલામાં સહેલો સિદ્ધિપ્રાપ્તિના સાધના છે.

તેનું સેવન રાવ ને દિન જનો મારી મુખી સાધના !

પુત્રી કપર પાચ પાવન અલી ને રીધ ત્યા દાન્યેતે

રોએ, તે પર મીઠ મા ! મુજ રહેા મદાયલી મીઠા !

* * * *

તેને નિર્નિદ્ર નેત્રે નિદ્રાદિન અપ કું ઠાં નિરેખ્યા કરું ના !

માતાજીની માધુરી એટલી બધી અસરકારક અને કાર્યસાધિની છે કે પુણ્યોમાં જે કષ્ટો આપે છે કે શું મનિશુભ ઇલાહિ અમુરોને માથે અકૂચથી હણ્યા, તે માનવાની કવિ ના પાડે છે. કવિ તે ચમત્કૃતિવાળી એક ઉપદેશ રજૂ કરે છે કે.

તારી અદ્ભુત માધુરી મલી જ સી એ તો જતા એજળી !

કેટલોકવાર કવિ સરસ રીતે વેદના શબ્દશુદ્ધિને પોતાના માતૃસ્તોત્રમાં વણી એ છે. રાખવા તરીકે,

કે આપુ લઈ એ શિષ્ય સ્મિત તણુ પ્રજ્ઞા પુરાણી સિયતા ?

આમાં ‘પ્રજ્ઞા પુરાણી સિયતા’ એ વેદનો શબ્દમુગ્ધ અમતારિક રીતે અને મંત્રરહસ્યની લોનકતાથી કવિ વાપરી ચલા છે. તેવી જ રીતે હામા જ્યોતિ પ્રગ્નના’ શબ્દસમૂહ વેદિક છે.

માતાજીનો એક કૃપાકટાક્ષ સાધકાને સિદ્ધિ અપાવવા નસ છે. કવિ કહે છે:

માથેર મધુ બિન્દુ તો — જન્મતમા છે એર ઝાઝા છગા —

આત્માઓ અમૃતત્વની અવધિઓ આરોહણે વહકો.

✕ ✕ ✕

કે એના રૂપરૂપે મારે જન્મ જન્મતમા એરથી મૂલ્યુ નેવી

મૂર્છામા પંચુ આત્મા પતિત સુખ પુન હકતો આજન્મતો.

માતાજીની પ્રજ્ઞાનું શ્રી અરવિંદની પગિભાષામાં કાવ્યમય વર્ણન જુઓ.

પ્રજ્ઞા ન્યાં અતિમાનસી, પ્રભુ તણા પ્રાકટયથી પ્રોજ્ઞાવલા,

મા ! તારી સહન રુચી જ કરતી .. ...

કવિની ભાષામાં આટલી માધુરી હોવા છતાં, જરૂર પડ્યે અર્થબંધનના કાવા માટે તે કોઈ અંજનેનો અને નોકાસરોનો કાષ્ટ અજળ લેપયોગ કરી નામ છે. જુઓ.

કોટિલ્યે ભર ફૂર કટકવને ભૂલ્યા પડ્યા રે અગ્રે !

✕ ✕ ✕

જમીનની રે જુગોથી તિમિરધનધરા યોરેરાવ ધારી—

આવા ભાષકર અવિહાતમ અધકારમાં પણ કવિ હિંમત સુમાવતો નથી તેઓ તો માતાજીને પ્રાર્થે છે કે

સુગોથી શબ તારા કડુજ કિણુની કેડીએ હા વઘાર.

અને જ્ઞાનિદાનની ભૂમિકા પર માતાજી પોતે ને દિવ્યતાની અનુભૂતિમાં રમખાણ છે

તેની આ આત્મબાગે વિમળ વિવસતી વૈભવી રે વસતો.

હવે ને ને લોટીઓ અમે ટાંગે છે, તેમાં શબ્દવૈભવ, પ્રાસની ગમણીપતા, અર્થબંધનતા અને માધુરી તો છે જ તે બાબત પર અમે ફરી વાચકોનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

હવે આપણે કવિના કેટલાક સુદર અમતારિક ‘નોકાલું’ અવલોકન કરીએ.

૨૭ મા મ્લોકમાં કવિએ એક સુદર, સળંગ રુચિર રૂપક આપ્યું છે, અને તેના અર્થજર્મમાં ભક્તિભાવ, જમર્ષણ અને નમ્રતા છે. આ રજીો તે સુંદર મ્લોક:

તાસ પ્રેમત બાજમા પ્રાણુત ને પ્રાર્થત આ વેલડી

મારા છવનની લઈ પ્રણયથી મા ! રોપજ, ને સદા

પોમ્પે તવ પોપને પ્રણયથી દૈવાતણા ભાવ સૌ

મારા પ્રપિત રૂપ સુદર ધરે તારા પડો પૂલવા.

હવે આપણે કવિની એક અત્યંત ગિહ ઉત્પ્રેક્ષાનો નમૂનો જોઈએ. તેમાં બીજી લીટીમાં વેદાન્તની અને તત્ત્વશાસ્ત્રની પરિભાષાનો પ્રયોગ છે, અને ઉત્પ્રેક્ષાની પીઠમાં કદાચ 'આનન્દ હાલરી'નો એક ઉત્પ્રેક્ષા રહેલો હોય

પદોએ ના માનવીના મન તણી મતિ ને ભર્ષાથી ભર્ષા ધામે,
ત્યા અત્યાદૈત ભાવે પરમ પુરુષના યોગમા નિત્યધુતા,
મોટી મોટી મુદાઓ મલક મલક વ માણી, તે સમાના
બોધે વેરામલા ને સિમલ જનન તણા તારલા તે જ મુંડી મા!

એવો જ અત્યંત ગિહ એક સ્લોક છે, જેમાં કવિની મર્દાનમી કરી બહિત, અવતરણની આવના, સમર્પણનો સિદ્ધાન્ત એ શ્રી અગ્નિદેવના સિદ્ધાન્તો અને અતિશય જોડી યોગાનુ સૂત્રની ખતોરમ કલ્પનાનું સુભગ સમિશ્રણ થયું છે.

હાથે ભીંચે હંજુ બ, પ્રબળતમ બની જાનાકાળ! મારી,
ને યાચેત શુભતાના યિવ સિખર પરે ધોલ રૈયે અયું ને
દોષે આનંદનીનુ અમૃતમય તહી દૈયું તો અર્પી અને
પીગાળી બાદ નીચે, પ્રણયમય ધરી પાત્ર લીલી લક એ
આ સ્લોકમાં તો પદાર્થવિજ્ઞાનની એક સામાન્ય કડીકન કલ્પના, યોગાનુસૂત્ર અને વીરતાના રૂપે રજાયેલા ભક્તિભાવની સાથે લીસેળા લે છે.

હવે એક બીજો સ્લોક લઈએ માતાજી બુવનફલક પર નૃત્ય કરે છે — મધુર લાસ્ય કરે છે તે કલ્પનામાં કળા અને કવિતા બને છે. તે હાહાકારી — દિવ્ય આરોહને ધી જીવનો પ્રલક્ષિત બને છે અને બાન બૂતે છે — તેમાં શ્રી અગ્નિદેવની વિચારસરણી પ્રમાણે કવિતા અને કલા — બનેલી અપેક્ષાઓ પૂરી પડે છે. અને આકાશના મૂર્ચ્ચકાદિ જોળા પર માતાજીના પગની નૃત્ય સમયે ઠેક વાજે છે તે તો વિગટ કલ્પના અને વિરાટ દર્શન છે પણ એ અદ્ભુત લાસ્યલીલાથી વેદાન્તોના નિર્ગુણ નિષ્કલ્પ પરબ્રહ્મ સ્તિમિત મનવાણુ અને નિરુપદ બની અયું છે એમ કહેવામાં તો કવિ ઉત્પ્રેક્ષારત્નોના એક એક રત્નનું સર્જન કરે છે, અને વેદાન્તોના પરિભાષામાં તેમના મનનું હાથમર રીતે અકન કરે છે

આનંદોન્મત ભાવે જુદતપટ મરણ લાસ્ય લાડે અનેડે,
ગોળાથી લીમ ગોળા ઉપર કમળની કે તારા પડેનો,
મા! વારા હાથોને પ્રલક્ષિત જીવનો દિવ્ય આરોહનોએ
આરોહી ભાન બૂલ્યા, સ્તિમિતમન પાત્રલ નિરુપદ પાતે!

હવે એક બીજો સ્લોક લઈએ. માતાજી મનુજનાગશે પર કૃપા કરીને દિવ્ય આનંદના આવાસ ત્વજ, અહી મત્સ્યોક્તનાં બંધનોમાં આપ્યા છે કવિની યુગ્મલ શોષ અજગ જાતની છે માતાજીની આ નિઃસીમ કલ્પા કવિ એમને એમ સ્વીકારવા નથી માગતા, તે કલ્પાની જાણમાં કવિ પોતાનું ને કંઈ છે તે નોંખાવર કરી નાંખવા માંત્રે છે, બધું સમર્પણ કરી દેવા માંત્રે છે, પોતે ખાલી રહ જવા માંત્રે છે, જેથી વિરાટ આકાશ ત્યામોને આવેલી માને અહી પણ કવિનું દરરાહાય મગે, તેમને આકાશની એટ ના સાતે! વાહ, કવિ, વાહ! ધન્ય છે તારી વીરમહિને!

મા! તારો પ્રેમ એને પ્રજ હાથ વિરે નિત્યનો વાસ ચાલી
આપ્યા છે ભર્ષા કેસ અજગ જનનના પ્રબોધે અન્ય ત્યામ,

તેના સત્કારમાં આ મુજ સમય તણુ અર્થે આત્મા સમેત
અર્થે આકાશ જેવુ હૃદય મુજ કરી નાખવા કે અને દ્ર.

આ કાવ્યમાં કવિ માત્ર શ્રી અરવિંદ આશ્રમની અને ત્યાંના માતાજીની જ વાત
નથી કરી ગયા. ત્યાંના અનુશાસીઓને તો ચોખ્ખું લાગશે કે આ કાવ્યની
પીઠમાં કવિતો ત્યાંનો અનુભવ અને ત્યાંની પ્રેરણા છે. પણ જેઓ
શ્રી અરવિંદ આશ્રમના પરિચયીઓ નથી, તેમને માટે પણ આ કાવ્ય એક દિગ્ગ્ધ બચવતી
કેળવ્યકૃતિનું મહામદ્દિનસ્તોત્રની તરજ બરૂદ સારવાનું! માતૃશક્તિને સામાન્ય સત્ય
રૂપે પણ આ કાવ્ય તેના ચરત્કારિક કાવ્યગુણથી, અર્થની અભિવ્યક્તિથી, ભાષાના વૈભવથી,
મંત્રની ગદ્યન ગદ્યની કૃતિથી, અને હૃદના અસ્ખલિત રીતે આત્મ મનમુગ્ધતામાં પ્રતિ-
બિંબિત થવાથી અને અનુગ્રહિત થવાથી, અદ્ભુત લાગશે જ તેની અમને ગદ્યા છે.
‘આરાધિકા’ દ્વારા કવિએ ખરે જ પરમચૈતન્યસ્વરૂપિણી દેવીનું આરાધન કર્યું છે—જે
પ્રાણીમાત્રમાં ધૃતિ રૂપે, વિદ્યા રૂપે, કૃતિ રૂપે, શ્રી રૂપે, ક્રોધ રૂપે, કોર્ત રૂપે—એમ અનેક
રૂપે રિમત હોવાનું ચંડીપાઠમાં વર્ણવાયું છે, પણ સામે સાથે સરસ્વતીદેવીનું અને મુજરી
કવિતાનું પણ સુભગ અને સફળ આરાધન કર્યું છે એમ અમે નિઃસંકોચ કહીએ છીએ.

છ

કવિ--કવિતા

[મુક્તકાંડા]

કવિ તમે ચાને બેઠા

શુભાળી નીલર છાંદી,

પશણે પકડવાને

આજે મારાં અંજ :

આવવાની હૈય ત્યારે,

સુપુર અંકાર કરી :

આવીશ જરૂર તમે

છાંદી હો આ હંગ.

વાસુદેવ જાની

છ

‘મસ્થાન’ હર માદનનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લગ્નજન્મ - દિવસ ૩૧. ૬-૮-૦, પરદેશના ૩૧ ૧૦-૦-૦

મસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ .

જાહેર અભિપ્રાય

❀ ❀ ❀ હું ઘણાં વર્ષોથી દેશી અને પરદેશી ઘણી બાતનાં તેલોનો માયાને માટે ઉપયોગ કરતો આવું છું. એક દિવસ મારા એક પરમ મિત્રે રામતીર્થ યોગાશ્રમ-સુંબઈ ૪ નું રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ (સ્પેશિયલ નં ૧) વાપરવા માટે ખાસ બહામણ કરી. તે પ્રમાણે હાલ કેટલાક સમયથી વાપરું છું. તેનાથી અને મહાન ફાયદા થયા આંખની દૃષ્ટિ વધી ગઈ, યાદચક્રિતમાં અનહદ ફેરફાર થયો. ગાદ નિદ્રા આવે છે મગજ શાંત રહે છે માયાનો દુઃખાવો હંમેશાને માટે બંધ થઈ ગયો નાકમાંથી કોઈક વખતે જે રક્ત પડતું હતું તે પણ બંધ થઈ ગયું છે. વાંઝ કાળા થવા લાગ્યા છે અર્થાત્ ઘણાં વરસની જે જે મારી ફરિયાદો હતી તે ગંધી આ તેલથી હંમેશાને માટે દૂર થઈ ગઈ છે.

મંગલાકાંક્ષી

(સહી) દલે મણીલાલ હરિનારાયણ
બી એ (B A.) (ઓનર્સ) વડોદરા.

મેલેરિયા?

તમારો શત્રુ છે

ગંજાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલેરિયાનો શત્રુ છે.

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સપ્તપર્ણી, કાલમેઘ, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ ભરનાશક ઓયધીમાંથી બનાવેલી છે હાલના કુટુમ્બી, ધર્મદા કરાખાના, વૈદ્યો, ડાક્ટરો વગેરેમાં ક્ષત્રી-નાશનની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાલ લીતરી બંધ છે કિંમત ૪૦ ગોળીના રૂા. ૦-૬-૦; તેલો ૧૦ (ગોળો ૫૦૦)ના રૂા. ૩-૮-૦

ગં ઝા ફા.મ્ સી લી૦ : ગં ઝા. (ઉ. ગુજરાત)

સ્ટોકીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

ક પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો ક

ટોલ્કટોય અન્યાયલિ

સરસ્વતી અથમાળા

પ્રેમનો દંડ	૨-૮-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ થી ૩	૬-૦-૦	અભિરિકાનું સ્વા યુદ્ધ	૦-૮-૦
દષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦	કાન્તિ	૦-૬-૦
કથાવલિ ભા. ૨	૨-૮-૦	કાન્તિકારી લગ્ન	૦-૬-૦
-લક્ષ્મણ-	૨-૮-૦	ઈલાકીનો મુક્તિયુદ્ધ	૦-૬-૦
		વીરની હાલ	૦-૬-૦

શ્રી રવીન્દ્ર અન્યાયલિ

અદ્વૈત અને બે બહેનો	૨-૮-૦	દાનિવેધ અને સ્વરાજ	૦-૮-૦
નીલાકાંથી	૫-૦-૦	મારીકય આદ્યમ	૨-૦-૦

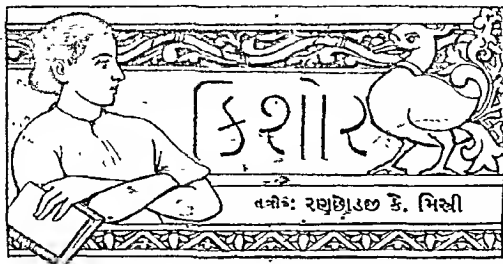
પુલ્કટ અન્યાયલિ

કાન્તિકારી આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦	લડાઈ દિલ	૦-૬-૦
ગાતા આસોપાલવ	૩-૦-૦	ગુફાનું કમળ	૦-૮-૦
દ્વિરેશની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦	કાન્તિને માર્ગ	૦-૬-૦
લક્ષ્મણ	૫-૦-૦	રૂપિયાનું ઝાડ	૦-૬-૦
		પરદેશી કાપડની ઠરીકાઈ	૦-૬-૦
		અમલો	૦-૬-૦
		કાયા ભગતની કડવી વાણી	૦-૬-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

રશિયાનું ધડલર	૪-૦-૦	પ્રિન્સ બિરમાઈ	૦-૬-૦
ભૂખમરાનો કપાય	૩-૦-૦	કળક્રમ	૦-૬-૦
સાબરમતી	૨-૮-૦	કપાને પત્રો	૦-૬-૦
ખાડાની ધાર	૪-૦-૦	અવનયચર્ચા	૦-૬-૦
દિનચર્ચા	૩-૦-૦	રશિયાના ડોકિયું	૦-૬-૦
માર્ગી મહિમદોસ્ત અ. ૬	૨-૮-૦	ભવાનની માત્રા	૦-૬-૦
ગુપ્ત અને બીજી વાતો	૨-૮-૦	મરીબાઈનો ગુને	૦-૬-૦
શરીરનો સંદેશ	૧-૮-૦	બોલરોચિત્ર અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
રામ અને કૃષ્ણ	૧-૦-૦	લગ્ન કે પ્રેમ ચર્ચા	૦-૬-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૦-૦	સાચવણ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
તમને બે નહિ સમનય	૦ ૧૨-૦	કથાવા	૦-૬-૦
		આપણો આદાર	૦-૬-૦
		નિરિરાગ આજુ	૦-૬-૦
		બીમદ રાજ્યક્રમ અવનય	૦-૬-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાચીન સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

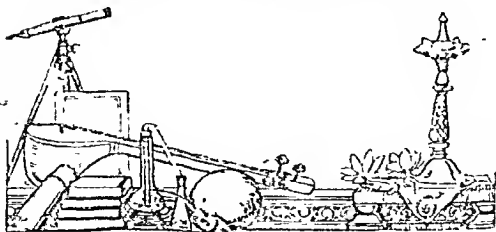
૧૯૪૯ જાન્યુઆરીથી

કિશોર

ચૌદમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે.
આપનું નામ ગ્રાહક તરીકે નોંધાયેલું.

: સંચાલન :

દિવસોમાં ૩૧ ૫-૪ ૦ પસંદશના રૂ. ૭-૮-૦
કિશોર કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

પ્રકાશક : રણછોડજી કમ્પ્યુટર મિસ્ત્રી - ૧૨ ના શાસ્ત્રીનિવાસ મોચાપટ્ટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જીવનલાલ સાહેબ નવરમણાન મિ. પ્રેસ, પેપરના રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૬-૭-૪૯

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ એમ અંકથી પૂરું થાય છે તેવા

‘ પ્રસ્થાન ’ના ગ્રાહકોને

આપનું લવાજમ આ અંકથી પૂરું થાય છે. તેથી હવે પછી શરૂ થતા આપના નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૬-૮-૦ માટે ‘ પ્રસ્થાન ’નો

આવતો અંક વી. પી. થી

મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારી લેવા વિનંતી છે વી. પી. રૂ. ૬-૧૨-૦નું થશે, જેના તમારે રૂ. ૬-૧૪-૦ ભરવા પડશે. શ્રદ્ધા છે કે દરેક ગ્રાહક વી. પી. સ્વીકારી લઈ, ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેશે

૧ જેમને ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવા પ્રિય ન હોય તેમણે તે સુજન્ય અંમને તરત જ ખબર આપવી, જેથી અમે તેમને વી. પી ન કરીએ

૨ વી. પી. કરવામાં નાહક છ આના વધુ ખર્ચ આવે છે. તેથી ગ્રાહકોને સગવડભર્યું એ થઈ પડશે કે તેમણે રૂ. ૬-૮-૦ મનીઓડરથી મોકલી આપવા.

૩ જેમના તરફથી તા. ૨૫-૪-૪૯ સુધીમાં મ. ઓ. થી ચા રૂબરૂ પૈસા નહિ મળ્યા હોય તેમને જ આવતો અંક વી. પી. થશે.

૪ પરદેશના ગ્રાહકોને વી. પી. ચતાં નથી. તેથી તેમણે રૂ. ૧૦-૦-૦ મ. ઓ. થી મોકલવા અથવા તેટલી કિંમતના પોસ્ટલ ઓર્ડર બીડવા (પોસ્ટલ ઓર્ડર કેસ કરવા નહિ)

૫ અમદાવાદના ગ્રાહકોએ રૂબરૂ કાર્યાલયમાં જરી જવા

શ્રદ્ધા છે કે દરેક અમને ગ્રાહક ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહી, આ કપરા કાળમાં પૂરા સાચ આપશે

વ્યવસ્થાપક

‘ પ્રસ્થાન ’

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

પ્રાર્થના સમાજ મંદિર

અમદાવાદ તા. ૨૬-૩-૪૯

જહાંગીર

વકીલ

મિલ

[અમદાવાદ]

દોસ્તી

અને

દુવાલ

○

રૂસ્ત મ

જહાંગીર

મિલ

નવજીવન

મિલ

[અમદાવાદ]

પોપલીન

અને

સાગીઆ

○

ન્યૂ

જહાંગીર

વકીલ

મિલ

જહાંગીર વકીલ ગ્રુપ

卐 પ્રરથાન 卐

॥ દ્રષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તક : ૪૭

ચેત્ર : ૨૦૦૫

અંક ૬

વસંતે

પૃથ્વીલાલ

[સોરઠા]

જાડુ જ્યોતિનો થાય, કનક-કરે રવિરાયના,
મહીતલે મંઠાય મહુ-મહિમા મંગલતણો.
મલય પવન લહરાય, હૈયા હુંકારાં બને,
જીવન જાત તાય સૂતેલું શિશિરે કરી.
પડયાં પીળચટ પાન જગા નવાં કાજે કરી,
ફૂંપળ કાંતિમાન કરી રહી છે ડોકિયાં
આવી સરસ વસંત સગીલી લઈ સાજ સૌ,
સૌન્દર્યો વિલસંત હૃદયંગમ રસરાજનાં.
આંખિ આંખિ મોર, વન વન કેસૂઠાં વળી,
કાઠિલ આરે કાર કુંજ વિહીન ટહુકતા.
બાગે બાગે ફૂલ પ્રફુલ્લ પમરી ઊઠતાં,
આત્માને અનુકૂલ વન વન કે વરણાગિયાં.
રમવા નીકળ્યા રંગ પ્રસન્ન પાંખડીઓ પડે,
સ્નેહી સુમનો સંગ પતંગિયાં વાતો કરે.
મધુકર મધુરસ કાજ પુષ્પ પુંજમાં શુન્ગતા,
આરાધે રસરાજ નિર્મલ હૃદયે રાજતા.
હલરખ કરે વિહંગ ઠાળે ઠાળે ડોલતાં,
માય ન હરે હિમંગ, વારો આવ્યો બહાલને.
પ્રેમજ્યોતિનો જાય જગજીવનવનમાં મચે,
મલીન કરતો પાપ, પરમાનંદે પ્રેરતો.

૧૯૪૧

નીલા : આપણે એક વર્ષથી મળી શક્યાં નહોતાં. આજે આપણે પાછાં મેળાં થઈએ છીએ તેથી થણો આનંદ થાય છે. અને પહેલાંની માફક આપણા વિચારોની આપ-તેથી પુષ્કળ લાભ થશે તેમાં શંકા નથી.

નવોન : હું આશા રાખું છું કે ગયા બાર માસના અનુભવોથી આપણા બધાંની વિચાર-સરણીમાં અને વિષયપ્રવેશની રીતમાં સુયોગ્ય સુધારો થયો હશે.

નરીમાન : દોસ્તો, તમે સુધારાની વાત કરો છો. પરંતુ વિચારોમાં શો સુધારો થવાનો હતો ? દેશની હાલત આઝાદી અમાઉ હતી તેની તે જ છે, બધકે લયડી હશે.

મનોહર : તેથી જ આજકાલ વિચારોમાં સ્પષ્ટતા કે પ્રગતિ આવવાને બદલે લાગણીની ઉમતા, નિરંધાના સ્વ અને અનંતોષના ઉદ્ગારનાં પનધાર વાદળ ચઢી આજ્યાં છે. અમારો સમાજવાદી પક્ષ કૌશિકમાંથી છૂટો થયો તેનાં કારણો સમજવા કે કૌશિકવાદીઓ પ્રમાણ કરતા નથી, ફક્ત રોષ, આરોપ અને ચેતવણીની ધમકીઓ સામેથી ધ્યાં કરે છે.

સુરેષ : તમારું કથન બોલું છે. હમણાં જ વડી ધારાસભામાં સરદાર શ્રીવલ્લભભાઈએ તેમની સ્પષ્ટ અને સચોટ વાણીમાં કહ્યું છે કે તેમની સરકાર સપાજવાદ કે સામ્યવાદનાં સિદ્ધાન્તોના પ્રચારની વિરુદ્ધ નથી, પરંતુ આ પ્રચાર કરવાની આ પહેલાંની નીતિરીતિ સામે તેમને પ્રશ્ન છે. મુજબની ધારાસભામાં ગૃહમંત્રી મોરારજીભટ્ટએ સામ્યવાદી પક્ષને ઝેરકાવદેસર ઠરાવવાની સૂચના પણ નકારી.

ગમન : મદ્રાસની તેમની મુલાકાત વેળાએ સરદારે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે તેમને તો સપાજવાદ કે સામ્યવાદ કે ગાંધીવાદ-એવા કોઈ પણ વાદની ધર્મમાં અપત્તી નથી.

નરીમાન : હા તેમને તો સરદારવાદ જ પસંદ પડે ને !

નીલા : તમે આ નવો વાદ ક્યાંથી કાઢ્યો ?

નરીમાન : હું તો જરાક મજાકમાં બોલ્યો હતો છતાં તમે સવાલ ઊઠાવ્યો ત્યારે અને જવાબ આપવાની હમણાં યાદ છે. મારા pamphlet મત મુજબ સરદારવાદ એટલે આત્મસત્તાવાદ સિવાયના બીજા બધા વાદોનું નિકંદન—ગાંધીવાદ સહિત.

સુરેષ : સરદાર તો ગાંધીજીના પ્રથમ દરજ્જાના અનુયાયી છે, અને ગાંધીવાદી સિદ્ધાન્તો તુસાર દેશમાં કામદો અને વ્યવસ્થા સ્થાપવાની તેમની નેમ છે.

નીલા : એમ હોય તો પોલીસ અને લશ્કર પાછળ આટલો મોટો ખર્ચ શા માટે રાખ્યો છે ? અંગ્રેજ હકુમતના કાળમાં લશ્કરી ખર્ચ સાંક કરેલ રૂપિયા હોતો તેની સામે કેન્ગ્રેસ ધૂંઆપૂઆ થઈ જતી હતી. આજે આ ખર્ચ વધીને એકસો એકા કરેલ રૂપિયા લેખર પહોંચ્યો છે અને તેમાં પ્રચારો થવાની કોઈ નિશાની પણ નજરે પડતી નથી બલકે વધારો થાય તો નવાઈ નહિ.

સુરેષ : પોલીસ અને લશ્કરની આવશ્યકતા આજકાલની દુનિયામાં રાષ્ટ્રીય અને આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિબળોના સાપનેા કરતા ગાંધીજીએ પણ સ્વીકારી હતી અને સરદાર તો કહેતા આવ્યા છે કે આ અસ્થાઓ વિના કોઈ પણ રાજ્ય ત્ર નભી શકે નહિ.

મનોહર : પોલીસ અને લશ્કરી સરચા સામે અમારો વધો નથી. પરંતુ જે રીતે તેને ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તે તદ્દન અયોગ્ય છે. કારણ લોકશાહીની—પ્રગતિ અટકાવવા અર્થે પોલીસખાતાને બેઠક સત્તા આપવામાં આવી છે.

ગમન : હા, ન્યાયની અદાલતમાં મુકાદમા મેળવ્યા વિના હમણે નાગરિકોને બેઠકના સગિયા પાછળ સજડતા રાખવામાં આવ્યા છે સામ્યવાદી પક્ષની રેલવે હડતાલ પકાવવાની દિલચાલ પોલીસ અને લશ્કરી મદદથી જ કામી દેવામાં આવી છે નહિ કે રેલવે કામદારો હડતાલની વિરુદ્ધ દત્તા, નહિ કે શ્રી. જ્યપ્રકાશના ફરમાનને તેઓ માન આપતા દત્તા આ હડતાલને દબાવી દેવાની સરકારની નીતિ લોકશાહીને હાજતી નથી, અને શ્રી જ્યપ્રકાશની નીતિ પ્રતિકારક કાનિનના સિદ્ધાન્તને હાજતી નથી.

મનોહર : સામ્યવાદી પક્ષ રેલવે હડતાલ મારફત દેશમાં અધાધુની દેલાવી પોતાનો રાજકીય હેતુ બરાબર લાવવા ઇચ્છતો દત્તો. પરિણામે સરકારના સખ્ત પગલાંને વખોડવામાં દોષ છે.

ગમન : બગબર. તમારા સમાજવાદી પક્ષના કાર્યકરોને સરકારે ગિરફતાર ન કર્યા અથવા પકડીને મુક્ત કર્યા એટલે તમોને સરકાર પ્રત્યે હમણીં દોષ જ ને ! રેલવે કામદારોએ હડતાલની તરફેણમાં સ્પષ્ટ અકુમતી બતાવી હતી, છતાં તમારા જ્યપ્રકાશ આ અકુમતીને ઠોકરે ચડાવી ખરું પૂછે તો, આ તેમનો નિર્ણય કામદારોનાં હિત પ્રત્યે આપણુદીનો દ્રોહ જ ગણાવે બેઠવો.

નવીન : મને લાગારી ચાલ છે કે તમે બેઠકે દમણાં દમણાં એકબીજાની સામે આણે-પોના વચ્ચે વરસાવવા માંડ્યા છે અને લાગે છે કે આ તમારી અસ્તાઅસ્તીમાં દિન્દ રાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘ—INTUC—વધુ અને વધુ બળવાન બનતો જશે પરિણામે મજદૂર વર્ગનું સમઠન જિન્નકિન્ન થવા પામશે અને મૂડીદાર વર્ગ અનહદ લાલ હોવાશે.

નીલા : મને સમજ નથી પડતી કે સમાજવાદી પક્ષ અને સામ્યવાદી પક્ષ માઈસના સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાયેલા હોવા છતાં, સમન્વય સાધવાને બદલે તેમના નેતાઓ એકબીજાની સામે ઘૂરકિયા કેમ કરતા હશે વાર ?

નવીન : તેનાં અનેક કારણો છે. દિન્દો સમાજવાદી પક્ષના નેતાઓ માંથીજના અદિયાના સિદ્ધાન્તને અને બધાગણીય નીતિને બની શકે તેટલાં અમલમાં મૂકવા પોતાની ઇચ્છા બ્યક્ત કરે છે. ત્યારે સામ્યવાદી નેતાઓ ચોક્કસપણે માને છે કે સરકારના લશ્કરી તંત્રથી ગણિત મુદોદાર વર્ગ સામે અદિસા અને અંધારણીય લાલ નિમ્ણ નીવડશે. લાલ કર કાળાં બગર અને જીવલેણ ચૂસણુપોરી કરી પ્રજાજીવનનું વ્યથણ કરતા વેપારી કે ઉદ્યોગપતિ સામે પોલીસ કે લશ્કરનો ઉપયોગ તો શુ પણ સામાન્ય કાયદાનો કારડો પણ વીઝવામાં નથી આવતો; ત્યારે કામદારો અને તેમના કાર્યકરોની

સામે કાયદો, પોલીસ, લશ્કર વગેરે બધા સ્વચ્છસંજ્ઞામય છૂટથી વપરાય છે. હમણાં આપણે જોઈએ કે રેલવે કામદારોની હક્કતાલ વખતે પોલીસને હુકમ આપ્યો હતો કે વહેમ માત્ર પડતાં બદ્દલના ઉપયોગ તાબડતોબ કરવો.

સુરેખ . રેલવે હક્કતાલ નહિ પાડવા મળે સરકારે ચેતવણી આપી હતી અને જનપ્રકાશ હાકલ કરી હતી. છતાં દેશના હિતાહિતને લક્ષ્યમાં લીધા વિના સામ્યવાદી પક્ષ હક્કતાલ પાડવાના નિર્ણય પર આવ્યો. આવી હક્કતાલ દેશના વાહતુક વ્યવહારને ખોરવી નાખે અને અનાજ વગેરેની વહેંચણીમાં અગ્નને બેદર લુકસાન પહોંચાડે આની સામે કડક પગલાં કરવાં જ જોઈએ.

નરીમાન . મી. સુરેખ, તમે કોન્ગ્રેસ સરકારનાં બધા પગલાંને બચાવ કરો તે ન્યાયી નથી. કાયદાની કચેરીમાં બુનો સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી તમે કોઈ પણ નાબરિકને ગોળીથી લીધી નાંખો ના લાંબા વખત સુધી અટકાવતમા રાખો તે રીતરસમની સત્યતા મારા જોજમાં નથી જોતરતી.

નીલા . એ બધું ખરું. પણ સરકાર ને કોઈ હુકમો કે ફરમાનો કાઢે તેનો અમલ પ્રજાએ વફાદારીપૂર્વક કરવો જોઈએ. મરીબ કે તવંજર બધાએ સરકાર પ્રત્યે વફાદાર તો રહેવું જ જોઈએ ને !

સુરેખ . ઉપરાંત, હવે તો સરકાર આપણી છે. પરદેશી સરકારની વાત જુદી હતી. તેની સામે સમસ્ત પ્રજાનો વિરોધ હતો. પરંતુ આજની સરકાર આપણી પોતાની છે—લોકોની છે, તેની સામેનો વિરોધ દેશદોષ ગણાય.

મમન . કોણ કહી શકે એમ છે કે આજની સરકાર લોકોની સરકાર છે ? આજની સરકાર એક પ્રકારની કામચલાઉ—provisional—સરકાર છે. બ્રિટિશરોએ પ્રજાના માથા ઉપર થોડા લામવગિયા નેતાઓના જૂથને ઠોકી બેસાડ્યું છે. તેમાં પ્રજાના હિતને મુખ્ય રચાન નથી તેમાં છે મૂડીદાર વર્ણનાં હિતોનું રક્ષણ કરતા નેતાઓ અને તકસાધુઓ.

નીલા . મમનભાઈ, તમારા સામ્યવાદી વિચારોની આ જ ગોઠાણ છે. ને સરકારમાં જવાબદારીઓ, સરદાર વલ્લભભાઈ, અને મીલોના આગાધ જેવા વાણીર લોકપ્રિય નેતાઓ છે, તેને તમે આમ છેક ઉતારી પાડો તે ઠીક ના કહેવાય આથી મારા જેવાં મજૂરી લાભીઓને શોભ યાય, દુઃખ યાય.

સુરેખ . ખરી વાત છે બિરાદર મમનને તો સરકારી તંત્રમાં મેળાએ પસંદ કરેલા સભ્યો બધે-આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આજની સરકાર કોન્ગ્રેસી છે. તેમાં સ્વતંત્રતાની લક્ષ્મી આત્મભોગ આપનાર અને સેવાભાવી નેતાઓ છે—કોન્ગ્રેસની આગૂ તેમના કાર્યક્રમ અને ગાંધીજી ઉપર અવલંબે છે કોન્ગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા સામ્યવાદની જવાબદારી તેઓ સારી રીતે સમજે છે. -

નવીન . સાચી વાત તો એમ છે કે આ રાજનેતાઓની આગૂ કોન્ગ્રેસે ભૂતકાળમાં મેળવેલી સિદ્ધિ મૂડી પર આધાર રાખે છે આજની સરકારની નીતિ ગંધીવાદને

અને કોંગ્રેસે તેમના જાહેરનામામાં આપેલાં વચનોનો ઇતેવાક ભાગ કરી રહી છે. વળી સરકારની નીતિ નથી ગાંધીવાદી કે નથી સમાજવાદી કે નથી સામ્યવાદી કે નથી લોકવાદી તેની નીતિ એટલી બધી પતન પામી છે કે દૂર સમયમાં કોંગ્રેસી સરકારને બોલ્યે ભારે પડશે આચાર્ય કૃપાલાની કહે છે :

"The Congress cannot be an instrument for the establishment of a new social order of Gandhiji's or any other conception. Missing its revolutionary role for which Gandhiji always wanted it to prepare, it will be as it is, the party in power in a democratic India. But this democracy will be merely political and formal. It will have to function side by side with social inequality as typified by the aristocratic institution of caste, and economic inequality inherent in the capitalist order. Like every other party in power, the Congress will in course of time be discredited, because of its failure to carry out the many and big promises that it made through its resolutions and election manifestoes."

[The Future of the Congress]

કોંગ્રેસી તેમજ સમાજવાદી નેતાઓ પહેલાં "કાન્તિ" "કાન્તિ"ના પોષાદો કરતા હતા, હવે તે બંને બંધારણીય — Constitutional — શબ્દોનો સ્વીકાર કરતા થયા છે. સમાજની મૂડીવાદી હાલત બંધારણીય ધારણે સુધારાવધાન કરતા કામચાંદી ન પસંદી સકાય. તે માટે કૃપાલાનીજ કહે છે તેમ, કાન્તિકારી પગલાં જ સાચું નીવડી શકે.

મનોહર : તમે કાન્તિની વાત જતા રો સામાન્ય સુધારાવધારા કે સરકારી તંત્ર કરી શકાવું નથી ગયાઈ સાહેબનું અંદાજપત્ર કેવું અત્યાચારી છે તે સહુ કોઈ જાણે છે.

સુરેષ : ધનિક વર્ગના કબજામાં પ્રજાના મૂડી ફાગલ પડી હો છે તેનું રાકાજ ઉઘોગી-કરજમાં અથવા સરકારી લોનામાં થઈ શકે તરફ તેમને આવકવેગમાં રાહત આપવામાં આવી છે. આ રાહત આપવામાં ન આવે તો ધનના દગલા અનુપાદાક પ્રદેશમાં ખડકાયા કરે.

ગમન : આ ધનના દગલા ધનિકો પાસે નકામા નથી પડી રહ્યા તેનો ઉપયોગ માલમતા ખરીદવામાં થાય છે, પરિણામે સ્ત્રીજવરણના ભાવો જીયા રહે છે આમ હોવા છતાં મૂડીદારોનો આટલી બધી આળખપાળ કરવાની સરકારની નીતિ શા માટે છે ? વચ્ચેનું એટી તેમના અંદાજપત્રમાં મૂડીપતિઓને લાભનો પરોવો દાખો આપીને ગયા હવે મથાઈ સાહેબે બીજો દાખો આપ્યો અને આ બધું કાના બોલે ? મને વધે અમુક જતા ઉદ્યોગપતિઓએ કરાડો રૂપિયાનો સીધો અને આકતરો નફો ઉઠાવ્યો. તે બોલુ હોય તેમ, મથાઈ સાહેબે ગરીબ અગમનતા ઉપર હર નાખી પાંચસાત કરોડ રૂપિયા મૂડીદારવર્ગને મનામમાં આપ્યા.

નીસા : હા વળી રાષ્ટ્રીયકરણની વાત તો વિસારે પડી છે જવાહરલાલજી અને સરદારશ્રીએ આ બાબતમાં હિંદોગપતિઓને બાંહેધરી આપી છે કે દશ વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રીયકરણના કૃત્યની તેમને ડરવાની જરૂર નથી. નફાખોરીના અભયદાન આપવાં છે

સુરેશ : અભયદાન આપવાં જ નોંંછએ રાષ્ટ્રીયકરણ અમલમાં મૂકવાનાં સાધનો સંકાર પાસે નથી. સંઘાંશ્રીએ ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, નથી તેમની સરકાર પાસે રાષ્ટ્રીયકરણ માટે નાણાં, કે નથી માણસો.

મમન : ખોટું નાણાં ય છે તે સાચસે ય છે પરંતુ મૂડીદારવર્ગ પાસે જે નાણાં છે તે છીનવી લેવાની દિશ્નત સરકારમાં નથી અને જે વર્ગમાં માણસો છે તે વર્ગના ઉપયોગ કરતાં સરકારને કશ લાગે છે પરિણામે મૂડીદારવર્ગ સલામત અને શ્રમજીવી વર્ગ પીડિત રહેવા પામે છે. રેશની રિયતિ હતી તેની તે રહે છે. *Status quo* જળવાય છે

નવીન : વેપારી વર્ગ મૂડીવાદી સમાજની ગતિરસમેથી વાકેફ હોય છે, તેનો લાભ ઉઠાવવાની કુનેહ તેમનામાં પ્રબળ હોય કે સામ, દામ વં ઉપાયો અજમાવી તેમણે રાષ્ટ્રીયકરણનો કશ દૂર કરાગ્યો. મૂડીનો હક્તાલની ધમકી આપી કરોડો રૂપિયાની રાહત મેળવી લીધી. અને મને ખાતો છે કે આ પદ્ધતિ — આ સાલગાજ — આગળ ધપાવી થોડા સમયમાં અંકુશો — controls — ઠરાવી નાંખવા મૂડીદાર વર્ગ પોતાથી બનતું બધું કરશે. કાન્ગ્રેસી સરકાર હેતરાશે કાગાસાહેબ કલેક્ટરે આધી-સાધનાના 'ખમીર'ની જે સમાલોચના કરી છે તે ખમીર કાન્ગ્રેસી સરકાર કે નેતાઓમાં નથી તેમજ લોકોની શક્તિમાં જે પ્રકારની અહા ઈજવવાની જરૂર છે તે કાન્ગ્રેસી ઈજવી અક્ષતા નથી લોકોની શક્તિ સંબંધે લેનીન કહે છે.

"It is not enough to preach democracy, it is not enough to proclaim and decree it, it is not enough to entrust its realisation to "representatives" of the people in representative institutions. One must build democracy from the bottom, on the initiative of the masses themselves, with their participation in the whole life of the State without supervision from above, without officialdom.

[Lenin : Collected Works, Vol XX, Book I, p. 221]

આજની આપણી કાન્ગ્રેસી સરકારમાં કે કાન્ગ્રેસીમાં નથી આ લેનીનનો લોકશાહી દષ્ટિ અને ધમકા, કે નથી ગાંધીવાદનાનો સ્વાદ સર્જવાની ભાવના કે દાનત આજની કામચલાઉ સરકારના નાદ અને વજ બોનાં બંધિય જીજ્ઞાસુ દેખાતુ નથી. આપકલ્યાણની શિક્ષિ આકાશપૂરપાત લાગે છે દા, કોઈ વાત છે આવી પુરાણો અને પ્રાગૈત્તરિક ગેન-રસમેથી કરાચ સમાજવાદ કે સામ્યવાદની કૃત્ય ઝાંખી બનશે. તે માટે તેમણે કાન્ગ્રેસી સરકારનો અધાર માનવો પડે

પુંડરીકના છંદા

[સેવાનું અંગ]

‘પુંડરીક’

૧

સેવા સેવા કરતો કરે,
શાનો બકવા લાગ્યો અરે !
રસ્તામાં કાઢે છે હડી ?
તારી 'દયા કોને-છે પડી ?
પુંડરીકને પૂછી લે :
અંતરમાં લાગી શી લે !

૨

સેવા કરવા લાગ્યો જ્યાંય
સામે લાલચ આવી ત્યાંય,
સેવાના મેવા લોભવે,
લપલપ કરતો ચાટે હવે !
પુંડરીકે ખોલી ને આંખ,
સેવાએ વાળ્યો છે આંક

૩

સેવા તું 'દયા કોની કરે ?
પૂછી ને અંતરને ખરે !
અંતરમાં કીડા અદબદે
એ ચટપટીને સેવા વહે ?
પુંડરીકે શાનો આ દંભ !
કોરી આધેલો એ થંભ !

૪

પરથમ તારી સેવા કર,
સેવા કરતાં ચેતી મર;
પછી લાગશે મોટી આગ,
રહી જશે ખાખીની ખાખ,
પુંડરીકે ખાખીના ખેલ :
સેવા કરવા સેવા મેલ !

વિવેચન - સહૃદયતાની કેળવણી

પ્રાધ્યાપક રામપ્રસાદ શુક્લ એમ. એ.

[ગતિકથી વાહ]

વિવેચનના સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ ધર્મો વિચાર્યા પછી સમગ્રાલીન વિવેચનનાં કેટલાંક અવસ્થાનોનો ઉદ્દેશ્ય પણ અંગે કરીએ.

(અ) સમગ્રાલીન વિવેચનમાં અતિશયોક્તિના અંશો આવી જવાનો ભારે સંભવ છે. આપણી ભાષાના એ હિતુષ્ટ વિવેચકોનું જ ઉદાહરણ લઈએ. નવલકામ 'સુમેધયિતામણિ'ના લેખકને બહેર રીતે કવિપદ આપે છે, એમાં આપણને અતિશયોક્તિનો અંશ લાગે. વળી નર્મદની કવિતા વિશે સને ૧૮૬૭માં નવલકામે લખેલ જહોભાવ પ્રેરિત વિવેચનમાં 'પ્રેમાનંદ મુર્દા સમગ્રા ગુજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મકાવ્ય ધણી જીંવી જાતનું છે' એવો અભિપ્રાય તેઓ ઉચ્ચારે છે પણ નવલકામની સમગ્રા એટલી કે વીસ વર્ષ પછી નર્મ-કવિતાની પ્રતાપના લખનાં આ મત મુધારીને તેઓ નર્મદને સમવર્તી કહે છે, અને દશપત્રામની કવિતા સાથે તેની કવિતાની તુલના કરે છે રમણભાઈ 'કુસુમમાળા'ને ગુજરાતી કવિતામાં પ્રથમ પદવી આપે છે, અને સાથેસાથ કહી નાખે છે કે "નરસિંહ મહેતાની કવિતા વિદ્યાળ નથી, તેના બાર જીર નથી; મુંદરતાના સરોવરમાં તે માત્ર આયતન જ કરે છે." વળી પ્રેમાનંદ માટે કહે છે કે "તેનામાં સ્વાનુભવ રસિકત્વ નથી." અને રમણભાઈના મતે "સર્વથી ઉત્તમ કવિ તે સ્વાનુભવરસિક, પૂરેપૂરું શુદ્ધ કવિત્વ તે એનામાં જ." એટલે પછી બાદજાણીથી ઉત્તમ કવિ માત્ર નરસિંહરાવ જ ને! આને માત્ર સ્વાભાવિક (વિવેચક સતત જાગૃત ન હોય તો સહજ) અતિશયોક્તિ બને લેખીએ, પણ સમગ્રાલીન વિવેચનનું એ ખરખડું અવસ્થાન છે એ પ્રદેશ જ એવો છે કે બહુભાષા ત્યાં બેચાર ઠોકરો ખાઈ ન બેમે તો જ નવાઈ; સામાન્ય વિવેચકને માટે તો કમને ને પતે ઠોકરો ખાવા ઉપરાંત લયલિપિ ખાઈ જવાનો પૂરો સંભવ છે.

(બ) અતિશયોક્તિથી ઊલટી એવી, સમગ્રાલીન અથવા નવીન સાહિત્યનું ગુણદર્શન કરી સકવાની બહુકિત પણ કોષ કોષ વિવેચકોને નડે છે જાણે કે નાની-મનું ગુણદર્શન કરવાની તેમની હિન્દ્ર જ બહેર મારી ગઈ હોય છે — સંગીતમાં જેને deaf ear — અધિર શ્રુતિ — કહે છે તેવી કોષ રિયતિ. આપણે વિવેચન જૂનકાળનું જ ગોરવ કરી કહે એ, નવીન સાહિત્ય તેને જાણે અધૂરું જ લાગ્યા કરે છે એમ આનોઈઝ જેવો સમર્થ વિવેચક પણ મોઝસાહિત્યસ્વામીઓની તુલનામાં શોકસપીચરને અકિચિત્કર બેળે છે, ત્યાં પણ જૂનકાળના મોગ્ગનો ભાર જ એની છાતી પર વિશ્રુત છે. મિસ આનોઈઝ પરના એક પત્રમાં તે કહે છે કે "Homer leaves Shakespeare as far behind as perfection leaves imperfection." સદગત સાધુર શ્રોમજીવાલની રમેન્દ્રિય સંસ્કૃત કાવ્ય સમજવામાં બેઠી બેઠી જોઈતી મુદાપીર કાવ્ય સમજવામાં ન હતી, 'શામાલ કાવ્યકુસુમે

પ્રાયઃ રસપ્રસુમંવત્સિત' છે એ એમની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ આનો નમૂનો છે. આની કારણરૂપે કવચિત્ સમ્પ્રકટિત હોય છે, તો કવચિત્ વિવેચનના ગત્યકીય વા સામાજિક વિચારો લેખકની જુદા પ્રકારના હોય છે તેથી બધાઈ એના પૂર્વમુદો પણ રસપ્રતીતિને બાધક નીતરે છે. અહીં એથુ આનોઈકે ઉપરોક્ત 'disinterestedness' તાટસ્થ એ વિવેચનને માટે ધ્રુવતારિકા સમાન છે વળી ફેટીક વાર 'નાલિકેરપાક' જેવી કૃતિઓની કદર થતા પણ વાર લાગે છે, જેનો તાજે દાખલો આપણી બાપામાં શ્રી બળવંતરામ કાકોરની કવિતાની લાંબા સમય સુધીની ઉપેક્ષાનો છે.

અહીં ઉપેક્ષિત કૃતિઓની વાત આવી એટલે વિવેચનમાત્રનું એક સામાન્ય ભવ્ય રથાન પણ વિચારીએ. કેટલોક કૃતિઓ અમુક સપવાવધિ પર્થત ઉપેક્ષિત રહે છે એટલે પાછળથી એનું ચુલ્કદર્શન પણ ભેરગોરથી થતા લાગે છે. ન માણ્યમયે ચાલતું જ ઉદાહરણ લખએ શ્રી કાકોરની કવિતા ઠીક સમય સુધી ઉપેક્ષિત રહી એટલે પછી એમના પ્રત્યે ભાવ થયો ત્યારે એ ભાવમાં બખ્તર ભરતી આવી સ્વત્ર એમની જ કવિતાનું અનુકરણ થતા માંડ્યુ એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે અનુકરણ એ સૌથી મોટું માન છે હિતરતા કવિઓના આખા વર્ગે આ મોટું માન એમને આપ્યું. અને એ જુગાળના વેશમાં નરસિંહરાવ જેવા પણ પૃથ્વીછદ લખી મેડા સમકક્ષીન સાહિત્યના નોદ્રપાત્ર કવિઓ શ્રી બળવંતરાયના અનુયાયીઓમાંનાં જ છે.

આથી ઊંટો કમ તે અમુક જમાનામાં બહુ વખણાયેલા લેખકની એની પછીનો જમાનો કરે છે તેવી અદ્યક્ષ વિસ્મૃતિ. સમકક્ષીનોમાં કરીશ્વર તો કે પકાયેલા દલપત-રામમાં કવિત જ નથી એવું એકાએક લાન તેમની પછીના જમાનાને થયું આજે વળી વિવેચનનાં આ મહોળાં નીર ફરો આછરવાં લાગ્યાં છે. અને હવે નહીં તો સમર્થ ઉપકવિ તરીકે — અને નર્મદ કરતાં અધ્યાતા ઉપકવિ તરીકે પણ — દલપત-રામ સ્ત્રીકારાવા લાગે તેવાં ચિન્હો છે. કવિ ટેનીસનનો કિસ્સો આથી પણ વધારે સચોટ છે. સમકક્ષીન વિવેચનમાં શેક્સપીઅર અને મિલ્ટન પછીના માનને લાપક બણાતો આ રાજકવિ તેના પછીના જમાનાના કાથે રૂપિપદ્ધતી બ્રહ્મ થયો આજે ટેનીસન સારો કવિ હતો તેવો સળવળાટ ફરી થતા લાગ્યો છે (જુઓ નોબેલ ઇનામ વિજેતા ઇલિથટનાં બખાણો) આમ જો કે વિવેચનનો ઝોસો અને બાજુએ ઝોલાં ખાઈને જે તાર જમાને પાંછો ફરીથી મખમિન્દુ પર આવીને સમતા પ્રાપ્ત કરે છે, છતાં આ બધાં વિવેચનનાં ખરેખરાં ભવ્ય રથાનો છે એથી તો વિવેચનનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અજ્ઞાસ અત્યંત આવશ્યક છે — વિવેચનનો ઇતિહાસ એ સાહિત્યના ઇતિહાસનું અનિવાર્ય ગીતે પૂરક અંગ છે.

આગાઉ વિવેચનનાં વિવરણ અને મૂલ્યકન એ એ અંગેની આપણે ઠીક વિસ્તારથી ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ પણ એનો અર્થ એવો નથી કે વિવેચનના પ્રકારો ચર્ચાદિત છે નવમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપનાં આચાર્ય ધ્રુવે વિવેચનના પાંચ પ્રકારો તો ગણાવ્યા છે અને 'ઈલાહિ અશ્વજીવન' રૂબરૂ વડે બીજા પ્રકારોનો નિર્દેશ કરો એ બધા પ્રકારો આપણી બાપામાં ખેડા જોઈએ તેવી અભિમાના ગંજોત કરી છે x

એક રીતે જોઈએ તો આત્મલક્ષી (subjective) વિવેચનના પ્રકારે આપણી ભાષામાં વધતા જાય છે, અને કોટાનુકૂળે ૬૭ એમાં વધારે યાગનો સમાવેશ જ આવા આત્મલક્ષી વિવેચનોમાં મુદ્ધાકિનનું પ્રમાણ સ્વાભાવિક ગણે જ બાબતર રહે છે. વિવેચનમાં વિવરણ અથવા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણનું સ્થાન અનન્ય છે. મહિલાલનું વચન 'તે એ તો ગૌણ વિષય છે, ને તે જ્યારે મુખ્ય વિષય એટલે પ્રમુખ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ તેના અંગે હોય ત્યારે જ આસ્વાદ્યુક્ત લાગે છે' વિચારનું ન જોઈએ, વળી વિવેચને મન કરતાં મતના કારણે જ પ્રધાન ગણ્યમાં જોઈએ સમીમાંસક કોયે તો કહે છે કે "In reality true and complete criticism is the serene historical narration of what has happened" અર્થાત્ નિર્માણ પામેલી કૃતિનું ગળી અતિહાસિક નિરૂપણ તેમજ વિવરણ એ જ વિવેચન.

એમ છતાં મુદ્ધાકિનનો આત્મલક્ષી પરિહાર કદી શકાય એમ નથી, તે પણ અમારું આપણે જોયું તો હવે કોઈ પણ સાદિત્વકૃતિનું મુદ્ધાકિન કરતી વેળા કયા કયા મુદ્ધાઓ દૃષ્ટિપથમાં રાખવા ઈચ્છે છે એની ચર્ચા પણ અને આવરણ છે કાલોષિતે જર્મન મંદા રૂપિ મટે ઉપરના અથવા મુદ્ધાકિન માટે એ મુદ્ધાઓ અમરધાને મુક્યા છે. આ બંને મુદ્ધાઓ શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના 'વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા' નામના વ્યાખ્યાનની તીથેતી કદિશમાં સરસ રીતે રજૂ થયા છે. "સર્જકનું વાસ્તવિક અને પ્રામાણિક ધ્યેય શું હતું? અને પ્રાપ્ત સામગ્રી વડે તેણે તે કેટલું સાધ્યું? આ એક વાતનો વિવેચક નિર્ણય કરવાનો છે, વળી તેણે વિચારનું રજૂ કે સર્જકનું ધ્યેય મનુષ્યસ્વભાવ અને પ્રકૃતિમાના યત્ન સાથે કેા સંવાદ રાખે છે? મનુષ્યહૃદયને કલ્પનામાં સાદિત્વસીદ્ધાંતો તરવેતી જ ગૃહ ભાવના છે તેને એ કૃતિ કેટલી સંતોષે કે આ બંને પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જોડેલા કોઈ કૃતિ અંગે વિસંવાદ, અમેજ સ્વીકારવે પડે તેટલો જ તેનો દોષ.

"આ સમન્વયના આશ્રયથી કૃતિનાં કૃતિ લખે અને ઉચ્ચ કૃતિઓનો ધુનનામાં કિંવા કાવ્યના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોની કસોટીએ મુદ્ધાકિન થઈ શકે."

અહીં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્નો યાવ છે: સર્જકનું ધ્યેય એટલે શું? એ ધ્યેય નક્કી કરવા માટેનો માનદક કયો? સર્જક કળે વડે એ ધ્યેય કહે ત્યારે એના ઉપર કેટલો આધાર રાખવો? કારણ કે કૃતિથી બહાર હોય એવા કળે વડે એ ધ્યેયનું કથન થઈ શકે એમ ન હતું, એટલે તો કલાકૃતિનું નિર્માણ થયું-ધ્યેયનો આવિષ્કાર કલાકૃતિ રૂપે જ થયો. એટલે કલાકૃતિનું ધ્યેય કૃતિમાં જ સોધવાનું રહ્યું. આ ધ્યેય કૃતિનાં અખંડ બક્ષિત્વમાંથી ફલિત થાય છે, એમ કોઈ કહે છે, "In that final unity of its total impression" આ ધ્યેય હાથ લાગે છે એટલે 'વિષયનું સાન સોટન' કૃતી વખતે 'સમમ ચિત્ત વિશેષણ' એ પણ કેટલું બહુ જરૂરી છે એ માદ ગમવા જોતું છે.

વળી મન એટલે શું એ પણ વિચારણાનો વિષય છે. જગતનું સત્ત્વ એ જ શું કવિજગતનું સત્ત્વ? કે એથી વિરુદ્ધનું તે સત્ત્વ? કોયે Art is intuition અર્થાત્ કલા

એટલે સદૃશ સંવેદન એવી ક્ષાની વ્યાખ્યા બાધતા કહે છે: "Physical facts donot possess reality and that art to which so many devote their whole lives and which feels all with a divine joy, is supremely real" અર્થાત્ આનંદશંકરના શબ્દોમાં "કવિની સૃષ્ટિ એ જ અરી સૃષ્ટિ આપણા અર્થચક્ષુને શાસતી એ મિથ્યા સૃષ્ટિ" પોતાના આ પ્રિય સિદ્ધાંતનું આનંદશંકરે વારંવાર સમયોચિત કયત ક્યું છે. હવે આ પરિદેશ્યમાન જગત જે રીતે અર્થચક્ષુને પ્રતીત થાય છે એ પ્રતીતિ વધાર્યું નથી એ તો વિદ્યાન વડે પણ પુરવાર થઈ ચૂકેલ છે વસ્તુનું અતત્તમ હાઈ અર્થચક્ષુ મહે ઉ તેથી ઘણી વેળા વિપરીત જ હોય છે એ સાત્ત્વો સ્વીકાર કરીને જ વિદ્યાને આટલો વિકાસ સાધ્યો છે એક જ ઉદાહરણ લઈએ સૂર્ય સૃષ્ટિની આશ્રપાસ કરે છે એ અર્થચક્ષુની પ્રતીતિ; પૃથ્વી સૂર્યની આશ્રપાસ કરે છે એ વધાર્યું પ્રતીતિ. વળી વિદ્યાનનાં દિક્કાળ પણ માનવચુષિતે અવિરોધ છે, અને સાપેક્ષતાદિ સિદ્ધાંતો બહુધા અમૂર્તનાં જ આવિષ્કરણો છે. પદાર્થવાદીઓનો પદાર્થ અપારિવ-અથવા ઊર્ધ્વપારિવ પદાર્થ છે આમ છે તો પ્રકૃતિમાં પરિદેશ્યમાન સત્ત્વના માનંદ વડે કવિસત્ત્વને ન માપવું જોઈએ વૈદ્યાનિકને જે પ્રતીતિ વિદ્યાનના ઉપકરણો વડે થાય છે એને મગતી જ પ્રતીતિ કવિને સદૃશ સંવેદનથી થાય છે કારણકે કલ્પનાના આધાર વડે વસ્તુ માત્રનું અતત્તમ હાઈ કવિ સમક્ષ પ્રુથ્વું યથ જાય છે. આમ કહેતાં વાસ્તવવાદ (realism) વધાર્યું મુસ્પષ્ટન માટે કહેલે અર્થે ઉપપન્ન છે એ પણ વિચારણાનો વિષય છે.

પણ એનો અર્થ એમ નહીં કે કાવ્યમાં કલ્પના પ્રમે ત્યાં વિદ્યે કવિચૃષ્ટિનો નિયતિસ્થનિયમરહિતા તરીકે સ્વીકાર છે, ત્યાં પણ નિયતિસ્થ એ શબ્દથી એવી મર્યાદા બાંધી છે. કવિચૃષ્ટિને પણ પોતાનો કોઈ નિયમ તો છે જ-એ પણ સનિયમ સૃષ્ટિ છે માત્ર આ નિયમ તે તે કવિચૃષ્ટિનો અતર્ગત નિયમ છે. નિયતિકૃત નિયમથી એ નિયમનો પ્રકાર જિન્ન છે એટલું જ સર્જન માત્ર સનિયમ છે અને એ નિયમ વડે તે તે સર્જનમાં અકિત્તવ રહુરે છે અહીં ઔચિત્ય એ જ કવિચૃષ્ટિનું પ્રવૃત્તિ તેમ જ નિયમક જળ છે, અને એ ઔચિત્યના માનંદ વડે જ કવિચૃષ્ટિને માપવાની છે આનંદશંકર કહે છે: "કૃતિનું ઔચિત્ય પાત્ર, સ્વર્ગ, પ્રસંગ ઉપર આધાર રાખે છે, તે ઉપગત નીતિ સાથે સમઘ ધરાવે છે" આ ઔચિત્યના નિયમમાં જ કવિકલ્પિત ન્યાયનો (poetic justice) પણ ખુલાસો આવી જાય ડ. ફિનિયાઈ જોલ્ડા અર્થે એ રસાભાવિક રીતે નિબળન થતો હોય, તેટલી તે ફિનિની ઉત્કૃષ્ટતા જોઈથી કૃત્રિમતા આવતી હોય તેટલો તેમાં હોય

નિષ્કલિપ્ત સૃષ્ટિ અને કવિચૃષ્ટિ બંને જિન્ન છે અને એ બંને વચ્ચે સંબંધ નથી. એમ માનવું એ પણ અયુક્ત છે. રસનું ઉપાદાન લોકહૃદય છે, અને જીવન એ જ સાહિત્યનું પ્રવર્તક જગ છે પણ જીવન એટલે આ જગતનું જીવન નહીં કવિની કાંતકૃષ્ટિ સમક્ષ સૌન્દર્ય સ્વરૂપે રહુરતાં ભાવના જગતનો પણ આ જીવનશબ્દમાં સમાવેશ કરી લઈએ તો એ જે વચ્ચેના સંબંધનો ખુલાસો આપેઆપ યથ જાય છે ભાવનાસૃષ્ટિ એ પણ બહાની સૃષ્ટિની ભય મૂર્તિ છે. એના વિના કદાચ બ્રહ્માંડની સર્જિત અધૂરી જ રહેત આનંદશંકર કહે છે: "જેટલે અર્થે અધર ઘરમાં રહેલું છે, તેટલે અર્થે કવિને જગતના અનુભવની અને

અરસોકનની બહાર છે. કવિએ તો તે જ છે કે જેઓ આ ધરમાં અને ધરની પાર એમ હૃદયપરે અક્ષરનું દર્શન કરાવે છે.” વિવેચને પણ આ ધરાધરસંપ્તિમાં વિહરતી સર્જક પ્રતિભાની પાછળ વિચરવાનું છે. અને જ્યાં જેનું નિર્માણ લાં તેવા ઔચિત્યના સિદ્ધાંતો નક્કી કરી મૂક્યાંકન કરવાનું છે.

આપણે જોઈએ કે કૃતિ માત્રના મૂલ્યાંકનના નિયમો તે તે કૃતિના આત્મક છે. પ્રત્યેક કૃતિને પોતાનું વિશિષ્ટ બ્યક્તિત્વ છે અને એક રીતે એ બ્યક્તિત્વની સિદ્ધિમાં જ કૃતિની કૃતાર્થતા છે, એમ છતાં ચિત્તન્યની જેમ, સૌંદર્યતત્ત્વના પણ કેટલાક સામાન્ય મર્મો છે, જે વડે એક કૃતિ સાથે બીજી કૃતિની તુલના થઈ શકે. વળી એ સૌંદર્યતત્ત્વના અધિક અથવા અલ્પરૂપથી પ્રમાણે એક જ પ્રકારની જિલ જિલ કૃતિની તેમજ એક પ્રકારથી અન્ય પ્રકારની કૃતિની ચક્રકેતર કલાઓ પણ નક્કી કરવી રહી. આધારણે એમ કહી શકાય કે જે કૃતિમાં નિર્માતાના અખિલ આત્માનો આવિર્ભાવ હોય તે કૃતિનો રસાસ્વાદ ભાવ કોનો આત્મા પોતાની સર્વ શક્તિથી, સર્વ સંવિદ્યથી કરી શકે. એટલે કે માત્ર હૃદય કે શ્રુદ્ધિ એમાંથી એકને સ્પર્શ કરતી કૃતિ કરતાં સર્વ સંવિદ્યથી સુખમ વેદન થઈ શકે એવું સ્વાસ્થ્ય જેમાં હોય તે કૃતિ ચંદનો કલાની વળી કેવળ આત્મલક્ષી કે રાત્રાનુભવરસિક કૃતિ કરતાં સર્વાનુભવરસિક કૃતિની કલા ઉચ્ચતર. કારણકે જનસામાન્યના કામ લાભથી અને વિચારોનું તેમાં નિરૂપણ હોવાથી અખિલ આત્માનો આવિર્ભાવ મોટે આ પ્રકારમાં વધારે અવકાશ રહે છે અલખત, સર્વત્ર તેમ અહીં પણ રસનિષ્પત્તિની મર્મોદા તો છે જ-અલગે આ રસનિષ્પત્તિ જ હૃદયકેન્દ્ર રીતે અને વિદ્યાળ પાયા પર થવાથી એકની કલા અન્યથી અધિભાવી છે. ઉપગત સાહિત્યમાં કિંમતી અપેક્ષા રહે છે. કારણ કિંમતીદાર થતી રજુઆત નાટક નવલકથા મહાકાવ્ય કે આખ્યાન જેવી સર્વાનુભવરસિક કૃતિઓમાં રસનિષ્પત્તિનું પ્રમુખ અંગ છે. ઉત્તર ગમચરિત્ર કરતાં ‘શાન્તલ’માં કિંમત વધારે છે એ કાલિદાસની તરફેણમાં છે એમ છતાં અહીં વસ્તુ, પાત્રલેખન, સંકલના, ઔચિત્ય, જીવનદર્શન વગેરેનો પણ વિચાર કરવો રહ્યો. શ્રી મુનશીની નવલકથાઓમાં કિંમત પ્રમાણ સુકાખતે વધારે છે, તો પણ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જ એનાં બનીર જીવનદર્શન વડે તેમજ ‘સસારલીલાનું સંદેશ’ ચિત્ર આપણું એ કતોના હૃદયની ચરમસિદ્ધિ વડે ઉચ્ચતર સાહિત્યકૃતિ છે. વિવેચને આ સર્વ પાત્રોનો-સર્વ કલાઓ, સર્વ અંગો અને સર્વ વચ્ચેના સંવાદો-વિચાર કરવો રહ્યો.

વિવેચનનું કામ સર્જક અને બાવક વચ્ચે તરવાનુષ્ઠાન કરાવી આપવાનું છે--એ જ એની શક્તિ અને મર્મોદા છે તે આપણે આગળ વિચારી ગયા. રસ પોતે તો રસવેશ જ છે, પણ એ સહૃદયસવેશ હોઈ સહૃદયતા માટેની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી આપવી અને એ રીતે-સહૃદયતાના ઘટકમાં કોણે આપવો એ વિશિષ્ટ કામ વિવેચનનું થઈ પડે છે પણ જે અન્યની સહૃદયતા કદી શકે તેની પોતાની સહૃદયતા તો હૃદયકેન્દ્રી દોરી જોઈએ એ અપેક્ષિત જ છે. એથી વિવેચકમાં ક્યા ક્યા ગુણ ધ્રુષ્ટ છે એની ચર્ચા વિવેચનના આધિકારથી જમાને જમાને થયા જ કરે છે. અમુક ગુણો નો સર્વરંગીકૃત છે, એમાં કાંઈ ગતભેદ નથી માત્ર પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં વિવેચકે ક્યા ગુણનો ક્યા અર્થ વધારે શક્યવશે જોઈએ એટલે જ મતભેદ સામાન્ય રીતે હોય છે. ગુણરચના પરત્વે તો મત્તુ-ખડું સહુ એક જ મમ ઉપર આવીને ઠરે છે. આ આદર્શ શ્રી બળવંતરાય કાકોરનું નીચેનું અવતરણ બારી રીતે રજૂ કરે છે.

“ પદ્માપદ્મીથી અલગ બિન ગત, નહિ માત્ર યશોગાન કે નહિ વિપરીત કારણ અને આધાર અને દાખલા આપી આપીને જ કમલ બરે અને મત કરતા તેના કારણોને જ પ્રધાન ગણે. એવી રાસત્રીય નિબાધસ સૌન્દર્યપ્રીત્યર્થ સેવાભાવી-ટીકા અને ટવના . . પુખ્ત વિચારની સાથે સૂક્ષ્મ રચિત ત, કવિતાપરપરા હૃદયપરપરા આદિનું ઝીણું અને સંગીન જ્ઞાન, બહોળો અનુભવ, વિવિધ સૈદ્ધાંત અને કલાત્મકિયો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, પરિચયિતિયા તેમ કવિના ચિત્તતત્ત્વમાં પ્રવેશવાની કલ્પના અને બીજી પણ ઘણું સાસત્રીય ટવનાત્મક ઐતિહાસિક પરિષ્કાર વિવેચનાનું બહીર પચરગી કર્તવ્ય માત્રી જ સે છે.”

આદર્શ તો આ જ છે. જો કે જીવનના અન્યથેત્રોમાં તેમ મહીં પણ આદર્શ અને આદર્શની કિંચિત્તરે સિદ્ધિ વચ્ચે કેટલુંક અંતર રહેતું અનિવાર્ય છે અને તેથી જ કાષ્ઠએ કહ્યું છે કે સમય એ જ સૌથી મોટો અને સાચો વિવેચક છે. વિચારા મહાભારતકારે કાચ બોલા કરીને પોષાક પાડ્યો છે કે ‘ ધર્મથી જ અર્થ અને કામની સિદ્ધિ છે છતાં ધર્મ કાષ્ઠ સેવતું નથી ’ સમજવા છતાં આદર્શ પાળી શકાતા નથી એ જ માનવજીવનની કચ્છતા છે. પણ વિવેચક ન્યારે આ આદર્શ ન પાળી શકે ત્યારે આ કચ્છતા અનેકમણી વધી જાય છે. કારણ વિવેચક પણ સાંસ્કૃતિક નેતા છે સમાજની સહૃદયતા ધાવાની અને સર્જકને પણ સુધારવાની જોણે બારે જવાબદારી ઉઠાવી છે તેનામાં તો આ આદર્શની સિદ્ધિ વધારેમાં વધારે થયેલી હોવી જોઈએ. એથી વિવેચક માનસિક ક્ષિસ્તનો શુણ્ણ સૌથી વધારે જીવવાનો રહે છે એ જ કાષ્ઠ વાંચે વિચારે તે વિદ્વાત વધારવા માટે તો છે જ પણ સાથોસાથ માનસિક ક્ષિસ્ત મેળવવા માટે પણ છે એ દૃષ્ટિ એના અભ્યાસની યોજનામાં અંતર્ગત હોવી જોઈએ. આ ક્ષિસ્ત વડે જ એ અસત્યનો પરિહાર અને સત્યનો નિર્ભયપણે સ્વીકાર કરી શકશે; અને સૌથી વધારે તો ગીતા જેને યોગમાં ગણાવે છે એવું સમત્વ પ્રાપ્ત કરશે આ માનસિક ચિસ્ત મેળવવા માટે એણે માત્ર સાદિત્યનું જ નહિ પણ સમસ્ત જીવનનું તલાવમાદન કરવું પડશે જીવન એ જ સાદિત્યનું પ્રવર્તક બળ છે, એટલે જ જીવનનાં મૂલ સારવશે એજ સાદિત્યનાં મૂલ પણ સારવી શકશે. કોણે કહે છે.

“ For this reason, criticism of art, when truly aesthetic or historical, becomes at the same time amplified into a criticism of life, since it is not possible to judge—that is to characterise—works of art without at the same time judging and characterising the works of the whole life ”

એટલે કે કળાવિવેચન ન્યારે ખરેખર રમણકી અથવા ઐતિહાસિક થાય છે ત્યારે તે જીવનમાંમાસા રૂપે વિસ્તાર પામે છે કારણકે સમસ્ત જીવનનું મૂલ્યાંકન કર્યા સિવાય કળાકૃતિઓનું મૂલ્યાંકન કરવાનું શક્ય નથી જીવનનું મૂલ્યાર્થ રીતે તલાવમાદન કરવા માટે -જીવનમાંમાસા અર્થે-તત્ત્વચિંતન એજ વિવેચકનો સૌથી મોટો સાથી છે એથી જ મિલ્ક-ટન મરે કહે છે કે ‘ It looks, as though, we might have to pronounce that the true literary critic is the philosophic critic.’ તત્ત્વદર્શી વિવેચક એ જ સાચો સાદિત્યવિવેચક છે એમ જાણ્યા વિના જાણે કે આપણે છૂટકો જ નથી

સંપૂર્ણ]

પરિવર્તન

ડૉ. યશવંત શુક્લભાઈ નાયક
મોદે જ્યાનન્દ એલ. દવે

સુવારના સાઠા નવ થઈ ગયા હતા, છતાં પણ મકરંદની રૂમું બાગલું હતું ખૂંધું નહોતું. રાજ વહેલી પરાંદે ચાર વાગે બીડોને નિયમિત વાચનાર મકરંદના મિત્રોને આપી જરા નવાઈ લાગી.

“અલ્યા એ મકરંદ !” કાપડિયાએ બારણે ટકારા કર્યા ને પછી ઉમેયું :
“ઝાપન શ્વિઝ !”

પણ કશો જ જવાબ ન મળ્યો.

“અરે એય બિંધણી ! કાલેજમાં નથી જતું ?” અણાત્રાએ બારણાંને અવાજ સાથે હવમચાવતાં મોટેથી બૂમો પાડવા માંડી.

“અલ્યા, ફર્ટ ટ્રાસની ને ‘ફેનો’ થયાની વાતું કરતો’તો ને ?” મોદીએ મકરંદની મહત્વાકાંક્ષાની આંખોમાં મરકરી કરી.

“એમ તો પાડા છે; રાજ તો કાઈસા’ય પરાંદિયે બીડોને વાંચે છે. આજે કાં તો રાતે મોડો સૂતો હશે !” અણાત્રાને મકરંદના અબ્બાસપ્રેમમાં અચળ વિશ્વાસ હતો.

કાપડિયા આ નાનકડી ‘ડિમેન્ટ’માં પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરવાની તૈયારીમાં હતો; પણ ત્યાં તો અંદરથી બારણું હોલ એવો અવાજ આવ્યો, એટલે તેણે હોલ સુધી આવી ગયેલા પોતાના અભિપ્રાયને તેનાં નિવાસસ્થાન-અમજ-નરક પાછો ધકેલી દીધો અને ઉપદાસભર્યા અવાજે માત્ર આટલું જ બોલ્યો :

“ચાલો, બસ કરો દવે, દાર ખૂલે છે : ફર્ટન માટે સાવધાન !”

ત્રણેય મિત્રોનું અદ્વૈતરૂપ અને બારણાનું બેપરનું—એ બન્ને ક્રિયા સાથે થઈ, પણ ખસક સાથે અચકાતાં જોમ પાણીનાં મોજાંની અતિતો એકાએક અંત આવે છે, તેમ સાલચોળ આંખોને ચોળતા મકરંદને જોઈને ત્રણેય મિત્રોનું અદ્વૈતરૂપ તરત જ અટકી ગયું.

મકરંદે એનું અતિપ્રિય ફોનલનું પાટલું પહેયું હતું, તેને અનેક ઠેકાણે કરચલીઓ પડી ગઈ હતી ને ઈંઝી તો સાવ લાગી ગઈ હતી, રમખેરગી સુંદર ગરમ સ્વેટર પણ તદ્દન ચોળાઈ ગયું હતું, માયાના વાળનું કંઈ ઠેકાણું નહોતું.

“અલ્યા મકરંદ ! આમ કેમ ? આ કપડાં પહેરીને સૂઈ ગયો હતો ?” આખરે મોદીથી ન રહેવાયું

પણ જવાબ આપવા જોઈલી સ્વસ્થતા ને સ્થિરતા હજી મકરંદ પાસે નહોતી, ત્યાં તો કાપડિયાનું કપડાંનીતીર છૂટ્યું .

“બેલા ‘શો’માં મોટોમા ‘રૂઝા’ એજ” : કેમ, મકરંદ ! એમ જ ને ?”

હવે મકરંદને ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલે એમ જ નહોતું; ને હવે એની સૂસ્તી પણ કાંઈક ઝોલી થઈ હતી.

“ના રે, કાઈ !” તેણે કહ્યું, “કાલે રાત્રે એફિન્સ્ટન કાલેજનું ‘એધરિંગ’ હતું, ને ... ..”

“હાં, બરાબર, બરાબર!” મકરંદ પૂરું કરી ગયે તે પહેલાં અધેથી જ તેને અટકાવીને ત્રણેય મિત્રો તાળીઓ પાડવા, મકરંદીમાં હસવા અને આખીની ઈશારતો કરવા મંડી પડ્યા.

“ત્યારે તો ‘દુલ્હન’નું ખાસ આમંત્રણ હતો!” મોટી મોટીથી બોલી બાકી.

“‘હશે’ શું? હતું જ. એ તો ‘કાકાની ઘણી’માં ‘હીરાઈન’ ચવાની હતી, કેમ મકરંદ?” કાપડિયાએ સમર્થન કરતાં કહ્યું.

આ દરમ્યાન મકરંદની સૂસ્તી બીડી ગઈ હતી; ને જો થોડીક રહી ગઈ હતી, તેને હાંધી ઠાઠવા માટે વાતનો આ વિષય બસ હતો : વિષય શા માટે? ‘દુલ્હન’ સંબંધનું એક ઉચ્ચારણ જ બસ હતું.

પછી તો વગર પૂછ્યે મોટીએ પ્રાયશ્ચિત્તે પંપ મારવા માંડ્યો, મકરંદે ઉતાવળથી ઘસ કરી લીધું ને આ પીતા પીતા મકરંદે ગઈ કાલની બધી વાત મિત્રોને કહી દીધી. એલ્ફ્રિન્સ્ટન કોલેજનાં ગેઝેટિંગ માટે ‘દુલ્હન’ મકરંદને ખાસ આમંત્રણપત્રિકા મોકલી હતી, ‘કાકાની ઘણી’માં તેણે સહીની જામિકા બાજવી હતી અને તેમાં સર્વોચ્ચ અભિનય માટે તેને પહેલું ઇનામ મળ્યું હતું ગેઝેટિંગ પૂરું થઈ ગયા પછી, મકરંદે ‘દુલ્હન’ સાથે પાલવા બંદર પર ફરવા ગયો હતો, ને ત્યાંથી મોડો—છેક અહીંતણે બાજે—આવીને એમ ને એમ પહેર્યે કપડે સજ્જ ગયો હતો.

એ જ પ્રમાણે કયાંય સુધી મકરંદી થઈ પછી, બધા મિત્રો કલમ તરફ વળ્યા ને જમીને, કપડાં પહેરીને, કોલેજ તરફ રવાના થયા.

સાચી વાત છે. ‘દુલ્હન’ મકરંદની ગ્રેયસી હતી ગયે વધે સમગ્રત મુખ્યની કોલેજોની વસ્તુત્વજ્ઞાની હરીફાઈમાં મકરંદે એવિયસ કોલેજના પ્રતિનિધિ તરીકે ચોતાનાં અનેશ ભાષામાધુર્યથી, અસખલિત લાણીપ્રવાહથી, આકર્ષક ઉચ્ચારણકલાથી ને અપૂર્વ વિચારોની વ્યવસ્થિત રજૂઆતથી જ્યારે સર્વ ઓતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દઈને પહેલું ઇનામ મેળવ્યું હતું ત્યારથી જ ‘દુલ્હન’ તેના ઉપર આકર્ષિત થઈ ગઈ હતી. આમ તો ‘દુલ્હન’ ને પણ ત્રીજું ઇનામ મળ્યું હતું, પણ મકરંદને બોલતો સંભાળ્યા પછી, એને સંપૂર્ણ આત્મીય ગઈ ગઈ હતી કે પોતે ત્રીજું તો શું, પણ ત્રીસમા ઇનામને માટે પણ લાયક નહોતી!

અને પછી તો, કોલેજના પિગ્ગિયો પૂરા થયા પછી ‘દુલ્હન’ એવિયસ કોલેજની હોસ્ટેલ તરફ જ વળી જતી. બચોરાની આ ત્યાં જ પીતી; ને ટેક સાંજે લુહાડા ચાલતાં નાકા સુધી મકરંદ તેને મૂકી જતો. આ એનો નિત્યનો કાર્યક્રમ ગઈ ગયો હતો.

એનું નામ તો એનાં અનુપમ દેહલાવણને અનુરૂપ ઠરાક મહારૂં. મોહક હતો જ; પણ પ્રથમ પરિચય વખતે મકરંદે એને ‘મેરી દુલ્હન!’ કહીને સમોષી હતી, ત્યારથી તે તેને ‘મેશ ‘દુલ્હન’ નામથી જ બોલાવતો સાચું પૂરો તો, ખુદ મકરંદને પણ એનાં ખર્શ નામની ખબર નહોતી, તે તેને કદી એ વિષે પૂછતો નહિ ને એ જાણવાની દરકાર પણ કદી કરતો નહિ : ‘દુલ્હન’ એ સંબંધનાં ઉચ્ચારણ ને અર્થ એનાં મનને, હૃદયને, આત્માને એટલાં બધાં ભર્પાભર્પા કરી દેવાને સમર્થ હતો, કે પછી એનું ખરું નામ જાણવાની એને કશી જરૂર જ નહોતી જણાતી—એના મિત્રો આ વિષય વિષે ઠગાં-મકરંદી કરતાં ત્યારે પણ આ જ નામથી તેઓ એનો ઉલ્લેખ કરતા.

‘ફૂલદન’ ઊંચી અને પાતળી, છતાં સચક્ર અને સુંદર હતી એનાં વાળો, વર્તન અને વાર્તાલાપમાં એક પ્રકારની અનિર્વાચનીય મોહકતા હતી, જે ધાર્મિક કામ કરી શકતી, અને એ મોહકતાને સાચો ન્યાય આપવા માટે એમ કહેવું જોઈએ કે એણે જ મકરદંતે વચ્ચ કરવામાં ‘ફૂલદન’ને ખરેખરી સહાય કરી હતી. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજનાં ‘યુનિવર્સિટી સર્કલ’માં ‘ફૂલદન’ જ સર્વ અખિલ આકર્ષણકેન્દ્ર હતી. એની પાસે યજ્ઞને પસાર થવામાં વિદ્યાર્થીઓ ગૌરવ અનુભવતા, એનું એક સ્મિત અનેકોનાં હૈયોને ચિરકાળ લગો અસ્વસ્થ કરી મૂકતું; ને એની સાથે ક્લેશિત વાર્તાલાપનો લહાવો મહાશ્વનાર મુલક તો જાણે પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માની લેતો અને વસ્તુસ્થિતિ ન્યાયે, ખરેખર, આવી હતી ત્યારે અન્ય—એવિયર્સ—કોલેજનો કાષ્ઠ વિદ્યાર્થી ‘ફૂલદન’નું પ્રીતિપાત્ર અને એ જાણીને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનાં હૈયાં આપમાં ઈર્ષ્યાની આગથી સળગી ઊઠે, એમાં શું આશ્ચર્ય!

પરંતુ આમ છતાં, ‘ફૂલદન’ અને મકરદંતે મળે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છાનાં પાત્ર બની ગયાં હતાં છતાં, છેવટે જે બન્યું એ તો વળી કંઈક ‘હર તુતીય’ જ નીકળ્યું!

‘ફૂલદન’ના પિતાને કાને આ વાત ગઈ, ને ‘ફૂલદન’ જનુનિયરનું આ વર્ષ પૂરું કરી રહે તે પહેલાં જ, તેનો અઠરાસ એટલેથી જ અટકાવી દેવામાં આવ્યો. તેમની જ માતાના એકે સુશિક્ષિત વકીલ સાથે ‘ફૂલદન’ના લગ્ન પણ થઈ ગયાં.

મકરદંતે કોલેજમાં તે છેલ્લું વર્ષ હતું છતાં અને આશા પ્રમાણે તે પ્રથમ વર્ગમાં તો પાસ ન થઈ શક્યો ને તેથી ‘ફેલો’ પણ ન થઈ શક્યો; પણ ઊંચા માકસં મેળવીને તે બીજા વર્ગમાં પાસ થયો ને તરત જ કોઈ સારી બેંકમાં હાલ તુરત તો જોડવાઈ ગયો.

‘ફૂલદન’ને જીવનસહચરી તરીકે મુખ્યાત્મક બા શરૂઆતમાં તો મકરદંતે ખૂબ જ અસહ્ય લાગ્યો, પણ પછી એની અનિર્વાચ્યતાને લક્ષમાં લેતા, સમયનાં વહન સાથે એ બા ફેલાતો ગયો, ને તેમાંથી વળી ‘ફૂલદન’ના પતિને સિંધસરકારની સેક્રેટરિયટમાં સારી નોકરી મળતાં તે કરાચી ગઈ, એટલે તો પછી, ‘out of sight, out of mind’—એ ન્યાય અનુસાર, મકરદંતના પેલા પાનાં દૈની માના ટૂંક સમયમાં શુભવત્ થઈ ગઈ; બા તદ્દન ફેલાઈ ગયો, નવી ચામડી આવી ગઈ આસપાસની જૂની ચામડી સાથે તે બંને ગઈ ગઈ; માત્ર, ધારી ધારીને જોતાં એમ લાગે કે ધણી સમય પહેલાં બહો કશુંક વાગ્યું હતું—એવી સ્થિતિ થઈ રહી.

પણ આમ છતાં, એ વાત જાની ગયાને આજે બાર બારવર્ષ વીતી ગયાં છે છતાં, ને ખાસ તો મકરદંતે એ બધું તદ્દન વિસરી ગયો છે છતાં, મકરદંતે પોતાની જાતને જરાયે સુખી નથી માનતો. અગ્રજ કલેજી એની પત્ની ઊર્મિલા, ખરેખર, એનાં નામ પ્રમાણે ઊર્મિથી ભરીભરી હતી. ઊઠીને આંખે વળગે એનું કે અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવું દૈદીપ્યપાન એનું દેહલાવણ નહોતું, એ વાત સાચી, પણ છતાં ઊર્મિલાને કોઈ કદરૂપી કે બેડોળ ન જ રહી શકે એ પહેલેથી જ બહુ સાદી હતી, ને તેથી ધણી યુવતીઓ પોતાનામાં વહેતાં સાચાં સૌન્દર્યની આગોને જેમ રમચોરગી વહોરના ઠાકળી, પાવડર અને પોમેડના અપારાધી કે કૃત્રિમ વાગના લાંબા મોટલાથી પૂરી દેવાના સ્વર્ગ-નિર્મ્મળ પ્રવર્તનો કરે છે, તેમ

જિમ્મિલાએ કહી જ ક્યું નહોતું એ જ એની સાદી ડિઝાઈનવાળી કાચે ધોળેલી સાડી, ચર્ચાવાના સીમાકા સાચવતું લગભગ કાણી સુધી પહોંચી જતું એ જ એનું પોશાકું ને એ જ એનો સ્વાભાવિકતાથી સોદહોતો સીધો સેરો, ન તો એ કદી એના વાળને પ્રચલનપૂર્વક કાન ઉપર પાથરતી કે ન એ નિતનવાં હેર-ઝાંઘલ વાપરતી, ને છતાં એના ચોટસો ખાસ્સો એના નિતંબપ્રદેશની નીચે જપ્તને ચટકતો.

એની આ આત્મતિક સાદાઈને લીધે હોય કે પછી પિતાશ્રીએ એને પૂછ્યા વિનાં નાનપણમાં જ એનું સગપણ કરી રાખેલું એને લીધે હોય-એ ગમે તે હોય, પણ મકરંદ જિમ્મિલામાં પોતાની જાતને ધણી સમાન પ્રયત્નો છતાં, ન બૂલી ઇકથો તે ન જ બૂલી શક્યો; એટલું જ નહિ, પણ એના પ્રત્યે એને કોઈ પણ પ્રમારનો સાચા હાથેના સ્વાભાવિક ઉમળા જ ન થતો. તદ્દન નજીક નજીક હોવા છતાં, કદી પણ સંગમ ન પામતા રેલવેના પાટાની માફક એ બન્નેના જીવનપ્રવાહો, આજ આટલાં વર્ષો પછી પણ, અગમ જ વહેતા રહ્યા હતા.

જિમ્મિલા આ બધું સમજતી હતી, ને તેથી જ એનાં કામગ હલચલ એને ખૂબ જ દુઃખ થતું; પણ એ એટલી સાદી હતી એટલી જ સપાથી ને સમજી પણ હતી. લગ્ન પછીનાં પહેલાં વર્ષમાં જ એ મકરંદનાં પોતાના પ્રત્યેના વર્તનને પામી ગઇ હતી; અને એટલે જ, ન તો એણે કદી આ વિષે આશ્ચર્યજનક પ્રશ્નો પૂછીને મકરંદને અકળાવી મૂક્યો કે ન કદી એણે પોતાની આ નિષ્કારણ ઉપેક્ષા બદલ મકરંદ સાથે ઝગડો કર્યો. જણે ક્યું જ ન બન્યું હોય એટલી યાતિ ને સ્વસ્થતાથી તે પોતાનું જીવન જીવે જતી રહે જીવવાળી બાવે ત્યારે સવારે સાદાપરિ વાગે બેઠું; નાહીધાઈ રસોઈ બનાવવી, મકરંદને સમયસર જમાડીને દસ વાગ્યા પહેલાં બોક્સે મોકલવો, બપોરના નવરાશના સમયમાં વાચન અને ભરતયથથ, સાંજના પાછી એટલી જ નિયમિતતાથી ગણિતનું, જમાડવાનું ને સૂઈ જવાનું. આ આખાં કાર્યક્રમમાં કદીકે કશોક થોડોઝાઝો ફેરફાર હલચલ થઈ જતો, પણ એક બાજત તો સુષ રાજ જાહેર છે ને આથમે છે એટલી ચોક્કસતાપૂર્વક એ બજાવતી. સવારે જમીને મકરંદ બોક્સે જવા નીકળે ત્યારે ધરનાં બારણાંથી તે શરીરના ઠંક વળાંક સુધી અનિમિષ આંખે ઝૂંખામાંથી એ એને જોયા કરતી ને સાંજે એને બોક્સેથી ઘેર આવવાનો સમય થાય ત્યારે પાછી એની પ્રતીક્ષા કરવા એ જ ઝૂંખામાં એ બેસી જતી આમ મકરંદ જિમ્મિલાનો પથ્થરની પ્રતિમા સરખો દેવ હતો.

મકરંદને એના મજતાવ્યા અને આનંદી સ્વભાવને લીધે બહોળું એવું મિત્રમંડળ હતું, ને તેથી અવાગનવાર તેને સીનેમા જોવા, નવરાશિના ઉત્સવોમાં, રોહસમારંજોમાં અને અન્ય રસિક કાર્યક્રમોમાં જવાનું થતું; પણ કદીયે એ જિમ્મિલાને હાં પોતાની સાથે બાઈ જતો નહિ; એ એકસો જ બને જતો એનાં મિત્રમંડળમાં ધીરે ધીરે બધાને આ વાતનાં ગદસનની ગંધ આવવા માંડી હતી, ને તેથી જ જ્યારે કાંઈ મિત્ર, "કેમ, જિમ્મિલાજીને સાથે ન જાવ્યા ?" એવા પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે તે તરત જ કહી દેતો "હું તો એને ધણાય આમલ કરું છું, પણ એને પોતાને જ ક્યાં બહાર જવાનું દિલ થતું નથી, પછી હું શું કરું ?" પણ એ વખતે એની તદ્દન નજીક બેઠેલો મિત્ર બે જરૂર વધારે આવવાનું હોત તો

એ ૨૫૬ ભેષ શક્યો હોત કે એ વચનો પૂરા થતાંની સાથે જ મકરંદના મુખમાંથી એક આંસુ નિઃસાર થતી મળે હોત !

શરૂઆતમાં તો જિર્મિલાને મનમાં એમ હતું કે પોતાને જેવજુ બાળકો થયે ત્યારે કદાચ મકરંદનાં વર્તનમાં આપોઆપ ફેરફાર થઈ જશે; પરંતુ એ અટકળમાં પણ જિર્મિલા તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી : આજે પાંચ વર્ષનાં શ્રોક્ષત અને અઢી વર્ષની મુકિત, એમ બે બાળકો એને હતાં, છતાં મકરંદ તો મધરિવાના કાળમીઠ પચરના ખંક માફક એને જ નિશ્ચય અને અડીખમ જોતો હતો; જિર્મિલાનાં હૃદયની કામળ જિર્મિઓ એ ખંકની સાથે અકળાઈને વેરજુઠેરજુ થઈ જતી, પણ એ ખંકની રિયરતામાં કે કઠોરતામાં કશો જ ફરક પડતો નહિ ન એણે એ બાળકોને કદી વદાલપૂર્વક બોલાવ્યા કે વાતસલ્યપૂર્વક રમાડ્યા અલગત, કદા જ હિમજકા વિના એ એમના ઉઠેર માટે બાળામ્હારી, ગમકા, મીઠા વગેરે લાવો આપતો.

અને છતાં જિર્મિલાને જોનાર કાંઈ એમ કદી કંઈ નહિ કે એ ઉપેક્ષિતા કે ખડિતા હશે. અલગત, ઉપેક્ષાનો આ ઝેરી અને બચકર કીડો એનાં હૃદયનાં મર્મસ્થળોને કોરી ખાતો, છતાં એનાં મુખ પરનું પેલું સ્વાભાવિક સ્મિત કદી જ અસ્ત થતું નહિ, પોતાની આ વિષમ પરિસ્થિતિને જુલો જ વા એણે પોતાના સમગ્ર ધ્યાન અને શક્તિને ધરતી સ્વચ્છતામાં, બાળકોની સહાજમાં ને મકરંદની અચક સાચવવામાં કેન્દ્રિત કર્યા હતાં, અને એ વાત પણ સાચી જ હતી કે એ આખાંયે હતામાં જિર્મિલાનું ધર સ્વચ્છતાનું ઉપમાન થઈ ચૂક્યું હતું ને એની રસોઈ બધે સપૂર્ણતાને નમ્રતા લેખાતી કદીક કોઈક પડોશજી કે બહેનપણી એને પૂછતી કે “તમે કેમ કદી મકરંદમાઈની સાથે બહાર ક્યાંય ફરવા નથી જતા ?” તો તરત જ પ્રસન્નતાપૂર્વક, પેલાં સ્મિત સાથે, જવાબ વાળતી “એ તો નિશ્ચય મને જ્યારે ને ત્યારે એ વિષે આમલ કંઈ છે, પણ બહેન ! હું જ આ લરકામ ને બાળકો-માંથી પરવારું, ત્યારે જઈ શકું ને ? ને સાચું કહું તો બહેન ! મને પોતાને જ ક્યાંય બહાર જવું પસંદ નથી.” આ વચનો બોલતી વખતે એની પ્રસન્નતા અખડિત રહેતી ને એનું પેલું સ્મિત અનરત રહેતું.

આજે સાંજે સાડા છ વાગ્યે સુદરાળાઈ હોલમાં સંગીત, નૃત્ય અને નાટકોનો એક સુદર અને રસિક કાર્યક્રમ હોવાથી, મકરંદ બેઠકમાંથી પહોંલો—સાદા ત્રણે—નીકળીને ધર તરફ આગ્યો. આટલાં વર્ષની એની એકનિષ્ઠ નોકરીને લીધે, ને ખાસ તો એની હોશિયારીને લીધે એ બેઠકમાં આસિસ્ટન્ટ મેનેજરની જગા સુધી પહોંચી ગયો હતો; એટલે ગળ મેળવવાની એને કદી જ જરૂર નહોતી.

સાંજના પ્રોગ્રામ વિશે સવારે નીકળતી વેળાએ એણે જિર્મિલાને કદી વાત નહોતી કરી અત્યારે પણ સ્વસ્થ થઈ, કપડાં-બદલાવી, આ પીવા પછી બહાર નીકળી જવાનો એનો વિચાર હતો ધીરે ધીરે ઘાટ ચઢીને એ મેડીતા પોતાના આગલા ખંડમાં આવ્યો ત્યારે તેને જણાયું કે બાબુની જ રૂમમાં જિર્મિલા કાંઈ બીજી સ્ત્રી—એની કાંઈ બેનપણી કે પાડોશજી—સાથે કશીક વાતો કરી રહી છે. પાસેની એ રૂમ અને આ આગલી રૂમ વચ્ચે માત્ર બાહ્યાની જ દિવાલ હતી, એટલે એ બંનેની વાતચીત મકરંદ અધરજઃ જાંભળી શકે એમ હતું. પેલા પ્રોગ્રામને હજુ ઠીક ઠીક વાર હતી, અને તે પણ ચાકી ગયો

હતો એટલે ચૂપકીદીથી કપડાં ઉતારીને-ધીમેથી એ એક આરામખુરશીમાં ગોઠવાઈ ગયો; અને કર્ણ પણ આમ કુતૂહલ વિના, ઊર્મિલા અને પેલી સ્ત્રી વચ્ચેનો વાતોલાપ તે સંભળી રહ્યો.

“ઊર્મિલાજીને, તમે મને તેમ કરો, પણ આજે તો તમારે અમારી સાથે સુદરા-ખાઈ હોલમાં આવ્યા વિના છૂટકો જ નથી,” પેલી સ્ત્રી આગ્રહ અને આજ્ઞા સાથે કહી રહી હતી.

“ના, મધુજીને! મારું કરો હું નહિ આવી શકું. એમણે પણ સવારે ઓફિસે જતો વખતે મને તૈયાર થઈ ગેલા ખૂબ આગ્રહ કર્યો હતો; પણ મને જ ક્યાંય બહાર જવું ગમતું નથી. વગી, હાકરને પણ રમવા માટે નોકર બહાર લઈ ગયો છે, તેમને નવ-શવનાં, તેમનાં કપડાં બદલવાં, રસોઈ કરવી, બધાંને જમાડ્યાં--વગેરે પછી કાણ કરે?” ઊર્મિલાએ સરળતાપૂર્વક પુછાસો કર્યો.

“ઊર્મિલાજીને! તમે પણ હવે કરો છો હો! તમારી જેમ મારે આવડતું બધું કામ કરવાનું હોય તો મારાથી તો તે ન જ બને, હું તો કંટાળી જ જાઉં બિચારો અરુણ જાહેર કરો છો હું તો સૂતી હોઉં છું ને એ સવારે પહેલો ઊંડો દુન લઈ લે, આ મોં, ને મારાથી જાહવામાં એથીયે મોડું થઈ જાય તો કાળજી આંધણ પણ મૂકી દે હું જીંદીને, આ પીધા પછી રસોઈ કરું એ દરમ્યાન એ હાકરને નવઢાલે, કપડાં પહેરાવે ને પોતે નાહી લે સાંજે સેક્રેટરિયટમાંથી આવતે પણ એ જ બિચારો આ બનાવે...”

“મધુજીને! તમે કહો છો કે હું હવે કરું છું, પણ આ તમે તો હવે પણ ઝોળગી જાઓ છો. સાંજે પણ તમારાથી આ ન બનાવાય!” ઊર્મિલા અધવચે જ બોલી ગઈ.

“તમારી વાત સાવ સાચી છે, બહેન! પણ કરાંચીનાં સુખી જીવનનાં હેતુનાં રસોં વર્ષને લીધે મારું સરીર અતિથય, હવે મદાર જાડું થઈ ગયું છે, ને એને લીધે મને વધારે ઊંઘતી જરૂર પડે છે; બપોરે જમીને પણ મારે ત્રણેક કલાકની તો ઊંઘ જોઈએ જ. ઊર્મિલાજીને! મને ધણીવાર વિચાર આવે છે કે અરુણ એ આવડતું ન કરતો હોત, તો મારું શું થાત? તમે આ એ મહિનામાં જ મને તમારા પ્રેમથી એવી વચ કરી લીધી છે કે મને તમારાથી કશુંય છુપાવતું ગમતું નથી, એટલે હવે છું કે મારી મરજી વિરુદ્ધ જ્યારે મારા પિતાશીએ આ અરુણ સાથે મારાં લગ્ન કર્યાં, ત્યારે તો મને ખૂબ જ દુઃખ થયું હતું, પણ હવે આવડ્યાં વર્ષનાં અનુભવ પછી મને એમ લાગે છે કે અરુણને કેટલું કામ બીજાં પુરૂષ હોત તો એ મારાથી કંટાળી ગયો હોત, ને પરિણામે હું એ દુઃખી થઈ ગઈ હોત...”

“તે તમે કોની સાથે પરણવાનાં હતાં?” વચમાં જ ઊર્મિલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“બહેન! એ તો બધી મઠ મુઠરી છે એને શાદ કર્યો” હવે શો સાગ? એ ને હું અહીં કાલેજમાં ભણતી; પણ એ વખતનું મારું સરીર પણ ઊર્મિલાજીને! કેવું મારીકું ને પ્રમાણસર હતું! અત્યારે તો એ બિચારો કેટલું જાણે ક્યાંય હશે, પણ મને ખાતરી છે કે એ મને અત્યારે જુએ, તો મને ન જ ઝોળખી શકે!”

મકરંદ આરામ-પુરઓમાં પડ્યો. પાંચો બંધ આંખે ને ઉપાસા કાને આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો, તે જરાક યાજ્ઞવલ્ક્યો, હ્રદયનાં કોંઠાણમાં કશીક અકથ્ય કુખરી અનુભવી રહ્યો; કોલેજમાં બાણીતી, મરજી વિરુદ્ધ લગ્ન, સપ્રમાણ્ય શરીર. બાગ બારે વર્ષનાં પડેા બાણે કોષ્ટ ઉખેળી રહ્યું હોય એમ થોડો અસ્વચ્છ પશ્ય એ થઈ ગયો; પણ છટકતુટક તાણાવાણામાંથી એનું મનજ કશીક સુરેખ, સાકાર વણાટ વણી શકે, તે પહેલાં પેલા વાર્તાલાપે તેનું ધ્યાન 'સર' કર્યું.

ભિમિલા કહી રહી હતી : "હા, પણ મધુબહેન ! નિર્મિત ધરકામ કરીને તમારે તમારાં શરીરને કળવવું ને કસવું જોઈએ. જિવ્યારા અરુણભાઈને તમારે આ પીડામાંથી બચાવી લેવા જોઈએ."

"તમે સાવ સાચું કહો છો, ભિમિલાબહેન ! અરુણ પણ મને દ્યારેક મક્કરીમાં કહે છે કે 'તારું શરીર કદીક ચામડી ફાટીને બહાર વેરાઈ જશે !' ને મને પણ અરીસામાં જોતાં મારા પોતાના ઉપર સ્પર્શ અને ચીતરી ચડે છે કરાચીમાં શરૂઆતમાં તો અમે નિર્મિત બહાર ફરવા, સિનેમા જોવા વગેરેમાં જાયે જતાં, પણ દેવે આ શરીર આપ્યું એટલે બહુ થઈ જતાં, મને પોતાની જ કથા બહાર જતાં શરૂમ આવે છે. પણ આજે તો ભિમિલાબહેન ! અરુણે કહ્યું કે પ્રેમામ બહુ જ સારો છે, એટલે જવાનું નક્કી કર્યું છે; ને એટલે જ તમને પણ આમલ કરું છું "

"ના, મધુબહેન ! મને માફ કરો." ભિમિલા તો એક જ વાતને પકડી રહી હતી.

"દેવે આમ શું કરી છો, ભિમિલાબહેન ? તમે નહિ આવો તો પછી મને ત્યાં બધે જોળખાણ કાણ કરાવશે ?"

"એ તો પછી હું તમને મારી બેનપણીએને ત્યાં વારાફરતી રાજ બપોરે લઈ જઈશ; પણ આજે તો નહિ જ આવી શકું "

પ્રેક્ષી થોડીક સ્વણાથી ચકરંદનું કુવદલ જરા વધું હતું. એને કશું સ્પષ્ટ સમજાતું નહોતું, એનાં હ્રદયમાં અકથ્ય અકળામણ યતી હતી ને અસ્વચ્છતા પણ પળે વધતી જતી હતી, પણ એની એ મૂંઝવણનો એ કશોય ઉગ્ર લાગી શકે, તે પહેલાં તેનાં - મગન આશળ નીચે રસ્તા ઉપરથી બધા પડે

"અરે દુલ્હન, દુલ્હન ! "

"મધુબહેન, આ વળી કાણ ?" ભિમિલા આટલું પૂછે છે ત્યાં તો મધુ સફાળી જોઈ થઈ બધું ને રિમત કરતાં બોલી : "એ તો બહેન ! અરુણ મને બોલાવે છે !"

"તે તમારું નામ 'દુલ્હન' છે ?" ભિમિલાએ ન સમજાયાથી પૂછ્યું.

"ના; પણ કોલેજમાં હું બાણીતી ત્યારે હું એ નામે જોળખાતી; અરુણ પણ મને એ જ નામે દમદમ બોલાવે છે !" મધુએ ઘટસ્ફોટ કર્યો.

"દુલ્હન ! " એ સખ્તેઆરે મકરંદનાં હૃદયસરવરમાં એકદમ ઉચલપાલલ કરી મૂકી; એની અસ્વચ્છતા, અકળામણ, મૂંઝવણ આ સખ્તેઆરથી વધી ગઈ કે સમી ગઈ, એ કહેવું મુશ્કેલ હવે. તે પુરસ્કોમાંથી સફાળો બેઠો થઈ ગયો.

“હીઠ લ્યો, બહેન! હવે હું તક છું; તમે પ્રીત્તામમાં આવ્યા હોત તો બહુ સારું હતું,” કહેતી કહેતી મધુ દાદરા જોતરી ગઈ.

અદમ્ય કુતૂહલથી મકરંદે ઝરખામાં ગયો ને નીચેનાં પોતાનાં પાગલ્યાંમાંથી બહાર નીકળતી બ્યક્તિને તેણે જોઈ, તો એક ઠીંગણી, અતિશય સ્થૂળકાય ને મહામહેનતે ચાલી ચકતી ડાહાં ઓ તેની નજરે પડી. ધડીભર તેને થયું કે “આ તો ડાહાં બીજું જ!” પણ બીજી જ ક્ષણે મધુએ અમરચું જોયું ત્યેયું, ને વીળળીને આંચકો લગ્યો હોય એમ મકરંદે એ કંગલો પાછો ફરો ગયો, છતાં એની દૃષ્ટિ તો ત્યાં જ જડાયેલી હતી એનું મન જાણે પોકારી જઈયું : “ઓ પ્રભુ ! આ જ એ ‘દુહ્ન’”, જેને મેળવતા માટે મેં મારી આટલી અધી” ત્રિદગી બરબાદ કરી : આ એનું રૂપ, આ એની ગતિ, આ એનું સ્વરૂપ અને હમણાં એણે વિસ્તારપૂર્વક વણુંવી એ એની જીવનચર્ચા ને જીવનકલસરી ! ક્યાં મારી સતત કાર્યગત અને ધાટીલી જિમ્મિલા ને ક્યાં આ આગમ ને સ્થૂળકાળ ‘દુહ્ન’ ! જોહ, વિધિ ! આ ‘દુહ્ન’ને માટે મેં પથ્થર બનીને આજ લગી મારી શુભિચલ જિમ્મિલાને અધીર અન્યાય કર્યો ! ”

જીવનમાં પહેલી જ વાર આને જિમ્મિલા માટે એનાં હૃદયમાં સાચાં હૃદયના પ્રેમની સરવાણી ફૂટી તે ત્યાં ઝરખામાં જોતો જોતો જ મોટેથી આવેશ સાથે બોલી જાયો : “જિમ્મિલા, ઓ જિમ્મિલા ! ચાલો, હું આવી ગયો છું; ચાલો, તૈયાર થઈ જાવ; સુદરાખાઈ દોહામાં આપણે બધાંએ સાથે જવાનું છે. ક્યાં બધાં શ્રીકાન્ત ને સુકિત ! ને હા...ને ! રશિવાની કાકાકૃતમાં પરીચ નહિ આપણે ‘પુરોહિત’માં પતાવો લઈશું.”

જિમ્મિલા તો બિચારી ક્યાઈજ ગઈ, ઘણુંબર તો એને થયું કે પોતે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિદરી ગઈ છે; પણ વસ્તુસ્થિતિને સાચો ખ્યાલ આવતાં તરત જ સ્વસ્થ થઈને તે બોલી : “હા, બહે, હું ચા બનાવી લાવું; ઊંચરને પણ ચોધી લાવું.”

“ના, ના, હાં આ તૈયાર કર, ત્યાં હું ઊંચરને ચોધી લાવું છું” ને તેમને નવરાત્રી-ધોતરાત્રીને કપડાં મહેંગવી તૈયાર કરું છું.”

મકરંદમાં એકાએક આટલો અધો ફેરાર જોઈને જિમ્મિલાની આંખમાંથી એ અશુ-ચિન્હુ તેના ગાલ પર સરી પડ્યાં.

જીવનમાં પહેલી જ વાર હૃદયના ઉગળકા સાથે મકરંદે જિમ્મિલાને પોતાની પાસે એવી ને તેના વાંછામાં અને માથા ઉપર હાથ ફેરવતા, ખીબ હાથે તેણે તેનાં આંધુ લૂનો નાખ્યાં.

અને બરાબર સવા છ વાગ્યે સુદરાખાઈ દોહાતા દંવાજ પાસે એક ટેકરી આગીને જોતી રહી : મકરંદ, જિમ્મિલા ને એ આગદા તેમાંથી જોતયાં.

મકરંદ અને જિમ્મિલા બંનેને તે દિવસે પોતપોતાની જોગાયેલી અથવા ન જાની વસ્તુઓ એકબીજામાંથી મળી ગઈ : માત્ર, મકરંદનાં આ સુખદ છાં આકરિમક પરિવર્તનનું ગદરમ બિચારી જિમ્મિલા હતું આજ લગી પામી શકી નથી !

કલા એ જીવનની આવશ્યક વસ્તુ છે. જિંદગી તે પુષ્પ છે અને પુષ્પમાં રહેલી સુગંધ તે કલા આ રીતે કલા અને જીવન-પુષ્પ અને સુગંધનું સુદર એકાધ્ય આપણી કાગતીય કલામાં નજરે પડે છે. મનુષ્યના જીવનની સાથે જ કલા જોતાપ્રોત થઈ ગયેલી છે જાનેનો સંગ્રહ અભેદ છે. કલાને પોતાની જ ભાષા છે. શબ્દોમાં તે વર્ણવી ના શકાય કલાનું વાદન તેના રંગો, આકાર, વિવિધતા વગેરે છે કલામય વસ્તુને જોતા જ તેનો અંદરનો કાવાર્થ વગેરે સમજી શકાય. લખાણ તો લખેલો માણસ સમજી શકે, વાંચી શકે કલાનો એકાદ ટુકડો—ચિત્ર, મૂર્તિ વગેરે અલગ માણસ જોતાની સાથે તરતજ સમજી શકે તેના આનંદ માણી શકે સુંદર નમૂનાને સમજાવવાની તેને માટે જરૂર રહેતી નથી એક સમય એવો હતો કે કલા—ચિત્ર, સ્થાપત્ય વગેરે સમગ્ર જનતાની ભાષા હતી જ્યારે પુસ્તકો વગેરે તો જનજમાજના થોડા ભાગને માટે જ હતાં વસ્તુ પોતે જ પોતાની મૂક દસામાં ધણું જાણું કહી નાખે છે. મૂક છતાં પણ કહે કલા વસ્તુ એવી છે કે તે સદાકાળ આસ્વા કરે. માણસો આવે અને જાય પણ કલામય ઇમારતો દમેકને માટે જીવું મોં કરીને ઉભેલી નજરે પડે જ. પુસ્તકો તો વાંચીએ ત્યારે જ સમજાય પરંતુ અંધિરો, જૂના સિદ્ધા, સ્થાપત્યના નમૂના, જોદશમયી મળી આવેલાં ધાતુનાં માટીનાં વાસણો, દિવાલ પરનાં ચિત્રો (fresco paintings of Ajanta) વગેરે સૌએ જૂનો ઇતિહાસ દર્શિ આગળ ખડો કરી દે છે આ રીતે આખો ઇતિહાસ કલા અને સિદ્ધપદારો જીવન અંગળ ખડો થાય છે. કલા આપણને આનંદ આપે છે. કલા વગરનું જીવન, સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે તેમ, સાદ્યસ્પુરુષવિશાળહોન. જેવું થઈ જાય છે.

કલામાં તો ગંધવાની, લકવાની, વિચારવાની, લખવાની વગેરે કલાનો સમાવેશ થઈ શકે છે પરંતુ લલિતકલાના બે વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે: Static arts સ્થાપત્ય, સિદ્ધ અને ચિત્ર; અને Dynamic arts સંગીત, નાટક અને નૃત્ય. આ લલિતકલાઓમાં ઉપર કહેલી સાધારણ કલાઓનો સમાવેશ થતો નથી

ભારતીય કલા ધર્મમાં જ રહેલી છે ધર્મને નામે જ દરેક કલા પોતાની માણસ પોતાના શોખ કે આજીવિકા ખાતર કલાને ઉપયોગ કરી ના શકે પણ પ્રભુને ખાતર કલાનો છૂટથી ઉપયોગ થઈ શકે

“પર્વતોમા મોઢામાં મોઢા પર્વત સુમેરુ, પડીજોમાં મહાન મરુ.” તેવી રીતે ખરી કલાઓમાં મુખ્ય ચિત્રકલા ચિત્રકલા આપણને મોડ આપે છે. તે ખૂબ અદલાદનીય છે. ધર્મમાં પણ તેને અગ્રધાન આપવામાં આવ્યું છે

નૃત્ય પણ ધર્મનું જ એક અંગ ગણાતું રહેલું પુષ્પ અને નૈવેદ્યથી ખુશ નહિ થાય પરંતુ નૃત્યથી જલ્દી રીડે. નૃત્યથી ભગવાન રીડે એટલે એક વચ્ચે ર્પાં જેટલું પુણ્ય થાય,

પૃથ્વીતણી સ્ટીમર વિશાળ અહો, વહે !
 આસમાની આસ મુઠ્ઠા જોઈ રહે !
 સ્ટીમર વહે એવી અહો, આ મુઠ્ઠા મુઠ્ઠા,
 'વહેવી' એવું નહીં કોઈ કહે !
 આજઝાટ વિશાળ સો ક્ષિતિજે અઠે
 સિન્ધુનાં પાણી નહીં નજરે ચડે.
 દેખાય ના જ કિનાર ક્યાં ધરતી તણે :
 તારલા જોતાં દિશાઓ સાંપડે !
 કન્તાનની કેળીન કો જાણે નહીં
 ખાસ્વાઓ ક્યાંય દેખાયે નહીં.
 વિશ્વાસ પણ એવો પડ્યો આ બહાણે,
 બહાણુ બાળત કો પૂછેગાછે નહીં !
 ક્યા બંદરથી સ્ટીમર આ ઊપડી ?
 ક્યા બંદરમાં થવાની છે ખડી ?
 પૂછું હું બહુને; નહીં કો જાણતું :
 આશ્ચર્યથી જોઈ રહે સો આંખડી !
 પોતપોતાને ઘરે સો હોય ના !
 ખોંચવાતુ ક્યાંય કો'ને હોય ના,
 નિરાંતે એવા બધા ફરતા અહો,
 સુસાકર જાણે અહીંયા કોઈ ના !
 સ્ટીમરતણે છે કોઈ એવો નાણુદા,
 ચાક્ર આવી બંધ છે ક્યારે ખુદા !
 ચાલ ક્યારે જળથી સ્થળ, સ્થળમાંથી જળ !
 આમ પણ અમને સહા શુક્રે ખુદા !
 આમ ફેરી જોઈને રાતે ગતિ,
 લાગતું, ખીજી સ્ટીમર માથે જતી !
 સુસાકર તેજસ્વી ચમકે દરથી.
 બજર આપે કોઈ ના એની વતી !
 પશ્ચિમ થકી ઓડે પૂર્વમાં નીચે તણી.
 પૂર્વથી પશ્ચિમમહીં આ આસની !

હવાનો હરિયો મહા બેની વચે,
જેઠાઈ બેની કેઠાઈ ન હજી ગણી!
હું ગયો આવો સ્વીમર પર ક્યાં થકી ?
વિચારું બહુ, ના કરી ચકતો નકી!
હોત કેખાતાં જોડો ઉદધિતણાં,
યાત્રા થતે અધિકી સ-રસ; ન બની થકી!
'આ અનંત મુસાફરી' કેઠાઈ કહે.
ઠીક છે આકાશ કે આ છે સહે!
જોવા મહીં આકાશને કે' રાતહિન,
રાતહિન આલ્યા જતાં મન ના લહે!

ક્ર

પુસ્તક - સ્વીકાર

શ્રીમદ્ભાગવત

[શ્રીરાત્રી યાત્રાવાદ]

સંપાદક : ગોપાળદાસ પટેલ

પ્રકાશક : ગુરુગત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

બીજી આવૃત્તિ, ક્રિ. શ. ૪-૮-૦

સરિતાથી સાગર

(દર્શિકાથી નવલ)

લેખક : ચિવસકર શુક્લ

પ્રકાશક : ગુર્જર અન્ધારણ કાર્યાલય

અમદાવાદ

ક્રિ. શ. ૪-૦-૦

ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો

અનુ. અ. ભેમરાદાસ દોશી

પ્રકાશક : ગુર્જરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ. ક્રિ. શ. ૧-૮-૦

રઘુલિંગ ભા ૧

લેખક તથા પ્રકાશક

ચાન્તિલાલ કાકર જેમ જે.

ક્રિ. શ. ૧-૮-૦

ગિરીદાસ . લેખક વાણરેવ વાદ : પ્રકાશક :

અમદાવાદ બ્યાયામ મંડળ, અમદાવાદ. ક્રિ. ૦-૮-૦

અનુસંધાન ૫ ૨૪૬

દરેક મુક્તિ પશુ વૃત્તમય જ નજરે પડે છે. વૃત્તના મદાન દેવ નટરાજ (શિવ) અને વૃત્તેશ્વર (વિષ્ણુ) છે.

આ રીતે મુક્તિઓ અને વૃત્તનો સંબંધ જુદો ન પાડી શકાય એવો છે. વળી વધાગર્ભ, સુંદર વૃત્ત માટે ત્રીત અને વાણિજ્યની જરૂર પડે આ ખતેની મદદ હોય તે જ વૃત્ત તાલનદ થઈ શકે આ રીતે જોતાં માલમ પડશે કે એક પશુ કલા સ્વતંત્ર નથી— એકને બીજાનો આધાર હોય જ પડે છે.

શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાનાં સ્ત્રી પાત્રો

ઉપાધ્યક્ષ શશીકાન્ત દેસાઈ

અમી જમી પચાસ વર્ષના ત્રણ પછી પણ શ્રી. રમણલાલની નવલકથાનાં ઓપાત્રોના વર્ણન ઉપરથી વાચક સહજ કંઈપી ચક્રો કે તેઓ પ્રાધીકૃતના સાહિત્યકાર હશે. સાહિત્યકાગની ખરી કસોટી એની કૃતિઓ પછી થોડાં વર્ષો વીતે જ થાય છે. ખરું સાહિત્યસર્જન સમાજનું પ્રતિબિંબ હોઈ તે વર્ષો પછી પણ પોતાના સમાજનો આગ્રહન ચિતાર વાચકનું આગળ ખડો કરી દે છે. આ રીતે જોતાં શ્રી રમણલાલ સાહિત્યસર્જક તરીકે જીયું રચાન મેળવે છે.

અત્યારે આપણી પાસે એમની નવલકથાઓ પૂર્ણ રીતે ચર્ચાનો વખત નથી. એ માટે તો કલાકો - દિનમેા જોઈએ. તેમ કરવાની જરૂર પણ નથી એમ આ વાર્તાલાપને અન્તે આપ જરૂર કહેશો. એમની નવલકથાઓનાં મુખ્ય ઓપાત્રો જ એમના રચાનનો નિર્દેશ કરવા સમર્થ છે.

આધુનિક ઓસ્વાત્મના જમાનામાં એમણે આજનાં ઓત્તનો અને પુરાણકાળનાં ઓત્તનો સમન્વય સાધીને ઓપાત્રો રજૂ કર્યાં છે. એમનાં ઓપાત્રોમાંનાં સ્વતંત્ર રીતે વર્તતાં પાત્રોમાં હિન્દુસ્તાનને યોગ્ય એવી સંસ્કારિતા છે. 'ગૃહિણી વદનુવદતે' એ સ્વર અનુસાર એને ગૃહિણી તરીકે એમણે જીયું રચાન આપ્યું છે.

આ રીતે જોતાં એમનાં પહેલાં મુખ્ય ઓપાત્રો જણે આપણાં જીવનની આજુબાજુમાં જ નહીં હોય એમ લાગ્યા કરે છે. જતાં પણ એમની લાક્ષણિકતા એવી સુદર અને કલામય રીતે ગ્રહવાઈ છે કે, ઘરભર દરેક પાત્ર પોતાના વાતાવરણમાં આદર્શરૂપ બની જાય છે અને જે પોતાના જીવનમાં આવું ઓપાત્ર પામે તે પોતાને ભાગ્યજાળી સમજે. અર્થાત્ એવાં ઓપાત્રો જીવનમાં હોઈ શકે એવાં હોવા જતાં આપણા સંસારમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે એ આદર્શ આગચક્રમુખવત નથી તો પણ એ આદર્શને પહોંચનાર અકિત મળવી મુશ્કેલ છે.

સોદામણી અને વદાલસોઈ કાઠીદાનાં જીવનની દળવાચ અને મેધુરતા જોતાં તે રસભાવિક થાય છે જતાં કોણ કહી શકે કે તે આદર્શમૂર્તિ નથી? એનાં વિનાનો જમડીક કંઈપી પણ ચક્રાતો નથી આ જ રીતે જોતાં 'મામલકમી'ની કુસુમને કેમ લુહાર? એ પોતાના પતિના આદર્શને પોતાને બનાવતી હોવા જતાં એ પોતે જ અસ્થિ મારે 'મામલકમી'ની પ્રેરણારૂપ બને છે ને? મને ખાતરી છે કે તમે પણ મારી જોડે સમન થશો કે ઓસ્વાત્મનું અનિસૂક્ષ્મ જતાં અધૌકિક લક્ષણ એ છે કે એ પોતાના પૂની પતિમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ ગંધી એના આદર્શને પોતાનામાં સપ્રેમ અપનાવી એક એવી મનિ પેદા કરે છે કે પતિ આદર્શની અવધિએ પત્નીને જ નિહાળે છે.

આ બે પાત્રોની ખૂબીઓમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ ત્યારે તેની સાથે જ સંકળાયેલી સેવાપરાયણ રાધા, કે આમલદેવીમાંની વિનયી અને વિધવા તારા આપણને માન હિતગળ્યા વિના રહેતા નથી. વિધવા એ દિન-દુઃખમાંથી, ખૂલેબસતી, અપશુકનિયાજ મહાત્મી બક્તિ નથી પણ નવયુગના ધર્મરત્નામાં એક અને નિરત્યાગીલાવણી સુદર ફાળો આપી શકે એવી બક્તિ છે, એ જોયા વિના રહી શકાતું નથી આની બક્તિઓને સમાજના અનેક આલેખો સહન કરવા પડતા હોય છે પણ અને એ જ એમની દાન બની રહે છે.

‘કાકાલા’ની બીજી ધ્વનિ એવે એવી વ્યક્તિ વિચાર્યાદશી. એમને માટે માન
અને આ જાને કોઈને છે આપણા સમાજની કેટલીયે સ્ત્રીઓ જે સંજોગમાં દોષ એ
સંજોગમાં પોતાનો સંસાર ચલાવે જાય છે છતાં દિલમાં દોષક ખૂણે અસત્યવાની છાયા
જાણે જાણ મ્હાલ છે. અને સત્યજનનાત એનું દર્શન થઈ જાય હોય છે. તેઓ
દુઃખી નથી — તેઓને સંસારિક કામ્ય નથી હતાં તેઓ એક વાણી દર્શક ફરતા
જણાય છે. આવા જ પાત્રો, ‘રતેદયસ’ની મોનાક્ષી અને ‘પતંગલાલસા’ની કુમ્ભાવલીમાં
આપણને મળશે. જાને સાંસારિક રીતે સુખી હોવા છતાં, પોતાના પતિ કરતા વધુ
ઉચ્ચતર વ્યવસ્થા માનેવી તમ્મ એવાતાં રહે છે. આમાં સ્ત્રીઓનો વ્યવસ્થા અને કલા
પ્રત્યેનો પ્રેમ અને તેને નમવાની — પોતાના કરવાની સ્ત્રીસહજ સંજગતાનો નિર્દેશ
લેખક કરે છે.

ઉપર કહેલા અસંતોષનું સામ્ય હોવા છતાં વિજયાલક્ષ્મી, કુસુમાવલી અને મિનાક્ષીમાં ફેર છે ન્યારે વિજયાલક્ષ્મીને અને કુસુમાવલીને પોતાના પતિના શુભ વેપારી જીવનમાંથી મળેલા અસંતોષને કારણે, પોતાના પ્રસન્ન આવૃત્તિ જગદીશ અને સનાતન તરફ કંઈક અનુભવ આકર્ષણ જન્મે છે અને એ રીતે તેમના સુતેલા જીવનતાર કણકણી બાંધાયા એમના તરફ ઢળે છે ત્યારે, મિનાક્ષી પહેલેથી ફિરીટ તરફ આકર્ષિત હોવા છતાં સગાં-સરને વિના સંજોગે સ્વીકારી લે છે; પરંતુ તેમ કરવા જતાં એની પ્રથમની અસુસ્થ-યેલી સ્નેહબુદ્ધિ ફિરીટ મળતાં અસંતોષ અને કુખમાં પ્રગટ થાય છે.

આ ઉપરથી પ્રગટ થાય છે કે માત્ર પૈસા જ જીવનની બધી જિજ્ઞાસા પૂરવાને સમર્થ નથી. તે ઉપરાંત જીવી જીવી માનસિક ભૂમિકાવાળા ઓપુરોનાં લગ્ન, સંસારલગ્ન જ બની રહે છે; એમાં નથી માનસિક એકતા, નથી સ્વાસ્થ્ય-સ્નેહ, કે નથી એકબીજાં માટે તનમયતા. આ યુગની ઓએને જાણે મનવાન કરતાં ગરીબ, બાકાતગર કરતાં સાદી અને સ્વચ્છ, અને ધરેકે સુખ જીવન આજની બક્ષિત કરતાં ખેત્ર માછળ મરી પડનાર બક્ષિત વધુ આકરે છે.

આ. રોતે શી-રમણલાલનાં ઓપાત્રો અપાત્ર ગંધીયુગનાં ઓપાત્રો સમાજને વધુ
જન્ય ભાવના તરફ દોરે છે. 'ગોસવા'ની શોષના, સરકાર અને આશંક ભારતરની
નિકટ હોવા છતાં, પરાશરની ઉચ્ચતર ધ્યેયનીવાનને અવગણી જાતી નથી. એટલું જ
તકિ જુદા રાજ્યા છતાં એની ધારી જ રહેતાનું પક્ષ કરે છે. ખેડ માટે આશંકાની

વ્યક્તિની પત્ની થવા માટે ભોગ પણ આપવો પડે છે. અને તે એટલો મોટો કે માત્ર ખર્ચ જ રહી જાય છે અને વ્યક્તિને ખોલી પડે છે આનું એક ઉત્તરવગ ઓપાત્ર તમને યાદ આવે છે ખરું? એ છે 'ભારેલા અગ્નિ'ની કથાથી શોસના પણ એ જ કક્ષામાં આવે છે આવા પાત્રોમાં છીછરાપણથી ઉત્પન્ન થતી નવજાઈ હોય જ નહિ — પ્રક્રમતા જ હોય. ઉચ્ચ ભાવના તરફ આવા મનુષ્યો નિર્ભયતાથી આવ્યા જાય છે અને માર્ગ-સંકેતો ક્રૂર એમનો પ્રભાવ વધારવાની છામગ્રી જ બને છે.

ખીછ બાલુ ગાંધીજીના યુગે ઉત્પન્ન કરેલું સ્વતંત્ર, ચપળ, ગૌરવશીલ છતાં સાદું અને આદર્શજીવનથી ભરપૂર એવું વ્યક્તિત્વ મળશે. 'દિવ્યચક્ર'ની ગંજનમાં અને 'શોભના'ની શોભનામાં. બનેને પોતાના વ્યક્તિત્વનો ખરાબ છે એટલું જ નહિ પણ પોતે સ્ત્રીત્વનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. સન્માન પાત્ર છે, અને પ્રેતસાહન અને અનુકૂળતા મળતાં પુરુષતા જેટલું જ ઉપયોગી કામ કરે છે એમ સાચા વગર ગેરેનું નથી ઓઝોનાં સામાન્ય કનૈયા ઉદારતા તેઓમાં ખીછ પણ વ્યક્તિઓ છે અને તે સાધન મળતાં ખીલી જીડે છે રંજનનો વિચાર કરતાં થુ તમને ૧૯૩૧-૩૨ ની પ્રમાતફેરીઓ, 'નવજાણ'ના કે પ્રતિષ્ઠાપાલનની યાદ નહિ આવે? કેટલાયે નવમુવાનેતિ એ સમયની રંજનેતિ અનુભવ થયો હતો અને ખીલ કેટલાયે એવા ચિત્રો બની રાખ્યાં હશે છતાં આખરે કાણ એને પામ્યું તે તો અનુભવી, તે યુગનો અરણ્ય જ બન્યો! પુષ્પાના, પાત્રમાં પણ તે યુગની આધુનિક યુવતીના પાત્રનું વર્ણન હોવા છતાં રંજન કરતાં કંઈક નિરાણું છે. આવી કેટલીયે પુષ્પાઓ ઇચ્છા છતાં પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકતી નથી, એનાં કારણો કંઈક કમાઈ, વધુપડતું સરમાળપણ, સ્નેહના પ્રત્યગ પ્રવાહમાં ઝપલાવવાની અશક્તિ અને પોતાના વ્યક્તિત્વની કીચક

શ્રી. રમણલાલે વિવિધ ઓપાત્રો સરજીને તેમની દરેક બાજુ બતાવતા એક એવી ગમિષા તૈયાર કરી છે, જે આપણને સ્ત્રી તરફ સન્માન ઉપભવે છે. એટલું જ નહિ પણ આપણને એવો ખરાબ પણ રહી જાય છે કે, પ્રત્યેક ઓપાત્ર — જો નવલકથા આમળ ચાલી હોત તો — વધારે ને વધારે ઉત્તરવગ પાસા બતાવે જાન આ આકર્ષક વ્યક્તિઓ બધે કેટલુંકે કરી શકે એમ ભાસ થયા જ કરે છે. અને છતાં સર્જક બધે નવી વર્ણવેલાં પ્રસંગોથી વાચકને કંપના કરતાં મૂર્ખા આદર્શમૂર્તિ બની કરી દે છે આ છે એમની ઠાસ. આ ગીતે સાહિત્યદ્વારા એમણે ઓઝોને તેમનું યોગ્ય રધાન લઈને માટે સમાજમાં આપ્યું છે અને તેને માટે ઓ સમાજ એમનો હમેશાં ઝણી ગેરો

આ છતાં કેટલાંક ઓપાત્રોનું જીવન — મારા મન પ્રમાણે — વધુ રસમય દર્શાવું હોત જો કે તો તો જે ગીતે લખાઈ છે તે રીતે એ નવલકથા લખી શકાઈ હોત કે કેમ તે દું નથી કહી શકતો. સાબલા તરીકે, 'પત્રલાલસા'ની મંજરી તે સનાતન માટે યુગની હોય છે છતાં કેમ તે એને વિશે પૂરેપૂરો તપાસ નથી કરતી કે કરાવતી? અને આખરે વ્યોમેશમદ જેવા ઉમર પટેલોની ખીછવારની પત્ની થવાનું કેમ ઉચિત ધારે છે, તે સમજાવું નથી અને તેટલે જરૂર, મારે મન આ એક અવસરનો પ્રયોગ નથી

નય છે. અંગ્રેજ સાહિત્યના કવિ વાલ્ડેનિંગે પોતાની 'સ્ટેમ્પ એન્ડ ધી જરર' નામની કવિતામાં કંઈક અંશે આવી જાતનું પાત્ર વર્ણવ્યું છે — નિર્જાળતાના સ્વરૂપ તરફે ન્યા નિસ્વાદ્ય બાવના — પ્રેમ છે ત્યાં વેગ ના હોય ? એને અન્તરામ શે ? પરંતુ આ પ્રશ્ન આપણા સમાજમાં ક્યાં નવો છે ? અનેક દિનું બાળાઓ તથા સ્ત્રીઓ પોતાના ઉપર દુઃખ તથા ભુલોનો વહોરો લઈને પણ પોતાનાં મન બંધત કરીને તે પ્રમાણે વર્તી શકતી નથી એના પરિણામે તેઓનો પ્રેમ અસાધ્ય જ રહી જતાં એ લોકોનું જીવન રહેંચાઈ જાય છે. એમ પણ કેમ ન હોય કે કદાચ લેખકે સમાજનાં આ પાસાને ખુદનો પાઠ આ નવલકથા નહિ લખી હોય ? 'જ્યંત' માંનો જ્યંત એ જરાક અનિશ્ચિત હોત તો જ્યોત્સ્ના એને ન પામી શકી હોત અને વધુ ઉગ્ર દશા એને જરૂરે ઝડપી લેત, પરંતુ એ તો જ્યંતની નવલકથા હતી ને ? એનામાં એ નિર્જાળતા ક્યાંથી હોય ?

'ભારેલા અગ્નિ' માંની કલ્યાણી ભારેલા અગ્નિની અખંડ જ્યોત પ્રગટાવતી, મૃદુ તેજસ્વી સમી ભાસે છે. મળે કે કલ્યાણની મૂર્તિ છે, રનેહનો અખૂટ ઝંશે છે. વિરાટ રૂદ્રાત્મની બળતાની પાછળ એ વિરાટ વૃક્ષરાજની આસપાસ લપેટાયેલી તેવી સમાન, એને પોષતી — પૂજતી રમ્યે જાય છે — મળે ભરતજીનું હૃદય ! એના રનેહની સીમા જ નથી. અને પોત્રોનું રનેહબદ્ધ એ જ રૂદ્રાત્મના જીવનની ટોરી છે. એ જ કલ્યાણી હજારો માઈલના અન્તરે, ઝવેલી ખડતલે ગીતમને ફક્ત એના ખ્યાલે જ નાના ઉઠેરા નેવા રમી કરી શકે છે. એ ઘણુમર પોતાનો ઉપરનો ભય બૂધી જાય છે અને કલ્યાણી પાસે દોડી જાય છે. ત્રંજક નેવા અનેક નવપુવાનને પોતાના અણુરૂપથી રનેહથી પોતાનો માઈ બનાવી ભરમનો માનવી બનાવો શકે છે. પ્રેમની કામળતા અને દુરબાતી, તીવ્રતા અને લાગણી, તેજસ્વિતા અને અરપથપણ — એ સર્વ આ એક જ પાત્રમાં કનુએ ખુબ જ સુંદર રીતે આલેખ્યાં છે. એટલું કહેતું અહીં અરથાને નહિ ગણાય કે યુજરતે આટલું હૃદયરપણી બીજી સ્ત્રીપાત્ર આજ સુધી સમ્યક નથી

સર્વથા ભુદી તરી આવતી-વાતી અને વિવરમાં-એવી નવલકથા 'પૂર્ણિમા'નું પાત્ર રાજેશ્વરી પણ અસૌકિક છે દેહવિક્ષપના જાળરમાં એસતી સર્વ સ્ત્રીઓ એક જ ભૂમિકાએ નથી હોતી એ ધલ્લું જ રખાઈ રીતે સમજાવાયેલું છે એમના દિલમાં પણ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અને અસૌકિક ગુણો ભરેલા હોય છે. સમાજ એ એમને અપનાવવા ઉદાર મહેરો તો નિર્દોષ હોવા છતાં સંભોગવશાત્ કલુષિત ધધાને વગળી રહેતી અનેક રાજેશ્વરીઓ ધરી યથ આદર્શ મુદિણી બની જાય. આ એક કાન્તિકારી નવલકથા કહી શકાય. એમાં પુરુષાન્તિ તરફથી અણુમ્ય અન્યાયનો ભોગ યતી અનેક સ્ત્રીઓનાં દેહવિક્ષપજીવનનો ચિતાર છે. છતાં એમાંથી રાજેશ્વરી નેવી નવોદા જન્મી શકે છે. વધુ ઉદાર રાણ ? વધુ ભોગ ધારો ? સહીઓથી આવી સ્ત્રીઓ તરફ યતા અન્યાયનું પ્રાપ્તિત પુરુષ કેવી રીતે કરશે ? દેહવિક્ષપનું જીવન જીવતી હજારો સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકાદ અવિનાશને જન્માવી શ્રી રમણલાલે એક આશાનું કિરણ દેંધું છે.

આ બધા ઉપરાંત બીજા અનેક નાનાં મોટાં ઓપાત્રો એમણે સભ્યાં છે. 'વિતિત્ર' માંની ભુરસાદાર, દિમ્મતવાન, અને પ્રભાવશાળી ક્ષમા, જાણે રાજ્ય કરવા ન સર્ગાઈ હોય એમ લાગે છે. તેની સાથેનું ઉલુપીનું પાત્ર વધુ આકર્ષક છે. શાન્તાશૈલીનું પાત્ર, 'કાઠોલા'માં એક તેજસ્વી અને ગદસપૂર્ણ પાત્રના નમૂના રૂપે છે, અને આવાં પાત્રો કંઈક સમજાવે તે અંગે બે પરમ મિત્રો વચ્ચે કેવાં વેરઝેર જીર્ણ કરે છે તે સરસ રીતે આલેખાયેલું છે. શુદ્ધ જીવન જીવતી 'પત્તાલસા'ની અન્ધ શુદ્ધજીવ રૂઢન ઉપજાવે એવું પાત્ર છે. આવાં અને રાજેશ્વરી જેવાં પાત્રો પોતાની કલા દ્વારા સમાજને પોકારી પોકારીને સમજાવે છે કે સગીત અને નૃત્ય એ માત્ર પુરુષની લોલુપતા પોષવાનાં જ સાધનો નથી, તેમાં તો ભારોભાર કળા શરેલી છે, જેનું પાત્ર મનુષ્યના જીવને હિંમતિને માત્રે પહોંચાડવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. આવી કલા અથાગ પરિશ્રમને અને જ પ્રાપ્ત યાજ છે. 'આમલક્ષ્મી'માં રામરાજ્ય કૃષ્ણરાજની વહુઓ અને માનાં પાત્રોમાં લેખકે નિન્દાભેર અને ઇર્ષાજી સ્ત્રીસ્વભાવ પણ દેખાડી દીધા છે. 'રનેદપત્ર'માં ભાગીદાર ખનતી ચમેલી, શાન્ત અને નિર્દોષ છતાં કેટલો મોટો બોલો ઉપાડવાની શક્તિ ખતાવે છે. આવી શક્તિ સ્ત્રીઓમાં જ હોઈ શકે છે. આ એમનો જાતીય અધિભાર છે કે મહત્તા, તે કાણુ કહી શકે ?

આ પ્રમાણે શ્રી રમણલાલે સ્ત્રીઓનાં અનેક ગ્વરૂપોનું આબેહત્તન વર્ણન કર્યું છે એ એવી ક્ષમાથી કરવામાં આવ્યું છે કે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આપણને રવાનાવિક આદર અને સ્નેહ ઉપજે છે અને લાગે છે કે સ્ત્રીઓમાં અખૂદ ગુણો રહેવા છે જે વાતાવરણ અને યોગ્ય પાત્રો તથા સન્નેગો મળતાં તરી આવે છે.

આ ખુદ કલા પંક્તિ એક વિચારને ઉકિત આપવાનું મન થઈ આવે છે. શ્રી રમણલાલ માફી આપશે ? એમણે એમની નવલકથાઓમાં કાઢીલા અને કુસુમ સરખી પત્નીઓ સહ, કદાચી અને શોભના સરખી સ્વાર્થને ઠોડરે ગારતો 'ધ્યેયમતિ'ઓ સહ, સુધા અને ભુરબી જેવી ખહેનો સહ, તાગ સરખી વિધવા સહ, રજન જેવી પ્રેમિકા સહ, અને રમા સરખી જાણી સહ, તો માનું પાત્ર કેમ નહિ સંબધું હોય ? શુ ગુજરાત માતાઓ વિનાનું હતું ? કે પછી પરનત્ર દિન્દના વાતાવરણમાં રચાયેલી નવલકથાઓનાં પાત્રોની આતા ભારતીજ કદાચ દરી ? અને એવું હોય તો તે વખતના દિન્દીઓ એ માતા વિનાના નિરાધાર સંતાનો જ દશે ને ? કે પંક્તિ શ્રી રમણલાલે માતાનું સ્નેહપૂર્ણ પાત્ર ધરાવતો બધો જાદુ બનાવના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર સરદાશુ ઉપર જ હોવાનું ઉચિત ધાધું દશે ? | * જયહિન્દ

* વડોદરા રેડિયો ઉપરથી તા ૧૮-૧૨-૪૮ ના રોજ આપેલો વાર્તાલાપ.

[એલિસબિન મહિલા મંડળ, અમદાવાદ, તરફથી ચોખવેલો પાદપૂર્તિ હરીફાઈ માટે મોકલેલો પદ્યગો. દરેક દુક્રમાં છેલ્લી લીટી મંડળ તરફથી આપવામાં આવી હતી]

૧

સેવો આશ અનેરી એક ઉરમાં સપ્તાહ વીતાવીયાં,
લંબાવ્યાં પગલાં સિને-ગૃહ બણી, ઉભો રહ્યો લાઈનમાં,
કિંતુ વ્યર્થ ગયો બધો શ્રમ અને, “હાઉસ ફૂલ” દેખાયું ત્યાં,
આશા સ્વપ્ન ગયું સરી ઉર થકી, ખાંતિ ઠરી કલ્પના

૨

પુરુષ કમાઈ લાવે ધન,
શ્રી ખરબે જ્યાં લાગ્યું મન;
હકો તણા કાં કરતી ચોર ?
ક્રાંતવાણને હંડે ચોર !

૩

બંગીય વાતો સારી ખોટી બડપથી અનુવાદતા,
હોલિવુડનાં ચિત્રપટનું ચોરીને પ્રકટાવતા;
મૌલિક કશું મળશે નહિ સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં,
કરતાં નજર શુશ્રૂષામાં બોળા હિસે દુષકાળના

૪

નિહવાંત્રે વળી લેખિની મહિ વસ્ત્રાં જેને શ્રી વાગીશ્વરી,
મેધાની પ્રતિભા યકી ખલકમાં દીપાવ્યું નારીત્વને;
કારાવાસ સહ્યો પ્રફુલ્લ વહને એ—હિંદનાં છુદ્ધુલે,
જેની જોડ જઠે નહિ જગતમાં તે શું ફરી ના મળે ?

ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં એટલે લગભગ વાત્રક નદીની ઉત્તરથી તે સિદ્ધપુર તાલુકા સુધીના પ્રદેશમાં લગભગ પાંચ લાખ માનુસો વસે છે કે જે આજે ઠાકરડાના નામથી ઓળખાય છે. આખા ગુજરાતના, અથવા આખા હિંદુસ્તાનના ખીજા કોઇ ભાગમાં આ લોકો વસ્યા નથી મુંબઈ પ્રસાદમાં જે વસતીમણ્ડલરી થાય છે તેમાં આ લોકોને 'કોળી' એના મથાળા નીચે, પણ જુદી જુદી પેટા જાતિઓ તરીકે ગણ્યા છે, પણ વડોદરા રાજ્યના સેન્સસ રિપોર્ટમાં તેમને 'ઠાકરડા' કહ્યા છે. હું માનું છું કે ઠાકરડાએને કોળી તરીકે સંબોધ્યા હોય તો ખોટું લાગે છે. ઠાકરડા શબ્દ દુર્લભ અને તોડો હોવા છતાં એ શબ્દની પ્રતિષ્ઠા 'કોળી' કરતાં વધારે ગણાય છે.

આ પ્રજા ઉત્તર ગુજરાતમાં ક્યારે આવી, ક્યાંથી આવી તેની આજે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી એટલું નક્કી છે કે અણહીતવાઝ પાટણ અને ખેડાની વચ્ચેના જે વાઘ છે તેમાં થાકા જન્મ્યા હતાં અને તેમાં આ લોકો રહેતા હતા. જ્યારે પાટણના રજપૂતોનું જોગ નગમ પાચું અને મુરિયોએ આક્રમણ કરવા માંડ્યા ત્યારે આ લોકો કોઇ એક પથમાં જોડાઈ જઈને, નાનીમોટી લઘુજાતમાં ભાગ લઈને, લૂટકાટમાંથી કમાણી કરતા રાજકાગમાર નજીક ચલતા થયા તેના લાભ લઈને ઠાકરડાઓ વટેમાગુઓને, સરકારી તિજોરીઓને, તથા લશ્કરોને પૂજા પાઠવાના ખોરાક તથા ખીજા સાધનસામગ્રીને લૂટના પેલા અને માવકરાઈના લશ્કરો અથવા દુકડીઓ ગુજરાતમાં આક્રમણ કરતાં ત્યારે પણ ઠાકરડાઓ કોઈ પથમાં જઈને લડતા અને જામડાં લૂટીને પેતાનો નિર્વાહ કરતા આવી રીતે ડેક્લા ૧૦૦ વર્ષો બાદ કરીએ તો તેની પહેલાંનાં ત્રણસો ચારસો કે વધારે વર્ષોથી આ પ્રજાએ ખેતીનો શાંત ક્ષેત્ર કરવાને બદલે લડવાનો અને ચોરી લૂટકાટ કરવાનો ક્ષેત્ર જ પસંદ કર્યો હતો. મોટી વયના લોકો તથા ઓછા જૂજ ખેતી કરીને પેતાના કુટુંબના પોષણને માટે અનાજ પેદા કરતાં, પણ પાટીદારોના જેવી રીતસરની ખેતી તરફ આ જામડું લક્ષ નહોતું

જે જામડાંઓમાં મોટે ભાગે અવધાત વધી વરતી ઠાકરડાઓની હોય છે તે મેંસાઈ કહેવાય છે આવા જામડાંઓમાં ઠાકરડાઓને જોવા હોય તો તેમના ઘરોને બાધો ગજાળૂન અને અપંગ જણાય છે. એમના મોં પર ત્ર્ય કોચ છે, મનમાં ખુમારી હોય એવી રીતે ટટાગ ચાલે છે મૂઠ જીતી ગળે છે અને જેવી રીતે દરેક ધીમ સિપાહી હોઈને કિંપાણ ગળે છે તેવી રીતે દરેક ઠાકરડો લાંબો ચાપુ રાખે છે, અને તલવાર પણ ગળે છે એમને ઘોડેસ્વારી આવડે છે, અને એમનામાંથી કેટલાક તો નેમાં ધણા દાખેશ હોય છે. ન્યાં બંદૂક રાખવાની મનાઈ હોતી નથી ત્યાં જૂની દારૂ દાંડવાની બંદૂકો પણ ગળે છે અને દેશના દિવસે બંદૂકની નિશાનબાજીની દરીયાઈઓ ગાગડે જામડે થાય છે મુરત જિલ્લાના આદિવાસીઓ જે લોકો રાત્રિપરજ કહેવાય છે તેમના કરતાં તદન જુદા, જનની આ પ્રજા છે. રાત્રિપરજ ધણીજ નગમ, શાંત અને ખીજણ હોય છે અને ચોરી કરના નથી, ત્યારે ઠાકરડા લઘાય એટલે માંડાંદાંદાં જાત છે-રાત્રિપરજ ગાળ દાંડન કરી તે પણ

ઠાકરડામાં ખૂબ સ્વમાન હોય છે અને નિકર હોઈ નેમનું અપમાન કાઈ કરી શકતું નથી. આ કામ ટેકીલી છે અને સપીલી પણ છે તેથી એ કાઈએ ચોરી કરી હોય તો તેને વિશે કાઈ ચાકીચૂકલી કરતું નથી એમને દારૂ પીવાની ટેવ છે, અને પોતાને ભેષ્ટતા દારૂ ગાળી લે છે. આપકારીખાતાના માણસો એમનાથી કદે છે, અને ઘણી વખતે એવું બનતું હશે કે એ લોકો થોડા પૈસા ખાઈને અખિઆમાં કાન કરતા હશે.

પણ આ પ્રાંતની આર્થિક સ્થિતિ ખરેખરી દયાજનક છે ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી ચોરી લૂટફાટનો ધધો કરેલો તેને માટે હવે નહીં જેવો અવકાશ રહ્યો છે. જેમ જેમ અમદાવાદ જિલ્લામાં અને વડોદરા ગાજવા મહેસાણા પ્રાંતમાં અરાજકતા ઓછી થતી ગઈ અને પોલીસ તથા લશ્કરની મારફતે પ્રાંતનું રક્ષણ કરવા માટે સારી વ્યવસ્થા ચર્ચ, જમ્મો કપાયા, મોટા રસ્તાઓ થયા અને છેવટે રેલવે આવી એટલે લૂટફાટનો ધધો તો મોટે ભાગે ઓઢવો પડ્યો. ખેતીમાં ને સતત મહેનત મજૂરી કરી પડે છે અને શુદ્ધિ વાપરતી પડે છે તે બંનેની ટેવ ન હોવાને લીધે આ કામ સારી ખેતી કરતી નથી એમને બીજા કાંઈ પણ દુનર હોય: આવના નથી, એટલે આજના અધીયુષમાં આ લોકોમાં ખાદીનું કામ પણ થી ખતી શકતું નથી. એ લોકો માધાદારી હોવા છતાં ગરબાં કે મધમાં પાળવાની પણ દગ્ગાર કરતા નથી માથે બેંસ રાખીને દૂધ, ડાઘ કે ધો ખાવાં કે વેચવા તાંકુ ફૂલું હોય છે, એટલે પોતાનાં ખેતરમાં જેનાં તેની ખેતી કરવા ઉપરાંત એ લોકો બીજા એકાંતે ત્યાં મજૂરનું કામ કરે છે. એઓ પણ દાડીઆ મજૂરનું ઘાસ કાપવાનું, લાકડાંની ભારી વેચવાનું કે એવું કામ કરે છે. પાડોશીઓનાં ખેતરમાં પાક થયો હોય તેની ચોરી પણ કરે હજી પણ લોકોનાં ઢોર ચોરી જઈને તેનાં વળતર માટે, એટલે પાછાં સોંપી દેતાં માટે, થોડા કૃષિમાં પકાવવાનો ધધો પણ કરે. સેંકડો વર્ષોથી ચોરી તથા લૂટફાટ કરનાર તરીકે ને પ્રતિષ્ઠા હતી તે હજી કામ રહ્યો છે, તેથી તેમને ધરમાં નોકર તરીકે કે પોલીસ કે લશ્કરમાં સ્થાન મળતું નથી બરતી ઓછી કરવા માટે પગી તરીકે શેકવામાં આવે છે, પણ તેને માટે પણ હાલમાં તો લેખાઓ અને પકાણો જેવા પરપ્રાંતના માણસોને વધારે પધંકગી મળે છે.

ખેતી માટે અળંગ ભેષ્ટએ, ખાતર ભેષ્ટએ, પાણી પૂરું પાકવા માટે દૂધા ભેષ્ટએ તેની ભેમવાઈ કરી શકતા નથી અને ધરમાં ખાનારાં તો હોય જ એટલે કમાણી કરતાં ખર્ચ વધારે કરે છે એમની સાથે પણ એવી ચર્ચ મઈ છે કે શાકુકોને ધણી ભારે બજાર લે છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે ને થોડી ધણી જમીન એમની પાસે છે તેની માલિકી ધીમે ધીમે જતી ગઈ છે આવી રીતે અનેક કારણોને લઈને આ કામનો ધણો મોટો ભાગ જરીયાઈ બોમવે છે જ ને કાકરડાનાં ડાયાં બેસો ગયેલાં જણાય છે, એ લોકો ધણા વહેલા ધગા ચર્ચ ભય છે, અને જરીય લોકો તો જાણે મરવાના આગમે છતાં હોય તેવા જણાય છે. દરેક ઠાકરડાની સ્થિતિ કમાલ છે એમ હું કહેતો નથી પણ બીજા કામમાં કાંઈ કાંઈ લજેલા, કાંઈ પૈસાદાર થયેલા હોય છે, સુરતના વધારેમાં વધારે પકાન ને દુનગાઓ કહેવાય કે તેમાં પણ કાંઈ માણસોએ વેપાર કે કોન્સ્ટ્રક્ટમાં પૈસા મેળવ્યા હોય છે તેવું કાકરડાઓમાં હોય એવું હું જાણતો નથી.

ગુજરાતના ઉત્તર વિભાગમાં એટલે લગભગ વાત્રક નદીની ઉતરથી તે સિદ્ધપુર તાલુકા સુધીના પ્રદેશમાં લગભગ પાંચ લાખ માણસો વસે છે કે જે આજે ઠાકરડાના નામથી ઓળખાય છે. આખા ગુજરાતના, અગર આખા દિંદુરતાનના ખીજા કોષ ભાગમાં આ લોકો વસ્યા નથી મુ'બઈ પ્રધાનમાં જે વસતીમજૂતરી થાય છે તેમાં આ લોકોને 'કાળી'ઓના મધાળા નીચે, પણ જુદી જુદી પેટા જાતિઓ તરીકે ગણ્યા છે, પણ વડોદરા રાજ્યના સેન્સસ રિપોર્ટમાં તેમને 'ઠાકરડા' કહ્યા છે. હું માનું છું કે ઠાકરડાઓને કાળી તરીકે સંબોધ્યા હોય તો ખોટું લાગે છે. ઠાકરડા શબ્દ દુર્લભ અને તોડો હોવા છતાં એ શબ્દની પ્રતિષ્ઠા 'કાળી' કરતાં વધારે ગણાય છે.

આ પ્રજા ઉત્તર ગુજરાતમાં ક્યારે આવી, ક્યાંથી આવી તેની આજે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. એટલું નક્કી છે કે અણહીલવાડ પાટણ અને એમાંની વચ્ચેના જે ગામ છે તેમાં ખાદા જમલો દર્તા અને તેમાં આ લોકો રહેતા દર્તા. જ્યારે પાટણના રજપૂતોનું જોર નગમ પાડ્યું અને મુરિદઓએ આક્રમણ કરવા માંડ્યા ત્યારે આ લોકો કોષ એક પશ્ચિમાં જોડાઈ જઈને, નાનીમોટી લાઠીઓમાં લામ લઈને, લૂંટફાટમાંથી કમાણી કરતા રાજકારભાર નજીકા થતો ગયો તેનો લામ લઈને ઠાકરડાઓ વટેમાથુઓને, સરકારી લિબેરીઓને, તથા લશ્કરોને પૂરા પાડવાના યોગક તથા ખીજા સાધનસામગ્રીને લૂંટતા પેલા અને માવકવાડનાં લશ્કરો અગર દુકડીઓ ગુજરાતમાં આક્રમણ કરતાં ત્યારે પણ ઠાકરડાઓ કોષ પશ્ચિમાં કાળી જઈને લાતી અને ગામમાં લૂટીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા. આવી રીતે છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષો પાદ કરીએ તો તેની પહેલાંનાં ત્રણસો ચારસો કે વધારે વર્ષોથી આ પ્રજાએ ખેતીના કાંત મધો કરવાને બદલે લાંબાનો અને ચોરી લૂંટફાટ કરવાનો મધો જ પસંદ કર્યો દર્તા. મોટી વયના લોકો તથા સ્ત્રીઓ જુજ ખેતી કરીને પોતાના કુટુંબના પોષણને માટે અનાજ પેદા કરતાં, પણ પાટીદારોના જેવી રીતસરની ખેતી તરફ આ કોમનું લક્ષ નેડાવું

જે ગામડાંઓમાં મોટા ભાગે અથવા બધી વસતી ઠાકરડાઓની હોય છે તે ગેરાસી કહેવાય છે. આવાં ગામડાંઓમાં ઠાકરડાઓને જોયા હોય તો તેમના ચરીરનો બાંધો મજબૂત અને અપળ જણાય છે એમના મોં પર નર હોય છે, મજબૂમાં ખુમારી હોય એવી રીતે ટટાર ચાલે છે. મૂઝ જાગી રાખે છે અને જેવી રીતે દરેક ધીમ સિપાહી હોઈને કિરપાણુ રાખે છે તેવી રીતે દરેક ઠાકરડો લાંબો અપ્પુ રાખે છે, અને તલવાર પણ રાખે છે. એમને ધોડેસ્વારી આવડે છે, અને એમનામાંથી કેટલાક તો તેમાં મધ્યા કામેલ હોય છે. ન્યાં બંદૂક રાખવાની મનાઈ હોતી નથી ત્યાં જુની દારૂ કાંસવાની બદલે પણ રાખે છે અને દરોડાના દિવસે બદ્ધની નિશાનબાજીની દરીશાઈઓ આગેડેગામડે થાય છે સુગંધ બિલ્લાના આદિવાસીઓ જે લોકો રાત્રિપરજ કહેવાય છે તેમના કરતાં તદન જુદી જાતની આ પ્રજા છે. રાત્રિપરજ પશુજ નરમ, સ્થિર અને ખીંકણુ હોય છે અને ચોરી દગ્તા નથી; ત્યારે ઠાકરડા લશાયક એટલે માંડિંગાર જાત છે-રાત્રિપરજ ગાળ દાંડન કરી લે પણ

ઠાકરડામાં ખૂબ સ્વમાન હોય છે અને નિકર હોઈ નેપતું અપમાન કાઢ કરી શકતું નથી. આ કામ ટેકીલી છે અને સપીલી પણ છે તેથી જો કાઢીએ ચોરી કરી હોય તો તેને વિશે કાઢ ચાકોચુમલી કંટું નથી. એમને દારૂ પીવાની ટેવ છે, અને પોતાને ભેદિતો દારૂ ગાળી લે છે. આ પકારીખાતાના માણસો એમનાથી કહે છે, અને ધણી વખતે એવું બનતું હશે કે એ લોકો ચોરા પેસા ખાઈને આંખઆંધા કાન કંતા હશે.

પણ આ પ્રાંતની આર્થિક સ્થિતિ ખરેખરી દયાનનક છે ધણી ધણી વર્ષો સુધી ચોરી લૂટફાટનો ધધો કરેલો તેને માટે દવે નહીં જોવો અવકાશ રહ્યો છે. જેમ જેમ અમલદાર મિલકતમાં અને વડોદરા રાજ્યના મહેમાણા પ્રાંતમાં અરાજકતા ઓછી થતી ગઈ અને પોલીસ તથા લસ્કરની મારફતે પ્રાંતનું રક્ષણ કરવા માટે સારી બંવરયા ચર્ખું, જમજો કપાયાં, મોટા રસ્તાઓ થયા અને છેવટે રેલવે આવી એટલે લૂટફાટનો ધધો તો મોટે ભાગે ઓમલો પડ્યો. ખેતીમાં જો અત્યંત મહેનત મજૂરી કરવી પડે છે અને છુદ્ધ વાપરતી પડે છે તે બંનેની ટેવ ન હોવાને લીધે આ કામ સારી ખેતી કરતી નથી એમને ખીલ કાઢ પણ દુનર ઊલોમે આવતા નથી, એટલે આજના મધિયુગમાં આં સોકોમાં ખાદીનું કામ પણ શીખવી શકતું નથી. એ લોકો માંસાદારી હોવા છતાં જકરા કે અર્ધા પાળવાની પણ ફરકાર કરતા નથી માથે બેંસ રાખીને દૂધ, ડાઘ કે બી ખાવા કે વેચવા તારફ દુર્લભ હોય છે, એટલે પોતાનાં ખેતરમાં જો તેની ખેતી કરવા ઉપરાંત એ લોકો ખીલ ખેડીને ત્યાં મજૂરનું કામ કરે છે. ઓલો પણ દાડીઆ મજૂરનું માસ કાપવાનું, લાકડાની ભારી વેચવાનું કે એવું કામ કરે છે. પાડોશીઓનાં ખેતરમાં પાંક થયો હોય તેની ચોરી પણ કરે હજી પણ લોકોના ડોર ચોરી જઈને તેનાં વળતર માટે, એટલે પાળાં સોંપી દેરા માટે, ચોકા રૂપિયા પમાવવાનો ધધો પણ કરે. સેંકડો વર્ષોથી ચોરી તથા લૂટફાટ કરનાર તરીકે જો પ્રતિષ્ઠા હતી તે હજી કામચ રહી છે, તેથી તેમને ધરમાં નોકર તરીકે કે પોલીસ કે લસ્કરમાં સ્થાન મળતું નથી ધરની ચોકી કરવા માટે પગી તરીકે રોકવામાં આવે છે, પણ તેને માટે પણ દાલમાં તો લેવાઓ અને પકાણો જેવા પરપ્રાંતના માણસોને વધારે મજદૂરી મળે છે.

ખેતી માટે બજારો ભેદિએ, ખાતર ભેદિએ, પાણી પૂરું પાડવા માટે કૂવા ભેદિએ તેની જોગવાઈ કરી શકતા નથી અને ધરમાં ખાનારા તો હોય જ એટલે કમાણી કરતાં ખર્ચ વધારે કરે છે. એમની શાખ પણ એવી યથા મર્યાદા છે કે ચાકુકારો ધણી ભારે બાજ લે છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે જો થોડી ધણી જમીન એમની માસે છે તેની માલિકી ધીમે ધીમે જતી રહે છે. આવી રીતે અનેક કારણોને લઈને આ કામનો ખજો મોટો કામ બરીજાઈ લોગવે છે અને ઠાકરડાનાં ડાયાં ભેલો ગયેલાં જણાય છે, એ લોકો ધણી વહેલાં ધરડા યથા જાય છે, અને ગરીબ લોકો તો જાણે મરવાના આજસે યવનાં હોય તેવા જણાય છે. દરેક ઠાકરડાની સ્થિતિ કમલ છે એમ કહી શકેલો નથી પણ ખીલ કામમાં કાઢ કાઢ ભણેલા, કાઢ પેસાદાર ચણેલા હોય છે, સુરતના વધારેમાં વધારે પૂજાન જે દુન્યાઓ કહેવાય છે તેમાં પણ કાઢ માણસોએ વેપાર કે કાન્દેકટમાં પેસા મેળવ્યા હોય છે તેવું ઠાકરડાઓમાં હોય એવું કહી શકાયતો નથી.

આપણા ગુજરાતમાં અનેક પછાત પ્રદેશોમાં જાગૃતિ આવી છે તે આશ્રમોને લીધે આવી હતી મોટે ભાગે આ રાજકીય આશ્રમો ખાલીનું કામ કરતા હતા અને તેની સાથે સાથે શૈક્ષણિક અને સમસ્યાઓની આજ્ઞાતતા યોગ્ય સલાહ આપતા. આવી રીતે પ્રજામાં એક નવા પ્રકારનું વાતાવરણ ઊભું થતું અને પ્રજામાં નિઃશરતા તથા આત્મવિશ્વાસનો સંચાર થતો. પોતાની મેળે પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાનું બળ પેદા થતું. આવી રીતે પછાત પ્રજામાં પોતાની જ કામના પેદા આજેવાનો પેદા થયા, અને આશ્રમોમાં રહેતા કાર્યકરોની દોરવણી નીચે આ આજેવાનો પછાત પ્રજાને જાગૃતી કરી દીધી જ્યારે જ્યારે આપણા દેશમાં જાગૃતિનો મોટો જુવાળ આવ્યો છે ત્યારે સ્વાર્થરહિત સાધુઓએ તેમાં મદદરતો કામ બજાવ્યો છે. આજના યુગમાં આ સાધુઓ ભગવાનના કપડાવાળા નહોતા પણ ધોળા રંગની ખાલીવાળા હતા, અને આ યુગમાં દેશને મુક્ત કરવો એ નવા ધર્મનું મહત્ત્વનું લક્ષણ હતું.

આપણા દેશને રાજકીય મુક્તિ તો મળી છે પણ સામાજિક અને આર્થિક સ્વરાજ્ય મેળવતાં લાગે. દિલ્હીએને પણ વર્ષો સુધી તનતોડ મહેનત કરવાની છે તેથી જો પચાસેક યુવાનો પોતાના કામને માટે યોગ્ય એવી તાલીમ લઈને ઊંચ ગુજરાતનાં ગ્રામ્યોમાં કામ કરવા માટે તો દસપદર વર્ષમાં કાકડાઓની સ્થિતિ બદલાઈ જાય મોટામાં મોટા અને મુખ્ય પ્રમ આર્થિક છે કાકડાઓની આર્થિક કનકમતો દૂર કરવી, તેમનામાં સ્વમાનની લાગણી જમાવવી પોતાના પદ પર બેસી રહીને પોતાનાં કિતોનું રક્ષણ કરવાની યત્ન લેવવા માટે તેમનું જનકન કરવું એ આ યુવાનોનું કામ હોય કાંઈ બહારનાં મંડળ એમનું કામ કરી આપે તેનું પરિણામ સારું ન આવે આવું કરવાથી તો એ કામમાં બગ આવવાને બદલે નબળાઈ વધી જાય તેથી કામ કરવા માટે જો મંડળ ઊભું કરવામાં આવે તો તેમાં મુખ્ય બાજ તો કાકડાઓએ જ બજાવવાનો હોય અને કાર્યકરો તો માર્ગદર્શક રહે.

ગુજરાતના યુવાનો પેડિયરી જઈને યોગની સાધના કરે છે, બીજા યુવાનો શાન્તિ-નિષેધ જઈને કળા અને સાહિત્યની સાધના કરે છે, ગુજરાતી યુવાન વેપારીઓ આપા દિલ્હીમાં અને પરદેશોમાં નાનામોટા વેપારો ખેડે છે. ગુજરાતીઓ સાહસિક છે તેમનામાં નવા ચેતનનો ઉત્સાહ અને જુરસો આવ્યા છે પાંચ કે આઠ દળર માછત્ર દુધી યુરોપનાં અને અમેરિકાનાં ૧૦૦૦ સીપુરજ મીસનરીઓ આપણા દેશમાં જારીને સંકેશમાં, ગામ ગામમાં મીસનો કાઢીને ગ્રાહકો ગયાં છે, તેમજે દળરો પ્રચારકો પેદા કર્યા છે, દળરો છોકરાઓ તથા છોકરીઓને ફગવણી આપે છે, ફગવણીના નવાનવા અખતરાઓ કરે છે, મોટાં મોટાં ટ્રાપ્પાનાં, સુવાવજનાના, નસોને તાલીમ આપવાની સરચાઓ કાઢે છે આકર્ષકનાં એન્થ્રોપોલોજી દરેક વેધી દૂર આવેલાં ધાંડ જમજમાં વસનો પ્રજામાં જઈને વસે છે, ત્યારે આપણા ગુજરાતમાંથી પચાસેક એવા સજેલાં અને સેવાભાવવાળાં સરકારી કાર્ય-જહેનો ન નીકળે કે જો, જમજમાં તો નહીં પણ, ગામમાં જઈને વસે ?

પણ પહેલાં પ્રશ્ન એ ઊભો થાય કે એમના અર્થની જોગવાઈ કોણ કરશે ? જ્યારે કાંઈ સાધુ કે સન્ધાસી ગામડે જઈને ધૂણી સજાગીને બેસે છે ત્યારે તેના શેઠલા માટે તે ચિંતા કરતો નથી. તે જન્મમાં એકે વર્ષમાં મોડું મંદિર અને ધર્મશાળા બાંધે છે.

હું કામને શાખ ચોળીને સન્ધ્યાસી બનવાની સલાહ આપતો નથી. જે માણસને પોતાના કામમાં, પોતાના મીઠનમાં શ્રદ્ધા છે તે પોતાનું કામ શરૂ કરે છે અને નાણું મળી રહે છે. ગંધીજીએ સત્યાગ્રહ આશ્રમ શરૂ કર્યો ત્યારે તેની શરૂઆતના દિવસોમાં નાણાંની ભેગવાઈ નહોતી અને આશ્રમવાસીઓને ફરી રીને ખેતકાવતુ એ પ્રથમ ઊભો થયો હતો, અને છતાં નાણું મળ્યાં અને આશ્રમ એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યો કે તેના રસોડામાં દરરોજ મોટી સંખ્યામાં આશ્રમવાસીઓ તથા મહેમાનો જમતા હતા. દરેક યુવકમાં ગંધીજી જેટલી આત્મશ્રદ્ધા ન હોઈ શકે પણ પોતાના કામ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તો જરૂર પેદા કરી શકે જે અમણુ સાધુઓ તેમ કરી શકે તો બજેસા યુવાનો શા માટે ન કરે?

પણ તે છતાં હું માનું છું કે આવા કામની રીતસરની વ્યવસ્થા કરવા માટે સહેરમાં સદાયકે ઊભા કરવાની આવશ્યકતા છે. ગામડે જનરુ લોકોને ૭ મહિનાને આંતરે શહેરમાં આવીને પોતાનું યતન વધારવાની, નવા વિચારો જાણી લેવાની તક મળવી જોઈએ. મોંઘા પડે તેમની માવજત થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ આ બધું ધર્મ શકે એવું છે આપણી ઠાકરડા કામમાં કેળવણીનો સારો પ્રચાર થાય, કન્યાઓ સારી સંખ્યામાં બજે, ડોકા-ડોકરીઓને ઔદ્યોગિક અને ધધાને લગતુ શિક્ષણ મળે, પ્રૌઢ શિક્ષણને ફેલાવે થાય, દારૂનિષેધ માટે પ્રચારકામ થાય, તેમનાં ડોકરોઓના શિક્ષણને માટે થોડાં વસતી-ગૃહો તીકળે—આ બધું કરવા માટે આખા ગુજરાતની પ્રજામાં જાગૃતિ આણવાની જરૂર છે. દિંદોશમાં કરોડ સવાકરોડ ગુજરાતીઓ વસે છે એ વાત ખરી, પણ એ ગુજરાતીઓમાં પાંચ લાખ ઠાકરડા છે. આ લોકો નમજા રહેશે તો ગુજરાત નમજી રહેશે. ગુજરાત પ્રાંત નમજો હશે તો દિંદ નમજી રહેવાનું છે આપણા ગુજરાતમાં દર પંચ માણુપે એક આદિવાસી અગર પછાત કામનો માણુસ છે. તેમની વસતી નાની સૂતી નથી ગુજરાતની સાંકળમાં એક અંકડો કટાઈ મથેશે હશે તો તે સાંકળ નકામા જીવી છે પણ સ્વારાજ્યની દૃષ્ટિથી જોઈશું તો એ કહેવાનો માગ્યે જ જરૂર હોય કે દરેક દિંદીને હવે કેલ્વળી, બારોમ્ય તથા જીવનની જરૂરિયાતો મેલવવાનો હક્ક છે મળેલી પ્રજા લાગલ કષ્ટે તેના કરતાં આ પ્રજા લાપળી હરોલમા લાવીને સચી રહે એ વધારે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે તેથી જ આ પ્રથમ ગુજરાતના જુવાનો સમજ રજી કરવામાં આવે છે

○

‘પ્રસ્થાન’ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લવાજમ : દિંદમા રૂ. ૬-૮-૦, પરદેશના રૂ. ૧૦-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : માર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

મીસીસ જાલ શું કહે છે?

બરુવાનીમાં સહેલ યતા જાલ માટે જજીવાવનું કે મારી પગ, એ જ રિયાઠ હતી માયામાંથી વરસાદની માફ જોડો (ખોરો) પડતો હતો. પોણા જામના જાલ સહેલ થઈ ગયા હતા. મોઢા ધ્રુવીશ તેલો તેમજ જામપુ પછાડે પેસાનો બધું જુમાડો કીધા પછી જ એક આશીર્વાદ સમાન તેલ હાથ લાગ્યું. આઠી તેલો તો બધી જાતના આવે છે પરંતુ તેમાં રામતીર્થ યોગાશ્રમ, સુબધ જનુ રામતીર્થ શ્રાવ્તી તેલ સ્થેશિયલ નં. ૧

મારે માટે એક રાહત અને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડ્યું છે તેનાથી આજ મારો જોડો સદતર બધે થઈ ગયો છે અને આ મહિનામાં મારા મહેલ ખાસે કુદરતી કાળો રંગ પકડ્યો છે અને નવા જીગતા જાલ કાળા જીમના માંડ્યા છે એ લગાડ્યા પછી રફતે રફતે સુધારો યતો જાય છે કારણ કે જાલ ઉત્પાદના કમ કમપ નથી કે જટ દહને લગાડે તે પટ દહને જાલ કાળા થઈ જાય. એમાં ધીરજની બધી જ જરૂર છે, અને કામદો જોક્સ છે. કોઈનું પશુ બહુ થાય એ ધગદાધો આ લખાણ કરું છું. એક આટલી મે થી વધુ મહિના આવે છે જાલ જરાવદાર પશુ અને છે, તેલ ઓળો તથા પુરુષોને માટે એકસરખું કામદાકારક છે. સિં

મીસીસ જુલાબ જાલ વામ્બા, સુબધ

મેલેરિયા?

તમારો શત્રુ છે

લંઝાની એલ્ફસ્ટો પીલ્સ

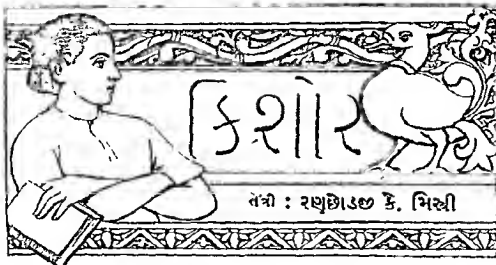
મેલેરિયાનો શત્રુ છે.

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સપ્તગર્ણ, કાલમેષ, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ જ્વરનાશક ઓષધીમાંથી બનાવેલી છે. હજારો કુટુંબો, ધર્મોદ્ધારના, વૈદ્યો, ટાકટરો વગેરેમાં કવિ-નાઇનની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે. ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાવ જીતરી જાય છે (કિંમત ૪૦ ગોળીના રૂ. ૦-૬-૦; તેલ ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂ. ૩-૮-૦)

લંઝા ફાર્માસી લી. : લંઝા. (ઉ. ગુજરાત)

સ્ટોલીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

૧૯૪૯ જાન્યુઆરીથી

કિશોર

ચૈદમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે.

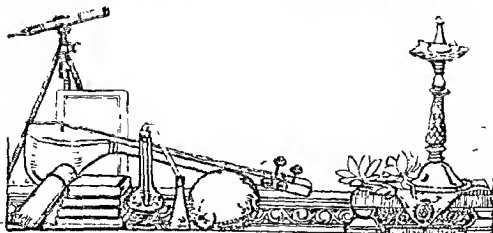
આપનું નામ ગ્રાહક તરીકે નોંધાયો

: સવાજમ :

હિંદમાં રૂ. ૫-૪-૦

પરદેશના રૂ. ૭ ૮-૦

કિશોર કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જી કારતીનવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ નવપ્રભાત પ્રિ પ્રેસ, ધીર્ગંધા રોડ, અમદાવાદ તા ૨૮-૩-૪૯

પરચાન

આલે [હાલ નિગ્રણ] ત તો
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ દષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તકક્ર : ૪૮

વૈશાખ : ૨૦૦૫

અંક ૧

■

અમીરી

પૂજાલાલ

કુદ્રે શું મીટ માંડી? મન મહદ વિના ના મહતોતું માને:
સ્વસ્થે સંતોષ થાનો? વિપુલ વધુ કથે વાંછના વીરની ના:
જાએ ના જોખમે તું? સરલ અનુસરે માર્ગ શું ભીતિ-ભાને?
ભીડે ના ભવ્ય ખાચે? અધમ અવદશા શું ગમે દીનહીના?

બાચે રહે છલાઈ લવ જલ લક્ષતાં સ્વદપ સ્ત્રોતસ્વિની તો;
ખામી એકાદ છોટો કણ મણુ હરખે ઉદરે ખેતરોના:
શીયે સંસિદ્ધ થાતાં સમરથ જનનાં સાહસો; ગુહ-છતો
કપંતા કાચરો હા! વધુ શરમ તણ પાપ પૂજે પદોના!

ખંખેરી નાખ ખામી, — વર વધુ વળગી કુદ્રતાની રત્નેટી;
ગર્વે માથું ઉછાળી ગગન ગજવતી પાડ તું વીરકાકે,
લજ્જા રનેહી જનોની હર સમર વિધે શત્રુસેના પલોટી,
વેગે ને તેણ તેજે ચક્રિતચક્ષુ કરી નાખ સૌને અવાક.
એરો કુતકારવંતી પકડ રિપુતણી કાઢ ને નાખ સીરી,
આવે તો આવતું છે મરણ, અમર છે આત્મકેરી અમીરી

[મમા માસના મોધપાત્ર ખર્ચાના સરકારી વહીવટીઓને જયપુર જતાં નેરોગે હવાઈ અકસ્માત, કામ નિરૂપાન જાયોમા આવ, કાપડના ભાવમા સરકારે કરેલો વધારો, કીમતી વિજ્યાસક્તિ પડિતની મોરકોના એલચીપટેથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાના એલચીપટે થયેલી બદલી, રશિયામા સામાન્ય વપરાસની વસ્તુઓના ભાવોમા ૨૫ ટકા ઘટારો, UNESCO સાથે સહકાર સાધવા હિંદી સરકારે હિંદી નેશનલ કમિશન સ્થાપ્યું; ઉત્તર આટલાટિક ક્ષેત્ર પર બાર દેશોએ કરેલી સહી, ન્યુયોર્કમા વિશ્વશાન્તિ પરિષદ; પૅરિસમા વિશ્વશાન્તિચાહકોની બીજી પરિષદ, લંડનમા કોમનવેલ્થ પત પ્રધાનોની પરિષદ ચાલે, અમદાવાદમા ગુજરાત વિદ્યાસભાની શતાબ્દી, ચીનમા સામ્યવાદી પક્ષની આગેવાન; ખર્મામા કરેલ તથા સામ્યવાદીઓનું રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે બંડ, લખનૌમા ૨૦,૦૦૦ કિસાનોએ સરકારી કચેરી પર કરેલી દ્વંધ, મદારાજસ્થાનની સ્થાપના]

૪

મૂલ્યાંકનભંગનો ભય

“એવા જુના યુરોપી રીડા રીનિકોએ હવે રાજકારણની પ્રવૃત્તિમાંથી એજમા થઈ નવા નમૂનાનો રાજકોરો કાર્યકરો માટે રસ્તો ચોકજો કરવા જઈએ, આજળથી પોતાનું ગાફું દોકોવેતાં આવેલાં હોય જેમને વેગ મળી ગયા હોય એવા રીડા હોકલિયા નવા સુધી રસ્તો કે ગાફું છોડતા નથી અને પોતાનું ગાફું વગર વિચાર્યું કાવે તેમ હોકથે રાખે છે ત્યાં સુધી નવા લોકોને ગાડાને હવાલો લેવાને બોલાવવાનો કરો અર્થ નથી.”

[જે સી કુમારપ્પા ‘દરિદ્રનબધ્ધ’, તા. ૩ જ એપ્રિલ ૧૯૪૬]

“ The issue between productive forces and productive relations thus turns on **property** For, in the last analysis, **ownership** gives men a reason for resisting change It gives them power, privilege, and the opportunity of exploiting their fellow-men; more significantly, it schools them in the belief that the defence of the existing social and economic system is a question not only of self-preservation but of duty. Their ideals, values, religions, even their conceptions of what Aldous Huxley calls the ‘meaning of life’ are intimately bound up with it In very truth, they stand or fall with the thing they own ”

[Dr. K. S. Shelvankar : *Ends are Means*, p 99]

નીતા : અમદાવાદમાં 'રૂઝિયા' ગેસ્ટન હમણાં જોલવામાં આગ્યું તેના ઉદ્ઘાટન કાર્યક્રમની સમાપ્તિ "કવિસમેલન"થી કરવામાં આવી. આ સંમેલનમાં થોડાકે અમરવ્ય સાસુરકનિઓએ આમરચિત કાઢ્યોનું પહોન કર્યું. તે સાંભળતી, વેળાએ આરોપી હર્યા વિતા ન રહેવાયું તે તો ઠીક, પણ મને એક ભૂખર આપાત, લાગ્યો કે આવુ બેઠું ગાનાર કવિઓ, કાવ્યો કવી-રીતે ગવી, ચકતા ; હશે ! તેમના પહોનમાં સગીત એટલું બહુ બેસરું, બેનાલ અને કર્કશ લાગ્યું કે કવિતા પ્રત્યેનું માતૃ આકર્ષણ કષ્ટક હજાયુ

નવીન : તમે લાગણીપ્રધાન ગયા તેવી તમે કાવ્યના બાલ રૂપથી ક્ષાપ્ત મયા. પરંતુ કાવ્યમાં જેટલી મહત્તા રૂપની છે તેટલી જ તેના અતર્મિત સત્ત્વની છે એ એ કાવ્યો સાંભળ્યા તેમાથી સગીન વિકાસનો છેદ ફરીએ તો આક્રોશમાં ગાંધીયુગ અને ગાંધીવાદના, મહિમાનો, અચ્છો નિયોઃ ગુરુ થયો છે, માતૃ જ્ઞાન થી કિમા-શકૃન્ની એક લીટી તરફ સારુ બેચાથુ તેમણે કહ્યું : "ગાંધીયુગ આવ્યો અને ગયો એમ તમે ભલે કહો, પણ હું કહું છું કે ગાંધીયુગ આવશે"

નરીમાન : ઉમાશ કરના કથન પ્રમાણે શુ ગાંધીયુગ આવ્યો જ નથી ?

નીતા : તો પછી છેલ્લા ત્રીસ વર્ષોના માળે ગાંધીવાદરદિન હતો એમ કહેવાય ?

સુરેખ : એ અર્થ બુલભરેલો છે. મયા ત્રીસ વર્ષોમાં ગાંધીવાદે જે કાર્ય કરી બતાવ્યું અને આપજુને રાજગત્ય અપાવ્યું તેવી સિદ્ધિ કોઈપણ દેશે કરી બતાવી નથી.

ગમત : તમે ઇતિહાસના પ્રસંગોની સરખામણી પણ કરી ચકતા નથી. ગાંધીજી અને લેનિન સમવયસ્ક હતા-મલકે લેનિન એક વર્ષે નાનો હતો છતાં લેનિને ૧૯૧૭ના ઓક્ટોબરમાં મહાન ક્રાન્તિ વડે અમાજવાદી લોકસાહી ગમતગરી સ્થાપના કરી ત્યારે ગાંધીજી સ્વતંત્રતા મેળવતાં આપજુને બીજા ત્રીસ વર્ષે લાગ્યા અને ખરૂં પૂટે તો, આ રાજકીય સ્વરાજ બીજા વિશ્વયુદ્ધથી નમળા પડેલી સ્થિતિની પરિસ્થિતિથી મળ્યું. આ દિશાએ સમાજવાદી રાજતત્ત્વ-સાચી લોકસાહી-માત્ર કરનાં આપજુને બીજા ફેલ્લાય વર્ષો જોઈશો ! કાવ્ય, ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ વિતાં આપજે 'સમાજવાદ સિદ્ધિ પણ ન કરી ચકીએ !

સુરેખ : ભલે આપજુને 'રાજકીય સ્વરાજ મેળવતાં વઘુ સમય લાગ્યો, પરંતુ આ સ્વરાજ મેળવવામાં ગાંધીજીએ જે સાધનો-સાધન અને અદ્વિધા-નો ઉપયોગ કર્યો તેની મહત્તા આજે આપજુને દેખાતી નથી, સમય જતાં આ સાંસ્કૃતિક સાધનોનું સિદ્ધિગોત્ર આપજુને દેખાશે અને તેનાં મીઠાં ફળ પણ મળશે આ અર્થમાં જ ઉમાશ કરે કહ્યું લાગે છે કે 'ગાંધીયુગ હવે આવશે.'

નવીન : ગાંધીજી અને લેનિનની સરખામણીથી પણ મજલૂતાનું મળે તેમ છે પરંતુ તેમાં એકથી બીજો અધિવાતો છે યા તો એકની પ્રયત્ના અને બીજીની નિંદા હતી-આ રીતથી-આપજે મૂક બની જઈએ વાકિતપૂજની અપ્રમદાથી આપજુ માનસ અદિપ્ત રહેવું જોઈએ કોઈપણ પણ કે સર્યા કે આશ્રયના સમય હોવાથી ઉપ રિથત યતા મહોથી આપજે મુકન રહેવું જોઈએ આ-બે મહાન નેતાઓની વિચાર-

સરણી અને કાર્યક્રમની—સામ્ય અને સાધન સંગઠિતે તેમના નિર્ણયોની—સરખામણી આપણે ધીરજથી કરીએ તો સત્ય વસ્તુ સમજાવ

મનોહર આજથી દસ વર્ષ પૂર્વે ગાંધીજીએ કહેલું કે તે પોતે એક સમાજવાદી છે—સામ્યવાદી છે પરંતુ તેની અદર રહેલી દિશા તેમને માન્ય નહોતી. સામ્ય કરતાં સાધન ઉપર તેમનો આગ્રહ વિશેષ હતો. સામ્યવાદનું સામ્ય ગાંધીજીના સર્વોદયના સામ્યથી અલગ નથી.

નવીન : મનોહરની સમાલોચના બૂધકરેલી છે ગાંધીવાદ અને સામ્યવાદના સામ્ય તેમ જ સાધન બંનેમાં ધણો મોટો દરિયો છે ગાંધીજીના સર્વોદયનો પાયો ધર્મ અને નીતિની ભૂમિકા ઉપર છે ત્યારે સામ્યવાદમાં આણુ ધર્મ અને નીતિનાં ધોરણોને કુશળી દેવામાં આવ્યા છે ગાંધીજી ધર્મને જીવનના એક મૌલિક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે, ત્યારે સામ્યવાદ ધર્મને લોકોના ધૈન—opium of the people—તરીકે માને છે ગાંધીજીના નીતિ ત્રિષેના ખ્યાસો સખધાતીત—absolute—નીતિમાં નિષ્કા ધરાવે છે, ત્યારે સામ્યવાદ નીતિને સ નંધમસ્ત—relative—માને છે, અને એમ ધટાવે છે કે નીતિનાં ધોરણો સમાજસરકૃતિના યુગે યુગે બદલાતા રહે છે તે જ પ્રમાણે સાધન સખધે ગાંધીજી શુદ્ધ—absolute—અદિસામાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને તેના સમો-ગામાં અદિસાને વળગી રહેવાનો તે આગ્રહ રાખે છે। ત્યારે સામ્યવાદનું વિધાન એવું છે કે દિશા—અદિસાનો પ્રશ્ન સમજેા ઉપર ભાધાર રાખે છે તેને આખ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપવાની જરૂર નથી. કાલની સરકૃતિમાં અદિસા સિદ્ધ કરવા અર્થે આશુરી બજોનો પરાજય કરવા દિશાનું હથિયાર વાપર્યા વિના છૂટકો નથી સામ્યવાદસિદ્ધ સમાજમાં કે સર્વોદયસિદ્ધ સમાજમાં દિશાને સ્થાન જ નહિ હોય.

સુરેષ્ઠ ગાંધીજીની અદિસા કાપરની નહિ, બજવાનની છે શક્તિ હોવા છતાં ભૌતિક દિશા ન કરવી તેમાં મહાન આત્મચળની, આત્મસમયમની જરૂર છે.

નરીમાન : આની બજવાનની અદિસા મારા દેખવામાં તો નથી આવતી. કુનિયાની ખસો કરોઃ માણસોની વસતીમાંથી ખસો માણસ પણ બજવાનની અદિસા ધરાવતા નહિ હોય.

નવીન : આ કારણને લીધે જ તેમની રાષ્ટ્રીય લક્ષ્ણો ગાંધીજીએ અનેક વાર પાછી ખેંચી લીધેલી મને લાગે છે કે ગાંધીજીએ અદિસક સલામતી લક્ષ્ણો કરેલી તે એમ માનીને નહિ કે લોકો અદિસક વતન રાખશે, પરંતુ લોકોને અદિસાના પ્રયોગની તાલીમ આપવાની મજબૂરીથી. આ જ પ્રમાણે સામ્યવાદીઓ પણ વખત લક્ષ્ણોને આશરો લે છે તે પણ તાલીમ આપવાની દૃષ્ટિથી.

સુરેષ્ઠ અદિસાને શિદ્ધાન્ત કહો, વાદ કહો, નીતિ કહો, તાલીમ કહો—એ ત્ કહો, પરંતુ ગાંધીજીએ એના પ્રયોગો દિશ્માં કરી બતાવ્યા તેના પડખા આખા વિશ્વમાં સંકળાવા લાગ્યા છે. કુનિયાના મહાન નેતાઓ, વિચારકો અને રાજપુરુષો અદિસાના સુર કાઢતા થયા છે આ સિદ્ધિ નાનીસૂની નથી ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધ અટકાવવામાં તેના શબ્દો નાનો નહિ હોય.

નીલા : હા. પેરિસમાં સાઠેક દેશોના સંતિચાહકોની પરિષદ ઢમણાં બરાઈ
ગમન : આશ્ચર્યની વાત છે કે આ પરિષદમાં કાન્જરી આપના ઈચ્છતા હો મુક્ત રાજ
આનંદ જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા લેખકને પેરિસ જવાનો પાસપોર્ટ
આપના દિન્દી સરકાર તૈયાર નથી.

નરીમાન : પાસપોર્ટ આપતા સરકાર આ માટે ગમરામ છે ?

નીલા : સરકારની આવી નીતિ તો સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને ઠોકર ચઢાવતી લેખાય

સુરેખ : હો મુક્ત રાજ સામ્યવાદી વિચારે ધરાવતા હશે

ગમન : પશ્ચિત જવાદગયાલ રમણે ને પમણે કહે છે કે તેઓ સામ્યવાદની સામે નથી,
સામ્યવાદના પ્રચારની વિરુદ્ધ નથી, પરંતુ ત્રાસવાદી અને કાંગ્રેસવાદી પ્રતિષ્ઠાની વિરુદ્ધ
છે, મુક્ત રાજને કાણુ ત્રાસવાદી કે કાંગ્રેસવાદી કહેશે ?

નરીમાન : Logically આનો અર્થ એમ થયો કે આપણી સરકારની નગરે સામ્યવાદી
એટલે ત્રાસવાદી. અને ત્રાસવાદીને દયાવી દેવા જોઈએ એટલે સામ્યવાદીને દયાવી દેવા.

નીલા : પરંતુ દયાવી દેવા પહેલાં કહેવાતા યુનેસ્કોની દિલચાલ કે કાવતરુ કે કાર્યોની
સામિતી કોર્ટમાં રજૂ થવી જોઈએ કે નહિ ?

સુરેખ : જાહેર સનામતી ધારા મુજબ આવી સામિતીની જરૂર નથી.

નીલા : આ તો લોકસભાનું ખૂન કહેવાય ત્રાસવાદીના ત્રાસ કરતાં સરકારનો ત્રાસ અનેક
ગણો ભયંકર ગણાય.

સુરેખ ખીલે રસો નથી. આ સનામતી ધારાના કકક અમલ વિના ચાલિત ન જળવાય,
અને કાપેસર સ્થપામેલી સરકારને ઉધણી પકવાનો વખત આવે. સજુ કાઈ જાણે છે
કે રાજ પ્રદેશના નગરોને આ મ લગાડવામાં સામ્યવાદીઓનો હાથ હતો. વળી ઢમણાં
જ સમાચાર મળે છે કે વિંદીમાં પ્રધાનોની ઑફિસમાંથી કાગળો ગૂંમ થાય છે તેમાં
પણ સામ્યવાદી કાવતરુ છે આણુ રાષ્ટ્રીય સરકારને ઉધણી પાકવાની સામ્યવાદી-
ઓની નેમ છે

ગમન સુરેખગાઈ, તમે અત્યંત ગદાણુ — credulous — હો જરાક critical મનતા
જાઓ. રાજના જર્જરીતી આગ સજણે તમે જે કહ્યું તે ખોટું છે તે તમને ખબર
નથી મુજબના પ્રધાન શ્રી પાટિલે ઢમણાં જ એક નિવેદનમાં કહ્યું કે રાજના
જગલની આગ કાઈ બક્ષિના કરૂંધથી નહોતી લાગી, પરંતુ કુદરતી હતી અને
ફક્ત સૂકી ખાસ અને લાગડાં જ ગળી જવા પામ્યાં છે અત્યારે એવી એક પ્રયા પડી
જઈ છે કે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં કશિપણુ જરૂર થાય કે તેની પાછળ સામ્યવાદી
પ્રતિષ્ઠા હોવી જ જોઈએ એમ માની લેવું

નવીન : આ પ્રયા નવી નથી એક સો વર્ષ પહેલાં-૧૮૪૮ માં-માર્ક્સે તખ્તુ હવે કે

"Where is the party in opposition that has not been decried
as communistic by its opponents in power? Where is the opposition
that has not hurled back the branding reproach of Communism,
against the more advanced opposition parties, as well as against
its reactionary adversaries?"

સુરેષ્ચ મને તેમ હોય પણ સામ્યવાદમાં ત્રાસવાદ આવી જાય છે, તેને કામી રહેવા જ નોંધજો

નવીન મિ સુરેષ્ચ, કોન્ગ્રેસ પ્રત્યેની તમારી અવગ્રહાને લીધે તમે કેટલીક અગત્યની વાસ્તવિક ઘટ્ટાને ધ્યાનમાં લઈ શકતા નથી કોન્ગ્રેસી નેતા જવાહરલાલે હમણાં કેશમાં જણાવ્યું કે સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિનાં બે અંગ છે. (૧) સામ્યવાદી 'પણ', (૨) જૂન અને ગરીબીમાં દુમેલા લોકોની પ્રવૃત્તિ તેમના કહેના મુજબ 'સામ્યવાદી' પણની પ્રવૃત્તિ હિન્દમાં નહિ જોવી છે. પરંતુ બીજી પ્રવૃત્તિ-લોકોની-પ્રવૃત્તિ-કાંધેશી નિર્ગર છે. ડો. ગાંધીજીને પણ સાવચેતીના સૂર કાઢ્યા છે કે સામ્યવાદની સામે 'જાહેદ' ન ચોકાવતા આમજનતાની શૂખ અને ગરીબી દૂર કરવા પ્રયાસ થવા જોઈએ ગમત આવા ચેતવણીના સૂર આરે વિદ્યાર્થીની નીકળી રહ્યા છે, છતાં આપણી સરકાર સામ્યવાદીઓની સામે મોરચા મંડવે જ જાય છે તેમની નીચે 'ચીનના' પ્રયુખ ચાંગ-કાઈ-શૈક (Chiang Kai-Shek)નો નીતિ જોવી છે તેથી કેટલાક કહે છે કે India is going the China way

નીલા : આપણા સમાજવાદી બિરાદર મનોહર આજે કેમ મૌન સેવી રહ્યા છે ?

મનોહર : અમારા પથના વિચારો વર્તમાનપત્રોમાં આવે છે

નવીન : વર્તમાનપત્રોના સમાચાર વાંચીએ છીએ પણ તેમાં તથ્ય અતથ્ય કેટલું તે તારતમ્યની આપણી કાચિશ છે Commonwealth અને North Atlantic Pact સંબંધે તમારું શું માનવું છે ?

મનોહર : અમરા પહે ૧૫૭૮ જણાવી દીધું છે કે હિન્દો બ્રિટિશ ગાંધીસમૂહમાં ન રહેવું જોઈએ અને આ સમૂહમાં ન જોડાઈએ તો આપણને હિન્દી આદલ્લાટિક કારાર સાથે કાંઈ બેવડેલા નથી

નરીમાન : પકિન જવાહરલાલે કામનવેશ્વમાં રહેવાનો નિયુગ્ય કરી નાખ્યો લાગે છે

સુરેષ્ચ : કામનવેશ્વમાં મિનિસ્ટરને રહેવાનું નથી હિંદ નવાન સાવજીમ પ્રભસતક તરીકે રહેશે, છતાં કામનવેશ્વ સાથે સંબંધ ગાળશે

નરીમાન : વાહ ! India will be in the Commonwealth and also out of the Commonwealth શેક્ષપીયરના હેન્નેટનો "To be or not to be" વાતો પ્રશ્ન આપણા નેતાઓને કંઈકો ગલ્લો જામે છે

નવીન : આ માનસનું મૂળ ૧૯૪૧ની સાલમાંથી જડી આવે તેમ છે. એકઝોનેટ્ડ જ્યારે કોમી award આપ્યું ત્યારે ગાંધીજીની સલાહ મુજબ કોશિમે તેનો સ્વીકાર પણ ન કર્યો અને સ્વસ્વીકાર પણ ન કર્યો—We neither accept it nor reject it આ પૂર્વેશ્વમિશનનું જતન આપણી સરકાર જગતર કરી રહી છે ચૂકીનાદ નષ્ટ કરવો છે, પરંતુ ચૂકીવારોને તકલીફ આપતી નથી !

મનોહર : સરકારની નીતિ બોલી છે અકાર વર્ષથી ચાલતા ખાંડના કારખાનાકારોને સરકારે રક્ષણ આપવાનું આદુ રાખ્યું છે, જ્યારે લોકોને ખાંડ નમણા બાવે ખરીદવી પડે છે. આ ખાંડતમા પાકિસ્તાન સરકારની નીતિ ગહેતર છે 'કુચાયા' ખાંડની આયાત કરી લોકોને સસ્તી ખાંડ આપી શકે છે.

ગમન : ગયે વર્ષે કાપડનિયમન રદ કરવામાં આવ્યું ત્યારપછીના દુઃકા ગળામાં મોલ-માલિકોએ એકથી દોઢ બજબજ રૂપિયાનો નફો કરી લીધો. કાપડના ભાવે નહિ વધારવાનાં વચન આપી દશેલીમાં ગાંઠ બનાવ્યો અને એકુંશોનીકુંશો 'જતાં' વેત બાવેમાં ૫૦ થી ૩૦૦ ટકા વધારો કરી મૂક્યો. આ તો વચનમંજની પગ માર્યા કરેલાં.

નરીમાન : વેપારી વર્ગનો ધર્મ છે કે કોઈ પણ રીતે નફો કરવો. By hook or by crook, આ નફાખોરીમાં નવાઈ જેવું કંઈ જ નથી.

ગમન : નફાખોરીમાં નવાઈ નથી, તે તો મૂડીવાદી સમાજને સદૃશ છે. પરંતુ નવાઈની વાન એ છે કે સરકારે ખીકુ ઝડપેલું કે બધો વધાગનો નફો પછીની લઈશું. ક્યાં છે આ નવાઈનો અમલ ? ૧૯૪૭ની સાલ કરતાં ૧૯૪૮ની સાલમાં મીલોએ એવી ચાર ગણા નફા કર્યાં. આંકડા તેમના official સરવૈયામાંથી દેખાઈ આવે છે. લીસ લાખ રૂપિયા કરાતી મીલોએ પચાસ લાખથી માંડી એક કરોડ રૂપિયા સુધીના નફા કર્યા છે. દસ લાખ કરાતી મીલોએ વીસથી પચાસ લાખ સુધી કરમાડી કરી કે કેમ કાંઈ પણ પ્રકારનો કલકો કે ચોક્કિન્સ કે ચોક્કિન્સ આ કરમાણી સામે ધરવામાં આવતો નથી. આજની આપણી સરકાર એટલે મૂડીવાદોના જગી નમ, રાજ્યોના મોટાં માલિયાણાં, અમલદારોના મોટા પગલો, ગજબાતોઓના બેદર અરચા, લકનના આપણા એલચીખાતાનું ખર્ચ ચીરતાલીથ લાખ રૂપિયા, વોશિંગ્ટનના એલચીખાતાનું ખર્ચ ચીરેલ લાખ રૂપિયા, મોસ્કોનું આંક લાખ અને બીજા બધે દરેક ચોક્કિસનું સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ ૭ લાખ રૂપિયા. દિલ્હીનાં અરકારી પ્રકાશન ખાતાઓના ખર્ચના આંકડા ખૂબ વધવા પામ્યા છે એવા પણ સમાચાર મળ્યા છે. દરેક પ્રમાણ પોતાના મનિ અલગ પ્રમાણખાનું ધરાવવાની માગણી કરે છે.

નીલા : મીલો સમક્ષે સરકારે એમ કરવું જોઈએ કે જરાઈ પહેલાનાં દસ વર્ષોના જે સરેરાશ વાર્ષિક નફો હોય તેથી વધુ નફો લગાઈ પછીનાં વર્ષોમાં લેવાની મનાઈ કરવી જોઈએ. બધો વધારાનો નફો સરકારે જપ્ત કરવો જોઈએ.

સુરેષ્ : વાદ, નીલામહેન, નમે તો હવે ચળવળ લાગ્યાં છે. તમારી સૂચનામાં બે ભૂલો છે. પ્રથમ, અનનિર્વાદ અને કાનોનો આક લગાઈ પૂરે દેવો તે કરતાં આજે ત્રણ ભૂલો છે. તેથી કાનોને નફાથી બાંધણી કરવી હોય તો પણ ત્રણ ગણી નફો કરવી જોઈએ. બીજી મિલકત અને તેના વરીવટની પવિત્રતા, કિંપર તમે તરત માગવાનું સૂચન કરી રહ્યાં છો તેનો તમને ખ્યાલ નથી. તમારા સૂચન મુજબની નીતિ અખત્યાગ કરવામાં આવે તો વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને સાદસતી વૃત્તિને ખત્રી થાય.

નરીમાન : મિલકત અને મિલકતના વરીવટને પવિત્ર ગણવાથી માલિકોને અંજલર નફો થાય તેમાં શક નથી. અને હાલે છે આ નફાની ગંભીર પૂરી પાડવા માટે જ નાણિકમાં નોટો છપાતી દશે.

નવીન : સુરેષ્નાં સામાજિક મુદ્દાઓને અંતે પ્રશ્ન છે મિલકત અને તેના વરીવટના

હકને તે 'પ્રાઇવેટ' ક્ષેત્રથી જિંદગી છે. વેપારિક સ્વતંત્રતા અને વેપારિક સાહસશીલતાને (private enterprise) જન્મસિદ્ધ હક માને છે. આવી માન્યતા આજની સંસ્કૃતિના તબક્કે અસંગત છે અંગત મિલકતની સરથા સામાજિક વિકાસની અમુક ક્ષેત્રો અસ્તિત્વમાં આવી. સમાજમાં ઉત્પાદક બળોનો વિકાસ થતો ગયો તેમ મિલકતી સંબંધો ધરાતા ગયા અને વર્ગ-વર્ગ વચ્ચેના સંબંધો પણ બદલાતા ચાલ્યા. આજની મિલકતી રચના નાબૂદ કર્યા વિના સમાજનું કલ્યાણ સિદ્ધ ન થઈ શકે

"Periodically, the discrepancy between productive forces and the economic structure announces itself as a contradiction in the relations between men. In class societies, the contradiction takes the form of an irreconcilable antagonism between classes, and there is no way of rising above the antagonism or reconstructing society save by an act of destruction; the destruction of the property system, which impedes the further development of the productive forces."

[Ends are Means, p 102]

નીચે આ વિચારસરણી અત્યંત ક્રાંતિકારી શબ્દોમાં તેના અમલ થતાં સમાજમાં ઉદયપામલ થઈ ગયું

નવીન : હા, થાય આ વિચારસરણીનું સત્ત્વ સ્વીકારવા માટે હજારો વર્ષોથી ચાલી આવતી આપણી પ્રજાસાધના અને જીવનશૈલીને મોટા પ્રમાણમાં તિલાંજલિ આપવી પડશે આ તિલાંજલિથી આપણી પ્રતિષ્ઠા દણારી એવો ભય પણ આપણને લાગશે. આ ભયમાંથી આપણે મુક્તિ મેળવવી પડશે જૂની સામાજિક પ્રજાસાધના ચાલુ રાખવાથી સાધનાની માલિકી ધરાવતા વર્ગને અત્યંત લાભ છે માલિકવર્ગ હમેશાં સરકારને અને નેતાઓને પોતાના હાથમાં રાખવા દરેક ઉપાય અજમાવે છે. તેથી સરકારની પુરાણી નીતિનો સામનો કરવા લોકોએ કમર કરી પોતાની સ્થિતિ ખીલવવી પડશે મિલકત અને તેના વહીવટ સંબંધે આપણા વિચારમાં અને મૂલ્યાંકનમાં પલટો કરવો પડશે આ પલટો જેટલી ત્વરાથી અને જીવિષ્ણૂત્વ આપણે સાધીશું તેટલા પ્રમાણમાં સમાજમાં પરિવર્તન આવશે અને સમય જતાં એવી સમાજરચના ઊભી થવા પામશે કે જેમાં "સમાજ વ્યક્તિ માટે અને વ્યક્તિ સમાજ માટે" એ મુદ્દાલેખ અમરરચાને આવશે

ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટી અથવા વિદ્યાસભાએ એક સતાપ્તી પૂરી કરી એ ગુજરાત માટે મોરવતી બાબત છે. કદાચ આ પ્રકારની ગુજરાતમાં આ પહેલી જ જૂનામાં જૂની સંસ્થા છે. વિદ્યાસભાના પચ્ચિત્રમાં હું અંગત રીતે ઘણો આગ્યો છું એમ ન કહેવાય. પણ ગુજરાતના જે મહાન સાક્ષરોએ એના મૂળ નાખ્યા અને એનું સંચાલન કરી એને ખંતપૂર્વક પોષી, તેમની દૂર સુધી પહોંચેલી જીવનસુવાસ, તેમના પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય અને તેમની નિષ્ઠાકારી સાહિત્યમેવાએ મારા પર અનેક શુભ સરકારો નાખ્યા છે, મારા સાહિત્યરસ વધાર્યો છે, અને જે જમાનામાં માતૃભાષાનું જ્ઞાન હાઇસ્કૂલો અને કોલેજોમાં તો મળી જ સંકુપ્ત નહીં, જેને રસ પડે તેણે ખાતગી વાચન અને અભ્યાસથી જ વધારવું પડતું તે જમાનામાં અને—જળ ગુજરાતની બહાર જીવન માળનારને—ગુજરાતી વાંચતો અને એ શુદ્ધ જ લખાવું જોઈએ એવો આગ્રહ રાખતો કરવામાં, આ વિદ્યાસભા સાથે જોડાયેલા અનેક વિદ્વાનોનો ઘણો મોટો ફાળો છે. કવીશ્વર દલપતરામ શાલાભાઈ, કે શ્રી મહિપતરામ નીલકંઠ, શ્રી નવલરામ પંડિત, શ્રી રમણભાઈ, કે શ્રી વિદ્યાનહેનના જે અંગત સમાગમમાં આવવાનું અને ભાગ્ય સાંપાડવું છે એમ ન કહેવાય શ્રી રમણભાઈને જે જોવા છે, સાંભળ્યા છે, એકાદ વાર એમની નજર તમે આગ્યો છું. શ્રી વિદ્યાનહેનને જોવા છે એટલું જ. પણ એમના સૌના સાહિત્ય દ્વારા મારું ગુજરાત અને અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન અને ગુજરાતી તરીકે હાતર થયું છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટીએ જે સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું છે, અને તેને પ્રગટ કરવા માટે જે પ્રકારની મુશ્વરયા રચી રાખી છે, અને તેને સૌ વર્ષ સુધી સતત ચલાવી છે, તે બવદારકુરાળ અને કાજા મણીતા ગુજરાત માટે જે એક સાધારણ વસ્તુ નથી. રાજકીય અને ધાર્મિક આજેવાને કરતા સાહિત્યના આજેવાનેમાં અઢમઢમિકા અને સંસ્કૃતોડુ સ્વભાવ જોઈ નથી હોતાં ગુજરાત વિદ્યાસભાને આ સ્વભાવે કદી કનકવા છે કે કેમ તે હું જણીતો નથી પરંતુ, તે પોતાની સતાપ્તી જિજ્ઞવસા ભાગ્યશાળી થઈ છે, એ એટલું તો અચૂક દેખાડે છે કે વિદ્યેના જોળ-ગીને જીવનનું ધાગ્યુ અને પોષણ કગવાની એની શક્તિ નોરદાર છે એનું શ્રેય એના મૂળ સ્થાપકો અને હાતાઓના શુદ્ધ સહકર્ષ, શુદ્ધ આગ્રહ અને શુદ્ધ જીવનને જ આપવું જોઈએ કવિ દલપતરામથી માંડીને શ્રી વિદ્યાનહેન સુધી સ્થિર ધર્મભાવના અને નીરાગી દીર્ઘાયુષ થાયે જીવનને સ-રસ રાખનારી તેમની સરળતા, મહીગતા તેમજ શુદ્ધ વિનોદી વૃત્તિએ વર્નાક્યુલર મોસાયટીને આવી કારકિર્દી આપવામાં અવશ્ય મોટો ભાગ ભજવ્યો હશે.

આ બધાં માટે હું ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટીને ભાવપૂર્વક મારી મુજાગ્રજાહી આપું છું, અને આશા રાખું છું કે ભાવી પ્રજા ગુજરાતની આ સુદર સંસ્થાને અખંડ, શુદ્ધ માર્ગે પ્રગતિશીલ અને પ્રાજ્ઞવાન ગાખમે, અને એની કીર્તિ વધારશે. મારા સંસ્થા

પ્રત્યેનો આદર વ્યક્ત કરવા માટે મને જે આ તક આપી છે, તે માટે હું શ્રી વિદ્યાબહેનનો અતઃકૃણ્ણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ પ્રસંગ પર મને એક લાખજુ લખી મોકલવા શ્રી વિદ્યાબહેને ઈચ્છા દર્શાવી એમની ઈચ્છાને આદરૂપ ન સમજવી એ મારે માટે કઠણ થઈ પડ્યું. પણ મારે શું કહેવું એ હું કરાવી ન શક્યો. 'દરિદ્ર' પત્રોમાં મારે શું કહેવું એ જ મારે હાલમાં વિચારનો મુખ્ય વિષય હોવાથી, બીજા મારે લખવા-બોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે હું મુજાઈ જાઉં છું. મેં શ્રી વિદ્યાબહેનને જ વિનંતિ કરી કે એમની આજ્ઞાને એમણે પૂરી કરી વિષય પણ સૂચવવો એમણે જ વિષય સૂચવ્યા. યુનિવર્સિટીરચના અથવા યુનિવર્સિટી શિક્ષણનું માધ્યમ મેં એ આજ્ઞા માટે ગ્રહણી, જાનને એમાં કરી 'હિન્દી શિક્ષણ' વિષે કહેવાનું વિચાર્યું છે.

સકલ છે કે હું જે કઠોર તેમાંથી પણ ક્યાંક અને ક્યારેક આમળ કઢી મરો છું નવું બાગ્યે જ કંઈ હોય અહીં એને કાંઈક વ્યવસ્થિત કરીને મૂકી દેશ એટલું જ.

હિન્દી શિક્ષણની બાબતમાં મારા વિચારો આજે જે દિશામાં પ્રવાહો જાય છે તેથી જુદી દિશામાં વહે છે, જે મારે સૂચનામાં જ કહેવું યોગ્ય થશે. આ સદીના આરંભમાં શ્રી. જોષીના કૃષ્ણ મોખડેએ દિલ્હીની ધારાસભામાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનું નિષ્ણદ બન્યા હતા, ત્યારે હું મેટ્રિક્યુલેશનમાં કે કોલેજમાં હતો. તે વખતે પ્રાથમિક શિક્ષણને અંગે મારા લાગણીમાં તે વખતના વિચારો અને લેખકોનું કેટલુંક સાદિત્વ આવ્યું. અને ત્યારથી મારા આ હિન્દી શિક્ષણ કરતાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વૃદ્ધિ થશે. હિન્દુસ્તાનના ઉત્કલ્પ યોગ્ય કાળે અને સારી રીતે ખીલવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિ પ્રાથમિક કેળવણી છે, હિન્દી શિક્ષણ નથી એવી મારી શ્રદ્ધા અથવા વિચારસરણી લગભગ ૧૯૦૭ થી જ નિર્ધારિત હતી. ચાળીસ વર્ષ પછીયે મારી શ્રદ્ધા વિચારસરણી તત્ત્વતઃ બદલાઈ નથી અદ્યતન, એના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વિષેના ખ્યાલોમાં પણ સુધારાવધારો થયો છે.

તે કાળે ગુજરાત જાણે છે તેમ હું સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો સુરત અનુયાયી હતો. એ સંપ્રદાયની વિપુલ સાધનસંપત્તિ હું જાણતો હતો. મારા મનની મદદરતીકાંક્ષા હતી કે એ સંપ્રદાય મારફતે એક વિશાળ શિક્ષણસંસ્થા સ્થપાય અને મારી હવેના મુજબની પ્રાથમિકથી માંડી ક્રમશઃ જાયે જાયે વધતી શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ સર્વજન યોગ્ય એવું થાય તો માત્ર જીવન હું એવી સરકારને અર્પણ કરી દઉં.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય પ્રત્યે મારી નિષ્ઠામાં—મારા પોતાના એવની ઈચ્છા ઉપરાંત આ આકાંક્ષાનો જે ભાગ હશે ગુજરાતી બાળકો તેમજ કેટલેક અંશે સંસ્કૃતનો રસ લાગવામાં કોલેજના વિષયોમાં વિદ્યાન તેમજ અર્થશાસ્ત્ર પસંદ પડવામાં પણ કારણભૂત હતો. પણ તત્કાળ તે સંભોગ મને વકીલાતના મધ્યમાં જેવી ગવા, અને જે ઈચ્છા મોંઘીટની રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળા વિષે સંમિલન ત્યાર સુધી મનમાં જ મનોરથો બાંધી ગઈ.

વિચારો હતા, અનુભવ તો હતો નહીં, કોઈને કહી ખાનગી ટીપ્પણ પણ આપ્યું નહોતું, એટલે માર્ગદર્શકની જરૂર હતી જ આથી, જ્યારે એક બાળકની સાર્વજનિક જીવ-

નમાં ભેદાવાની મને કૌટુંબિક અનુકૂળતા ઉત્પન્ન થઈ અને બીજી બાજુથી ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય ગુચ્છરતી સાથામાં ભેદાવા સૂચના કરી, ત્યારે તેનો નિષ્કર્ષ કરતાં મને બહુ વખત લાગ્યો નહીં.

ગાંધીજીનો યે બધો ઝેડ પ્રાથમિક ફેળવણી પરે જ હતો; અને એ જાણતમાં મેં જે જાણા વિચારો પરી ગમ્યા હતા, તેની તેમની પામે સુધારેલી, મૂર્તિમાન થોભના હતી એમાં રામિનારાયણ સંપ્રદાય નહોતો, તે સિવાય મેં વિચારેલું તેથી બહુ વધારે અને મને એવું બધું હતું

એ યાજાનું કામ કરતાં કરતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો જન્મ થયો. એનું ક્ષેત્ર ઉચ્ચ ફેળવણીની મર્યાદામાં જ નહોતું પ્રાથમિકથી પાડી ઉચ્ચ ફેળવણી સુધીના સર્વ શિક્ષણ-ક્ષેત્રની એણે કલ્પના ગણેલી હતી અને સંયોજનશાત્, એનો જન્મ અસહકારની રાજકીય ચળવળના એક અંગરૂપે થયો. આથી પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ ત્રણે ક્ષેત્રો અને ત્રણે પ્રકારની સંસ્થાઓ તેની પાસે યશસ્વિતથી જ આવી પરી પશુ રાજકીય સંસ્થાઓએ જે કામ એમાં ભજવ્યો, તેને પરિણામે તેના સચાલનમાં મહાવિદ્યાલય અને વિનયમદિરાનું મદત્વ પ્રાથમિક યાજાઓ કરતા વધી ગયું આ અનિવાર્ય હતું; પશુ તેથી વિદ્યાપીઠ પ્રવૃત્તિમાંથી મારો રસ મદ પડી ગયો, અને રસ વિના મહામાત્રનું કામ ચલાવવા જતાં હું જિલ્લો બીજા કાર્યકર્તાઓને અદ્યક્ષરૂપે પશુ ખડો. ગૂજરાતની સેવા કરવાની ઇચ્છાથી આવેલો પગદેશી જેવો હું, ગૂજરાતના માગમાં આવ્યો જોઈ કરનારો થાઉં એ મને ખૂબ, અને હું અત્યુજ થયો ખાનગીપણે મારો જીવનનો રસ પશુ તે વખતે વધારે તે વધારે આધ્યાત્મિક ચિંતન તન્દ્ર વધતો હતો, તેથી થોડા મહિનામાં જ હું ગાંધીજીની પરવાનગી લઈ વિદ્યાપીઠમાંથી ખસી ગયો, અને દોઢ-એ વર્ષ નિવૃત્ત રહ્યો પછી સગદારની ઇચ્છાને માન આપી પાછું મારે મહામાત્ર-પદ સ્વીકારવું પડ્યું ખરું, અને ૨-૩ વર્ષ મેં તે નિભાવ્યું, પશુ તે વખતે હું બધી રીતે બદલાયેલો માણસ હતો અને વાતાવરણ તથા પરિસ્થિતિ પશુ બદલાયેલાં હતાં. તે વખતે શિક્ષણ સંબંધી મારાં વિચારો વધારે પડકાર થયેલા હોવા છતાં મારા દુરામરો જેવા લાગતા આમરો મટી ગયા હતા, અને હું લાકણીય અને હોસિ મજાતો મટી સાથીઓને મળી સફળ એવો બની ચકચો હતો.

પશુ દિવસે દિવસે રાજકીય વાતાવરણ બદલાવું જવું હતું, અસહયોજનો જીવાળ્યો સરતો જતો હતો, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ તથા વિનય મદિરા પાછળ ખૂબ શ્રમ અને ધન ખર્ચમાં છતાં એ સંસ્થાઓ સફળતાથી કે જૂટી થતી જતી હતી. એ કાષ્ટ રીતે અટકારી કાઢાય એમ નહોતું જ જિલ્લું, રાજકીય દૃષ્ટિએ રાખત થયેલા આચાર્યો અને અધ્યાપકો રાજકીય આદેશોનું સ્વરૂપ બદલાતાં જાડે જ તેમાં એ ચાલ ગયા, અને વિદ્યાપીઠ ક્ષીણ-પ્રાય થયું સુબલ યુનિવર્સિટીના અને હાઈસ્કૂલોના દરીફ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલાં મહાવિદ્યાલય અને વિનય મદિરા સંકેશાઈ ગયાં, અને તેટલા જ ક્ષેત્રને, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમજનારું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કાર્ય જાંવ પડ્યું.

મારુ પ્રથમથી જ માનવ હતું કે સુખી યુનિવર્સિટીની કે હાઇસ્કૂલોની બિન-સરકારી હરીફ સસ્થાઓ ચલાવવો એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું ખરું કામ કે હેતુ નથી જ. મારી હેતુનાની ગુજરાત વિદ્યાપીઠે કાંઈ કરવા જેવું હોય તો તે નવી જ હોય સાંવૈત્રિક પ્રાય-મિક શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં હતું અને છે.

છતાં, જેટલો કાળ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ચિનમ મંદિર અને મહાવિદ્યાલયના ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું, તેટલા વખતમાં તેણે શિક્ષણના તે ક્ષેત્રમાં જે ફળવણીની દૃષ્ટિએ ધણો સારો ફાળો આપ્યો, અને કેટલાક સિદ્ધાન્તોને સર્વમાન્ય કમવવામાં સફળ થયું. ડા ત,—

(૧) એમ 'તેવું ઉચ્ચ શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા આપવામાં કાંઈ બારે મુશ્કેલીઓ નથી, એ એણે જેટલા વિષયોમાં માયુ માયુ' તેમાં દેખાડ્યું અલગત, સર્વે વિષયોમાં તે એમ ન કરી શક્ય, કારણ કે કેટલાક વિષયોના અભ્યાષકો જ ગુજરાતી ન હોવાથી તેમને માટે એ અસકય હતું પણ ગુજરાતી અભ્યાષકોએ તો ગુજરાતીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ કેમ આપી શકાય એ કામ હોય. તેમને પાઠ્યપુસ્તકોની કે પરિકાષાની જીલ્લુપ હાગી, પણ તેને અભાવે માફ અટકી પડે એમ ન અનુસંજ્યું. શીખવતાં શીખવતાં તેમણે કેટલાક પુસ્તકો લખ્યા, અને પરિકાષા પણ રચી. શીખવવાના અનુભવ સાથે થયેલા હોવાથી, એ પુસ્તકો કાંઈ એકાદ અગ્રેષ્ઠ પાઠ્યપુસ્તકોના તરજૂમાં ન થયા, પણ તેમનો આધાર હોય છતાં સ્વતંત્ર રચનાઓ થઈ પરિકાષા પણ કરિયત ન થઈ, પણ વિદ્યાર્થીઓની હાથ પર ચડી જાય એવી અને ગુજરાતી ભાષાને બધેએસતી અને ઉપયોગ કરતાં કરતા પેલાં થઈ.

વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિ બહુ મહા પડી મળેલી હોવા છતાં, તેણે પ્રચલિત કરેલા મણા શબ્દો સમગ્ર ગુજરાતે અપનાવ્યા છે અને જીવતા રાખ્યા છે. પહેલાં પાઠ્યપુસ્તકો રચાય, પારિકાષિક શબ્દો નક્કી થાય, પછી રચના દ્વારા શિક્ષણ આપી શકાય એ માન્યતા અને મહા પુરુષાર્થ, આજસુધી મહેમની નિકાની લાગે છે જે દ્વિધક ધેરથી પાઠ્ય-પુસ્તકમાંથી પાઠ જોખી લાવી, વર્ગમાં તે જોડા શબ્દો હોય, તેને જ રચનામાં પાઠ્યપુસ્તક અને તેવાર પરિકાષાનો અભાવ અસચ્ચરૂપ લાગે અગ્રેષ્ઠ આવડતું હોય, તે ભાષાનાં પાઠ્ય-પુસ્તક પોતા પાસે હોય, વિષયનું જ્ઞાન હોય, તેને જે દુરત પરિકાષા ન સૂઝે તો પરિકાષા પૂરતો અગ્રેષ્ઠ શબ્દો ઉપયોગ કરી લે, પણ પોતાની ભાષામાં વિવિધ સમજવવાનો આત્મ-વિશ્વાસ તો તેનામાં હોવો જોઈએ, અને જરા અજમાવી જુએ તો તે બેચાર પ્રયત્નમાં આવી જાય એવી પોતાની શીખવવાની અને ત્રિવિધીઓની ક્રીડવાની શક્તિ પણ વધેલી જુએ. પરિકાષાની રચનામાં તો વિદ્યાર્થીઓ પણ મદદ કરી શકે બીજા અભ્યાષકો તો હોય જ. એક જ વિષય શીખવનાર જુદાં જુદાં મહાવિદ્યાલયોમાં કાંઈકવાર જુદા જુદા પારિકાષિક શબ્દો રચાય એવું બને તે પરસ્પર પતંગવહાર કે તે અંગે ચાલતાં માસિક દ્વારા સુધરી શકે. વિદ્યાપીઠે એ બધાં બેમાં કરવાનું અને પદ્મગીનું કામ પણ કરી શકે. કે કામાં, પાઠ્યપુસ્તક તથા પરિકાષાની ચૈત્વના પહેલી અને શિક્ષણનું વાહન ગઢવવાનો વિચાર તે પછી, એને બિલેટો કેમ ન કરે તો એ તે અનાવરણક સરત છે.

(૨) ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતની બીજી સેવા કરી હોય તો તે ગુજરાતી ભાષાનું મોંઘવ વધારવાની કરી છે. અગ્રેજના જેવું જ અગ્રેજ બોલતાં તે લખતાં આવડે એ અપણાં કહેવાઓનો મોહ અને છાત્ર આવડતું હોય તેને તેનું ગુમાન, પણ જેને તેને ચાર વાક્યો પણ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખતાં ન આવડે તેનું જ્ઞાન પણ નહીં, સરમ પણ નહીં,

એ આપણી સ્થિતિ હતી. Seen નો ઉચ્ચાર કે જોડણી કાંત જેવો કરે, law નો ઉચ્ચાર lo જેવો કરે, અથવા I had went બોલી દેવાય તો ભોંયમાં પેસી જવું પડે એટલી એની દાંસી કરનારા, 'શિક્ષા' ને 'શીક્ષા' નો, કે 'સીમંત' ને 'શ્રીમંત' નો ભેદ ન સમજે, 'સ્થિત' (અટકાવેલું) ને ગરમે 'સ્થિતિ' (છુપાવી રાખેલું) નો ઉપયોગ કરે તેનો તેમને ખ્યાલ પશ્ય ન હોય, સરમ પશ્ય ન હોય આ સ્થિતિમાં ફરક પાડવામાં ગૂંજરાત વિદ્યા-પીઠના સ્નાતકોની વધારે શુદ્ધ ભાષાએ, હું મારું છું કે, સારો ફળો આપ્યો છે. તેને લીધે પોતાની માનુશ્યા શુદ્ધ નથી એ પોતાની જીજ્ઞાસ છે એ જાન પેદા થયું.

યુનિવર્સિટીનો પરીક્ષાઓ વગેરેની રીતો જાળનમાં યે ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના દાખલાથી કેટલાક સુધારા થયા

૭૫૧ મુખ્ય યુનિવર્સિટીનો સમકક્ષી એક બીજી મિત્ત-સરકારી યુનિવર્સિટી યોજાવી એ ગાંધીય શિક્ષણનું મુખ્ય કામ છે એવું મારે મન કહી વસી શક્યું નહીં. મુખ્ય યુનિવર્સિટી એ આમજનતાને ઉપયોગી શિક્ષણ સરથા નથી એ ઘોઠા ખાસ પ્રકૃતિ આગમન વગેરેના માણ્યો માટે અને ઘોઠાં ચૂરેલાં કોરોમાં ઉપયોગી થતા માટેનું શિક્ષણ આપે છે. આમજનતાને ઉપયોગી થાય એવું ગાંધીયશાળી માંડીને ઉચ્ચ કક્ષા સુધીનું શિક્ષણ આપનારી કોઈ સરથા ન હોવાને લીધે, અને યુનિવર્સિટી શિક્ષણની નહુ પ્રતિષ્ઠા અને એક કાળે મોટી કિંમત હોવાને લીધે એ તરફ જરૂર કરતાં વધારે તરુણો તથાયા અને હજુયે તથાના ગ્લા છે પરિણામે, એક બાજુથી રહેલા અને કાલેને વધતી જાય છે, ૭૫૧ નેટલા વિદ્યાર્થીઓ તેના લાભ લેતા હતાં છે અને પરીક્ષાઓના પરિણામ અનુસાર લાયક ઠરાવવામાં આવે છે તેમને માટે તે પૂરી પડતી નથી અને બીજી બાજુથી, રહેલા અને કાલેનેનું શિક્ષણ સતોષકારક નથી અને તે બેકારોની જ સંખ્યા વધારે છે, એવી ખૂબો સંખ્યા આજે જ કરે ને એક બીજી પશ્ય નવાઈ જેવી વાત એ છે કે નેટલા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસે છે તેમથી કોઈ પરીક્ષામાં ૧૮-૨૦ ટકા નેટલા જ પાસ થાય છે, કોઈમાં ૩૦-૩૫ ટકા, અને કોઈમાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા ૫૦ થી ૬૦ ટકા પરિણામ આવે ત્યારે તે સતોષકારક પરિણામ છે એમ અપૂરું માનીએ છીએ; ૩૦ થી ૩૫ ટકા હોય તો જરા અસંતોષ જનારીએ છીએ, એથી ઓછું આવે ત્યારે ફરિયાદ કરીએ છીએ. ૫૦ થી ૬૦ ટકા પરિણામથી સતોષ થાય છે એ જનારે છે કે આપણે પશ્ય એમજ અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે વિદ્યાર્થીઓનો જીવનથી વધારે લાભ હા તો યુનિવર્સિટી-શિક્ષણ માટે લાયક નથી અથવા એ શિક્ષણ એ વિદ્યાર્થીઓ માટે યોગ્ય નથી એટલે જીવન કે તેથી મોટા લાભના વિદ્યાર્થીઓ કે તેમને માટે અર્થના ધન, પ્રમ અને સમયનો દુરુપયોગ થાય છે. આટલો બધો અપરવશ થતા છતાં આપણે એ પરિણામને સતોષકારક માનીએ છીએ, તે આપણું સતોષ પકડવાનું ધોરણ કેટલું અલ્પ છે તે જનારે છે સાચું જોતાં બે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું હોય, અને પોતાને માટે જ યોગ્ય હોય તે જ પ્રકારનું તે શિક્ષણ લેતા હોય તો લગભગ સો એ સો ટકા નહીં તોયે ૬૦-૬૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ કેમ પાસ ન થવા જોઈએ ! ૫-૧૦ માટે એમ માની લેવાય કે કોઈક સંજોગવચ્ચે તેઓ કોઈક પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નીવડે. કોઈ રિવિઝન ગાયમાં સો માણ્યો તરવા લીખવા માટે દાખલ થાય, તેમને દાખલ કરવામાં આવે, નેટલો અપાસકામ હોય

તેટલો બધો કરાવવામાં આવે, અને પછી પરીક્ષા લેા ત્યારે ૪૦ ટકાને તરતાં આવડ્યું નથી એમ જે પરિણામ આવે તો તેનો અર્થ શો ? કાં તો ૪૦ ટકા હાખલ થવા છતાં તરવા જતા નહોતા, અથવા તેમને કાંઈએ તરતાં શીખવ્યું નહીં, એવો અર્થ થાય એમ હું માનું છું એમને પરીક્ષામાં બેસવા દીધા તે પરથી એ તરતાં શીખવા જતા નહોતા એમ ન કહેવાય. બરાબર હાજરી આપી ન હોત તો બેસવાની મંજૂરી જ ન મળત. ત્યારે બીજો જ અર્થ કરવો પડે કે ત્યાં જેટલા વિદ્યાર્થીને હાખલ કરવામાં આવે છે તેટલા બધાને શીખવવાની બરાબર વ્યવસ્થા નથી તેમ જે સંસ્થાઓમાંથી ૪૦-૫૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે નાપાસ ખાતે જ નીકળતા હોય, તે સંસ્થાઓમાં શીખવવાની વ્યવસ્થા બરાબર નથી એ સિવાય બીજું શું કહેવાય ?

આનું કારણ પણ છે. આપણી શિક્ષણની પદ્ધતિ જ યાંત્રિક છે. “પ્રાચ અને જડને સરખી રીતે ગુરુ વિદ્યા આપે છે” એ પ્રાચીન પદ્ધતિકાને આપણી શિક્ષણ-સંસ્થાઓ અનુસરે છે. એટલે કે ગુરુ ડામેડોનની રેકડ યાદને બેસે છે, અને વિદ્યાર્થીઓ તે રેકડ સાંભળીને પોતાને ઘડે તેવો અને તેટલો બોધ લે છે અથવા નહોતે લેતા રેકડ વાજે છે ત્યારે સાંભળનારા તેને સંજોગે કે નહીં, અથવા કેટલી સંજોગે છે તે જાણવાની ડામેડોનને કષ્ટતા નથી હોતી એ તો ચાલી ગઈ માટે વાગ્યે જાય છે કારીજના અધ્યાપકનું પણ શું એમ જ છે ? સાત એમ તો નહીં છતાં એટલું તો નક્કો કે શિક્ષણસંસ્થાઓમાં બધા બોલા અધ્યાપકોનું ગુરુપદ્ધતિ હોય છે, તેમની અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગુરુશિષ્યભાવ જ નથી બધાનો જે એકાદ લાપક અધ્યાપક સાથે એકાદ વિદ્યાર્થીઓને દર વર્ષે બધાય છે, તેટલા જ સાચો લાલ ઉઠાવે છે બાકી જે પોતાને ડામેડોનની જેમ વગાડી જાય. તેમથી પોતાને રુચે તેટલું લખને અધ્યાપક પોતાને માર્ગ અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શોખને માર્ગે જાય છે !

વિદ્યાર્થીઓના સાચા ગુરુઓ કાણ હોય છે, તે બાદમશિયી માંડીને યુનિવર્સિટી સુધીની સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓના જલસાઓમાં બરાબર દેખાઈ આવે છે, તમા રાજના તેમના કરવાકરવા, સરીર સજાગરવા વગેરેમાં દેખાઈ આવે છે સિનેમાના નટનટીઓ, નૃત્ય-કારો, ગાયકો, વાતાવેષકો જે વિદ્યાર્થી-સમાજના હૃદયમાં કોતરેલા ગુરુઓ છે. એમની સાચી યુનિવર્સિટીઓ ધિરેદરમાં છે તેને ભોઈ તેઓ પોતાની અકિતાવાઓ ધડે છે, શોખો ધડે છે, એટલે કે ચારિત્ર ધડે છે રૂઢો કે કાલેને તેમને કેવળ ‘કલાસીસ’ કે વગેરે છે, એટલે કે જેમ કેટલાક નામાના કલાસમાં જાય છે, કેટલાક શોર્ટહેન્ડ કલાસમાં જાય છે, કોઈ થીવણકામના કલારામાં જાય છે, તેમ વિદ્યાર્થીઓનો એક મોટો સમૂહ રૂઢો અને કોલેજના કલાસમાં જાય છે હૃદય એટલે જ કે કમાણીનું કાંઈક સાધન પ્રાપ્ત કરવું પણ નામાના શોર્ટહેન્ડના કે ફરજના કલાસમાં ગયો હોય, ત્યાંનું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું હોય, પણ જે તે દિસાજ લખી ન જતાવી શકે, શોર્ટહેન્ડમાં કાગળ લખી ન શકે, કે કમરો શીની ન આપી શકે તો તેના પ્રમાણપત્રની કાંઈ કિંમત નહીં રહે, હામ બોધને જ તેની કિંમત થાય પણ રૂઢો અને કોલેજોના પ્રમાણપત્રને આપણે પહેલાંથી પ્રતિષ્ઠા માની રાખી છે, આથી જમ વધે છે, અને ત્યાંથી કદાં પૂરું શીખ્યા વિના થે એનું પ્રમાણપત્ર મેળવવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તજપાપક થાય છે.

અને પછી શિક્ષણની એક ઉલટી વ્યવસ્થા નિર્માણ થઈ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ યોજતી વખતે વિદ્યાન વ્યવસ્થાકોનો આદર્શ જવાહરલાલ નહેરુ, રાધાકૃષ્ણન, ચંદ્રશેખર વેંકટ રામન હોય કે કુશામ બુદ્ધિના વિદ્યાર્થી ૨૦ કે ૨૨ વર્ષની વયમાં જેટલું શીખી શકે તેટલું ગણ જ શીખી શકે એમ માનીને વીસમે વર્ષે તો બી એ સુધીમાં તેમણે જેટલા વિષયો સારી રીતે મદદ કરી લીધા તેટલા જાણ વિષયો બધાને શીખવવા અને આવડવા જ નોંધ્યો એમ માની બી. એ નું ધોરણ બધામાં આવે છે. પછી જેટલું ચાર વર્ષમાં શીખવવું નોંધ્યો, તે પછી ચાર વર્ષમાં શીખવા માટે એણે જેટલા તૈયાર થઈને આવવું નોંધ્યો તે ઠરાવવામાં આવે છે. તે મેટ્રિકનો અભ્યાસક્રમ અને તે અને તે ૧૬ વર્ષમાં પૂરા થવો નોંધ્યો એમ માનીને ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ સુધીમાં તેની કાળવણી થાય છે આમ જિઆઈનું ધોરણ અને હોશિયાર વિદ્યાર્થીની ઉમર ઠગવી, તેના નીચેના ભાગ પાડીએ છીએ આને પરિણામે શિક્ષણનો વિકાસ વૃક્ષની જેમ બીજામાંથી લીધો નથી થયો. પણ વિદ્યાર્થી જેમજેમ ઉપર વધતી જાય છે અને વિકસતી જાય છે તેમ તેમ તેની નીચે વહેંચણી કરવાની યોજના બદલાતી જાય છે અને તે પ્રાથમિક માધ્યમિક ત્રણે કક્ષાવણી અને છે. એ ઉપરથી થાય છે મુશ્કેલી માણસોને, એનો સદુપયોગ તેથી થે ઓછા કરે છે, પણ તે જાણે બધા માટે જ હોય તેમ તેની સદાણી કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના નામથી શિક્ષણનું જે સ્વરૂપ આશ્રમમાં ગાંધીજી તથા તેમના સાથીઓ યોજાતા મથ્યા, તે આથી ભુલા પ્રકારનું છે એનું ધ્યેય એ-નથી કે સોમાંથી એચાર ધણી કુદળ વિદ્યાર્થીઓને શીખી કાઢવા અને તેમને પારશત કે 'રેકર્ડ' એક્સ' 'બનાવવા, પણ નેમાંથી કાઢીને બાળક રાષ્ટ્ર ન સકાય અને જે રીતે જરૂરી લાગકાત આરે જ આરે એવી કાળવણી છે એક બીજા દૃષ્ટાંતથી આ સમજાવું બાયામ-શાળાના બે પ્રકારનાં ધ્યેય હોય છે. એક એ હોય છે કે પણા વિદ્યાર્થીઓમાંથી એકાદ બે નામના કાઢે એવા એચાર પહેલવાન નિર્માણ કરવા, જે તરવાચ કે દોડવામાં કે કુદવામાં કે કાંઈક બીજા ચારી-રિક સક્રિયતા દુનિયાના પહેલા ૨-૪માં આવે: અને ચાંદો તથા ઇનામો મેળવી શકે એવા વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિએ તે જાણ વિદ્યાર્થીઓ માટે કસગતોના ક્રમ યોજે. એવા વિદ્યાર્થીઓ તો દરમિત જ થાય પણ તેમની પાછળ બધી મહેનત ખર્ચે બીજાઓ અને પહેલા વળી શકે નહી, અને કાંઈકા હેગન પણ થાય, કે તેમની બેપરવાઈ થાય યુનિવર્સિટી-ગ્રજવણીની આ રિપતિ થઈ છે બીજા બાયામ-શાળા 'રેકર્ડ' એક્સ' નિર્માણ કરવાનું ધ્યેય જ ન ગણે એવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું સ્થાન મેળવી લેશે એકાદ જવાહર અનુક્રમતા ન મળવાથી દુઃખેનું રજૂ તો થે તેને પોતાની ખાસ ચિતાને વિષય ન ગણે એનું ધ્યેય હોય કે કાંઈ પણ સંજોગો અવવેવાળો માણસ સગીની અમુક લાયકાતથી ઓછી ન જ ગણે અમુક ક્લાક કામ કરવાની, અમુક માંદગી વ્યવસ્થા કરે ચાલવાની, દોડવાની, ભાગ લેવાવાની શક્તિ દરકમા દેવ જ, અમુક દર દુધીનું ખાનગરપણું જાણમાં આવે જ, રનાકુઓને અમુક રીતે વિગાસ થયો હોવો જ નોંધ્યો જેને મધાએ પહેંચવું જ નોંધ્યો એવા ધોરણો કરાવી, તે રીતે તેઓ પોતાની બાયામ-શાળા યોજે એમાં જે શિક્ષણ લેવાને યોગ્ય હોય તે નાપાક તો થવો જ ન નોંધ્યો, તેને જટાવીને જનાગ બસે કેટલાક હોય.

આ રીતે દુનિયાના મોટા ભાગના માણસોને યરીરશ્મ અને મહેનત મળૂંરી તથા ઉત્પાદક ધંધાઓ જ કરવાના રહેશે શરૂનો, શિક્ષકો, વકીલો, દાકતરો, ઇજનેરો, મુક્ત-દોષો, મોટા અમલદારો, મત્રીઓ, નેતાઓ વગેરેની સખ્યા તો બધાએ મળીને હજાર બે ત્રણની થાય આપણા દેશમાં તો બહુ મોટા ભાગને ખેતી તથા ગ્રામજીવન અને ત્યાંની મહેનત મળૂંરી સુખ રીતે કે બહુધઃ રીતે કરવાની રહેશે એ છતાં જાણે બનાને જ નેતા થવાનું હોય, બધાને જ સરકારમાં જવાનું હોય, બધા જ જગદીશચંદ્ર અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના હોય એ રીતે આપણે શિક્ષણનો નિમાર કરીએ છીએ, એવો આદર્શ રજૂ કરીએ છીએ, અને એની પાછળ બધાને ગાંઠા કડવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, શિક્ષણનો આ મનો-ગચ બહુજનસમાજ માટે નિરુપયોગી છે અને ઘાતક છે શિક્ષણની યોજના એવી રીતે જ વિચારાવી જોઈએ કે પહેલાં તો સમગ્ર સમાજને જે પ્રતિષ્ઠા જીવનદાર કરવાની છે તેને સારામાં સારી રીતે, સાચીમ દબે, કરવાની તાલીમ આપે, એનાં હરીર, મન, શુદ્ધિ, ચારિત્ર્ય વગેરે તેને માટે અનુકૂળ કરે, તેમાં તેના આનંદો નિર્માણ કરે, અને તેની કુશળતા નિર્માણ કરે એને સારી રીતે ગ્રામવાસી, નગરવાસી, કુટુંબી, અને સમાજની વ્યક્તિ તરીકે જીવતાં આવડે એનામાં સ્વાવલંબન અને આત્મનિશ્ચાસ પેદા થાય એ નેતા ન અને પણ સ્વા-જિમ્મીની તો અને જ; એ ધનપતિ ન અને, પણ સ્વાશ્રમી જવવાની તો હિમન ગણે જ એ ગમમૂર્તિ ન અને પણ હાયથજે પાંગળો તો ન જ રહે બધાને માટે આ યોજના બાદ અને એને સોજેક વર્ષ સુધીની ઉમરમાં સ્વાશ્રમી થઈ શકે એટલી લાયકાત આપ્યા બાદ, જેને હોશ છે, સમજ છે, શુદ્ધિ છે, તેને આગળ વધવાની યોજના કરે તેને તેણે પસંદ કરેલા ઉદ્યોગનું, ઔદ્યોગિક વિદ્યાનનું કે બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપે. તેથી સરસાએનો લાભ લેવા માટે જે પ્રારંભિક જ્ઞાન જોઈએ, તેને માટેની તે મુજબ તૈયારી અને પછી તેનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ એણે કેટલા સમયમાં પૂરું કરવું જોઈએ તેનો પ્રશ્ન જ ન હોય એ ત્રીસ વર્ષ સુધીમાં નિષ્પાત થાય તેણે દરકન ન હોય, વચ્ચેની કાંઈ અધુરું હોં બસ કંઈ હોય તેણે કરી શકે, કારણકે તે પછીના શિક્ષણ દરમ્યાન એ સ્વાશ્રમી તો થયો હોય જ.

‘પાયાની કેળવણી’ કે ‘વર્ધા યોજના’ને નામે પ્રખ્યાત થયેલા શિક્ષણનું આ ખેડ છે ‘પાયાની કેળવણી’ની યોજનામાં જેટલા સ્પષ્ટ રીતે તેના મુદ્દાઓ દર્શાવ્યા છે, તેટલા સ્પષ્ટ રૂપમાં સાવરમતીની રાષ્ટ્રીય યાજ્ઞા સલાવતી વખતે કહાય અમને તે નહીં દેખાયા હોય, પણ બીજરૂપે અમાગ મનમાં આવા જ મનોરથો ન્દના એમાં સુખદુનિવર્તિની જેની સરસાના શિક્ષણનો નિષેધ નથી, પણ તેના મૂલ્યને સર્વાંકિન કરે છે એનો ઉપયોગ અરૂપ સખ્યા માટે છે, બહુજન માટે નથી. પણ એને જે ગતિ પ્રતિષ્ઠા મળી છે, તેથી એ જેને માટે તે યોગ્ય નથી તેમનેયે પહોંચવા અને પામવા જેની વસ્તુ લાગે છે, અને તેથી વિદ્યાર્થીઓના બહુ મોટા ભાગના શક્તિ, સમય અને પૈસાનો અપવ્યય થાય છે જગ્યા છતાં સોગણા ઉમેદવારો થાય છે, અને અસંતોષ વધે છે છતાં પણ બહુવા જેવું સામાન્ય જ્ઞાન પણ તેમને ગળાડું નથી જે મળે છે તેમાંનું ઘણું ક્યારેય કામ આવતું નથી, કેટલુંયે પરીક્ષાને બીજે જ દિવસે તે ભૂલી જાય છે, અને મોટો વાગ ભણીને પરવાગી જ નાય છે, શાવજીવન વિદ્યાર્થી રહેવાની હોશ જ ધગવતો નથી. જેની પાછળ ખૂબ જ સમય ગાળવામાં આવે છે, એ અગ્રેજી જ્ઞાન પણ તેનું ભેમાથ જ રહેલું હોય છે, અને

સ્વશાપાતું જ્ઞાન જેણે તે વિષય જ આસ પસંદ કર્યો ન હોય તે શિવાય બીજાને નહીં જેવું જ મળે છે

છતાં, યુનિવર્સિટી-શિક્ષણની તેના અર્થાદિત ક્ષેત્રમાં ઉપયોગિતા છે. અને, તેથી, તેને અર્થે અર્થતા પ્રશ્નો પર બેચાટ વિચારે ચલુ કરું છું.

આજના શિક્ષણકારે હચ્ચ શિક્ષણ વિષે ત્રણ જુદા આદર્શોની કલ્પના કરતા જોવામાં આવે છે. એકને આદર્શ છે 'એકમકર્મ', કેટલાકને જેવાં અથવા 'નાલંદા, તથાશિલા' જેવાં ઇતિહાસ-વિદ્યાપીઠો. એકમકર્મ-કમિશન તથા નાલંદા-તથાશિલાના આદર્શોમાં પ્રાચીન-અર્થાચીનપણાને એક જગે ખરી, પણ જન્મેનું સ્વરૂપ ઇતિહાસ-વિદ્યાપીઠનું છે. એ આદર્શ માનનાશનો આમલ છે કે હવે જે કોઈ નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપવામાં આવે તે ઇતિહાસ-વિદ્યાપીઠ જ હોવું જોઈએ. આગળ ઉપર દૂં આવી યુનિવર્સિટી માટે 'વિશ્વવિદ્યાલય' કહેવાપડે.

બીજો આદર્શ પ્રાન્તવ્યાપી સંસ્થાઓને માન્યતા આપી તથા પરીક્ષણો તથા પ્રમાણ-પત્ર આપનારા કિંદુસ્તાનની આધુનિક યુનિવર્સિટીઓ જેવા મંડળનો છે. એમાં ઇતિહાસને મહત્ત્વ નથી, તેમજ કોઈ એક સ્થાન માટે નથી એ બાપક વિદ્યાપીઠ છે; તેને માટે મેં આગળ પર 'જ્ઞાનપીઠ' કહે મૂક્યો છે

ત્રીજો આદર્શ યુરુકુગ વિદ્યાપીઠો છે એ નાલંદા-તથાશિલા કરતાં કોઈક જુદી કલ્પના છે. સંદીપનિ પાસે કૃષ્ણ-બળદેવના છત્રનું જે વર્ણન આવે છે, 'અભિજ્ઞાન સાકુન્તલ'માં કલ્પના આશ્રમ પરથી જે કલ્પના થાય છે, ઇશિગ્યોપનિષદમાં કલ્પના વજેરેના યુરુકુકોની જે કલ્પના થાય છે, તેના પર ગયાએસો એ આદર્શ છે એના વિદ્યાગ સ્વરૂપમાં જ્યોત્ક વિદ્યાનોત્તુ મંડળ જેની આશ્વાસ છે તેના રંગીન્દનાથ ટાંગર જેવા કોઈક પ્રતાપી કુળપતિ પાસે વિદ્યાથી જાગરાગથી ૨૦-૨૫ વર્ષનો થાય સ્વામી મહે, આશ્રમના સંચાલન અંગેનાં બધાં જ નાનાં-મોટાં કામો કરે, યુરુકુકોની અમલ પરિચય કરે, અને વિદ્યાનોમાથી કોઈ એકને વિશેષ વળગીને રહે; તે અધ્યાપક જે ધીમ્વે તે શામે, વિદ્યાના સંચાલનને લખવું તે જે કોઈ કામ કરતો હોય તેમાં તેને મદદ કરે. તેમાંથી જ તેનું પોતાનું ચે શિક્ષણ થવું જાય, અને બધારે તે અધ્યાપકને સામે કે એની કુદિ વજેરેના પ્રમાણમાં એ વિદ્યાથી નેટલું શીખી શકે તેટલું એણે શીખી લીધું છે, એટલે તે એને પ્રમાણપત્ર આપે અને તે સ્નાતક થયો મહાશ રંગીન્દનાથ ટાંગર જેવા મોટા મંડળવર્તી કુલપતિ ન હોય, પણ એકાદ સ્વનંત્ર વિદ્વાન હોય, તેના અનુવાસી પણ આ ગીતે સ્નાતક થાય. દા. ત. કાશ-સાહેબ, કે પં. સુખલાલજી, કે ધર્માનંદજી કાશંબી જેવાના હાથ નીચે રહી તેમનાં કામોમાં મદદ કરી અને તેમાંથી પોતે પણ શીખી તેવાર થયેલા વિદ્વાનો આવા પ્રકારના સ્નાતકો કહી શકાય. એ સ્નાતકો અમુક વિદ્યાલયના સ્નાતક તરીકે ન ઓળખાય, પણ અમુક યુરુના સ્નાતક તરીકે ઓળખાય.

કિંદુ ત્રિવર્ણીમાં જોત-જાખા-પ્રવર વજેરેનાં જે નામો ચાલી આવે છે, તે કદાચ આવી યુરુપરંપરાનાં મુક છે. એક જોતના માલમે કોઈ એક પૂર્વજના વંશને જ હોય એવું ખાતગેથી ન કહેવાય દા. ત. કૌશિક જોતવાળા બાલજી, હવિષ કે વૈશ્ય સમય

હિંદુસ્તાનમાં જે તે સર્વનો કાષ્ઠ એક જ પૂર્વજ હશે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ તે સૌના કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ પૂર્વજો કાષ્ઠક કૌશિક ઋષિના ગુરુકુળના શિષ્યો-પ્રશિષ્યો થયા હશે, અને તેમને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હશે એ સંભવ છે. એમનું જાત્ર એમના ગુરુકુળનું જોળખાણ

આવા વિદ્યાપીઠોને કાષ્ઠ સરકારી સિક્કો મળેલો જ હોય એમ ન કહેવાયઃ મળે તો એ તે એના સ્નાતકોનો અનુભવ થયા પછી મળે સરકારનું તામ્રપત્ર-ચાર્ટર મેળવીને એની સ્થાપના ન થાય એના પર સરકારનો કાષ્ઠ રીતે અંકુશે ન ચાલી શકે એને માન્ય ગણવામાં અને મદદ કરવામાં સરકારને પોતાની જે પ્રતિષ્ઠા વધતી હાજે જેમ સરકારને અમુક પ્રકારના કામો કરવા માટે માણસો જોઈએ છે, ત્યારે તે ચરખા સંધ, તાલીમી સંધ, ધારોદ્યોગ સંધ વગેરે પાસેથી માગણી કરે છે; સરકારને પાલિના અધ્યાપક જોઈએ તો તે કાસંખીજીને પૂછતા, પ્રાકૃતના જોઈએ તો મુનિ જિનવિજયજી, પ. સુખલાલજી કે પ. જેચરદાસજીને પૂછશે, તેવા પ્રકારની એવા ગુરુકુળ કે ગુરુના સ્નાતકોની સરકાર કે પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા હોય એની પદવીની એ જ માન્યતા

આવા વિદ્યાપીઠોનું ક્ષેત્ર સદા જે 'પુસ્તુ' જ રહેવાનું. એ તત્ર સ્થાપિત વિશ્વવિદ્યાલયોનું સ્થાન નથી સર્જ શકતાં, તેમ તેમને હીંદે એ વિદ્યાપીઠો 'જરખાસ્ત' પણ થઈ જવાને કારણ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે વિદ્યાર્થી-જગતનો મોટો ભાગ તત્ર સ્થાપિત વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જ જવાનો

આ લખુ છું ત્યાં મને વિશ્વવિદ્યાલય તથા વિદ્યાપીઠ એ શબ્દોમાંથી કયો પ્રસદ કરવો તેને હાજતી ચર્ચા વિષે સૂચના કરવાની હ્રમ્ભ થાય છે. આમ તો 'વિશ્વવિદ્યાલય' યુનિવર્સિટી-શબ્દનો શબ્દાનુવાદ છે, તે ઉપરાંત તેમાં અને કાષ્ઠ સ્વાર્થકતા હાજતી નથી છતાં એ પણ કહે રૂઢ થયેલો છે તો તે કહે રહેતો અને હાજે છે કે ઍફિલિયેટિંગ યુનિવર્સિટી, રેસિડેન્સિયલ યુનિવર્સિટી અને ઉપર કહી તેવી વિશિષ્ટ ગુરુઓ કે ગુરુકુળોની સંસ્થાઓને તથા જુદા શબ્દોથી સૂચવીએ તો સારું મારો નમ્ર સૂચના છે કે સરકારના ચાર્ટરથી સ્થપાયેલી રેસિડેન્સિયલ યુનિવર્સિટી માટે 'વિશ્વવિદ્યાલય' શબ્દ અપાદિત કરવો ઠીક થશે. ખાસ ગુરુકુળો કે ગુરુઓ કાષ્ઠ વિષયના સરખાતથી માંડી ઉચ્ચતમ શિક્ષણ સુધી વિદ્યાર્થીઓને પહોંચાડતા હોય અને એટલાં હોય, તે સરકારે માન્યતા મેળવેલાં હોય કે ન હોય, 'વિદ્યાપીઠ' કહેવા, અને ઍફિલિયેટિંગ યુનિવર્સિટી માટે 'સ્નાતકપીઠ' કે એવો કાષ્ઠ ખીજો શબ્દ ચોજીએ

હવે ગુજરાત માટે વિચારાયેલી નવી યુનિવર્સિટીનું સ્વરૂપ 'વિશ્વવિદ્યાલય' રેસિડેન્સિયલ-ના પ્રકારનું હોવું ઠીક છે કે સ્નાતકપીઠના પ્રકારનું ઠીક એ વિષે -

અને હાજે છે કે આજે તો એ સ્નાતકપીઠના પ્રકારની જ થઈ શકે, અથવા થવી છૂટ છે. સાથે તેમાં કાષ્ઠક વિશ્વવિદ્યાલય પણ હોઈ શકે અમદાવાદ, વડોદરા કે સુરત જેવાં સ્થળે ધણાં પ્રકારનાં મદાવિદ્યાલયો ચાલતાં હોય, તે સૌનું એક જુદું પરું-અથવા પ્રચલિત થયેલી પરિભાષા પ્રમાણે 'નગર' વમે, તે સૌને એમાં કામ કરવા અને જોડવા માટે એક ખાસ નિયમાવલિ પણ હોઈ શકે. આજગ જતાં કાલે એ દરેક જુદા જ સ્વતંત્ર વિશ્વવિદ્યાલયો અને અને પોતાની જ પરીક્ષાઓ લે અને પદવીઓ આપે પણ આજે તો જમમ

ગુજરાતનું એક જ જ્ઞાનપીઠ હોય એ મને ઈષ્ટ લાગે છે. માદ રાખવું કે ગુજરાત શબ્દ કુ વાપરુ છું ત્યારે મારી ભાષામાં કાર્ડિયાવાદ-અર્થ વગેરે પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ હોય છે. આવા સમગ્ર ગુજરાતમાં ભવિષ્યમાં ૨૦-૨૫ સ્વતંત્ર વિશ્વવિદ્યાલયો પણ બને

રાજકીય અથવા કારોગારી રીતે ભાષાવાગ પ્રાન્તરચના થવા બાદ જ ભાષાવાર પ્રાન્તીય વિશ્વવિદ્યાલય કે જ્ઞાનપીઠ સ્થપાવાં જોઈએ એમ મને લાગતું નથી. રાજકીય અથવા કારોગારી વિભાજો બનાવવામાં અનેક આબુઓ તપાસવાની હોય છે. એમાં સ્વેચ્છા, જન-સખ્યા, ઊપજ, ખર્ચ, રક્ષણની તથા અવગતવરનાં માર્ગો વગેરેની સમજ, સ્વાભાવિક નદી-નાળા કુચરા આદિની સીમાઓ વગેરે તપાસવાની હોય છે. પણ એકેક ભાષાનું જૂથ હંમેકાં એ બધો વિચાર કરીને બધાયેલું નથી હોતું એના પ્રશ્નો લોકોએ બનાવેલી વસ્તીઓ પરથી નકાચેલા હોય કે એમાં બહુ એકલ સીમાદોરીઓ બેઝી શકતી નથી. આથી જ્ઞાનપીઠનું અધિકારક્ષેત્ર ચુગ સીમા કરતાં બહાર પણ જાય—એટલે extra-territorial હોય—તેમાં મને દોષ લાગતો નથી બીજી રીતે સમજાવજું હોય તો 'ગુજરાત જ્ઞાનપીઠ' માન્ય ગણેલું મહાવિદ્યાલય નામપુરા કે કલકત્તામાં થે હોઈ શકે, અને મહારાષ્ટ્ર જ્ઞાનપીઠનું વડોદરામાં તથા તે બંનેનું અને ઉપરાંત પ્રયાગ કે કચીનું મુંગદમાં થે.

તો પછી પ્રાન્તીય જ્ઞાનપીઠની વિશિષ્ટતા શી એ પ્રશ્ન ઊઠે છે.

મારી દૃષ્ટિએ પ્રાન્તીય ભાષાને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં જ્ઞાનનું વાહન બનાવવું, તે ભાષામાં હોઈ પણ પ્રકારની વિદ્યાનું જ્ઞાન મળી શકે, તથા તેને બેરી શકામ એવી સમજ પેદા કરવી, અને એ ભાષાને વિકસાવવી એ એની મુખ્ય વિશિષ્ટતા અને ક્ષેત્ર છે. એમાં રાજકીય પ્રાન્ત દિલ્લેશો કે વિવિધભાષી હોય તો તે આડે આવે છે એમ મને. મુદ્દલ લાગતું નથી. એમાં જુદો જુદો યુનિવર્સિટીઓના ક્ષેત્રો એક જોગ પડે આપે તેમાં થે મને અચલું નેવું લાગતું નથી. ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી, ગુજરાતી, હિંદી વગેરે જે જે સાહિત્યક ભાષાઓ છે, અને જેને યોગ્યતા પ્રજાના રિજાગ સમૂહો છે, તે ભાષાઓ દ્વારા જ તે ભાષા બોલનારને શિક્ષણનો પૂરપૂરા લાભ મળી શકે એ જોવાનું સરકારનું, વિદ્યાલયનું, સાધનસંપત્તિ લોકોનું અને પ્રજાના સેરકોનું કર્તવ્ય છે, અને જનતાને તેવી અપેક્ષા ગણવાનો અધિકાર છે આ રીતે ગુજરાતનાં જ્ઞાનપીઠો, વિશ્વવિદ્યાલયો કે વિદ્યાપીઠોની વિશિષ્ટતા એના શિક્ષણના વાહનમાં હોય.

એવી દરેક સંસ્થાની પાછી જુદી જુદી વિશિષ્ટતાઓ હોય એ વગી જુદી વાત થઈ. એ સમગ્ર પ્રાન્તની ખાસિત, સ્થાનિક ખાસિત તેમજ સરચાના કાર્યપ્રદેશ અને ઉદ્યેશની ખાસિત પ્રમુખે સુત્રી સુત્રો દેવ. અમસાવાદ જેવાં વેપારપ્રવાન ક્ષેત્રમાં એક અંગ વચારે ફગાવેલું હોય તો સુરત પાસેના ક્ષેત્રમાં ખોળું હોય. આબુદ જેવાં સ્થાનનું ચોળું હોય એમ બને.

રાષ્ટ્રભાષા અને પ્રાન્તીય ભાષા રચ્યે એમાં હું વિરોધ કેલનન યરાની અર જોને નથી જ્ય ખોટા અભિપ્રાયો વેળાય છે ત્યાં વિરોધો એમાં યાન છે, દરેક પોતાની મર્યાદા સમજે તો વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. -

જો રાષ્ટ્રભાષાને કાંઈ એક ખાસ દિશામાં જ બેચી જવાનો પ્રયત્ન થાય—જેમકે સસ્કૃતપ્રચુર કે અરબી—ફારસીપ્રચુર, કે કૃત્તિમ સ્પષ્ટોક્ષી ભરેલો દિલો—તો મુશ્કેલીઓ ઊભી થવાનો સંભવ છે. સિવાય કે બધા જ પ્રાન્તો એ વલણને પોતાની પ્રાન્તીય ભાષામાં પશ્ચંદાબલ કરે. પણ જો આપણે એ જાદ રાષ્ટ્રીય કે દિલ્લુસ્તાનની બધી પ્રચલિત પ્રાન્તીય ભાષાઓ સંસ્કૃતને જેટલી નિકટ છે તેના કરતાં યે એમની રચનામાં તેઓ એક બીજાને જ વધારે નિકટ છે, સસ્કૃતથી જોતલી જિજ્ઞાસુ છે, તથા સર્વેના વિકાસમાં લગભગ સરખાં બળોએ કામ કરેલું છે, તો એ બધી ભાષાઓનું સામ્ય વધારે ખ્યાનમાં આવે એવું છે. જો લિપિઓની વિવિધતા ન હોત તો કદાચ હજી એ વધારે નિકટ રહી હોત અરબી—ફારસી—અંગ્રેજી વગેરે વિદેશી ભાષાઓની અસર, તે ભાષાઓના સ્પષ્ટો, બધા પ્રાન્તોમાં લગભગ સરખી રીતે જ લખાયાં છે, કેટલીક વાર સસ્કૃત કરતાં યે વધારે સરખી રીતે શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી લેવાયેલા સ્પષ્ટો બધે સરખા છે ખરા, પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ન વપરાયા હોય, પણ પ્રાન્તીય ભાષાઓના અને આધુનિક જીવનના વિકાસ દરમ્યાન વિકાસોએ ઉત્પલ કરેલા નવા સસ્કૃત સ્પષ્ટો પ્રાન્ત-પ્રાન્તમાં જુદા બનેલા એવામાં આવશે.

એટલે જોને માટે જુના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ ન હોય, કે તગપદો પ્રાન્તીય ભાષામાં ન હોય, પણ નવા જનનવાના હોય, અને તે કાંઈ પરદેશી ભાષામાં હોય પણ તેને વાપરી ન શકાતા હોય તો તેવા સ્પષ્ટોની રચના વિષે એક નિશ્ચિત ધોરણ મોજી શકાય તો પ્રાન્તીય અને રાષ્ટ્રીય ભાષા વચ્ચે બહુ અંતર પડી જવાની મને ધાસ્તી લાગતી નથી.

આ કહેવાનું પ્રયોજન એ કે મારી કલ્પનામાં પ્રાન્તીય ભાષાઓનાં યાનપીઠો હોવા છતાં દરેક પ્રાન્તમાં કેઈકે એવા વિચારલેખો હોવાનો સંભવ છે જ કે જે આખા દિલ્લુસ્તાનને કે દિલ્લુસ્તાનના બધા પ્રાન્તો માટે લેખમાં હોય તેમાં પ્રાન્ત બદલના વિચારોઓ, અધ્યાપકો વગેરે પણ આવતા હોય. વળી પ્રાન્તીય યાનપીઠોમાં યે વારવાર પર પ્રાન્તના અધ્યાપકો હોવાની હું પૂરેપૂરી યકવતા કરું છું. જો યુગગતના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પર પ્રાન્તના કાંઈ અધ્યાપકો કે વિદ્યાર્થીઓ માટે રચાન જ ન હોય એવી નીતિ આલેતો હોય તો તેમાં મને વિચર અને દહિની ખામી લાગે છે. એ જ પ્રમાણે આપણા વિદ્યાળ દેશમાં એવું વારવાર બનવાનું કે કોઈ ખાસ વિષય પર પોતાની પ્રાન્તસાધામાં ઉત્તમ પુસ્તક ન હોય, અને બીજી કોઈ ભાષામાં હોય એનો સાંધો પહેલી અનુવાદ રાષ્ટ્રીય ભાષામાં જ થવાનો સંભવ તેમાં યે ન હોય એમ બને. એવા પુસ્તકને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે યોગ્ય જ નથી એવી સમીક્ષા દહિ કામ ન લાગે.

એટલે મારી કલ્પનાને ઉચ્ચ વિદ્યાને દરેક અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી આજમાં એછી જો ભાષાઓનો પૂરેપૂરો જાણકાર હોવો જ જોઈએ પ્રાન્તીય ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષાઓ. બન્ને ભાષામાં એને શુદ્ધ લક્ષણ, એલેતાં અલગબંધ જોઈએ. રાષ્ટ્રભાષામાં અધ્યાપકો આવતા સમજવામાં અને તે ભાષાના પુસ્તકો વાંચવામાં આજે તેની અશક્તિમાં જેટલી પ્રવીણતા છે તે કરતાં વધારે હોવી જોઈએ.

આ જો સ્વીકારીએ તો રાષ્ટ્રભાષા અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ એકબીજાને હોય ઝાલીને જ આગળ વધતી રહેશે, એક કરતાં બીજી બહુ આગળ વધી જાય કે પાછળ પડી જાય.

એવું નહીં જાતે; એક પ્રાન્તના માણસોને બીજા પ્રાન્તની સંસ્કૃતિમાં અધ્યયન, અભ્યાસનું સરકારી ખાતાઓમાં તોફારી વગેરે કરવામાં બધી અવગણના થઈ જાય છે એમ લાગવાનું કારણ નહીં રહે.

પરિભાષા-રચનામાં કયા શબ્દો પરજાવાના જ રાખવા અને કયા જાતજવા, તથા કઈ ભાષાનો આધાર લઈ નવા યોજવા એનો વાદવિવાદ થોડે અસંસ્કારિક છે અર્થાત્, પણ જો મોટા સિદ્ધાન્તો નક્કી હોય તો મોટેભાગે બિનજરૂરી છે, અને પ્રત્યક્ષપણે શીખવાનો આરંભ કર્યા વિના ઘેર બેઠા પાઠ્ય-પુસ્તકો લખવા કે શબ્દોના રચવાના પ્રયત્નમાંથી થાય છે.

મોટા સિદ્ધાન્તો મારી દિધાંએ આ છે :

(૧) આંતરરાષ્ટ્રીય પારિભાષિક શબ્દોને બદલવાનો મોહ ન રાખવો જોઈએ આવા શબ્દોનું મુખ્યસ્થેય કેવળ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની જાણાઓ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિભાષામાં જે કેટલીકવાર જેવડી શબ્દમાળાઓ હોય છે રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય : જેમકે કેટલાક રાસાયણિક પદાર્થો, તરતો, માણીઓ ઈત્યાદિ નામ એવાં કેટલાંકને માટે પોતપોતાની ભાષાનો શબ્દ પહેલેથી પ્રચલિત હોવાથી તે પણ ચાલે છે, અને તેની પારિભાષિક સહા પણ આપાય છે. જેમકે, તાંબાને આપણે 'તાંબુ' કહીએ અને પરિભાષા તરીકે પડ્યું તેની યોજના કરતાં અઠકાયા વિના, તેની પારિભાષિક સહા (Cupram Cu) વાપરીશું; પણ એલ્યુમિનિયમ શબ્દ માટે કોઈ નવો દેશી શબ્દ યોજાયો નથી, એ પ્રચલિત થઈ ગયો છે તે બદલવાનો પ્રયત્ન અયોગ્ય માનવો જોઈએ એ જ રીતે સોડિયમ અને સોડા શબ્દ અગ્રેષ્ઠ હોવા છતાં આપણા દેશમાં પ્રચલિત થયેલાં છે, તે ગુજરાતી અમલને જ વાપરવા જોઈએ, જો કે તેની વળી આંતરરાષ્ટ્રીય સહા Natrium-Na પણ રહે એ જ રીતે વિજ્ઞાનની બીજી જાણાઓમાં

(૨) ઉપરના દાખલાઓ પરથી જ એ પણ નીકળે છે કે જે વિદેશી શબ્દો આપણને પડ્યા જ ગયા છે, જે જે માણસો એ વસ્તુઓને વાપરે છે કે જુએ છે તે એ જ શબ્દોની તેને જાણણ છે, તેના હવે જુદાં શબ્દ લખવા અને પ્રચલિત કરવાનો મિથ્યા મોહ છે. એવાં જોઈએ આ કેવળ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની જાણાઓને લાગુ પાડતું નથી, પણ જીવનના સર્વ વ્યવહારોમાં વપરાતા શબ્દોને લાગુ પડે છે જેમકે, નિલ, રસીદ (રિસીટ), વાઉચર (કે આર્ચિવ), કપડો, શેર, ડિવિડન્ડ, ચરમામિટર, ઓપરેટિંગ વગેરે આવા સેકડા શબ્દો છે. એમાંથી કેટલાકના દેશી પદાર્થો પણ સાથે સાથે પ્રચલિત છે તે અને વિદેશી અને વિકલ્પે પણ વાપરી શકાય, અથવા એના સ્વરૂપમાં કોઈ બેદ હોય તો એકને માટે એક, અને બીજાને માટે બીજો પણ કરી, જેમકે, 'આંકડો' શબ્દ, નિલ, ઈન્વોઈસ, વાઉચર વગેરે માટે વપરાય છે. પણ ઈન્વોઈસ માટે 'જર્નલ' શબ્દ વધારે યોગ્ય છે ત્યારે આવા પ્રકારના આધારો માટે સામાન્ય શબ્દ આંકડો રાખીને, તેના ભેદોમાં નિલ, ઈન્વોઈસ અથવા જર્નલ, વાઉચર અથવા ઓર્ચિવ વાપરી શકાય. પણ એ બધાને બદલે કે એમાંના કોઈ એકને માટે 'આધારપત્ર' શબ્દની યોજના કરવી એ ખોટો મોહ છે.

(૩) અન્યક શબ્દ ફારસી, અરબી કે અંગ્રેજીનો છે, તેટલા જ માટે તે બદલવો જોઈએ એ મનોવૃત્તિ બરાબર નથી. જે શબ્દો અગ્રમગ્નો ગણાય છે, અથવા જે વસ્તુઓ જ

કે જાવ જ એવા વિશિષ્ટ અને નવા છે કે આપણે જે શબ્દ બનાવીશું તે કૃત્રિમ અને પેલા વિદેશી શબ્દની જેમ જ નવો થવાનો, ત્યાં એ વિદેશી શબ્દને જ અપનાવવામાં લાપાસેવા છે જેમકે, પાવર, ફોર્સ, એનજી' ત્યાં એ શબ્દો પદાર્થ-વિજ્ઞાનની પરિકાષા રૂપે નહીં, પણ સામાન્ય સાહિત્યમાં વપરાયા હોય, ત્યાં તે એક બીજાના પર્માણ જેના પણ થાય છે, અને તેના અર્થ આપણી ભાષાના તોર, દમ, બળ, તાકાત, શક્તિ, ઉત્સાહ, વીર્ય વગેરે શબ્દોથી બંધાયેલતી રીતે દર્શાવી શકાય પણ આ હદેશી શબ્દોમાંથી કયા ધોણે આપણે તેમાંથી એક કે એ પાવર માટે, બીજા એક-એ ફોર્સ માટે, અને ત્રીજા એનજી' માટે ઠરાવીએ ? અને તેવું કાંઈ પણ કરવા જતાં મેટાલોગ થાય માટે શું સાવ નવા જ, જેમકે પ્રમળ કે સુમળ, પ્રસક્તિ, પ્રોત્સાહ, પ્રવીર્ય એવા શબ્દો બનાવવા ? તે કરતાં વધારે ઈષ્ટ એ કે પાવર, ફોર્સ, એનજી'ને જ પરિભાષામાં ચાલુ રાખવા, અને નકામી શબ્દટાકિની મહત્ત્વમાંથી ઊઠારવું

(૪) નવા શબ્દોની રચના માટે આપણે માટે સરકૂતનો આશ્રય જ વધારે અનુકૂળ છે એ ખુરૂ છે પણ તેથી જે ફારસી, અરબી કે અંગ્રેજી શબ્દો પ્રચલિત બન ગયા છે તેને વિશેષ કારણ વિના બદલાવામાં કાંઈ બાબ જોતો નથી અને સરકૂતનો આશ્રય લેવો એટલે સરકૂતના બનાવરણનો અને ફિઝલ્લાનો પણ આશ્રય લેવો કે પોતાની મેળે ન સમજી શકાય એવા શબ્દોની યોજના કરવી, એમ ન થવું જોઈએ જીતંદુ, એવો નવો શબ્દ બનાવવા કરતાં કોઈકે લાપાસો પ્રચલિત શબ્દ લખાવ કરવો વધુ સાડુ ગણાય

પ્રાન્તની વરિષ્ઠ કોર્ટોની અને ફક્ટરની ભાષા કંઈ હોય તે વિષે મુશ્કેલી બતાવવામાં આવે છે. મારા મન પ્રમાણે તે સાધારણપણે તો પ્રાન્તની જ ભાષામાં હોય વરિષ્ઠ કોર્ટનું બધું કામ પ્રાન્તીય ભાષામાં જ ચાલે, નિકાન સુદાં બધા નિકાલો પગ કાંઈ ફોર્સ કોર્ટમાં અપીલ થતો નથી, તેમ બધાને 'લો રિપોર્ટર'માં લખવા પડતા નથી જો એવા મહત્ત્વના હોય તેના રાષ્ટ્રભાષામાં લાપાસો આપી શકાય જાણે પણ અનેક ફરતાવેળે, નીચલી કોર્ટના નિકાલો વગેરેના અંગ્રેજી લાપાસો દ્વારા જ વરિષ્ઠ કોર્ટમાં કામ ચાલે છે. તેમ રાષ્ટ્રભાષામાં થઈ શકે ન્યાયાધીશોને એવી પણ મુનસફી આપી શકાય કે એમને ભાગે કે અમુક નિકાલ રાષ્ટ્રભાષામાં આપણે યોગ્ય યોગ્ય, તો તેમ પણ કરી શકાય. પરંતુ પ્રાન્તથી નીમેલા ન્યાયાધીશોને તેમ કરવાની છૂટ આપી જ શકાય એ પ્રાન્તની ભાષા સમજી શકે એટલું બસ હોય.

એ જ પ્રમાણે પ્રાન્તીય ફક્ટરોની પણ બ્યવસ્થા થાય અંગ્રેજી સદતંતમાં અંગ્રેજી અને પ્રાન્તીય એમ લાપા ચાલો શકતી, તે કરતાં તો પ્રાન્તીય અને રાષ્ટ્રીય ભાષાની જોડી વધારે સાડુ જ કામ આપી શકે.

જે મોટી અતરામરૂપ વસ્તુ છે તે પ્રાન્તીય ભાષા નથી પણ પ્રાન્તીયતા છે, પોતાના પ્રાન્તની મિથ્યાભિમાની અસ્મિતા છે એમાં જે નોંધા વેરાંર ધધા નોકરી વગેરેને અર્થે ધધા પ્રાન્તોમાં ફરે છે તેમની પાસેથી રિપરપણે રહેતા પ્રાન્તમાં જ વસનારા લોકોએ દ્રષ્ટિની વિશાળતા મેળવતી જોઈએ પ્રાન્તીય સંકુચિતતાથી કટાગ્રેને બધા

પ્રાન્તીય ભાષાઓ શ્રી સૌને એક રાષ્ટ્રભાષા એ જ માતૃભાષા બનાવવા સુધીની દિશાપત હતા. આગળ પાસે જેટલાક કારણો આવે છે તેમાં એવામાં આવ્યું છે કે તે કારણોને મોટા ભાગ માંધીવાદી, સમાજવાદી કે સામ્યવાદીને નથી હોતો, પણ ગુજરાત-દક્ષિણ-વાઘના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં વેપારવંધો કરનારાને કે દક્ષિણ ભાગના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં નોકરીવંધો કરનારાને હોય છે. જેને જામ જીવન માળવાનું છે તે એક જ સ્થાનનું બહુ મારે અભિમાન ગણતો અટકી જાય છે.

જે આજે ગુજરાતી બોલે છે તેના પૂર્વજો સદાયે ગુજરાતી જ બોલતા હતા એમ ન કહેવાય. ગુજરાતના જ ગાળતી તરીકે જે નામોને આપણે અભિમાનપૂર્વક બોલીએ છીએ તે આવશ્યક અને સોલકા ગાળપુત્રોની કદ બાપા હશે તે બચવાન જાણે ! ધીમે ધીમે તે ગુજરાતી થઈ ગયો. એમ કહી શકે એમ હોય કે તેમના પૂર્વજો, જોઈમાં જોઈ પાંચ હજાર વર્ષથી ગુજરાતમાં જ છે, તે પૂર્વજો જે ભાષા બોલતા તેના કદલા રહેતા તેના આજના વસંતે સમગ્ર સકારી તે કદ છે ! એવી એમાલૂમ રીતે ભાષાઓનાં સ્વરૂપો બદલાતાં જ રહે છે બરસો-પાંચમે વર્ષ પછી જૂની ભાષા મરી ગઈ અને નવી આવી એવું શાને એટલે કેટલેક થઈ જાય કે તે આપણા વસંતે પર પ્રાન્તમાં બર કરીને રહે, ત્યાં આ પ્રાન્તની ભાષાને ન કોડે એવો મિથ્યામત ન હોવો જોઈએ એમ મારે નમ્ર મત છે. આમ મત પ્રમાણે શ્રી આવલંકર ગુજરાતી છે, હું ગુજરાતી છું, પણ મારી ભત્રીજી કુમારી તારા મહારાષ્ટ્રી છે, અને મધ્યપ્રાન્તના નાણામંત્રી શ્રી દુર્ગાશંકર મહેતા બેઠાવળ બહાણુ કહેવાય છે છતાં મહાકાશના દિંદી જ છે કાકાસાહેબ મહુભાષી છે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર કે દિંદી પ્રાન્તો તેમને પોતાના નથી એમ કહે તો તે એમની અંકુશિતતા કહેવાય.

વિજ્ઞાન દષ્ટિ ધરાવતો આપણે ગુજરાતની સેવા કરીએ, અને તેનાં કૃતો સમય દિંદને અને બને તે સમય માનવજાતને ચરણે અર્પણ કરીએ. એવા ગુજરાતીને માટે એમ પણ કહી શકાય કે “જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદા વસે ગુજરાત,” અને એમ પણ કહી શકાય કે એ ગુજરાતી સર્વ જગતનો દેશજન છે એ જે વખતે જ્યાં વસે છે તે વખતે ત્યાંની પ્રજાને પૂરપૂરા સેવક અને દિતચિંતક છે. માંધીજીને જીવનની એવા ગુજરાતી ગુજરાતે નિપજારી જાય છે ગુજરાત એવા ગુજરાતી સદા નિપજાવતું મહેા.

છેવટે, આપના આમંત્રણને માટે સૌને આભાર માનું છું. આ દિવસે સેખ કટ ગારૂપ થયો હોય તો માફ કરશો. ગુજરાત વિદ્યાસભાનું ભાવિ ઉજ્જવળ ઈન્દુ છું. *

મુમય તા. ૨૭-૧૧-૪૮

૬

૨૨

* ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદના જનાબી મહોત્સવ આજ્ઞાનમાળા અંગે તા. ૨૨-૪-૪૬ ના રાજ વંચાયેલો લેખ.

૧

જનમ જનમની એક જ વાત :
અતુલવની કંઈ ખાધી લાત !
તોય ન અંતરની ભૂળ ટળી !
જ્યાં ત્યાં ભીખતો શો લળી લળી !
પુંડરીક તું મૂળથી ગયો :
ભીખનો ભૂખ્યો નિત્યે રહ્યો !

૨

જો ને કરતો શોણકોર
વહ્યો બધ વાણીનો દોર;
કેં કેં બધડે બચ્ચંબધા,
કેં કેં બળડે જૂજવા મતા :
પુંડરીક તો કાલી ગયો
વાણી ખાંધી મૂંગો થયો !

૩

તાણી તાણી બિચી ગયો
ઘાટો, — શી આ લખમાં પડ્યો ?
કાણ સૂણે છે તારાં ગાન ?
જો તો તારા મનનાં તાન
પુંડરીકકું ગાણું એક :
અંતરમાં શ્રીહરિનો ટેક.

૪

બાણ્યું તો તારું શું વળ્યું ?
કૈણે તારું કળણું કળ્યું ?
બાણ્યું એ ના બાણ્યું, અલ્યા;
બૂલા પડતા કેં બલભલા !
પુંડરીક કંઈ બાણે નહિ;
‘બાણે નહિ’ એ બાણે સહી !

પાત્રો

રમેશ : એક પેસાદાર યુવક
ગિરિનારાંકર : રમેશનો પિતા
સરોજ : સામ્બવાદી યુવતી
નર્મદાશંકર : સરોજનો પિતા

પ્રવેશ ૧ લો

[સ્થળ : સામ્બવાદી કામદાર સંઘની ઓફિસ]

રમેશ . (સ્વમત) રોજનો વખત થઈ ગયો છે ને સરોજ દહી ક્રમ નક્કી આવી !
અમારા સવાલનું શું નિગાહરણ આવશે તે હવે યાદનું નથી. હું કાલેજમાં ફેરો હતો
ત્યારે સરોજ કાલેજમાં તરતની રાખલ થઈ હતી. ત્યારથી હું એના પ્રત્યે આકર્ષિત
હતો. તે વખતે એને તો મારા અસ્તિત્વનું જ્ઞાન પણ ન હતું એનું કુટુંબ મારા
કુટુંબ જેટલું જ પેસાદાર છે સરોજનાં રૂપ, ગુણ, સરકાર, વિદ્યા, લક્ષ્મી બધું છે-
હા, બધું જ છે. પણ-હા, એ “પણ” ને લીધે જ આ બધી મુશ્કેલી આવી છે ને !
સરોજનાં આવડા વિચારો ક્રમ જન્મ્યા હશે ? હા, અને કંઈક સમજણ પડવા માંડી
છે. તેણે બી. એ.માં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે તેણે સમાજવાદ ને સામ્બવાદ
પર ખૂબ પ્રગતિ વાંચી હતી. ત્યારથી એના મનમાં આ જૂત ભગવું છે :
બીએ પાસ થયા પછી તરત જ તેણે આ સામ્બવાદી કામદાર સંઘની કચેરીનું કામ
દાખમાં લીધું છે હું કાંઈક પડ્યો છું ને એ સામ્બવાદી છે તેમાં તો અને કંઈ
વધી નથી પણ એણે કહેલા નિશ્ચયને લીધે આ બધી ગૂંચવણ લાગી થઈ છે
તેને તથા મુશ્કેલી પ્રત્યે એટલો તિરસ્કાર છે કે તેણે નિશ્ચય કર્યો છે કે પગલું
તો કાઢી જરીગને જ—એ ઓગડીમાં રહેનારને જ—પેસાદારને કદી નહિ આમ મારો
પેસો અને જ અતિગણરૂપ થાય . છે—પેલાં સામ્બવાદી શીંગડાની જેમ. અત્યારે તો
મારી સુધિત ઠીક કામ લામી ગઈ છે હું બનાવતી મૂઝ પહેરીને વેઠપણે કરીને
અહીં કામદાર સંઘની ઓફિસમાં આવું છું ને મારું નામ ‘ગેસ’ છે ને બહીને
‘મોતીચંદ’ નામ ધારણ કરું છું સરોજ એમ જ માને છે કે હું પેસાદાર મિલમાં કામ
કરતો એક મરીચ કાઢતું છું ને એ નાનીસરખી ઓગડીમાં રહું છું અત્યાર સુધી
તો ! એને ઠીક આકર્ષો દાખો છું. ‘મોતીચંદ’ કદી ખોલાવે છે ત્યારે, જવાબ
આપવાનું યાદ રાખવાનું પણ ઠીક અપરુ પડે છે ! વળી, હું પેસાદાર છું એ હકીકત
મક્કાઈ જશે તો એ અને કદી નહિ પડે. એણે લખતો લેખેળ બેઠણ વાર કર્યો છે
ને આને કંઈક અમલની વાત કરવાની છે એમ કહેતી હતી એટલે, વિરોધ જિત્યાણ
થાય છે (પતલાં સંજગાથ છે) એ, આ આવી સરોજ.

[સરોજ પ્રવેશ કરે છે.]

સરોજ : મેં તને બહુ રાહ જોવાની, ખરું ?

રમેશ : હા, પણ તેમાં કશો વધો નહિ. આજે કંઈક અગત્યની વાત કન્વાની હતી તે શું ?

સરોજ : મોનીચંદ, રીધેસીમી મુદ્દાસર વાત કરી દઉં છું. મને મૂડીવાદીઓ પર કેટલો તિરસ્કાર છે તે તો તું જાણે છે એમણે, જ આ હિંદુસ્તાનનું સત્તાનાથ વાળું છે તને ખબર છે કે મારા બાપુએ મને કેટલામ પૈસાદાર યુવાનો પતાવ્યા છે ને એમની સાથે મને પરજીવાનું કહ્યું છે પણ મેં સાર્ક ના પાડી છે.

રમેશ : (દોઝ કરતો) હે ? સાચે જ ?

સરોજ : હા માત્ર એ જોરડીમાં ગ્રહેતા હોય એવાની જ સાથે પગજીવાનો એ નિશ્ચય કર્યો છે મને તારી છુદ્ધિ ને સંસ્કાર માટે બહુ માન છે.

રમેશ : મારે માટે તારો આવો અભિપ્રાય છે તે માટે મને મજા આવેદ થાય છે, પણ, પણ,—તારી સાથે હમ માટે-હું કંઈ-લાગતું નથી.

સરોજ : જરૂર, કેમ નહિ ? તાગમાં હિંમત હોય તો આપણે અહીંથી નાસી જઈએ. લગ્ન કરી નાખીએ મેં હમેશા જરીયાઈનો આદર્શ સેળો છે મોતીચંદ, તારી રહેવાની એ જ જોરડી દશે તો તેમાં શું યર્ષ મળે ? પહેરવાને ફાટેલાં લૂગકાં મળશે તો શું યર્ષ મળે ? સૂકે રાટલો ખાઈશ ને જરીઓની સેવા કરીશ તારા પણ એ જ આદર્શ છે ને ?

રમેશ : જરૂર, જો કે, હું કેમિસપથનો; ને તું છે સામ્યવાદી તેં એ મુશ્કેલીનો વિચાર કર્યો, છે ?

સરોજ : એમાં મુશ્કેલી ક્યાં આવી ?

રમેશ : તું સામ્યવાદી છે. જેમ વાણિયા-બ્રાહ્મણની નાત હોય છે તેમ સામ્યવાદીઓની પણ નાત છે ને મારી સાથે લગ્ન કરશે એટલે ને તને નાનપણે મુશ્કેલી આવશે.

સરોજ : જો એવું થશે તો હું સામ્યવાદનો ને એના નધા સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરીશ પણ નાસી જવાની હિંમત ન હોવાને લીધે તો તું આ બધાનું કાલતો નયો ને ?

રમેશ : નહિ જ. હું આર્થસમાજ મંદિરમાં આપણાં છૂપાં લગ્નની ગોઠવણ કરું છું. આજથી સાતમે દિવસે આપણે 'પ્રજ્વલતામાં પગલાં' મંદીરું આજે હું મને કેટલો ભાગ્યશાળી માનું છું ! આજે હું મારું તન, મન, અને—અરે, જૂલો, આત્મા તને અર્પણ કરું છું. હવે હું જઈશ આજે મને આપણે વહેલાં ઘેગ આવવા સંદેશો મોકલ્યો હતો એટલે જલદી જઈું છું.

પ્રવેશ ૨ જે

[સ્વજ રમેશનો બજારો]

રમેશ : બાપુ, તમે મને વહેનો બોલાવ્યો હતો તે આની પહોંચે છું કંઈ ખાસ કામ હતું ?

ગિરિજાશંકર : હા, રમેશ આજે તારી સાથે મારે એક અગત્યની વાત કરવાની છે.

રમેશ : શી બાપુ ?

ગિરિજાશંકર : જો, તું હવે મોટે થયો તારે હવે પરજીવાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

રમેશ (ઉઠાવતા) : હા, ત્યારે એ વિષે વિચાર કરીને તમને જણાવીશ.

ગિરિજા : ના, એમ નહિ. મેં તારે માટે નક્કી કરી દીધું છે.

રમેશ : પણ, આ વીસમી સદીમાં મા-બાપ નક્કી કરે તે ઊંકરાઓમાં મન્ય રાખે ખરા કે ? આવી અમત બાળકમાં તો મારે જ વિચાર કરવો જોઈએ.

ગિરિજા : મેં તને આટલાં વર્ષો વિચાર કરવાની તક આપી; પણ તેમાં તું નિર્બળ નીવડ્યો છે. લગ્નની વાત તો હંમેશાં ઉઠાવ્યા કરી છે. એ તારાથી નિશ્ચય ન થાય તો મારે જ વિચાર કરવો રહ્યો ને ?

રમેશ : પણ, બાપુ..

ગિરિજા : એ કશું હું સાંભળવાનો નથી હવે અત્યારે ને અત્યારે જ બધું નક્કી કરી દેવાનું છે. આજે સવારે કલ્પમાં હું મારા એક જૂના મિત્ર નર્મદાચંદ્રને મળ્યો હતો એ જલ્દ પૈસાદાર છે ને એને એક પરણ્યા લામકે ઊઠાવી છે. અત્યારે સાંજે ચાર વાગે એ બંનેને આ ધીરા બોલાવ્યા છે. એટલે તું ઊઠાવીને જોઈ ચકરી.

રમેશ : આ તો તમે અપકારમાં બૂરો મારવાનું મને કહ્યું છે.

ગિરિજા : હો, ત્યારે હું વચારે પ્રકાશ પાડું. એ ઊઠાવી સામ્યવાદી છે, એક કામદાર સંઘમાં મંત્રી તરીકે કામ કરે છે, ને એનું નામ છે સરોજ. (રમેશને અમકતો બોલેને) એ નામ સાંભળીને તું ચમકે છે કેમ ?

રમેશ : ખાસ કંઈ નહિ હું હોસેજમાં ફેરો હતો ત્યારે એ હોસેજમાં કામલ, યશ્વંતી, પણ મેં સાંભળ્યું છે કે એને મુડીવાલીઓ પર એટલો નિરસ્કાર છે કે થોડું પૈસું પૈસાદાર વ્યક્તિને નહિ પરણવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે.

ગિરિજા : એવો કોઈ વંધિ નહિ. એના આપને હું જાણ્યું છું ને. એ કહેશે તેને એ નહિ પરણે તો ઊઠાવીને ઘરમાં નહિ રહેવા દે—પરંતુ મારે તે માટે નિમિત્ત રહેશે. આ વાતનો હવે નિશ્ચય કરી દેજો. સમજ્યો ?

રમેશ : એમાં મારે નિશ્ચય કરવા જેવું રહ્યું છે જ ક્યાં ? પણ આ માત્ર 'પ્રેમ'માં આહ-દસ દિવસ પછી ન રખાય ?

ગિરિજા : ના, નિશ્ચય નહિ પણ, તું એમાં આટલો બધો મતરાય છે શેનો ? મગ્ધ બન મરદ ! ચાલ, એ લોશ આવે તે પહેલાં કપાઈ જાવો લેજો. (જાય છે)

રમેશ (સ્વમત) : બાપુએ મારી બધી યુક્તિ પર પાણી ફેરવી નાખ્યું છે મેં નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે એક વાર લગ્ન થઈ જાય પછી હું મંત્રી સાંગી હકીકત સરોજને જણાવીશ. પણ, આ તો અત્યારે જ થાય થશે તેની હું કલ્પના કરી ચકતો નથી. એ અત્યારે જ આ વાત એની પાસે ચૂકશે તો એનું શું થશે,—એ પરંપરાથી નીકળી જશે કે આપઘાત કરશે કે શું કરશે તે હું કંઈ જાણી શકતો નથી સંપત્તિ આદિસર્માં તો હું મૂઠ પહેરીને વેશપલટો કરીને મોનીયરને નાંખે જાઉં છું એટલે એ ગમે અહીં જાણે એવો જરાએ સંભવ નથી. માંજ, મારે ખૂબ એણે બોલ્યું પાસે અને મારા માટે થોડું પણ રીતે જાણવો પાડે. આવા મેં અનિશ્ચય થતાં માટે હવે જલદી તૈયારી કરવા મંડી જવું જોઈએ (તારણું ઠોકાય છે.) આ સરોજના પિતા નર્મદાચંદ્ર આખા હોય એમ લાગે છે. અને જામેથી બાપુ, પણ આવતા જણાય

છે. આલો, હું જલદી બીજા બોરડામાં જઈને ખાંટો બદલવાનો પ્રયત્ન કરું : જાણ, આ નર્મદાશંકર આત્મા જણાય છે તમે એસો હો ને ? હું હમણાં આબો (નમ્ર છે.)

[ચિરિભયંકર બારણું લપાડે છે ને નર્મદાશંકર પ્રવેશ કરે છે]

ચિરિભયંકર : કેમ, નર્મદાશંકર, તમે એકલા આબો ? સરોજ ક્યાં છે ?

નર્મદાશંકર : ચિરિભયંકર, હું સમજ કરતાં જાણી જોઈને વહેલો આબો છું સરોજ કામદાર સમગ્રી કચેરીમાંથી બહારોબહાર આવશે. આજે સવારે તમે તમારા હોકરા વિષે વાત કરી તે મને તો બહુ પસંદ છે, પણ સરોજ તે રિપે કંઈ સાંભળવાને તૈયાર નથી. એટલે, આજે તો મેં એને એટલું જ કહ્યું છે કે આપણે એક શ્રીમતને ત્યાં જઈએ છીએ અને તારા સહ માટે આર્થિક મદદ કરવાનું તું એમને કહેજે

ચિરિભયંકર : વાહ ! કાલે તો તમે મોટી મોટી વાતો કરતા હતા ! કહેતા હતા કે તમારું કંઈ નહિ કરે તો એને ધરમાં નહિ રહેવા દો ! એ બધું ક્યાં ગયું ?

નર્મદાશંકર : સરોજને આ ટેકલી તક આપવા માયું છું. પછી જો મારા ક્યા પ્રમાણે નહિ કરે તો અંતિમ પગલું લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે

[બારણું ટાંચાય છે સરોજ પ્રવેશ કરે છે]

ચિરિભયંકર (મીઠાસથી) : આવ, સરોજ

નર્મદાશંકર : ચિરિભયંકર, કેમ રમેશ ઘેર નથી કે ?

ચિરિભયંકર : છે ને. રમેશ ! આ રમેશ !

રમેશ : (આધેથી બોલતો) છ, આબો (રમેશ પ્રવેશ કરે છે)

ચિરિભયંકર : (નર્મદાશંકરને) નર્મદાશંકર, આ મારા પુત્ર રમેશ (રમેશને) રમેશ, આ આમારા મિત્ર નર્મદાશંકર ને એમની પુત્રી સરોજ.

રમેશ : (ખાંટો મોઢો હોય તેમ) (હાથ જોડીને) જી જી

ચિરિભયંકર : કેમ, આટલી વારમાં આટલો બધો ખાંટો એસો મયો ? તને કંઈ થયું છે ?

રમેશ : કંઈ નહિ, કંઈ નહિ એ તો ગળા પર કંઈક ફાળ્યું બાવી ગયું હશે

નર્મદાશંકર : સરોજ, આ રમેશમાઠ બહુ હોશિયાર છે. કાલેજમાં એ ફેલો હતા.

સરોજ : પૈસાદાર ફેલો થાય તેમાં નવાઈ શું ? મુશ્કેલી સિવાય બીજા કોઈ ફેલો થાય છે જ ક્યાં ! (જબીર ચાંદને વિચાર કરતાં) જ્યારે કોઈ ગરીબ વ્યક્તિમાં હું શુદ્ધિ ને સરકાર જોઉં છું ત્યારે તેના પ્રત્યે મને અરેખર માન ઉપજે છે.

નર્મદાશંકર : રમેશમાઠએ કશિસમાં સાડુ કામ કર્યું છે ને ગરીબોની સેવા પણ સારી કરી છે સરોજ કશિસનું કામ સાડુ હોઈ શકે જ કેમ ? કશિસીઓ ગરીબોની સેવા કરીને તેમને સગૃહ રાખીને ક્રાંતિ કરતા રોકે છે જ્યાં સુધી ફૂતરાને રાહતવાના દુકાન નાખ્યા હોય ત્યાં સુધી એ કરકવા ન જાય ને ? આવી એમની નીતિ છે અમે સામ-વાદીઓ કમ્યુનિસ્ટોએ જોઈએ કે જનતામરમ્ અસતોષ પ્રસાર અને ગરીબોના દુઃખ એટલા વધે કે ગરીબો ક્રાંતિ કરે અને કામદારોનું એકદશ્ય રાજ-Dictatorship of the Proletariat સ્થપાય. પણ, આ તો મોટી વાતો ચર્ચ (રમેશના પિતાને) ચિરિભયંકરમાઠ, તમે આમારા કામદારસમને આર્થિક મદદ શકો ?

ચિરિભયંકર : હું કશિસમાં હોઈને એને કેવી રીતે મદદ કરી શકું ?

સરોજ : બસ, ત્યારે, હવે મારે અહીં આ બધારે રોકાવાનું કારણ નથી. હું રજા લઉં છું. (નમ્ર છે.)

નમંદાં : આફ કરી આ સરોજના વર્તન સારુ પશુ હું મારું વચન પાળાશ. હું એની સામે અંતિમ પગલું લઉંશ.

રમેશ : ના રે, કંઈ પગલું લેવાની જરૂર નથી.

નમંદાં : રમેશભાઈ, તમે આમ કહો છો તે તમારું સૌજન્ય છે. પણ મારાથી આ વર્તન સહન થઈ શકવું નથી. જાઉં છું. (જાય છે)

પ્રવેશ ૩ એ

સમય : સોળ કલાક પછી

સ્થળ : કામદાન સમાજી કચેરી

[સરોજનો સામાન ખૂણામાં પડયો છે. સરોજ ટેબલ પર કામ કરે છે રમેશ પ્રવેશ કરે છે.]

સરોજ : મોતીયદ, આજ તું રાજ કરતાં બહો વહેલો આવ્યો, ખરું ?

રમેશ : હા, એવું લાગે છે ખરું. તું આજે બહુ અસ્વસ્થ લાગે છે

સરોજ : અસ્વસ્થ ન હોઈ ત્યારે શું હોઈ ? મારા પર આરોગ્યશીલાના વૃદ્ધી પડ્યા છે.

રમેશ : પશુ શું થયું ? કહે તો ખરી

સરોજ : કાલે મારા બાપુ મને એક શ્રીમતને ત્યાં નહ મળ્યા ઘેર આવોને મને એમના છેડારાને પરજીવા માટે કહ્યું મેં સાફ ના કહી. તેઓ મને ધરમધો ચાલી જવાનું કહ્યું (ખૂણા તરફ આગળી કરતાં પોતાનો સામાન બતાવીને) પેલા ખૂણામાં પડેલો જોયો સામાન ? એ મારો છે. ઘર છોડીને હું ચાલી આવી છું

રમેશ : કંઈ નહિ હવે મરીબો ! સેવા વધારે સારી રીતે યત્ન કરો " મહુ મધુ 'ભાગી જાજી, સુખે સેવશો સૌ કંમળ "

સરોજ : અરે, હવે તો એ સેવા પશુ ફરી રીતે યત્ન કરશે તે સમજાવું નથી મારા પર એક બીજી વિપત્તિ આવી પડી છે કાંઈક રીતે સામ્યવાદી પક્ષના Hingh Commaroff ને ખચર પડી ગયો છે કે તું મને મળવા આવે છે અને તું કેમિસ્ટ પક્ષનો છે, એટલે તેઓ મારા પર સહાનુદિપી બુદ્ધિ છે અને મને સામ્યવાદી પક્ષમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવી છે. આજે સંજે મારે આજ સોંપી દેવાનો છે

રમેશ : અસ્વસ્થ ! હવે શું કરી ?

સરોજ : એ જ મુશ્કેલી છે તે હવે ખર નથી, પેલા નથી, પાટી નથી. પૂરેપૂરી નિરાધાર થઈ ગઈ છું. હવે હું માન તારા પર આધાર, રાખીને બેઠી છું

રમેશ : ખરેખર ?

સરોજ : હમ, તું પશુ મને મદદ નહિ કરે ? કેસે એ જ ઓરડોનું તારું ઘર હોય તે પશુ હું અત્યારે ને અત્યારે તારી સાથે જ આવવા ને રહેવા માગું છું

રમેશ : પશુ, એ બને જ કેમ ?

સરોજ : એટલે હવે તું પશુ મને છોડી દે છે ? તું માન મારા પેલાને જ આહતો હતો ? મેં મારા સામ્યવાદી પક્ષની આટલી સેવા કરી ત્યારે તે પણે દોઢ દીધો ! તારે માટે ફરી સેવા તૈયાર થઈ ત્યારે તું પશુ હવે છોડી જાય છે ! અરેરે ! હું કેટલી મૂખી ફરી છું ! આના કરતા તો મજા કાલે મને જે કુવરને ત્યાં લઈ ગયા હતા તેને માટે હા પાડી હોત તો કેટલું સારું હવે ? એનો દેખાવ ખરેખર આકર્ષક હતો ! અને એને મેંજી અમારા પક્ષની નીતિ અનુસાર હું કેમિસ્ટ વિરુદ્ધ બોલી પશુ મને હંમેશા કેમિસ્ટને માટે માન ગળું છે ને રહેશે કેમ, તું તો કંઈ બોલતો જ નથી ?

રમેશ : હું તો એટલું જ કહેવા માગતો હતો કે મારી એ ઝોગડીમાં રહેવાને ખાલે-હું તારે મહેવાની ખીજી વ્યવસ્થા કરીશ સાથ, અત્યારે જ ગાડી કરીને મારા એક શ્રીમંત ગિમ રમેશને ત્યાં જઈએ અને બધું નક્કી કરી લઈએ (બંને બાજુ છે.)
(ગાડી રમેશના ઘર પાસે અટકે છે.)

સરોજ : અરે, આ તો અંધ કાલે આવી હતી એ જ આ ઘર !
રમેશ : હા હમણા અહીં જરા ભેસ હું આમળ જઈને થોડી વ્યવસ્થા કરું છું.
સરોજ : શું કરવા ન જાતરુ ? આ ઘર તો મારું અણીયું છે.
રમેશ : પણ.....
સરોજ : એ પણ બધું કંઈ નહિ. હું તો આ આવી તારી સાથે

[બાહરું ડાકાય છે. મિરિન્ડા દર-બાહરું ઉઘાડે છે.]

ગિરિમંત : કેમ, સરોજ, કંઈ ખાસ કામ છે કે ? આ સાથે કાણ છે ?
સરોજ : એવું નામ છે મોતીચંદ પોદાર મિલમાં કારકૂન તરીકે કામ કરે છે ગિરિમંત-કરનાઈ, રમેશ ક્યાં છે ?
ગિરિમંત : રમેશ બહાર ચલે હતો તે હજી પાછો નથી આવ્યો.
રમેશ : રમેશ બહાર ગયો હતો તે વાત સાચી પણ તે પાછો આવી ગયો છે-હું જ રમેશ છું ! બુઝો બાપુ, હવે આ મૂળ વિનાનો તમારો રમેશ ખરો કે નહિ ?
સરોજ : મોતીચંદ !

ગિરિમંત : રમેશ ! આ તો કંઈ નાટક લખવાય છે કે શું ?
રમેશ : હું બધી વાતનો રોક પાડી સમુદાય એમ છું બપોરે મેં બપોરું દે મરોજો નિશ્ચય ક્યો છે કે કાંઈ ગરીબ માણસને જ પરણવું ત્યારે એ ખુશ થાય એટલા માટે આ મોતીચંદના વેશમાં હું એને મળવા જતો હતો.

ગિરિમંત : હવે મને બધી સમજાય પડી તે દિવસે સરોજનું નામ સાંભળીને હું કેમ ચમક્યો તે હવે સમજાયું વળા આ પીની વખતે તારા હારો ભેસી ગયો હતો એમ તે કહ્યું હતું તે ખરું જોતાં કૃત્રિમ પડે જ હતો ! મને તે વખતે પણ બહુ નવાઈ લાગી હતી. મને ધણે આનંદ થાય છે કે, રમેશ, હું પારતો હતો તેવો અગસિસ અને લગનની બાનગમાં હિંમતીનું હું નમો એને માટે તો તે ઠીક યુક્ત કરી છે ને વિચારપૂર્વકની ચોખ્ખા પડી છે આલો, પણ હવે તમારે અંદર અંદર કંઈ નાકો કરી લેવાનું હતો તેમાં હું અચાને છું એટલે જાણ છું. (ભ્રમ છે)
રમેશ : કેમ, સરોજ, કંઈ બહુ જિદા વિચારમાં પડી ગઈ છે ?

સરોજ : કોઈ વ્યક્તિ સખત હેતુરાર્થ હોય ત્યારે પોતાને મન મુજબ તો લાગે ને ?
રમેશ : ના રે ! એમાં એવું લામસા જેવું કંઈ નથી, હું તો પ્રામાણિકપણે વર્તી છું ને મારો રેવું તો શુદ્ધ જ હતો હું 'મોતીચંદ'ને તો પરણવાનું વચન આપી ચૂકી છું. હવે 'રમેશ' માટે તારો શો વિચાર છે ?

સરોજ : મને મૂરખો બનાવવા પછી ને મારી પાસે 'હા' પાળવા પછી આ પ્રશ્નનો અર્થ ? છે !

રમેશ : વિચાર બદલેલો હોય તો બહુ સકાય છે !

સરોજ : વિચાર બદલેલો અશક્ય છે. વળા એમ મેળવવા કતરપડી કરી હોય તે તો શુદ્ધ જ છે ! હવે આપણે બંને મળીને દેહસેવા કરીશું.

[મન્દાકાન્તા]

કેંકેયીની વિમળ મતિ કેરાં કુળદૂષ સ્ને-
હ્યાં કેરૂં લઘુક ઝીજ યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પાવી,
આંટીધૂંટી, કષ્ટરીતિ, કોટિલ્ય ને વફતાની,
વૃષ્ટિ સી ચી ત્યહિં, વિકસતું ન્યાણી એ ઝીજ ઝેરી
હંયું હરે' ધનગની ઊઠ્યું, તો ય તું સ્વસ્થ શી ત્યાં
આધે ઊભી નિરખતી રહી વૃક્ષ કેરો વિકાસ :
મૂર્ધ્ધા-મૃત્યુ દશરથ તણાં, રામને રાજ્યગાદી
સારે સીતા-અનુજ-સહ કાંતારમાં દીર્ઘ વાસ.

કિંતુ હું તો શ્રુત જ ગ્રહુ છું : કોચન્દ્રન્દેદેથી એક
બાધે વી'ધ્યું, તહિં ખળભળ્યું ચિત્તે શ્રીવાદમીકિતું,
સંક્ષોભાયું ઉર, રણઝણી સર્વ સવેદનાઓ,
ને જોયિ'તો મુખ યકી સર્યો શોક ત્યાં શ્લોક રૂપે;
બ્રહ્માગ્નિ' વશ વરતીને આર્ત એ આર્ષ વાણી
રહે શમાયણ,—રસવિદો સૌ વદે : કિંતુ એને
તારા જેવી નવ હત મળી વસ્તુવૈચિત્ર્યદાત્રી,
તો એ દૃષ્ટા કયમ રથી શક્યા હોત વિશ્વે કદિયે
આતું મોંધું, રસસભર, કર્વાંગસંપૂર્ણ કાવ્ય ?

ક

તું ચેતજે,—

[વસન્તવિભા]

સંસારમાં સતત દ્યાં સળગી રહેલા હું તો પરંતુ ઉરને ધહું કે' અનોખું :
સ્વાર્થાદિના અગનમાહિ બળ્યાં-અળ્યા ને “તું ચેતજે,—ન જગથી, નવ માનવોથી,
દાઝમાં-દુષ્યાં જન ન-માગી પ્રજાકંઠે : ના એમનાં દિલતણી નવ કુટતાયો;
“તું ચેતજે જગનના સહુ માનવોથી, કિંતુ કમાઈ સહુ અન્ય ઘડી સવાઈ,
ને એમનાં હૃદય કેરી નૃથસતાયો; હાલાકલે સરી કૃતાન્તની દાઢ જેવી,—
દેશે દંગો જરૂર એ, કંગશે નિઃશઃ.” તું ચેતજે અર્થેક,—આત્મપ્રતારણાથી !”

જયાતન્દ દવે

(૯)

આપણી કળવણીનું ખર્ચ

ન. મૂ રા

કેળવણીમાં રસ લેના વાચકોને ઉપયોગી આદેશ નીચે આપ્યા છે. મુળર્થ સરકાર કેળવણી માટે ફટકું ખર્ચ કરે છે તેના તેના ઉપરથી ખાસ આવી રહેશે.

પ્રથમ ઉચ્ચ કેળવણી લક્ષ્ય. તેમાં યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજોનો સમાવેશ થાય સરકાર તેમની પાછળ ફટકું ખર્ચ કરે છે તે નીચેના આક્રમ જતાવે છે

સરકાર તરફથી યુનિવર્સિટીને મળતી આંશ

વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૩૮-૩૯	૧,૫૦,૪૩૬
૧૯૪૭-૪૮	૩,૦૫,૦૪૩
૧૯૪૮-૪૯	૧૫,૫૬,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦	૧૯,૬૬,૦૦૦
(બજેટમાં)	(આ ઉપરાંત ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા મેંબરારી બંધાના આપશે)

આર્ટ્સ અને સાયન્સ કોલેજો (સરકાર દુરતકની)

આ સરથાઓ માટે સરકાર નીચે પ્રમાણે ખર્ચ કરે છે:	
વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૩૮-૩૯	૯,૬૬,૬૮૧
૧૯૪૭-૪૮	૧૪,૭૮,૯૭૭
૧૯૪૮-૪૯	૧૯,૨૪,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦ (બજેટમાં)	૧૧,૯૯,૦૦૦

ધંધાદારી કોલેજો

વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૩૮-૩૯	૧,૩૧,૦૬૭
૧૯૪૧-૪૨	૯,૭૦,૮૪૭
૧૯૪૭-૪૮	૧૫,૦૬,૪૮૯
૧૯૪૮-૪૯	૨૮,૫૧,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦ (બજેટમાં)	૩૧,૦૮,૯૦૦

ખાનગી કોલેજોને સરકારી માન્ય

વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૩૮-૩૯	૧,૪૦,૦૫૦
૧૯૪૭-૪૮	૩,૭૩,૯૬૧
૧૯૪૮-૪૯	૫,૪૧,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦ (ખજાના)	૬,૩૬,૦૦૦

(આ ઉપરાંત ૧,૫૨,૦૦૦ રૂપિયા સરકાર મેળવતી કલ્યાણના આપણે.)

માધ્યમિક ફેળવણીનું ખર્ચ

(૧) સરકારી નિશાળો

વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૩૮-૩૯	૮,૨૮,૦૬૫
૧૯૪૭-૪૮	૧૦,૬૪,૫૦૬
૧૯૪૮-૪૯	૧૨,૬૨,૪૦૦
૧૯૪૯-૫૦ (ખજાના)	૧૩,૩૮,૦૦૦

(૨) ખાનગી માધ્યમિક નિશાળો

વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૩૮-૩૯	૧૫,૮૩,૮૯૨
૧૯૪૭-૪૮	૬૭,૨૬,૯૫૧
૧૯૪૮-૪૯	૭૯,૭૭૩,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦ (ખજાના)	૯૯,૯૨,૦૦૦

પ્રાથમિક ફેળવણીનું ખર્ચ

વર્ષ	રૂપિયા
૧૯૩૮-૩૯	૧,૨૬,૪૧,૭૬૩
૧૯૪૭-૪૮	૪,૨૭,૭૫,૧૩૪
૧૯૪૮-૪૯	૫,૫૬,૨૫,૦૦૦
૧૯૪૯-૫૦ (ખજાના)	૫,૬૦,૬૭,૦૦૦

સરકારી ફેળવણી કોલેજો માટે સરકારે આ વર્ષના ખજાના રૂ. ૧૮,૪૮,૭૦૦

કાઢ્યા છે

ધારીરિક ફેળવણી માટે રૂ. ૧,૮૩,૦૦૦ નું ખર્ચ આ વર્ષ માટે મળ્યું છે. સિબ્સિડીઓ માટે રૂપિયા ૧૨,૨૪,૦૦૦ કાઢવામાં આવ્યા છે. ખેતીવાડીના શિક્ષણ માટે રૂપિયા ૨૭૦૮,૨૦૦ ગામવામાં આવ્યા છે.

ઇન્ટરનેશનલ હાઉસ

[આંતરરાષ્ટ્રીય ઘર]

ગ્રાફે દેવવ્રત ન્હાનુભાઈ પાઠક

અમેરિકાની કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓમાં ઇન્ટરનેશનલ હાઉસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અમેરિકાની અદર યોગ્ય કુલ ત્રણ હાઉસો છે. એક તો ન્યુયોર્કમાં રીવર સાઈડ હાઉસ, બીજું સિકાગોમાં (મીડલે મીડીયન લેક પાસે) અને ત્રીજું બર્કલે (કલિફોર્નિયા) માં. તદુપરાંત પેન્સિલ્વેનિયામાં પણ સીતે યુનિવર્સિટીની જગ્યાએ આલુ' ઇન્ટરનેશનલ હાઉસ છે, અને તે પણ અમેરિકાના હાઉસની જ દળે ચાલી રહ્યું છે.

પરંતુ આપતા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અમેરિકાની ધગતી હાઉસ પાસે મૂકે છે ત્યારે ઇન્ટર-નેશનલ હાઉસ તેમને આવકાર આપવા હમેશાં તૈયાર હોય છે. હજુઅર વિદ્યાર્થીઓ કાં તો કલિફોર્નિયા આલુ સાન્ફ્રાન્સિસ્કો અથવા તો ન્યુયોર્ક ગિતરે છે. તે બંને શહેરો અમેરિકામાં પેસવાના ઇન્દ્રાજ્વલ છે એમ કહી શકાય તો એટલું નહિ. મધ્યિવાર તો હાઉસમાં રહેતા દિન્દી વિદ્યાર્થીઓએ જ તમાગ આગમનની ખબર મળતાં તમારી મહેમાનગતી કરવાની સમજૂકી કરી ગળી હોય છે પણ એમ ન અને તો પણ ઇન્ટરનેશનલ હાઉસના દાર પરંપરા વિદ્યાર્થીઓ માટે હમેશા ખુલ્લા રહે છે.

ઇન્ટરનેશનલ હાઉસની મુખ્ય ખાસિયત તો વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો સહાનો સંપર્ક છે. યુનિયાના લગભગ દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ તમને ત્યાં મળે છે તમારા રૂમની સામે જ ફાઈયરપેનો વિદ્યાર્થી નક્કો હોય, તેની પાસેની જ રૂમમાં ફાઈવીની વિદ્યાર્થી હોય અને તેની નજીકમાં ફાઈ ગ્રા ૫ વિદ્યાર્થી હોય. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની રૂમના માગણા ઉપર પોતાનું નામ અને પોતાનો દેશ લખે છે. અમેરિકાનો મળતવડા લોકો છે તેમનામાં અમેરિકાની તોળાઈ કે બીજા લોકો માટેનો તિરસ્કાર નથી એક ગ્રીનની ઓળખાણ થયા પછી જ વાત ચર્ચ શરૂ થાય છે રીત અમેરિકામાં નથી ત્યાં તો-અને ખાસ કરીને-ઈ. હા આ-રેક માણસ પોતે પોતાની મેળે જ પોતાનું ઓળખાણ આપે છે અને બીજા વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ સાથે હલે મળે છે. અમેરિકન લોકોની આ ખાસિયત છે હા મા મુર્તિમત યથેતી છે અમેરિકાના બીજા મકાનો માફક છે. હા ના મકાનો પણ સાન-આઠ માળના હોય છે અને શહેરમાં સારી જગ્યાએ આવેલાં હોય છે. ન્યુયોર્કનું હાઉસ ત્યાં રીવરસાઈડ ઉપર આવેલું છે. દસ મિનિટને રસ્તે જ કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટી આવેલો છે બીજા માણુ નહીં છે. સિકાગોનું હાઉસ ત્યાંની યુનિવર્સિટી ની નજીક મીડલે હાઉસ આવેલું છે મીડલે એક ખુલ્લી જગ્યા છે જ્યાં વરો પહેલાં સિકાગોનો World Fair ભગાયેલો એક માણુ યુનિવર્સિટી છે નો બીજા માણુએ નજીકનું પાર્ક છે. તેની પાસે મીડીયન સ્ટ્રીટ છે હાઉસના તાપમાં નહાયા માટે સ્ટ્રીટ એક આ-સ જગ્યા છે મીડીયન સ્ટ્રીટને કાંઈ કાંઈ ધુ અર્ધના મગીન ફાઈવ જેવો લોકોગ ફાઈવ ૪ ફાઈવ અને ન્યુયોર્કનાં હાઉસની પાસે જ ત્યાંની લોકલિટી રોડે છે એટલે શહેરમાં કે બીજે જવાની સારી સમજૂકી છે જઈએ એક યુનિવર્સિટી ટાઉન છે અને સાન્ફ્રાન્સિસ્કોમાં બસ દ્વારા ઓફિસનેટ બીજા ઉપરથી જમ સંગ્રાહ છે.

સાન્ક્રિનિસ્ટો, ટેકરીઓ ઉપર વસ્યું છે અને ગળિયામણું છે. જકડેલું હાઉસ ફેલિફો-
નિયા યુનિવર્સિટી પાસે જ છે (અમેરિકાની સમગ્ર ખાધો જ યુનિના કમ્પસ મનોરમ્ય હોય
છે. તમે ઉત્તરમાં ત્રીસોનાસીન યુનિન જુઓ કે દાર્વંદ જુઓ. પશ્ચિમમાં ફિલિફોનિયા યુનિ-
નુઓ કે પૂર્વમાં કોનેલ યુનિન જુઓ; અથવા જ અબ્બાસને યોગ્ય વાતાવરણ છે)

ન્યુયોર્કનું હાઉસ સૌથી જૂનું છે. ફરનીયર વગેરે પણ જૂના જ લાગે છે. જ્યારે
ત્યાં નિવાર્થી પ્રવૃત્તિ સૌથી વધારે છે. જકડેલું હાઉસ એ પછી બધાયેનું હોય એમ લાગે
છે જ્યારે સિકાગોનું હાઉસ સૌથી છેલ્લું બધાયેનું છે. ત્યાં જ હાઉસમાં રમતી અદર એક
પદમ, ટેમ્પલ પ્રસરી, ચોપડોઓ માટે નાનો એવો આલયારી, અગેસો અને કપડાલતા
મુકા માટે કમાટ હોય છે. કાટ વગેરે દાનવા માટે એક નાની એવી ઓરડી પણ હોય છે.
અડવાડિયે એકવાર બિઝાના વગેરે અદ્યાય છે અને આવાડિયામાં બે વાર નવા દુરાસ
અને નેપડીન છ હા. તદ્દથો જ પૂરા પાડવામાં આવે છે. બીજી સમયક્રમાં તો દરેક
મજા ઉપર વધુ પ્રમાણમાં માણસો ઉપયોગ કરી શકે તેવા મોટા બાથરૂમ હોય છે
અમેરિકાના વજાખરા ભાગમાં દિવાળામાં સખત ઠંડી પડે છે પણ અમેરિકનોએ એનો
સફળતાથી સાધનો કર્યો છે. દરેક રૂમમાં હીટર હોય છે આરી central heating
systemની ટેકલીવાર બાલિયાએ રૂમની બારી ઉઘાડવાની ફરજ પડે તેટલા પ્રમાણમાં કમ ગરમ
થઈ જાય છે. માથરૂમમાં શાવસની વ્યવસ્થા હોય છે, જ્યાંથી પાણી પાણી નેપડે
તેટલું ગરમ કંકુ કરી શકાય છે સમગ્ર ખાધો જ ઈ હા. માં નીચેના મળને Cafeteria ની
વ્યવસ્થા ગાંધવામાં આવી છે ત્યાં બોણી કિમતે સાદો અને પોષ્ટિક ખોરાક પૂરા પાડવામાં
આવે છે અમારા સિકાગોની કોટેરિયામાં જામે અમારી જાતે જ બધું પીરસી લેતા અને જગી
રલા પછી અમારી થાળી વગેરે એક જગાએ મૂકી આવતા આ કામમાં મદદ કરવા વિદ્યાર્થી-
ઓ જ કામ કરતા પણ એની ત્યા યરમ નનાની નથી અમેરિકન વિદ્યાર્થી આપકમાઈથી
જ પોતાનો અભ્યાસ કરે છે અને કોઈ કામની એને ખોટો કસમ નથી.

ન્યુયોર્કના ઈન્ટરનેશનલ હાઉસના લિફ્ટ ત્યાના આપણા દિનની નિવાર્થીઓ
પોતાના નવરાસના વખતમાં ચલાવે છે અને જો રીને ખીલાખરચી મેગરી લે છે.
સિકાગોમાં તો અમારા લિફ્ટ ઓટોમેટિક હતા એટલે એ કામ કરવાની જરૂર નહોતી.
ઉપરાંત એક નાનું એવું ત્રાયનાલવ પણ હોય છે જ્યાં મુખ્ય મુખ્ય સામરિકા તથા
ઠાપાં આપનાં હોય છે રોજનરી વગેરે પણ નીચે વેચાય છે. ધો. મીની ફુકાન પણ નીચે જ
હોય છે કેટલાક હાઉસમાં નીચે કપડાં ધોવાના મશીન મૂકવામાં આવ્યા છે નજીક
ખર્ચે તમે તમારો કપડો અદ્યાયેક કલાકમાં ધોઈ શકો છો. કેટલીકવાર તો એકલું
વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કપડાં ભેગાં કરીને જ મશીનમાં નાખે છે એટલે તો ખર્ચ તદ્દન
ઓછું આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ટપાલ મેગરી શકે તેને મટે વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે છે. દરેક
વિદ્યાર્થીના રૂમ નજાર પ્રમાણે તેને નીચે જવાની સાથે દિવાલમાં ખાનાં આપવામાં આવે
છે આ ખાનાં ઉપર એક ને ત્રણ ચોમ નવ મુખી ખડિયાગતી માફક નંબર લખેલા હોય છે
અને વચ્ચે એક કાંટો હોય છે. આ કાંટો અમુક રીતે નંબરો ઉપર ફેરવવાથી ખાનું બેઠકે

છે દરેક રૂમ માટે આ રીતે નજારાની મેળવણી (combination) જુદી હોય છે અને તે એ વિદ્યાર્થી જ અજુનો હોવાથી બીજા કોઈ તે જાણી શકતા નથી.

પણ આ સુખસમવ્ય ન હોય તો પણ હું હા વિદ્યાર્થીને રહેવાને માટે-ખાસ કરીને પરદેશી વિદ્યાર્થી માટે એક આદર્શ રચ્ય છે. ૪ હા, અને ત્યાં સુધી તો પરદેશી વિદ્યાર્થીને જ પસંદગી લાગે છે કારણકે તે એમની સમગ્ર સામયિકતા જ બંધાયેલું છે. તે છતાં લગભગ અડધા ઉપરાન્ત વિદ્યાર્થીઓ અમેરિકન હોય છે વિદ્યાર્થી ન હોય તેવાને હું. હા માં રચાન નથી વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓને રહેવા માટે અભાવની સમસ્યા છે એ કે તેઓ છૂટથી હળે મળે છે. અમેરિકન યુનિ. સાધારણ રીતે તો વિદ્યાર્થીને સારી પેઠે જગ્યાસરત રાખે છે અને નવરાજને વખતે હું. હા. જેની સંસ્થાઓ એની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી જીવન સમર જનાવે છે. દરરોજ કોઈ કોઈકમ હોય છે કોઈવાર કોઈનું સાપણ હોય તો વળી કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના દેશ વિશે બોલવાનો હોય તો વળી કોઈ એક દેશના વિદ્યાર્થીઓ એમના કોઈ રાષ્ટ્રીય તહેવાર ઊજવવાના હોય હું હા. પાસે પૂરતા રૂમ તેમજ એક મોટો હોલ છે એટલે કોઈવાર એકમે કાર્યક્રમ બેઠા પણ થઈ જાય ત્યારે ક્યા જગ્યા એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે. કોઈ કોઈ વાર ૪ હા. તરફથી પરદેશની અમર અમેરિકન ક્ષિપ્ર જતાવવાનો કાર્યક્રમ ગાખવામાં આવતો આવક્રિયામાં તથા દિવસ-મગજ શુક્ર અને ગિ-સાંજના બોલરૂમ dance થતો અમેરિકામાં ખાસ કરીને દક્ષિણના રોટજર્માન્ડ-અનેક અને રમદેશ છે પણ હું. હા માં એનું નામનિયાન નથી હાસી છોડગ છોડરીઓ સૌની સાથે છૂટથી હળતાં મળતાં, સાથે બેસી જમતાં, અને તૃત્ય પણ કરતાં અડવાડિયાના એ દિવસ જાણે “રોક” જાનકટ”નો કાર્ય-ક્રમ રખાતો જ્યાં પશ્ચિમના સંગીતની રોકસ વગાડતો. એ રૂમમાં અપૂર્વ શાન્તિ જળવાતો અને વિદ્યાર્થીઓ વાંચનાં વાંચનાં જ જમીતને આસ્વાદ લેતા. આ રીતે બીજા દેશનાં સમીન પણ સાંભળવા મળતાં આપણા હિન્દી સમીતને અમે હિન્દુસ્તાન રડુકન્ટસ એસોસિએશન તરફથી આવે કાર્યક્રમ રાખેલો અને આપણા સંગીતની થોડી ચર્ચા પણ કરેલી. કોઈવાર હું હા. તરફથી જ મનોરંજન કાર્યક્રમ રખાતો જેમાં લગભગ દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું સમીત રજૂ કરતા અને તૃત્યની મુદાયો અને અમિનયો કરી જતાવતા બીજા દેશોનું જમીત ચક્રઆતમા તો જદું અમતુ નથી પણ જરા ધીરજ રાખીએ અને ખોટા પૂર્વમહેતે બાજુમાં રાખીએ તો તેમાં પણ રજૂ કેજવી શકાય છે. એ જોયું કે ચીન, જપાન, કોરિયા, સિયામ-વગેરે દેશોનું સંગીત આપણા સંગીતને મળતું છે તે જ પ્રમાણે મધ્યપૂર્વના આરબ-તુર્ક દેશોનું સંગીત પણ આપણાથી જદું શુદ્ધ પડતું નથી. પશ્ચિમના જંગીતમાં ગરિપન જંગીત આપણા સંગીતની સોથી વધુ નજીક છે. દક્ષિણ અમેરિકન સંગીત મુજ તો રેપનિક છે તેનો તાલ આપણને સહેજે જમી જાય એવો છે તૃત્યમાં પણ દક્ષિણ અમેરિકનો એકા હોય છે.

દર સોમવારે સાંજે કોઈ રાજકીય વિષય ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવતી. વિદ્યાર્થીઓ જ તેની બવરસા કરતા અને ચર્ચામાં રસથી લાગ લેતા સનિવારની સાંજે બાગ્યે જ કાર્યક્રમ રખાતો. તેનું કારણ એ કે અમેરિકન વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓ સનિવારે જાંને જહાર જતાં. આ રીતે યુવાન છોડેા અને છોડરી સાંજના ભેગાં જહાર જાય તેને

તે લોકો "dating" કહે છે. આ ગિલાખ અમેરિકામાં સારી પેઠે પ્રચલિત છે. આ રીતે છટકી દળવા મળવાથી મૈત્રી બધાય છે જે પાછળથી મોટે ભાગે લગ્નમાં પરિવર્તિત છે. દરેક સત્તી શરૂઆતમાં ઇ. હા. તરફથી એક મેળાવડો યોજાતો જેમાં નવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ અને જૂના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ઓળખાણો થતાં. આવા મેળાવડામાં વિદ્યાર્થી પોતાનું અને પોતાના દેશનું નામ લખેલાં પનાકાં છાતી કે ખભા ઉપર લગાવતાં. નવા નવા નામો યાદ રાખવાનું અને તેની જોડણી પૂછવાની લાજગઠ અને સંકોચ આને લીધે ઓછા થઈ જતાં. ઇ. હા. ના દરેક મજલાનું એક મંડળ મહેનું તેમાં એક અમેરિકાનો અને બીજો કોઈ બીજા દેશનો પ્રતિનિધિ ચૂંટાતો. આ જ પ્રમાણે હાકરીઓના મજલાઓ ઉપર પણ જનતુ આવા પ્રતિનિધિઓ અવારનવાર ઇ. હા.ના ડિરેક્ટરને મળતા અને મજલાનો મત કે કોઈ પણ ફગિલાદ રજૂ કરતા. હાકરીઓ અને હાકરાઓના આઠ આઠ મજલાના કુલ ૧૬ પ્રતિનિધિઓ બીજી વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લેતા. કાંઈ કાંઈ વાર આખો એક માળ જ પોતાનો જુગો કાર્યક્રમ રજૂ કરતો.

નીચે કોફેરિયામાં જમવું એ પણ જીવનનો એક ફાવો હતો. વિદ્યાર્થીને પગડે એના મોરલે સાદો બોગસ અપાતો. સરારના નારતા વખતે, ગપોરે લગ્ન વેળાએ અને હાંજે વાળું દાણે તમને નવા નવા વિદ્યાર્થી ટેબલ ઉપર મળતા ક્યાં ક્યાંના વિદ્યાર્થીઓ એક જ ટેબલ ઉપર ભેગા થઈ જાય અને અમેરિકન ગિલાખ પ્રમાણે સૌ સૌનાં ઓળખાણુ આપી દે અને વાતો સરૂ થાય. દરેક જ કોફેરિયામાં જુદા જુદા દેશના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ટેબલ રાખતા તેને 'Language Tables' કહેતા એ ટેબલ ઉપર એટલા વખત પૂરતી એ દેશની જ ભાષા બોલવાની અલમત, મને તે વિદ્યાર્થી તે ટેબલ ઉપર જઈ યાતો. પોતાને નવી ભાષા શીખવી હોય અથવા શીખેલી તાજ કરવી હોય તો તેમ કરવું આ રીતે સુખમ જનતુ. રશિયન, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્પેનિશ, આરબ, હિન્દી વગેરેના ટેબલો અવારનવાર રાખવામાં આવતાં.

આગળ કશું તેમ, અમેરિકાના પશુખરા કામમાં બગબગ ૮ થી ૧૦ મહિના સિવાયો રહે છે અને લીધે દૂધ ઉતારામાં બને એટલો આનંદ કરવા અમેરિકાનો નત્થર રહે છે પર્વટનો, ધોડેસ્વારી, વોલીબોલ, બેડમિન્ટન અને ફુટબોલ જેવી રમતો, તરવું વગેરે આ રિવસોમાં જ પૂર ઝાપે ચાલે છે ન્યુયોર્ક, સિંકાનો ઉતારા આપણા મુજબના સાધારણ દાસો જેવો હોય છે. અજબજા, ચિખાણમાં રહેલી જ વગેરે પ્રચલિત છે જ અમેરિકાનો જે કોઈ કામ દાખમાં લે છે તે અવરિયન રીતે કરે છે પર્વટનની તૈયારી અડનાડિયા-દસ રિવસ આગળથી થાય છે અને કામની સારી વહે ચણીને લીધે જણુજ સહેલાઈથી ઉત્તલી જાય છે ઇ. હા. પણ કોઈ વાર મોટા પાયા ઉપર પર્વટનો જાહેર છે. ઉતારા દરમિયાન ઇ. હા.ના ટેનિસ ગ્રાઉ ઉપર નૂતનો કાર્યક્રમ દર વર્ષે રાખવામાં આવે છે. ઉપરાન્ત સદે-ગમાં ઉતારામાં open air concert ગોઠવાય છે. ત્યાં પણ વિદ્યાર્થીઓ જઈ શકે છે.

અમેરિકાના ત્રણેય હાઉસ એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે છે ઇ. હા. ના વિદ્યાર્થીને બીજા હાઉસમાં મહેવાની પહેલી પસંદગી મળે છે. આવો સંબંધ પારિસના હાઉસ સાથે પણ જળવાય છે. લક્ષ્મ પછીના વર્ષોમાં પારિસમાં હાઉસ પાસે નાજા પૂરી પડેલાં પારિસના વિદ્યાર્થીઓ જળરી દાહમારીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. તે વખતે અમેરિકાનાં

દેશની બધી કોમોને
બધા વર્ગોને
પસંદ પડે તેવું કાપડ
તૈયાર કરવાનો
અમારો મુદ્દાલેખ છે.

અમારી ગ્રૂપ મિલોનું

≡ કાપડ ≡

દેશ પરદેશમાં વપરાય છે.

જહાંગીર વકીલ ગ્રૂપ મિલોનું
કાપડ વાપરો.

જહાંગીર મીલ : અમદાવાદ

નવજીવન મીલ : દલોલ

રૂસ્તમ મીલ : અમદાવાદ

ન્યુ જહાંગીર મીલ : ભાવનગર

આવ (દાસ નિગત) ન ની
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તક : ૪૮

આવણ : ૨૦૦૫

અ'ક ૪

તો આવ—

પૂજાલાલ

અગત્ય નિજ ધામમાં અકલ એક તું રાજતો ?
નિરંજન, અરૂપ, મુક્ત અવિકારી આનંદમાં,
અતિસુખદુઃખથી રમત આત્મસ્વચ્છંદમાં
અમદ્દ દિશ્યો, ન કાળનણી આળથી કાઝતો ?

ન આર્તજનપ્રાર્થનાથી યદિ મૌન તારું તૂટે,
વિલાપ વિપદોત્તણ ન તવ નેત્ર ભીનું ઠરે,
ન ભર્મિ તવ અતરે ઠડુણુ રનેદપૂર્ણ, બિઠે,
ભલે હૃદય તો તને હૃદયહીનને વીસરે.

પરંતુ યદિ માનવીહૃદયસાય તાદાત્મ્યતા
તુથી અનુભવાય, દુઃખસુખ વિશ્વનાં નીરખી
તનેય સુખદુઃખના હૃદયમંદ્ય મારા યના,
અને મનુષ્ય મર્ત્યની સ્ખલનશીલ માટી થકી
તવ પ્રણયને ધૃણા ન યદિ થાય તો આવ તું
લઈ સુગમ રૂપ માનવસ્વભાવને બાવતું

શ્રીકૃષ્ણને ખુલ્લો પત્ર

[હજીવી નિબંધિકા પત્રસ્વરૂપે]

જયાનન્દ દવે એમ. એ.

પરમ પ્રિય કનૈયા !

કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જેને મળ્યા પછી એમને ફરી ફરીને 'મળ્યા' કરવાની કોઈ અદમ્ય ઝંખના જાણે આપણાં દિલમાં જન્મ્યા કરે છે. અહીં "આપણાં" એ શબ્દનો પ્રયોગ ધ્યાન બહાર રહી ગયેલી કાંઈ જૂલમી કે તને પણ અમ માનવોમાંનું એક ગણવાના કોઈ હીન ઈરાદાથી નથી કર્યો. રાધા સાથેના તારા અસંખ્ય પ્રણયપ્રસંગોમાં તને પણ ઉપર્યુક્ત સત્યનો સપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો હશે, એટલે એ એક આખત પૂરતો તો તું પણ અમારો સમાનધર્મી જ ને ? અને એટલે જ, તારે પણ એ સ્વાનુભવ હશે કે, એ ઝંખનાની પરિવૃત્તિ જ્યાં સુધી ન સાપડે, ત્યાંસુધી આસપાસનું જીવન જાણે અધૂરું-અધૂરું અને ખાલી-ખાલી લાગ્યા કરે છે તારી પણ હે રાધાવલ્લભ ! હું પેલા "કેટલાક માણસો" માં ગણના કરું છું, કારણ કે જ્યારે હું તારા સંસર્ગમાં આવ્યો છું ત્યારથી ફરીફરીને જસ તારા ન સર્ગમાં આવવા સિવાય બીજી કશી ઈચ્છા થતી નથી, યાચ છે તો જણાતી નથી અને જણાય છે તો તરત જ તેને દાખી દઉં છું.

અહીં કોઈ તર્કપ્રેમીની તર્કશક્તિ આજસ મરડીને ઊભી ધશે ને સીધો જ પ્રશ્ન કરશે "હાથ માણસ ! તમે વળી કૃષ્ણ ભગવાનના સંસર્ગમાં શી રીતે આવી શક્યા ?" એ તર્કપ્રેમી ગિરાદરને પ્રત્યુત્તર આપવાને હું જરા જેટલોય બંધાયેલો નથી, છતાં પણ વ્યક્તિત્વતાત્ત્વ અને પ્રજ્ઞાસાનના આ યુગમાં હું એના પ્રશ્નની અગણુના કરું તો સમય-પ્રવાહની સાથે ન રહાનો ભય કર આરોપ મારા ઉપર આવી પડે એમ છે, ત્યારે આ રહ્યો એના પ્રશ્નનો જવાબ : સંસર્ગો એ પ્રકારના હોય છે કેટલાક સંસર્ગો પ્રામાણિક અને નીતિપરસ્ત સન્નજનોનાં વર્તનની માફક સૌ કોઈ જોઈ શકે એવા હોય છે, ત્યારે બીજા કેટલાક સંસર્ગો કાળાત્મજરિયાની દાળા વૃત્તિની માફક અગમ્ય, અદમ્ય અને સૂક્ષ્મ હોય છે આપણા જેમાંથી એકેયમાં પેલા કાળાત્મજરિયાના દિલની કાળાશ ન હોવા છતાં પણ મારે તારી સાથેના સંસર્ગ બીજા પ્રકારનો છે, ને નરસિંહ, ગીરા આદિ ભક્તોનો તારી સાથેનો સંસર્ગ પણ, હે ગોપાલનન્દન ! ઉપર દેહો તેવો-સૂક્ષ્મ પ્રકારનો જ હતો ને,—હરો ને !

પ્રથમ જ્યારે મહાભારત, ભાગવત, હરિવંશ, ગીતા વગેરે ગ્રંથોના વાચન કરમ્યાન તારા સંપર્કમાં આવ્યો, ત્યારેના હું ખૂબ પરેશાન છું. એ પરેશાનીને હૃદયપાર કે હૃદયપાર કરવા માટે જેમ જેમ એ ગ્રંથોના પુનરાવર્તન થઈ હું તારા વધુ નિકટના સંબંધમાં આવતો ગયો, તેમ તેમ પેલી પરેશાની, ધાર્મ પ્રમાણે ઝાઝી યતી જવાને બદલે, પ્રતિસંસર્ગ પ્રયુક્તિની ને પાંગરતી ઈર્ષા હું ખૂબ મૂઝાયો. પેલા ગ્રંથોના વાચનથી જો, હું તારું સૂક્ષ્મ મિલન નથી અનુભવતો, તો, જેઞ્ઞર અને જેઞ્ઞેન બની જઈ છું, ને બીજા બાળુ, મારી એ વૃત્તિને

સતોષુ છું, તો એ સંતોષભાષી જ, પેડું શીનીફ (Phoenix) પંખી જેમ પોતાની બમ્બોમાંથી જ પુનરુદ્ધવિત થાય છે તેમ, મારા અસંતોષનો જન્મ થાય છે. ઘણાં મંથન, તેપન અને ગમમથલને અંતે મને જ્ઞાન થયું કે તારો સંસાર પામવાની રીતને, નવીનતા-પૂજક આ જમાનાને અનુસરીને, મારે અદલાવવી જોઈએ.

ત્યારે, એ નવી રીત કઈ ?

તારે ત્યાંની ફિરિસમોની મને ખબર નથી, પણ અહીં અમારે ત્યાં તો મિત્રો અને સ્વજનોના પત્રોમા અમે ધણી વાર વાંચીએ છીએ કે “તમારા પત્રથી અમને મળ્યા તુલ્ય આનંદ મળ્યા છે.” અમે સૌ-એટલે કે, પત્રલેખકો અને પત્રવાચકો-જનણીએ જ છીએ કે આમાં ચોખ્ખોચોખ્ખી આત્મપ્રતારણા છે, અને છતાં અમે અમારા સ્વજનની એ પ્રશામતથી ખુશ થઈએ છીએ અને અમારી એવી જ પ્રશામતથી એમને અમે ખુશ કરીએ છીએ, એ નક્કર હકીકત છે, ને તો પછી એવો “મળ્યા તુલ્ય આનંદ” તને પત્ર લખીને હું શા માટે ન મેળવું ? એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે મારા આ પત્રથી મને-પત્ર-લેખકને-કઈ “મળ્યા તુલ્ય આનંદ” થવાનો નથી પણ મારા દિલની વાતો તારા દિલ અથવા મગજ, અથવા છેવટ તારા કાન મુઠી પહોંચશે, એ પણ મારા જેવા અતિસામાન્ય માણસ માટે, એાછા અહોભાગની વાત કહેવાય ?

“પ્રશામત તો ખુદાને પણ વહાલી છે” એવી એક લોકોક્તિ અમારામાં પ્રચલિત છે મને ઘણા સમયથી એમ લાગ્યા ક્યું છે કે આ લોકોક્તિ કોઈ પ્રશામતપ્રેમી ઇન-સાનનું માનસિક ફરજ છે. પોતાની પ્રશામતપ્રેમી હીન વૃત્તિના સંતોષ કાળે એણે, બડી સ્થિતિથી અને અનોખી આસાનીથી, તને પણ એ વૃત્તિનો ભોગ બતાવ્યો; ને પછી તો એણે ગીતાશાખ્યાં પેલા તારાં જ વચ્ચે “યદ્ યદ્ બાવાતિ યદ્ તદ્ તદ્ ઇવ હવરો જન.” અનુસાર પ્રશામતને હલોલોકમા પણ અક્ષણી નાણાં જેવું બતાવી દીધું. રંગીન ચર્મમાંથી જોનાર માણસને જેમ જગત આપુય રંગીન દેખાય છે, તેમ એ પ્રશામત-પ્રેમીને પણ, લોકોએ તારે ચરણે ધરેલી હલપૂર્વકની નિ સ્વાર્થ લક્ષિત પણ પ્રશામતને સ્વરૂપે જણાઈ, પણ એમા દોષ પેલા રંગીન કાચનો છે, તારો નહિ, —એ વાત લક્ષ્યમાં લઈને હું પણ, તારા અસંખ્ય ભક્તોમાંના એકની માફક, મારી તારા પ્રત્યેની લક્ષિતનો, “પત્ર પુલ્લ ફલ તોય” સમો, આ જેવો સૂચ્યો છે તેવો, અર્થ તારે ચરણે ધરું છું.

તને આ ખુલ્લો પત્ર લખવાની મને ઈચ્છા થઈ કે તરત જ એક મૂઝવણુ ઊભી થઈ : તને પત્ર લખું તો ખરો, પણ તને સમોધવો કઈ રીતે ? “પ્રથમદામે મહિક્ષા”ના ન્યાય પ્રમાણે આ મૂઝવણુમહિક્ષાએ પણ મને ઠીક ઠીક પગપો, પરંતુ તરત જ મને સમજાઈ ગયું કે કોઈ મટેલા કોટાની બાજનગા જેમ મુખ્ય વસ્તુ કોટા છે, કેમ નહિ, તેમ જ હરકોઈ પત્રમાં મુખ્ય-વસ્તુ એ પત્રનું લખાણ છે, સમોધન નહિ; ને તેથી જ જે સમોધન સૌથી પહેલા મારાં હૈયે-હોઠે-કંઠમે ચડી આવ્યું તે જ મે-કશા પણ ફેરફાર કે વિચાર વગર, મૂકી દીધું

“પ્રિયાને મળ્યું છે ગીત : મમશે ગુજરાતને તો
ભણીરા કે જવતો છે ગુજરીના પ્રાણ !”

* શ્રી. કરસનદાસ માણેક . ‘મહોમનને માફે’માંથી

એ ગીતપકિતમાં જેમ કવિ ગુજરાતની કાળો કસવાની રીતનાં મંડાણ પ્રિયાનો ગમ્મા-અલગમ્મા ઉપર કરે છે તેમ, મારા હૈયાનું અણુમૂળ સટિ'ફિકેટ જે સંબોધને પામ્યું છે, તે સંબોધન તને પસંદ પડશે તો જ હું માનીતા કે તું ખરેખરો ભક્તવત્સલ છે ।

અને મેં પત્ર શરૂ કર્યો, પણ ત્યાં તો પાછી બીજ એક સુરકેલી, દાંતિયા કરતી ને સુચ્ચાઈ ભણી ખંડુ દાસ્ય કરતી, મારી સામે આવી બિમ્બી : ભગવાનને 'તમે' તરીકે સંબોધાય કે 'તું' તરીકે ? 'તું' અને 'તમે' નાં તમારે ત્યાંનાં-સ્વર્ગનાં-ધોરણોની મને કશી ખબર નથી, એ ખબર તો ત્યારે દુ સ્વર્ગવાસી થાઉં, ત્યારે પડે; ને સ્વર્ગનાં સુખી જીવનની અનેક કથાઓ વાચી-સાંભળી હોવા છતાં, અત્યારે તો સ્વર્ગવાસી થવાની મને જ્ઞાપ ધન્ય નથી, એટલે અમારાં અહીંનાં ધોરણોની જ મારે તને વાત કરવી પડશે અમારામા માતાને 'તું' કહીને બોલાવે છે, ને બાપને 'તમે' કહે છે, પતિ પત્નીને બહુધા 'તું' કહીને બોલાવે છે, પત્ની પતિને 'તમે' કહે છે, નછકના મિત્રો એક બીજા મારે 'તું' વાપરે છે, પ્રથમ મળનાર કે અલપરિચિત માણસો પરસ્પર 'તમે' નો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે, તારો ને મારો સંબંધ આ બધામાંથી કઈ જાતનો ? માતા-માળકનો, પિતા-માળકનો, પતિ-પત્નીનો, મિત્ર-મિત્રનો કે અલપ પરિચિતોનો ? આપણે સંબંધ ધણો જ ધનિદ હોવા છતાં પણ આપણે મિત્રો છીએ એમ કહેવાની—માગ ને તારાં શીલ અને વ્યસનો સમાન છે એમ કહેવાની—ધૂણતા તો મારાથી ન જ થઈ શકે. આપણો પરિવ્યથ અલ્પ છે એમ કહું, તેમાં તને તો જાણે કશું જ નુકસાન નથી, પણ મારા પોતાના મારે હું પોતે જ બીબેને એવું આત્મઘાતક પગલું ચા- મારે ભરું, ભદ્રા ? આપણો સંબંધ દેહ કે આત્મા—એકે ય દૃષ્ટિએ પતિ-પત્નીનો નથી, બે કે તારા ભક્તો તને ગોપીભાવે—પ્રિયતમાભાવે—ભજે છે, ને તેથી તું પ્રિયતમ ને અમે—તારા ભક્તો—નારી પ્રિયતમાઓ, એ તારી પ્રેમવશણુ ભક્તિનું સુલક્ષણ કે અપલક્ષણ જણાવું છે, છતાં ગોપીભાવે ભજતા અને (પત્નીને) તને (પતિને) તું તરીકે સંબોધવાનો કશો જ અધિકાર નથી, સિવાય કે તું સ્ત્રીવાદને અનુસરીને ઉદારતાપૂર્વક પ્રિયતમા બની જાય અને અમે—તારા ભક્તોને—તારા પ્રિયતમ જનવાની અમૂલ્ય તક આપે ! લેકિન વો દિન કદામે . ? વળી, બ્રહ્માના સ્વરૂપે તું જગતને જન્મ આપનાર હોવા છતાં પણ અમાગ શાસ્ત્રારો અને ધર્મવિદો તને જગ-જનની નથી કહેતા, એટલે આપણો સંબંધ પિતા-માળકનો પણ નથી, ત્યારે, *reductio ad absurdum*વાળા બુમિતિના પેશા પ્રખ્યાત સૂત્ર અનુસાર, આપણે મારે એક માત્ર સ્વાભાવિક સંબંધ રહ્યો, ને તે છે પિતા પુત્રનો. સમમ જગતનો તાત એવો તું, મારો પણ તાત છે, એ વિચારે દુ ખરેખર ગૌરવ ગદ્ગદ બની જાડે છું. ખેડૂત જે દૃષ્ટિએ 'જગતનો તાત' છે, એ જ દૃષ્ટિ, વ્યાપક અને વિરાટ સ્વરૂપે, તને પણ 'જગતનો તાત' બનાવે છે. ખેડૂત ધાન્ય પકારીને 'તાત' અને છે, તો તું ધેરચાદ, પ્રકાશ, તાપ વગેરે એના આરમ્બક ઉપકરણો ગોળને. તને ખેડૂતની સમાન પરિપાટી ઉપર ચૂંકો, તેથી માફું તો નહિ લગાડેને ? એની પાછળની મારી પવિત્ર ભાવના તું લક્ષમાં લઈશ એમ હું આશા રાખું છું. પણ તને—જગતના ને તેથી મારા—'તાત' ને હું-પુત્ર- તું 'ધી કેમ સંબોધી શકું ? ઉપર લખ્યા જુદા જુદા સંબોધની આજનમાં તે ભ્રેષ્ઠ દરો કે 'તું' એ સંબોધનનું ધોરણ છે પ્રેમની ઉત્કટતા, તીવ્રતા ને ધનિષ્ટતા. તું જગતનો પિતા બને રહ્યો, એની ના નથી, છતાં 'તમે' તરીકે

સમોધીને હું મારાં આ ઉત્કટ પ્રેમ અને અનર્ગળ લાકિતને શા માટે વ્યર્થ કરી નાખું ? તને મારાં આ પ્રેમ અને ભક્તિ માન્ય છે કે નહિ, એવાં કશા તારા તરફના પ્રભાવપત્રની રાહ જોયા વિના, હું તો 'In anticipation' એ વલ્લદીયો અધિકાર ભોગવવા મંડી પડું છું. જર્મિનો આવેગ, લાગણીઓને ચત્તગનાટ, ભોગવવા મંડી પડું છું. જર્મિનો આવેગ, લાગણીઓને ચત્તગનાટ, પ્રેમની પ્રમળતા ને ભક્તિના ભાર પામે મારા સમગ્ર વિચારચક્રિત, વિવેકશુદ્ધિ ને તર્કસાત્ત વગેરે ગાપડાં ચોથવાઈ ગયાં છે, કર્તવ્યમૂઠ બની ગયાં છે, ને પરિણામે, આ 'તુ' 'તુ' સમોધન !

આટલી પ્રસ્તાવના પછી હવે હું વાતના મૂળ મુદ્દા પર આવું. તને થશે કે, જેની પ્રસ્તાવના આટલી બધી લાખી છે, તેની મૂળ વાત તો વળી કેટલીય લાખી હશે; પણ તારે એમ ગમરાવાની જરાય જરૂર નથી; આ બાળતમા હું અર્વાચીન વૃદ્ધ અગ્રેજ નાટકકાર બર્નાર્ડ્સ જોતો અનુભવી છું. એના મૂળ નાટકો કેરતા એની પ્રસ્તાવના તથા ઘણી લાખી હોય છે, ને ખરું જોતા એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે આપણા ક્ષણિકાસાદિ નાટકકારો સાત, ને કહીકે તો દસ. 'અકના લાંબા નાટકોની સરજતમા માત્ર બેતલ પાનાની દૂદી પ્રસ્તાવના જ લખે છે, તેમા તો એ નાટક અને પ્રસ્તાવના બન્નેનું અપમાન છે. ભરતમુનિએ નાટયગાત્રમાં આ પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ બાંધ્યું, તે એમના જમાનામાં સાચું હતું, પણ આ આપણા જમાનાનું જો કાંઈ બાધરેખનું નામ હોય તો તે છે 'પ્રસ્તાવનાપ્રેમ' ! અમારે ત્યાં કોઈ સમારભોમા પ્રવચનો, વ્યાખ્યાનો ને ભાષણો યોગ્ય છે ત્યારે તેમા પણ વક્તાઓ મૂળ કથનના કેન્દ્ર (centre) ની ઘણે દૂર પરિધ (circumference) મા જ વિહરતા હોય છે, ને એવા ચિરવિહાર પછી, કદિકે કેન્દ્ર તરફ થોડી વાર આવીને ને કદિકે તો તેમ ક્યાં વગર જ, પોતાનું વકતવ્ય પૂરું કરે છે. આમ, પ્રસ્તાવનાપ્રેમ એ અર્વાચીન યુગનું પ્રધાન લક્ષણ બની રહ્યું છે, ત્યાં હું પણ એથી કેમ મુક્ત રહી શકું ?

મારે તને શું કહેનાવું છે, એની મને જ પૂરતી ખબર નથી, કારણ કે મારે તો આ પત્રના વાહન દ્વારા કાંઈ પહોં રીતે તારા સંપર્ક સાધવો હતો, એ જ મુખ્ય હેતુ હતો; છતાં ફરિયાદ લેખે તો ફરિયાદ, ઠપકા સમજે તો ઠપકા ને પ્રશસ્તિ માને તો પ્રશસ્તિ, —એ બધાના રાસાયણિક મિશ્રણ જેવું અહીં કશુંક તને મળશે.

બાળપણમાં ગોવાળને વેશ જરોખ માતાને ત્યાં રહેતો હતો ત્યારે માખણ ચોરી લીધાની ફરિયાદ તારી વિરુદ્ધ થતી હતી, સમોવરિયા મિત્રોને રમતગમતમાં હેરાન કર્યાની ને સતાવ્યાની ફરિયાદ કિશોરાવસ્થામા તારી વિરુદ્ધ થતી હતી, ને ધોચનમા તો રાધાનું ચિત્તડું ચોર્યાની, મોળ હંભર રાજકન્યાઓને અંતપુરમા સ્થાપ્યાની ને સ્વર્ગમાંથી સમોહન પારિજાતક વૃક્ષ જાપાડી લાવ્યાની—એમ અનેકવિધ ફરિયાદ તારી વિરુદ્ધ થઈ હતી. હુંકમા, તારું વર્તન જ એવું ઉગ્રાગ્રજીવું, ધનગર્વનું ને કદિકે તો ઉચ્છ્રામ્ય રહ્યું છે કે તારા હૃદયનેપટના તાણાયાણા બંધે ફરિયાદના જ જનેલા હોય એમ લાગ્યા કરે છે ! પણ એ ફરિયાદોના જળનું જ જાંબું તું માછલું હો, એમ તને એ ફરિયાદો સદી ગઈ છે, ને તેથી નિર્નયની ફરિયાદો બીજી થાય એમ જ તારાં સ્વર્ગા કાર્યો રહ્યા છે. તારા વિરુદ્ધની ચોરી ફરિયાદોની તો એક નહિ, પણ અનેક ફાંસો ભરી પડી છે, પણ અહીં તો એ સિંધુનાં એકાદ—તે બિંદુથી જ આપણે ચલાવી લઈયું.

તું નામ અને ઉપને શક્તિક, મુદ્દ અને અગ્નિનયન કહીને ગીતામાં નિદે છે, પણ

‘માધવ’, ‘કૃષ્ણ’, ‘હૃષીકેશ’, ‘ગોવિંદ’, ‘મધુસૂદન’, ‘જનાર્દન’ વગેરે અસખ્ય નામે તુ ધારણ કરે છે, અને મહાભારતમાં માનવ અથવા અર્ધદેવ (Demi-God) તરીકે, ભાગવતમાં ગોપીજનવદ્ધત્ર તરીકે, ખીતામાં અર્જુનના સારથિ તરીકે, ને છેવટ વિશ્વરૂપદર્શનમાંના વિરાટ પુરુષ તરીકે—એમ અસખ્ય સ્વરૂપે તુ અમને દેખા દે છે, તેનું શું ? એ તો ‘પતેવદશે વાણિજ્યમ્’ ને ‘યોધીમાના રિગણા’ જેવી જ વાત થઈ !

પ્રજનના પાલક અને સંરક્ષક હોવાનો દાવો કરતો હોવા છતાં, આપણ અર્જુન પાસે, આગળ રહીને, તુ તેના પોતાના જ કુળના નાશનું અચોર પાપ કરાવે છે ! ને અર્જુન ત્રિચારે મૂર્જનધુમાં શુ કરવું એની મ્જ ન પડવાથી, તને ‘શિશ્યસ્તેઽહમ્’ કહીને ‘નિશ્ચિત વ્રહ્મિ તન્મે’ એવું બોલ્યો, ત્યારે નિષિંધ (દુઃકાલુમા, નિશ્ચિત સ્વરૂપે, સમન્વય તેથી રીતે) બેલવાને બન્ને, એક એકથી અદે તેવા અદાર અધ્યાયો અને સાતસો વેદો, એકસામઠા ને એકપાથે, કોઈ ગેબલિયા વિદ્યાર્થીની માફક, તુ ઉચ્ચારી ગયો, ને તેમાં પ પાછી કશી સમન્વય તેરી, સાદી, સિદ્ધી, સરળ ને સખદ વાતો ચોરી જ છે ? ત્યાં તો તું જાન અને કર્મ, કર્મપગવળના અને કર્મસન્ધાસ, સાંખ્ય અને યોગ સખી વિરોધી થતોનું નિકટ વન સર્જે છે, જેમા માર્ગબુદ્ધ્યો અર્જુન વિરોધ અટવાઈ જાય છે. એ તો અમારો અર્જુન એટલો ભગો માણસ કે એના ઉપર તે આટઆટલો શુદ્ધમ કર્યો તે છતાં તને ગાણા ભાગવાને બદલે, ‘નવ્યો મોહ સ્મૃતિ લબ્ધા’ જેવા સૌજન્ય ભર્યા વચને વચ્ચારે છે, અને છેવટે, ‘કરિણે વચન તન’ કહીને તો તે તિતિશ્ચની પરાકાષ્ઠાએ જ પહોંચી જાય છે !

જનનના સામાજિક રથને કરો઼ અકસ્માત ન નડે એ માટે અમારાં ધર્મશાસ્ત્રોએ લગતી નિયમમંદ વ્યવસ્થા કરી, એક પત્નીવ્રતની પવિત્ર ભાવનાને પુરસ્કારી અને રામ-ચંદ્ર જેવા એકપત્નીવ્રતયોગી નદાત્માનું બિજી ઉદાહરણ આપ્યું, તો તે જ બીજીને એ લગનપ્રથાનો નડમૂળથી ઉન્નત કર્યો ને ઉકિમણીનું દરણુ કપું, સત્રાન્નિવ્રતની ધ્રુવજા વિરુદ્ધ એની પુત્રી સત્યભામાને તુ ખાનગીમાં પરણી ગયો, એ બન્નેની, સમતિ તો બન્ને હીક પલ્લ, બલ્લ પલ્લ વિના મેળા હજાર કન્યાઓને સીંચેલીથી સ્વર્ગમાથો તે જનનાના ખાતા ભેગી કરી દીધી ! અને આ બધું બધું હજુ ઓછું હોય તેમ, છૂપી રીતે હાલના કોઈ આળા-નુવાળા ખૂણામા સઘરી રાખેલી પેલી રાધિકાની મૂર્તિને પલ્લ તે પ્રતિપથ પપાડ્યા કરી ! અને આમ છતાં, આખની અડેટે કોઈ સુદરી ચડી એટલી જ વાર ! “લગને લગને કુંવારો” એ અમારા લોકિક કથનનું આદિ પ્રેરણાસ્થાન બન્ને તુ જ ! એ તો હીક છે, અમે “દેખે એવું થાંખે” એ પ્રમાણે તારુ અનુકરણ નથી કરતા, નહિતર સમાજમા કેટલી બધી અધાધૂધી ને અવ્યવસ્થા યર્ષાજાય, એ અમારી કલ્પનામાં પલ્લ નથી આવતું

દેહની ક્ષણભણતરતાની ને આત્માના અમરત્વની, કાવકો ચઢને, લાળીચાડી વાતો કરનારો તુ જ એશ્વરારામ, શારીરિક સુખ, ઇન્દ્રિયનૃપ્તિ અને વાસનાવિકારોથી ભર્યો પડ્યો છે, તેનું શું ? ને આ બધી બાબતો વિશે મારે તને દુષકાય થી રીતે આપવો ? ધડીકમાં તુ કો’ રિયોજનન દોરત તરીકે, તો ધડીકમાં સાર અગ્નિપા તરીકે, ધડીકમા ચોંગી તરીકે, તો ધડીકમાં સસારી તરીકે, ધડીકમાં સામાન્ય માનવ તરીકે, તો ધડીકમા નિર્થલું નિરાકાર પરમ મ્જ તરીકે—એમ અનેકવિધ વિરોધી સ્વરૂપે તું અમને દેખાય છે, એટલે અમારે

તારું કથાથી સ્વરૂપ આ બધાંમાંથી કયાંને ગણવું, એ અમને સમજતું નથી. તારો પરમ મિત્ર હોવાનો દાવો કરતા પેલા અવ્યુત્તરને પણ, તેં એને કિંચિત્ત પણ આપીને તારાં વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું ત્યારે જ, અખર પડી કે તું તો પરમેશ્વર છે, તો પછી મારા જેવાની તો પાત જ રી ?

પરંતુ સારાં યે વિશ્વમાં લ્યાપી વહેલાં તારાં અદ્ભુત-વિરાટ વ્યક્તિત્વની આ કથા, તારાં શુભદર્શન વિના, અધૂરો કહેવાય, ને માયું કહું તો, મારે તો આ પત્રમાં એ શુભ-પૂજા જ કરવી હતી, પણ એમ કરવા જતાં, તેને કદાચ એમાં પ્રશામતની દુર્ગંધ આવશે, એવા મને ભય હતો અને એ તો તું પણ સમજે જ છે ને કે તારાં શુભો તારાં દોષના અલંકાર છે ને તારાં દોષો તારાં શુભના અલંકાર છે ।

અનેક રાણી-પટરાણીઓથી સતત વિટળામેલો હોવા છતાં, અને દારિકાની સુવર્ણ-નગરીની સુવાળી રાજગાદીમા આજોટતો હોવા છતાં, ગરૂ કુંવરબાઈનાં મામેરાં ટાણે લક્ષ્મી નરસૈયો બીડમાં આવી પડ્યાનું જણવામાં આવતાં “ ગરૂ કયાં ? ” કરતું તારું ભક્તવાત્સલ્ય-સંબંધી જોડે છે, એ જ સમૃદ્ધિની રાખામાં સૂતાં છતાં, ગરીબ સુદામો ખારણે આવ્યાનું સાંભળતા જ તારો મિત્રપ્રેમ વિદ્વજ યજ્ઞ જળ છે, હસ્તિનાપુરથી સુફર હોવા છતાં, ભર-સભામાં ભૂંટાતી દ્રૌપદીની લાજને તું જાણાવે છે, ને એ રીતે સમગ્ર નારીજાતિનાં શીલસર-ક્ષણોને મહત્ત્વનો આદર્શ તું અમારી સમક્ષ રજૂ કરે છે, મીઠાં પ્રાર્થનાં પણ નહોલી કરી, છતાં રાણીએ મોકલેલા વિપના ખાલાને ને અમૃતનો બનાવી દીધો હતો, બંસરીના મધુર નાદથી ગોકુળ આપાને ગાંડુદર કરી મૂકીને તેં ભાગવતધર્મનો મર્મ સુગમ કર્યો છે; ને છેવટે, મહાભારતમાં આદિથી તે અત સુધી પાંડવોને પડે રહીને તેમને અતે વિજ્ય આપાઓ એ વાત, તારી સ્વપ્રિયતાની સખળ સાક્ષી પૂરે છે.

હારા ! મારું હૈયું હવે કેતું હળવું-ફલ બની ગયું ! જાણે ચરણું નિર્મળ વાદળું જ નોંધે ત્યાં ! નથી હવે ત્યાં મંડરણો, મયામણો કે મયનો; નથી ત્યાં અસ્વસ્થતા, અસ્થિરતા કે અસંતોષ, પરમ પ્રભુને પણ, ઇચ્છા પ્રમાણે પત્રો લખી શકાય છે ને એ રીતે એનો પુણ્યસંપર્ક સાધી શકાય છે, એ વિચારમાનથી જ હું હવે તો કૃતાર્થતા અનુભવું છું; ને તેથી જ તો, મારું આ હળવું-ફલ હૈયું પણ, વિશ્વપદ્યનને અતે અવ્યુત્તરનાં જેવાની માફક, પોતાની ગેજે અહોભાવપૂર્વક ઉચ્ચારી જોડે છે કે,

નમો નમસ્તે ડસ્ટુ સદ્ગુહર્ત.

પુનઃ મૂલોડિપિ નમો નમસ્તે ।

નરસિંહ, મીરાં, સુદામા કે અવ્યુત્તર-આમાના તારા એકેય ભક્તનાં પેંગડામાં પણ માલવાની મારી કરીય શુભશ નથી, છતાં સર્વદેવનમસ્કાર વેદાવ પ્રતિ ગચ્છતિ એ વાક્ય-માની નમસ્કાર ઝીલવાની તારી અદ્ભુત શુભશને લક્ષ્મી લઈને, એ નમસ્કારનિધિમાં આ રીતે આ એકનો ઉમેરો કરૂ છું.

ડીક, ચાલો ત્યારે, ગમ્યનાં પુનર્દર્શનય, બીજું શું ?

એજ.

શિં તારો, ને સદાપનો

તારો જ માન . . .

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો*

પ્રા. પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ એમ. એ.

જામાનો ઝડપથી બદલાય છે. વ્યાખ્યાનગૃહમાં રંગીન કાચનીની પૂર ભભક વચ્ચે, ફરફર, યતા પંખાની નીચે આરામથી ખુરશી પર બેસીને, જોયા 'પ્લેટફોર્મ' પરથી ખર્નિવર્ધક યત્ર માગફત 'શી' આખીને વ્યાખ્યાન માલગવા ટેવાયેલા આજના શ્રોતાને, ખસો-અડીમો વર્ષ ઉપરના મૂજરાતના ગામડાગામની ધૂળિયા શેરીમાં, ખોળામાં મોટી હડીયા જેવી માણુ રાખી, હાથની દરેક આંગળીમાં વીટીઓ પહેરી, ફગફગ થતાં કોડિયા કે મશાલને અજવાળે, 'શી' તરફ કંકુના ચાટલાવાળી સોપારી-કે ચપટી ચોખા સ્વીકારી, મંધુર સ્વરે, સાલિનય, ઘડીમાં રણુઝૂલતા ચોદાની જેમ હુકારે ગાજતો, ને ઘડીમાં કરુણ રસથી નીગળતી વિરહી પત્નીની ભાવિમાં બનનારી અમાગલિક ઘટનાઓની સ્પષ્ટ ને હૃદયવિહારક વ્યથાને મેવાડાની પ્રત્યક્ષિત પક્ષિના ઘૂરી ઘૂરીને વર્ણવતો; ઘડીકમાં સમ્રા શ્રોતાસમૂહને ખ્યામક હસાવતો તો ઘડીકમાં દસ્તા ટીખળાને ય ગભીર બનાવતો, વિવિધ રસમાં તરંગોળ કરતો, આ દુનિયા બૂઝાની પૌરાણિક પાત્રોની બનેલી છતાં લૌકિક લાગે એવી સૃષ્ટિમાં વિહાર કરાવતો, કોઈ વ્યાખ્યાતા કે કથાકાર કહપવો પણ મુશ્કેલ પડે એમ છે.

સત્તરમાં સૈકામાં તો આવા કથાકારો કેર કેર મળતા, મળતા નહિ; રચનાતા. માત્ર સત્તરમાં સૈકાના સાહિત્યમાં જ નહિ, સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાને શોભે એવો પ્રેમાનંદ—જેણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આખ્યાનોનું તો પૂર જ વહાવ્યું છે એમ કહી શકાય—પણ આવા કથાકાર-ગાગરિયો ભટ્ટ જ હતો. એ ગાગરિયા ભટ્ટોમાં ચપટી તાંદુલ માટે પણ પાછી અંદોઅદર હરીકાઠ અને અન્ધોન્ધની છ'યાં થતી અદીમો વર્ષ પરેલાનો માનવમમાજ ગુદો હતો, જનસ્વભાવ તો આજનો ને એ જમાનાનો એકનો એક જ રહ્યો છે. 'માક'ડેય પુરાણ'માં પ્રેમાનંદ પુરાણીઓથી કેવી ધાક' ખાતો એનો ઉલ્લેખ મળે છે.

દિવ જનથી હરતો હું ભાખું, નવ રે દવિદર ધણ રે,
ભટ્ટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, ભલ્યાં કવિતા સવિતા રામ રે ૧

કાલ ૭૬.

કથા કથી અહીં યથામનિએ છ પુરાણી દેસ દાસ રે
સરસ્વત પ્રાકૃત કાઈ ન ભણુ, એક કવિતા વસો ભર વાસ રે.

કાલ ૧૩, પ ૬૫

ને કથારેક એ કારણે જ એ પુરાણીઓ અપેક્ષા પોતાનો તિરસ્કાર પણ ઉઘાડી રીતે જ વ્યક્ત કરે છે થાય ત્યાં આરો એવો દાત બીંગીને પ્રદાર પણ કરી લે છે.

* જુનાગઢ ખાતે ભરાયેલા સત્તરમાં સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનમાં વંચાયેલો નિબંધ.

૧ 'જહનુ કાખરોહન' ભા ૭, પ ૭૭.

આખ્યાનોનું વસ્તુ

પ્રેમાનંદે અનેક આખ્યાનો લખ્યા છે, ને એમાંના કેટલાક હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. આ આખ્યાનોનું વસ્તુ પ્રેમાનંદે બહુધા અન્ય રચયેલી હીથેયું છે, ને કેટલીક વાર એ જે રચયેલી વસ્તુ હીથુ હોય એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે. તો કેટલીક વાર કરો જ ઉલ્લેખ કરતો નથી કેાઇ કેાઇ આખ્યાનોનો અમુક ભાગ—લગભગ આખા આખ્યાનનું કથાઓથું—એણે વિષ્ણુભક્ત, વિશ્વનાથ જાની કે નાકર જેવા કવિઓમાથી ઉઠાવ્યું છે, ને એ વિશે એણે અક્ષર મરણો નોધ્યો નથી. કદાચ આ કારણે જ શ્રી મુનશી જેવા વિવેચકો એ કવિચરિત્રને ચોરશ્રેષ્ઠ એવું ગિરુફ આપે છે. મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત પુરાણ ને માર્કંડેય પુરાણમાથી એ વાપુખરૂ પોતાનું આખ્યાનવસ્તુ પસંદ કરે છે. ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’, ‘નળાખ્યાન’, ‘માધાતાખ્યાન’, ‘સુભદ્રાહરણ’, ‘અટાવકાખ્યાન’ વગેરેનું વસ્તુ મહાભારતમાથી હીથાનું એણે જ એના આખ્યાનોમા સ્વીકાર્યું છે. ‘રણપદ’ જેવી કૃતિનું વસ્તુ રામાયણમાથી હીથું છે ‘જોખાહરણ’, ‘મુદામાચરિત’, ‘દાણસીલા’, ‘કૃષ્ણાખ્યાન’ વગેરેનું વસ્તુ ભાગવત પુરાણમાથી ને ‘મંગલમા આખ્યાન’, ‘હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન’ જેવી કૃતિઓના મૂળ માર્કંડેય પુરાણમા રહેલા છે ‘માગેરૂ’, ‘દડી’, ‘હારમાળા’, ને ‘નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ’ એ આખ્યાનોનું વસ્તુ ચરિત્ર વિષયક છે, ને એમા પ્રેમાનંદે ચરિત્રાત્મક સામગ્રી ને એની અગાઉના કથિત કાવ્ય બનનેનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ને આમ હોવા છતાં પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનોમા ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ હરે એવી સર્ગચક્તિ ને પ્રતિષ્ઠા દાખવે છે. આખ્યાનની વસ્તુ—સંકલનાં, રસનિરૂપણ, પાત્રાલેખન ને પાત્રચરિત્ર, ગજ્જલ કાર ને અર્થાલકાર, આખ્યાનોમાથી ઊંચો મતો મોક-

દ (૧) એના કાવ્યમાયાની જ-સંખ્યા મતીસંગી થાય છે ને કેટલાક આ યાદીમા નીચેના પણ કમેરે છે. કટીને હી જ ૬. મો. ચરેનીએ બીજા રા પુસ્તકોની યાદી ‘ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગશૂચી’ ૧૮મી ‘ના (૫. ૧૨) આપી છે.

(૨) શ્રી અબાલાદ લુ. જાનીએ સંપાદિત કરેલ ‘સુભદ્રાહરણ’મા (૫ ૧૧૦) પ્રેમાનંદના અપ્રસિદ્ધ ચરિત્ર આખ્યાનોની સંખ્યા ૩૫ હોવાનું એમણે જણાવ્યું છે, ને અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો—નાટકોની યાદી યાદી પણ એમણે આપી છે. અપ્રસિદ્ધ મથોની સંખ્યા, મો અ’ જુ. જાનીના નોંધમા પ્રમાણે, પાત્રોસંકની છે.

(૩) ‘Premanand composed with incredible facility As many as fifty-seven works are attributed to him. several of them being of considerable length.’

— K M Munshi

Gujarata and Its Literature, p 187

પ આ સંબંધે શ્રી ક. મા. મુનશીનો અતિપ્રસન્ન હોવા

‘A prince of plagiarists, Premanand allowed no law, either of morals or art, to prevent him from appropriating another man's work’

Gujarata and Its Literature, p. 188

માનસનો ગાઢ ને સૂક્ષ્મ અવ્યાસ, સર્જનશક્તિ, કલ્પકપ્રતિભા, ચિત્તાન્તરતા, ભાષા, રસાનુકૂળ ભાવ સહાર અભિવ્યક્તિ, પ્રાસાદિકતા—કોઈ પણ દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો જુઓ . આ બધાંમાં કોય મુલ્યે નથી, બધી કૃતિઓ અણિશુદ્ધ કલાપૂર્ણ છે એમ કહેવાનો આશય નથી, કોયો ને ક્ષતિઓ છે, પરંતુ ગુણરાગિ પામે અત્યંત અલ્પ—અલ્પાલ્પ કદીએ એટલા પ્રમાણમાં.

વિવિધ રસોની કુસમૃદ્ધિ

પ્રેમાનંદે વિવિધ રસોના આખ્યાનો લખ્યાં છે . અર્થાત્ કોઈ પણ એક આખ્યાનમાં અમુક એક રસને એ મુખ્ય-સ્થાને રાખે છે. શુગાર માટે ‘ઓખાહરણ’, કનુણ માટે ‘નળાખ્યાન’, પીર માટે ‘રણયત્ર’ ને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, હાસ્ય માટે ‘ગામેરુ’ કે ‘સુદામાચરિત્ર’ જાણીતી કૃતિઓ છે. એક રસને મુખ્ય રાખી, કોઈ હિસ્તાદ ગવેયો જેમ એક મુખ્ય રાગ કે રાગણીમાં અન્ય આનુષંગિક રાગરાગણીનો સંવાદ સાથે એમ પ્રેમાનંદ પણ આખ્યાનોમાં રસની મિશ્રાવટજમાવટ કરે છે. આ કલામાં એ એકો છે, ને એટલે જ નવચરમ પડ્યા જેના વિવેચકે ‘રસની બાળનમાં કોઈ પણ ગૂઝરાતી કરિ એના પેગામાં પગ ધાલે એવો નથી, નાકડા તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ, એ ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે રાત રસના ધરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં ઊટકી જતા વાર છાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશમાત્ર રસભંગ થતો નથી’^૧ એવું નિધાન કરે છે આખ્યાનકવિતાની ને કવિરાકિતની આ કાંઈ જેવી તેવી સિદ્ધિ ના ગણાય ‘નળાખ્યાન’ કનુણરસપ્રધાન કૃતિ હોવા છતાં એમાં કવિએ શુગાર અને હાસ્ય બન્નેના તાર વણ્યા છે આખ્યાનનો પ્રારભ જ કવિએ આવા રસમિશ્રણથી કર્યો છે ધર્મરાય મુધિહિર શોકપૂર્ણ હૃદયે બૃહન્નવ ઋષિને પોતાના દુઃખની કરુણ સ્વરે, ‘નેત્રે ભરે જળધારા,^૨ એ રીતે વાત કરે છે, ને એમની વાત સાંભળીને હરકોઈ વાચક હસ્યા વિના રહી જ ના શકે :

ધર્મ કહે સાબળોએ સ્વામી, ઠઠી ગયો અનુન,
અવળાસવળી સાહે રાખસાચી, માટે કદ ા રહન
ભીમસેનની પાસે જો હુ, માક ફાલણ પાળી,
બડબડતો જાએ રીસાવી, કાલે રસ મોહોદ તાણી
મત સામગ્રી નકુળ પાસે, કદાપિ ને મે માચી,
એક પોહોર તો વાર લગાડે, એટલી કરે વરણાની
સદરેવને ને કામ રેડ, સાનુ મન ન આણે રાખ,
પણ મધ્યાહને ધરમાંથી નીકરે જોતો જોતો જાપ.

^૧ ‘નવલખંધાવલિ’ ભા. ૨, પૃ. ૩૧૩.

^૨ ધર્મરાયને ઋષિદેવ પૂજ, જાણે લગતા પત્ર માહરા;
શે હુ ખે સતવાદી રાજ, નેત્રે ભરે જળધારા.

દક્ષિણ દિશાએ નેમણી એ, નક તે કુખ પશુ;
પૂર્વ દિશાએ પરવર તે, મદ્રુત પર છે સાદાશુ ૮

હેતી પક્તિમા હારમ આથે વ્યવહારશૂન્ય વિદ્યાસપન્ન નરના વેદિયાનેડા પ્રત્યે પણ
કટાક્ષ વરતાઇ આવે છે. નળને 'અનંગ અનળ' પ્રગટ્યો હતો એનું વર્ણન કરતાં પ્રેમા
નન્દ સૂઝારનું નિરૂપણ કરે છે, ને તુરત જ કુદયગ અર્થે અન્ય રાગનો તાનપટ્ટો મારે
તેમ, હંસને જોઇને મન લોલાવાથી નજે તેને જાણ્યો ત્યારના હસના વિલાપમાં કુણુનું
આલેખન કયું છે :

હસે માટ્યો રે વિદાપ, પાપી માલસા રે

યુ પ્રથટુ મારે પાપ, ..

એ કળા માયાના થણી, ..

જે નિર્ધન દોયે થણી, .. ૬

ને આમ અનૈવિધ્ય સાધતાં માધતા પ્રેમાનંદ સદ્બોધ આપવાની તક જતી નથી
કરતો આ હસના વિલાપની જ એક પક્તિ જુઓ

જે ધાએ યાનકપ્રદ દંસી મામળે રે

તે પામે માદરી પેર કંઈ આદીથી પાછા પળે રે

પ્રેમાનંદ ક્યારેક તે મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલી કામલોલુપતા, નીતિભ્રજતા, વિવશતા
વગેરે દુર્થગોને હાસ્યાર્પક બનાવી, કટાક્ષની સગે દીપી, જનસમૂહને શિક્ષણ આપે છે.
'નગાખ્યાન'માં જ ૮૬, અગ્નિ, વગુણ ને જમ નળની પાસે, નળને 'વેવીશાગિયા' ૧૦
અનશનું કહેવા જાય છે ત્યાંથી મોડીને તે ડમયંતીના સ્વધવર મુધીના પ્રમગોમાં પ્રેમાનંદે
શોતાઓને ખાખ્યાન દ્વારા કામલોલુપતાને લીધે શુ મનુષ્ય કે શુ દેવ કેવા હાસ્યાર્પક બને
છે, ને એની કેવી અવનતિ થાય છે એનું આલેખન કયું છે એમ કરતા પ્રેમાનંદ કુદયગ
કળાકારને બાજે એવો વાણીગ્રમ પણ સાથે છે

રાત્રમા શીખે ચાલરી ચાલ, રખે વીસરી નતા કાલ;

આખી રાત્ર વધા સાવરા, દગ્ધ દળી પર છે કલમરા.

*

*

સર્વને દમયંતીનું ખ્યાન, પ્રાણી માત્ર પર નદિ કેા જન
પર મઈ બેઠા પ્રાણી માત્ર, સમા કર્ષા છે વરવા જાત
સરીશ શુદ્ધ કાંઈના બાંક, તેને દમયંતી પદ્મપાના કોડ.

*

*

પરશ થયા નાના વર, વચા કરેવતા વાચ્યા હર,
તનમન કન્યાને અર્પણ, આગળથી નદિ ટાળે દર્શણ.

૮ 'જ. કા. રો.' જા ૧, નગાખ્યાન, કડકું ૧

૬ 'જ. કા. રો.' જા ૧, નગાખ્યાન, કડકું ૭

૧૦ દેવ કહે દો તન મિત્ર, પ્રથમકોડ પરમ પવિત્ર,

કૃપા મો કન્યા કને નવ્યો, વેવીશાગિયા અમારા યાઓ

'નગાખ્યાન' કડકું ૧૬

આ તો મનુષ્યની વાત થઈ, દેવો તો એથી પણ વિશેષ પામર લાગે છે, અત્યંત દાસ્યાદૃષ્ટ કોટિમાં ઊતરી પડે છે—મુદ્ર દેખાય છે.

દમયતી જેમ વરવાને તમે, ધમ્મી ઉઠ નળ આગળ યામે,
એક એકને અળગા કરે, હેવા હાર કહ આગળ ધરે

ને આ દેવો પોતા સિવાય અન્ય દેવો કુરૂપ લાગે, ને દમયતી આગળ પોતે જ રવરૂપવાન દેખાય એ કારણે અંદરોઅંદર એક ખીન્નને મનમાં સાપ આપે છે, ને પરિણામે સદુ દેવો કુરૂપ બને છે, માટે દેવોના મુખ નોંધતે દમયતી હમે છે. લોકો પણ હમે છે.

ઈંદ્રે મનમાં સાપો હુતાશન, વાદરના જેવુ થયુ વદન,
અગ્નિએ નવસુ એ ઈંદ્રનું કાળ, રે હમુએ યજ્ઞે મહારાજ
વશ્યે સાપ મનમાં હોયો, જમને માનરમુખ કીધો;
ધર્મે અતર ઈન્દ્રુ એવુ, વશ્યનુ મુખ ધાને જ્ઞાનના જેવુ.
શીશ, વાનર, જ્ઞાન, માનર, કન્યા કહે વર રાણ ચાર ૧૧

એ જ 'નળાખ્યાન'માં પ્રકૃતપણે રાજા દમયતીને વરવા માટે જલદી રથ જોડવાની બાહુકને વિનવણી કરે છે એમાં પણ પ્રેમાનંદ પોતાના શ્રોતાઓને હસાવી હસાવી, મનુષ્ય-હૃદયમાં રહેલી કામસોલુપતાને જ દારૂ અને કટાક્ષનું સાજન બનાવે છે. બાહુકને જોઈને આખરે સલાહ હમે છે :

સભા મધ્યે સર્વ દસ્યા, આ રાજ રથજોડજ.

ને આપણે પ્રકૃતપણની કામવિહંગતાને હમીએ છીએ !

પણ આ તો આઠ વાન થઈ • હું અહીં પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનોમાં કેવી રીતે રસસંક્રાન્તિ કરે છે એ મુદ્દો ચર્ચુ' છું. 'માગેરું' આખ્યાનમાં નરસિંહ મહેતા જે વેલ લખેને મોસાણું કગા જાય છે એ વેલનું વર્ણન દાસ્યથી ભરપૂર છે "મોસાણાની સામગ્રીમાં, નિપક ને તુગની સાજણ" મિલાય બીજુ કશું નથી એ વેલનું વર્ણન કરતી "વીશ લીડીઓ આખી ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પડ્યા નિર્મળ દાસ્યરસનો એક નમૂનો છે, "૧૨ ને એ દાસ્ય પછી તરત જ કવિ, ત્રી રામનારાયણ પાકક જેને 'મમ'વેધી કડુણ' ૧૩ કહે છે એની મિલાવટ કરે છે પિતાપુત્રીનાં-કુવરનાઇ અને નરસિંહ મહેતાનાં-મિલનનું ચિત્ર કડુણથી નીમજે છે પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ નવલરામભાઈ આમાં-કુવરનાઇની ઉકિતમાં-સાપ મુલ્યે છે પરંતુ મા વિનાની, આસરિયામાં મેલુદુઝા વેડતી, પોતાનાં સીમંત-પ્રસંગે નિર્ધન બાપની મોસાણું કગરાની અંચડિને લીધે બાપને ઉપદાસપાત્ર બનતો જોતી પુત્રી, પોતાનો અંગે અનંતાપ, બધો ઉડગાદ, બધું મનદુઃખ બાપની પાને દાસવે, મરેલી

૧૧ 'નળાખ્યાન' કડુ ૮

૧૨ નવલરામ ભ. ૫૯૫

૧૩ 'કાવ્યની ગદિત', પૃ. ૧૦૧

માને સભારી સંભારી વધારે ઉમ્મ રીતે ને દડવી વાણીમાં; એમાં કશું અશ્વભાવિક
મને નથી જણાતું. કુવરજાઈની એ ઉક્તિઓ મમંવેધી કરુણત્વ અન્યતઃ સરળ, ધગધગ
જાનીમા, સુમોધ ને ઉચિત અલકારો વડે, જેનું હૃદયરપથી ને ચિત્તહારી આલેખન થઈ શકે
એનું આપણી ભાષાનું સર્વોત્તમ દર્શન જની રહે છે. પિતાપુત્રીનું એ ચિત્ર જુઓ :

મહેતે મનક મૂઠી દાય, ખાસે બેસાડી પૂરી વાન
કુવરજાઈ બોલી બીનતિ, મોઝાજી કંઈ લાગ્ય નથી

✽

=

માતા વિના સુનો સસાર માતા વિના તે રો અવનાર !
જે બાળકની માતા જઈ મરે, બાપની સત્રાઈ સાથે ઉતરી,
જેવું રવિનું આશમતા દેવ, મા વિના એવું બાપનું હેવ
સુમિ મરેના જેવું વચ્ચ, જગ વિણ જેવું તલકે મચ્છ,
રાગાવછાઈ જેવી મૂઝલી, મા વિના દીકરી જોડલી,
લપણ વિના જેવું રીકડ અન્ન, ભાવ વિના જેવું ભોજન,
શીશી વિના જેવું સોચન, મા વિના તે બાપનું મન
પડો નદે રવમે દીકરી, મા વિના એવી દીકરી,

✽

=

ગાજ વિના મોળો સસાર, માતા વિના સુનો સસાર ૧૪

સુજ્ઞાનના મધ્યમ વર્ગનાં સંયુક્ત કુટુંબમાં, સાસરે રહેતી નમાઈ દીકરીનાં કરુણ
મનોભાવોનું આ આલેખન, મને તો કુવરજાઈના પાત્ર સાથે તંદન સુસંગત લાગવા ઉપરન,
પ્રેમાનંદના સોકમાનસના ગાઠ અંપડનાં, ને ધન કરુણને પલ્લુ નિર્મળ જરણીની જેમ
જહેનો કરવાની કળાના નમૂના લેખે પલ્લુ. ઉત્તમ લાગે છે કપડે સામરવાઓ વેસી,
જોશિયાળી ને માવિહોણી દીકરીની હજાર છબી, જગજગાટ વિનાના અલકારો વાપરીને
આલકારિક જનાવેલી સુમોધ ને દાન્યગમ ભાષામાં કવિએ દોની દીધી છે. કુવરજાઈને
ઉદ્દેશીને હૃદયોની હાજમરી વાસુ, જમાનની ખાધેલી ખંધી વડસાસુ, ને અવડ નળુંદની
ઉક્તિમાં દાસ્ય ને કરુણ જનોતો ધાગો છે એ. તે ૧૫૬ સમજાવેલું છે, ને એમાં પલ્લુ
પ્રેમાનંદની રમાનેખનની કળાવિચિત્તના જ છબી દાય છે.

૧૪ 'જ. કા રો' મા ૧૫ ૨૨૩, ૨૨૪ 'મામોર.' કરુણ ૫
અપૂર્ણ]

‘હૂ...રે હૂ...ર આંરા...

રમેશ વહુરરા

ડોક્ટર શિરીપના આશ્ચર્યનો ઘાઈ પાર નહતો. સ્ત્રીઓમા શું એટલો બધો પ્રેમ હોય શકે ? શિરીપ સમજી શક્યો નહિ તેની નજર સમક્ષ એક પછી એક જુની જુદી જાતની સ્ત્રીઓ ખરી થઈ. અને તેના મુખમાંથી એક નિઃશ્વાસ સરી પડ્યો !
“અ...રે ? અન્યાર સુધી હું મૂર્ખ જ રહ્યો...”

હમેશા તે અમુક ચોક્કસ પગલે દવાખાને આવતો અને દવાખાનેથી મીઠો ઘેર જતો. ખીજું બાજતોમાં તે માથું મારતો જ નહિ તેને બસ દવા અને દર્દી સાથે જ કામ હતું. સવારમાં સાત વાગે બેઠી, નહાઈ ઘાંઘ સાડાઆઈ—નવ વાગે તે તૈયાર થઈ જતો અને હાથમા વર્તમાનપત્ર લઈ દવાખાને બેસી જતો. પછુ દવાખાને પહોંચે કે તરત જ દર્દી-ઓનો જાણે મેળો બેઠો. તે ટેક બાર વાગ્યા મુઠી ચાલે. માર-સાડાખાર વાગે દવાખાનેથી સીધો લોજમાં જઈ, જમી, પાંડો દવાખાને આવી જતો. અને પછી તો રાતના દસ-સાડાઈમે જ ઘેર જતો.

આમ દિવસનો મોટો ભાગ માનવીઓ વચ્ચે રહેવા છતાં, જાણે તે માનવીઓથી વિખરે પડી ગયો હોય તેમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. બચપણથી જ તે સર્ગાવહાઈમાં વગરતો હતો. યુવાન થયો તો પછું ચરમાળ મરૂતિને લીધે તે અનડો જ રહેતો. અને કાલેજ-જીવનમાં તેને પુરુષ મિત્રો હતા ખરા, પણ... સ્ત્રીઓ તરફ તો તેને પહેલેથી જ ધૂણા હતી. અને પુરુષતા સર્વનારા માટે સ્ત્રીઓ જ જવાબદાર છે એમ તેને લાગતું હતું... એટલે તે સ્ત્રીઓ સાથે મિલકુય બોલતો નહિ એટલું જ નહિ તેની સામુ જોતો મુઠ્ઠા નહિ અને તેથી જ તેણે ધરમા સ્ત્રી-નોડર રાખી નહતી.

આ પ્રમાણે શિરીપતુ જીવન પસાર થતું હતું એક દિવસ સવારે તે દવાખાને પહોંચ્યો કે તુરત જ એક મજૂર જેવો જાગનો યુવક ઉતાવળે ઉતાવળે તેની પામે આગ્યો. અને બોલવા લાગ્યો

“લાકતર સાંબ ! જલદી ચાલો ને...” તે પૂડુ બોલી પછુ ચકતો નહતો. તેના મુખ ઉપર બચની રેખાઓ રપટ દેખાતી હતી

“પણ શું છે ? ક્યા જલુ છે ?” શિરીપે પૂછ્યું

“અડી જ... બાડુ આપું નથી...” યુવકે દૂર હાથ લાંબાવી રહેતાલુ મચમ્ચુ.

“...સાંબ...માડી...”

“નહિ... જરૂર નથી...” તેણે કહ્યું અને યુવકને લઈઝડપથી ચાલવા લાગ્યો.

મોન ધન્ત્રી વખત લાપકર બને છે શિરીપે પૂછ્યું.

“કોણ માંદું છે ?”

“એ તો ધરવાળાં... ધન્ત્રી વખતથી માર્ગ છે... દેવાનું દમણ કંટક... પણ

તે વખતે એક જ દર્દી હતો એટલે ઝડપથી તેને પુતાવી તે યુવતી સાથે ચાલી નીકળ્યો. તેને જેર નર્થ ટક પિનાને તપાસી તે દવાખાને પાઠો કર્યો દવા લેવા પેલી યુવતી તેની સાથે આવી હતી.

“ ડોક્ટર ? કેમ લાગે છે ? ”

“ યુ ? શેનુ ? ” શિરીષ સમજી શક્યો નહિ

“ એ તો આપુલની વાત કે હુ ” પેલી યુવતી હસી. તેના હાથમાં નાના બાળ- હતી નિર્દોષતા હતી.

“ અરે દર્દી જ નથી ફક્ત એવેરીઆ. ”

શિરીષ દવા તૈયાર કરવા લાગ્યો દવા બનાવતા વિલબ થાય તો તેટલો વખત યુવતી સાથે વંડુ રહેવાય, ખુરુ ? શિરીષ હસ્યો

“ કેમ હસો છો ? ”

“ ના ના એ તો અમરયુ જ ... ” શિરીષ એકદમ બોલી બહુ. પેલી યુવતી ખડખડ હતી પડો. અને શિરીષે ઝડપથી દવા બનાવી આપી દવા લઈ તે પાછી ફરો.

શિરીષ તેને જતી લેઈ દવા તેના અધકારમય છત્રનમા એક તારક જાણે ચમકી ગયો ફરી યુ તે નહિ ચમકે ?

પણ શિરીષને નિરાશ થયતો વખત આન્યો નહિ પેલી યુવતી હમેશા દવા લેવા આવતી, વાતો કરતી અને દવા લઈ ચાલી જતી. કોઈ કોઈ વખત દવા અને ડોક્ટર વિષે ગરમાગરમ ચર્ચા થતી; તે કોઈ વાર બીઓના હક, સમાજવાદ કે ગાંધીવાદ ઉપર વાક્યુલ ચાલતુ પવુ આ બંધાનુ પરિણામ માત્ર એક જ આવ્યુ-તે એ કે પેલી યુવતી-ઉમા- અને શિરીષ એક બીજાની નજીક આવતા ગયાં અને તે એટલે સુધી કે બન્નેને સાજતા ફરવા ગયા વિના ચેન જ પડતુ નહિ !

ત્રી-પુરુષની મૈત્રીનુ પરિણામ હમેશા પ્રેમમા જ પરિણમતું હશે ! ઉમા અને શિરીષ પણ એક બીજાને ચાહવા લાગ્યા અમાનમા એક આદર્શ દેવતી તરીકે નવુ અજ- પાથું બનાવવાના કોડ તેમને જાગ્યા. શિરીષ તેને કહેતો

“ ઉમા ... ! હવે ક્યારે વિચાર છે ? ”

“ શેનો ? ” બહુતી બનાં તે પૂછતી

“ મેકેજ-લગના. ”

“ હા ... પણ ... મારે આ બીએનુ છેલ્લુ વર્ષ છે. પરીક્ષા પછી જ શાખીએ તો ! ”

અને છેવટ નક્કી પગુ એમ જ થયુ. હમેશા વત્ર માફક કામ કરતો શિરીષ હવે જાણ અનિશ્ચિન બનવા લાગ્યો હમેશા ગભીર ગુનેવો શિરીષ હવે હાસ્ય રમજથી દવાખાનુ ગજવી નૂને. અને ધીમે ધીમે લોકલુલમા તેનુ ધ્યાન દઈ થતુ ગયુ

x

એક દિવસ વનમાનપત્ર વાચતા તે કોઈ જાણ્યો. ફરે જિલ્લામા મરણી ફાગી નીકળી હતી. એટલુ જ નહિ ત્યા ફરે ને પત્ર પેનાનો પડો ફેરવ્યો હતો દુકાન અને રોજ-ને

વસ્તુ એકઠી થાય ત્યારે ? મનુષ્ય અને પ્રાણીનો કચ્ચરધાણ જ વળે ને ? તેની નજર સમક્ષ એક પછી એક રેતા રખડતા નિશ્વાસ વડતાં માનવીઓ અને તરકડતાં પ્રાણીઓ ખડાં થયા.

તેણે આગળ વાંચ્યું. અને તેના મુખ ઉપર ઉત્સાહ પ્રગટ્યો, તેના હૃદયમાં અકથ્ય ઊર્મિઓની છોળ બીડી મદદ કરવા માટે ડોકડરોનું એક નાનું મંડળ ત્યાં જવાનું હતું. . . તેણે ખાસ વડું વિચાર કર્યાં સિવાય પોતાનું નામ પણ નોંધાવ્યું.

અને જવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ઉઝાને તેણે આશ્વાસન આપ્યું. અને સહજ રમજ પણ કરી

“પાછો આવું એટલી વારમાં તો તું બી. ઓ થઈ ગઈ હશે, ખરે ? અને પછી ”
પણ ઉમા આનંદ બતાવી શકી નહિ છતાં દૃઢ હૈયે તેણે શિરીષને વિદાય આપી શિરીષ ગયો.

પછી તો દિવસો અને મહિના પસાર થવા લાગ્યા શિરીષ ઉમા ઉપર પત્રો લખતો ત્યાંની મુકેલી, અને વ્યવસાયી છાત્ર વિધે ને લાંછું લાણુ લખી મોકલતો, અને ઉમાના વિચારથી પોતાને થયેલ દુઃખ તે છુપુ રાખી ગકતો નહિ માત્ર ઉમાના પત્રો જ તેને અનલવ્યા મુવકમાં આશ્વાસન આપતા. આમ આઠ માસ ચાલ્યા ગયા.

હમણાં હમણાં શિરીષ જરા અસ્વસ્થ જ યો હતો. ઉમાના પત્રો બહુ જ અનિયમિત થવા લાગ્યા હતા, અને છેવટ યે માસથી તેનો એક પણ પત્ર ન હતો. ઉમાને શું થયું હશે ? તબિયત સારી નહિ હોય ? બહારગામ ગઈ હશે ?...શિરીષ સમજી શક્યો નહિ. અચાનક તેના મનમાં ધૂનરનારો પ્રશ્ન ખડો થયો મને જુની તો નહિ ગઈ હોય ? પરણી ગઈ હશે . . . ?

તેને એકબે વખત પત્ર લખવાની ઇચ્છા થઈ પણ તે તેણે દમાવી દીધી.

. . . અચાનક એક દિવસ તેને એક ભરાવદાર કવર મળ્યું. અને ઉપર ઉમાના હસ્તાક્ષર દેખાયા તેનું હૃદય નાચી ઊઠ્યું. ઝડપથી કવર ફેડી પત્ર કાઢી વાંચવા લાગ્યો:

“ . . . તમને જણીને ઘણું જ આશ્ચર્ય અને અત્યંત દુઃખ થશે કે મારી ઘણી અનિચ્છા હોવા છતાં વડીલોના હુકમહદથી મારે લગ્ન કરવું પડ્યું છે. તેનું કારણ પણ એટલું જ વિચિત્ર છે. અમારી કોલેજમાં ગેધરીય હાલુ. મેં પણ તેમાં ભાગ લીધો હતો. કંઈ પણ જલ્દયા વગર નિઘાર્થીઓએ તેમજ બીજા પ્રેક્ષકોએ આ પ્રસંગનો ઉપો અર્થ લીધો અને નાટકમાના મારા પતિ તરીકે પોત લેનાર શિરીષ માટે મને પ્રેમ છે એની વાતો બીડી. એ પછી તો કોલેજના કાર્ય માટે અમને બન્નેને સાથે જોતાં વડીલો ખૂબ નારાજ થયા. મને કોલેજ છોડાવી મારાં તાત્કાલિક લગ્ન લેવરાવ્યા, અને તેને તો, ત્રણ માસ પણ થતા આવ્યા. પણ કોણ જાણે લગ્ન પછી માત્ર શરીર દિનપ્રતિદિન ઘસાતુ ગયું. આજ સાસરીવાને ચિંતા થવા લાગી છે અને ડોક્ટરને બતાવતા ‘દાવ’ હોવાનું જણાયું છે. દાવના બોજ અએક માનવીના પરિણામની મને ખબર છે—મૃત્યુ તરફ જ દુ પગલા ભરી રહી છું. છત્રન શુક અને વેરાન મનનું જાણ છે. અને તમારા અમરણે તો હૃદય કાણમાં રહેતું નથી. એક વખત નહિ આવી જવ ? આવજો જ. જરૂર હો . . . . .”

શિરીષ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. યુ બની ગયું તેનું તેને લાન રહ્યું નહિ. ઉમાનું લગ્ન ? નહિ...નહિ. ઉમા કદી બીજાની હાઇ શકે જ નહિ અને તેણે ઉમા પાસે જલદી પહોંચી જવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ માનનીની ધારણા ક્યારે સફળ થાય છે ? શિરીષ અચાનક તાવથી પટકાર્ષ પડ્યો અને ત્યાંના ભયકર છાત્રો તાવનો ભોગ થઇ પડ્યા.

આમ તે આમ એ માસ ચાલ્યા ગયા. ડોક્ટરોની ખરી મહેનતથી શિરીષ બચવા તો પામ્યો પણ ત્યા કદી નીકળેલ રોગ તેના દેહ ઉપર ચિરસ્થાયી બન્યો. અશક્તિ ખૂબ જ હતી ઉમાને મળતા માટે તે અધીરો થઇ ગયો હતો. પણ એક માસના આરામ સિવાય તે નર્મ થકે તેમ હતું જ નહિ.

લાખી ઝખના પછી એક માસ પૂરો થયા પણ શક્તિ તો આવી નહિ પદર દિવસ વધારે કાઢ્યા પણ કંઇ ફેર માલમ પડ્યો નહિ અને પછી તો તેણે જવાનો નિશ્ચય કરી જ નાખ્યો. ડોક્ટરોએ આવી નર્મીષ ન કરવા ઘણું સમજાવ્યો પણ તેણે ગણકાર્યું નહિ અને તે આવવા ચાલી નીકળ્યો.

મુશ્કેલીની હાથાનને નીચે અને અશક્તિ વધારે હોવાથી તેને અત્યંત પરિશ્રમ પડ્યો મહામહેનો તે તે પ્રેર પડ્યો. આખો દિવસ અને રાત્રિ તેણે આરામ લીધો.

ત્રીજો દિવસ સવારમાં હતું ચર્ષ ક્ષિતિજ ઉપર પ્રગટ્યો ન હતો તે પહેલા તો તેના ખંડના દ્વાર પર કોઇના ટોકારા પડ્યા અને પછી તરત જ કોઈ એક છટાદાર સુવક ખડમાં ફાપ્પલ થયો.

"ડોક્ટર ! જરા આવી જશો ?"

"આ હો " શિરીષ ધીમેથી બોલ્યો. ઝડપથી બોલી નાખવાની હવે તો શક્તિ જ ચાલી ગઇ હતી. ધીમેથી તે સુવક સાથે સરક્યો બન્ને મોટરમાં એકા.

"કોણ માંદું છે ?" શિરીષે પૂછ્યું.

સુવકના મુખ ઉપર જરા ગ્વાનિ જવાઈ

".. ઉમા . ખાલે " સુવક વધારે બોલી શક્યો નહિ.

"ઉમા ! " બલ્યતો હતો છતા શિરીષ ચમકી ગયો.

"કેમ આવ્યો ..?" સુવકથી શિરીષનો ચમકાર અબજુ રહ્યો નહિ.

"ના . ના .." શિરીષનો ધીમે અચાજ બહાર આવ્યો.

વિશાળ મગલા નજીક મોટર અટકી બન્ને નીચે ઊતર્યા અને ઉમાના ખંડમાં આવ્યા. એક સ્વચ્છ અને સુવક પક્ષ ઉપર ઉમા છેલ્લા આસો લેતી સૂતી હતી. નળે છાત્રા પ્રેમ !

શિરીષ ફૂટ ગયો. તે પલગ નજીક ગયો ઉમાને નિહાળવાનો હવે તેને હક છે ' યુ ! તાર તપાસવા તેણે ઉમાના હાથને સ્પર્શ કર્યો તે કંપી ગયો.

ઉમા સદજ હલી. તેની ઝીણી આંખો સદજ કાયકાર્ષ અને શિરીષને જોતાં તે અચાજ જ થઇ ગઇ. તેની આંખોના ખૂણા ચમકવા લાગ્યા.

"કેમ હો ..?" શિરીષનો ચોથરાતો અચાજ બહાર નીકળ્યો આખું પાતાવરણ તેને મૂંઝગાવી રહ્યું હતું.

ઉમાએ પોતાનો હાથ શિરોપના હાથમાં જ રહેવા દીધો...નાહ તપાસી લીધી
ધીમેથી તેના હાથ છૂટગો. શિરોપ કશું બોલી શક્યો નહિ.

“ શિરોપકુમાર. . . ” પેવો યુવક પૂછતો હતો.

“ Sorry . ” મૂનતો ગભરાએલો અવાજ શિરોપના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યો

ઉમા તો તેને જ નિહાળી રહી હતી. તેની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં અને તે ગાલ
ઉપર થઈ ટપકવા લાગ્યાં તરત જ તેની આંખો ફરતી લાગી. શિરોપ બોધ રહ્યો. ઉમા
અસ બધાંને ત્યજીને ચાલી ગયો ?

ઉમા જરા અસ્વસ્થ બની. તેને ગભરામણ થતી હોય તેમ લાગ્યું અને કાણુમાં તો
તેની આંખો ફરી ગઈ, ફારી ગઈ ! તેના દેહ સ્થિર, કાષ્ઠ શાંત યોગિનીની માફક, શોભી રહ્યો.
પેલા યુવકના મુખમાંથી ધૂસકું નીકળ્યું

શિરોપે ઝડપથી ખડ છોડ્યો તે બહાર નીકળ્યો. આખું બ્રહ્માંડ તેને ડોલતું
લાગ્યું તેને અધારા આવવા લાગ્યા. તે તીચે જ પુટપાથ ઉપર બેસી ગયો બાગીમાંથી
કોઈ ગાત્રુ ગાત્રું પસાર થતું હતું :

“ પચિક ! તારે વિસામાના ફ . ર દૂ . . . . ર આરા. . . . ”

તેના મુખ ઉપર વેદનાભાસુ રિમત ચમક્યું. આ પશ્ચિત શું તેના માટે તો નહિ
ગર્વાઈ હોય ? તેણે મુખ ઉપર રમાલ ઢાળ્યો .વાતાવરણમાં ફરી પ્રતિધ્વનિ બેઠો .

“.. ફ . ર ફ ર આરા...”

ખંડિતા

[સાદૃશ્યવિમોચિત]

જમાન-દ દવે

શીગો વાય સમીર શ્રવણતણી સધ્યા સંભૂરી તણો,
પૃથ્વી યે જન્મસિંચને પુલકિના, પ્રોત્સાહિતા, પ્રેરિતા,
ધારે ધન્ય પ્રસન્નતા પ્રકૃતિનાં અગાંચ : એવે સમે
પ્રાસાદે કવિતાતણા જઈ જીલો, દારે ટકોરા કર્યા.
વીતી કૈંક પળો, પછી બહુ ધીમે દારો ખૂદ્યા, હું હસ્યો;
કિંતુ સ્વાગતના દશાં વચન ના એનાં મુખેથી સર્ચાં;
જીલો હું જઈ રો, તહિં તપી જઈ એ કાચદેવી વધાં:
“ નેમેને નચવી ગ્હી મલપતી પેહી પ્રિયા નાટિકા,
આશામુગ્ધ નિર્મલધિકા નિર્મલગહે આગવતી એ જીલો,
પ્રોદા પેલી વિવેચના મુવચતા ત્યા આવકારી રહી,
ને વાર્તા વળી મત વારવનિતા શી ત્યાં પ્રતીક્ષા કરે,—
આવ્યા કા અહિયા તમે તહપિ, ફેહો ? ત્યાં ભવ, જ્યાં એ બધી ! ”
બોલ્યો હું : “ જસ, ખંડિને ! બહુ ચયું, તૂકો, ખમૈયા કરો,
રાધા તુ, હરિ હું, પ્રિયે ! અવર સા સામાન્ય શી ગોપીઆ ! ”

૧

અધારી રજની ને હીવો સેડમાં
લઈને અબળા એકલવાયી બાય જો,
ત્યાં વાયુ વંટોળે ચડતાં આકાશમાં
ખૂસાયો હીવો, જામે અધાર જો;
અબળા કંદન કરતી વિહ્વળતા ભરી
કોણ સૂણે વેરાને એના વેણ જો !

અધારી રજની ને અબળા એકલી !

અધારામાં શાને નીકળી એકલી ?
હીવો લઈને શેષે ઠાનો વાટ જો ?
કે પથભૂલી અચકાતી ખડેજાકળી
આવી આવા નિર્જન વનમાં ધાય જો ?
પગમાં કાંટા વાગે, કયાંય સૂણે નહિ,
રડતી આખડતી જ્યાં ત્યાં અફળાય જો !

અધારી રજની ને અબળા એકલી !

ભગ્યો સૂરજ ધન વૃક્ષોનાં જૂથમાં,
અબળા સૂતી હાથે નિદ્રામાં 'ય જો,
પગમાંથી ટપકે છે રક્ત, શરીરમાં
જેમ મળે નહિ એવી હા વરસાય જો !
કાણુ કરે ચેતનવતી એ નારને ?
કાણુ દિલાસે દે કિલકુલવનાર જો :

ભગ્યો દિન તો 'યે હા અબળા એકલી !

૨

૨

ઉઝાં ઉઝાં મારાં માળિયા રે

ઉઝી આમઅટારી;

તેથીયે ઉઝે વિશુજતી રે

મારી કલ્પનાનારી !

સન્ધ્યાના રંગની ચોઠણી રે,
 માલ હીપતું બારી;
 કેશ કાળા છુટા ઉડતા રે
 આંખમાં છે ખુમારી.
 અંકાર અંકરના થાય રે
 તોય રૂપ ન બાળી!
 દૂરે ઉઠે તેની મૂરતિ રે
 અહા, દેવી રૂપાળી!
 રૂપ જણાય ન તોય, ખરે,
 તેને બાકે હું વારી!
 મારે ઘરે ન વિરાજતી રે
 તોય નિહદ મારી!

૭

૭-

ઝરમર ઝરમર વાઈળ વરસે, વરસે મોંશં નેન!
 પથ નિહાળે ઊલી ત્યા તો વીની ગર્જ હા રેન!

અ.વે! શ્યામગુણ શજ,
 મારા જીવનના મહારાજ!

તમરાં બોલે, દાહર બોલે, બોલે વનના મોર,
 પ્રાણમપૈયો બીનર મૂરે, નીન જન્યો ઘનચોર!

ધરણી મધમધ કરતી આજ
 વધાવે જીવનના મહારાજ!

પગપગ રૂપો નભમાં પ્રગટે, નવ નવ હીલા સાજ,
 અંતરની અંધારા હીમા પગલાં મોંડો આજ,

જને ત્યેતિર્મય દિવ્ય પ્રભાસ,
 મિલનની અગહનતી એ વાત!

૭

જોબનના રાગરંગ ન્યારા,
 ઓ પ્રીતમ ખ્યારા !
 જોબનના રાગરંગ ન્યારા
 ધસમસતા પ્રાણના ઉછાળા,
 ઓ પ્રીતમ ખ્યારા,
 મધમધતા રોમ રોમ મારા !
 તોડીને ફેંકના કિનારા,
 ઓ પ્રીતમ ખ્યારા,
 વહેતી અનંગરંગ ધારા !
 તલસે છે નેન મારાં,
 વિકસે શૂ અગ રૂપાળાં !
 અંતરનો કાગ ખીલ્યો મારી,
 હે બહાલા મારા,
 રંગીલી પીચકુરી મારી,
 હે પ્રીતમ ખ્યારા,
 જોબનના રાગરંગ ન્યારા !
 શરણે હું આવી તારા
 ખજમળતી સાગર મારા,
 તારા પર વાડે છું ઓવારી
 હે રસિયા મારા,
 ગાઉ હું તારી બલિહારી,
 હે પ્રીતમ ખ્યારા
 જોબનના આર ઓ અણુસાગ !
 જોબનની જોગણ બહાલા !
 હૈયાંની જોગણ, કાળા !
 યનગનતી આવી રાધાખ્યારી,
 ઓ કાના મારા !
 દ્યોને રસડહધિમાં ઉગારી
 હે જોગી કાળા !
 જોબનના રાગરંગ ન્યારા !

હિંદુ વિધવિધ સાહિત્ય : હિંદી

પ્રવીણચન્દ્ર રૂપારેલ એમ. એ

બો સાંજ ગગનથી તારિમા

આવી હૈ તુમનો યદ કમી ?

જેવી પદ્ધતિઓમાં વહેતા આજના હિંદી સાહિત્યપ્રવાહના મૂળ તરફ નજર કરતા સૌથી પહેલા નજરે ચડે છે ભારતેન્દુ; એથી પછી ફરૂ તજમાપાના અટ્ટહાસ, તુલસી, સુરદાસ; ને એથી પછી ફરૂ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની જેમ ગાના સાહિત્યના મજાકા દેવકાકે વિકાસોની દૃષ્ટિ એથી પછી ફરૂ-હેકે વિ. સ. ૭૧૬ સુધી પહોંચે છે ને એમને ઝંખો ઝાખો દેખાય છે કવિ પુષ્પ-તે વખતના ગ્રંથોએ અલંકાર્ય થતો કર્તા, પછી હરુ એ ત્રય દેખાતો નથી.

આમ છતાં, સાધારણ રીતે, અર્વાચીન મતાનુસાર હિંદી સાહિત્ય મ.વ. ૧૦૫૦થી શરૂ થતું મનાય છે આદિકાળ કે વીરગાથાકાળ સ. ૧૦૫૦-૧૩૭૫, પૂર્વ મધ્યકાળ કે ભક્તિકાળ સ. ૧૩૭૫-૧૭૦૦; ઉત્તર મધ્યકાળ કે ગીતિકાળ સ. ૧૭૦૦-૧૯૦૦, અને સ. ૧૯૦૦ થી આજ સુધી આધુનિક કાળ કે ગદ્યકાળ એમ તેના સાહિત્યના વિકાસની ચાર શ્રેણીઓ ગણાય છે.

આદિકાળ કે વીરગાથાકાળમાં મિદ્ધ સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય અને ગેરબતા નાથ મંત્રદાયાના સાહિત્ય ઉપરાંત અધિકાર્ય રચનાઓ અપભ્રંશની પ્રબળ અસરવાળી દેશભાષામાં, વીરદસપૂર્વ કાળોની જ થઈ ખુમાન ગસો, પૂતીગજ ગસો, પગમાલ ગસો, પુત્રગની “પહેલિયા”-સમગ્રાઓ, વિદ્યાપતિની પદ વસી, ‘લચ્ચદ પ્રકાશ ને જયમયક જસસદિકા આવી મહસ્તવની રચનાઓ છે પરમાસ ગસોના આલ્હાપીની પદિનઓ તો આજે પણ ઉત્તર દિને ગામડે ગામડે અપૂર્વક શવાય છે આ કાળના અપભ્રંશ સાહિત્યમાં વિજયશાય ગસો, હમીર રામ, કાર્તિકતા ને કાર્તિકતાના પનુ ખ્યાન ખરે છે અપભ્રંશની રચનાઓ સાધારણ રીતે યાંતરઅપ્રધાન છે ન્યારે દેશભાષાની રચનાઓમાં વીર અને રૂંગારસ પ્રધાન રચાને છે. દેશભાષાની રચનાઓ કરતાં, ભાષા અને વિષયની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશ રચનાઓ વધુ પ્રામાણિક છે, કેમકે દેશભાષાની વીરગાથાઓમાં તત્કાલીન જનભાષાનું સાચું ચરુ કે પૂર્વ-અતિદાસિક સચો નથી મળી શકતાં.

આ કાળના સૌથી મહસ્તવના અને હિંદી સાહિત્યના આદિકવિ મંદ બરદાઈ ગાજાર છે. એમનું ‘પૂતીગજ ગસો’ હિંદીનું મહાકાવ્ય છે. આ કાળની વીરગાથાઓમાં સામાન્યતઃ પ્રામાણિકતા ઓછી હોવા છતાં આ રચનામાં તત્કાલીન સમાજનું અસ્તવ્યસ્ત ને અચર્યાકનામયું ચિત્ર તો છે જ.

પછી આવે છે પૂર્વ મધ્યકાળ-ભક્તિકાળ વીરગદ્યાસ પછી ભક્તિગદ્યના આ આવેશ અને અવનારણા જના આશ્વર્જનકે તો છે પણ વિચાર કરનાં નેનાં કાળો પછી ૨૫૨

જણાઈ આવે છે તે વખતના દિદુ-મુસલમાન, બનેને એ વાતની પ્રતિતિ થઈ ચૂકી હતી કે તેમણે હવે આ દેશમાં એકસાથે જ રહેવાનું છે એટલે હજીમણીને રહ્યા વિના છૂટકો નથી આથી બનેના વિચારકોએ એવા કોઈ ક્ષેત્રની વિચારણા કરવા માડી જેમાં બનેનો સરખો સમાસ થાય આ ક્ષેત્ર બન્યું ભકિતનું, ણિદુઓના એકતા માટેના પ્રવલનો સન્તમત, જ્ઞાનાશ્રયી ભકિતશાખા કે નિર્મલુપધમા પગિણુમ્યા અને એ ધારાના પ્રથમ પ્રવર્તકે ધયા રવામી રામાનંદ એમણે “જ્ઞતિ મોતિ પૂછે નહીં કોઈ, હાં કો મજે સો હરિકા હોઈ”નો શુભમત આપ્યો આ ધારાના સૌથી મહત્વના પ્રચારક કબીરજી. ધયા એમણે આ ધારાને સામ્પ્રદાયિક રૂપ આપ્યું નિર્મલુ અન્ન એમની ભકિતનો આધાર હતો એથી દિદુ તથા મુસલમાન બને એમના અનુયાયી બન્યા, એમના મત પર ભારતીય બ્રહ્મવાદ, મુસ્લીમ એકધરનાદ અને નાથસંપ્રદાય તથા સિદ્ધોની પાલુ ધણી અસર છે આજના રહસ્યવાદના ઊંડા ઊંડા મળ કબીરધાં રાક થતા ગાણાં છે અભણ કબીરજીની કવિતા ભાષાસૌંદર્ય કે અવ્યતરનની દૃષ્ટિએ ગેંચી કાટિની નથી છતાં કયાગિક—

નયનની કરી કોટરી પુતરી પલગ ત્રિઝાવ
પલકનની ચિક ગારિ કે પિયકો કેડ રિસાવ?

જેવી આશ્ચર્યમુખ કરનારી પકિતઓ પણ એમણે આપી છે ખરી! આ સાખાના બીજા કવિઓમાં નાનક, દાદુ, સુદરદાસ, મલુકાસ, અક્ષર અનન્દ, નગેરે મુખ્ય છે.

બીજી તરફથી મુસલમાનોએ એકતાના કરેલા પ્રયત્નોને પરિણામે સૂફી સમદાય કે પ્રેમમાગીશાખા અસ્તિત્વમાં આવી. આ પ્રવાહ પર ફારસના સૂફી કવિઓની પ્રજા અસર હતી, આ સાખાના વર્ણન બધા જ પ્રયો રચનાર મુસલમાનો હતા એ બધા કથાકાવ્યો છે, એમની ભાષા અવધી, રચના દુહા ને ચોપાઈમાં, વિપથ, બધાનો, દિદુજીવન સબધી અને શેક્ષી ફારસી મસનવીઓની છે એમાં ભૌતિક પ્રેમ દ્વારા કબીરજી પ્રેમપ્રાપ્તિનું અતિ પાત્ર કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રવાહનો મહત્વનો કવિ છે મલિક મહમ્મદ જમ્શીદી અને એની ‘પદમાવત’, ‘અખરાવત’ અને ‘આખરી કલામ’ એ ત્રણ રચનાઓમાંથી ‘પદમાવત’ આ આખા ય પ્રવાહની સૌથી મહત્વની રચના છે કુતબને, મઝન ને હસમાન આ સાખાના મહત્વના કવિઓ છે

પણ શરીરી આલંબનની અપેક્ષા રાખતી ભકિત જેવી રાગાત્મિકા વૃત્તિ અશરીરી આલંબન વાળી નિર્મલુ અલ્હોપાસના પર ક્યાં સુધી ટકી શકે? એટલે કબીરને જ્ઞાનમાર્ગે કે સૂફીઓને પ્રેમમાર્ગે જન્મતાને વડું વખત આકર્ષી રાખવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો, વળી આ જ પ્રખરે રામાનુજાચાર્ય અને મધ્યાચાર્યની સગુણ-ભકિતભાવના દેશભરમાં વેગપૂર્વક પ્રસરતી જતી હતી. આ મધુર ધારા સામે નિર્મલુ અલ્હોપાસના ટકી ન શકી ને ધીમે ધીમે એસરવા માડી માનવહૃદય ભૌતિક પ્રેમ અને આકર્ષણ એ ખરું, ને પ્રેમમાર્ગમાં એવું શરીરી આલંબન પણ હતું; છતાં રામ ને કૃષ્ણની લીલાઓમાં જે આકર્ષણ હતું તે

૨. નયનોની કાટડીમાં, કીડીઓની બિજાન પર, ચોખવાના પદદા ઢાળી દુઃ ગિણને ત્રિઝાવ યુ.

પ્રેમગોચરોમાં ન આવી શકે, કેમકે સગુણભક્તિમાં પ્રેમ ઉપરાંત ધર્મને પણ સ્થાન હોય અને એ ત્રીજાની કથાઓમાં હું ખોટી છૂટવાની પણ કંઈક આશા મળતી. જેટલે સગુણભક્તિનો કાંચો લોકોના હૃદયમાં જોડે સ્થાન જમાવવા લાગ્યા

આ ધારા પણ સમભક્ત ગમાનદી સપ્રદાય અને કૃષ્ણભક્ત વદ્વલસપ્રદાય એમ બે પ્રવાહોમાં વહી કૃષ્ણોપાસક સન્તોએ ભગવાનનું આનંદોદાસભરું હસતું રમતું રૂપ ગાઈ જનતાના મનનાં પ્રિપાદને ખિન્નતા દૂર કરી જીવન પ્રત્યે અનુગળ ઉત્પન્ન કર્યાં જ્યારે ગમેાપાસક ભક્તોએ ભગવાનનું શીલ યક્તિ ને ગૌરવમય સ્વરૂપ ગાઈને જનતાના મન દદે બનાવી ધર્મમાં એમની આગ્રા ન્યાપી. વિંજુના સાકાર સ્વરૂપની આ ઉપાસના એમને મન જાતની ઉપાસના કરતા પણ જિંવી હતી ઉદાસ અને આત્મનિવેદન સાથે ઇષ્ટદેવતા ગુણગાન કરવાને તેઓ ધાર્મિક કર્તવ્ય માનતા કવિતા એમને મન સાધ્ય નહોતી-અભિવ્યક્તિનું સાધન માન હતી ગભ્યાપની એમને પડી નહોતી પોતાના ગુણ કે કર્મ કરતાં ભગવાનની કૃપાની મહત્તા એમને મન વધારે હતી

ગમભક્તિધાગના સૌથી મહાન કવિ પ્રાતરમરણીય ગોન્વામી વૃક્ષમીલાસને હિંદી સાહિત્યે “ કવિતા ઝમિની કાન્ત કવિકૃત કમલ દિવાકર ” કહી બિરદાવ્યા છે. દિનીત્રા આ એક કવિને વિશ્વના એક કવિઓની હરોળમાં મૂકી શકાય એમ છે. વાસ્તવિકતાના પાયા પર આદર્શની ઇમારત ચણતી એમની રચનાઓ વૈયક્તિક તેમજ સામૂહિક દષ્ટિએ જીવનનું પૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કરે છે. એમના ચૌદ ગ્રંથોમાં ‘રામાયણ-ગમચરિતમાનસ-સર્વ-એક છે આગળના પ્રેમકાવ્યોની પ્રણાલી અનુસાર એ પણ દુહા ચોપાઈઓમાં રચાયું છે એમના સમયમાં કવિતા પારે પ્રચલિત બન્ને ભાષા અને પાંચે શૈલીઓમાં, દરેકમાં એમણે ઉચ્ચ કાવિની રચનાઓ આપી છે નાલાદાસ, પ્રાણચંદ અને હૃદયરામ પણ આ શાખાના ઉદ્ભવખનીય કવિઓ છે.

કૃષ્ણભક્તિ શાખામાં વદ્વલસપ્રદાયના અજીવને નામે જાણીતા કવિઓ મુખ્ય છે એમાં પણ સુરદાસ ને નંદદાસ વધારે મહત્વના છે. આ પ્રતાહની પ્રતિષ્ઠા, કથાના નંદો જેવા આધાર પર, વજ્રમાળામાં ને જેયપદોમાં થઈ વૃક્ષનીમાં દાસ્ય પ્રધાન છે જ્યારે સુરદાસમાં નાચ્ય, સખ્ય ને ગતિ ત્રણે છે જતા સુરદાસનું શબ્દકોશ વૃક્ષસીના પ્રમાણુમાં પણ જ મીમિત કહેવાય. સુગદાએ માનવદુઃખના વત્સલ અને રતિભાવ જ પ્રધાનપણે ગાયા; જતાં એ ગીમિત ક્ષેત્રમાં પણ જેટલે બિમલ સુગદાસ પહોંચ્યા છે તેટલે સુધી હિંદીનો કોઈ કવિ પહોંચી શકે નથી એમના ત્રણ ગ્રંથોમાં ‘સુરસાગર’ મહત્વનો છે.

નંદદાસની કવિતામાં ભાવના કરતા તાર્કિકતા વધારે છે ભાષાના સ્વાભાવિક માધુર્ય કરનાં અલ્પ દારો પર વિશેષ ધ્યાન આપાયું છે. ‘જમરગીન’ એમનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે કૃષ્ણનામ દિતદરિવશ, મીરા, બનાધર ભટ્ટ, રસખાન, યનાનંદ વગેરે આ શાખાના મહત્વના કવિઓ છે.

આ કાળના ખીન્ન કવિઓમાં રહીમ, મેનાપતિ, નરોત્તમદાસ, બનારમીદાસ વગેરે અગત્યના છે. રહીમની કવિતા અનુભૂતિપ્રધાન છે અને વજ્ર તેમ જ અચંધી બન્નેમાં સમાર્પ છે.

પછી આવે છે ઉત્તર મધ્યકાળ એને રીતિકાળ પણ કહે છે, કેમકે આ કાળમાં મુખ્યત્વે રસ, ધ્વનિ, અલંકાર વગેરે કાવ્યગોત્ર વિવેચન જ વધારે થયું છે તત્કાલીન મુગ્ધ દરબારોના વિલાસિતાલાર્યા જીવનથી ધન્યકતા વાતાવળ્યમા મુખ્યત્વે 'સુગારરસ પ્રધાન કવિતાઓ સમાર્પ ધણીખરા કવિઓ ગજ્યાશ્રયી હતા કેશવદાસ, ચિંતામણી, મતિરામ, બિહારી, દેવે, જૂણલુ, રસવીન અને પદમાકર આ વિલાગના મુખ્ય કવિઓ છે

કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ કાળના મુખ્ય કવિઓ બિહારી ને દેવ જ ગણાય આ કાળમાં પીરરસનો એક માત્ર કવિ જૂણલુ છે બિહારી દુહા જેવી નાનકડી અને મર્યાદિત રચનામાં પણ ઉચ્ચ ઉડ્ડપન કરાવે છે ભાવગુહ્યમારતામાં એની જોડા મળવી મુશ્કેલ છે એનું 'બિહારી સતસાધ' ખૂબ જાણીતું છે

દેવની કવિતામાં કટપનાની હિચ્ચતા તો છે પણ સાથે જ એ ઉપદેશાત્મક પણ થઈ ગયું છે ન્યારે રસવીન તો આ એક જ દુહાથી—

અમીય હસાહલ મરનરે, ન્યેન રમમ મત્તા

જીવત મરત મરો કુધો પત, જહી ચિતવત એક માર^૩

એ હિ હી સાહિત્યમા અમર થઈ ગયા છે

અને પછી આવે છે આધુનિક કાળ લેખિત, સાહિત્યિક ગદ્યના ઉત્પત્તિ ને વિકાસ આ કાળમાં અધિક પ્રમાણમાં થયા હોવાથી એને ગદ્યકાળ કહે છે આ પહેલા ગદ્ય નહોતું જ એમ નહીં, પણ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને સિદ્ધાન્તોની અસરને સાધારણ રીતે કાવ્યમાં વ્યક્ત કરી શકાય એમ ન હોવાથી પ્વાભાવિક રીતે જ ગદ્ય પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો લક્ષ્યવાહ, સદસમિત્ર, ઇન્દ્રાદ્યાખાન ને સદાસુખસાહ આ ગદ્યના આદિ પ્રવર્તકો હતા સ્વામી દયાનંદ તેનો ધર્મપ્રચારમાં ઉપયોગ કર્યો રાગ શિવપ્રસાદ અને ગગ લક્ષ્મણસિંહે પણ એના વિકાસમાં સારો ફાળો આપ્યો છતાં ગદ્યયુગના પિતા ગુલેવ-કાવનાનુ માને તો બાણુ હરિશ્ચન્દ્ર ભારતેન્દુને જ માન્યુ હિંદી સાહિત્યમાં એમનું સ્થાન યુગસાતીમાં આપણા નર્મદ જેવું છે પ્રતાપનારાયણ મિસ્ત્રે, આદ્યકૃણુ ભટ્ટ, પ્રેમધન ને બાલમુકુન્દ ચંપત એ યુગના મહત્વના લેખકો છે

આ ગદ્યને પરિપૂર્ન અને અસિચ્છિત્તમ કર્યું હોય તો યુગપ્રવર્તક પડિત મહાવીર-પ્રસાદ દિવેદીએ એમણે જાતે તો લખ્યું જ પણ સાથે બીજા અનેક લખનારા પણ બોલા કર્યા ભારતેન્દુના સમયથી હિંદી સાહિત્યે નાટક, વાર્તા, નવલકથા ને વિવેચનના ક્ષેત્રોમાં પદા-પણું કરી વિસ્તાર સાધતા માણ્યો અને સાહિત્ય જીવનની નિકટ આવવા માંડ્યું શરૂઆતની આ પ્રવૃત્તિઓ અનુવાદપ્રધાન રહી, પણ પછીથી ભૌલિક ગ્રન્થો પણ રચાવા માંડ્યા, આ યુગના પ્રેમચંદ, પ્રસાદ, કૌશિક, સુદર્શન, વૃન્દાવનલાલ વર્મા, ઉગ્ર, નૈનેન્દ્રકુમાર, ચતુરસેન શાસ્ત્રી વગેરે ગદ્યનેખકોએ ખાસ કરીને કથાસાહિત્ય વિકસાવ્યું.

૩ અર્ધી અને હુતાહલસર્મા એના મરણ પ્વેતરયામ નયનો જેની તરફ નજર નાખે છે તે જીવન અને મરણ વચ્ચે કોણ ખાવા મોટે છે.

સમાલોચના અને બીજી ગલીઃ સહિત્ય રચનામાં દ્વિવેદીય ઉપરાંત માધ્યમપ્રસાદ મિત્ર, આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લ, ડૉ. શ્યામ સુદરશન, વગેરેએ સારું ધ્યાન આપ્યું. વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રવાસવર્ણન, ગદ્યકાવ્યો અને ભાષાશાસ્ત્ર જેવા વિષયો પણ અન્યથા થવા લાગ્યા.

કથાસાહિત્યમાં પ્રેમચંદ્ર સૌથી મોખરે છે. સરળ ને મુહાવરેદાર ભાષામાં લખાયેલું એમનું સાહિત્ય, ભારતીય જીવનના અધકારપેદાનું કાવ્ય છે. આ સાહિત્યસંપ્રદાય આત્મ-રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામી ચૂક્યા છે એમણે અનેક નવલકથાઓ, ત્રણસો ઉપરાંત ટુંકી વાર્તાઓ, નાટકો, નિબંધો વગેરે લખ્યાં છે એમના જ સંપ્રદાયના બીજા મહત્વના લેખક છે મુદર્શનજી. ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખનાર માત્ર જીવનકાલ જ છે. જૈનેન્દ્રકુમારની મનોહર રોલીની રચનાઓમાં વિસ્તાર કરના કોણેલું વધારે છે પ્રસાદજી બીજા મહત્વના મહારથી છે. ગદ્યમાં એમની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી છે છતાં નાટક ને નવલિકા એમનાં ખાસ ક્ષેત્રો છે નવલકથાની દૃષ્ટિએ ઇલાચંદ્ર જોષી પણ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ નહીં, તો ગંભીરતાની દૃષ્ટિએ પણ, આ યુગનું કાવ્યસાહિત્ય ઝોઝા મહત્વનું નથી. ભારતેનું સુધી ત્રજલાપામાં લખાતી કવિતા શ્રીધર પાઠક ને દ્વિવેદી જીના પ્રયામોથી ખરી બોલીમાં લખાવા માડી મૈથિલીશરણ શુભ, દરિ બૌધ્ધ ને અનુષ શર્મા આ રોલીના મુખ્ય કવિઓ છે છતાં આ રોલીના પ્રચાર કરવામાં અને પોતાના વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવિત કરી તેનો વિકાસ સાધવામાં શુભજી જેટલો ડાળો ડોઈતો જ નથી. પ્રાચીન ધારાના કવિઓમાં આ ઉપરાંત સિયારામ મરણ્ય શુભ, રામનરેશ ત્રિપાઠી, મખનલાલ ચતુર્વેદી, ગોપાલશરણ સિંહ વગેરે પણ સારા ઉમેરો કરે છે.

પ્રાચીન ધારાની સાથે સાથે જ હિંદીમાં નવીન ધારા પણ વિકસતી ગઈ. પ્રસાદ, સુમિત્રાનંદન પંત, અને નિરાલાથી એનો આરંભ ગણી શકાય. છંદ અને ભાવમાં સ્વાતંત્ર્ય, સાહિત્ય ને સંગીતનો સમન્વય સાધવાની ટૃપ્તિ, ઉપમા, રૂપક અને ગદ્યચિત્રોમાં મૌલિકતા, અને નવા અલંકારોમાં વિશેષણ વિષય અને માનવીકરણ, આ નવીન ધારાની વિશિષ્ટતા છે. દુષ્યાન્ત, માનવગૌરવ અને વ્યક્તિત્વવાદ, સ્વદેશપ્રેમ, આત્માભિવ્યક્તિ; પ્રકૃતિ પ્રત્યે કંઈક જુદો જ દૃષ્ટિકોણ વગેરે આ ધારામાં પ્રધાન સ્થાને છે. આજનો કવિ પ્રકૃતિને આલમન સ્વરૂપે જુએ છે અને ચરચરમાં એક પ્રકારની સામ્યમય સહાનુભૂતિ અનુભવવા મથે છે પ્રકૃતિ એને મન બળે આત્મીયતા ધારણ કરી બોલી જાય છે આને હાયાવાદ કહે છે પંત ને નિગલા એના મુખ્ય કવિઓ છે. પતની જ્ઞાપામાં કામજતા ને ભાવની સુક્રમારતા છે બ્યારે નિરાલામાં ખાલિય અને અર્થધનનાનું નિરાલાપણું છે. રહસ્યવાદના પ્રથમ પ્રવર્તકોમાં પ્રસાદજી મુખ્ય છે પ્રેમ, પ્રકૃતિ, પ્રાચીન ગૌરવ ને વેદના એમાં આશળ પડતા છે આ ક્ષેત્રમાં મહાદેવી વર્મા પણ મહત્વનાં છે એમની આશ્ચર્યજનક સરસતા ને તરલતા ભરી ભાષામાં અનુભવાતી જોડી વેદના અનોખી છે.

રામકુમાર વર્મા, લગનલીચરણ વર્મા, મોહનલાલ મહેતા, જનાર્દન પ્રસાદ ઝા, દિનકર, સુભદ્રાકુમારી, નરેન્દ્ર અચ્ય વગેરે આ ધારાના છે.

હાયાવાદ ને રહસ્યવાદનો આટલો પ્રચાર હોવા છતાં એના યોગ્ય સ્વરૂપની નિર્ણયક

વ્યાખ્યા હેતુ સુધી નથી ચલ શકી. એટલે અરેખર હજી એ જાણા જેવા ને રહસ્યલયો જ રહ્યા છે.

આ કાળની એક બીજી ધારા-હાલાવાદ-પણુ ધ્યાન ખેંચે છે એના આદિ અને અતીત દર્શિ છે એકલા ગચ્ચનજી ! છતાં એમનું આકર્ષણ પણુ જગત છે સાહિત્યમાં એમની આ અનોખી ણિતિ આપણને કવિ ન્હાનાલાલની યાદ અપાવે છે.

પ્રાચીન ઇતિહાસાત્મક દર્શિતાના પ્રત્યાધાતને પરિણામે જેમ જાણાવાદ, મહત્ત્વવાદ ને હાલાવાદ આવ્યાં તેવી જ ગીરે આ ત્રણે વાદોના પ્રત્યાધાતને યથાર્થવાદ આપ્યો. જીવનની વાસ્તવિકતાને પ્રધાન સ્થાન આપના એના દર્શિઓ એને પ્રગતિવાદ કહે છે આપણે એને વાસ્તવવાદ કહી શકીએ

આ વિચારના દર્શિઓમાં હરિકૃષ્ણ પ્રેમી, ગોપાળસિંહ નેપાલી, સુમન, મિલિન્દ, હિતેષી વગેરે ધ્યાન ખેંચે છે.

આધુનિક હિંદી સાહિત્ય આમ જીવનની નિકટ આવી પહોંચ્યું છે અને એનાં વિસ્તાર ને ઊંડાણ પણુ વધ્યાં છે. આજે દરેક લાવને વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા એ મેળવી ચૂક્યું છે *

* એસ ઇરિયા રિડિંગો મુબઇ સ્ટેશનેથી, યોગેશ્વરી વ્યાખ્યાનમાળા-“ હિંદુ વિષય વિષય સાહિત્ય” માં “હિંદી” એ વિષય પર ૧૦મી જૂન ૧૯૪૮ ના રોજ આપેલો વાર્તાલાપ.

જાહેર અભિપ્રાય

જી હું ઘણા વર્ષોથી દેશી અને પરદેશી ઘણી જાતનાં તેલોનો માથાને માટે ઉપયોગ કરતો આવું છું એક દિવસ મારા એક પરમ-મિત્રે રામતીર્થ ચોગાત્રમ-સુબાઈ ૪ નું નામતીર્થ વ્યાજી તેલ (સ્પેશિયલ નં. ૧) વાપરવા માટે ખાસ લલામણુ કરી તે પ્રમાણે હાલ કેટલાક સમયથી વાપરું છું. તેનાથી મને મહાન ફાયદો થયો. આંખની દૃષ્ટિ વધી ગઈ, યાદશક્તિમાં અનહદ ફેરફાર થયો. ગાઢ નિદ્રા આવે છે મગજ શાંત રહે છે માથાનો દુખાવો હમેશાને માટે ગઈ થઈ ગયો નાકમાંથી કોઈક વખતે જે રક્ત પડતું હતું તે પણુ બંધ થઈ ગયું છે વાળ કાળા થવા લાગ્યા છે. અર્થાત્ ઘણાં વરસની જે જે મારી ફિઝિયોલોજી હતી તે ગઈ આ તેલથી હમેશાને માટે ફર થઈ ગઈ છે

મંગલાકાશી

(સહી) દલે મણીલાલ હરિનારાયણ
બી. એ. (B. A.) (જોનર્સ) વડોદરા

શાધની પદ્ધતિ

[એક જૂના પત્રમાંથી]

અ'બાલાલ પુરાણી

અમારું રથગે મારે ફરીને પ્રયોગાત્મક પુરાવાઓની, દલીલોની પુનરુક્તિ કરવી પડે છે. પ્રથમ તો મારી દૃષ્ટિએ સાચું investigating—પરીક્ષક—વલણુ—કેવું હોયું નોંધ્યે તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે, જે હું એકમે ઉદાહરણો આપીને કરું છું.—

૧. ડૉ. હરિપ્રસાદને ત્યાં સાયેડીકાનો દર્દી આવ્યો, તેને મટાડવાનો ઇલાજ એલોપથિક પદ્ધતિમાં નથી, પણ એમણે સાબળેણુ કે ધનાસુતારની પોળમાં અમુક માણસ મૂકી એ દર્દી મટાડે છે. “અમારા વૈદકમાં એવી દવા નથી માટે જગતભ્રમમાં તે રાકાય જ નથી—અને વળી તે પણ કાંઈ પણ જાતની દવા વગર મૂકી તો હોય જ ક્યાંથી ?”—એવા પૂર્વગ્રહ વિના તેમણે દર્દીને સરનામું આપ્યું અને મટે તો આવીને પોતાને ખબર કરવા કહ્યું. દર્દીને મટ્યું, તે આવ્યો. દાકતરની ખાત્રી ઘણે કે મૂકી સાયેડીકા મટે છે. એમણે કમનું આગળ લખ્યું, તે માણસને ત્યાં ગયા અને મૂક વિશે પૂછ્યું. તેણે દાકતરને શીખવવા ખુશી જતાવી દાકતરે કહ્યું, “મૂકમાં શ્રદ્ધા હોય તો જ મટે કે એમ ને એમ પ્રયોગ કરવાથી પણ મટે ?”—“તમારી શ્રદ્ધાની જરૂર નથી મૂકમાં જ શકિત છે.”—મૂક શીખ્યા—વગર શ્રદ્ધાએ કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધ કર્યો, અને અજમાવ્યો, પરિણામ સફળતામાં આવ્યું.—આ વલણુ તે હું સાચું investigating વલણુ ગણું.

૨. તેવો જ દાખલો કે સુમતનો છે. અગ્નિ ઉપર ચાલવાના પ્રયોગો તેમણે એક મહારાષ્ટ્રીય કુટુંબમાં નજરે જોયેલા પણ અધીપાધી શ્રદ્ધા મેડેલી કે વગ્ન સાચી લાગે છે, પણ જના મનની શકા પૂરી દૂર થોવી નહિ ત્યારે રાજમહેલના કમ્પાઉન્ડમાં રચ મયાશ્વરાદને તથા રૂટેનના મોટા મોટા અમલદારોને અગ્નિ ઉપર ચલાવવા માટે ત્રી આતમી આવ્યાં ત્યારે દા સુમત દાઝ્યાની દવા અને મલમપટ્ટા લાઇને ગયા હતા ! પછી તેઓ મોતે ચાલ્યા—ગોળ પહેરીને ચાલ્યા—ને કાઈ ચર્ચ નહિ ! છોરે આતમીએ કહ્યું, “કાગળના ફ્લોની માળા હાથમાં રાખે હું તમને અગ્નિથી રક્ષણ આપીશ માળાનું જે થાય તે ખરું.”—સુમતે જોયું કે દેવતાની ઝાળથી કાગળની માળા બળી ઘણે એટલે અગ્નિ તો સાચો હતો. ત્યારથી એમની ખાત્રી ઘણે કે અગ્નિ બાળે જ એ નિયમ નિગ્ધવાદ નથી

એનાથી ઊંડાં વલણુ લગનની ગેયલ સોસાયટી એક સાયન્સનું ગુઓ સર વિલિયમ કુક્સ ઇન્વેન્ટો તે જમાનાનો એક શાધક અગ્રણી એણે ફક્ત એટલી જ માગણી કરી કે હું સોસાયટી આગળ કેટલાક પ્રયોગો દર્શાવવા માગું છું, જે અગરીરી કાઈ સત્યને આભારી ગણી રાકાય તેમાં છે—જો તેમ, પણ પ્રયોગો નોંધવા જેવા તો છે જ. સોસાયટીએ પ્રયોગો કરવાની જ રત્ન ન આપી ! એ પ્રયોગો કેવા ! દર્શ કરી નાંખે એવા પ્રયોગો ! એમ મનાય છે કે orthodoxy તો જગીપુસણા સાચીઓમાં જ હોય છે પણ કહેવાતી લૌનિકવિદ્યામાં પણ સાચીઓથી કેમ ortho-

દૌરગ્રાણા - નથી ! સહસ્રાબ્દે હકીકત પ્રયોગ ઘટના એ એવી વસ્તુ છે કે તેના દ્વંદ્વર કરનાર ગમે તેવું મંથન કે ગમે તેવી વિદ્યા હોય, પણ આખરે નુકસાન તો તેને પોતાને જ થાય છે ! ત્યાર પછી સર વિવિધને ‘સાચકીદલ રીસર્ચ સોસાયટી’ કાઢી, અને પછી તો સર ઝોલીવર હૉબ્સ, કોનન ડોલ્ફિ, ડો રીશે વગેરે અખ્યાત યુરોપિયન ભૌતિકવિદ્યાના કેટલાક અગ્રણીઓ અને ફાકનરો એમા એકાઠા, અને વિચાર-વિનિમય, વિચાર-પ્રચાર, પૂરી-સૂચન, અસરીગી આત્માઓ તોડે આલાપ વગેરે ઘટનાઓ વિધિસર પુરવાર થઈ શકી કાઢી પણ પ્રકારના બાહ્ય વિનિમય-એટલે કે વાચાથી કે લખાણથી-વિના અન્યના વિચારો નાળવા, આમળથી લાખીને બધા કુદરત પાકીટમા પૂઠાયેલા પ્રશ્નો નાળવા અને તેના ઉત્તર આપવા, દિનેદીક રિથતિમાં ફર રહેલા પદાર્થોનું મધ્યમ જ્ઞાન, ઇન્ડિયોના કાંઈ પણ સસર્ગ કે સ્પર્શ વિના-મેળવવું ઉદાહરણ તરીકે-જ્યાં પ્રયોગો થતા હોય ત્યાંથી ત્રીજી શેરીમા કાઢના ધનના પરિમાણનો અમય એવો, કાઢના રમેકામા થતી રમેકની માહિતી આપવી-આ વગેરે ઘટનાઓ સુવિદિત અને અમાણસિદ્ધ છે.

આવા પ્રયોગોમા શરતો પૂરી પાડવાની માગણી અસાધ્ય કે પ્રયોગાત્મકતાથી વિરુદ્ધ ન જ ગણી શકાય. એમ તો પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પણ કલાનું દબાણ, ઉપમામાન વગેરેની શરતો પૂરી પાડવાની હોય છે

સર જગદીશચંદ્ર બોસ્ના પ્રયોગોની સફળતા માટે અધારી કાટડીની જરૂર પડતી. આપણે કહ્યું પ્રયોગોની સપ્રમાણતા જ માગી શકીએ, શરતો સાથે જયકો હોય નહિ, —અપ્રમાણિક શરતો ન હોય એટલું જ જોવાનું.

પણ “અમારા ક્ષેત્રમાં આમ બને જ નહિ અમારી વિદ્યા કહે છે કે નાઇટ્રીક, હાઇડ્રોગેનિક કે હાયડ્રોમાયેટિક એસિડથી માલુસ મગી જ નબ-માટે કાંઈ તે પીને છવી શકતો હોય તો અમારે તે જોવું નથી” એ તો પેલા ઝોરિટ્રયન પખીની પેટ રેતીમાં મોં સંતાડીને અજામતી શોધવા જેવું મને નો લાગે છે કહીકત એવી ગીજ છે કે સામે આવીને મારામા વાગે.

કહેવાયો બાવાઈ એ નથી કે આ ઘટનાઓથી ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતા સાખીત થઈ નબ છે, અને ગંધી વાતો વગર ગાળે માને જ ન્તરી નેકએ, મુદો સાચુ investigation વના જેવું હોય એટલે જ કે ભૌતિકવિદ્યાના મંડળનું વલણ સાચુ જિજ્ઞાસુનું નહિ જ એમ મને લાગે છે અને એથી નુકસાન એમની વિદ્યાને જ થયું છે ભૌતિક ઘટનાઓનો અભ્યાસ કરવો-પગી તેના કારણે ભૌતિક હોય કે અભૌતિક એ પ્રશ્ન પછીથી જ ઉદભવે અને તો જ “ભૌતિક જગત એ જ અમત જગત નથી” એ વાત સાચી હોય તો એની સાખિતી મળે

રામપુર ગામ આમ તો બહુ મોટું ન ગણાય-નેમ બહુ નાનું ન ગણાય. ગામને ફાળે એક સાર્વજનિક દવાખાનું હતું. નાનકડી ન કહી શકાય તેવી મોટી ખજાર હતી. અને દસણા દસણા કેરલાક હિસાહી માણસોના પ્રયાગોથી એક હાઈક્રૂલ અને કન્યાશાળા પણ ખુલ્યા હતાં.

આવા ગામમાં ગોકુળનાદાએ ન્યારે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે કાંઈ તેમને ઓળખતું ન હતું. દેખાય ઉપરથી તેમની ઉંમર અઢાલન-સાઠ વર્ષની લાગતી હતી, અને આમ ખાંધપીણે સુખી માણસ લાગવા છતાં મોઢા ઉપર વિચારશીલ-સવેદનશીલ-જીવન ગાળ્યાના ચિહ્નો સ્પષ્ટ વર્તાઈ આવતા હતાં તેમની સાથે તેમની પૌત્રી જ્યોતિ સિરાય ખીન્નું કાંઈ નહોતું. જ્યોતિને ગોકુળનાદા માણુથી પ્યારી ગણત અને જ્યોતિએ પણ વાદા મિલાય ખીન્ને કપાય પ્રેમની લહેરીઓ અનુભવી નહોતી. તેના માનાય તો તેને બહુ નાની મૂંઝીને જ સ્વર્ગ સિધાઓ હતા.

ગોકુળનાદાએ ગામમાં આવ્યા પછી ૭ મહિનામાં જ લોકોનો પ્રેમ જીતી લીધો હતો. તેઓ નિવૃત્ત જીવન ગાળવા છતાં સત્સારની સમસ્યાઓને સ્વપૂર્વક આલેખતા. પોતાનો નિરાંદ કેમ ચલાવતા તે કોઈને ખબર નહોતી પરંતુ તેમની નિશ્ચિત પણ એટલી બધી પ્રવૃત્તિમય હતી કે તે સખધે પૂછવાની કોઈને તક જ મળતી નહિ.

કાંઈ પિતા-પુત્રનો અવકા હોય કે પતિ-પત્નીમાં ખટરાગ હોય, લાઈઓ વચ્ચે મિલકતની તકરાર હોય કે સામસામા વેરાઈઓ વટ મારે લડી મરના હોય, એવા કેટલાય અવકાસ નિરાકરણ કરાવવા ગામલોકો ગોકુળનાદા પામે આવતા. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે ગોકુળનાદાની સલાહ બને પડતે સતોષ પમાડતી અને તેથી માન્ય પણ રહેતી ગોકુળનાદા આમ બધાના સ્વજન જેવા જની ગયા હતા બધા તેમને 'દાદા'ના વહાલમોથા નામથી જ સંબોધતા.

કાંઈ તેમને કોક દી' પૂછતુ, 'દાદા, તમે વડીલ થયા છો ? આટલી સરસ રીતે બધા સવાલોનો ઉકેલ લાવો છો તે !'

નાદા એ સવાલને હસતાં હસતા ઉગ્રવી દેતા અને કહેતા, 'હા બેટા, હું ગામનો વડીલ જરૂર છું પરંતુ મારી વડીલાત કંઈ કબદાની ચોયાં ઉપર ચાલતી નથી એ કામ હું હેપાઉકલતથી કર છું' ઈશ્વરની મહેરમાંની જ ગણો તે !'

*

*

*

આવા દાદા પોતાની પોત્રીને સરકારપંક્તી રાખવાનું કેમ પસંદ કરે ? જો કે ગામની કન્યાશાળામાં જવું તે ગામની દીકરીઓ માટે સ્વાભાવિક નહોતું ગણાતું તો યે તેમણે તો આચનાં વેત જ જ્યોતિને તેમાં દાખલ કરી દીધી હતી

જ્યોતિ પદરેક વર્ષની હતી પરંતુ તેનું બાળપણ તેને ખૂબી ગયું હોય તેમ જરાય દેખાતું નહિ. બોલવા ચાલવામાં અગત્ય અને વર્તનમાં સમતિષાળ હામતી જ્યોતિએ યાગામાં અમર્યાન મેળવી ચીકું હતું ..પણ દાદાને મન તે ઘોડી જ બહુ મહત્વની વાત હતી ! તે તો તેને ઘણીવાર પુષ્કળ ચીકવના. જ્યોતિ મનમાં બહુ જ વિચારતી પણ તે ચીકને મનમાં રાખી દાદાને સરોસર જવાબ આપતી અને પછી તેમની બોલમોહ ગોદમાં હુપાઇ જતી !

*

*

*

આજે દાદા બહુ આનંદમાં હતા. તેમને આવતા જોઈને જ્યોતિ અમલ ગઈ કે આજે તે તેને ચોક્કસ ચીકવનાના, કારણ તે વચર દાદા બહુ જ આનંદિત દેખાવાની બુદ્ધિયતા દરે જ નહિ ને ? આમ તો તે આવે સમયે દાદાની સામે ઘોડી જતી અને તેમના હાથમાં સામે પોતાનું વાળુ કરવાની તૈયારી પણ કરી રાખતી. છતાં કોણ જાણે કેમ આજે તે દાદાને જોઈને અફરના ખંડમાં ઝૂકી ગઈ અને પુસ્તકમાં નજર ફેરવતી હોય તેવા ડાળ કરવા લાગી

દાદાએ ધરમાં પ્રોચનાની સાથે જ જ્યોતિને નદિ બેસાડી ખૂબ પાડી.

‘મેટા જ્યોતિ !’

પણ કંઈ જવાબ ન મળ્યો

દાદા કંઈક વિશિષ્ટ તો થયા પણ ફીકરી મોટી થઈ એટલે અગાસનો બેસને વધી ગયો હશે ..અને તેથી ખરેખર નહિ ચાલતી હોય એમ વિચારતાં વિચારતાં તેમણે અફરના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો

પણ ..પણ . દાદાએ આખાને બે વાર ચોક્કસ જોઈ. જ્યોતિના હાથમાંનું પુસ્તક ઊંધું હતું અને છતાં નવાઈની વાત તો એ હતી કે જ્યોતિ તે વાંચતી હતી ! દાદાને કંઈ સમજ પડી નહિ. તેમણે કહ્યું, ‘મેટા, તું પણ ખરેખર રોજ નવા નવા તુકા ઉઠાવી લાવે છે ! આજે વગા આ ક્યો પ્રયોગ માર્યો છે ?’

મોન ચાલુ જ રહ્યું

દાદાએ આગળ ચલાવ્યે રાખ્યું, ‘ને મેટા, આ લાકડી જોઈ છે ને ? હવે જો જવાબ ન આપ્યો તો એવી ફટકારીય કે બગચર પાડ કરશે !’

જ્યોતિએ દાદાને અટકાવવા કહેતી હોય તેમ કહ્યું, ‘દાદા ! . .’

પણ કોણ જાણે કેમ દાદાને આજે વડું સામગ્રી ગમ્યું નહિ. તેમણે દરેક વખતની પેઠે કહેવા માંડ્યું. . . અને તેનાથી તું નહિ કરે એમ કહે છે ને ? તો હું તને મારી ગોદમાં લઈ કચડી નાખીશ. પછી તો એવી ટપકીઓ મારીશ ને કે આ કાળા ભર નેવા . સુદર વાળ ધાળા થઈ જશે. પડી તારાથી શું થવાનું છે ?’

જ્યોતિ ઉપર આ ચાકોની અમર આજે વિપરીત પડી તેણે સામા જવાબો આપવાને ખદેલે હતું. ‘દાદા, આજે આવું અને અમર નથી.’

દાદા બોલી પડ્યા. ‘શું કહ્યું મેટા ? આજે તને શું થઈ ગયું છે ?’

‘કંઈ નથી થયું. થાય શું ?’ કહ્યુંને અજાણ કરતી હોય તેમ જ્યોતિ બોલી.

‘આને મને નહીં દ્રષ્ટિ લાધી છે, પેલા. . વાળાં બહેનને ઓળખો છો ને ?’

‘હા હા, સારી પે?’

‘તે આને અમારી શાળામાં આવ્યા હતા. તેમણે અમને ધણુ નવું નવું કહ્યું. શુ શુસ્સાથી ઓલતા હતા? બન્ને સાબળા બ કરીએ.’

‘તેમણે શુ કહ્યું એટલું?’ દાદાની સમજામાં કંઈક અંખો ખ્યાલ આવવા માંડ્યો.

‘તેમણે કહ્યું કે સ્ત્રીએ કાંઈ પણ પુરુષની સુલામી ન સ્વીકારવી જોઈએ—પછી તે પતિ, પિતા, પુત્ર, લાઈ કે ગમે તે હોય. તેમના મુખેથી સ્ત્રીઓએ મારવાના, ચમકવાના કે એવા કેંઈ પણ વ્યુત્ક્રમી શબ્દો સાલગવા જોઈએ નહિ—પછી તે વહાલના રૂપમાં હોય તો પણ.’

આ બંધુ કથન બોલોને દાદાના મુખ સામું જોયા વગર જ ક્યાં કરતી હતી પોતાનું કથન પૂરું કર્યા પછી તેણે માન સામે નજર કરી તો તેમની આંખો બીની જાણી. બોલોતિનું દિવ દુની ગ્રાસુ. દાદાને આની સ્થિતિમાં તેણે દૃઢિય જોયા નહોતા પરંતુ તરત જ તેને પેલા બહેનના શબ્દો યાદ આવ્યા ને ઓઝી જડી, ‘આ મારા લાગણ્યવેશ છે દાદાજી, આઓએ તેમાં ન ફસાવું જોઈએ એવી ચેતના પશુ તેમણે અમને આપી દાધી છે.’

દાદાજી બંધુ સાલગી રહ્યા તે શુ માંહે? આખરે પીએ અવાજે તેમણે કહ્યું, ‘હોકરી, એક વિનતી છે, માનીય?’

‘શુ છે દાદાજી?’

‘મેં આને જે વાતો કરી તે થોડા દહાડા પહેલાં પણ કરી હતી ત્યારે તે આ જવાબ આપ્યા હતા? યાદ છે એટલું?’

‘હા દાદાજી, પરંતુ તેનું આજે શુ છે?’

‘તે જવાબો મને એકવાર—ફક્ત એક જ વાર કરીને આપ એટલું.’

‘એ મારી સંક્રિત બહારની વાત છે આજે જે મેં નવું જાણ્યું તે પછી મારાથી એ વસ્તુ સહન નહિ થઈ શકે.’

‘કંઈ નહિ, એટલું, હું જ યાદ કરું છું’ અને દાદાના મુખ ઉપર વિતેલી સુખદ ઘડીઓ સર્જવના પ્રવૃત્તતા છવાઈ ગઈ ‘જ્યારે મેં કહેલું કે “એટલું, આ લાકડી જોઈ છે કે ફટકારીય ત્યારે ખતર પડશે,” ત્યારે તે કહેલું “તો તો બહુ જ મજા આવશે તમને તો લાકડીના દાવ જોવા મળશે” પછી મેં પૂછ્યું “એ કેવી રીત?” કે તરત જ તે ઉત્તર વાળેલો, “કારણ કે તમે પણ મને તમારી લાકડી જ ગણ્યા છો ને? અને મેં લાકડીઓ સાથે ભટકાય ત્યારે તો જુના જુના દાવ જ રમાય ને?”’

‘હા. હા. છ’ બોલોને ટીકી પડી ગઈ

‘મને યાદ કરવા દે એટલું. તે પછી મેં કહેલું કે “ત્યારે તો તને મારી ગોદમાં જ કચડી નાખીય” અને મેં તને મારી ગોદમાં સમાવી પણ લીધેલો. પરંતુ તું ક્યાં ઓછી ગિનરે ભેરી હતી? મારા જવાબમાં જે કંઈ હતું તે બંધુ તે મેરવી લીધેલું.”

‘દાદાજી, તમે નાહકનો વલોપાત કરો છો.’

આવણ માસના પવિત્ર દિવસોમાં મનુન કરવા યોગ્ય થયો

== યોગ્ય મૂલ્યે મળશે ==

આવણ માસના પવિત્ર દિવસોમાં નીચેના પ્રથો યોગ્ય કિંમતે મળશે.

ઉપદેશસારસમહ	૧-૮	શ્રીમત શાંકરચાર્યના પ્રથો	
આખ્યાનમાળા-ભાગ (૧)	૩-૦	મોહમુદ્ગર ને બીજા દશ રત્નો	૧-૦
સ્વર્ગી રામતીર્થ (૧)	૩-૦	શતલોધી ને બીજા આર રત્નો	૦-૧૨
" " ચરિત્ર	૩-૮	રતોત્રસમહ	૦-૧૦
વિવેકાનંદ-ભક્તિયોગ	૨-૦	મર્વવેદાંત-મિદાંત-સારસમહ	૧-૪
તુકારામચા-અંધ ૧ લો-૨ લે	૧-૦	વિવેકચૂડામણિ	૦-૧૨
આદર્શ ચરિત્રસમહ ભાગ ૨ લે	૩-૦	એકનાથી ભાગ ૧૫	૫-૦
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો	૨-૮	મહાવાક્ય-રત્નાવલિ	૦-૧૨
" " " ૨ લે	૨-૮	વિદુરનીતિ	૧-૦
મૌનન્યમહાપ્રભુ	૮-૦	અત્મસાક્ષાત્કારની કમોટી	૧-૪
શત તુકારામ	૩-૦	અવધૂત ગીતા	૧-૪
સ્વામીશ્રી જ્ઞાનનંદ ને સિવાનંદના ચરિત્રો	૧-૬	આદ્યક ગીતા	૦-૮
ભક્તચરિત્ર	૨-૮	ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની	૧૨-૮
દૂંડો વાર્તાઓ-અંધ ૧ લો	૨-૮	જ્ઞાનસમ ગીતા (ગુરુસતી)	૧-૪
" " " ૧ દો	૨-૮	મોક્ષમાળા	૧-૪
ભારતની દેવીઓ-અંધ ૧ લો	૩-૦	શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાશ્રાવ ભાગ ૨ લે	૨-૦
" " " ૨ લે	૩-૦	પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય	૧-૦
" " " ૩ લે	૪-૦	વિચારસાગર	૩-૦
મૌનમગ્ધમની વાળી	૪-૦	સુકાંત	૨-૦
સુગેષ્ઠપુત્રાદિકા	૦-૫	એખાદ્યજી	૦-૮
સુભમમહ ભાગ ૨ લે	૩-૦	નળાખ્યાન	૧-૦
" " ૬ લે	૩-૦	શ્રી રમણ મહર્ષિ	૨-૦
સાનુ સ્વર્ગ	૨-૦	શ્રીદાસમણિદેવી	૦-૮
સ્વર્ગની કૃત્તી	૨-૦	પ્રમચના	૧-૪
અર્ચની ગીતી	૨-૦	ગીતાપોથી	૦-૬
સ્વર્ગનું વિમાન	૨-૦	ગીતાસકલન	૦-૩
સ્વર્ગનો જ્ઞાનનંદ	૧-૦	નારદનાં ભક્તિસૂત્રો	૦-૩
સ્વર્ગનો જ્ઞાનનો	૨-૦	નીનિચનક	૦-૩
સ્વર્ગનો પ્રકાર	૨-૦	ત્રેગવ્યસતક	૦-૩
		ત્રેમપથ યોજન ૧ જુ	૦-૩
		" " ૨ જુ	૦-૪
		સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા	૦-૩
		સુભાગ્યચિત્ર	૦-૩

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } યો. ભો ન ૫૨, બદ્ધ પામે, અમદાવાદ
 ને કાલબદેવી રોડ, દાણી બ્રાહ્મણ-મુખાપ ૨

ખા.આદ અંક
૧૫ મી એપ્રિલ
૧૯૪૮

આલ [દાલ નિરત] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ ખાઠક
મમાલક
રાણછાડલ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

અણમોલ ભેટ

તાતાના ઓ-ડી-કેલોનની એક શીશી અને તેની સાથે તેમના ઓ-ડી-કેલોન સાણુની એક ટ્રેડી મિત્રો તથા સંબંધીઓ માટે અણમોલ ભેટ છે, અને તે તમને જરૂર નમશે

તાતાનું ઓ-ડી-કેલોન બ્યાન્શી ભાવે સુદર દાદિયાવાળો બાટલીઓમાં મળી શકે છે. તે તથા સાઇકમાં આવે છે-૪ ઓસ, ૮ ઓસ અને ૧૬ ઓસ.

સુદર ગીતે ચેક કરો તાતાના ઓ-ડી-કેલોન સાણુ દરેક ડેશવે બ્યાન્શી ભાવે મળી શકે છે, તેની મદ મુલાસ તમને આખા દિવસ દરમિયાન તાજા રાખશે આવના તહેવારોમાં આ ભેટ આપવાનું શ્રદ્ધ રાખો

તાતાનું
ઓ-ડી-કેલોન

અને ઓ-ડી-કેલોન સાણુ

ધી તાતા ઓ ઈલ મીલ્સ કું. લી મી ટે ડ

ધી ટોમ્કો સેલ્સ ડેપો : લાલ હરવાળ : અમદાવાદ

ક્ર મર્યાદાન ક્ર

॥ દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તકકે : ૪૮

આવણ : ભાદ્ર ૨૦૦૪

અંક ૪-૫

આગસ્ટની પંદરમીને—

જ્યાનન્દ દવે

[મિત્રો]

મૂર્ત સ્વરૂપે પરમેશ્વર પ્રેરણા
બની, અમારા હૃતવીર્ય, શૂન્ય,
શુભામીજન્મી જડતામયી શાં
આ છવને નૂતન જોમજ્યોત
જલાવતી; ને રસથી ભર્યું ભર્યું
કરી જતી છવન; એતનાની
ઉમાબરી બક્ષતી તાઝગી તહિં;
સ્વાતંત્ર્યના મંગલ એ રહસ્યને
મેરો છટાથી સમજાવતી વળી:
એવી તને ન્યાળી સમીપ આવતી, ૧૦
આગસ્ટની પંદરમી તિથિ હે!
નમી પડે સાદર શીર્ષ મારુ!

વિરાટ આ કાળમહોદધિમહી
અસંખ્ય મોહા અહિં ઔદિકાળથી
રહ્યાં વહનતાં, ન તથાપિ બધુ કે
એ સૌ-મહિથી, નહિ અન્ય, તું જ
સ્વાતંત્ર્યની આ અમ સુદહોડીને
નિર્વિધન પોષાડીશ બૃમિકાંકે
પરંતુ કો' તર્કપ્રપંચ પ્રેમી
હેત્યે: “ બલા ! ઠીક, સ્વતંત્રતા દાં ૨૦
આગસ્ટની પંદરમી તિથિએ
આવી; ભલે, કિંતુ ફરી ફરીને
પ્રત્યેક વર્ષે ઉજવ્યેય અર્થ શો ? ”
વર્ષોત્સાહ બંધનઅંધકારની
કાળી નિશા જે ક્ષણ પૂર્ણ થાતી,

ને જે ક્ષણે મંગલ મુક્તિકેરી
ઊગી કિંવા ઉજાળવળ ને અપૂર્વ,
તે ધન્ય ને પ્રેરક, પુણ્ય આ ક્ષણ
ભુદિ અને તર્કતણાં જ ધોરણે
કરી, બનીશું બસ' શું કૃતજ્ઞ ? ૩૦
ને તે. છતાં એ કહું આટલું જ .
ઋષિશુનિતા તપયજ્ઞકાળમાં
પ્રત્યેક આવાસમહી અખંડ
ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિ પ્રજ્જાત રહેતો;
ને યજ્ઞટાણે તહિંથી જ તર્ક
અગ્નિ લઈ યજ્ઞક્રિયા ચરૂ થતી:
પ્રત્યેકના અંતરમાંથી તેમ
સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમાગ્નિ અખંડ સર્વદા
જ્વલંત રહે, ને જહિં સુદયગની
ઉદ્ઘોષણથી નભ યાય ગાજતું, ૪૦
દીસિમયી અગ્નિ તહિંથી સાંપડે:
—એ રાષ્ટ્રનાં વ્યાપક શ્રેય કાળ
પ્રત્યેક વર્ષે દિન જોડ જોડને
પૂણ, નમી ના બનીએ કૃતાર્થ કાં ?
વ્યક્તિ, નહિ, ભારતવ્યષ્ટિકેરી
સમસ્ત સૂતા ઇતિહાસમાંથી
અંકારી તું તપ્તસુવર્ણ પૂષ્ટે;
ને કૌતરાઈ અમ સર્વ અંતરે:
આગસ્ટની પંદરમી તિથિ હે !
તને નમે આ સવિશેષ મસ્તક ! ૫૦

નોંધ એ છે : નાગરિક ભાવના અને સહકાર

શ્રી. રાજગોપાલાચારી

૧૯૪૮ ની ૧૫ મી યોગરતે આપણે આઝાદીના એક વર્ષની પૂર્ણાહુતિ પર આવીએ છીએ. આપણી કમનસીબીએ ધણી પ્રયત્ન તેમજ અણધારી આવી પડેલી હતી. આપણે તેના કારણે હવે મોઢી યકોએ, પરંતુ અજાણથી જ હઠાપણુ દાખવવું એ જુદી જ વાત છે. એ વિષે જરાએ શંકા નથી કે આપણી સરકાર અને આપણી જનતાને તેઓ જે માટે તૈયાર ન હતા એવી અણધારી વસ્તુરિધતિનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આપણી સરકાર અને આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ સરસ કામ ક્યું છે એનો સિદ્ધ અંતરરાષ્ટ્રીય નિરીક્ષકોનો મત છે, જેઓ આમ કાંઈ સાફ સજાવા માટે બોલેલા નથી આફરી ચકાસણીએથી જ રાષ્ટ્રનો તાણો-વાણો વધુ મજબૂત બને છે નહિ તો પ્રજા પ્રતિ સાધી શકે નહિ.

આપણે સૌથી મોટું કમભાગ્ય તો મહાત્માજીની હઠાપણુભરી અને પ્રેરણાત્મક દોર-વજૂની ભંચારે સૌથી વધુ જરૂર હતી એવે સમયે એમના અવસાનનું છે. આ કમભાગ્યે એમની પાછળ ગ્રેહો એવા આપણને આપણા પોતાના જ માર્ગદર્શન પર આધાર રાખવાની ફરજ પાડે છે. મહાત્માજી બધા ધર્મોના ધોરણોને સચેત કુન્નવી પ્રવૃત્તિની ભૂમિકા પર લાગ્યા હતા તથા ધર્મશિક્ષણ અને દુનિયાદારી હઠાપણુ વચ્ચેના ભેદને એમણે દૂર કર્યો હતો. બક્ષિત તરીકે કે રાજ્ય તરીકે આપણે આપણી દૈનિક પ્રવૃત્તિઓથી જો એમના બોધને અજાતો કરીએ અને એ ધૃવજતા હતા તેવી રીતે એમની સ્મૃતિ કે સંબોધને માર્ગદર્શક બનાવ્યા વિના એમની સ્મૃતિ અને સંબોધ પ્રત્યે આદર ધરાવીએ તેમ જ રાજ્યદારણ તથા તેમણે દર્શવિષ સજીવો અને સયમો વચ્ચે દિવાલ રચીએ તો આપણો એમના પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ આલી દલ રૂપ ગણાયો. આપણા કાર્યસાલનમાં સહા કે મુશ્કેલીના પ્રત્યેક પ્રસંગે આપણે એમની પાસે સલાહ માટે ગયા હોત તો એમણે શું વિચાર્યું હોત અને શી સલાહ આપી હોત એ વસ્તુની કલ્પના કરી તે મુજબ વર્તવાનો પ્રયાસ કરીએ અને એઓ હજી આપણી વચ્ચે છે અને આપણી પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરી રહેલ છે એમ માનીને વર્તીએ.

આપણે લાગી પડી છે તેવી લાંબી લકત નવા વાતાવરણને જરૂરી એવા બધા સાધનોનો ઉપયોગ સાધનામાં અમુક મનસિક સ્તબ્ધતા અને અચકાટ પોતાની પાછળ મૂકવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. આપણે ગ્યનાત્મક રીતે વર્તતા તથા આપણી સમક્ષના રાષ્ટ્રીય કાર્યને માટે બધી કુનેહો અને સાધનસંપત્તિઓનો ઉપયોગ સાધના શીખવું નોંધએ.

આપણે નાણુદ કરવાની પ્રથમ વસ્તુ ધિક્કારનું મિત્યાભિમાન છે કેમકે ધિક્કારમાં અને તેમાંથી ઉપસ્થિત થતી ચોબનાઓમાં મિત્યાભિમાનથી વિરોધ કાંઈ જ નથી. આપણે ભૂતાગળતા ઇતિહાસનું આનંદ ખાતર નહિ પરંતુ હેટપૂરક વાચન કરીએ તો એ નોંધ શકાયો. ખીજી વસ્તુનો ખ્યાલ કરવાનો છે તે એ છે કે સ્વતંત્ર થવું એ તો માત્ર એક તક છે અને બહેરજીવનમાંની સસનિષ્ઠા અને સ્વનાત્મક કાર્યમાંની ઉદ્યમશીલતા જ શુભાવા-યેલા સમયની ખોટને પૂરી કરે તેમ છે તથા આપણા રાષ્ટ્રની સુખ મદતોને પૂર્ણાં પીલવી શકે તેમ છે.

માનુભૂમિ દરેક પામેથી પોતાના કાર્યમાં પૂર રહે એ આજળ ધપવાની આજ્ઞા રાખે છે, એ વધુમાં વધુ નાગરિક ભાવના અને સહકાર માંગે છે.

જોઈએ છે : નવેસરથી સમર્પણ

જ્યોતિર્લિંગ મંદિર

૧૫મી ઓગસ્ટ આવી અને આપણે ભાગલાના હાં છતાં આપણી સિદ્ધિ બદલ આનંદ અનુભવ્યો. આપણે આઝાદીના સૂર્ય તરફ તથા આઝાદી પોતા સાથે લાવતી તકો પ્રત્યે મીઠા મીઠા સૂર્ય તો જાણ્યો પરંતુ તેને ઘેરું વાદળોએ આપણાથી છુપાવેલો રાખ્યો અને આપણે માટે જાખા અજવાળાનો જ સમય રહ્યો એ ઝાંખું ઝાંખું અજવાળું ધણી લાંબી મુદત રહ્યું છે અને ઉપાનાં અજવાળાં હજી આવવા રહે છે, કેમકે આઝાદી કેવળ એક રાજકીય નિર્ણય કે નવા બંધારણની વાત માત્ર નથી. અમાણ્યમાં વધુ અગત્યની છે એવી બાબત—આર્થિક નીતિની વાત પણ નથી એ તો મનોદષ્ટિ અને દિલ્લની વાત છે અને ને મનોદષ્ટિ સક્રિય અને અધકારમય અને તથા દિલ ઠંડાવતું અને ધિક્કારથી ઉભરાતું તો આઝાદીનું અનસ્તિત્વ જ અણાય

ખાજી ૧૫મી ઓગસ્ટ આવી છે અને જે કાંઈ બન્યું છે તે છતાં આપણે માટે એ સપ્તમી દિવસ છે આ વર્ષને ફાળે સારી એવી સિદ્ધિઓ જાય છે અને આપણી લાંબી મઠઘનુ થોડું, અતર પશુ આપણે કાંઈ છે ખરું આ વર્ષે કુ.ઓ અને બેઝન્ટી તથા દિંદના બાવિને મુખ્ય કરી રહેલ લાવના પ્રત્નેના ઉદ્ધથી પશુ કારણ છે. આ વર્ષે રાષ્ટ્રપિતાની હયાતા સ્વરૂપમા સમાનાનની સર્વોપરિતા નિહાળી છે, અને આપણામાના કાઠને પશુ માટે આનાથી વધુ કંઈ ખીજી કંઈ હોઈ લઈ.

આપણે આ સપ્તમા દિનને જન્મવો જોઈએ એ રીતે જન્મીએ છીએ; પરંતુ આપણા ઉદ્ભવ ખોટા આદ્યર કે મિથ્યા ભાષણોથી હોવો ન જોઈએ એ આત્મ-નિરીક્ષણ અને આપણા ધ્યેય પ્રત્યેના નવેક્ષ્ણના સમર્પણનો ખતો હોવો જોઈએ. આપણે શું ક્યું છે એનો આપણે ઝાંઝો ખ્યાલ ન કરીએ; આપણે કેટલું કરવાનું બાકી રાખ્યું છે તથા કેટલું ખોટું ક્યું છે વિચારીએ. આપણે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠેલા અને હજીએ ધરનાર વિનાના એવા લાખો નિર્વાસિનોતો ખ્યાલ કરીએ હજીએ જેમને માટે સદન કરવાનું ચાલુ રહ્યું છે તથા આપણા પ્રત્યે જેમણે મીઠા માદો છે અને પોતાની કુખી હાથનતી સુધારણા માટે ધીરજપૂર્વક રાહ જોઈ છે એવી દિલ્હી આમજનતાનો ખ્યાલ કરીએ. આપણે દિલ્હી પ્રચંદ સાધનતત્ત્વ પતિતો ખ્યાલ કરીએ કે જેનું સમાન લાભને માટે જો સાધન કરવામાં આવે તો એ દિલ્હી સુરત બદલી નાખી શકે તેમ છે તથા દિલ્હીને મદાન તેમજ સમૃદ્ધ બનાવી શકે તેમ છે. આપણે બધા આપણામાની પૂર્ણ તાકાત સાથે આ મદાન કાર્ય પ્રત્યે લાગી જવું જઈએ પરંતુ એ બધા ઉપર્યત્ત મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણને આપેલા મદાન બોધ તથા આપણી સમક્ષ ધારવા આજ્ઞોતિ આપણે બધા યાદ કરીએ. આપણે જો એ બોધ અને આજ્ઞા વીસરી જઈએ તો આપણે આપણા ધ્યેય તથા આપણા રાષ્ટ્રને હેઠ લીધા રૂપ થઈ.

આથી આપણી સ્વાધીનતાની આ સંવત્સરી પ્રસંગે આપણે 'આઝાદ દિવસ' અને તેની જનતા ઇંદિરા નેહરુના કાર્ય પ્રત્યે આપણી જનને નવેસરથી સમર્પીએ. આપણે એ ઇંદિરા સુધાત્ર નીવડીએ.

अथ हिंसा ।

જોઈએ છે : અવિભક્ત વફાદારી ને સહકાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

આજનો દિન, આપણી આઝાદીની પ્રથમ સવત્સરી, આપણી પ્રગતિમાનો એક મોઝસ તળકો તેધે છે. આપણે આજળ તેમ જ પાછળ નજર કરી શકીએ તેમ છીએ. ગયે વર્ષે આપણે જે ઉઝા અને ઉદ્ભાસથી આઝાદીનો પ્રારંભ કર્યો તેની, તેના પ્રારંભ બાદ તુરંત જ બનેલી કઠણ ધટનાઓ અને દિલગીરીઓ, નિરાશિતોની વણખારો, સરદારની પેલી પારથી દિંદમાં મોટી સખ્યામાં આવેલા, ફાટપાંતૂટપાં લુગડાં, ગ્દીસદી સાધનસામગ્રી ધરાવતા નિર્નાસિતો, આપણી સરદારની અંદરની બાણ્યે જેને પહેાંચી વળાવી પડ્યો હતો એ આપણાં અસ્તિત્વ અને રિધરતા સામેનો મળીર ભમ, પડોશોના દેસમાંથી આવેલાં હેવાન ટોળાંઓએ કાશ્મિરની આનંદભરી અને કાંતિમય ખીલુમાં આચરેલા અમાનુષી બુલ્લો અને પાસનાઓ, હૈદાબાદનાં મશુઅ દ્યોગના ટેકા સાથે ફાસીવાદી રાકાકોરોએ આપણી સરદારો ઉપર કરેલી હેવાનિયતો તથા વિદેશી ધૂંસરીમાંથી આપણી સરદારો ઉપર કહેલી મુકિનના પહેલા જ વર્ષ દરમ્યાન આપણે હાથ ધરવી પડી હતી એવો ખીછ સખ્યાખંધ મુરદેલીઓ અને અટપટી સમસ્યાઓ આપણે યાદ કરીએ

ભારે ગમમયલ અને વ્યવરથા ભાંગી પડવાની આઝાદી કરનારા ભાવખ્યેતાઓ શોધવા જવા પડે તેમ ન હતા. આપણે આપણા પોતાના ગઠ્ઠાધોરોમાંના જ વિદ્યન-સતોપોઓ અને ભાંજાકીયાઓ સાથે ઝઘમઘ પડ્યું હતું. આમ છતાંયે, આપણી જનતાના અજળ ટોચાંથી, ઉત્ત્રાદી કાર્યકરોની અતૂટ જહેમત તથા વિદેશમાંના આપણા મિત્રોની ઉદાર અને તાત્પર સહાયથી આપણી આઝાદીના મૂળ પાવા સામેના આ ખતરાઓમાંથી પાર બનરી સક્યા છીએ. આ ભયો સામે શોકાયેલા હેવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ અમે તાત્કાલિક કોલ ભાગતી મણી આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ પ્રત્યે પૂરા દિલથી ખ્યાન આપી સક્યા ન હતા અને આપ મને માને તો, પૂરા દિલનું ખ્યાન જ મક્કમ અને અજળ ઉકેલ લાવો સક્યું હોત અમેએ, આના નેટલે જ અમને વક્ક આપી શકી હોત એવો મુખશક્તિની ખીછ અનેક જાગતો રિપેનો ખ્યાલ કરીએ તેવા અદ્ય સમયની શદ જોઈ, પણ નિરાશ

મને એ પણ સદુ ખ ખ્યાલ છે કે આપણાં દિલ તથા મુખ દરમ્યાન આપણા પર લગાવેલો ભાવથી દળુએ ખીલાય છે. આપણી સમગ્ર લાખ્યો નિર્વાસિતો છે કે જેઓ બાબગ્રી રીતે વહેલું પુનઃ સ્થાપન તથા નિરાસરયાન માગી રહેલ છે. જમ્મુ અને કાશ્મિરની ગિજામણો બ્રમિ પર દળુ વિદેશી દુકમીઓ રહેલી છે. ભાગવાના પાવે આપણા પર લાદેલી અસ્થિરતાની અસરોમાંથી દળુ આપણે જહાગ ગાવી સક્યા નથી વર્ષ દરમ્યાનની કઠણ ધટના-રાખ્દપિતાની હતાનું દર્દ દળુ આપણા દિલમાં છે. મણુએ અધકારમય પ્રસંગો દરમ્યાન આપણી પમદકંઈ જનતી એ પ્રેમમ ભ્યોત આપણી વચ્ચે નથી એનું

['પ્રધાન' માટે ખાસ] -

વડા પ્રધાન
મુંબઈ સરકાર

સેક્રેટરિયેટ

મુંબઈ

૧૧-૮-૪૮

રેવિન્યુના જીવનમાં એક વર્ષ એ લાંબો સમય નથી પણ
તે હરમિયાન આપણે ઠીક પ્રગતિ સાધી છે

આપણે માથે અનેક અણુધારી આપત્તિઓ આવી પડી છે!
તેનો સામનો આપણે કરી રહ્યા છીએ. અને તે દ્વારા આપણું
બળ વધી રહ્યું છે તેમ મને વિશ્વાસ છે.

આપણે બે શીલ અને સત્વ પૂરતા પ્રમાણમાં ખીલવી
શકીએ, દુનિયાભરમાં પ્રવર્તતા ઝનૂન અને અસહિષ્ણુતાથી અળગા
રહી શકીએ તો આજની ઠટોઠટીમાં સુલેહ અને શાંતિના બળને
આપણે ભારે વેગ આપી શકીશું

એકથ અને શાંતિ બળવીને આપણે દેશમાં પૂ. ગાંધીજીએ
ધર્મજેતું સ્વરાજ ફેલાવીએ તેમ મારી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે

બા. ગં. ખેર

વીતી રાત !

પ્રેમશીલ હ લક

વીતી રાત, ઊગ્યું પરભાત,
ગુણીજન ગાઓ હેશે જયગાન !

—વીતી રાત.

દુર્ગમ પથ ભેંકાર રાત્રિનો

ઠગઠગ ભ્રમર ઠાપ્યો,

મથાલ લઈને મરણવાળો,

આખર સૂરજ આપ્યો !

—વીતી રાત.

અગણિત મહીથી કેને ગાઈ ?

દુધમલ કેકે ચહીદો,

રણવાટે ખાંપણ વણ સૂતા

તેને આજ સ્મરી લો !

—વીતી રાત.

ધનધાન્યો ભરચઠ ભરેલો

ઝાળો ધરતી કેસી,

વેર ઝેર તણાં ઇંધણથી

કળંગે તોપે ઘેરી !

—વીતી રાત.

ઝેનો શોક ન હોયે ધારી,

સોનલ ફિરણ વધાવો;

દેન વીત્યાનો મંગળ અવસર,

ધન્ય છવનનો લહાવો

—વીતી રાત.

સિંધુ યમુના ઠલઠલ ગૂંચે,

છત્ર હિમાચલ ધરતો;

જનશક્તિનાં રથડાં ઘમઠે

સ્વ ગતનાંગણને ભરતો !

—વીતી રાત.

માનનીય શ્રી. માવલંકરનો પ્રેરક સંદેશ

આપણું રાષ્ટ્ર શુભાશીના મહાન મંદવાડમાંથી હમણું જ સુક્ષ્મ થયું છે. પણ આ શુભાશીમાંથી જન્મેલી અશક્તિ, નબળાઈનો હજી આપણે સામનો કરવો પડશે; ત્યારે જ આપણે પૂરા સુક્ષ્મ થઈશું, શક્તિમાન થઈશું અને સ્વરાજ્યનાં મીઠા ફળ આપી શકીશું. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે આપણે સહન કર્યું, સ્વાર્થત્યાગ કર્યો, ચિસ્તબંધ રહ્યા. તેવી જ રીતે આજે પણ સ્વાર્થ, અજ્ઞાન, શોષણ, અન્યાય વગેરેનો સામનો કરવો પડશે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ સત્યનિષ્ઠા અને આરિઘ્ન સિવાય લાંબા ગાળે વિકાસ ન પામી શકે. તે જ વાત કોઈ પણ રાષ્ટ્રની છે. આપણી પાસે ઘણા તાત્કાલિક પ્રશ્નો છે, તેનો ઉકેલ આપણે જરૂર ઠાઠવાના. પણ તે ઉપરાંત ગુપ્ત પ્રશ્ન તો આજે આ રાષ્ટ્રધુરુષના આરિઘ્નઘડતરનો છે.

આ માટે સૌથી સરસ અને શાંતિમય ઉપાય એ છે કે પ્રજા કેળવાય, જાગૃત પાય; કરેકરું સ્વાતંત્ર્ય (વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય) સચવાય અને સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રનો પણ વિકાસ થાય આ લોકશાહીનો માર્ગ છે. આ દિશામાં આપણા વૃત્તપત્રોને (press) લોકકેળવણીનો કેટલો બધો અવકાશ છે !

જેમ શુદ્ધ ખેરાક અને શુદ્ધ પાણી તદુરતી માટે આવશ્યક છે તેમ જ શુદ્ધ માહિતી અને શુદ્ધ વિચાર સારા લોકમત માટે આવશ્યક છે. આપણાં વૃત્તપત્રો તેમની આ જવાબદારી (mission) સમજે એ અગત્યનું છે.

આ પ્રકારની મહત્વની રાષ્ટ્રસેવામાં ‘પ્રસ્થાન’ ઉપયોગી નીવડે, સફળ નીવડે એમ ઇચ્છું છું.

૨૦, અકબર રોડ

નવી દિલ્લી

૨૧-૮-૪૮

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

સખ સખકી સમાલિયોં

રસિકલાલ મા. વકીલ

“ થોડા રાજકીય નેતાઓ સરકારની સત્તા કબજે કરીને લોકોને બધે વિચારે અને બધે રહેતે દોરીને જબરો પ્રચાર કરીને પ્રજાઓને લડાવી મારે છે. આજુપડ હિંદ કયે માર્ગે ફોરવાઈ જશે એ મહીર ચિંતનનો વિષય બન્યો છે. અથ યુદ્ધ ! શું થશે આપણું ? ”

[ડૉ. સુમન્ત મહેતા । ‘સંસ્કૃતિ’ ઓગસ્ટ ૧૯૪૮, પા. ૨૬૩]

x

x

x

“ They say there are various races on the earth — Jews and Germans, English and Tartars But I don't believe it. There are only two nations, two irreconcilable tribes — the rich and the poor. People dress differently and speak differently, but look at the rich Frenchman, the rich German, or the rich Englishman, you will see that they are all Tartars in the way they treat their workingman — a plague on them ! ”

[Gorky । Mother Ch. 18]

x

x

x

હિંદને પ્રાપ્ત થયેલી આઝાદીનું પ્રથમ વર્ષ પૂરું થયું છે. આ એક વર્ષમાં જે અતરંગિક યાતના જનતાને સફળ કરવી પડી છે તેનો જોટો ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે આમર્શના જીવનમાં આડે આવતી અડચણો દૂર કરવાને અર્થે સરકારે જે નીતિ અપનાવી છે તે પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રગતિશીલ નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો જોટો અંશ જનવાણી સમાજપ્રધાનને પોષણ આપનારો છે.

(૧) વિજ્ઞાનાભિમુખી વીસમી સદીમાં જે રાજસત્તા થા જે રાજનાયકો આર્થિક પરિવર્તનની આવશ્યકતાને પ્રધાન રચાન ન આપી શકે, અને આર્થિક પરિવર્તન સિદ્ધ કરવા શીઘ્ર પગલાં ન કરી શકે તે રાજતંત્ર આમકલ્યાણની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ જ ગણાવું જોઈએ. અપદ્વાંતર અને વચનોની પોકળ ધોષણા હવે પ્રજાને રીડતી નહિ રાકે. અથા માસ્ય મંદિનામાં માછ નાણાંમંત્રી શ્રી ચપમુખમ્ ચેડીએ કરવેરાની પદ્ધતિ સમજાવતાં મારાસભામાં કહેલું કે પ્રામાણિકપણે કરે ભરતો કાઈપણ હિંદી (૬૪) લક્ષ્યાધિપતિ બની શકે નહિ છતાં આવપતવેરામાંથી છટકી જના વેપારીઓની ચાદીમાંથી બેચાર નામ કાઢી નાંખવાની સૂચના તેમણે પોતે જ કરી—જેના પરિણામે તેમને મંત્રીપદેથી રાજીનામું આપવું પડ્યું છે. વિમાર અને વર્તન વચ્ચેના વિરોધનો આ જ્વલત દર્શ્યત છે.

પરંતુ આપણે આવા બ્યક્તિગત સંયોગથી મૂઠ ન બનતાં તેની પાછળ કયા મૂળભૂત તરતો રહેલા છે તે સમજવાનું છે

(૨) જે દેશી રાજવીઓની પ્રથા નાણુદ કરવાનો ફાવો પડત જવાદર થોડાં વર્ષો પૂર્વે કરતા હતા તે જ પ્રધાને સાક્ષિયાણાં તથા સ્વામતી આપી સરદારશ્રીએ દીર્ઘાયુષી

ખનાની છે આ સંદેશની પાછળ પશુ અમુક તત્ત્વરપથી તત્ત્વ રહેલું છે તે આપણે સમજવાનું છે

(૩) અષ્ટપદ સમજાવી ને ઉદ્યોગપતિઓએ અને વેપારીઓએ ગાંધીજીના મુખે નિયમન (controls) કાઢી નાખવાની કલ્યાણી ઉપરિચિત કરાવી તે ઉદ્યોગપતિ અને વેપારીવર્ગની નફાખોરી ગતિ સાત મહિનામાં ગત્ય તથા પ્રગતિ મગામને જોવા મળી હતી હાલ અને શીઘ્ર પગલાં ભરતાં સરકાર કચકાં આપ છે. પુનર્નિર્માનના ધૂતપટ પાછળ આ વર્ગ બચી જવા પામશે અને રાષ્ટ્રીકરણરૂપી પરિવર્તન યોગ્ય બે પાસે.

(૪) કામવાદી કાર્નવને કચકી નાંખવા માટે ને જાહેર સલામતી ધારા અસ્તિત્વમાં આવશે તેના અમલ જુદી જ દિશામાં ચર્ચ રહ્યો છે તે દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. રાજકીય વિરોધીઓને દાખી દેવામાં જ આ ધારાનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે થયો છે

(૫) લાઠીમાર અને ઝોળાખારનો છૂટથી ઉપયોગ કરનાર રાજમંત્રીઓ દ્વારા ગાંધીજીના અનુયાયી હોવાનો દાવો કરે છે, અને ગાંધીજીના નામે પ્રગતિ અપીલો કર્યો જાય છે. ગાંધીજી ને સરળ, જિનખરચાળ જીવન જીવવાની આમદભરી સલાહ આપતા તેને બદલે રાજમંત્રીઓ અને કોન્ગ્રેસી કાર્યકરો એકદમ નવાબી જીવન ગાળતાં અમદાતા નથી દિલ્હીના રાજકારોખારમાં કામ કરતા માણસોની સખ્યા પહેલા કરતા વધી પડી છે. ઉપગત, પર દેશમાં મોકલાવેલા એલયીઓના પગાર અને ભથ્થાની રકમને સીમા નથી આપણા લોકોના હાથ કમિશન શ્રી. કૃષ્ણ મેનન રૂા ૫૦,૦૦૦)ની મોટર વાપરે ૮ તે સમાચાર હમણાં જ વર્તમાનપત્રોમાં આવ્યા છે આ બધો દબાયો ગાંધીમય જીવનનો છે એમ કાણુ કહેશે ?

(૬) સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી દિલ્હી કોન્ગ્રેસના જિલ્લા કાર્યકરો તો હોટા હાકેમો જેવા બની બેઠા છે આવા નેતાઓના સભ્યે શ્રી અનિલે કહે છે "આવી નેતાગીરીમાં નેતૃત્વનો ને ગુપ્ત ગુપ્ત 'નય' એ જ ખૂટતો હોમને આપણે એમને નેતાઓ નહિ પણ રાજકારણમાં રમમય પરની સ્વીકૃત ભૂમિકા ભજવી જતાવાનાર અમિનેતાઓ જ કહી શકીએ." ('વર્તમાન' તા. ૨૧-૮-૪૮)

x

x

x

આપણા રાજકીય તથા આર્થિક તથા સામાજિક જીવનમાં ને ઉપયુક્ત ચિન દષ્ટિ સમક્ષ રજુ થાય છે તેના કારણે અરેષ નથી. દિલ્હી સમાજની રચના અને દિલ્હી સરકારની આજની રાજનીતિ મૂડીવાદી સિદ્ધાન્તો પર નિર્ભર છે દેશમાં ધનવાન વ્યક્તિઓની સખ્યા ને પ્રમાણમાં વધે છે તે કરતાં અનેક ગણા પ્રમાણમાં ગરીબ અને નિર્ધનની સખ્યા વધે છે પરિણામે દરેક વ્યક્તિને પોતાના જીવનનિર્વાહ અર્થે રૂા સુખત મહેતા જેને કમાણી વધારવાની લાપ કહે છે તે આવરી નાખે છે સમગ્ર દેશ માટે વ્યાપક આર્થિક નિયોજનના અભાવે દરેક વ્યક્તિને ગળાબૂક મોથવારી, ગળાકાપુ દરીકાઈ અને ગળા સુધી આવી પહોંચેલા પ્રાણુની અવસ્થિત દશામાં પોતાની ચારી નરસો બધો શક્તિ વાપરતી પડે છે આર્થિક અંકામણમાં ધનવાન સિવાયની દરેક વ્યક્તિ ગુરંગાન ચલાવવા નિમ્નશ્રદ્ધા બની છે. પોતપોતાનું ગુજરાન યેન કેન પ્રચરણ ચલાવી નેનાનુ દરેક વ્યક્તિ ચર્ચ પામ્યું છે. સખ સખકી સમાધિયો.

રાષ્ટ્રની આરી બચકર પરિસ્થિતિનાં મૂળ કારણોમાં મુખ્ય એ નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય

૧. રાષ્ટ્રીય સરકારની રાજનીતિ પુરાપૂરી, કાઢીવાદી, મૂડીવાદી અને યોગદાયક સુધારાવાળી જ રહી છે, અને

૨. ગાંધીય સરકાર પ્રજાને વિશ્વાસમાં લેતી નથી તેમજ પ્રજાશક્તિનો સદુપયોગ કરવા તૈયાર થતી નથી.

આ બંને કારણો ધોળકથી જોનારને તદ્દન સ્પષ્ટ દેખાશે. દેશનું લોકજાતી બધારણ્ય ધર્મતા કેટલો સમય વીર્યે ગમ્ય છે ? નવા બંધારણ્ય પ્રમાણે દેશબાપો ચૂંટણીઓ ક્યારે થવા પામશે ? બ્રિટિશ હકૂમતના કાળમાં જે રીતે દબદબાબરી પારટીઓ, પરેડો અને સમેલનેઃ બજાવાતાં દર્તા તે જ રીત આજે ચાલુ છે આમણવનના ગદન પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા શીઘ્ર કાર્યસાધક યોજના અમલમાં આવવાને બદલે પ્રતિષ્ઠિત ગણતા નાગરિકોની અમિતિ — ગેટા સમિતિ-વિચારણા-પુનર્વિચારણા અને પતિપદોનો રાફડો ફાટ્યો છે. આ સમિતિમાં જે પ્રકુર નીમાય છે તેને નિમજૂકના પ્રશ્નાવે એમ કામવા માટે છે કે હવે દેશના બધા કાયદા બીકથી ગયા. રાજસ્થાની ભૂમી રચના સરદાર વલ્લભભાઈ અને રામજી જેવા અમરપર નેતાઓ રાજનીતીને અભિનંદનના દારોગશ પહેરાવવામાંથી બીચા જ નથી આવના ! હવે તો રાજનીતીને ગવર્નરપદે તેમજ બીજા ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પર નીમવામાં આવે છે આ બધાં સમુદય શાહીવાદી મૂડીવાદી માનસનાં ગણાવા જોઈએ

એક બાબુથી ધનવાન અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા વર્ગને સત્તા અને સલાહકારનાં સ્થાનો સોંપાય છે, ત્યારે બીજા બાબુ જનતાની વેદના સમજનાર અને જનતાની જાગૃતિ બનવા મથનાર વર્ગને છૂદી નાંખવામાં આવે છે સ્થાનિક સલાહોનો તોડ કાઢનાર આમપંચાયતો કાણ જાણે ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવશે ? ગામડાંઓમાં તેમજ શહેરોના ચોટા જાગના વિસ્તારમાં ભૂખ, ગરીબી, અજ્ઞાન, નિ સદાય અનીતિ અને મોતના અખાડા ચાલે છે તે દિલ્લીના આઝાદગંજમાં સમેલનોથી શું બધ થવાના છે ? પ્રધાનપદની મોડવણી, એસમી-ઓની નિમજૂકા, અને ગાંધીઓ ઉપર અભિનંદન અને ધનસ્વાદનાં ઓવારણાનો સંધ નીકળ્યો છે, ઉદ્યોગપતિઓ અને વેપારીઓ અને કાળા બગરિયાઓ અને અમલદારો અને નફેદારો—આ અત્યાચારી વર્ગ યુનેશરીના તહોમતમાંથી અભયગ રીતે મુક્ત બની જવા પામે છે, જગદે એકાદ ગરીબ દુકાનદાર કે દૂધરાળો કે શાકભાજી વેચના વાળો વાપરી કાલદાના પંજમાં આંખના પલકારે અપમાદ ભય છે. કાળાં બગરની કમાણી બાણ પર રાખીએ તો પણ ઓફિસિયલ સરવેયામાં જાહેર થતી લાખોની કમાણી—જે એક પ્રકારની બચકર લૂંટ છે—તેની સામે સરકારી ડોળા ખુલ્લો નથી. પરંતુ કામી દાવા-નગ સમાવવાની પોતાની અશક્તિને કામવાને બદલે જનતા ઉપર હુલ્લડવેશ નાંખવામાં સરકાર ન્યાય અને હદાપણ માને છે ! જાણેલા જીત મૂલે છે તે આનું નામ. જૂની સરકાર જ્યો કે જાગની સરકાર જ્યો—એ મળવાનું દાવા

જનતાને આત્મનાદ સરકાર અને નેતાઓના કાને સંભળાતો નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ જનતાની ક્રાન્તિકારી શક્તિનો પણ પારખવામાં તે અસમર્થ નીવડ્યા છે. નિઝામી દેરાખાદની જનતા હથિયારની માગણી કરે છે, પરંતુ લોકક્રાન્તિના કાયદો આ માગણી તિરસ્કારવામાં આવે છે, અને નિઝામ તથા તેના માણસો સાથે મત્રણાઓ અને ગુસ્તેઓના કાર્યક્રમ વધુ આકર્ષક અને રસપ્રદ થઈ પડ્યો હોય તેમ જણાય છે દેરાખાદનો પ્રશ્ન અણ-હોલ પડ્યો છે તેવામાં પડિત જવાહરલાલ વિચારત જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. અમેરિકાના લશ્કરી ઇરિયાઈ ઉચ્ચ ઓફિસરો હિન્દમાં આવી ફરવાના બદાના હેઠળ આવી રહ્યા છે. તેની પાછળ કેવી દાનત હશે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી.

પરિસ્થિતિ બિલકુલ સુધાગના માંગે નથી. Power Politics અને સેક્રેટરિયેટ ભૂમિકા પરની મત્રણાઓમાં આપણા રાજનાયકો અટવાઈ પડ્યા છે જનતાની પ્રગતિશીલ શક્તિને અજમાવવા તે તૈયાર નથી. અથવા તો ખરજ ટાણે જનતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી સત્તા હાથ કરી જનતાને વિસારે મૂકે છે.

"She (Mother) conceived the shrowdest enemies of the people, those who deceived them most frequently and most cruelly, as little, big - belied, red - faced creatures, unprincipled and greedy, cunning and heartless. When life was hard for them under the domination of the Tsars, they would incite the common people against the ruler; and when the people arose and wrested the power from him, these little creatures got it into their own hands by deceit, and drove the people off to their holes, and if the people remonstrated, they killed them by the hundreds and thousands."

[Gorky : Mother Ch. 15]

આમજનતા હમેશા જળવાન છતાં ભોળી અને અદાણુ હોય છે. પ્રગતિશીલ નેતાઓ જનતાની મૂળભૂત શક્તિને વિકસાવી જનકલ્યાણ સિદ્ધ કરવા મથે છે, જ્યારે પ્રત્યાઘાતી નેતામણુ જનતાના ભોળપણનો ઉપયોગ કરી મૂઠીવાદી પ્રધાને જળવાન બતાવવા પ્રયુક્ત થાય છે આપણી આજની રાષ્ટ્રીય સરનાર પ્રત્યાઘાતીની કક્ષામાં આવે છે. જ્ય પ્રકાશ નારાયણ જેવા સિદ્ધ નેતાને અનેકવાર કહેવું પડે છે કે જવાહરલાલની આજની રાજનીતિ સમાજવાદી નથી, એટલું જ નહિ પણ સરકાર મૂઠીદારોના હાથોમાં રમી રહી છે.

કોઈ કહેશે કે જવાહરલાલ સમાજવાદી છે, પરંતુ પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતા ભોત આજે મૂઠીદારી પ્રધાને નાણુદ કરવાનું કાર્ય તેમને મુશ્કેલ લાગે છે મૂઠીદારો તરફથી થતો સામનો પ્રજા થઈ પડે અને પરિણામે દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં અરાજકતા ફેલાય, એમ તેઓ માને છે. જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું બચ્યું થશે કે મૂઠીદાર વર્ગ તરફથી થતો સામનો સરકારની પોલીસ અને મિલિટરીની મદદ વિના સફળ નીવડી શકે જ નહિ. આજે પોલીસ અને લશ્કરનો ઉપયોગ મૂઠીદાર વર્ગની સામે થતો નથી, પરંતુ મૂઠીદારની સામે માથું ઊંચકનાર મજૂરો પા મજૂરનેતાઓની સામે થાય છે. કાળો સત્તા છઠ્ઠે જ

ધ્યાનમાં રાખે કે જનતા—વસતિનો નેવું ટકા માથ—મૂઠીવાદની સામે ટક્કર હોલવા સરકારનો પડસે કમવા તૈયાર છે તો દુનિયા પરની કોઈ શક્તિ નથી કે જે આ ટક્કર સામે મૂઠીવાદને ઘવાવી શકે. પરંતુ આ કામ કરે સત્ય આપણા રાજવાયકો સ્વીકારવા કે અમલો કરવા તત્પર નથી, નહિતર, જવાહરલાલને લેનિનનો ભાગ ભજવવાની મળેલી અમૂલ્ય તક કેમ એળે અપ ! આવા પ્રકારની વિચારધારામાં મૂકે અનેલા આપણા અમરૂઢ વૈજ્ઞાનિક શ્રી. મેઘનાદ સહુ કહે છે :

“But all the time, I was wondering whether India would be able to throw up a Lenin to guide her future, or whether she would be engulfed in the maelstrom of medieval ideologies.”

[Meghnad Saha. *My Experiences in Soviet Russia*, p 45]

સમાજમાં મોટું પરિવર્તન વાતો કરવાથી કે વચનો આપવાથી કે વિચારણા-પુન-વિચારણા કરવાથી કે સજ્જાકારી પરિષદો કરવાથી ન આવે પરિવર્તન સિદ્ધ કરવાના એ રસ્તા છે : કાં તો સરકાર પ્રગતિશીલ અને ઝડપી આર્થિક નીતિ અપનાવી કામ સિદ્ધ કરે; કાં તો પ્રજા ચોતાની શક્તિ ખીલવી સમૂહી ક્રાન્તિ લીધાએ જો સરકાર અસરકારક પગલાં ભરતાં અચકાશે તો પ્રજા થોડા સમયમાં દેશને ક્રાન્તિના કામ કરે તોફાનમાં ઘસાશે જશે.

“અથ પ્રજા ! શું થશે આપણું ?”

૧૨-૮-૪૮

આઝાદીના ઉપલોગ

ગ્રા. જયપાનન્દ દવે એમ. એ.

આઝાદી આવી છે ને ઝગુરાજ વસત પોતાની સાથે જેમ રંગ, સુમધ અને પ્રેરણાદાયી ચેતન્યનું મુગમ સાહિત્ય લાવે છે, તેમ આપણી આ આઝાદી પણ અસ્મિતા, એજન્ડા, ઉમ્મા અને ઉત્સાહ વગેરેનો પ્રેરક પરિવર [paraphernalia] પોતાની સાથે લેતી આવી છે. એ જ ઝગુરાજના રમ્ય દૃષ્ટાંતને આગળ ચાલુ રાખીને કહીએ તો, ધાણેન્દ્રિય જડ છે, જેની દૃષ્ટિ માત્ર સ્પૃહતાપ્રેમી છે ને પેલા અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થની પ્રખ્યાત કથાકથન—“The World is too much with us”—નો જે ભોગ ખન્યો છે, તેનાં તાલ તેમજ આંતરિક જીવનમાં જેમ વસતનાં આગમનથી કશો જ ફેર પડતો નથી, તેમ આપણે ત્યાં પણ આઝાદી આવી હોવા છતાં, તેનાં અસ્તિત્વની કશી પણ નોંધ ન લેનારો અમુક એક વર્ગ છે, જેની ના પાડી સકાર તેમ નથી સાચો વાત તો એ છે કે, આઝાદી અને એનાં આગમન પ્રત્યે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોનારા જુદા જુદા જનવર્ગો આપણે ત્યાં છે. આઝાદીના આગમનથી એક વર્ગ ખૂબ પોતાને ધન્ય અને કૃતાર્થ લેશે છે, એમનાં આનંદાત્માક જાણે જોસગતા જ નથી, બીજો વર્ગ આઝાદીને આવકારે છે ખરો, પણ પોતાનો નિત્યઅવસાય એને એ માટે નેટલા પ્રમાણમાં અવકાશ આપે એટલા જ પ્રમાણની મર્યાદામાં રહીને, ત્રીજો વર્ગ પોતાનાં સાંકારિક, વ્યવહારિક અને અમત કાર્યોમાં એટલો જોષા કુબો પડ્યો છે કે આઝાદીનું સ્વાયત કરવાની જાણે એને પડી નથી, એટલે એ સ્વાયંપ્રાયણ છે, ને ચોથો વર્ગ તો “આના કરતાં તો અંગ્રેજોનાં રાજ્યમાં વધારે સુખી હતા” —એમ કહીને પોતાની અધમ દૃષ્ટિનું પ્રદર્શન કરે છે. આમ,

કન્યા યત્યેતે રૂપ માતા વિતા પિતા શુભમ્ ।

યન્ધવા કુલમિચ્છન્તિ મિથ્યામિતરે જના . ૥

—એ સુશાસિતમાં જેમ લગ્નપ્રસંગેનું કન્યા, માતા, પિતા, સર્ગાવદાલાં, ને દૂરનાં માણસો જુદી જુદી નિર્નિરાણી રીતે મુલાકાત કરે છે, તેમ આપણે ત્યાં આઝાદીનો ઉપલોગ જુદી જુદી રીતે કરતા જુદા જુદા જનવર્ગો છે, ને એમાં, આઝાદીની હાજરી કે ગેરહાજરી સાથે જેને કશો રનાનસાગનોય સંબંધ નથી એવો કાળાખાલિયા, નફાખોર ને સ્વાયંસીદુષોનો પણ વર્ગ છે, જે સુશાસિતના ‘ઘંતર જનો’ની જેમ માત્ર ‘મિથ્યાજ’ ઉપર જ નજર નોંધીને એડો હોય છે ।

ખતે અહીં ભર્તૃહરિનાં એક મુદ્દર સુશાસિતનું સ્મરણ થાય છે. કવિ કહે છે કે “પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને જેઓ પરમાર્થ કરે છે, તેઓ પ્રથમ (હિતમ) વર્ગના, સત્યુક્તો છે, જેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધતાં સાધતાં જે અવકાશ મળે તેમાં પરમાર્થ કરે છે, તેઓ બીજા (અધમ) વર્ગના છે; જેઓ પરમાર્થને ભોગે પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે, તેઓ ત્રીજા (અધમ) વર્ગના છે.” અહીં મુખી, આના અધમ વર્ગનાં માણસો જગતમાં

હોય ત્યાંસુધી, બટુંઢરિને કરી વધો નથી, પરમાર્થને બોલે સ્વાર્થ સાધનારા પેલા ત્રીમ વર્ગના આનંદરાજ્યોને પણ નિભાવી લેવાની કવિની તૈયારી છે; આપણને લાગે છે કે કવિ, ખરેખર, ઉદાર અને વિદ્યાળુ હૃદયના છે, પણ એ જ કવિ છેલ્લી ચોથી પંક્તિમાં, અકળામને અસ્વસ્થ થઈને બોલી ઊઠે છે કે ‘એ તુ મ્મન્તિ નિરર્થક પરહિત તે કે ન જાનીમહે !’ [“પરંતુ પોતાનો સ્વાર્થ ન સધાતો હોય તો પણ જેઓ પાગલાં હિતને નિરર્થક નાશ કરે છે, તેમને ક્યા વર્ગમાં મૂકવા, તેની મને ચૂક પડતી નથી !”] આપણે ત્યાં પણ, “આના કરતાં તો અંગ્રેજોના રાજ્યમાં વધારે સુખી હતા” એમ કહેનારા જે માણસો છે, તેઓ આપણને અકળાવી મૂકે છે ને કવિની માફક આપણને પણ બોલી ઊઠવાની ફરજ પાડે છે. તે કે ન જાનીમહે !

જમતની કાંઈ પણ પ્રજાના ઇતિહાસ ઉપર આપણે દષ્ટિપાત કરીશું તો આપણને તરત જ જણાશે કે આઝાદી મેળવવાનાં ધર્મયુદ્ધમાં અને મેળવ્યા પછી એનો સાચો ઉન્માદ અનુભવવામાં, ખીણ ઐદિક વસ્તુઓને સંપૂર્ણતા વીસરી જનારો વર્ગ બહુ અલ્પ હોય છે. ૧૮૫૭ માં મુલ્કામીની ધૂંસરીને ફાવી દેવાના આપણા એ બાલપ્રયત્નને અંગ્રેજ ઇતિહાસ કાંઈ ભયે ‘સિપાઇઓનો બળવો’ કહીને નિરે અને ઉતારી પાડે, પણ આપણે તો સમજીએ જ છીએ કે ૧૮૫૭ ની આંતરડની પદરમી તાગીએ આઝાદીનું જે મિષ્ટ ફળ આપણને આસ્વાદવા મળ્યું, તેનું ‘ખીજ ૧૮૫૭ ના એ બાલપ્રયત્નમાં જ હતું. પશુમળથી એ પ્રયત્નને તત્કાલ ફાવી દેવામાં આવ્યો હતો, પણ અદૃશ્ય છતાં અચૂક રીતે પેલું ખીજ ભૂમિમાં પડ્યું પડ્યું પોતાનું કામ કરી રહ્યું હતું, ને ૧૮૮૫ માં આપણે એનાં પ્રથમ પ્રત્યક્ષ ફળમાનું કાર્ય કરીએ છીએ હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપનામાં ત્યારપછીની બાસક વર્ષની આપણી યુદ્ધયાત્રામાં હિન્દી કુલ વસ્તીના કેટલા જોછા ટકાએ ભાગ લીધો હતો, એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ આટલા અલ્પ ટકા માણસોનાં જીવનભરનાં પરિશ્રમ અને પ્રયત્નનું ફળ આપવાનું સદ્ભાગ્ય આપણને બધાંપને સાંપડ્યું છે આઝાદી આણનારો પેલા નાનકડો વર્ગ આપણને એમ નથી કહેતો કે ‘એ તો અમારા જ પરિશ્રમ અને પ્રયત્નોનું ફળ છે, માટે એમાં તમને કશો જ અધિકાર નથી.’ એ તો જાહેરો એ આઝાદીના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા, એ આઝાદીનો ઉપલોગ માણવા સૌ કોઈને પ્રેમપૂર્વક નિમંત્રી થઈ છે પરમાર્થ કે પગર્થ એ જ જેમનો સ્વાર્થ બનો રહ્યો છે એવા એ ઉદારચરિત સભ્યનો એમજ કહે, એ કેટલું સ્વાભાવિક છે !

અભદ્રદર્શીઓ (cynics) અને અજ્ઞેયવાદીઓ (agnostic) દલીલ કરે છે કે આઝાદી આવ્યાને આજે એક વર્ષ પૂરું થાય છે, છતાં આપણા જીવનના કાંઈ પણ ક્ષેત્રમાં કે વિષયમાં એનો કશો અમર્યાદિત અસર થઈ નથી. આપણા આર્થિક, સામાજિક અને ઔદ્યોગિક પ્રશ્ન હજીય નિરાકરણની પ્રતીક્ષા કરતા જોવા છે, ખેડૂતો અને મજૂરોની અનુ-કમ્પાજનક પરિસ્થિતિમાં હજી કશો તોફાન પહોંચી નથી થયો; આપણી કેળવણીની પ્રશ્ન હજી જૂને ચીસે જ ચાલી રહી છે આટલું અવલોકન કર્યા પછી તેઓ તરત જ પોકારી ઊઠે છે કે “આ જ આપણા સ્વરાજ્ય ને આઝાદી, જેને માટે આપણે આટલાં વર્ષો ખુવાર થયા ?”

ખરી વાત તો એ છે કે આપણી જનતાનો મોટો કામ, વીજળીનું બટન ડાબીએ ને તરત પ્રકાશ પડવા માટે તેમ, આઝાદીના આગમન સાથે જ સર્વ પ્રકારનાં સુખ, સગવડ, જીવનતા વગેરે પણ ક્યાંકથી કિતરી પડે, એમ આજા સેવતો હોય છે. એઓ જુદી જાણ છે કે આઝાદી પ્રાપ્ત કરતાં પ્રભાત પેલા અદૃશ સન્નિવર્તન વર્ષને જેટલી યાનતાઓ અને મુશ્કેલીઓ વેડવો પડી હતી, તેના પ્રમાણમાં અત્યારે આપણે કશું જ સહન કરવાનું નથી. એક નાનું જ ઉદાહરણ લઈએ: આપણે હાંથા સમય માટે એક સહેરમાં રહ્યા પછી, અમાનક બીજા સહેરમાં સહકુટુંબ વધવાટ કરીએ છીએ, ત્યારે પણ નવાં સહેરનાં નવાં વાતાવરણમાં રચિત અને સ્વસ્થ યતાં મહિનાઓ નોકળી જાય છે; ત્યારે અહિં આ તો અનેક જાતિઓ ને પેટાજાતિઓવાળો હિન્દુસ્તાન જેવો વિજ્ઞાન દેશ, ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષની દદમૂલ પરદેશી સત્તા અને એતો એકાએક અત, વળી આપણા મોટા ભાગના નેતાઓને ગાંધીસત્તા અને ખાતા સભાજવાનો અનુભવ પણ ફેટલોક! તેમનાં આધુષ્મનો ફેટલો ખર્ચા કિંમતી કાળ જેલના સળિયા પાછળ વૈદ્યોએ છે! તેમની અદ્વિષ્ટ શુદ્ધિ અને કાર્યક્ષિતિઓ એ ફેટલો ખર્ચા વિષય દુરુપયોગ! અને આ બધું બધું હજી યોધું હોય તેમ પાછા ઉપરથી અગ્નિએ જતાં જતાં દેશના ભાગલા કપી પાછલા પતની જે *practical crack* લગાવી છે, તે પણ ક્યાં કળ વળવા દે એવી છે? કોમી રમખાણો, વૃદ્ધાદ અને દત્ત; ને પરિણામે, મોટા પાયા પર દેશના જન્મે ભાગોમાંથી ભેગોની દિવ્યત, અસંખ્ય નિર્વાહિતો ને તેમના યુનર્વજવાટનો મહાપ્રશ્ન : આમ, આઝાદીના આગમન સાથે બીજા અનેક વિકટ ને તાર્કિક નિરાકરણ માગતા પ્રશ્નોનું પણ આગમન થયું છે.

પણ, આ બધાનો અર્થ એ નથી જ કે આ કાળજીસર આ આવેલી આઝાદી અજા-આમળી છે, અમંગળ છે. અસ્થિતિની વેદના વિના બાળકની પ્રાપ્તિનું સુખ અશક્ય છે, એ સર્વવિદિત વાત છે સંક્રાન્તિમાગની આ અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓ દસતે મુખે સહન કર્યે જ છૂટશે.

કોઈપણ વસ્તુના ઉપભોગનું પણ એક નિયમિત કાલ છે : માણસ પ્રુપ્ત વયે પહેલોને લગ્ન કરે છે ને હિન્દુશુષ્કનો એ ઉપભોગ કરે છે, પણ તે જ યુવકથી પતિ તરીકેની, યુવકજાત્રી તરીકેની, પિતા તરીકેની ને છેલ્લે કુટુંબના વડા તરીકેની, —એમ તેની કુરબાની કુઠારાની ચિન્હા (*radical*) પ્રતિપક્ષ મોટી થતી જાય છે, અનેકોટીય જનતા જાય છે. ઉપભોગની પ્રક્રિયા સાથે જેમ એક બાજુ જ્ઞાન અને સતોષ, તે જ પ્રમાણે બીજા બાજુ, વધતી જતી જ્ઞાનગદારીનું જ્ઞાન અને સહનશીલતા પણ સંકળાયેલાં છે જ્ઞાનગદારીનાં જ્ઞાન અને સહનશીલતા વચ્ચેનો ઉપભોગ કદિ પણ જ્ઞાનો જ્ઞાન અને સતોષ ન જ આપી શકે.

આને કારણતર્વર્ણનાં—આપણાં—સ્વાતંત્ર્યની પ્રથમાબ્દીને અમથે, વિદેશ કશું નહિ તો, આવેલો આઝાદીના ઉપભોગનું કાચું ૨૯૨૫ સમજીએ તો, એ પણ એક પ્રકારની દેશ-સેવા જ ગણાયે.

આપણે આટલું, —ને માત્ર આટલું જ—પણ નહિ કરી શકીએ !

આત્મપરીક્ષા કરો !

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

પંદરમો ઓગસ્ટને દિને હિન્દીના સપ્તર્ષિ આજ્ઞાદીનું એક વરસ પૂરું થયું. ગઈ સાલ તે દિવસે હિન્દીમાં ને અમદાવાદમાં, ઘડેરૈસહેર ને માગેમામમાં આપણે કેવા ઉમંગ, આજ્ઞા ને આનંદથી આ દિવસ ઊજવ્યો હતો ! પણ તે દિવસે જ દેશના બાજલા પડ્યા ને તેમાંથી નવી વેદનાની પરંપરા શરૂ થઈ. લાહોર ને અમૃતસરમાં હિન્દુ ને મુસલમાન-ભાઈ ભાઈ વચ્ચે ભદવાસ્થળી શરૂ થઈ. અમીનોના કાળા કૃત્યોમાં પણ જોતો જોતો ન મળે તેવા પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર રાક્ષસી અત્યાચારો થયા પછી વીજગ્રીક ઝડપથી પગ લાખ માણસોની એકથી બીજા બામમાં ફેગ્ગદલી થઈ, ને પોતાના વતનમાંથી છીપરી મથેલાં ને પોતાનાં સ્વજનોના નાચ કે નામેણી પર આંસુ સારતાં લાખો માણસોને આશ્રય આપવાની જવાબદારી આપણે માથે આવી પડી. આ મુશીબતમાંથી સહેજ ઊંચુ જોઈ શકીએ તે પહેલાં, કાશ્મીરનો જંગ જાગ્યો. ને તેની રક્ષાગત્તાઓ ચાલુ હતી ત્યાં તો હૈદરાબાદમાંથી ઝાકારોને હાથે રહેસાતાં હજારો ને લાખો મામજનોની ચિચિયારીઓ અંજળાવાં લાગી !

૩૦મી જાન્યુઆરીને દિને જોજારા જોડેને હાથે મહાત્માજીનું ખૂન થયું તેથી આપણા રાષ્ટ્રીય હૃદય ને જીવન પર કારીમાં કારી થાયો. લાખો કરોડોએ આંસુ સાંધ્યા—અમૃતસરેએ દિલામો આપ્યા. પણ એ સર્વોપરી સુખની વજર આપણું રાજ્યતન ને પ્રજાજીવન કારરચિયે હજી એ ઝોલાં ખાધ છે

આજ્ઞાદીના વિજયદિન નિશિતે આપણા ગવર્નર-જનરલ શ્રી રાજગોપાલાચારીએ જે અમૂલ્ય સંદેશો પાઠવ્યો છે તેમાં મંધોજીને જ નજર આગળ રાખી નવા વરસમાં આચાર-વિચાર કરવાની શીખમણ આપી છે. તે દૃષ્ટિથી તો મંધોજીએ પોતે જ પહેલા આજ્ઞાદી દિને કહ્યું હતું તેમ, આપણે આ દિવસ વિજયોત્સવ તરીકે ન માણીએ—તેને આત્મનિરીક્ષણ ને તપસ્વર્થનો જ દિવસ ગણીએ. અલખત, ગદા વરસના કબજેરે અંજીવાત દરમ્યાન આપણા નવા ગજતંત્રનું નાવ સાણત ને સક્ષાત્ત રાજત્વ માટે આપણા સર્વોપરી અમૃતસરને જાગે આપણે અભિનંદન આપીએ છીએ ને ફરીવાર તેમના તરફ—ને તેમની મારફત આપણા નવા રાષ્ટ્ર ને રાજ્ય તરફ આપણી વફાદારી જાહેર કરીએ છીએ. છતાં, તેઓ ને આપણે પોતપોતાને આજે પૂછીએ કે મંધોજીનો યાતિ ને અહિંસાનો, વિદ્યેન્દ્રીકરણનો ને આમ ઉલોખનો અમર સંદેશ આચારમાં ઉતાવળને આપણે શું કર્યું ? દલિત પીડિત દરિદ્રતાગ-પણની સેવા કરવાને ને દેશની નૈતિક પ્રતિષ્ઠા એવિશ્વામાં ને કુનિવામાં અગ્રકાવવાને આપણે શું કર્યું ?

ચાંદી, પ્રામડયોગ, વિકેન્દ્રીકરણ વગેરે રચનપ્રમુક કાર્ય માધોજીની ધર્મવિદીન અહિંસક સમાજરચનાના ધ્યેયની ચિદ્ધિ માટે યોજાનો હતો. છતાં 'હરિજન'માં શ્રી ટિયોરલ્લામારે આપ-ખને અનેકવાર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, માધોજીની આચારનો સાફ શબ્દોમાં ફત્તાર કર્યા વિના આપને તેમનાથી કલ્પી જ દિશામાં સપાટાવંધ વાળ્યા જરૂર દીધા.

(૧) ખાદી ને નાના ઉલોગો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા છતાં પણ આપણી સરકાર કાયદા, ખાંડ, લોખંડ વગેરે અનેક જાતનાં મંજૂર કરવાનાં કાનૂનો તબવીજ ચલાવે જાય છે. છતાં “એટમિક સંશોધન” માટે રૂઝમ મંજૂર થઈ છે, જેથી કોઈ વખતમાં આપણી સરકાર “એટમિક મોન્ઝ” પણ કદાચ બનાવી શકે. આમ પશ્ચિમના દેશોની દિશા દિશામાં વધે કે ઓછે આપણે પસંદગી રહ્યા છીએ. તેથી “મોટા ગભ્યો” માં પણ આપણી ગણના થાય પણ અધીવારી દષ્ટિએ તો આપણે રચતાજ પહોંચોશું! ને તે ખજો કુનિયતે જાણે ને અદિસાને સંદેશ શી રીતે આપીશું?

(૨) ગામમાં ને શહેરમાં ઉલોગ ને વહીવટના વિદ્યેન્દ્રીકરણની વાતો થાય છે જુની પંચાયતોનાં મતોગજક ચિત્રો ગજ થાય છે. છતાં બધીએ સરકાર દરેક દિશામાં તોતપોતાની રાજધાનીમાં જ બધી સત્તા કેન્દ્રિત કરતી જાય છે ‘કોઈ પણ નવું કામ કરવું’ હોય તો ગાજધાનીને પૂરો કે તેની મંજૂરી લેવી! તે વિના એક સગો પણ ન તોડાય!

(૩) અધીજીએ વર્ષવિદીન સમાજ ગચવાની સાવના ગજ કરી. બધા તરફ સમદષ્ટિ રાખવા સૂચવ્યું. એ રીતે જ વર્ષવિમલ અટકાવવાની સલાહ આપી સગારી અગ્રિસરો પણ વખતોવખત કિસાન મજદૂર રાજ રચાવવાની સલાહ આપે છે છતાં પરિત જવાદગલાલું જ સુખપત્ર (અસાહાયાઈનું) નેદાનલ દેલ્હ સરકારી નીતિની કકડતી ટીકા કરતી વચે છે કે “આ સુધી એક (શ્રી પરસોતમદાસ) કાંદારદાસ ફના સાવ માટે આપણા નિષ્ણાત છે, એક (શ્રી કૃષ્ણગજ) કાંદરસી ઉપાદન માટેના આપણા નિષ્ણાત છે, એક (શ્રી કસ્તૂર-જાઈ) સાલસાઈ કાપડના સાવ માટેના આપણા નિષ્ણાત છે, અને એક (શ્રી મનસ્યામદાસ) ગીરલા નફની વહેચણી માટેના આપણા નિષ્ણાત છે, ત્ના સુધી કાયદ અંગેની લોકશાહી રાજનીતિ આપણને સાંપડવાની નથી.”

આ ટીકા સીધી ને સચોટ છે. તે જ પ્રમાણે સરકારી દરેક ખાતાની આજ્ઞાસ ધનિત્રો, જમીનદારો, શાહુકારો, વેપારીઓ બધા વીટળાઈ ગયા છે તેમની સાથે ખાનગી અગ્રિઓ, મસલતો ને સમાધાન થાય છે, અને પછી જાહેર જનતા આજળ તો તૈયાર નિષ્ણો જણાવી તેમને ગળે તે હતાગવામાં આવે છે ને હવે તો કામદારોનાં ને કિસાનોનાં મંડળો પણ સરકારની રાહબરી નીચે રચાય છે તેથી આ નીતિને વધારે ઉત્તેજન મળી રહ્યું છે. આ માર્ગ નિષ્ફળ નીવડે કે સફળ નીવડે, પણ તે માર્ગ અધીજીને તો નથી જ.

સગર આવા રાહ પગ જઈ રહી છે ને તેના પર કેમિસ પડવું વર્ચસ્વ જમી ગયું છે તેથી એક લોકશાહી સરચા તરીકે જાણતી આવેલી કેમિસની નીતિરીતિ પર પણ અસર થઈ છે. છતાં છેલ્લે તે તરફ અધીજીનું લઘુ દોરાર્તા તેમણે તેના પગ સખત ટીકા કરી હતી. વૈષેષ કમિટીઓ ને મટલો રાજકોપ સત્તાના પગદીજા રૂપ બની ન જાય—હે રચનાત્મક કોવાનું જ સર્વોપરિ સાધન બને તે માટે તેમને કહ્યો વેળ વચ્ચવાઈ છે. ફરી ફરીને કેમિસની શુદ્ધિ કવને તેમણે આદેશ આપ્યા ને તે નિષ્ફળ જણાયા ત્યારે કેમિસને રાજકારણ છોડી લોકસેના લઈ જવી જવા કહેલું. પણ આમાંના કઈનોયે કેટલો અમલ થયો છે!

શી કિશોરલાલભાઈએ અધીજીની દષ્ટિથી કાર્ષક જુદો સલાહ તાત્તેજમાં આપી છે. ને કેમિસ રાજકારણમાં ન હોઈ એ તો તેનું વિધાન નવો રીતે ચઢવા ને બધાંએ

ચતુર્થાત્મક કાર્યોને ને બીજી ચતુર્થાત્મક સરચાઓને નિષ્પક્ષી બનાવવા તેમણે નહિ સૂચના આપી છે. પણ આનો એ કંઈ સત્કાર થતો દેખાતો નથી. કોંગ્રેસ હાજની રીતે પોતાને ગાંધીવાદી ન કહેવાથી શકે-અર્થાત્ પક્ષાપક્ષીની સાડાભાગેમાં ગાંધીજીના નામનો ઉપયોગ ન કરી શકે-એમ પણ તેમણે ગર્ભિત રીતે સૂચવ્યું છે. નવા વર્ષમાં આ અમૂલ્ય સૂચનોનો ઉદારશુદ્ધિથી વિચાર કરવામાં આવશે, એવો આશા આપણે રાખીશું.

પણ હવે તો પ્રજાના પીઠબળથી જ કોંગ્રેસ ને સત્તા ધરાવે છે તેનો અમલ કરે. મોટા ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવામાં સરકાર જરૂર પ્રજામતનો ટોળા ધરાવે છે. ને પ્રજાના આચાર ને વિચારનું પ્રતિબિંબ કોંગ્રેસના તત્ત્વમાં પડે છે. તેથી જાણના રાજ્ય ને રાજકીય પક્ષની નીતિ ને ઇશતિની છેવટની જવાબદારી પ્રજામત પર જ બઠવે છે.

જો હજારો લાખો માણસો કાળાં બજારમાં સામેલ થાય, જો તેઓ લાંચ માગે ને આપે, જો બધા જ પોતાપોતાનાં સર્ગવહાલને કે વ્યવસ્થાવાળાને નોકરીઓમાં ને સત્તાનાં સ્થાનોમાં ધુસાડે કે પનર-સીમેન્ટ આપે, જો અશ્વખ્ય માણસો અનીતિ ને દુરાચારથી ખરડાએલા હોય, તો પછી તેમનું રાજતંત્ર ને તેમનો રાજદીવ પણ નિર્મળ કે ગાંધીવાદી કેમ બને ?

આજે—આ વિભવદિનના પુણ્યપરે, દરેક માણસ ગાંધીજીની પતિતપાવન મૂર્તિ હોડે રાખી પોતાના આચારવિચાર સુધારવાની પ્રતિજ્ઞા લે. દરેક કામીભાવ ને વર્ગભેદ અંતર-માંથી દૂર કરે; ખેડૂત, કામદાર ને શ્રમજીવી સાથે એકતાર ને એકરિલ થાય; હરિજનોને ખરા દિલથી અપનાવે; પોતાના સ્વાર્થ ખાતર કદી કોઈ રાજદીવ મંડળ કે પક્ષનો ઉપયોગ ન કરે; લાંચ આપવા-લેવાના કે કાળાંબજારમાં વેચવા કે ખરીદવાના સોગત લે. ને અંગત જીવનમાં વિશુદ્ધ, સુશીલ, સંયમી ને પરાપક્ષીય થવાનો નિશ્ચય કરે તો જ આજની ઐતિહાસિક ઉજવણી સાર્થક થાય.

‘આત્મવિશ્લેષ’ માથી]

સ્વાધીનતા અને સ્વરાજ

‘ધૂમકેતુ’

આપણને સ્વાધીનતા મળી—પણ સ્વરાજ મળ્યું છે ! એ બે જુદી જ વસ્તુ છે એમ આપણે ક્યારે સમજીશું ? સ્વાધીનતા માટે સંઘામની જરૂર પડે છે સ્વરાજ માટે તો બંધારણની જરૂર પડે છે સંઘામમાં કોઈને કોઈ પ્રોત્સાહન હાથેર હોય છે. વળી સાંત બંધારણને મુશ્કેલી સંઘામ એ વધારે સહેલી વસ્તુ છે. યુદ્ધવિદ્યાર્થી કહે છે કે લાડાઈ જતાતી હોય તો યુદ્ધમાં સૌથી જતાવનાગ પુરોષો ધણા મળે છે, પણ યુદ્ધ બંધારે પરાજય તરફ જઈ હોય ત્યારે બમતા વિનાનું સૌથી જતાવનાગ કોઈક વિરલા જ નીકળે છે એ જ નિયમ સ્વાધીનતાના સંઘામને તે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીના સ્વરાજને લાગુ પડે છે. આપણે સ્વાધીનતા મેળવી છે, પણ હજી સ્વરાજ તો મેળવવાનું જ છે.

અત્યારે આપણી પાસે કોઈ પણ વસ્તુનો અતિરેક ન હોય એ જરૂરી બન્યું છે. યુદ્ધ માધીજીની વિચારસરણીનો પણ અતિરેક કરવામાં આવશે, તો સ્વરાજ એટલું હવે દૂર થશે. એમની વિચારસરણી જૂની ન જ યાય એવી આધુનિક શક્તિ આપણને હાથે નાખે. એમની વિચારસરણીને પણ સમય પ્રમાણે ફેરવવા યોગ્ય લાગે તો ફેરવવી જ માટે. એમના પોતાના અશ્વત્થ બંધિત વડે એ મને તેના અશ્વપુરુષને પણ પ્રેમથી જીતવાની શક્તિ રાખતા હોય. પણ તેથી જ શક્તિય એમનું હતું એ તમામનું હોય એ સહનિ નથી. એટલા માટે એ શક્તિય નહિ જતાં, એમની વિચારસરણીનો પોપટપાઠ પડવા કરવો, અને સામાન્ય બંધાર બંધારણની ઉપેક્ષા કરવી, એ પમતુ આપણાતનું કદી ચકાવ. એક આદર્શ તરીકે માધીજીની વિચારસરણીની ભક્તિ પિતાનીને એને યથાશક્તિ જીવનમાં વજીવાનો પ્રયત્ન કરવો એ એક વસ્તુ છે—અને વારંવાર ટપસા મળે, જુદાજુદા મળે, જતાં બળુચક જેમ આપણે દિંદની સરકૂતની વાતમાંથી નવગ ન પડીએ, તે હળે તથા લાખો માણસોની શોષિતધારા નિદાગતાં જાળ, બળે એ નિદાગતા ન હોય એ તેની બંધારણ કર્યા કરીએ—તો એ આપણાં પય, સામા પડે તો હાથપડે તો કદે ત્યારે, પાકો આપણા પોતાના જ પડમા કુચકાનાં બીજ વાળેને આપણને જીવંતિ કરી નાખે એ રપટ છે. અત્યારે જ એ દેખાય છે.

પાણીપતની ત્રીજી લડાઈ વખતે, મરાઠાઓમાં ફાટફૂટ પડાવવામાં, તે દિંદી મુરિદોને પશ્ચિમ જનારો પીઠેના પા કરાવવાનો દાવ બેઠવામાં, અમલદારોને સજીના મગી હતી, એ ઇતિહાસનો દરેક દરેક બહુકાર બળે છે. જાજ એ જ દાવ ફરીને બેલાઈ રહ્યો છે. આધુનિક વિદ્યાસતી આ નીતિ આપણે સર્વનાશ તો નહિ કરે ના—! એ મહાન ચિંતા બંધારે નાના મોટા તમામ અત કરણને જાણી રહી છે, ત્યારે પોતાની સિદ્ધિનાં મુશ્કેલીમાં જાણ બેઠવાનો માણસ કાં રાજનીતિય નથી, અગર કાં સાચો નથી રાજનીતિય માણસ શોખનાડીનું માપ પહેલું કાઢે અને પછી પોતાની વાત મૂકે, સાચો માણસ પોતાની બૂલ બોલ પછી એવા જૂલ ફરીને ન જ કરે. ફરી ફરીને જૂલ કરવાનો આપણને જોને અધિકાર

હોઈ શકે. પણ આજે આ બૂલ, લાખો માણસના જનને દિસામે થાય છે—એ માણસો માણસ રાજનીતિનું હોય તો અંદાજને સળગાવી દેશનું નોખમ ખેરશે, નિર્દોષિની કતલનું તો નહિ જ.

પરંતુ ખી એટલીએ જે બૂલ કરી, એના કરતાં સિદ્ધરાખાદમાંથી લકર ઉઠાવી લેવાની બૂલ શું વધારે બયંકર ન હતી ? એ બૂલ માટે કાશુ જવાબદાર હતું એ કોઈ કહેતું નથી. એ બૂલ પછી, મધ્યયુગના જંગલીમા જંગલી જમાનામાં જે જોવા મળ્યું—જીવતા માણસની આંખો કાઢવાનું—એ શું હાપાને 'રટટ' હતો કે હઠીકત હતી ? રટટ હતો તો એ તમામ હાપાં ઉપર કામ ચલાવતું થયે. બહુસાલીજ જે જંગલીપણાની વાતો કરે છે એ 'રટટ' છે ? એ રટટ ન હોય, ને જતાં નિષ્ક્રિયતા રખાતી હોય તો એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. પરદેશીઓ તમામ પાકિસ્તાનને આધારે દિંદને, અને દિંદની તમામ શક્તિને વેરવિખેર કરી નાખવા, કાં એને આતરવિમલ તરફ ધોલી દેવા, કાં વિશ્વ જગાવવા, કાં સર્વનાશ તરફ દોરી જવા, મંથી રણ છે આ બળતી સામે દિંદ શું કરી શકે એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. ખાકોના તમામ પ્રશ્નો એને મુકાબલે ચોક્કસ છે એટલે લોકચાહીનો વિજય થશે તો કેવળ લશ્કરી સામર્થ્ય ઉપર જ એ વિજય સક્ય બનશે. માધીજને જે બય હતો—કે એ સજ્જત હાવજોમા જ આ વસ્તુ પરિણમશે—એ પરિસ્થિતિ આજે તદ્દન સ્પષ્ટ દેખાય છે જે પચ્ચર પીમળે તેમ ન હતો, તેની ત્રીસ ત્રીસ વરસ સુધી સેવા કરવાની મહાન બૂલ—અને મહાન પ્રેમધર્મની આધિના—ગાંધીજીએ કરી ખતાવી એ અદ્ભુત પુરુષનું સામર્થ્ય ન હોય એવા કોઈને, હવે ફરી ફરીને, એ જ વેષ લેવાની જરૂર નથી. વેષ લેવાથી કોઈનો હૃદયપલટો થાય એવી ઘેલી માન્યતા તો સેકડોનાં જીવનને અતારે તો હણી નખાવશે અને દિંદના આર્થિક પ્રશ્ને, નિર્વાસિતોના પ્રશ્ને, અને આતંગવિમલ પ્રશ્ને વધારે બયંકર જનાવશે જે વખતે શુદ્ધ ન્યાયી મક્કમતા ધારણ કરવી જોઈએ, તે વખતે પોતાના આદર્શની સિદ્ધિ માટે, પ્રયોગ તરફ દોરી જનારો લોકમુખાલક—હેવટે લોકોને સર્વનાશ તરફ દોરી જાય છે. આટલું નાનુંસરખું ઐતિહાસિક સત્યનું બીજ, હજી પણ કોઈને સ્પર્શી શકે તો અતિ મોઢું નથો ચલુ બાકો હવે પહોની ફરક બૂલ, દિંદના સર્વનાશની રૂપરેખા તૈયાર કરશે એમાં જગાં પણ શંકા નથી અતિ ઉતારતા નહિ—પણ લોકચાહીનો શુદ્ધ ન્યાય મદલ્ય કરવામાં આવે તો પણ જગી જવાય. કેવળ અશક્ત આદર્શોની કવિહૃદયનામાંથી આપણા સચાસકો જમશે ખરા ? કે પછી એમની મુશ્કેલીઓ એટલી મહાન છે અથવા અંગ્રેજોએ એવી રીતે બાજી આપીને મૂકેલી છે કે એમને એક પછી એક બૂલ કહે અને સર્વનાશ તરફ મથે જ છૂટકો થાય ? ને એમ દશે તો એ વિજય અંગ્રેજોની, મલીન, બયંકર, માનવતા વિહોણી, જંગલી રાજનીતિનો હશે. અને આપણે માટે સ્વાધીનતા એ કેવળ શબ્દ હશે. અને સ્વરાજ એ એના કરતાં પણ નિર્મયક શબ્દ રહેશે.

કોઈ અદ્ભુત વ્યક્તિ, કમવાન કૌટિલ્યના આદેશને અપૂરવશઃ અનુસરશે તો જ આ કોવડો કોલાલો બીજી કોઈ રીતે એનો અંત આવે એમ જણાતું નથી. અરસપરસની સામ-સામી સિદ્ધિ-અસિદ્ધિની 'ફકાસોજી' તેક શક્તિના બય ઉપરાંત કુશકાના સામરને વધારે વિજ્ઞાન જનાવશે.

ઉમરગે એક જ વરતુ એક જ, ચાલુક્યજીવિના આદ્યથી ધ્યાયેલી, શુદ્ધ લોકશાહી, પણ ન્યાયી, અને કોઈપણ જાનના અતિરેકથી મુક્ત એવી ગાજનીતિની રેખા. સર્વનાશમાંથી ઊગરી જનાર માટે સર્વોદય છે એટલે પહેલો પ્રશ્ન અત્યારે-સર્વનાશમાંથી શી રીતે ઊગરી જતું છે છે સર્વોદય તે પછીની વસ્તુ છે. એ સર્વનાશમાંથી ઊગરી જવા માટે મુક્ત, વ્યવહાર, શુદ્ધ ન્યાયી ગાજનીતિ, આદ્યના અતિરેકનો અભાવ, અને નિત્યજનમનિ. આક્રમણ નહિ-છતાં હમેશનો લેવારી ને તત્પર કાર્યક્રમ આવતાં થોડાં વર્ષો સુધી-લોકશાહી રીતરસમને સામે પક્ષ સ્વીકારવાનું માનસ પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી-રસ્તો આ અને આ એક જ છે. દિલ્લું સમઠન નો નહિ ચર્ચ થયે—અને અનેક પ્રકારના આધાત-પ્રસાધાત આપવાની અનિષ્ટતાની અવ્યવહાર રાજનીતિ નો ચાલુ ગમવામાં આવશે, તેા એ સમઠન નહિ જ થાય—નો દરેક યુદ્ધમાં બન્યું છે તેમ, દિલ્લિવિક્રમ દશે, નોખું નોખું હાગશે, અને બીજી વધારે બધાક પગધીનતાને પોતાને આંગળે નોતરશે આપણે. સવળો આધાર આપણા સમઠન ઉપર—અને આપણો રાજનીતિ ઉપર છે. આપણી પાસે, અત્યાર પૂરતું આપણ, એક જ સૂર હોઈ શકે ચાંધીજનો જમ હો—પણ સગવાન કૌટિલ્યનો નિગમ હો!

અત્યારે આપણી આ સ્થિતિ છે

અનુસંધાન ૫ ૧૧૦]

જીવનમાં ક્રાંતિની જરૂર

આ અધ પાતમાંથી અટકીને સાચુ સ્વરાજ્ય ભોગવતુ હોય તો આપણા જાજના જીવનમાં મોટી ક્રાંતિ કરવી નોંધણે અત્યારે ને ચીજો વાપરીએ છીએ, જેને જનાવવામાં દિલ્લના એક ચાલુક્યનો હાથ અડ્યો નથી તે પોતાની અગ્નિમતા જગવવા ખાતર પણ વાપરવાની છોડવી નોંધણે અનિવાર્ય વસ્તુએ સિવાયની ચીજો વિના ચલાવી લેવાની ટેવ પાડવી પડશે અને સમાજની વ્યવસ્થી ગરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે બધાએ ભેગા મળીને તે ઉત્પન્ન કરવી નોંધણે, આર્થિક વ્યસમાનતા ટાળવી નોંધણે અને ત્યારે મૂડીવાદી-જોને હાથે અનાયાસે પણ સમાજનો દ્રોહ ઘટ્ટ રલો છે તે અટકશે.

આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવા ને પ્રયત્નો કર્યા તેના કરતાં વધુ પ્રયત્નો સંગઠિત યદ્યને કરવા નોંધણે. એવા પ્રયત્ન કરનારા માનાપમાનનો, ધનનો, સત્તાનો અને સાથે કહેવાતાં સુખોનો ત્યાગ કરનારા સેવકો વધવા નોંધણે અને એ બધાએ તરીક આમગમનના કલ્યાણના કોઈ ને કોઈ કાર્યમાં હાથો જુડુ નોંધણે.

ત્યારે આજીવનું દર્શન થશે, તેમાં જાનુશાવ, સંયમ, કરકસર અને ઉત્પાદક શ્રમ પ્રત્યે ભક્તિ નીતરતી થશે

જો સાચું સ્વરાજ લોગવવું હોય તો—

શ્રી રવિરાંકર મહારાજ

આપણી આઝાદી આવ્યાને એક વર્ષ ૫૩' થાય છે અને ખીજા વર્ષમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ. પણ આઝાદીની જે તમન્ના જોઈએ, જે નર જોઈએ તે આપણા ચહેરા પર નથી.

ચાથી ? તેનું કારણ એ છે કે આપણે સ્વરાજ્ય લીધું નથી પણ અંગ્રેજ સરકાર મસલત કરીને ચાલુ રાજ્યનો વારસો સોંપીને અદીથી છૂટી થઈ છે એટલે એમનું જે હતું એ આપણને સોંપ્યું. એમની પાસે શું હતું ? કયામ હતો, ભખોલ હતો, મહેનશાહી હતી, પઞ્ચારની મોટાઈ હતી, તે બધું વારસામાં મળ્યું, પણ સામાજિક જીવનમાં કશુંસર, સમય, જ્ઞાનભાવ, ઉત્પાદકશક્તિ અત્યે ભક્તિ ન આવ્યા.

ગાંધીજીએ તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિથી બધાં વર્ષ પૂર્વે દિન-દને જોળખ્યું હતું, તેની નાક પારખી હતી. દેશની સુલાખી જામ અને સ્વરાજ્ય આવે ત્યારે દેશમાં એવી સ્થિતિ તેમણે ઘિપાવ કરવાનું વિચારેલું કે જેથી દેશ સ્વરાજ્યને સાચી રીતે પચાવી શકે.

શરીરમાં રાજ થાય છે ત્યારે દાકતર શરીર તપાસી તેની મળશુદ્ધિ કરે છે. અને પછી ઔષધિ આપે છે. સાથે પથ્ય પાળવાની સૂચના કરે છે. એ પથ્યપૂર્વકની ઔષધિ ચેટમાં જામ તો શરીર નિરાગી બને. એકલી ઔષધિથી નિરાગી શરીર થાય નહિ.

એવી રીતે ગાંધીજીએ દેશની નાક પાખીને આપણે આખી સાથે પથ્ય પણ આપ્યું. પણ એ પ્રમાણે દેશ ક્યું નહીં તેથી આપણે સામાજિક જીવન અધુરું રહ્યું એટલે સમાજમાં સાથે રહીને સુખેસુખી અને દુઃખેદુઃખી થઈને ગહેવાની સામાજિક જીવનના ન આવી તેથી અશુદ્ધિઓ ખૂબ રહી ગઈ. અને બહારથી જે કંઈ સારુ આવ્યું તે પણ અશુદ્ધ શરીરમાં અશુદ્ધ જેવું થઈ ગયું.

આજે તો આપણા દિન-દના સારકષ્પ જણાતા પ્રજાના લાડીલા નેતાઓ પણ નિષ્કળ થતા આપણને જાણાય છે કેમકે આપણે આપણી અયોગ્ય કામનાઓ, ઈચ્છાઓ જોઈ ન કરી પણ તેથી કીધું અનેકમણી વધારી મૂકી તેને તૃપ્ત કરવા આપણી પાસે કાંઈ સાધન નથી. એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે સરકાર પર બરો ભોળો નાખીએ છીએ અને તે ન પડેાંચી વળે તો આપણે તેના પર દોષ ટોળીએ છીએ અને અકર્માઈએ છીએ. અને આપણી સુલાખી સારી હતી એમ કહી તેની વખાણ પણ કરીએ છીએ !

આવું જ અમેરિકામાં હજારો લેલા સુલાખીમાંથી છૂટલા ત્યારે જોઈએ તેમાંના કેટલાકને સુલાખી કંઈ ત્યારે દુઃખ થયેલું. ત્યાંપછી બધું વખને સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન આવ્યું.

ગાંધીજીનો માર્ગ ઉત્તમ

આપણામાંના બધાને હજી અંગ્રેજો જવા, સ્વતંત્રતા આવી, તેનું જ્ઞાન નથી. પ્રજા સ્વતંત્રતાની જવાબદારીનો કાર ઉપાદવાને શક્તિશાળી બને એ માટે ગાંધીજીએ તો ત્રીસ

વર્ષ પહેલાં ગૃહઉદ્યોગો, આગોઉદ્યોગો, અને રેશોઉદ્યોગોના રસ્તો ખતાવ્યો હતો. એ રસ્તો એવો હતો કે તે પ્રમાણે વર્તીએ તો આખા દેશમાં સપ્તતિની સમાન વહેચણી થાય અને કાંઈ પણ માણસ નાણુ-મૂખ્યું ન રહે. વળી એ ઉદ્યોગોમાં આખો સમાજ એવો ઝોતપોત થઈ જાય કે એમાં કોઈ એક અને નીચા, ખરીબ અને તરબર, શોષક અને શોષિતના ભેદો ન રહે, અને વ્યક્તિગત જીવન બંધાઈને સામાજિક જીવન જીવતા બધા ચર્ચ જાય એવું જીવન જીવવા માટે યત્રોત્તી ઝાણામાં ઝાણી જરૂર પડે હિંદના ૮૦ કરોડ લાલ કામ વિનાના ન રહે પણ કેન્દ્રીય ઉદ્યોગોને કારણે આ સ્થિતિ ન આવી તેથી તેનું પરિણામ આજે આપણને ભયકર જણાય છે.

શોષકવર્ગ અને પ્રજાની દશા

આજે દેશની કેવી સ્થિતિ છે ? પરાધીન દશામાં કેન્દ્રીય મલેલા ઉદ્યોગોને આપણે આધીન થવું પડે છે એ ઉદ્યોગોના સંચાલક સામાજિક દષ્ટિ તરફ વળેલા નથી, પણ પોતાની જાત તરફ વળેલા હોવાથી સમાજ તૂટીતો જાય છે અને નાનો પણ મજબૂત શોષકવર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને લઈને શોષિત પ્રજામાં આલુઆલુના વાતાવરણને લઈને દુઃખ અને વેગ વધતો જાય છે તેથી તેમનો આત્મા વિકૃત થાય છે, તેમ છતાં આ કેન્દ્રીય ઉદ્યોગોના વિષયકમાંથી નીકળવાનો રસ્તો જોઈતો નથી તેવા ઉદ્યોગોના અસ્તિત્વને લઈને રક્ષ્ય તેવા લાલઉદ્યોગો અભાવ છે, તેથી મૂખ્યું પેટ હોવા છતાં નવરાશ ખૂબ મળે છે અને તેથી નવરા ભેટો નખાઈવા લાગે છે કહેવત સાચી પડતી જણાય છે. એ નવરાશનો ઉપયોગ મજબૂત સુખ મેળવવાના પ્રયત્નોમાં થાય છે અને જેમ જેમ આપણે એવા પ્રયત્નો કરીએ છીએ તેમ તેમ સુખ દૂર જતું જાય છે અને શોષકવર્ગના પંજમાં આપણે વધુ ફસાતા જઈએ છીએ અને હવે આપણે એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ કે તેમાંથી પાછા ફરવાનું કશું લાગતું નથી.

નકામી ચીજોના દગલા

આજે આપણને જે ચીજોની જરૂર નથી તે દગલામાં જળરમાં મળે છે, બીજી બાજુએ અનાજ જેવી અનિવાર્ય ચીજો મળતી નથી તેથી જૂખમરો વધતો જાય છે એવું સંભવ્યું છે કે ગરિબમાં તો ગરુ લગાઈમાં યજ્ઞેનું નુકસાન કરવામાં ન કરી કશા ત્યાગી સુધી રેશમાં કાંઈ મેળવવાની ચીજો ખતાવવી નહીં, લાવવી નહીં અને વેચવી નહીં એવો હુકમ કર્યો હતો. અહીં તો તેથી જલદી જણાય છે. અહીંના જામરોમાં તો રજીસ્ટરના પુસ્તકો જેવી તદ્દન નકામી ચીજોના દગલા હોય છે અને તે લેવા લોટા પાડવાની ક્રિયા હોય છે ! આને રોકવા કાંઈ વિચાર ક્રિયા જણાતા નથી. આ દશ્ય કાંઈક અંધ પતનનું જણાય છે.

આવી ચીજો લેવા નાણું ભેઈએ જીવનોપયોગી ચીજોના વિનિમય માટે સિદ્ધાંતો ઉત્પત્તિ થઈ હતી, પણ આજે તો નકામી અને કામગીરી અને જાતની લેવારેવા વધી ગઈ, તેથી તેના વિનિમય માટે સિદ્ધાંતની વધુ જરૂર છે. યજ્ઞ તે પૂટના ત્યારે નોટો પાડવા માંડી આ સ્થિતિ દર્શાવે લઈ જશે તેની આજે ખબર પડતી નથી.

સુવારના પહોરમાં માણેકલાલ શેઠ તેમના દીવાનખંડમાં બેઠા બેઠા વેપારનાં કાગળિયાં ઉપલાવી રહ્યા હતા, ત્યાં તેમનો યુવાન પુત્ર સુમન ગભીર પમસે ખડમાં દાખલ થયો અને તેમની સામેની ખુરસી પર બેઠો તે કોઈ ખાસ વાત કરવા આવ્યો હોય એમ લાગ્યું પણ શેઠે કાગળિયાંમાંથી જાંચું ઉપાડીને એણે જ નહિ સુમન થોડીક વાર તો એમ ને એમ મૂંઝો બેઠો રહ્યો, પણ પછી જરાક અધીરો થઈને કેંક કહેવા જતો હતો ત્યાં જાણે એકાએક કેક થઈ આવ્યું હોય તેમ શેઠ પોતે જ બોલી ઊઠ્યા.

‘કેમ સુમન, આજ તો તારું એમ. કામનું પરિણામ છે ને ?’

પણ સુમને કશો જવાબ નહિ વાળતાં માણેકલાલે તેના સામું એણે ને તે ચમક્યા : ‘કેમ આજે આવ્યો બધો ગમગીન દેખાય છે ? તારા જેવો હોદ્દાવાર વિદ્યાર્થી પાસ નહિ થાય તો પછી કોણ ચલાવું હતું !’

સુમન ગળું ખંખારીને હવે બોલ્યો : ‘પાસ ચલાવો તો પ્રજા જ નથી, બાપુજી, પણ હવે શું કરવું એ વિશે વાત કરવા હું આવ્યો છું.’

માણેકલાલ આશ્ચર્યથી પુત્ર સામે જોઈ ગયા સુમનનું વલણ દમણું દમણું કંઈ દિશા તરફ બે ચાઈ રહ્યું હતું, એ વિશે વિચાર કરતાં તે કેંક સમજ્યા પણ ખરા, પણ જાણે કશું અમલ્યા ન હોય તેમ બોલ્યા :

‘એમાં વાત બીજી શી કરવાની હોય, બેટા ? મારી બધી જવાબદારી હવે ધીરે ધીરે તારે જ ઉપાડી લેવાની હોય ને ?’

આ સાંભળીને તો સુમનના ચહેરા પર છવાયેલી અગમીનીમાં ધડીબર જાણે ભરતી આવી પણ એ ભગતીને તરત જ સુમને હટાવી દીધી ને દહતાથી બોલવા લાગ્યો :

‘તમે બાપુજી, ચાગ્યાં મહિના અગાઉ આ કશું હોત તો મેં કદાચ રાજીનુસ્તીથી હા બધી હોત પણ આજે ? આજે તો મારી આખી સ્થિતિ પલટાઈ ખર્ષ છે ગાંધીજીની હત્યાએ મારા મનને જાણે ચકરાવે ચડાવ્યું છે’ એવું વાક્ય બોલતાં સુમન ગળમળો યાદ થયો તે વધુ ન બોલી શક્યો.

માણેકલાલ પણ થોડીક વાર તો ટપું ન બોલ્યા. તેમણે પણ લાગણીના ઉભરાને પોતાના ચહેરા પર ફેલાવા દીધો. બોલ્યા ત્યારે પણ તેમનો અવાજ લાગણીથી કપતો હતો.

‘ગાંધીજી જેવા પયગંબર પુરુષની હત્યાએ કોનું દિલ ન દ્રવે, સુમન ? એનાથી મોટું કુભાંગ દેહનું બીજું કયું હોય શકે ?’ થોડી વાર ગઈને ઉમેયું : ‘પણ આ ધરનામાં જે પ્રધુને કોઈ દુષ્ટ સંજેત નહિ હોય ? કદાચ આ મહાન બલિદાનને મારો યદને જ હિંદુ યોગને સિખરે પહોંચવાનું હોય.’

ગાંધીજીને અઅવહારુ કહીને જ્યારે ત્યારે ટીકા કરનાર પિતાના આવા સખ્તો સાંભળીને સુમનને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું આનંદ તો યામ જ માણેકલાલ એ સમજી ગયા. મનમાં તે મનઃકાયા મોટું જગા મળીર કમીને તેઓ જ વળી બોલ્યા.

‘મેં’ પણ ચાંધીજી રમારકનિધિમાં સારો જોવો કાળો ભરવાનો નિર્ણય કર્યો છે, હો!’ સાંભળીને સુમન વધુ ખુશ થયો. તે બોલી બીઠ્યો.

‘બાપુજી, તમે પૈસાને ત્યારે તો ખરેખર લેએ લગાડશે. આમ તમે તો તમારુ કર્તવ્ય બળવશો; પણ મારે એ મારુ કર્તવ્ય બળવવાનું છે. પણ એ જરા જુદી રીતે.’

‘એ જુદી રીત કઈ?’ એમ પૂછવામાં માણેકલાલને સાર ન લાગ્યો. તે વારે વ્યવહારુ ને ચોર હતો. કાપડની નાની એવી દાટડીથી ધંધાની શરૂઆત કરીને તેઓ આજે, યુરુધાર્ય ને પ્રારબ્ધને જોરે, મિલમાલિક બન્યા હતા. ભવનવાને ભૂ પામ કે એવી કુદરતી ચાલાકી તેમને વરી હતી. એમાં વળી દુનિયા આપીતો અનુભવ સાંભળ્યો હતો એટલે તેમણે વાતને ચોતાને અનુકૂળ એવી જ દિશાએ દોરવા માંડી.

‘જો બાઈ, તારા મગજમાં શો ધૂન ભરાઈ બેઠી છે, એ હું બાણીતો નથી પણ તારે હવે મારો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. હું હવે જુદું થવા આવ્યો છું. મારી તબિયત પણ સાજામંદી ગઢે છે. મોટાભાઈ લક્ષ્મીલાલ ધંધામાં જોડાયા પછી મને થોડીક રાહન તો મળી છે, પણ મિલનું કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે અત્યારે કરના એ માણસ વર નામે એમ નથી. હું જો મારી જવાબદારી ઉપાડી લે તો હું હવે થોડો આરામ લેવા માગુ છું તારો બબ્બાસ પણ હવે પૂરો થયો છે તારી જ રાહ જોઈને મેં આજ દિવસ સુધી તો ટકરડો બેસ્યો, પણ હવે તબિયત કહું કરે એમ નથી!’

સુમન હવે સમજ્યો કે પિતા તો શેતરંજની બાજુ જોડાવી રજા હતા. પણ આ વજુચાર મહિના રમિયાન તે એકેએક પ્રશ્નને વિચારી ગયો હતો અને થોડા દિવસ પર જ તેણે અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પણ કરી લીધો હતો. એટલે તેણે તરત જ જવાબ વાળ્યો:

‘તમારી તબિયત હમણાં અવરચ રહે છે એ તો હું પણ બાણું છું, પણ તમે એટલું બધું કમાઈ લીધું છે કે વધુ કમાવાનો મોહ જતો કરો તો એ ચાલે એમ છે. વળી મિલને તમે એવા વ્યવસ્થિત ધોરણ પર મૂકી લીધો છે કે તમારી થોડીક ગેરદાનરીથી એ કરી વાંધા આવે એમ નથી. એટલે બાપુજી, તમારી તબિયતનું બદાનું બતાવી મને મારે માજેથી ચલિત ન કરો તો સારુ. મોટાભાઈ મિલમાં જોડાયા અને તેમણે તમારુ કામ ઉપાડી લીધું કારણ કે એ તમારા જ વિચારના છે પણ હું અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એ કામ કરી શકું એમ નથી જ અત્યારે તો મૂડીદાર જ મિલનો ધણીરણી છે નફોનો મોટો ફિરસો તે એકલો જ ઉપાડી બધ છે, ત્યારે મજૂરોને તો પ્રમાણમાં કશું મળતુ નથી’

‘પણ એ મારી કમા ના છે!’ વ્યવહારુ છુદિના ને વત્સલ હૃદયના શેઠે બોલ્યા ‘મિલની જવાબદારી લીધા પછી તું મજૂરોને ધીરે ધીરે રાહન આપજો ને, હું એમાં વાંધા નહિ લઉં.’

‘એવી થોડી ગઢતોના દુશ્મની કે ન વળે’ સમાજવાદી વિચારસરણી અરાબર પચાવીને નફોદાર છુદિના બનેલો સુમન બોલ્યો ‘એ તો બધા ચીંતક છે, થીમકા.’ અને થોડી વાર રહીને ઉમેયું. ‘અને એ પણ આજે એમ કહો છો! મજૂરોને રાહન આપવાની જેવી હું યોજના મુકું કે તમે અને મોટાભાઈ વિશેષ કંવાના જ. અને ત્યારે આપણી વચ્ચે કંઈક જ જોડો થાય માટે મને તો મારા નિર્ણય પ્રમાણે જ વર્તવા લો.’

શેઠે કશું બોલ્યા નહિ, એટલે સુમને ચોતાની યોજના કહેવી શરૂ કરી.

‘જેમને દેશની ખરેખર લક્ષ્મી લાગી હોય એવા માણસો પાસેથી માંધીજી કેવળ દાન નહિ, સર્વસ્વનો ત્યાગ જ માનતા તેઓ કહેતા કે સ્વેચ્છાએ ત્રીચ બનીને ત્રીચની સેવા કરતી એ આજનો યુગધર્મ છે. આ યુગધર્મને વહનના સાચા મુશ્કિલ જુવાનો ઊભા થશે તો સમાજમાં કોઈ ત્રીચ નહિ રહે, કોઈ તવગર નહિ રહે સૌ સમાન ને સુખી થશે. હું એ યુગધર્મ અપનાવવા માગું છું.’

‘એટલે ?’ શેડ એકદમ કુવડલ દર્શાવ્યું

‘એટલે કે હું હવે ત્યાં બાદલાઈ બચવામાં નહિ રહી શકું. હું તો ત્રીચો વચ્ચે બંધને વસવાતો.’ સુમન બોલવાના મક્કમ થયે જતો હતો.

શેડ હવે ચિહ્વાયે ‘તારે મન તો આ બધી રમતવાન હતી, પણ મારા કલા પ્રમાણે નહિ ચાલે તો મિલકતમાંથી એક પાઈ પણ નહિ મળે.’

સુમન હતી પડ્યો ‘એ તો મેં નક્કો કરી જ લીધું છે કે અન્યાયવાળી સમાજ-રચનાને આધારે, હજારો મજૂરાની મહેનતના જોરે જે મિલકત તમે મેળવી છે, એની એક પાઈ પણ મને ન ખપે. કહેતા હો તો એવું દસ્તાવેજ પણ કરી આપું.’

સુમનના ચહેરા પર અજાન નિશ્ચયનું જોમ ને ત્યાગનું તેજ તરવળી રહ્યું શેડ હવે જગ મચરાય. તેમણે સુમનને પક્ષાળવાને પોતાનો ઇનિશ્ચય ઉખેલ્યો:

‘સુપન, તારે માટે મેં કેટકેટલું ક્યું છે, એ તને ખબર છે ? તારી મા યુગત્રી મઈ તારે તમે ચારે છોડરા નાના હતા ચપા સાત વર્ષની, ચમેલી પાંચની, લક્ષ્મીદાસ ત્રણ વર્ષનો ને તને તો માઠ એક વર્ષ થયું હતું. સારે સારે બંનેક ઘેરથી મને કહેણુ આવ્યાં પણ તમે કુ.ખી થઈ જશો, એમ માનીને મેં બીજું ધર ન ક્યું. મેં તકલીફ પેડીને તમને સૌને ખૂબ લાકમાં ઉઠાયાં એનો તું આજે મને આ બદલો આપવા તૈયાર થયો છે ?’ શેડનો અવાજ જરા અજગરો થઈ ગયો હતો

સુમન જાનત થઈ ગયો. વિચારમ્મત બેઠો રહ્યો થોડી વાર પછી બોલ્યો ત્યારે તેના અવાજમાં લાગણીની જુદા ને નિશ્ચયની દડાનો અજાન સુમેળ સંધાયો હતો. ‘તમારી વાત હું સમજી શકું છું, બાપુજી ! એ માટે અમે ખરેખર તમારા કાળી છીએ.....પણ તમે તો બાપુજી, હજારો સાધન સમવડાવના હોવા પર મેંડા છો, ત્યારે લાખો કમળ લોહાની સી રિયલિ છે... .માંધીજીનું ગમગાનનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા કેટલાકે તો રામ જેવા ત્યાગી બનવું જ પડ્યો એટલે મેં તો ત્રીચ લતામાં બંધને રહેવાનો, ને ત્યાં રહીને ત્રીચોની સેવામાં લાગી જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે...જતા બાપુજી, તમને મારા જેવું ખરેખરું કામ હતું ત્યારે હું જરૂર હોયો આવીશ પણ કામ પાત્રે તરત જ મારો જગાએ પાડો જવાનો.’

શેડ અંબીરતાથી સાંભળી રહ્યો હતો એવું જાણીતું પૂછું મૌન બડીભર સેરીને બોલ્યા:

‘બસે એટા, જેની તારી મરજી સમાજસેવા માટે ભેખ લેવા તારો આત્મા અવાજ કરી રહ્યો હોય તો હું તને કેમ રોકી શકું ? પણ મનમાં એક જોરનો રહી જાય છે બીજાં છોડરાઓને પરણ્યાં, એક તું જ આડો રહો જાય છે. તો જલ એક મહિનો રાકાઈ જ. તારું અપણું કરવાનો ને પરણાવવાનો લઠાવો મને લઈ લેવા દે.’

સુમન હસી પડ્યો. પિતાની જીદિયાતુગી પર તે આફરીન થઈ ગયો. પણ એમ તે ક્યાં ફસાવ એવો હતો ? તેણે તો મોખ્ખુ કહી દીધું.

‘તમે બાપુજી, મને સોનાની સાંકળે બાંધી લેવા માગો છો, એટલું તો હું પણ નથી જાણી જાઉં એવો છું. ગમે તેમ તો મારું હૃદય તમારું જ પુત્ર છું, હો ! પણ હવે તો ‘સાચા પિતા’ની અસરે ધમાકો ચૂકવું છે. એ કદી રીતે ધમાકો ગયું એ તો હું પણ જાણી શકતો નથી.’

‘ત્યારે શું તું પરજીવાનો જ નથી ?’ પિતાનું કુતૂહલ વધતું જતું હતું.

‘એમ તો કેમ કહી શકું ? મારા જેવા ધૂનીને ચાહી શકે, માગે સેવીકાવાં માં સાથે આપી શકે, એવી કોઈ કન્યા મળી આવે તો પરજી પણ જાઉં. . . અને એવી એક દેવાફૂરી તૈયાર પણ થઈ છે. છેલ્લો વાત પણ થોડી વાર રહીને જાહેજ હસતા ‘ને જાહેજ શરમાતાં સુમને કહી નાખી.

નવા જમાનાનાં બેઠા કઈ દિશા તરફ વધી રહ્યાં છે અને કયા જમને અટકશે, એ વિશે આશ્ચર્યમૂલક યર્ષ ગયેલા શેઠ હવે તો કંઈ ન જોતી સંકલ્પા અને એ દિવસે તો વાત ત્યાં જ અટકી. સુમનને કઈ રીતે સમજાવી લેવો એ વિશે વિચાર કરતાં કરતાં શેઠ બિડવા

પણ સુમન કોઈ રીતે સમજાવે જ નહિ તે જ દિવસમાં જ તે સૌની રજા લખને ત્રણ કપડે જ ધરની બહાર નીકળી ગયો.

અને અગાઉ બધું નક્કી કર્યા મુજબ સુમન મજદૂર પચાવતની ઓફિસમાં મત્રી તરીકે પોણેસોના પથારી કામે પણ ચડી ગયો. આઠેક દિવસમાં તો તે પોતાના જ વિચાર રની એક છોકરી—યેલી ‘દેવાફૂરી’ સાથે કાંતિકારી બને પરજી પણ ગયો અને એ એક માણસોએ મજૂરીની સર્વાંગીણ ઉન્નતિનું કામ તમામાર ઉપાડી લીધું.

આ બાજુ મહિનાએક નહિ થયો હોય ત્યાં તો માણેકલાલ શેઠ મહિંગીમાં પટકાવા પોતાનો વહાલામાં વહાલો ને વહાલસોયો પુત્ર સુમન પર છોડીને આત્મા જવાના આમા-તથી, કે પછી વિધુરાવસ્થાની શરૂઆતમાં જરા આડે રવાડે ચડી ગયા હતા એની અસર અત્યારે એકાએક પુટી નીકળવાથી, શેઠને પસાવાત થઈ ગયો ને તે પથારીવશ બની ગયા.

ડોક્ટર, નર્સ, નોકરચાકર, સૌ શેઠની સારવારમાં દાખલ રહેતા, પણ પોતાનું કોઈ કામ એવું કોઈ સ્વજન શેઠની પાસે ન ગળું મોટી બે દીકરીઓ બહારગામ પરજીવેલી હતી. મોટો દીકરો લક્ષ્મીદાસ હતો, પણ તે જરા મનગોળ હતો. તેની વડુ પણ એવી જ પ્રકૃતિની હતી સવારસાજ ‘કા, કેમ છો ?’ એટલું જ પૂછીને તેઓ ચાલ્યા જતાં દિવસના બાગમાં લક્ષ્મીદાસ મિલમાં કામકાજમાં રોકાયેલો રહેતો સાજો પત્ની સાથે કલજમાં દિલ બહાવી આવતો રાતે ચાક્રોપાક્રો બાંધી જતો. પિતા પાસે બેસીને નિરાંતે પૂછપરછ કરવી કે આડીઅવળા વાતો કરી તેમના ચિત્તને પ્રસન્ન કરી મૂકવું, એવી કશી સમજણ લક્ષ્મીદાસને નહોતી સાચી કહીએ તો એવું કંઈ તેને રુચતું જ નહોતું. એક જ જગ્યામાં જોળખાવેલો હોય તો તેને ‘દેવાસુતો’ કહી શકાય.

શેઠને વિચાર આવ્યો કે આવે વખતે સુમન અહીં હોત તો ? પોતાને આવી સ્થિતિમાં જોઈને તે કેવો ઓઝો ઓઝો થાત ? દિવસરાત પોતાની સારવારમાં જ લાગ્યો

રહેત, કે કે વાતો કરીને તેને ખુશમિજબામાં રાખત ને આમ તેનું અધુ' દઈ, અધી' વેડના દરી લેત તેને બોલાવ્યો હોય તો ? બોલાવું તો આવશે ખરો ?..

શેક હજી આ વિચાર કરે છે ત્યાં તો ખુદ્દું માથું, ચમકતી આંખો, ખાદીનો ઝૂમો, છૂટી પાટલીનું ધોતિયું, અપ્પા ને દાઘમાં ઝૂલતી થેલીથી વિવશ બનીતવની છાપ પાડના સુમન ખંડમાં એકાએક દોડી આવ્યો. ને શેક હજી તેને પૂરો જુએ એ પહેલાં તો શેકના પતંગ પગ જ, શેકના પગમાં જ, બેસી જઈને ગદગદ અવાજે બોલી બેઠો. 'કાં બાપુજી, શું થઈ ગયું તમને એટલી વાગમાં ?'

શેકની આંખમાંથી આંસુ ટપકી પડ્યાં સુમનના માથા પર સ્નેહનીતરતો દાઘ પસવારતા પસવારતાં બોલ્યા: 'કાંઈ નહિ, બેટા ! એ તો દેહના દહ છે ને ?' ઘણાખરાને એ બોમચવાના જ હોય છે. પણ સફલાગી માથુંસ બોજવે ત્યારે આભુઆભુ સ્વજનો વીટળાઈને સ્નેહની દુક આપતા બીમા હોય છે, દુર્ભાગી હોય તે સ્વજનોથી ત્યજાએલો એકલો એકલો સહે છે.'

'એવું કે' નથી, બાપુજી ! મેં દમણાં જ સાંભળ્યું ને જોવું સાંભળ્યું એવો જ દોડી આવ્યો છું.'

'હા બાઈ, તું તો જાણે બરમાંથી દિવરત કરી ગયો. પછી પરણ્યો પણ ખરો પણ મોઢું શેનો બતાવે ?'

'અમે બેઉ તમને પ્રણામ કર્યા, તમારા આશીર્વાદ માનવા આવવાનાં હતાં, બાપુજી ! પણ પછી મને એમ થયું કે તમને એ નહિ રુએ, અને એથી કદાચ જેરસમજ બીમી થશે ..... એક વાત ફરીથી તમને કહી દઉં કે તમારી સપત્તિ માટે મન પરાયી છે. તમે પરાયા નથી. માંગ પોતાના જ છે.' અને થોડો વાર રહીને વળી બોલ્યો:

'એમ હતું તો તમે પોતે જ અમને આશીર્વાદ આપતા, અમારાં મોઢાં ભોવા અમારે મરીજ ઘેર ને આવી સકત ? પેલી કહેવત તો બાપુજી, એમ કહે છે કે છેડાં કહેરે થાય, પણ માનવતર કમાવતાર ન થાય.'

પિતા સજલ નખે પુત્ર સામે ભેઈ રહ્યા. સુમનને લાગ્યું કે પોતે આવ્યો છે પિતાની ખજાર કાઢવા, પિતાની સેવા કરવા. અને જાણે પોતે તો પિતાને માફ લાગે એવો ધોખો કરી રહ્યો છે, તે પસ્તાયો: 'બાપુજી, માફ કરજો હું જગત વધુ પડતું બોલો ગયો. નમે જ મને અત્યંત લાડ લગાવીને લાડકો બનાવ્યો છે. અને લાડકાં દીકરાં તો જરા આખાબોલો, કડવાબોલો જ હોય.'

'સુમન, તું કડવાબોલો પણ સ્વાખાબોલો છે, બેટા ! તું તો જાણે કાંઈ જુદો જ માટી વડે ઘાણો છે ! ત્યારે અમે તો સંસારના કુદ જન્મ્યો ! સોએ સો ટકા સત્ય પચાવવા નેટલું ભેર અમારામાં ક્યાંથી હોય ? એટલે તારે તો મોઢું મન . . . .'

પણ શેકનું વાક્ય અધુરું રહ્યું એક કાંઈ છટાદાર ખાદીધારી યુવતી ખંડમાં ઝડપપણ દાખલ થઈ ને 'નમસ્તે, બાપુજી !' એમ કહેતીકે જન્મે દાઘ ભેડી તથા સહેજ મસ્તક નમાવીને શેક પાસે આવીને બીમી રહી ગઈ !

ઝોળખાણ નહિ પડવાથી શેઠ વિસ્ફારિત નખને તેના સાચું તાકી રહ્યા તેમને ઓ તેજસ્વી પણ મામાણુ લાગી

ત્યાં તો સુમને જ સહેજ મલકાતા મલકાતા ઝોળખાણ આપી: 'એ તો બાણુજી, તમારી પુત્રવધૂ છે'

'એમ કે?' શેઠનું હૈયું હેત ને દબીથી છલ્છલ ઊઠ્યું 'નમસ્તે, વહુ, બેટા! સુખી રહો ને ધરતી આખર વધારે' શેઠે આદીવાદ પણ આપ્યા.

રજા લખને આવ્યો હોવાથી સુમન, પત્ની સાથે, પિતાને ઘેર આખો દિવસ રોકાયો, પોતાને હાથે જ પિતાની સારવાર કરી અને અલકમલકની હળવી વાતો કરી તેમને પ્રુદ-મિલનમાં લાઇ આવ્યો.

એ પછી પણ રોજ રાતે એકેક કલાક સુમન આવી જતા. વખત મળે ત્યારે કોઈ વાર સવારમાં પણ આવી ચડતો. સુમનનો રનેક ને સેવા બેઠને માણેકલાલ આનંદિત થતા, ધન્યતા અનુભવતા.

આમ એકેક મહિના ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ કોણ જાણે શો ઉમળકો ચડી આવ્યો તે માણેકલાલ શેઠ સુમનને પોતા પાસે એકઠો બેઠને બોલ્યા

'સુમન, તું હસી ધર છોડી ગયો, પણ મારા સાચો હીકરો તો તું જ છે.' અને ચોક્કે વાગ રહ્યોને હળવા ભાવભીના અવાજે ઉમેયું, 'મુંઝાતો નહિ હો, બેટા! મિલકતમાં અર્ધોઅર્ધ ભાગ તને પણ હું આપવાનો છું.'

સુમન ચમક્યો. પિતા જામે જ તે ધડીભર જોઈ રહ્યો પછી તે હસી પડ્યો. ચોક્કે વારે બોલ્યો ત્યારે અવાજમાં કારોભાર દબતા હસી હતી.

'એ તમને અજાણ એક વાર તો કહ્યું છે ને, કે તમારી મિલકતમાંથી એક પાંચ પણ મને ન ખપે. એવું કારણ પણ મેં તમને કહ્યું છે' જરા વાર ગઈને, 'બાણુજી, હું અહીં આવું છું' તે શું તમારી મિલકતમાં મારો હિસ્સો નક્કી કરાવવા માટે? તમારી માદગીમાં સારવાર કરવી એ મારી ફરજ છે એ જ એક માત્ર ખ્યાલથી હું અહીં આવું છું. બાકી, મેં તો મારી જાતને દરિદ્રનારાયણની સેવામાં જ સમર્પી દીધી છે. રાષ્ટ્રપિતા મળેતું માતું જાણુ હું તો ચૂકવી રહ્યો છું. વૈભવ, વૈભવનો આરામ મારે મન કરામ છે, પણ શું કહું?'

શેઠ સ્તબ્ધ થઈ ગયા તે તો હમણાં માની બેઠા હતા કે સુમન મરીબ જીવનની હાલાકીથી, મજૂરીના અસરકારી સહવાસથી કટાણી ગયો હશે, પોતાની આટલાટલાં સારવાર તે કરી રહ્યો છે તો તેના દિલમાં કોઈ હાલત જોવા યઈ હશે અને એવી લાલચ જોવી થાય તો એમાં શું બોલું હતું? એ પણ પોતાનો પુત્ર હતો. અને વળી આવો વહાલસોયો ને સેવાભાવી!

પણ સુમનને મોઢેથી ફરિને આવેા દબતાવયો ત્યાગપૂર્ણ જવાબ સાંભળીને શેઠ સમસમી ગયા તેમનાં ચિત્તમાં મથન જાગ્યું એ ગત આપી તેમને જીંઘ નં આવી વિવિધ વિચારોના ધોડા તેમના મગજને ખૂંદી રહ્યા. જુવાનીને ઉભરે ઉમેલો, અનેક

બાલકોકથી બરેલી સુમન — મારો વહાલો દોકડો સુમન — પોતાની જાતને દરિદ્રનારાયણની સેવામાં સમર્પે છે, ત્યારે હું, મોતને ઉંજરે આવી બેઠેલો હું, આ બધી લક્ષ્મી કેને માટે સંધરીને બેઠો છું ? મારો જીવન દોકડો સેવાનું ? અર્થચત્રવત લખને સાધુ જેવો બનીને બેસે, તે હું બાપ બીકીને ... ? ..... પછી હું સુમનનો બાપ થીતો ? સુમનના સ્ત્રીરતને બલે મે સંભર્યું, પછી સુમનના આત્માને, તેના જીવનને લક્ષ્ય તો યુગપુરુષ ગાંધીજી જ, અને એથીરો સુમને મારુ બર છેલો જઈને રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીના આરાધ્યદેવ દરિદ્રનારાયણની સેવામાં પોતાની જાત ધરી લીધી તે ?! ... ગાંધીજીએ પછી કેવો રાષ્ટ્ર શોધી કાઢ્યો ! દરિદ્રનારાયણ ! નારાયણ તો લક્ષ્મીના પતિ ! આજના યુગમાં લક્ષ્મી, અનેક લયકરતાઓ ની પન્નવનારી લક્ષ્મી, દરિદ્રનારાયણના ચક્રવાપાકયા, ચરણ તળાસવામાં જ ફેટાયે થતી હશે ખરેખર ગાંધીજી, તમે લક્ષ્મી માટે આજના યુગમાં સાચું નિવાસ-સ્થાન શોધી કાઢ્યું પેલા અર્થશાસ્ત્રના લગ્નના કૌટિલ્યે પછી દલિતોને આખરે તો 'વૃદ્ધસ્ય તીર્થેષુ પ્રતિપાદની ચ' કહીને વધારેલા ધનને તીર્થરૂપ ગ્રહણે કે સ્વાસ્થ્યોને સોંપીને સાર્થક થતાં વર્ણવી છે ને ? . ગાંધીજી, તમે ખરેખર રાષ્ટ્રપિતા છો, હું પછી, રાષ્ટ્રનો આમાન્ન એવો સતાન, એ આથે તમારુ જ સતાન છું તો પછી મે સંચિત કરેલી લક્ષ્મી હું તમારા આરાધ્યદેવ દરિદ્રનારાયણને ચણે જ કેમ ન ધરી હઉં, બાપુજી ? એ વડે જ કાયાનું કયાણ થશે, સુખમર્મનું પાલન થશે, સ્વધર્મનું પણ.

આમાં મનોમંથનમાંથી માણેકલાલ શેઠે જ્યારે એક દહ નિર્જીવનું અમૃત તારવી લીધું ત્યારે જ તેમને નિરાત વળી

સવાર થતાં જ તેમણે લક્ષ્મીલાસને બોલાવીને એ નિર્જીવ તેની પાસે મૂક્યો. લક્ષ્મી-લાસે પહેલાં તો નાપસદગી બતાવી, વાંધો ઉઠાવ્યો, પછી માણેકલાલ શેઠે જ્યારે ચોખ્ખો ચોખ્ખુ ઠહી નાખ્યું કે “જે લાઈ, આ બધી સર્પિત મારી પોતાની જ મેળવેલી છે, બાપદાદાથી ઉતરી આવેલી નથી, એટલે હું એ મને ત્યાં વાપરી ચૂકું, તને એ સામે વાંધો લેવાનો કોઈ કાયદેસર દક્ક નથી.” ત્યારે લક્ષ્મીલાસ ચુપચાપ યદ્ય ગયો. ને છૂટકે તેને સમત થવું પડ્યું

સુમનને બોલાવીને પછી શેઠે પોતાની ચોજના ઠહી સમજાવી સુમન તો આમો જ બની ગયો. તેના આનંદનો તો પાર જ ન રહ્યો પિતાના માનસપરિવર્તનનો આ અમતકાર કેમ થયો એનું રહસ્ય ઉઠાવતા તે ખૂબ મચ્યો, પછી તેને કરી સજ પડતી નહોતી આખરે એક વાતે મઠ બેઠી રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની તપશ્ચર્યા ને બિશ્વનનો જ આ પુરુષપ્રભાવ એ એક જ અર્થમાં તે આ અમતકારિક પરિવર્તનને ધરાવી ચાલ્યો, પછી સુમનને શી અપર કે આ પ્રભાવ કરતાયે તેના પોતાના જ પ્રેમ, સેવા ને ત્યાજે પિતાનું વત્તન હવે વધુ હલમલાવી ચૂક્યું હતું ?

પછી તો માણેકલાલ શેઠે વહીવટને બોલાવી પોતાનો નિર્જીવ તેમને સંમળવ્યો. તેમની આથે વાટાપાટ કરીને પોતાની સ્વર્ણી મિલકતનું પાકું દસ્તાવેજ બનાવ્યું.

હસ્તાવેજ પ્રમાણે લક્ષ્મીદાસને પાંચ લાખ રૂપિયાને એક ફાંદી આપીને તેને પિતાની મિલકત ઉપરના બધા અધિકારો, બધી જવાબદારીઓમાંથી સદંતર છૂટા કરવામાં આવ્યો. મિલકત દ્રશ્ય ચર્ય, જેના માલિક તરીકે મજૂરીને સ્વીકારવામાં આવ્યા એટલે કે મજૂરી મિલકત નફાના ભાગીદાર ગણાવા. મુખ્ય માનદ દ્રશ્યી તો સુમનને પોતાને જ બનવું પડ્યું અને મેકેનો ગઢેવાનો બગલો તથા બીજી બધી સ્થાવરજંગમ મિલકત 'ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય સ્મારકનિધિ'ને અર્પણ કરવામાં આવી.

પરંતુ દિવસમાં જ માણેકલાલ શેઠે હસ્તાવેજની કલમોને અમલમાં મુકાવી, લક્ષ્મીદાસ એક નાનું એવું મકાન ભાડે રાખીને પોતાની પત્ની સાથે ત્યાં રહેવા ગયો. સુમને દ્રશ્યી તરીકે મિલકતો આવે સંભાળી લીધો. 'ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય સ્મારકનિધિ'ના મંત્રીને બગલો ને બીજી બધી અર્પણ થયેલી મિલકતનો કબજો સોંપી લીધો અને 'એન્જીન્યુઅર કાર'માં બેસીને પશ્ચાત્તાપીય માણેકલાલ શેઠ પોતાના સાચા ને સમર્થ પુત્ર સુમનની ઓરડી તરફ તેની સાથે હાજરી ગયા.

૧૩-૮-૪૮

●

મેલેરિયા ?

તમારો શત્રુ છે

હિંજાની એલ્સ્ટો પીલ્સ

મેલેરિયાનો શત્રુ છે

આજથી જ વાપરી મેલેરિયાનો નાશ કરો.

આ ગોળીઓ સખ્તગર્ણ, ક્ષલભેષ, કુટકી, વગેરે ઉત્તમ જ્વરનાશક ઔષધોમાંથી બનાવેલી છે. હેબરે કુટુમ્બો, ધર્મદા દવાખાનાં, વૈદ્યો, કાકટરો વગેરેમાં ક્લોનાઇનની જગ્યાએ છૂટથી વપરાય છે. ૬ કે ૧૨ ગોળીથી તાવ ઊતરી જાય છે. ૬ સત ૪૨ ગોળીના રૂા. ૦-૬-૦ તેાલા ૧૦ (ગોળી ૫૦૦)ના રૂા. ૩-૮-૦

હિંજા ફામ્સી લી. : હિંજા. (ઉ. ગુજરાત)

સ્ટોકીસ્ટ : એસ. રમણ એન્ડ કું. : ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

[કવિગુરુ રવીન્દ્રનાથના 'નૈવેદ્ય' નામના કાવ્યક્રમમાંથી સાત સોનેટ પસંદ કરીને આ અનુક્રમે એ મૂક્યાં છે. કવિની બાણી ઠગ્યુએ તેટલી જ તાલ, લક્ષ્યાધક અને શ્રેષ્ઠ છે તે સ્પષ્ટને સમજશે. અત્યારની આપણી પરિસ્થિતિમાં આ સપ્તક આપણને આપણી ભૌતિક કાવનાનું સ્પર્શન કરાવે.]

૧

પતિત ભારતે તુમિ કૈન ભગ્નરુણે
ભગાધર્મ, હે મહેશ્વ, કૈન મહાદાણે,
સે મોર કલ્પતાલીત. કિ તાહાર કાજ,
કિ તાહાર શક્તિ, દેવ, કિ તાહાર સાજ,
કૈન પથ તાર પથ, કૈન મહિમાય
ઠાઠાએ સે સમ્પદેર શિખર-સીમાય
તોમાર મહિમા-જ્યોતિ કરિતે પ્રકાશ
નવીન પ્રભાતે ? આજિ નિશાર આકાશ
જે આદર્શ રચિયાછે આલોકેર માતા,
સાજાયેછે આપનાર અન્ધકાર-પાતા
ધરિયાછે ધરિત્રીર માયાર ઉમર
સે આદર્શ પ્રભાતેર નહે, મહેશ્વર,
જગિયા ઉઠિએ પ્રાચી જે અરુણાલોકે
સે કિરણ નાઈ આજિ નિશીથેર શોખે

[હે મહેશ્વ, આ પતિત ભારતને તમે કયી મહાકૃપા કરી-જગતિમાં જાગૃત કરશે
જે મારી કલ્પનાથી અતીત લાગે છે. હે દેવ, શું તેનું કામ દરો, શી તેની શક્તિ દરો,
શો તેનો સાજ દરો, કયો તેનો માગ દરો ? -કયા મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને તે નવા
પ્રભાતે પોતાની જાગૃતિને શિખરે જોશે જોશે તમારા મહિમાના જ્યોતિને જગદળતો
પ્રકાશ ફેલાવશે ? હે મહેશ્વર, આજે આ રોજિના આકાશે પ્રકાશની માળા જે આદર્શે રચી
છે, પોતાનો અધકારનો યાજ સમઘોષે અને ધરણીના મસ્તક પર ધર્યો છે, તે આદર્શ
પ્રભાતનો જાગૃતો નથી. જે અગ્રણ્ય પ્રકાશે પૂર્વ જાગૃત થશે તેનાં નિરજુ આજે આ અધકારી
રાત્રિની આંખોમાં જાગૃત નથી !]

૨

શક્તિલંબ સ્વાર્થલોભ મારોર મતન
 દેખિતે દેખિતે આજિ ધિરિછે બુવન
 દેશ હ'તે દેશાન્તરે સ્પર્શવિષ તાર
 શાન્તિમય-પણી જલ કરે છારખાર
 જે પ્રશાન્ત સરલતા જ્ઞાને સમુજ્જવલ,
 સ્નેહે બહા રસસિદ્ધા, સંતોષે શીતલ,
 છિલ તાહા ભારતોર તપોવનતલે;
 વસ્તુભારહીન મન સર્વ જલેસ્થલે
 પરિવ્યાપ્ત કરિ' દિત ઉદાર કલ્યાણ,
 જઠે છવે સર્વભૂતે અવારિત ધ્યાન
 પશિત આત્મીયરૂપે આજિ તાહા નાશિ
 ચિત્ત જેથા છિલ સેથા એલ દ્રવ્યરાશિ,
 તુષિ જેથા છિલ સેથા એલ આઠંબર,
 શાન્તિ જેથા છિલ સેથા સ્વાથેર સમર

[આજે જોતજોતામાં આપણા દેશને શક્તિનો દંભ અને સ્વાર્થભર્યો લોભ કોઈ મહા-
 માણિની માફક ઘેરી રહ્યા છે તેના ઝેરીલા સ્પર્શથી જ્યાં ત્યાં શક્તિનો નાશ થયો છે
 રક બાર ભારતવર્ષનાં એ તપોવનમાં જે પ્રશાન્ત સરલતા જ્ઞાનથી ઉજ્જવલ, સ્નેહથી
 સ્પર્શથી, સંતોષથી શીતલ હતી, ત્યારે વસ્તુબુજ્જના ભાર વગરનું મન જગમાં સ્થળમાં
 સર્વત્ર પોતાનું ઉદાર કલ્યાણ પસારતું અને જડમાં કે ચેતનમાં પ્રાણી માનમાં નિરંતર
 ધ્યાન આત્મીય ભાવે જોતજોત ધર્મ જતું, તેનો લોભ ધર્મને આજે તેને ઠેકાણે જ્યાં
 ચિત્ત હતું ત્યાં દ્રવ્યના દગ ખડકાયા છે, જ્યાં તુષિ હતી ત્યાં આઠંબર આવ્યો છે, જ્યાં
 શાન્તિ હતી ત્યાં સ્વાર્થની મારામારી વધી છે.]

૩

કોરો ના કોરોના લગ્ન, હે ભારતવાસી,
 શક્તિમદમત્ત જોઈ વલ્લિધ્ વિલાસી
 ધનકમ પશ્ચિમેર કટાક્ષસમુખે
 શુભ ઉત્તરીય પરિ' શાન્ત સોમ્યમુખે
 સરલ છવનખાનિ કરિતે વહન.
 શુનો ના કિ બોલે તારા, તવ શ્રષ્ઠ ધન
 થાકુક હૃદયે તવ, થાકુ તાહા ઘરે,
 થાકુ તાહા સુમસન્ન લલાટેર પરે
 અદૃશ્ય સુકુટ તવ દેખિતે બ' બડ
 ચક્ષે બહા સ્તૂપાકાર હર્ષયાછે જડ,
 તાર કાછે અભિભૂત હ'થે બારેબારે

હુટાયો ના આપનાય. સ્વાધીન આત્મારે
દારિદ્ર્યેર સિંહાસને કર પ્રતિષ્ઠિત,
ચિત્તતાર અવકાશે પૂર્ણ કરિ' ચિત્ત.

[હે ભારતવાસી, પેલા શક્તિના મદથી છઠી ઝળેલા વાણિના વિલાસી ધનથી ઉદ્ધત બનેલા પશ્ચિમની આમળ તું તારુ શુભ ઉત્તરીય ધારણુ કરતો શાંતિથી પ્રસન્ન ચિત્તે વહી જતું તારું સરસ જીવન જોઈને જગત સરમાતો ના. તે તેઓ શું કહે છે તે સાંભળ્યું નથી કે તારું શ્રેષ્ઠ ધન તારા હૃદયમાં રાખ, તારા ધરમાં સધર તારા સુપ્રસન્ન બલાદ પર અદ્ભુત મુકદ દીયે. જે કાંઈ દેખીતું મોટું હોય, પોતાના જ ન વસ્તુપૂર્ણથી નજરે તરત ચમત્તું હોય, તેનાથી અભરાઈ જઈને તું તારી જાતને વારંવાર તેની આમળ કહી પાડીશ નહિ. તારા ચિત્તને ચિત્તતાના અવકાશથી સમર ભરી દઈને તું તારા સ્વાધીન આત્માને દારિદ્ર્યના સિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠિત કર.]

૪

હે ભારત, તવ શિક્ષા દિયેછે જે ધન,
બાહિરે તાહાર અતિ અદ્ય આયોજન,
દેખિતે દીનેર મત, અન્તરે વિસ્તાર
તાહાર અર્થથી જત. આજિ સમયતાર
અન્તહીન આડંબરે, ઉચ્ચ આસ્થાલને,
દરિદ્ર-રુધિર-પુટ વિલાસ લાલને,
અગણ્ય ચક્રે ગળે મુખર ધર્મર
લોહબાહુ દાનવેર લીધણુ બળબંધ
રુદ્રરક્ત-અગ્નિહીન પરમ સ્વર્ધાય
નિઃસંકાયે શાન્તચિત્તે કે ધરિણ, હાય,
નીરવ-ગોરવ સેઈ સોમ્ય દીનવેશ
સુવિરલ-નાહિ જાહે ચિન્તાચેષ્ટાલેય ?
કે રાખિએ વારિ' નિજ અનન્ત-આગાર
આત્માર સમ્પદરાશિ મંગલ ઉદાર ?

[હે ભારત, તારા શિક્ષણે અમને જે સંપત્તિનું દાન મળ્યું છે તેનું બહારથી કદાચ જાણે અદ્ય આયોજન હોય, જે દેખીતું દીન જેવું હોય, પરંતુ તેના સમગ્રા અર્થનો વિસ્તાર અંતરમાં થયો છે]

આજે જ્યારે મારે બાળુ સમયતાનો પાર વચરતો. આડંબર પ્રવર્તી રહ્યો છે, તેને દંભ વધી ગયો છે, જ્યારે દરિદ્રોનાં લોહીથી પોષાતો વિલાસ વિલસી રહ્યો છે, અજાણ્ય મોઢેનાં જાનના ધરધરાટભર્યા લોહાના બાહુવાળા દાનવની લીધણુ બળબંધ રુદ્રરક્ત અગ્નિ-હીન પ્રમદ સ્વર્ધાં મધ રહી છે, ત્યારે, હાય, નિઃસંકાયે જાત ચિત્તે નીરવતાથી ગોરવમયો તે સોમ્ય વિરલ દીન વેષ, જેમાં ધાંધલની મદમથલ ન હોય, તેના કાણુ ધારણુ કરશે ? આત્માની મમ્મ અને ઉદાર સંપત્તિથી પોતાના અર્થમાં કંઠાર કાણુ ભરી રાખશે ?

૫

હું ભારત, તુપતિરે શિખાયેછ તુમિ
ત્યજિતે મુઠ્ઠ, ઠંડ, સિંહાસન, ભૂમિ,
ધરિતે દરિદ્રવેશ; શિખાયેછ વીરે
ધર્મયુધ્ધે પદે પદે ક્ષમિતે અરિરે
ભુલિ જયપરાજય શર સંહરિતે.
કર્મીરે શિખાલે તુમિ યોગયુક્ત ચિતે
સર્વશ્વસ્પૃહા પ્રભે દિતે ઉપહાર.
ગૃહીરે શિખાલે ગૃહ કરિતે વિસ્તાર
પ્રતિવેશી આત્મબન્ધુ અતિથિ અનાથે
લોગિરે ખેંધેછ તુમિ સંયમેર સાથે,
નિર્મલ વૈરાગ્યે દૈન્ય કરેછ ઉજ્જવલ
સંપદેરે પુણ્યકર્મે કરેછ મંગલ,
શિખાયેછ સ્વાર્થ ત્યજિ' સર્વે દુ.ખે સુખે
સંસાર રાખિતે નિત્ય પ્રસેર સંસુખે.

[હે ભારત, તે' રાજ્યોને પોતાનાં મુઠ્ઠ, રાજ્વંશ, શિહાસન, ભૂમિ વગેરેનો ત્યાગ કરીને દરિદ્રનો વેશ ધારણ કરતાં થીખવું છે, તે' વીરોને ધર્મયુધ્ધમાં જય પરાજયનો વિચાર કર્યા વગર સર્વ ત્યજીને જ્યાં ત્યાં સુગુને ક્ષમા આપનાં થીખવું છે; તે કર્મીને યોગયુક્ત ચિત્તે જ્યાં ફસાતી કામનાને બલમાં સમર્પવાનું થીખવું છે, તે ગૃહરથને પોતાનાં પાકેાશી, સ્વજન, અતિથિ અને અનાથમાં પોતાનાં બાની સીમાનો વિસ્તાર કરવાનું થીખવું છે; તે લોગને સંયમથી ચૂંથેા છે, દૈન્યને નિર્મળ વૈરાગ્યથી ઉજ્જવલ કર્યું છે, સ પતિને પુણ્યકર્મો દ્વારા મંગલમય કરી છે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને સુખદુઃખમાં નિત્ય જંસારને બળના સમુળ રાખતાં થીખવું છે.]

૬

એકલા એ ભારતેર કોન બનતલે
કે તુમિ મહાન પ્રાણુ, કિ આનન્દબલે
ઉન્ન્યારિ' ઉઠિલે ઉચ્ચે,—"શોન વિશ્વજન,
શોન અમૃતેર પુત્ર જત દેવગણુ
દિવ્યધામવાસી, આમિ જેનેછિ તોહારે,
મહાન્ત પુરુષ જિનિ ઓધારેર પારે
જ્યોતિર્મયા તોરે જેને, તોર પાને આહિ
મૃત્યુરે લહિધિતે પાર, અન્યપથ નાહિ"
આરણાર એ ભારતે કે દિગ્ધે ગો આનિ
સે મહા આનન્દમત્ર, સે ઉઠાતવાણી
સંજવની, સ્વર્ગે મર્ત્યે એઈ મૃત્યુજય

પરમ ઘોષણા, સેધ એકાન્ત નિર્ભય
અનન્ત અમૃતવાર્તા ? રે મૃત ભારત,
શુધ સેધ એક આછે, નાહિ અન્ય પથ

[એકવાર આ ભારતના કીયા તપોવનમાં કયા મહાન પ્રાણે કેવા આનંદ અગુર હૃદયે આતુ ઉચ્ચાણું હતું. " હે વિશ્વના મનવી, સ્વામીઓ ! હે દિવ્યધામના વાસી અમૃતના પુત્ર સખ્યા દેવગણ, સ્વામીઓ ! મે એમને જાણ્યા છે, જેઓ અંધારાની પેલીપાર જ્યોતિર્મય મહા પુરુષ, વિરાજ રજા છે તેમને મે' જાણ્યા છે. તેમને જાણ્યાથી, તેમની તરફ નજર કર્યાથી મૃત્યુને પાર કરી જઈ શકશે. આ ક્ષિવામ બીજો કોઈ માર્ગ નથી " આ ભારતમાં; ફરી પાછો એ મહાન આનંદમય કાણુ આણુશે, એ સજીવની ઉદાત્તાણી કોણુ સજાવાશે, સ્વર્ગમાં કે મૃત્યુભોક્તા એ મૃત્યુજન પરમ ઘોષણા કોણુ ફેલાવશે, એ દૃઢ નિર્ભય અનન્ત અમૃતની વાત કોણુ કહેશે ? હાય રે મૃત ભારત, તારે માટે તેજ એક માર્ગ છે, બીજો નહિ !]

૭

ચિત્ત જેવા ભયશૂન્ય, ઉચ્ચ જેવા ચિર,
જ્ઞાન જેવા સુક્ત, જેવા ગૃહેર પ્રાચીર
આપન પ્રાંગણુતલે દિવસ શર્વરી
વસુધારે રાએ નાઈ ખંડ કુદ્ર કરિ',
જેવા વાક્ય હૃદયેર ઉત્સુખ હ'તે
ઉજ્જવલિયા ઉઠે, જેવા નિર્વારિત સ્રોતે
દશે દશે દિશે દિશે કર્મધારા ધાય
અજસ સહસ્રવિધ ચરિતાર્થતાય;
જેવા દુઃખ આચારેર મરુવાહુરાચિ
વિચારેર સ્રોતઃપથ ફેલે નાઈ આશિ'
પૌરુષેરે કરેનિ શતધા; નિત્ય જેવા
તુમિ સર્વ કર્મ ચિન્તા આનન્દેર નેતા,-
નિજ હસ્તે નિર્ઘય આઘાત કરિ' પિતઃ
ભારતેરે સેધ સ્વર્ગે કર જાગરિત.

[જ્યાં ચિત્ત ભય વગરનું હોય, જ્યાં મસ્તક ઉન્નત હોય, જ્યાં જ્ઞાન સુક્ત હોય, જ્યાં પરતી દિવાલો આખા પૃથ્વીને ખદિન કરીને કુદરે રાતદિવસ પોતાના અંબણમાં જ આજીવ કંઠી ન હોય, જ્યાં વાણી હૃદયના ઊઝાણમાંથી ઉછળી નીકળતી હોય, જ્યાં કર્મની ધાગ પોતાના અખંડ વહેણથી દેહલમાં ચારે દિશાએ સનન અનેક રીતે ચારિતાર્થ થતી હોય, જ્યાં દુઃખ આચારોફી ગણતી રેલીનો ઢગલો વિચારનાં વહેણને અટકાવોને પેરવને ખદિત કરી ગજો ન હોય, જ્યાં હમેશા તમે પોતે જ સર્વે કર્મ, વિચાર, અને આનંદના નેતા હો, —ત્યાં, હે પિતા, તમારે જ હાથે નિર્ઘય આપાન કરીને તે સ્વર્ગ આ ભારતને અમત કરે.]

[મહાશ્વાસિની]

જાખી'તી કેં વેળથી, તું પધારી;
ભણી નહોતી એહવી ભિર્મિઓનું
ભાગી ભઠકું પૂર સીનામહીથી,
આંખોમાં આવી નવી શાયની 'ને
અંગાંગે રોમાંચનું કૃત મહોર્ણ.
જાખી'તી કેં વેળથી, યસ ત્હારે
ખૂણે ખૂણેથી ધસી આવિયાંતાં
થોડાં ત્હોણે મસ્ત આબાલવૃદ્ધ,
મૂકા મ્હેલો ખેતરો ખોરડાંઓ,
માયા છોડી આત્મની આસનોની
રહેતાં કારાગાર કંટો અસંખ્ય,
કંઠા — ઘોઠાઠોઠ — બંદકગોળી,
સ્વેચ્છાત્યાગ્યાં અજપાણી તથેવ
હોમી દેતાં નિન્દગી રે સહર્ષ.
નહોતો ત્હોણે નિર્મળો અર્ધ્ય એવો
સ્વીકારી આવી જહીં તું ઉડાર,
ભી કાટિ કંઠથી ગર્જનાઓ
હેયાનો ઉદ્વાસ બહેતી પ્રચલ,
માર્ગે માર્ગે મોડળાં લોક ધૂમ્યાં
ગાતાં ગાણું એક સાથે અપૂર્વ,
વૃક્ષો અધિ પર્વતો કંઠરાઓ
મેઢાનો 'ને વાયુએ દીર્ઘકાલે
માણ્યું સાચા સ્વત્વને, રે! અમારું
વ્યોમે સત્કાર્યું' રૂઠા સપ્તરંગે
ત્રિરંગીનું બવ્ય પ્રેમાળ ચક્ર.

☆

ત્હોણે ત્હારા મુખ પર રહ્યું હર્ષનું ચિહ્ન ચૂંક,
હેવાકેરું સ્મિત વિલસનું ત્યાં, પરંતુ અપૂર્વ.

વર્ષોથી જે એક સાથે રહ્યા તે,
જુદી જુદી લોભકાઓ વસાવી
મ્હેટી ન્હાની ચીજના છેડ પાઠી
સિદ્ધિ એમાં સ્વપ્નકેરી નિહાળી
વા સિધ્ધિસોપાન એને પ્રમાણી,
ત્હારા સત્કારે ખની મગન રાચે,
કયાંથી ત્હારું સ્મિત થઈ શકે પૂર્ણ કે હર્ષ ફર!

✧

રે! થાતી એ વઢન પરની મેલનતા સ્પષ્ટ ગાઠ,
રે! રે! ત્હારે નયન કડુણાધાર શી આ અથાક!
—કેં કેં ત્હારા પૂજકો, અર્ધ્યકેરી
કેરે રાખી સાધના, લોહીભૂખ્યા
ખીખી રે' અન્ધોન્ધને, વોસરી જે
સમ્બન્ધો સો ઇતિહાસે લખેલા,
લૂંટી બાળે ચૂંપકાં — ખેતરોને
ચૂસે ચૂંચે શીલ નારોતણાં 'ને
ચંકા — બેપે ફરતાથી છકાને
લાખોની ચૂંટી લિયે લોભમાની
બાલી પોતીકી પુરાપ્રાપ્ત ગોઠ,
ધાતા એ વચ્ચે વળી કે' ફિરસ્તા
બાદ ધર્મો ફરવાનો કરન્તા; '
'ને એ સોના સૂત્રધારો વઢેરા
બહારો — પેટી-પટારાધણીઓ
કંગાલોનાં કારખાનાં રચન્તા;
રે! રે! શાના નયનવઢને હોય ત્યાં અન્ય બાવાં

☆

જાંથી ક્યાંથી પણ ડુધિરેલો શરીરે તહારે ?
પ્રાથી શાથી નયન કર્યો મિંજિયાં કમ્પતાં તે ?

જેને સાહે સુસ ને મંદ બાગી
આબ્યા તહારે યજ્ઞ હોમાઈ બાવા
જેણે ત્યાગે 'ને તરે ગ્રેમ-સત્તે
તહારે કાળે 'માર્ગ' સંભર્યો અપૂર્વ
બૂખ્યાં ત્રાસ્યાં હથ 'ને નગ્ન વચ્ચે
તું આવી ત્યારેય ઘૂમ્યો વહાવા
શીર્ષા આત્માનાં અમી જે વિરાગી;
એને - એને સંભરે એક, બ્યારે
સો વચ્ચે બેસી પ્રભુનામ લેવા
આવી એ કલ્યાણમાર્ગો રહો'તો,
વીંધી કોષો કાર કોઈ છકેલા
કોમી કોણે અન્ધ એવા જુવાને,
બમ્યા ચારે કોર કોલાહલે, રે!
તૂટ્યું અધ્યાશુભતું સૌમ્ય બીન!
દેવાયા દાવાનલે વિશ્વ મહિ
વર્ષન્ટાં યાકયા વિંના મેઘનીર;
દોળાયું સોબાબ સૌનું હવે જો!
આવી તું આશાબરી એ સંભોતું
વિશ્વે માણ્યું ક્વન સામીપ્યમાં, શું
બચે ખેંચી કાળનાં પૂર પાણુ ?

✽

અંખી'તો કેં વેળથી, લાખલાખ
લે બક્ષિસો તું પધારી, છતાંય

હેયે તહારે ઘાવ આવા ઘણાય!
જેતા જેતા લોક એ ઘાવ રોતા,
રાખી હેયે હામ કેં વીર યોધા
દુર્તત્વે સો માંહનાં - ખહારનાંને
સાચા જીવ્યા ચોર્ય-ધેરે દિટાવી
ફટાવા ઘા તાહરાં રક્ત ધોતા;
યાત્રા તહારી રૂંધવા મન ચાતાં
ધર્મ્યાગિન - સ્વચ્છન્દતા - કંભલીલા,
આદ્યે માનવ્યના મળ ધીરા
જેધ્યાઓ એ સંમુખે, શાન્ત ચાર્તા;
સાચા તહારા પૂજકો એ બધાય
મીઠા મીઠા ભવ્ય તહારો પ્રસાદ
લક્ષિત-શક્તિ સજ્જ થ ઝીલતા 'ને
અંખે સિધ્ધિ એ થકી લોમકાને
સર્વાંગે સૌન્દર્ય ઝાંધિ સદામ,
એ વીરોને કદમ કદમે ગ્રેમગ્રેયો પ્રભાવ,
યોગી વીંધાયલ હુવ સમો એમનો દોરનાર.

☆

અંખી'તો કેં વેળથી - તું પધારી,
આંછી ઘેરી રેખ નિર્વેકની જે
અંકાએલી ચિત્તે તહારે; જવો જો!
રૂંચે ત્યાં આનંદનાં ભિમ્બ રાણ:
આવી તું આશાબરી, અશિષોનાં
તેં વર્ષાબ્યાં અમૃતે વીર્ય વ્હેતાં
જુદે જુદે એ જ અધ્યા અમારી

✽

પાત્રો : શીલા, ડાહીગૌરી, પંકજ અને કિશોર.

સ્થળ : મધ્યમ વર્ગના એક કુટુંબનું ઘર

સમય : ૧૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૮ ની રાત્રે દસ વાગ્યાનો.

[પંકજ આરામ ખુરશીમાં આખી બેસીને પઢે છે. પાસે હીલ્લા પર શીલા અને ડાહીગૌરી બેઠે છે. દસના ટકોરા પડે છે]

પંકજ : (વિચારમાંથી જાગતો હોય તેમ આંખ ખોલી) ઓહો ! દસ વાગી ગયા ! !

શીલા : તમે તો બાઈ જીંઘી ગયા હતા, ખરું ને ?

પંકજ : ના, ના, વિચાર કરતો હતો

ડાહીગૌરી : આખો 'દિવસ' વિચાર વિચાર 'ને 'વિચાર' આજનાં જુવાનીઆને થયું છે શું ! આ શીલાય કાલે મુંગી આમ પડી હતી. 'પૂછ્યું કેમ' જીંઘી ગઈ ? તો કે ના, વિચાર કરતી હતી આજનાં છોકરાં નજીક દુનિયા આખીનો ભાર મથે પાડ્યો હોય એમ યાતયાતમ્ય વિચાર ગઈ જાય છે !

પંકજ : તું તો બા-આજનાં છોકરાં વિરુદ્ધ બ્યારે ને સાચે આવી ફરિયાદ કરી છે. હું તો જરા આજના દિવસ ઉપર વિચાર કરતો હતો.

ડાહીગૌરી : (બપોળના સાવથી) આખો દહાડો તો રખાયો. -શરૂ થયું ને સમાપ્ત થયું ને જાણ્યું ને કંઈક ને પધરા—પડીને સધાય શો છે ? ગ્વરાજ મળ્યું તે સાથે થઈ ગયા. આખી દીવાને દહ્યા ! માગ પાડો તે નશામાં—હવે વળી શો વિચાર કરવાનો છે ?

[કિશોર આવે છે]

શીલા : આવો કિશોરભાઈ, પંકજભાઈ નો આજ ઉત્સવના આનંદમાં ગરકાવ થઈ ગયા છે તે ક્યારનાય બોલતા જ નથી

[કિશોર ખુરશી પર બેસે છે]

કિશોર : શેનો ઉત્સવ સ્વરાજનો ? મમ પંદરમીએ જાધોજીએ કહ્યું હતું 'ઉત્સવ શેનો ?' આ ૧૫મીએ તો એ ગિયારા કહેવા જીવતા નથી પણ સ્વર્ગમાંથી ખરૂર કહેવા લાગે. ઉત્સવ શેનો ?

પંકજ : તું તો કિશોર, આવો જ રહો; ખસ બોલ્યે જ રાખે છે ! (ઉત્સાહમાં) આપણું શબ્દ આજે —

કિશોર : (વચમાં જ) ખતરનાક પરિસ્થિતિની તજક સરકી રહ્યું છે. એને અટકાવવાની કાઈની શક્તિ જ લાગતી નથી. નેહરુ-વલ્લભભાઈ બધાય —

પંકજ : ખસ ખસ, એ અજુગમતી વાત —

શીલા : એમાં અજુગમતું શું ? સાચી વાત કાલે કહી હોય, કહેવી જ એપણે કિશોરભાઈ realist છે, તમારા જેવા idealist નહીં. કહો કિશોરભાઈ

કિશોર : માફ કરજે પંકજ, પણ મારે કહેવું પડશે કે આપણા રાજકર્તાઓમાં દુરદેશી અને મુલસદીપણાનો મને તો અભાવ જ લાગે છે. સાપણ કરવામાં તેમની બેરાબરી બાગ્યે જ કાઈ દેહના રાજકર્તાઓ કરી નીકે. સ્વપ્નમાં અજુ-સેઓ-બોલશે—Eternal vigilance is the price of liberty અને જાગીને એના એ; કશું બૂલવું નહીં, કશું સીખવું નહીં.

પંકજ : ક્ષીણના આવેશમાં તું ભૂલે છે. એમની સુરોક્ષીએ એ જ ભણે છે. એઓ જે કક્ષિત ખચો રજા છે તે આપણને એમને કરવાના વિરાટ કાર્યની પાછળ ફેખાતી નથી. નહિતર—

કિશોર : કાઈ બીજી સરકાર હોત તો કાંગી જ પડી હોત, એમ જતે ! છાશવારે એમ કહેવાથી કંઈ ચક્ષિતની ખાતરી કરાવાતી નથી.

ઠાહીગૌરી : (અગાસુ ખાતી) હવે તમે એ મળ્યા કે ભણે જનમોજનમના દુશ્મન મળ્યા. એક કહે કે સ્વરાજ સારું. તો બીજો કહે કે નફારું. વાતનો છેડો જ ન આવે !

શીલા : (હસતા હસતા) બાને પૂછી લો—એ કહે તે સાચું.

ઠાહીગૌરી : હું બહુ બણેલી નથી, તમારા જેટલી શક્તિ પણ નથી. હું તો એટલું જાણું કે મેં આ સી તેર વરસમાં આવા કાંઈ જોયા નથી જનમારો ગયો પણ આ ધાસ-તેજ ને કાલસા લુગડા ને ધાનના આવા સાસા પડ્યા નથી, જોરાના રાજ્યમાં તો લીલાલહેર હતી. દેશમાં દુકાળ તો પડતો પણ આવેલો નહિ. આ તો અધીના પાપે—

શીલા : હા હા જોજે બા, લાકડેને લીડીને નફાતુ પડશે અધીજની સાથે ‘પાપ’ જન્મે ન મુકાય.

પંકજ : પાપ પણ પવિત્ર યજ્ઞ બાપ, શીલા !

શીલા : કિશોરભાઈ કેમ શાન્ત છે ? એમના બાધામાં તીર ખલાશ યજ્ઞ ગર્ભ કે શું ?

[કિશોર પાસેના ટેબલ પર પડેલી ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’નાં પાનાં ઉપલાલે છે.]

પંકજ : તમે બધાંએ ભેગાં યજ્ઞ મને દરાવવા જ ધાયું છે ને ! તો કાલે, પણ હું મારી વાત સમજાવવાનો પ્રયત્ન તો કરીશ જ. હારજીત. .

શીલા : ગાંધીજીના ભક્તને હારજીતનો હરખશોક ન હોય એમને !

પંકજ : ઠીક છે, કિશોર, જતે છે એવું કે આપણે મોટા માણસ નથી પણ તેમના અનુયાયીઓ છીએ એ વાત આપણા ટીકાકારો ભૂલી જાય છે.

કિશોર : એમાં એકતા ટીકાકારો જ હોયપાવ નથી હોય અનુયાયીઓનો પણ છે જ. તેઓ એમ બતાવવામાં મૌરવ લે છે કે તેઓ તેમના ગુરુથી પણ આગળ નીકળી ગયા છે. પંકજ : મારે માટે આજે પવન પ્રતિકૂલ લાગે છે.

કિશોર : પંકજ, જો આ રોજની, એનાથી રાતને દિવસમાં ફેરવાય છે ના, એ થોડા વખતમાં લુગડા જરો અને રાત્રિને વધારે ઘોર બનાવી જશે.

શીલા : કિશોરભાઈ શું કહેવા માગે છે તે સમજાવું નહીં.

કિશોર : તારે સમજવું છે તો સમજ સમજવાની ઇચ્છા થવી એ પણ યુક્ત ચિન્તે ગણાય આજે તો એવું કહેનારા છે કે અમારે સમજવું નથી એ મતાંધિ લોકો—

પંકજ : જરા મુઠા પર આવ કિશોર. પ્રચારકની રીત અને સમજાવનારની રીતમાં ફેર હોય છે ને ?

કિશોર : હોય છે જ સપજાવનાર ચોતે સમજ્યો હોય તે જ કહે છે, પ્રચારક ન સમજ્યો હોય તે પણ-પણ હું મુઠા પર આલું આજતો ઉત્સવ મને આ રોજની જેવો લાગે છે તમે ઉત્સાહ, આનંદ, આવેશ બતાવેલો છો તે ઉપરછંસા છે, ધણના છે, કાલે તમે જ્યારે એમાંથી મુક્ત થશો ત્યારે જમણા કુખથી વાસ્તવ જીવનના જતરકારમાં જોડાશો.

પંકજ : હેતુ વાક્યમાં તે ઠીક ચમક આણી કવિતા-પ્રચારી કવિતા પણ કિશોર, સમજનાર આવા શબ્દોથી ઉતરતો નથી. છતાં તારા વિચારોમાં કંઈક તથ્ય છે એ વાત હું સ્વીકારું છું.

શીલા : હું પણ સ્વીકારું છું.

શીલા : શીલાને હું સમજાવી શક્યો હોઉં તો બસ. શીલા તું કહેશે તું થુ જમણ શકી ?

શીલા : સ્વીચવાડોને તરત પરીક્ષા ? ખરા હો તમે તો-છતાં હું નાપાસ ચાઉં તેમ નથી. તમે એમ કહો છો કે આજનો ઉત્સવ હૃદયમાંથી આવતો નથી કારણકે ઉત્સવને માટે કોઈ કારણ નથી.

કિશોર : બરાબર. (ચોપડીના પૂઠા તરફ તાકી રહે છે)

પંકજ : શું બરાબર ? સ્વરાજ્યના જન્મસિદ્ધ હક્કનો ઉપભોગ

કિશોર : તિલક મહારાજનો જન્મ ઉપભોગ ! હા એ શબ્દ તે કીક વાપર્યો હક્કનો ઉપભોગ એટલે જીવવાના હક્કનો ત્યાગ ! કેમ ખરું ને ?

પંકજ : તમે ધૃષ્ટિક મૂલ્ય વાળી વસ્તુ આગળ શાશ્વત મૂલ્યવાળી વસ્તુની મહત્તા ભૂલી જાઓ છો.

કિશોર : શું કરીએ ? ખાધાપીધા સિવાય મને તો મૂલ્યામૂલ્ય કે ધૃષ્ટિકશાશ્વત વિશે કંઈ વિચારો જ આવતા નથી શીલા, પાણી પા બેઈ

[શીલા હીચકા પરથી જીટે છે. ડાહીગૌરી સહેજ આડા પડે છે]

ડાહીગૌરી : ભાઈએ તો આજે બરાબર ખાધું પણ નથી સવારનો ફરીને બધારે એ વાગ્યે આવ્યો જેવું તેવું ખાઈ પાછો વાચવા બેસી ગયો.

કિશોર : ગાંધીજીની 'આત્મકથા' હશે (ચોડીવાર અટકીને) આપણો દેશ વિચિત્ર છે. તેમાં અમેરિકનો માને છે તેમ સાપ, વાઘ રહે છે એટલું જ નહીં પણ જીંદગીમાં રહે છે (આત્મકથા ખતાવી) ગાંધીજીની આત્મકથા પર ચાના ડાઘા ! કોઈ આત્મકથાને સાથે ગમનાર ગાંધીજીનાં જ કામ હશે. અરે વખત આવે તો આપણો નેપારી બગણી કીમત લઈને 'સત્યના પ્રયોગો' વેચે ને ગાંધીજી આગળ આપી માગી લે એ આગલે બારણેથી પોતો દેખાય અને પાછલે બારણેથી નોંધાયે તો કાલો દેખાય—જીંદગી નહીં તો બીજું શું ?

પંકજ : તું નકામો રાપ કરે છે Cynic છે તું—

કિશોર : Cynic કહેવાથી માણસનો ઉપહાસ કરી શકાય, સત્યનો નહીં પંકજ; પણ ચાલ જવા દે એ વાત—(ધડિયાળ તરફ જોઈ) અગિયાર વાગતા આવ્યા આજે તો જગરણ કરવું છે. ઉત્સવ છે એટલે નહીં પણ ઓફિસનું વધાયાનું કામ છે એટલે

ડાહીગૌરી : તારો વિચાર ચા પીવાનો મયો હોય એમ લાગે છે.

શીલા : કિશોરને ચા પારીને ?

કિશોર : વાહ ! વાહ ! માનસશાસ્ત્રનો ખરા અભ્યાસ તો માણને જ છે 'માણનો જન્મ'. અમાગ ગાંધી 'જન્મ' બોલાવવી એ મૌનવનું કામ ! ગણાય છે પછી કાસે તે મને તેની—ખુદ દારનારની હોય ! કેમ પંકજ, શીલા બન્ને શાન્ત ! કિંમ આવે છે ?

શીલા : ના ભાઈ, હું વિચાર કરતી હતી કે માત્ર ટીકા કરવાથી કોઈ સુધરે છે ખરું ?

પંકજ : અને હું વિચાર કરતો હતો કે ગાંધીજીનું રામરાજ્ય કદી આવશે ખરું ?

કિશોર : બન્ને મદાન વિચારકો તારો છો બન્નેનો જવાન ચારી પામે છે. ટીકા કર્યા વગર કોઈ સુધરતું નથી—અને રામરાજ્ય લાવતાં પહેલાં દેશમાંથી જડ અને સ્થગિત થઈ ગયેલાં બળોને સાફ કરવા પડશે હા પણ ચાની વાન બૂલાવ નહીં હો શીલા, એકલા માણસને પાછી મેર માથાકૂટ કરવી પડશે

શીલા : (હસતી) જો ! એ તો હું બૂલી જ ગઈ ! (અદર જાય છે)

[પડે]

કેટલાંક સંસ્મરણો.

મણિલાલ ગાંધી

[આ લેખના લેખક શાઈ મણિલાલ ગાંધી પૂ. ગાંધીજીના પુત્ર ચાચ તેઓથી હાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતે ગાંધીજીએ સ્થાપેલા ટ્રસ્ટોય ફાર્મ ઉપર નાતાલમાં રહે છે, અને ગાંધીજીએ શરૂ કરેલા 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'ના તંત્રી તરીકે કામ કરે છે. —સં.આ.સક.]

મારા જીવનમાં ઘણાં થોડાં જ વર્ષો બાપુ સાથે ગાળવાનો મને લાભ મળ્યો છે. મારા બીજા ભાઈઓથી બિલકુલ મારે ઘણો વખત બાપુથી દૂર દેશવટામાં રહેવું પડ્યું છે—કેમકે લગભગ ત્રીસ વર્ષથી હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં છું. ૧૯૧૪ના ઓગસ્ટથી ૧૯૧૭ ની સરૂઆત સુધી હું દિલ્હીમાં હતો. ૧૯૨૪માં એક માસને માટે હું દિલ્હી ગયો હતો અને ૧૯૨૬ની આખરીએ પાછો ગયો. ૧૯૨૭ના માર્ચમાં મારા લગ્ન થયાં અને તુરત જ દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યો. લાંબામાં લાંબો વખત મેં દિલ્હીમાં ગાળ્યો હોય તો તે ૧૯૪૫નું આખું અને ૧૯૪૬નું અરધું વર્ષ એ પ્રસંગે બાપુના નિકટ સંબંધમાં રહેવાનો મને અલભ્ય લાભ મળ્યો હતો. બાપુ સાથેના એ મારા અતિશિખર મહિનાઓ હતા, જ્યારે તેમની બંગાળની અને મદ્રાસની આખી મુસાફરી દરમિયાન તેમની સાથે હું રહી શક્યો હતો. બાપુ સાથે સારામાં સારો વખત એ લોકોથી જ લઈ શકાતો હતો કે જેઓ તેમની સેવા કરતા હતા અને તેમની સમગ્રો હાજરો પૂરી પાડતા હતા. જો કે હું તેમાં બીજાઓની વચ્ચે આવતો હોઉં એવું જણાતું હતું છતાં તે સંજોગોમાં જોડલો જતી શકે જોડલો વખત બાપુ વહાલથી પોતાની સાથે ગાળવાનો લાભ મને આપતા હતા. અનેક બાબતો ઉપર અમે છૂટથી અને નિખાલસતાથી ચર્ચા કરતા હતા, જેમાં તેમની સાથે રહેનારાઓની અને અમે બાળપણમાં તેમના હાથ નીચે રહ્યા હતા તે વખતના કરતાં આજે તેઓની ઘણી જ અદલાઈ ગયેલી વલણ વિશેની ચર્ચાના પણ સમાવેશ થતો હતો અને તો જોડલે સુધી લાગ્યું હતું કે બાપુએ પોતાના અતિ પ્રેમ અને લાડથી પોતાની સાથે રહેનારાંઓને બગાડી મૂક્યાં હતાં ખાસ કરી બાપે ઇશ્વરે લઈ લીધા બાદ એ વધારે જોવામાં આવતું હતું બાપો બાપુ પર દાબ રહેતો હતો અને ખાસ કરી સામાજિક જીવનવ્યવહારમાં રહી જતી કેટલીક ઉણપો બા. પૂરી કરતાં હતાં. બાના અથા બાદ બાપુને પોતાની સાથે રહેનારાં ઓને મા અને બાપ બનેલી અરજ સારવી પડતી હતી પરંતુ બાની અને મદદેવ કે જે બાની પછી બાપુને ધૌધી નજીક અને વહાલામાં વહાલા હતા તેમની, બાપુને પડેલી ખોટ ઠાપથી પૂરી સકાઈ નહોતી. બા અને મદદેવમાઈ બાપુનો જમણો અને કામો હાથ હતા.

એક વસ્તુ પ્રખળપણે મારા જીવમાં આવી તે, અમે ચાર ભાઈઓ બાપુના હાથ નીચે હતા તે વખતના કરતાં આજની તેઓની અતિ નરમાશ ભરેલી વલણ હતી. જો કે મને તેટલા કંઈક છતાં ધમાવાન તો તેઓ હંમેશાં હતા જ. પરંતુ આજે તેમનામાં જે અતિ સહિષ્ણુતા જોવામાં આવતી હતી તે અમારા વખતમાં નહોતી તેનું કારણ કેટલેક અંશે કદાચ હમણાંનાં વર્ષોમાં દુનિયાના થયેલા ઘણા જ કારા અનુભવોનું હશે અને કેટલેક અંશે તેઓએ સમ્મતાથી કેળવેલી અધિકારશક્તિ હશે. આ જોઈને ઘણીવાર મશ્કરીમાં

બાપુને હું કહેતો, “બાપુ, અમે તમારી નીચે હતા તેના કરતાં તમે હવે બહુ બદલાઈ ગયા છો. આટલાં બધાં લોક અમને તો તમે નહોતા લક્ષ્યમાં; અમારી સાથે તો બહુ સખ્તાઈથી વર્તતા હતા. યાદ છે કે કેટલા ગાંસઠા ભરી કપડાં ધોવડાવતા, લોકો ફાવતા, કેલણી પાવડા લઈ કચકચતી હંડીમાં ખેતરમાં ખેડાવતા, રસોઈ કરાવતા, માઇસિના માઇસો વરસાદમાં ચલાવતા ? અને આને આ આટલાં લોક લક્ષ્યો છે એ જોઈ મને તાજૂની મામ છે !”

આ સાંભળી તેઓ મુગ્ધ કરનારી પોતાની હસવાની રીત મુજબ ખડખડાટ હસી કહેતા, “સાંભળ્યું કે, મણિભાઈ શું કહે છે તે ?”

x

x

x

અત્યંત સરમથી મારે કબૂલ કરતું પડે છે કે ૧૯૧૨ની સાલમાં બાપુને મારે નિમિત્તે સાત દિવસના ઉપવાસ કરવા પડ્યા હતા. એ તેમને છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ વખતે બાપુ જોહાનિસગઢમાં હતા. હું ફિનિક્સમાં હતો અમારા બંને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો. મારે વિષે થયેલી અમુક ફગિયાતોથી બાપુને ખબર દુ.ખ થતું હતું. મારી પાસે તેઓ શુંતો કહીલાવવા માગતા હતા. હું ના ની ના જ પાડતો હતો. જેવો બાપુએ મારા ઉપર ફરજોથી પત્ર લખ્યો અને “દુઃખી બાપના આશીર્વાદ”થી તે પૂરા કર્યો તો પત્રથી મારું હૃદય વિંધાયું મારાથી વધુ વખત છૂટી ચકાકા નહિ અપરાધ કબૂલ કરવા માગતો હતો. પરંતુ બાપુ પાસે જવાની કે તેમને લખવાની દિમત ચાલતી નહોતી તેથી મિ. કેલનબેક, જે અમારા એક કુટુંબીજન જેવા અમારી સાથે સંબંધ રાખતા હતા, તેના પર પત્ર લખી એ પત્ર સાથે બાપુ પરનો પત્ર બોરી મોકલ્યો. તેમાં બાપુની મારી માગો હતી. જવાબમાં બાપુનો તાર આવ્યો, ‘મારી તો મારી જ છે; છત્તરની મારી માગો.’ બાપુ તુરત ફિનિક્સ આવ્યા અને અમે બંનેએ સાત દિવસના ઉપવાસ કર્યાં મિ. કેલનબેક પણ અમારી સાથે ભળ્યા. હું સહથી હઠી ચકું છું કે આ પ્રસંગ વખતે કે કારણદેવ પણ કચાચનો એક છાંયો પણ મારામાં નહોતો.

x

x

x

બીજો એક બનાવ દિહમાં ૧૯૧૬માં બન્યો હતો, જ્યારે મારા ગ્રોમીથી અસત્તમ વચન નીકળી ગયું હતું સૌને એ વિચાર વગરનું લાગ્યું પરંતુ બાપુને તો એ બહુ દિમાકમ નેટથી વિચાળ લાગી. તેમણે આશ્રમવાસીઓને વાત જાહેર કરી. અને બીજે જ દિવસે મારે આશ્રમમાંથી દેશવટો લેવાનો હતો. મારી પ્રજામાં આવે ત્યાં ચાલ્યા જવાનું હતું. પરંતુ બાપુએ કેટલીક સલાહ આપી હતી. તેમણે કહ્યું ‘મારે મદાસ જઈ ત્યાં એક વજાહતું’ કારણનું છે ત્યાં કિખાઈ તરીકે રહેવાની મામણી કરવી અને સાધારણ મજૂરીની જેમ રહેવું. પરંતુ બાપુના નામનો કિપરોજ નહિ કર્યો આ ઉપરાંત બાપુનો ઉપવાસ કરવાનો પણ ઇરાદો હતો. પણ આખી રાત મેં તેમ નહિ કરવા વિનવણી કરી. મારી વિનવણી તેમણે સાંભળી બીજે દિવસે જાને અને મારા માર્ક દેવદાસને ડુકકે ડુકકે રૂઠ કરતા મૂકી હું આશ્રમ છોડી ગયો બાપુએ મને સાવ ખાલી હાથે રજાગતો નહિ મૂક્યો. મારીભાઈ નેટલા અને ઉપરાંત થોડા રૂપિયા મારા હાથમાં મૂક્યા રેલગાડીમાંથી મેં અગ્રીમીની બાંજે

જાપુને દુઃખી કર્યા તેના પશ્ચાત્તાપનો પત્ર લખ્યો. એ બે માસના મારા અનુભવોની કથની જુદો જ વિષય યદ્યપિ.

બે માસ બાદ જાપુએ એક સત્તી પત્ર ઓળખતો પત્ર લખી મોકલ્યો અને ત્યારબાદ સાત માસ મદ્રાસમાં સુબે પસાર કર્યા. મને જે વીતી તેથી કશું વૃક્ષસાન ન થયું આજે વઢાલા જાપુની વજ સમાન સખ્તાઈ અને પુર સમાન કોમળતાના પ્રેમભર્યા સ્મરણથી એ દિવસોને હું આશીર્વાદ રૂપ ગણું છું

x

x

x

જાપુની નમ્રતાની પરાકાષ્ટાનો એક અનુપમ દાખલો વાચક નીચેના મારા પત્ર જાપુએ લખેલા પત્ર પરથી જોઈ શકશે

“.....મારી ઉપર રાજ કરવાનાં મેં બધા ઠારણો આપ્યા છે એમ હું માનું છું તેને સારું તમે અને ધૂમા આપજો. તમને મેં બહુ રખડાવ્યા ને તેમાં તમારી નિયમિત કેળવણીનો સ્થાન થયો. પણ આ અનિવાર્ય હતું એમ તમને જાણે તો જ તમે અને માફી આપી શકો. મારી આખી જિંદગી મેં અને પોતાને ઓળખવામાં ગાળી છે માટું કત્તબું જે શોધવામાં ગાળી છે એથી માટું કામ શોધ્યું છે કેમકે મેં જે માન્યું તે કશું છે તેમ યવાથી હું બધી ભૂમોમાંથી જમ્યો છું પણ ઉપરથી વિચારતાં લૌકિક દૃષ્ટિએ મારા સ્થાન જમ્યો છે. મારા અખતરાઓનો ભોગ જેમ હું થયો તેમ તમે ને બા થયાં. બા જમજી ગઈ છે તેથી બા નેટલું કમાઈ છે તેટલું બીજી બી નથી કમાઈ તમે હજી પૂરું નથી જમજ્યા તેથી તમને રાજ રહે છે. હું હજી ઠહેવા છઠ્ઠું છું કે તમારા બધા જાઈઓની જે સેવા મેં કરી છે તેની બોલે બાપ નાંદ કરે. મેં તમને મારા ધાર્મિક અનુભવોના જામીદાર બનાવ્યા એથી વિશેષ કોઈ શું કરી શકે? બોલ માન્યાપની જેમ હું તમારું જીવન લાકિક રાખીને માટું જીવન નિરાળું બી શકત તમ કરત તો અસારે તમારી ને મારી વચ્ચે એક સાંકળ નહિ રહેત. મારાથી બોજું નહિ થાત કેમકે સત્તી શોધમાં હું તો ભ્યાં છું ત્યાં જ હોત ને તમે તે માર્ગની જાદર હોત, એ તમારે સાટું છંદ નહોતું. આ વાત તમે ધીરજથી વિચારશો તો મારી ઉપરનો રાજ ઉતારી શકશો.”

જાપુએ અમને અક્ષરજ્ઞાન નહિ આપ્યું તેના અને અસતોષ રહ્યો છે ખરો, પરંતુ જે શોમતી વસ્તુ હું પામ્યો છું તે બોલે કરી નહિ પામ્યો હોત એ વિષે અને જરાય શંકા નથી. અને તેને માટે તેમને હું પારાવાર આભારી છું મારા સપર્ગ કાર્યોમાં તેમના આત્માની દોરવણી મને એ જ હાદિંક આપેના

‘ઇશ્વરન ઓપીનિયન’માંથી]

[આ લેખનાં લેખિકા બહેન સુશીલા ગાંધી પૂજ્ય બાપુના પુત્ર ભાઈ મણિલાલ ગાંધીના પત્ની થાય. એટલે ધરની વહુ તરીકે તેઓ ગાંધીજી વિશે જે કાંઈ લખે તે વિચારણીય હોઈ, તેમના ગૃહજીવનની એક બાજુનું સુંદર ગમજી ચિત્ર રજૂ કરે છે. —સંચાલક]

...બાપુને જેમ જમત મહાન યુગપુરુષ માને છે, તેમ અમે પણ માનીએ છીએ બાપુ જ્યારે ટોળાઓથી ધેરાએલા હોય ત્યારે અમને એમ લાગતું કે બાપુ અમાગથી વણા દૂર છે. બાપુ મહાત્મા છે — તેઓ એવી ટોચ ઉપર છે કે જ્યાં જવું અમારે માટે અશક્ય છે. ત્યારે શ્રદ્ધાથી એમના ચરણોમાં અમે બેસતાં, અને જ્ઞાનશ્રવણ કરતાં પણ જ્યારે બાપુ સવા જતા અથવા જમતાં એકલા હોય ત્યારે અમે પાસે બેસતાં, પગ દાખતાં, ત્યારે અમને લાગતું કે અમે અમારા બાપુ પાસે છીએ, અને અનેક મીઠી મરકરીઓ, જેમ બાળક મા પાસે કરે તેવી કરતાં અનેક લાઠ કરતાં આવે સમયે જ બાપુ પાસે રહેનારને બાપુનો મીઠો પ્રેમ મળતો.

ગાંધીજીનાં બે રૂપ દત્તાં એક મહાત્મા ગાંધીનું વિજ્ઞાન રૂપ, અને બીજું, અમાગ વહામસોલા બાપુનું સૂક્ષ્મ રૂપ મહાત્મા ગાંધીને ધણાએ જાણ્યા છે બાપુને જાણવાનો લઢાવો ધણા થોડાને મળ્યો છે

બાપુ અમાગ બાળકોના પ્રેમભરણ દાદા દત્તા અધકારમાં ધેરાએલા ગામનાં તે માર્ગદર્શક દીપક દત્તા. અને અમારા કુટુંબના — અને કુટુંબ એટલે ફક્ત અમે જ નહિ પણ એમને વિજ્ઞાન પરિવાર — કે જેઓએ તેમને બાપુ માન્યા દત્તા — તેમના પૂજનીય વડીલ દત્તા

બાપુ હમેશાં ખૂબ જ કામમાં રહેતા અમને વાતો કરવાનો ભાગ્યે જ વખત મળતો ધણી વાર અમને એવી ભમણા થતી કે અમારા બાપુને જનતાએ અમારી પાસેથી ખૂચવી લીધા છે. પણ તેમનો અમારા પ્રત્યેનો અતુલ પ્રેમ — અમારે માટેની તેમની ચિંતા અમારી ભમણા ભાંગતી. અસખ્ય કામમાં પણ અમે 'ક્યા જઈ ગયાં છીએ, શું કરીએ છીએ, અમારા બાળકો કેમ ઉછેરે છે, તેમના ખાવા — પીવા — ઢરીર આરોગ્ય અને લાલ્લતર વગેરેની સતત કાળજી રાખતા. અને જ્યારે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે ત્યારે અમને સલાહ, ઠપકો કે દિશ્નમત આપતા અમારા બબરો જાણુવા તેઓ હમેશા આદર રહેતા. નોઆખલીની યાત્રા વખતે ધણે લાંબે ગાળે મેં 'પત્ર લખ્યો અને તેમાં ધણે વખતે પત્ર લખ્યાનું કારણ જણાવ્યું કે "આપ ધણી કામમાં રહો છો. પત્ર લખી તરફી આપવાની ઇચ્છા ન રાખ " તેના જવાબમાં બાપુએ લખ્યું "મારા ઉપર દુનિયા બાંધેને કામજી લખવામાં સહાય ન રાખવો. કોઈ બાપને મેં જાણ્યો નથી જે પોતાનાં દીકરા દીકરીના કામજોથી કટાળે તમારા કામજોથી અને તમને મળીને સ્વાભાવિક જ મને, આનંદ થાય." આમાં તેમનો કેટલો પ્રેમ નીતરે છે ! આને એવા અલખ્ય મીઠા પ્રસંગો આખા આગળ તરે છે અને આખો જીવન ધાય છે.

ઔધા પહેલું મીઠું સ્મરણ મેં નવા સંજીવની તરીકે આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આને આખા આશ્રમ ખડું થાય છે બાપુ સાથે સંજીવનીલા મારા છેલ્લાં એકત્રીસ વર્ષના જીવનસ્મરણો આખા સામેથી ચિત્રપટની જેમ સરી જાય છે. અનેક કામોમાં હોવા છતાં મેં જ્યારે નવવધૂ તરીકે આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાંની બહિલી ગસોઈ મારે ગળે નધી બિતરતી એ બાપુએ જોયું. મને નજીક બેઠાવી પ્રેમભરી વાણીમાં જણાવ્યું, "સુશીલા, હું

તારો સસરા નથી, બાપુ જ હું તારે અને વચર સરોએ તારી જરૂરિયાતો જણાવતી જોઈએ. " મારા પતિને બોલાવી મીઠા કપડા આપતાં કહ્યું, " મેં તને પરણાવ્યો. હવે તારે સુધીલાને સંભાળવી જોઈએ પારકો દોકરી લાવ્યા છીએ તે કાચવાય નહિ એ જોવાતું તારે રહ્યું " હું હજુબર વિચારમાં પડી બાપુને એ પ્રસ્તાવના કરવાની રીત જરૂર પડી ત્યાં બાપુએ અને કહ્યું, " તું તો મોટા મરની દોકરી. રાજ પાંચ પકવાન ખાતી હશે પણ મેં તો તને પહેલાં જ જણાવ્યું છે ના કે હું કફીર છું ? " અને અંબીર ચર્તા કહેયું, " તને આ ન ફાવે એ હું સમજી શકું છું. અહીં જે ખાનગી રસોડા છે તેમાં તારી જોઈવણ કરી દઈશ " મેં સંકોચ જાયે જણાવ્યું, " બાપુ, હું અહીં જ જમીશ. કીમે કીમે આવતું થશે " બાપુના ચહેરા ઉપર આનંદ ઝગઝગી ઊઠ્યો. તેમણે સતોષ સાચે કહ્યું, " એ મને ખુબ મર્યું. " એમનો એ આનંદ, એ હાસ્ય, અમને ધણા કામો કરવા પ્રેરતા અને એ બાદેથી રસોઈ મને મિશાનથી થે વધારે મીઠી લાગવા માંડી

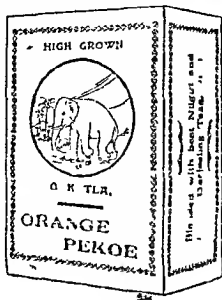
અમારા બાળકોને પ્રેમથી પદખામા બેસાડતાં હાસ્ય - વિનોદ કરતા, સિખામણો આપતા, - સહેને બે મિનિટ જ - પણ એ મિનિટો અમને ધન્ય લાગતી. અમે દેશમાં હતી ત્યારે અમારા બે મોટા બાળકો - સીતા અને અરુણ - ની અભ્યાસની જાને પરીક્ષા લીધી. અને યુ યુ સારું છે, યુ યુ સુધારવાની જરૂર છે એવી નાનીમોટી સૂચનાઓ આપી અમારી સૌથી નાની દોકરી હંમેશા બાપુ પાસે દેડી જતી અને વિનોદ કરી આવતી

એક વાર બાપુ લખી રહ્યા હતા. ઈલાએ જમીને બાપુને પૂછ્યું, " બાપુ, તમે નાના હતા ત્યારે પણ બધા તમને બાપુ કહેતા ? " બાપુ દસ્યા, અને રમૂરથી કહ્યું, " ના, ત્યારે તો કોઈ મોહન કહેતો, કોઈ મોહનિયો કહે " ઈલાને ખુબ મજા પડી તેણે તો " મોહનિયો, મોહનિયો, " કહી નાચવા માંડ્યું તેનો વિનોદ જોઈ બાપુનું હાસ્ય ખીલ્યું ઊઠ્યું

આશ્રમમાં અમારા એક બાળકને તાવ આવ્યો. બાપુને ખબર પડતાં જ મને બોલાવી. મીણી કીણી ખાવાપીવાની અનેક સૂચનાઓ આપી તાવ સાવ સાધારણ હતો છતાં બાપુની ચિંતા મેં જોઈ તારે તો બીજો જ દિવસે અરુણને છેડ્યો. પણ બાપુના પત્નિમાંથી તે પાંચજ દિવસ ન છૂટ્યો પાંચ જ દિવસ ઉપવાસ કે અર્ધઉપવાસ ઉપર તેને રાખ્યો હતો. મદામકેનલે કબિયા કરી હડે દિવસે બાપુના ખાખરામાંથી એક ખાખરો ખાવાની રજા તેણે મેળવી. મેં વિનોદમાં બાપુને કહ્યું, " બાપુ, હું જો માફી પછી તો તમને તો જણાવું જ નહિ " બાપુએ ફક્ત હસવા દસતાં ડોક હલાવી. મળે કહેતા ન હોય. " જોઈ લઈશ "

બાપુ આને આપણી વચ્ચેથી માલ્લા ગયા છે. આપણે ફરી કંઈ તેમને જોવા નથી પામવાના તેમનો પ્રેમાળ હાથ આરોગ્ય આપતો કંઈ આપણા વાસાને હપડાવાનો નથી છતાં બાપુ આપણા હૃદયમાં અમર જ રહેશે

બાપુ પાસે રહેનારને હંમેશા તજવાગની પાટ પર રહેલું પડતું તેઓની બૂલેલું પ્રાકૃતિક બાપુ પોતે જ કરતા. આવા અનેક પ્રશ્નોએ સાધોઓને આમુ પણ સાગવા પડતાં સદૃશ મદાદરભાઈ જોવાને પણ અસિઓ જાગવા પડ્યા હતા. માધીની બૂલથી બાપુને ઘણું દુઃખ થતું તેઓ કદી ગુસ્સે ન થતા. પણ તેમનાં દુઃખમયો વેળુ હૃદયમાં સોંસગવા બિનરી જતાં અને માથુસને હમઘાં જાગ્યું ગખતા. પોતાની પાસે રહેનાગની ઉપર તેઓ ખૂબ કંદક રહેતા એ જ નાર એમણે દિલ્લ - મુસ્લિમ એક મારે લીધો. અને તે એમનો પ્રાણ દરનાર યદ્ય પડ્યો. માગનારે ધર્મનો ગ્યા જરૂર કરી પણ તે દિલ્લ ધર્મની નહિ, પણ કસના ધર્મની.

આ ની

ખ રી લ હે જ ત

મેળવવા માટે

ઓ. કે. ટી

ની વિશિષ્ટતા તરીકે
એકી અવાજે વખણાયેલી
આ. કે. ઓરેન્જ પેકો
આ પીઓ.

એજન્ટ : જહાંગીર બ્રધર્સ : રોશન સામે : અમદાવાદ

રામતીર્થ પ્રાહી તેલ

સ્પેશિયલ નં. ૧

મમજની યાનતદુઓ જળવાન બને છે, ધોળા વાગ માળા
થાય છે, ખરતા અટકે છે, વધે છે અને ટાવમાં વાળ ભીજે
છે, ખોડો મટે છે, વાદશક્તિ અને આંખોની દૃષ્ટિ વધે છે.
ગાદ નિદ્રા આવે છે, માથાનો દુ ખાવો મટે છે દરેક કષ્ટમાં
બહેનો, પુરુષો અને બાળકો માટે મદદાન ફાયદો કરનાર છે
મોઢી બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦. નાની બાટલીના રૂ. ૨)
: બધે મળે છે :

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેન્ટ્રલ સ્ટ્રીટ રોડ, સુભર્ષ-૪

आप [दात्र निम्न] न-नी
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

अंशान्त
 रणछोडल केसुरभाष्ट भित्री

पृष्ठ २४

आ. १२

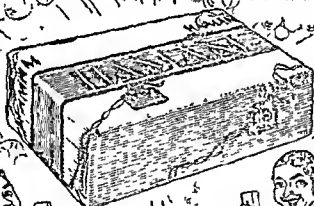
હમામ - સર્વનો માનીતો સાધુ!

આજે જ
હમામ સાધુ
ખરીદ કરો!

હમામની
મોટી ગોટી
જેસા
ખમાવે છે!

ઘરને માટે ઉત્તમ સાધુ! બાળકની
માથાની અગર રાખવા ઘણાજ
ઉપયોગી મનુ બન્યાની નાજુક
માથાની માટે ઉત્તમ! એક ગોટી
લાભે વળત આવે છે!

"મદદ! આ સરસ સાધુ છે હમામ
સાબુના સુવાસમ ફીણ અમ તમા
મેળવે દુર કરે છે તેમજ વડે નહાવાથી
કેકે તમા આનંદ મળે છે!"

અસલ
હમામજ
ખરીદો!

મા કહે છે "જાતી સરસ સુવાસવાણ
ઉત્તમ સાધુ કોઈક કિમતે મળે છે
તે હમામજોય છે!"

★ દરેજ વધુ અને વધુ માણસો હમામ સાબુની
માગણી કરે છે

બી તા તા ઓ હલ મોલ્સ કંપની લીમીટેડ

દેશની બધી કોમોને
બધા વર્ગોને
પસંદ પડે તેવું કાપડ
તૈયાર કરવાનો
અમારો મુદ્રાલેખ છે.

અમારી ગ્રૂપ મિલોનું
≡ કાપડ ≡
દેશ પરદેશમાં વપરાય છે.

જહાંગીર વકીલ ગ્રૂપ મિલોનું
કાપડ વાપરો

જહાંગીર મિલ : અમદાવાદ
રૂસ્તમ મિલ : અમદાવાદ

ન વ હ વ ન મિલ : કલોલ
ન્યુ જહાંગીર મિલ : ભાવનગર

卐 પ્રસ્થાન 卐

॥ દ્રષ્ટિવૃત્તં ન્યસેત્ પાદમ્ ॥

પુસ્તક : ૪૮

આશ્રિત . ૨૦૦૫

અંક ૬

ઢેધુ

પૂજાલાલ

હે પ્રભુ ! હું તો પૃથ્વીના પત્થરપથમાં પ્રાણવિક્રીન પટેલ
મેલી માટીનું ઢેકું, જુગજુગજૂની જડતાની સાથે જડેલ.
આવ આવ અલખ ! લખરૂપ લઈ પ્રભુ ! પ્રાર્થે છે મૂકે પોકાર;
ખોદ ખોદ ખનિત્રે, ઘા કર નિર્ઘણ, કડુછાના પાશવાર !
મૂઠ માટી મૃત્યુ ભરી, એવો હું તેનો કર પ્રભુ ! કર ઉદ્ધાર.
તવ ચિન્મય સ્પર્શે શિવ ! સજ શવમાં ચેતનનો ચમકાર,
પૂરા પત્થર શા સુજ પિંડ પરે પ્રભુ ! ઘણુ શા ઘા તારા ઉત્તાર:
કર ચૂર્ણ વિચૂર્ણ ક્ષેત્રેકણ મારો મારી જિવાડતા માર,
રામ વણનાં રક્ષણતાં રજકલે રેલવ પ્રેમ સુધાર સસાર.
ઓતપ્રોત રમે કરી ખૂંદી ખૂંદી ખૂમ નમ્રતા અર્પે અપાર,
પછી તારો વિભુવર ! હોય વિરાગી વિદસતો જેવો વિચાર,
તેવો આપ કલાવિદ્ કરચી મને શિવ સુન્દર સેત્ય આકાર
તપવી તપને ક્ષમતા ભર કાચે ન્યેતિની જેવનાર,
શુભ પાવક સ્નાન કરાવ મુપાવન પાત્ર બનું નિરધાર
પહે તારે હું ઉન્મુખ પ્રાર્થુ અપરિમિત અમૃતના સિંધુ ઉદ્ધાર,
મહિમોજ્જ્વલ મંગલ માણુરીનું તવ ધામ જનો આ આધાર.

યુગાવતાર શ્રી અરવિંદનો

વિશ્વને આદેશ

[ખાસ પશ્ચિમને લગ્ય ઉદ્દેશોધન]

અનુ० વિષ્ણુભાષ્ય ભટ્ટ

[જનપ્રસિદ્ધ શ્રીમતી પદ્મી બેનાર્તી પ્રમુખપદે ન્યુયોર્કની શ્રી. અરવિંદ સોસાયટીએ “ભારત પ્રક્રિયાદિને” ઉત્તરેશ સિતોતેરમા શ્રીઅરવિંદજનમદિને અમેરિકા માટે માગેલ સંદેશ દ્વારા યોગેશ્વર અરવિંદે વિશ્વને આપેલ કર્તવ્યપ્રેરક આદેશનો છાયાનુવાદ]

“તમે પશ્ચિમના છો અને ખીલ પૂર્વના એ જવાબ બધ કરી દો. બધા માનવબધુઓ એક જ દિવ્ય અમૃતતરવના સતાન છે અને પૃથ્વી ઉપર એ જ મનાતન આનુવંશિક એકતા સિદ્ધ કરવા જનમ્યા છે.”

શ્રી. માતાજી

તા. ૪-૮-૪૬

પૂર્વેશી આંગરૂ નિમિત્તે પશ્ચિમને માટે મારી પારે સદેશ માગવામાં આવી છે પણ મારે જે કહેવાનું છે તે પૂર્વને પણ એ જ સદેશરૂપે કહી શકાય તેમ છે.

માનવકુટુંબના આ બે વિભાજના મતમતાતર અને ભેદ ઉપર વાતવાતમા ભતરી પડવાની અને સામસામે અધઝામણ ખડી કરવાની જાણે કે કંઈ પડી ગઈ છે. પણ આ મતમતાતર, પક્ષાપક્ષી અને ભેદને બદલે એકતા અને સમન્વયને જ લક્ષ્યસિદ્ધિ માનવાનો રાહ એ મારો રાહ છે.

પૂર્વ કે પશ્ચિમ મનુષ્યસ્વભાવમા એ જ સરખા છે, બન્નેનું માનવભાવિ એક જ જાતનું છે, ઉચ્ચતર ભૂમિકા માટે બન્નેની એક જ જાતની અભીપ્સા છે, પોતાના કરતાં ઉચ્ચતર માટેની બન્નેની ઝખનામાં કંઈ જ ફરક નથી એ જ દિવ્યતત્ત્વ તરફ બહારથી અને અંદરથી આપણે એક જ સરખી રીતે અભિ કરી રહ્યા છીએ

કેટલાકને પૂર્વના અગમ્યવાદ અને આધ્યાત્મવાદ અને પશ્ચિમના ભૌતિકવાદ ઉપર ભાર મૂકવાની ટેવ પડી ગઈ છે. પણ પશ્ચિમમા પૂર્વ કરતાં ઓછી આધ્યાત્મિક તૃપ્તિઓ જન્મી નથી, ઓછી શાનસરવાણીઓ પ્રગટી નથી એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં નહિ છતાં પશ્ચિમમાં પણ સંત સાધુ કે ઝપિયુનિઓની પર પરા જરૂર અવતરી છે પૂર્વમાં જે ભૌતિક તૃપ્તિઓ સ્વભાવજત છે, ભૌતિક જાહેજલાલીઓ પૂર્વમા પણ પ્રકાશી છે. પૂર્વ અપૂર્વ સમૃદ્ધિયુગોથી ઝળહળી છે જીવન પદાર્થો અને સંસાર સાથેના એક જ સરખા મરપોર્ગોથી પૂર્વનું જીવન પણ ધબકે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ હંમેશાં ભેટયા છે, ઓછેવત્ એકાકાર થઈ ગયા છે બન્નેએ પરસ્પર એકબીજા ઉપર ભારે અસરો નિપજાવી છે અને આજ તો મહાન વિષાદા પહેલાં કરતા તેમ કઠવાની બન્નેને વધુ ફરજ પાડી ગઈ છે. સમાન આથા, સમાન ભાવિ, સમાન ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓ બન્નેને સદૃશ્ય-અંદકાર્વંકર તરફ આમંત્રી રહી છે પરસ્પરનાં વિરોધ અને મતભેદો તરફ નહીં પણ રાગદર્શમાં દેખીતી દૃઢની રીતે ઘટચાત કરીને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ જ્ઞાનપ્રકાશદ્વારા સતત અજ્ઞાનઅધારમાંથી

સમાન ધ્યેય, નિર્મિત પ્રારબ્ધ અને સરમસિદ્ધિ તરફ ધપતી જતી 'પ્રકૃતિ'ની પ્રગતિ દ્વય માટે જરૂરી એકતા, સપ અને અમેદ ઉપર જ આપણે આપણા મનને કેન્દ્રિત કરવા 'વિદ્યે' પરંતુ આપણી એ પરમ જીવનસિદ્ધિને આદર્શ કેવો દશે તેનો આધાર આપણી જીવનદષ્ટિ અને દિવ્ય સાક્ષાત્કારની દક્ષા ઉપર જ રહેશે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના સ્વભાવમાં કોઈ પણ જાતનો સંપૂર્ણ બેદ-તત્ત્વવિરોધ છે જ નહીં. અંતર માન પથબેદનું વધનું જનું અંતર છે એ ખ્યાલ આપમેં ધ્યાનમાં રાખવો પડે તેમ છે.

વિશ્વચેતન્ય એ જ પરમ સત્ય છે જગતથી પર રહેલ છતાં એ ચેતન્ય જ્ઞાન-ભરમાં અને જ્ઞાતાત્વના સંમરન પદાર્થોમાં વિલસી રહ્યું છે એ જ વિશ્વચેતન્ય સમરતને ધારણ કરી પ્રકૃતિનાં અરોય-સુગુપ્ત પ્રયાણથી આરબી ચેતનાના ઉતરોત્તર વિકાસ દ્વારા કાક ગૂઢ "આદર્શ-જીવનસિદ્ધિ" તરફ પ્રકૃતિને દોરી 'પૂર્ણ'ને પ્રગટાવવા મથા રહ્યું છે તેમાં જ આપણા વાગ્ધેય અસ્તિત્વનું અને વિશ્વક્રમનું રહસ્ય આપણને જડે છે હરદમેશ અને વધુ ને વધુ ભાર પૂર્વ આ ચેતન્ય (આત્મતત્ત્વ) ઉપર જ મૂકવા કર્યો છે, અને એટલે સુધી કે એની અતિમ તત્ત્વપદ્ધતિઓમાં સંસારને મૂળજળ તરીકે અવગણી 'ચેતન'ની જ એકમાત્ર હરિત માની છે.

પશ્ચિમે સંસાર ઉપર વધુ ને વધુ ધ્યાન આપ્યા ક્યું છે, મન અને પ્રાણના કાર્યો-એના ઉપરનું આપણું પ્રભુત્વ-મન અને ભૌતિક જીવનની પરિપૂર્ણતા અને આ જગતમાંની જ તેની આશિક સિદ્ધિને સરસ્વ માની આપમેં તે પશ્ચિમે "આત્મતત્ત્વ-પરમાત્મ તત્ત્વ"નો ઇન્કાર કરી પાર્થિવ તત્ત્વને જ એક માત્ર અસ્તિત્વના સિદ્ધાસને બેસાડી દીધું છે.

"આધ્યાત્મિક પૂર્ણત્વ"નો આદર્શ એક બાબતુએ તો બીજી બાજુએ પર્ણ નતિ-ઉન્નતિ; પરિપૂર્ણ સમાજજીવન, માનવમન અને મનુષ્યના પ્રાણગત જીવનનો અવેનિય વિકાસ ભવિષ્યની આકાંક્ષાઓનું વિરાટ સ્વપ્ન મનાય છે.

બન્ને સત્ય છે. વિશ્વક્રમમાં જાલ-સકરપના બન્નેને પાસા (એક જ વસ્તુની બે બાજુ) ગણી શકાય તેમ છે તે પરસ્પર અસંગત નથી, બલકે તેમનું અંતર સાધવાનું છે અને બન્નેને આપણી ભાવિ સિદ્ધિના ગર્ભમાં સમાવી લઈ એકરૂપ-આત્મસાત કરી દેવાના છે.

પશ્ચિમના વિજ્ઞાને ઉન્નતિવાદ ગ્રાધી કાઢી એને ભૌતિક જીવન અને એના ક્રમનું રહસ્ય માન્યુ છે. પરંતુ એણે ચેતનાના ઉતરોત્તર આવિર્ભાવને અદ્યે બાજુ રૂપ અને આકારોના "વિકાસશીલ-પરિવર્તન" ઉપર ભાર મૂક્યો છે અને ચેતનને ઉન્નતિનું પૂર્ણ રહસ્ય માનવાને બદલે માત્ર એક ઘટના તરીકે ગણી કાઢ્યું છે.

પૂર્વની કેટલીક વિચારમરણીઓ, તત્ત્વપદ્ધતિઓ, અને શાસ્ત્રોમાં ઉક્તાનિવાદ જરૂર સ્વીકારવામાં આવ્યો છે; પણ ત્યાં જન્મ-જન્મતરો દ્વારા આત્મા વિકસી જતે પૂર્ણત્વ પામે છે એવો અર્થ ઘટાવાયો છે. બે રમ-મોનિ-જાતિમાં જ ચેતનતત્ત્વ જગયેનું દોષ તો એ જાતિગત જીવન શણકાર ના દોષ થકે. તેથી આત્મા જ સ્વરૂપ પ્રગટતો દોષો

જોઈએ. અને એની આ 'પૂર્ણત્વ' પ્રગટાવવાની યાત્રા ત્યારે જ શક્ય અને ત્યારે જ નમ જન્માતરમા વિધવિધ શરીરોમા આત્મા પુનર્જન્મ પામ્યા કરે.

ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ જડ-સુષુપ્ત અવેતનમાંથી અર્ધ-ચેતન અને પછી 'સચેતન જીવન' ધારણ કરે છે. પહેલાં યજુષ્ઠવનમાં સચેતન મન પ્રવેશી અંતે પૂર્ણ સચેતન વિચારશીલ માનવમા પ્રગટ પાપ છે, જે ઉત્ક્રાંતિકારી પ્રકૃતિનું દાસ અંતિમ ધ્યેય મનાય છે આજ તો મનની પ્રગતિ જ પ્રકૃતિનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ધ્યેય અને અંતિમ કાર્ય મનાય છે. પરંતુ ઉત્ક્રાંતિનું એથીય આગળનું પગલું ધારી શકાય તેમ છે. માણસના અપૂર્ણ મનની પાર મનની અગામ અવસ્થાને કારણે પદ્ધતિમાં ન આવતી "અતિમનસ-સ્ફુરણ" કદાચ પોતાના જન્મસિદ્ધ હક્ક અને સ્વરૂપ-સ્વભાવ તરીકે ભાવે ક્રમમાં પ્રગટાવવાનું પ્રકૃતિદેવીની ધારણામા હોય પણ ખરૂં.

વેદમાં "ચિત્-શક્તિ"નું વર્ણન આવે છે મે એને "અતિમનસ" કહ્યું છે એમાં આત્મસંજ્ઞ-સાત્યગાન રહેલ છે સાધનાના અભાવે જ જોનાથી આપણે સતત વચિત રહ્યા કરીએ છીએ.

એકાદ ઉપનિષદમાં મનોમય કોપ ઉપરના "વિજ્ઞાનમય" કોપનું (સત્ય ગાનના ભંડાર ૫) વર્ણન આવે છે-જેમા આશોદણ કરીને જ આત્મસિદ્ધિની શાશ્વત શાંતિ આત્માએ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. પ્રકૃતિની ચેતના હવે પછીના પગલા તરીકે આ અતિમનસમાં આશોદણ કરી શકે અને તો જ પ્રકૃતિ પરિપૂર્ણતા પામી શકે. શરીરમાં અગર આનાથી વધુ તો જ આજ જગતમાં-આજ ઉચ્ચતર પરિવર્તન પામતા શરીરમા જીવનની પરિપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી શકીએ યૃધી ઉપર જ "દિવ્ય જીવન" ઉતારવાનો દાવો કરી શકીએ અને કેટલાક ધર્મો, ઋગિયુનિષો અને તત્ત્વવિચારકોની યૃધી ઉપર "સ્વર્ગ" ખડું કરવાની અભીપ્સા-ઝખનાને સાથે સાથે ઝગદળાવી શકીએ.

માનવ-આત્માનું પરમાત્મપદે આશોદણ, આત્માનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ધ્યેય અને એની આવશ્યકતા છે. કાળજી એ જ પરમ સિદ્ધિ છે, પરંતુ તેવી જ રીતે પાશ્વિકમા વિશ્વેશ્વર અને તેની શક્તિઓ જીતે તો જ ભૌતિક જગતનું અસ્તિત્વ પણ સાચક થાય-વિશ્વ-સર્જનનો અર્ધ-એનો દિવ્ય હેતુ સિદ્ધ થાય અને એનો કોપડો ઉકલી નાખ. આ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વિરાટ ધ્યેયની ગોદમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ એકાકાર થઈ શકે.. જોયી પરમાત્મા પ્રકૃતિને બેટવાને બેટરી આવશે અને પ્રકૃતિ, જગતના ચરાચર પદાર્થમાનમા ઝગદળતા ચેતન્યમા-પોતાના સાચા અસ્તિત્વને-ધુપાયેલ ગૃહ સ્વરૂપને સ્વામી તરીકે, અન્નદ રૂપે પામશે.

['પ્રયુક્ત' ની ના તા. ૧-૧-૧૯૪૬ના અંકમાં "હિંસા અને અહિંસા" ઉપરના મારા પ્રશ્નોત્તર નવેમ્બર ૧૯૪૮ ના 'દક્ષિણ' ત્રેમાસિકમાંથી ઉતારીને વાચકવર્ગ આગળ મૂકવામાં આવ્યા હતા. એ અંકમાં જ પંડિતશ્રી મુખવાલજીનું અવલોકન પ્રગટ કરવાનું વચન અપાયું હતું જે તા. ૧૫-૧-૧૯૪૬ના અંકમાં પ્રગટ થયું છે એ વિષે અહીં ફરસાદ સુદ્ધાઓ રજૂ કરવા પ્રાપ્ત થાય છે.]

૧

સ્વર્થાઓથી સત્યનો નિર્ણય લાભ્યે જ થઈ શકે છે અને પોતાને તો એમ પણ લાગે છે કે આપણા વાચકો અભ્યસની દૃષ્ટિએ લેખો લાભ્યે જ વાંચે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં બહુબહુ તો પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરીને સતોષ માનવો અને પોતે જે સત્યને માનતા હોઈએ તેનું મધાશક્તિ અનુસરણ કરવું એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે. આથી કરીને 'દક્ષિણ' ત્રેમાસિકની નીતિ ચર્ચા નિમંત્રણની નથી એનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ શ્રી અરવિંદના છવનદર્શનને રજૂ કરવાનો રહેલો છે જે તે મધાશક્તિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે પંડિતજીના લેખમાં કેવળ મારા વિચારો કે મુદ્દાઓનું અવલોકન આપવામાં આવ્યું હોત તો મારા મૂળ પ્રશ્નોત્તર અને એમનું અવલોકન બન્ને જનસમાજ આગળ હોવાથી જનસમાજ એ બેની વચ્ચે તુલના કરી લઈ શકત. પરંતુ, એમના અવલોકનમાં એવો આરોપ છે કે મારા લેખમાં શ્રી અરવિંદના દર્શનની રજૂઆત જ ખોટી રીતે થયેલી છે. વળી મહાત્માજીના વ્યક્તિત્વની રૂઢ મારા લેખમાં થઈ નથી એવો બીજો આરોપ પણ છે. મારા પોતાના વિષે પણ વ્યક્તિ તરીકે લખાયું છે. ખરું જોતાં, અવલોકનમાં વ્યક્તિના ઉદ્દેશો પ્રસ્તુત હોતા નથી. વિચારો, મુદ્દાઓ અને ફક્તો લઈને જ તત્ત્વનો નિર્ણય થાય એ જ યોગ્ય છે.

વધારામાં પંડિતજીએ હિંસા અને અહિંસા એ બન્ને પક્ષને મધાશક્તિ રજૂ કરવાના મારા પ્રયત્નમાં હેતુનું આરોપણ કર્યું છે. એમણે એને "શુદ્ધવાદ અને અધર્મવાદ" પણ કહ્યો છે. "નિકૃત મનોદશા", "પૂર્વગ્રસ્ત પ્રેરિત પીળાણ અને રાજાજી" પણ એમાં એમને દેખાયો છે. આખરે "પરિણામશૂન્ય શુદ્ધિભેદ"નું બીજું પણ એ લેખ પામ્યો છે. પરંતુ પંડિતજી પોતાનું અવલોકન એ જ એનું એક ગીડું પરિણામ હોઈ હું માનું છું કે તે એટલો "પરિણામશૂન્ય" તો નીવડ્યો નથી.

એમની સમાલોચનામાં એવો કાંઈક ખ્યાલ પણ રહેલો છે કે મહાત્માજીના વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખીને આવી ચર્ચા કરવી એ ઉચિત નથી પણ તેમણે એ હું એ વિચાર મુદ્દે માન્ય કરી શકતો નથી. એનું સૌથી સમર્થ કારણ એ છે કે મહાત્માજી પોતે પ્રામાણિક મતભેદને, અને આગળ વધીને કદી શકે તો પ્રામાણિક રીકાને પણ આવકારતા હિંસા-અહિંસાના પ્રશ્નની ચર્ચામાં કોઈ વ્યક્તિનું નામ ન આવે એ રીતે લખવાનો પણ વિચાર રહ્યો હતો. પણ આપણા જ જમાનામાં જેમણે અહિંસા માટે આજીવન પ્રયત્ન

માત્રા ભાવથી ક્યોં છે એવા મદાત્માછનું નામ એમાં ન આવે એ પણ કેમ બની શકે ? વળી, ધારે કે મદાત્માછના નામનો ઉપેખ જ ન થયો હોત તો કદાચ પંડિતને એ પણ એમનું લઘુમાન ક્યાં જેનું લાગવાનો સંભવ ઓછો નથી મદાત્માછના સમગ્ર વિચાર-દર્શનને મેં મારા પ્રેરણાતરમાં મધ્યમાં રાખ્યું જ નથી એમાંથી કેવળ “અદિ”ના,— અને તે પણ સામાન્યિક, રાજનીય વગેરે સામૂહિક જીવનના પ્રયોના ઉકેલ તરીકેની એમની અદિ”સાની દિમાપત,—જ મેં લીધી છે. અને મારી સમજૂતી પ્રમાણે એની મર્યાદાઓ બતાવવાનો મારો ઉદ્દેશ સંખ્યાન્વેષી શા માટે ન હોઈ શકે એ હું તો સમજી શકતો નથી.

એટલે પંડિતજીએ “પુરાણી પોતાના યુગ શ્રી. અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના વિચાર અને ધ્યેયને જ નોંખમાવી રહ્યા છે”—એમ જે લખ્યું છે તે મુદ્દો પ્રથમ લઈશું. મારા પોતાના મંતવ્યની સારાસારતા બાજુ પર મૂકીને પણ પંડિતજી જેવા વિદ્વાન તરફથી મુકાયેલા આ ગંભીર આરોપનો તો મારે ઉત્તર આપવો જ નોંધ્યો. કારણ કે ધર્મીવાર એનું બને છે કે મદ્વાન યુગની સેવા કરવા જતાં નાના માણસો કુમેવા કરી બેસે છે અને એમ પણ અને કોઈવાર માણસ બીંત પણ બૂંદે, ખડું નેતાં, મારી પામે મારું એનું કશું ખાસ યાન છે જ નહિ એમ કહું તો માલે મારી પામે તો કેવળ દિલ્લે શ્વતંત્ર કરવાની તમન્ના અને એ કાર્યમાં પ્રયુક્તી સદાય માગવાની અશીર્વાસ એટલું જ હતું. તત્ત્વજ્ઞાનનું મારું વાચન અને અભ્યાસ બહુ જ ઓછા ગણાય અને હું પોતે તો દમ્ભા-મથકવત જાણું છું કે હું જે કંઈ છું તે શ્રી. અરવિંદના કૃપાકટાક્ષનું પરિણામ છે એટલે, એમની ક્રમાલોચના વાંચીને શ્રી અરવિંદનાં લખાણોમાંથી અદિ”સાને લગતા ભાગો ત્યારે નોંધ ગયો ત્યારે મારા પ્રયોગરતો ધણેખરે ભાગ—મારા અન્ય લખાણો પૈકે—શ્રી. અરવિંદના વિચારો અને મુદ્દાઓનું સ્વાભાવિક અવતરણ જ હતો એ વિગેની ખાતરી થતા આનંદ થયો.

સામાન્ય જનતાની પેઠે શ્રી અરવિંદ અને મદાત્માછ એકબીજાના પૂરક છે, અથવા તો બન્નેના જીવનદર્શનમાં માત્ર છે એમ પંડિતજી પણ માનના લાગે છે એ માન્યતા સચચી ફેટલી ફર છે તે અદિ”સાના પ્રથ પૂરનું તો અત્રી અસદિગંધપણે દર્શાવું એ મારી ફરજ છે—ખાસ કરીને એટલા માટે કે પંડિતજીને પોતાને શ્રી. અરવિંદ વિગે સાચો અને આટલો બધો પૂજ્યભાવ છે.

(ક) ‘દક્ષિણ’ ના નવેમ્બર ૧૯૪૮ ના અંકમાં ‘અદિ’કારનો પર્મ” અને ‘વિષ-રૂપ દર્શન’ એ બે લેખો શ્રી અરવિંદના પોતાના લખાણના ગીધા અનુવાદ છે તે નોંધ જવાને પંડિતજીને વિનંતી કરું છું.

(ઘ) એ લખાણ વર્ષો પહેલાંનું ગણાય અને ત્યાર પછી શ્રી. અરવિંદના વિચારોમાં પડેલો યોગ એમ માનવાની સહયતાને ઉગ્ર સન ૧૯૪૮માં પ્રગટ ગયેલી “શ્રી અરવિંદ અને તેમનો આશ્રમ” નામની અપ્રમાણ પુસ્તિકાનું નીચેનું અભિરણ આપે છે :

" In some quarters there is the idea that Sri Aurobindo's political standpoint was entirely pacifist, that he was opposed in principle and in practice to all violence and that he denounced terrorism, insurrection etc, as entirely forbidden by the Spirit and letter of the Hindu religion. It is even suggested that he was a forerunner of the gospel of Ahimsa. This is quite incorrect. Sri Aurobindo is neither an impotent moralist nor a weak pacifist " (page 8)

" The rule of confining political action to passive resistance was adopted as the best policy for the national movement at that stage and not as a part of a gospel of non-violence or pacific idealism. Peace is a part of the highest ideal, but it must be Spiritual or at the very least psychological in its basis, without a change in human nature it cannot come with any finality. If it is attempted on any other basis (moral principle or gospel of Ahimsa or any other) it will fail, and even may leave things worse than before. He is in favour of an attempt to put down war by international agreement and international force, what is now contemplated in the " New Order, " if that proves possible, but that would not be Ahimsa, it would be putting down of anarchic force by legal force, and even then one cannot be sure that it would be permanent. Within nations this sort of peace has been secured, but it does not prevent occasional civil wars and revolutions and political outbursts and repressions, sometimes of sanguinary character. The same might happen to a similar World-peace. Sri Aurobindo has never concealed his opinion that a nation is entitled to attain its freedom by violence, if it can do so or if there is no other way, whether it should do or not, depends on what is the best policy, not on ethical considerations. Sri Aurobindo's position and practice in this matter was the same as Tilak's and that of other Nationalist leaders who were by no means pacifists or worshippers of Ahimsa. "

Sri Aurobindo & His Ashram. p. 9

"કેટલાક લોકો એવો ખ્યાલ કરાવે છે કે શ્રી. અરવિંદનું રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુ કેવળ શાંતિવાદનું જ હતું, તેઓ સિદ્ધાંતમાં તેમ જ બેરહદીમાં હરેક પ્રમાણની હિંસાના વિરોધી હતા, તેમ જ ત્રાસનીતિ, ક્રાંતિ, બળવાદિ ઈત્યાદિ વસ્તુઓનો હિંદુ ધર્મ તાર્કિક રીતે નેમન શૂણ્ય દ્વારા પણ સર્વથા નિષેધ જ કરે છે એમ કહી, તેમણે એ વસ્તુઓને વધોઈ કાઢી દીધી. વળી એનું પણ સુચવવામાં આવે છે કે શ્રી અરવિંદ અદિ સારાદના પૂર્વગામી

આચાર્ય દત્તા આ બધા ખ્યાલો તદ્દન બુદ્ધભરેલા છે. શ્રી અરવિંદ નપુંસક નીતિવાદી, તેમજ રાસ્ટ્રીયન રાજિવાદી પણ નથી.

“તે વખતે હિંદની રાજકીય પ્રવૃત્તિને નિરાશ અતિકારની રીતે ચલાવવાનું એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું કે આપણા રાષ્ટ્રીય આદેશનની તે કાળની અવસ્થામાં એ જ નીતિ સૌથી જનમ દની અદિ સાને ધર્મ તરીકે સ્વીકારીને યા તો સાતિવાદ એ જ પરમ આદર્શ છે એમ માનીને એના અંજ રૂપે સાતિમય પ્રતિકારનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. સાતિ એ જીવનના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શનું એક અંગ છે એ વાત સાચી, પરંતુ એ સાતિ તે આધ્યાત્મિક કોટિની દોવી નેહએ, અથવા તો તેનો પાયો કઈ નહિ તો માનવના ચિત્તની અદર તો મંડારો જ નેહએ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન થયા વિના સાતિની સાચી રચાપના કદી થઈ શકવાની નથી, એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે, નૈતિક સિદ્ધાંતની રીતે, અદિ સા ધર્મની રીતે યા તો અન્ય કોઈ સિદ્ધાંત મુજબ સાતિની રચાપના કરવાનો પ્રયત્ન થયો તો તે નિષ્ફળ જ નવાનો, અને એવા પ્રયત્નને પરિણામે પરિસ્થિતિ છે તે કરતાં પણ વડુ ખરાબ બનવાનો સંભવ રહેવાનો મુકને અટકાવવા માટે શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય કરોડો હાવા, તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય સરાર દ્વારા પ્રયત્ન કરવાની તરફેણમાં છે જનનમાં નથી બ્યવસ્થા-ન્યુ ઓર્ડર-કરવા માટે અત્યારે આ પ્રમાણેની પદ્ધતિ જ વિચારણી રહી છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ મુજબ જો કાંઈ કામ થઈ શકશે તો પણ એમાં અદિ સા નહિ આવે એમાં તો એક સ્વચ્છંદી અને અત્યંત રાસ્ટ્રિને એક બીજી કાયદેસરની સમિતિદ્વારા જ જાણી શકાયા આવશે અને એમાં પણ એ રીતની સફળતા હમેશા ટકી રહેશે જ એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ રીતે જનતાની જુદી જુદી પ્રત્યેકોના પોતાના રાજકીય જીવનમાં સાતિ સ્વામનપણે રચાપન થયેલી અભાવ તો પણ એક જ વસ્તીની અદર અવારનવાર પછોના આવરવિગટો, કાંતિઓ, રાજકીય જગવાઓ-તોફાનો-અને હમનબોરીઓને તદ્દન અટકાવી કઈ રાકાવી નથી અને ફેટલીક વાર તો એવા યોદ્ધા પણ રોડાય છે જ. આ જનની આંતરરાષ્ટ્રીય સાતિમાં પણ એવા બનાવો બને એ શક્ય છે શ્રી અરવિંદે પોતાનો અભિપ્રાય કદી છુપાવ્યો નથી કે હરેક દેશને પોતાની સ્વતંત્રતા દિ સા દ્વારા મેળવવાનો પણ હક છે જ, જો એ મુજબ તે લડી સો તેમ દોષ તો, અથવા તો એ સિવાય બીજી કોઈ માર્ગ ન દોષ તો કોઈ પણ દેશે દિ સાને આપ્યો હોવા કે ન હોવા તેનો આધાર તે દેશને માટે કઈ નીતિ ઉત્તમ છે એના પર મટે છે. આ બાબતનો નિર્ણય નીતિ-અનીતિએ દ્રષ્ટિએ કરવાનો હોતો નથી આ વિષયમાં ૧૦ અર વિદ્યુત દરિનિદ્રુ તેમ જ કાર્મ હોશમાન્ય રીતે અને બીજા નેરાનાદિરક નેરાઓના નેરું જ રજુ છે, અને એ નેરાઓ ક્યારેય પણ રાજિવાદી કે અદિ સાધર્મના પૂજ્યગીરો નહોતા એ વાત સુચિતિ છે.”

‘શ્રી અરવિંદ અને તેમનો આશય’ પૃ. ૮

આ સખાનું અસહિષ્ણુ છે-અને રાજકીય હેતુમાં શ્રી. અરવિંદ અદિ સાને કઈ દરિએ જુએ છે તે બાબત નિર્ણયાત્મક પણ છે.

હવે બીના ઉપરના નિબંધોમાં આ પ્રથમ તત્ત્વ રૂપે ઉપરિચિત થાય છે જ એ વિષયના એમનાં પ્રકરણોમાંથી યોગ્ય અવગણે એવી આપું છું. નેથી તત્ત્વિય મુદ્દાઓ શ્રદ્ધામાં આવે.

“ War and destruction are not only a universal principle of our life here in its purely material aspects, but also of our mental and moral existence. It is self-evident that in the actual life of man intellectual, social, political, moral we can make no real step forward without a struggle, a battle between what exists and live and what seeks to exist and live and between all that stands behind either. It is impossible, at least as men and things are, to advance, to grow, to fulfil and still to observe really and utterly that principle of harmlessness which is yet placed before us as the highest and best law of conduct. We will use only soul-force and never destroy by war or any even defensive employment of physical violence? Good, though until soul-force is effective, the Asuric-force in man and nations tramples down, breaks, slaughters, burns, and pollutes as we see it doing in-day, but then at its ease and unhindered, and yet perhaps you have caused as much destruction of life by your abstinence as others by resort to violence, still you have set up an ideal which may some day and at any rate ought to lead upon better things. But even soul-force when it is effective destroys. Only those who have used it with eyes open, know how much more terrible and destructive it is than the sword and the cannon, and only those who do not limit their view to the act and its immediate results, can see how tremendous are its after effects, how much is eventually destroyed and with that much all life that depended on it and fed upon it. Evil cannot perish without the destruction of much that lives by the evil, and it is no less destruction even if we personally are saved the pain of sensational act of violence.”

Kurukshetra, p. 61-62

“આપણા જીવનની કેવળ જડતત્વના ઉપર આધાર રાખનાર શારીરિક બાબત જ આપણે જોઈએ તો તેમાં યુદ્ધ અને વિનાશ એક સર્વવ્યાપી તત્ત્વ તરીકે રહેલું છે એમ આપણને જાણ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ આપણા માનસિક અને નૈતિક જીવનમાં પણ એ તત્ત્વ પ્રવર્તે છે એ વસ્તુ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે માનવજીવનના પ્રત્યક્ષ વિશાળોગમાં—એના સામાજિક, શાસ્ત્રીય, નૈતિક અથવા માનસિક જીવનમાં—સાચી પ્રગતિ યુદ્ધ સાથે કસાકસી વગર મધ્ય રાખી નથી. એ વસ્તુએ અસ્તિત્વમાં અત્યારે છે અને જીવે છે અને એ અસ્તિત્વમાં આવવા અને જીવવા માટે છે એ જોની વચ્ચે તથા એ બંનેથી પર રહેવ કાર્ષ્ણ્ય પરમ વસ્તુના સમય તત્ત્વ વચ્ચે એ યુદ્ધ, એ કસાકસી આવરણ અને એ માનવની અને તેની બાહ્યબાહ્યની આત્માનો પરિસ્થિતિ જોવી છે તે જોતા તો પ્રગતિ કરવી, વિકાસ પામવો અને સાર્વજનિક સિદ્ધ કરવી અને સાચે સાચે એ અદિ સાથે આપણી આગળ વર્તનના ઈચ્છામાં બેસ્યા અને સીધી વૈદ્ય પિરામીડ તરીકે મૂકવામાં આવે છે તેનું અંદાજ અને પૂરેપૂરું—નિર્લેજ-પાતળ કાનુ એ તૃણ અસકલ છે. એમ કહેવામાં આવશે કે “અમે તો કેવળ આત્મનયને જ પ્રયાગ કરીશું

અને યુદ્ધનો આશ્રય લઇને અથવા તે બચાવને ખાતર પણ શારીરિક હિંસા કરી પણ નહિ કરીએ” બહુ સાર, પરંતુ અત્યારે જે પ્રમાણે આપણે (વિશ્વયુદ્ધમાં) બન્યું તેજ રહ્યા છીએ તે પ્રમાણે તમારે આત્મબળ અસરકારક નીવડે ત્યાં સુધી તે માનવતા અને પ્રગતિમાં જે આસુરી ભગ દોષ છે તે નજરમાં બધાને ચોક્કસ પગલે કચરે છે, બામફેડ કરે છે, ખૂના-મરફો કરે છે, આગ મૂકે ભડકે છે. અને તે પણ કેવી રીતે? નિરાતે, નિશ્ચિતપણે છે, વગર બાધાએ એટલે કે બીજાઓએ હિંસાનો આશ્રય લઈને જીવનનો નેટલો વિનાશ કર્યા છે તેટલો જ કદાચ તમે વિનાશથી અલગ રહીને યથા હોયો છો. અને છતાં, એવા વર્તનના બચાવમાં એમ કહી શકાય કે તમે એક એવા આદર્શ નજરની આગળ મૂક્યો છે જે આજે નહિ તે એક દિવસ—સાતિમાં, વધારે સારી અવસ્થાને પહોંચવામાં મદદ કરે છે. એ આસ્વાસન પણ સંપૂર્ણપણે સાચું નથી નીવડતું કારણ કે આત્મબળ નવારે અસરકારક નીવડે છે ત્યારે તે પણ વિનાશ કરે છે. જે શોકાએ પોતાની આખી ઉપાડી રાખીને આત્મબળનો પ્રયોગ કરેલો છે તેઓ જ ભણે છે કે એ શક્તિ વલ્લભ અને તેવના કરતાં તે કેટલીયે વધારે કારમી છે; તથા જે શોકો પોતાની કાંઈને કમના બાદ સ્વરૂપમાં તથા તેના તાત્કાલિક પરિણામમાં જ મર્માદિત કરતા નથી તેઓ જ એવા આત્મબળના પ્રયોગની પાકળથી યતી અસરો કેટલી પ્રચંડ દોષ છે તે ભણે છે અને એનાથી કેટકેટલું વિનાશ પામી ભય છે અને સાથે સાથે વિનાશ પામનાર વસ્તુના ઉપર આધાર રાખનાર—તેના પર જીવનર સંપત્તિ—જીવન પણ વિનાશ પામી ભય છે તે ભેઈ શકે છે જે વસ્તુઓ અનિષ્ટના ઉપર જ જીવી રહેલી દોષ છે તે વસ્તુઓના યોદ્ધા બાજનો વિનાશ કર્યા વિના અનિષ્ટનો નાશ થઈ શકતો નથી અને આપણે પોતે—અમલ રીતે-હિંસાના કૃષ્ણ અનુભવથી બચી બધા તેથી કરીને જે વિનાશ થાય છે તે વિનાશ તરીકે ઓછા કરતો નથી.”

‘કુલ્લેન’, પા ૬૧-૬૨

“War typifies and embodies physically the aspect of battle and struggle which belongs to all life, both in our inner and our outer living, in a world whose method is a meeting and wrestling of forces which progress by mutual destruction towards a continually changing adjustment expressive of a progressive harmonising and hopeful of a perfect harmony based upon some as yet ungrasped potentiality of Oneness.”

Man & the Battle of Life, p 75-76

“જીવન માત્ર સાથે—એકલો કે આપણા ખાતર અને બાદ જીવન સાથે લડાઈ અને કસ-કસીતું જે તરવ નાદાયિક છે તેનું જ સ્વૃણ સ્વરૂપ યુદ્ધ છે આપણા આ વિશ્વની કાર્મ-પદ્ધતિ જ એ ભણાય છે કે એમાં શક્તિઓ ભેગી મળે છે, ભાગબાગા કરે છે અને પારપર વિનાશ કરે છે અને એમ વિનાશ કરીને સ્વતંત્ર બદલાયા કરતો એવો કોઈ તાત્કાલિક મેળ સાથે છે. એ મેળ કંઈ કંઈ પ્રગતિમાન સંવાદને પ્રનટ કરતો ભય છે અને આખરે સંપૂર્ણ એકતાની અત્યાર સુધી અજ્ઞાન રહેલી સમ્પત્તિ ઉપર સ્થાપિત આધ્યાત્મિક સંવાદને સિદ્ધ કરવાની આશા રાખે છે.”

‘નીતા ઉપર નિગધો’ પા. ૭૫

વળી એ તત્ત્વના કાર્મમાંથી પર્વો પણ બાદ નથી

"The very religions organise themselves into powers of mutual strife and battle together fiercely to live, to grow, to possess the world "

Kurukshetra, p 65

"જુદા ધર્મો અનુનપૂર્વક જયારા અને યુદ્ધ કરવા માટે પોતપોતાને સંગઠિત કરે છે એથી કરીને પોતે જીવી શકે, વધી શકે અને જીવતને પેલાનું કરી શકે "

ગીતા : કુરુક્ષેત્ર પા. ૬૫

"Strife and destruction are not all, there is the saving principle of association and mutual help as well as the force of dissociation and mutual strife; a power of love no less than a power of egoistic self-assertion, an impulse to sacrifice ourselves for others as well as the impulse to sacrifice others to ourselves "

Kurukshetra p 64

"યુદ્ધ અને વિનાશ એ જ કાંઈ સર્વસ્વ નથી. જેમ એક બાતુ પરસ્પર વિખૂટા પાડ નારી અને અધરા કાચવારી યજ્ઞિ છે તેમ સાચી બાતુ પરસ્પર એકજ કરનાર સમૂહયજ્ઞિ તથા પરસ્પર સહાય કરવાની તારકશક્તિ પણ જીવનમાં રહેલી છે, જેમ અઢકારી આત્મ પ્રતિષ્ઠાની યજ્ઞિ છે તેમ પ્રેમની યજ્ઞિ પણ રહેલી છે, બીજાઓનો આપણે માટે ભોગ દેવાની વૃત્તિ છે તેમ આપણી નવને બીજાઓને ખાવર કુરમાન કરી દેવાની વૃત્તિ પણ રહેલી છે. "

આ વસ્તુ સત્ય છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી થતો કે સમૂહ, પ્રેમ કે આત્મસમર્પણ હમેશાં અહિંસાની જ વૃદ્ધિ કરે છે

"Association itself has been a servant of war, egoism and the self-assertion of life against life."

Kurukshetra, p 64.

"સમજવાન પણ યુદ્ધનો, અઢનો તથા જીવન સામે જીવનની પ્રતિષ્ઠાના અધરાનો મેવક બને છે."

કુરુક્ષેત્ર, પા. ૬૫

શ્રી. અરવિંદ છેવટે આર્યયોદ્ધાના ધર્મ વિષે સૂક્ષેપ્તમાં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા દેશે છે.

"It is the creed of the Aryan fighter. "Know God," it says, "know thyself, help man, protect the Right, do without the fear or weakness or faltering thy work of battle in the world. Thou art the eternal and imperishable Spirit, thy soul is here on its upward path to immortality; life and death are nothing, sorrow and wounds and suffering are nothing, for these things have to be conquered and overcome. Look not at thy own pleasure and gain and profit, but above and around, above at the shining summits to which thou climbest, around at this world of battle and trial in which good and

evil, progress and retrogression are locked in stern conflict. Men call to thee, their strong man, their hero for help, help them, fight. Destroy when by destruction the world must advance, but hate not that which thou destroyest, neither grieve for all those who perish. Know everywhere the one self, know all to be immortal souls and the body to be but dust. Do thy work with a calm, strong and equal spirit, fight and fall nobly or conquer mightily. For this is the work that God and thy nature have given to thee to accomplish. "

Essays on the Gita, p. 96-7

“આર્થ યોદ્ધાનો ધર્મ તેને કહે છે—“ઈશ્વરને ઓળખ, તારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર, માનવને સદાય કર, ધર્મની રક્ષા કર, જીવનરૂપી સમ્રાજ્યમાં યુદ્ધ કરવાનું તારું કર્તવ્ય બધ, નિર્બળતા કે મદિગ્રસ્તતા વિના બળવ. તું સાન્નિવત, અવિનાશી આત્મા છે, તારો આત્મા અદો આ જગતમાં અમરતા પ્રત્યે હર્ષમાં યાત્રા કરી રહ્યો છે; જીવન અને મરણ કાંઈ ચીજ નથી, રોક. પા અને કુખ કશી વિચારના નથી કારણકે એ વસ્તુઓ પર તારે વિન્ય મેળવવાનો છે, એમનાથી તારે પર યવાનું છે તારા યોદ્ધાના સુખ પ્રત્યે, તારા અનંત લાભ પ્રત્યે તદિ પરવ તારાથી હારીમાં અને તારી આનુભાવ્ય દૃષ્ટિ તાજ-સચ્ચે આત્માના નિર્વાર્તિર્મથ પ્રત્યે, અને આનુભાવ્ય જગતમાં ચાલી રહેલા સમ્રાજ્ય પ્રત્યે,—એમાં પ્રાર અને નવસુ—ઈશ્વર અને અનિષ્ટ—પ્રતિ અને પીછેહઠ સામસામે દાઝતું યુદ્ધમાં પરી-વાથેલા છે માનવત્વનિ તેને ધોતારે છે,—એના સમર્થ પુત્ર તરીકે, ધીર યોદ્ધા તરીકે તે સદાય માટે વને યોદ્ધાની રહી ર, માટે તેને સદાય કર, યુદ્ધ કર, વિનાશથી જગતની પ્રતિ થવી દેવા તો વિનાશ કર, પરવ નેનો વિનાશ કરે તેનો દેવ ન કર, તેમ ને તારે દાથે વિનાશ પામે તે બધાને માટે રોક ન કર સર્વત્ર એક જ આત્મા રહેલો છે તેને જાણ, સખજા અમર આત્મ સ્વરૂપ છે એ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કર, સરીર તો માગી છે એ બશબર સમજ લે. તારું કર્તવ્ય સિયરભાવે, દ્વંદ્વાથી, સમવાપૂર્વક થઈ ન; યુદ્ધ કર અને એમાં ધીરને હાળે એવી ધીરમતિને પ્રાપ્ત કર, અથવા તો સામર્થ્યપૂર્વક વિન્ય મેળવ માનું કે પ્રવુ તરફથી અને તારી પ્રતિ તરફથી એ કાર્મ વને સોંપાયેલું છે ”

અહીં જે ઉતારા આપ્યા છે તે મૂળના પ્રકરણમાંથી તોડીને મૂક્યા છે. પરવ આપાયે પ્રમના સંગોપાગ વિવરણ માટે “કુરુક્ષેત્ર”, “માનવ અને જીવનસમ્રાજ્ય” અને “આર્થ યોદ્ધાનો-દુશ્ત્રિયનો-ધર્મ”—એ ત્રણ પ્રકરણો ગીતાના એમના નિબંધમાંથી વાચી જવાની પડિનજને કું વિનતી કરુ છુ.

આમ, એમના જીવનચરિત્રમાંથી તેમ ગીતાના એમના વિવરણમાંથી આપણને શી અરિન્દના યજ્ઞોમાં જ અદિસા પ્રત્યેનું એમનું દષ્ટિબિંદુ લેવા મળે છે.

ઉપરાંત, હેલા વિષયુદ્ધમાં એમણે ખુલ્લી ગીતે મિત્રરાજ્યોને ટેકા આપ્યો હતો અને એમની સખાદ લેનારાઓને અને ટેટલાક બંધનોને એમણે લાકામાં સમિત ભાજ લેવાને પલુ ઉત્તેજન આપ્યું હતું (અને એમના ટેટલાક વીરમતિને પલુ પામ્યા છે) એ સુવિદિત દક્ષીકનના પુરાવા અહીં દીકવા આવસ્યક લાગતા નથી એનું મુખ્ય કારણ તો એ કે લેખ ખોટા પ્રાંતો યજ્ઞ જવાનો બધ રહે છે.

આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે શ્રી અરવિંદ હિંસામાં જ માને છે, યા તો હિંસાને જ ઉત્તમ ગણે છે. એક સાધકને લખેલો પત્ર જુઓ -

"There is a truth in Ahimsa, there is a truth in destruction also. I do not teach that you should go on killing everybody every day as a spiritual Dharma. I say that destruction can be done when it is part of the divine work commanded by the Divine. Non-violence is better than violence as a rule, and still sometimes violence may be the right thing. I consider DHARMA as relative, unity with the Divine and action from the Divine will, the highest way "

Letters of Sri Aurobindo pt. II, p 594

“અહિંસામાં એક સત્ય રહેલું છે, તેમ વિનાશમાં પણ એક સત્ય છે. તમારે દરેક જ તમારા આધ્યાત્મિક ધર્મ તરીકે જે આવે તેને માર્ગ જ કરવા નેહાએ એવો કાર્ય મારો ઉપદેશ નથી. માર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રભુની પ્રેરણાથી ન્યાયે વિનાશ કરવાનો આદેશ મળે ત્યારે વિનાશ કરી શકાય છે. સામાન્ય નિયમ તરીકે હિંસા કરતા અહિંસા અધિકારી છે, અને છતાં કેટલાક પ્રસંગોમાં હિંસા કરવી એ જ સાચી વસ્તુ હોઈ શકે મારે મન પ્રત્યેક ધર્મ સાપેક્ષ છે; અને પ્રથમ સાથે અહિંસા સાધવું અને પ્રભુની દિવ્ય સહકારપ્રાપ્તિમાંથી ધર્મ કરવા એ મારે મન હોય છે. ઉત્તમ માર્ગ છે-ધર્મ છે ”

‘શ્રી. અરવિંદના પત્રો’ ભા. ૨, પા. ૫૬૪

જળી, વિનાશ માત્ર હિંસા જ હોવી નેહાએ એવા સામાન્ય પ્રચલિત ખ્યાલ વિશે એક પત્રમાં લખે છે.

"Destruction in itself is neither good nor evil. It is a fact of Nature, a necessity in the play of forces, as things are in this world. The Light destroys the Darkness and the Powers of Darkness, and that is not a movement of Ignorance !

"It all depends on the character of the destruction and the forces that enter into it."

Letters of Sri Aurobindo Pt II, p 595

“વિનાશ એટલે સારો કે નહીં તેમ અજાણ પણ નથી એ તો પ્રકૃતિની એક હકીકત છે, ઘટના છે, અત્યારે જગતની પરિસ્થિતિમાં રાક્ષસોની જે હીલા થઈ રહી છે તેમાં વિનાશ એક આવશ્યકતા રૂપ છે. દિવ્ય ન્યાયે અધિકારનો, તથા અધિકારની રાક્ષસોનો પણ, નાશ કરે છે—અને એને તો (વિનાશની એ ક્રિયાને) અજ્ઞાનની ક્રિયા નહિ જ કહી શકાય !

“વિનાશ કેવા પ્રકારનો છે, અને કેવી રાક્ષસો એમાં ભાગ લે છે તેના ઉપર બધો આધાર રહે છે ”

‘શ્રી અરવિંદના પત્રો’, ભા. ૨, પા. ૫૬૫

આ બધી ફલીઓ સમગ્ર રૂપે જોતાં જણાવે કે હિંસા-અહિંસાના મારા પ્રયોગમાં [થયેલ દષ્ટિબિંદુ શ્રી અરવિંદનું રહેલું છે

ચાલુ]

[આવતા અકામ ખૂંટી થશે]

[૫૩ સિખરિણી]

મહા ઉત્પાતોમાં
અને આઘાતોમાં,
વળી દુઃખોમાં ને પ્રિય સ્વજન કેરાં મરણમાં,
દિલાસો લેતાં કે મનુજ તુજમાં,—વિરમરણમાં !
શમાવી સંતાપો,
ભુલાવી સૌ પાપો,
હઠાવી દુઃખોના ધર, ઉર-અજ-પો અસહ, તું
મુહાવી સામાન્ય ક્ષણિક સરણ સ્વર્ગમુખનું !
શમાવે, ભૂલાવે,
હઠાવે સફળાવે
લહે તું દુઃખો, ને ક્ષણિક મુખસામાન્ય સરજે,
છતાં દર્દી થે કો' મનુજ તુજને જો કદિ લજે,
દવા લેખી, એને દુખદરદ બૂદ્યા પછી ય તે
તને દીવ્યે જાવી રહી જીવન આખું ન છૂટકે !

દવા વિશ્વે એવી નવ નિરખી એ, દર્દ મટવા
પછી એ, દુસ્ત્યાન્ય વ્યસનરૂપ જો દર્દ જ મહા
ળાનીને, દર્દીને જીવનભરનો દાસ કંતી :
સુરાપ્યાલી ! તું તો જખમ રૂઝવી જખમ ધનતી !

‘ પ્રસ્થાન ’ દર મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિધ્ધ થાય છે.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૬-૮-૦ : પરદેશના રૂ. ૯-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : રાયખડ : અમદાવાદ

જ્યારે દિનકરને ફાંસીની સજા સંભળાવી દેવામાં આવી ત્યારે એણે જડજની સામે હમીને કયું—‘થેક યૂ’. પણ સાંજના પોતાની એકલી ટોટડીમાં વિચારવા લાગ્યો કે એમાં હસીને ‘થેક યૂ’ રહેવાની વાત નથી કોઈ જો એ નિર્ણય આપી દે છે કે અમુક દિવસો પછી મારે મરી જવાનું છે તો યુ નિર્ણયકના એ નિર્ણયને માટે કૃત્ય થવું જોઈએ ? .... શું મારામાં કૃતચતા છે ? યુ મારામાં ખુશી છે ? તો મેં કેમ જડજને ધન્યવાદ દઈને આવું જૂઠું આચરણ કર્યું. હું ધન્યવાદ દઈ ગયું એમ તો હતો જ નહીં.... પણ યુ રડવું ન પડે, એટલા માટે હમ્મે હોઈય ? હું જાણ છું એ વાત પણ ખરાબ નથી. રડવાની પણ કોઈ જરૂર મને અચારે લાગતી નથી એ દીક છે કે નિર્ણયમા હું અમુક તિથિ સુધી જ છતું એટલું નથી, એટલા દિવસ છવી નાખવું પછી મોત એકદમ આવી જાય એટલી જ વ્યવસ્થા પણ નથી. વ્યવસ્થા તો એવી છે કે મને મારી નાંખવામાં આવે, ગળામાં ફાંસી નાખી મારો જીવ મારામાંથી ખેંચી કાઢીને તોડી નાંખવામા આવે. હવે એ વાત મને સુખ આપે છે એમ જો હું કહું તો હું જૂઠું બોલું છું. હા, સુખ તો મને મળત, જો અમુક ક્ષણ પછી મને ખબર પડે—હું છરી નથી રહ્યો. પણ જીવતેજીવત મને મારી નાંખવામા આવે, (અને ફાંસી એ સિવાય બીજું શું છે ? દયા પણ એ સિવાય બીજું શું છે ?) એ સુખકર વાત નથી, એને તો સામે જોઈને વિતૃણા જાગે છે. પણ હા, એ કદાચ ઉન્નત, આધ્યું આકર્ષણ બની જાય મને તો આકર્ષણ નથી, મને તો એ આખી વસ્તુ જ કષ્ટક મેલી માલમ પડે છે, અપાવન, અશુચિ, અમુદર. મારે તો એની તરફ જોવાનું નથી. છતાં યે રડવાનું કેમ મન થાય છે ? ના, ફાંસીની વાતને માટે તો મને જરા પણ રડવું આવી શક્યું નથી. મેં કષ્ટક કર્યું. હું જાણું છું મેં એ કર્યું છે. કરતાં કરતાં પણ હું જાણતો હતો કે આનું પરિણામ એક જ છે : ફાંસી ! જો કે મને હજી સુધી ખબર નથી એ શું છે. આ ફાંસીના પરિણામના વ્યાપક ભાવના એટલા લાગને હું જાણતો હતો કે જેમની સાથે હું બોલું છું, મળું છું, જેમને પ્રેમ કરું છું, અને જેમની પાસેથી પ્રેમ લઉં છું, જેમની અંદર મારી જાતને દેલાઈને અને જેમને મારી અંદર ધારણ કરીને મારું જીવન સંભવિત બનતું આવ્યું છે; એ બધાં મારે માટે નથી રહેવાના, હું એમને માટે નથી રહેવાનો... હું એમને માટે નથી રહેવાનો તો શું કોઈ હમે કે જેને માટે હું જીવતો રહીય ? નહીં, નહીં, અિલકુલ નિરાશિત, અગેય, અસત બની જઈય. વિશ્વના ચેતના-પિંડમાં મારા વ્યક્તિત્વના અસ્તિત્વનો જરા યે ભાસ, અથવા વિદ્યાતાની આતાવહોમાં જરા યે હિસાબ બાકી રહે તો ય એ બાકી રહેલને કષ્ટ ગણતીમા લઈ શકાય ? આ અરોષ રૂપે તિરોબૂન થઈ જવાની સંભાવનાને મેં નજર સામે રાખી, અત્યારે પણ સામેજ છે આથી તો હું જરા યે ગભરાતો નથી. .

જરા એટલું લાગે છે કે ફાંસી ઓલિંગ હોવા છતાં યે સુસ્વસ્થ નથી ! આકાર અને પ્રકારના અચુદ્ધ વસ્તુ છે, એટલે જ એની તરફ જોતું પ્રોતિવર્ધક નથી

જીવનને આ નિશ્ચિત કિનારે આવના સુધી મેં મારી જાતને જ માની છે. જે સમન્વેષ છુ તે ક્યું છે. એ કરવામાંથી હું છટક્યો નથી, એના પરિણામમાંથી પણ છટક્યો નથી. મને મારા માટે જરા યે ખેદ થતો નથી; પણ અહીં આવીને જાણે મને બોધ થાય છે કે શું હું કેવળ મારો જ હતો ? જેમણે મારી સાથે આશાઓ અને પ્રત્યાશાઓ બાંધી હતી, ભવિષ્ય બાંધ્યું હતું, પ્રેમ બાંધ્યો હતો, પોતાનું જીવન સુકાં બાંધ્યું હતું, જે મારી દ્વંદ્વ લઈને જીવતાં હતાં જેમની આશાઓ મારી તરફ જ નજર નાંખી બેઠી હતી, એમનું ય મારામાં કંઈક હતું પણ એમને મેં શું આપ્યું ? જેને દહ્મ માન્યો, આદર્શ માન્યો એ બધાનો હું શા માટે પૂર્ણ પૂરું બની ગયો ? પણ આ લોકોને ય મારામાંથી શું કંઈ પ્રાપ્ય નહીં હતું ? જે મારી જાતને એમને માટે વિસર્જીત નહીં કરી, અને જીવનના સૂત્રને વચ્ચમાંથી જ તોડી નાંખી, એને સામે કિનારે આવી બેસે તેમાં મેં મારું કર્મ પૂરું ક્યું ખરું ? ઉચિત ક્યું ખરું ?

માન્યું, દેશ છે. માન્યું, આદર્શ છે. માન્યું, ભારતમાતા પણ છે, અને લો માન્યું કે શુદ્ધાત્મીની બેઠીને તોડવી એ પણ કંઈક છે પરંતુ પોતાની સગી મા પોતાને માટે શું કંઈ જ નથી ? બાપ પણ કંઈ જ નથી ? ભાઈ પણ કંઈ જ નથી ? અને પેલી બિચારી અમેઘા, કમળા દરિયાળીથી પત્ની પણ કંઈ જ નથી ?

મેં કહ્યું અને હજી પણ કહું છું, મને જરા પણ ખેદ નથી જેને પસ્તાવું હોય તે પસ્તાય. હું અકંપ છું. હાંતું મારે જરા યે નથી. પીછેહઠ જેવી ગીજ સાથે લઈને ચાલનાર હું નથી. ફાંસીને આવવું હોય તો આવે. એને માટે હું લાપરવાહ છું. મારે એક પગને માટે પણ માગવું નથી કે—“અરે તું જરા યોભ, મને આટલું જગ કરી દેરા દે.” મારા મનમાં જરા પણ જિજ્ઞાસા થતી નથી કે—“અરે કાં, તું પાછી નદી ફરી શકે ?” હું મારા ભાગ્યની જોડે ટાંકપણ સલાહ જવાબ કરવા માગતો નથી. હું તો સાદ લઈને ચાલું છું. મારે આ કહેવું છે, હું આ છું ભવિષ્ય પોતાનો રસ્તો ફોડી લે. ભવિષ્યનો મને તે વિધાતા હોય એની સામે મારે કોઈ અરજ નથી. હું તો બસ મારા વર્તમાનનો ધડાગો જાતને માણુ છું આગળની મને મનલગ નથી આગળ કાંઈ હોય કે રત્ન, એ જાણવા જોડે મારે કશો યે સંબંધ નથી. એથી જ હું કહું છું કે ફાંસીની ચોરડીમાં હું એમાં કંઈ મોટી વાત થઈ એમ મને માલમ પડતું નથી હું એટલું જાણુ છું કે જે સમજું છું તે કહું છું. મને તે પુરસ્કાર આવવાનો હોય તે આવી જાણ જે હું આવવાનો હોય તે પણ આવી જાણ. મારે એ પણ શા માટે જાણું જોઈએ કે એ દંડ છે અથવા પુરસ્કાર ? કે વિધાતા કહી છે કે નહીં ?

પરંતુ વાત પાછા દાવાની નથી. જ્યારે હું કહું છું કે પત્નીને માટે, માતાને માટે, પિતાને માટે, જીવન માટે, મેં આત્મચાગ નહીં કર્યો, તો અતિપ્રાપ્ય એ દોષ શકે કે કાઈને પણ માટે હું ખપી ગયો નહીં, વિસર્જીત થઈ ગયો નહીં ! મેં મારી જાતને બચાવી

રાખી. અથવા તો મેં મારી જાતને વારી નહીં, ખોઈ ચૂકી રાખે માટે મેં મારી જાતને હોખી દીધી; પણ રાખે શું છે ? આદર્શ માટે મેં મારી જાતને ચોચાવર કરી દીધી, પણ એ આદર્શ શું છે ? એ રાખ, અને એ આદર્શ શું એટલી બધી તુચ્છ વસ્તુ છે કે પત્નીને પણ એની અદર સ્થાન નથી ? માતા, પિતા, ભાઈ—એ બધાને એની પરિધિની બહાર રહેવું પડશે ? શું એની પરિધિ એટલી બધી સાંકડી છે ?

થોભે, આ વાતોમાથી કશું નીકળવાનું નથી પાછા- હકલુ વ્યર્થ છે, કુબ્જર છે, મને જ અમાન્ય છે તો પછી જે કશું નથી તેનો શોય રો ? એવું તો કેટલું ય છે, જે હું હરી ગકત, પણ મેં કશું નહીં, મનમાં અરમાન શું એટલા માટે છે કે તે પૂરા થાય ? કલ્પના એટલા માટે છે કે તે બધી સિદ્ધ થાય ? આપણે આસ્માનની તરફ જોઈએ છીએ, એમ જ ધારીને નહીં કે આપણે આસ્માન બની જઈશું, તો ય આદર્શની કામના-દાનવો, ઉચ્ચાકાંક્ષાઓ એટલા માટે પણ નથી કે તેનાથી આદર્શ પાંચળા બને, પરાસ્ત બને એ પૂરી નહીં પણ થાય, પણ એ અધૂરી રહે એનો અર્થ એ નથી કે અમને એ અવિશ્વાસી લાગે, વિહ્વલતા અને અકૃત-કાર્યતાના ભોગથી દુઃખાગેલ લાગે.

...પત્ની વીએક વર્ષની હતી પદ્મ વર્ષની હતી ત્યારે હું અમેરિકા ગયો. અઢાર વર્ષની થઈ ત્યારે પાછો ફર્યો મને મળી જ રહી ન હતી, અરે વાટ જોતી હતી કે ક્યારે એની બનાવેલ આ કુ પીઠિ—ત્યાં તો પકડાઈ ગયો. અત્યારે વીસ વર્ષની છે, એકવીસ વર્ષની થશે ન થશે ત્યાં તો ફ્રાંસીએ ચડી હું ખલાસ થઈ ગયો હોદય !...

એ કાણ છે ? મારી પત્ની છે. પત્ની શું ? જેની જોડે લગ્ન થયા હોય, એ પત્ની. લગ્ન ! એ લગ્ન અદ્ભુત તત્ત્વ છે. એનાથી આગળ બધી માણસે શું રચ્યું છે ? એક અન્નભૂતી કન્યા બીજા તદ્દન અન્નભૂત કુમારની જોડે ચેરીક ધણેમા જ, જે મહા-અદ્ભુત મત્રના ઉચ્ચારથી એકમેકને માટે એવા બની જાય કે બીજા કોઈપણ બાજુ માટે બાકી જ ન રહે, અભિન્ન-જીવન બની રહે એને લગ્ન કહેવામાં આવે છે ! એ લગ્નનો અર્થ છે—મરીશું તો બન્ને મરીશું, જીવીશું તો બન્ને જીવીશું, સુખ-દુઃખ, જીવન-મારણ, હાનિ-લાભ, યશ-અપયશ, બદ્ધમાં બન્ને સહજાગી બનીશું...લગ્ન વધા, કે લાગે જ વહેર વર્ષની એ કન્યાને મારામાં ભેળવી દેવામાં આવી અત્યારે હું કામીની કોટડીમાં છું, એ ઘેર છે.

માણસે લગ્નસરથા સરજી. એ ખડું કે માનવી માનવી વચ્ચેના સંબંધની દૃષ્ટિએ, લગ્નથી મુદ્રતર કૃતિ, યુગયુગમાય, માણસ પ્રસ્તુત કરી રાક્યો નથી; પણ જ્યાં લગ્નનું રક્ષણ જ થઈ શકતું નથી ત્યાં રક્ષણ કરી શકતો નથી તેને માટે ? ? એ વખતે, અને એ વ્યક્તિને માટે પણ લગ્ન ટપી શકશે કે એ વખતે અરક્ષિતને રક્ષા અને વચિતને હક પ્રાપ્ત કરાવવાનો કોઈ યત્ન નહીં થઈ શકશે ? ?

હું તો મરવાનો છું. પરંતુ એ અગ્રોધા, કિશોરિકાનું પત્નીત્વ નિષ્કર પતિત્વની વાટ જોતું ચિરકાલ માટે, અસ્તકાલ સુધી, પરકાલ સુધી જેકું રહેશે ? હું મારા કામને માટે મર્યો, એ મારા કામનો પુરસ્કાર છે, ગા તો એનો દડ છે. પણ, જેને મારા જીવન

જેઠે આનીને લગવા તો દીધી, તોય જે મારાં પુરસ્કરણીય અથવા દંડનીય કામોને માટે જરાય ઉત્તરદાતા નથી, એ બિચારીને પણ આ ઝાળથી બળવાનું ? એક જ શબ્દમાં માની લઉં કે લગ્નની રક્ષા હું ન કરી શક્યો, લગ્નની રેક હું ન જાળવી શક્યો. હું મારી જાતને એનાથી છૂટી કરી, અહીંયાં મોતને કિનારે ફાસીના હોડીવાળાની વાટ જોઈ રહ્યો છું. ત્યારે શું એ લગ્ન, પેલો નવીના ને વચિતા, એ સપ્તપદીની જ યુનેગારને અરક્ષણીયા બનાવી રાખવાને માટે જ રકી રહેશે ?

તોય લગ્ન એ કેવી ચીજ છે ! લગ્નથી હું પતિ બની ગયો, શું પતિનો અર્થ એ હતો કે પત્નીને માટે હું એક દિવસ પણ આપ્ય ન બનું, અને વહેલો વહેલો મોતને ભેટી એ નવોદાને માટે ચિર અપ્રાપ્ય અને ચિર-રોધ્ય બની રહું ! ! પણ લગ્નથી જ તો હું પત્નીને માટે સદા-આરાધનીય બની રહું છું, તેથી જ, સજીવન 'મને' સેવાર્થે એ ન મળી શકશે, તોય ગત-હવન રૂપમા પણ, એણે પોતાની પૂજા મને મોકલ્યા કરવી પડશે !

આ રીતે જેણે મનની ભક્તિ અને રનેહને, એકનિષ્ઠાથી અમુક જ એક ક્ષેત્ર પ્રત્યે ઉભારાના અને વહેવા દેવાનો ઉપાય યોજ્યો છે એ મનુષ્યની અનુપમ કૃતિ છે-લગ્ન ! અત્યારે આ કિનારે આવીને એ સસ્યાનું મહેતવ હું જોઈ શકું છું. કદાચ એ સસ્યા પ્રમાણની વ્યાવહારિક જરૂરોમાંથી નીકળી હશે, તોય વર્ધમાન ભાવથી મનુષ્યની પરાન્મુખ પિત્તિઓને એ અપનાવતી રહી છે .. પરંતુ આ જ લગ્નસસ્યાનું પરિણામ અત્યાચાર !!! માટે ? !

કુલવન્ત પચ્ચીસેકનો તો હશે સુપમાની તો સામુય જોઈ શકતો નથી, અનુગ્રહપાથી હોય તોય નવાઈ નહીં. આખરે લુવાન છે, એણે ડરવુ યા માટે જોઈએ ? ને પાછો સકાચ ! !—એ બાંધુ તો સમજાવી લાઈય.

પણ સુપમાને કેમ સમજાવરી ? એ મારી વાત સાંભળશે પણ ખરી ? કદાચ સાંભળે, તોય ગનમાં દરવા દેશે ? ના, ના, એ માનશે જ નહીં. ભણેલી પણ નથી બિચારી સતી-ઓની કયા પકડી બેઠી છે એ કઈ રીતે માનશે ?

ફાંમીને માટે હું ગમે તેટલો નિષ્પ્રદ હોઉં, તોપ મારી સમાપ્તિનો અર્થ સુપમાના મુહાગનો લોપ હશે તો એ મોત મને ખટક્યા કરશે . . . નહીં. એ વિધવા નહીં બને, હું મરીય, પરંતુ એને વિધવા ન જ બનવા દઉં.

*

બીજે દિવસે ત્યારે માતાપિતા એને મગજા આપ્યા ત્યારે લાંબો ઘુંઘટ કાઢી, સકા-કાતી એની પત્ની પણ આવી. બધા વાતો કરવા લાગ્યાં. સુપમા ઘુંઘટમાં ઘેરી, પાછળ, એક બાંધુ ચૂપચાપ બેઠી રહી.

ત્યારે વિદાય અન્તિમ હોય છે ત્યારે શું કહેવું એ સજીવ નથી. હવનના સર્વ વ્યવસાયો, જાણે એ મદાપટના સામે તુચ્છ માલમ પડે છે. એ જ વગુ અહીં પણ દત્તી એ વખતે, બધાંનાં જ મન વેદનાથી એનાં જરામાં દનાં કે કોઈનું મો જીવી જ સંકેતું ન

હવે એ મૌનના ત્રાસને જાણે તોડી નાંખતો હોય એમ અતે ધિનકરે જ પોતે પૂછ્યું-
હીરિયાને કેમ છે, પિતાજી ? કેમ, કુલવન્ત, કેમ છે ?

પિતાએ કહ્યું-એણે પૂછો આપ્યો છે.

કુલવન્ત પણ કંઈ ગણગણ્યો.

વાત જાણે ફરી પૂરી થતી હતી. બંધાનાં જ હૃદયમાં એવું કંઈક હતું જેથી, કંઈ બાજુથી એમાંના કયા તારને, છોડી હૃદયના વ્યથા-પિંડને નાનો થવા દે એ, કોઈના ખ્યાલમાં આવતું ન હતું.

એટલામાં દિનકરની માએ સુપમાં પાસે જઈ ગઈ. સ્વરે કહ્યું-‘બેન, હવે તો બોલી લે. હવે શેની લાજ ?’

સુપમાં જાણે ત્યાં જામી ગઈ. કંઈ પણ કહેવા કરવા પતિ પાસે ન જઈ શકી.

એ વખતે બંધાના કંઈ લારાણ આવ્યા; પાપણે બધિલ પાણી ઢળે નહી, અદરજ સમાય રહે એ માટે બંધાં યત્ન કરવા લાગ્યા. ‘

ત્યાં પિતાએ જાણું જોઈ નિરૂદ્ધેશ લાવે કહ્યું-‘અરે, તણ વાગી ગયા ‘અને રમાલ કાઢી, બેલાન દશમાં એમણે આંખ અને નાકના પાણી લૂછી લીધાં, અને જાણે લાવ-શૂન્ય મોઝે જોતા રહ્યા.

પછી તો માએ, સૌ દેખતાં જ, સુપમાંને હાથ પકડી ઉઠાડતા કપતે કહે કહ્યું-
‘દીકરી, લાજશરમ હવે કેટલા વખતની વાત છે ? તારું લાગ્યું તો અન્યાયી જ કૂટ્યું છે છેવટની ધડીએ માડી બોલી તો લે.’ તો ય સુપમાં જ્યારે બિલકેલ જાડી જ શકી નહીં ત્યારે માએ એને ટેકો દઈ ઉઠાડી અને દિનકરની પાસે લાઈ જઈ બેસાડી. સુપમાં ત્યાં આવીને સંકોચાતી બેસી ગઈ.

માએ દિનકરને કહ્યું-‘લાઈ, આને તો સમજાવ. ઘેર પણ કોઈ જોડે બેસતી નથી.’

દિનકરને પાછા ફરવું નથી. એ કહ્યું જાણ્યો છે; પણ હૃદય તો એવું કેમકેમ ચલાવતું લાગ્યું.

એણે હસીને કહ્યું-‘ગાંડી જ છે.’

માએ કહ્યું-‘લાઈ, આની તો તારે ક્યા ખાતી હતી ?’

આ સાંભળીને પિતા ખૂબ અવશ, ગળગળા બની ગયા, બોલ્યા-‘એમાં શું ? એમાં શું ?’ અને અવશૂંનમયી સુપમાંને માથે પોતાનો મોટો પહોળો જમણો-હાથ મૂક્યો. માથે હાથ ફેરવતા ફેરવતા કહ્યું-‘દીકરી, મીરો બહાદુર છે ચોરગ્રાફ નથી. જોને, કેટલા ય એની જય બોલે છે એ તો સર્વે જય છે. એવા દીકરા કંઈ બંધાને જ હોતા હશે ? ધીરજ રાખ, મારી દીકરી, બેન.’ આ કહેતાં કહેતાં તો પિતાના આંસુ ચોધાર પડવા લાગ્યાં એ વખતે કાનાં ય આંસુ રોક્યાં ન શક્યાં. પણ ‘ધુધટ અદરની પેલી આખોમાં શું થયું’, એ કાણ જાણી શક્યું. ‘

ચોરીવાર પછી દિનકરે પિતાજીને જરા અજાગ બોલાવી કહ્યું-‘પિતાજી, એક વિનંતી છે. મારી ફાંસીના દિવસ પહેલાં જ સુપમાં અને કુલવન્તનાં લગન કરી દેજો.’

પિતાએ કહ્યું-‘શું કહે છે, લાઈ ? સુપમાંને તું ઝોળખતો જ નથી.’

દિનકરે કહ્યું-‘પિતાજી, મારી બીજી કોઈ ઇચ્છા નથી, એ નહીં થાય તો મારી સફળિત નહીં થાય.’

પિતાએ ક્યુ—‘સુપમાને સમતવી શકે તો, લાઈ, અમને ખુશી જ થશે.’

ત્યાં તો માનાપિતાને કંઈ કામ આવી પડ્યું! અને એકાન્ત બેઠને દિનકરે પત્નીને ક્યુ—‘સુપમા, માની એક વાત સાંભળો?’

જર સાંભળશે, સભળાવો એ ચૂપ બેઠી છે.

‘...મેં તને કુખ જ કુખ હોયું છે.’

એ તો ચૂપ બેઠી છે

‘હું’ કેમ કરીને કહું કે તુ મારી વાત માન. તોય મરમની એક વાત તો સૌ જાણ માને છે. દલે હુ મોતથી કેટલેક દૂર છું ને?’

સુપમા તો ચૂપ જ છે.

‘હું, સુપમા, એ જાણીને મરવા માણું છું—’

અરે દિનકર, એવી વાત ધીરે ધીરે નહી, એકદમ કહી નાખો કે એક જ છૂંટકે જગા જતાય. કેરી કડવી વાત કડી રહ્યા હો, મારે જ થોભો નહી; કારણ સુપમા ચૂપ છે. એની અંદર હૃદય પણ છે તો

‘એ જાણીને મરવા માણું છું કે હુ એકલો મરુ છું—એકલો.’

અરે, કલે જાઓ ને, કલે જાઓ સુપમા ચૂપ છે.

‘એકલો એટલું પૂરેપૂરું જાણીને કે, મારા મરવાથી તું વિધવા બનશે નહીં...’

ચૂપ

‘કુશવન્તને તો તુ જાણે છે’

ત્યારે સુપમાએ ધુધટની અદરથી ધીરે રહીને ક્યુ—‘તમે મને એક ઝેરની પડીકો આપતા જાઓ, બસ.’

દિનકર જાણે બેભાન ગા જતી ગયો. એણે સામ્રત્યુ:

‘બસ, મારે બીજું કશું બેતું નથી. મેં તમારી પાસે ચુ માગ્યું છે? આને જ આ માણું છું—’

દિનકરના અતરતમમાં એક પિચ્છાકાર ગાઃ વ્યથા ભીડી,—એ જગા સુધી પહોંચ્યાની—‘મને તો કાંઈ મળવાની છે, સુપમા. આજ, કાલ... કે’ તો આંચળાએ દિરસો ગણાવી દીધો! એવે વખતે તુ મને આ કહી શકે છે, મારી સુપમા.’

દિનકરની પાણીથી સુપમા મનમાં કંપી ભીડી—‘મારા નાથ, તમને હાથ બેકું છું. પણ, નાથ માગ, તમે મને કેવી ગમેા છો?’

દિનકરને કાંઈક તો આનો જવાબ ન મળ્યો. અટકીને એણે ક્યુ—‘કેવી ગમું છું? કેવી ગમું છું? તું તને એવી જાણું છું કે ઝેરનો ખાવો આપીશ, તે પણ મને કેમનાં કેમનાં તું આનંદથી પી જાઈશ.’

સુપમાએ ક્યુ—‘આ તમે કહો છો કે?’

દિનકર ચૂપ.

‘આ તમે જ કહો છો ને?’

ચૂપ.

‘મારા વહાલા, કહો તમે મારા નાથ છો, અને ફરી એક વાર કહો, એ તને જ કહું છે’

પરદેશી તારી પ્રીત—

ઉમેદભાઈ મણિયાર

પરદેશી તારી પ્રીત, કાચા સુતરનો તાંતણો
હીરની દોરીએ હેયું બાંધીને
રાખીશ ફૂલની જેમ,
મીઠું બોલીને તેં ભરમાવી
જૂઠી છે તારી પ્રીત
કાચા સુતરનો તાંતણો—પરદેશી૦

લિલુકાવનની ચરકલડી હું
આવી ભડી તારે દેશ,
પકડીને જકડીને પૂરી પિંજરમાં
નોઈ મેં તારી પ્રીત—
કાચા સુતરનો તાંતણો—પરદેશી૦

લોખપણમાં વળી હેયું કાઢીને
આપ્યું મેં તારે હાથ,
હેયું ખોયું ને વળી હેયાસૂની કઠી
લોક કરે છે વાત—
કાચા સુતરનો તાંતણો—પરદેશી૦

ક

પહોંચ

સાથ ગુજરાતી લોકગીતોગ
(ચોથી આવૃત્તિ)
પ્રકાશક : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. ૧૯૪૯
પૃષ્ઠાંખ્યા ૧૨૨૨ + ૪૦. કિં. રા. ૧૨-૦ ૦
ધરમાખ : લેખક : અંબોધર હીરાલાલ
ગાધી, પ્રકાશક : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ. કિ. ૦-૭-૦

શુદ્ધ કાર્તિકી પંચાંગ—મં. ૨૦૦૬
કર્તા : ચાગ્રી દિગ્મતરામ મહાશંકર જાની,
પ્રકાશક : સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય,
અમદાવાદ. કિં. ૦-૯-૦
પગલો : લેખક : ગ્રામ્ય નયવાણી,
પ્રકાશક : મજલાલ દિગ્મતરામ કોટક, રાજકોટ.
કિં. ૨-૦-૦

માતાપિતાએ બાળકને માટે લેવાની સંભાળ

શારદાબેન મહેતા

માનવજાતના આરંભથી સંતતિનું સંરક્ષણ એ સ્વાભાવિક રીતે મહાન પ્રશ્ન ગણાએલો છે. કાળથી કે સંતતિના સંરક્ષણ ઉપર સામાજિક સ્થિતિનો આધાર છે. વ્યક્તિનું યોગ્ય સંરક્ષણ થાય નહિ તો સમજિતો પાથો મંજૂર રહે જ નહિ. તેથી જ વ્યક્તિનું સર્વાંગીય સંરક્ષણ એ જ પાયાની મંજૂરીનું મોટું સાધન છે.

નાનું બચ્ચું—પછી તે મિલાડીનું હોય, કે ઘેટાનું હોય કે મનુષ્યનું હોય, તે જન્મ વખતે થણું જ નાનું હોય છે. સમય જતા એ ઉછરીને માતાપિતા જેવું થાય છે. માતા-પિતાના સચુક્ર પ્રયાસથી એક નાના અકોપભાષી બચ્ચું ઉત્પન્ન થાય છે માનવબચ્ચું માના પેટમાં નવ મહિના પોષાય છે. પછી બહાર આવે છે. નવ મહિના મુધી તેના સંરક્ષણ માટે માતાએ કાળજી રાખવાની છે મૂળ અડો પ્રકાર ઉત્તમ થાય, તેનો સર્વાંગી, સર્વદેશીય વિકાસ સંપૂર્ણ થાય તે માટે બર્ત્રાધાન વખતથી જ માતાપિતાએ અત્યંત સંભાળ રાખીને એનો આરંભ થવા દેવો જોઈએ. લવિષ્યમાં એની શારીરિક, માનસિક કે નૈતિક જાણપોષા માતાપિતાની બેકાળજી કે અજાન કારણમૂલક ન હોવું જોઈએ. સંતાનના લોહીમાંસના ગર્ભમાં થતા વિકાસની સાથે જ એનું સઘળું બંધારણ રચાય છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે ત્યારથી જ સંભાળની જરૂર જાણી થાય છે. આ માટેનું પ્રાથમિક જ્ઞાન દરેક જવાબદાર માતાપિતાને હોવું આવશ્યક છે આ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે શુદ્ધ રીતે મળે પછી જ દરેક વ્યક્તિ માતૃપદ કે પિતૃપદ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ માદુ અને મહત્વનું સત્ય છે છતાં તેના ઉપર સમાજનું કેટલું બંધુ દુર્લભ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. કેવી દયાજનક સ્થિતિ !

પશુપક્ષીઓ જન્મ થતા થોડા વખતમાં માખાપથી વિખૂટાં પડીને પોતાનો વ્યવહાર સાચવી લે છે. માનવજાતમાં શુદ્ધિચક્તિ છે, વિચારશક્તિ છે અને એનો વ્યવહાર અટપટે છે. સમાજરચના માથે મનુષ્ય સંકળાએલો છે, તેથી સમાજમાં એનું સ્થાન સાચવી શકતો થાય ત્યાં મુધીની જવાબદારી માતાપિતાને માથે લાગે વખત રહે છે—માત્ર માતાપિતા જ નહિ, પણ જેને માથે એ ફરજ આવે તેમને તે અદા કરવાની છે.

ઉપર કંઈ તેમ, વ્યક્તિના ઘડનર ઉપર સમજિતો આધાર છે. બાળકની મૂળમૂલ જરૂરિયાત તે વસ્તુતઃ સમાજની જરૂરિયાત છે, તેથી મગીન સમાજરચનાને ટકાવી રાખવાને તેમજ એનો વિકાસ સાધવાને દરેક દરેક બાળકની પૂરી સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે.

પરાપૂર્વથી દરેક સમાજમાં, દરેક સમયે માનવી પોતાના હિતને માટે બાળકોનો ઉપયોગ કરતાં આવ્યાં છે. પરંતુ આજના જમાનામાં મૂર્ખાકંન બદલાયું છે, અને બાળકના અતોખા વ્યક્તિયનો ખ્યાલ આવ્યો છે બાળકની જરૂરિયાતો અને તેના ઉછેરનો સ્વનંત્રીતે તેમજ નવા હિંમિન્દુથી વિચાર થવા માંડ્યો છે.

સામાન્ય રીતે જુદી જુદી પ્રજામાં બાળકને અપાતા આહારમાં અમુક ચાલતી આવતી

પ્રણાલિકા તરફ જ લક્ષ આપવામાં આવતું, વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોને પરિણામે જે યુક્ત આધાર ગણી શકાય, તે ન આપાનો, છતાં પ્રજાઓ શ્રેષ્ઠીને મોટી યશ છે પરંતુ આજે એ રીતે અને રીતે ઉપયોગમાં ન લઈ શકાય. વિજ્ઞાને આપણી આખ ઉધારી છે, તેથી તે જાનનો લાભ લઈને વર્તવાની આવશ્યકતા બીજી યશ છે. જે પ્રમાણે આધાર તેજ પ્રમાણે બાળકની દરેકે દરેક ટેવ, આચાર, વિચાર, સંપત્તિ-જૂની ધરેક પ્રમાણે જ માણ્યો દરે એ માન્યતા યોગ્ય નથી.

માતાપિતાએ જે સંસ્કારનું સિંચન કરવાનું છે, તેમજ શિક્ષણનુસંધાઓએ શિક્ષણનો માર્ગ ચિંધવાનો છે, તેનો આજે વિચાર કરીએ ત્યારે લવિંચની સંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક જીવનના ધારતરમા બાળકના જીવનના પરાકાષ્ટી માંડીને તેની જરૂરિયાતો ઉપર કેળવણી અને સંભાળના કાર્યક્રમનો વિચાર કરવાનો છે અને જે પ્રમાણે સંભાળ લેવાનો તે જ અમાજમા સમજાથી પસંદે લાવી શકાશે, કાપદાથી કે સામાજિક બંધનો દાખલ કરવાથી સિદ્ધિ નહિ થાય.

હવે સમય એવો આવી પહોંચ્યો છે કે આપણે નમ્રતાપૂર્વક કબૂલ કરી દેવું જોઈએ કે બાલમાનસ અને બાલજરિયાતો વિષે આપણે લપંકર રીતે અજાણ છીએ અને જે લવિંચનુ વાતાવરણ સર્વાલસમૃદ્ધ કરવું હોય તે બાલમાનસવિજ્ઞાનમા સંશોધન ધણું વધારે કરવાનું જોઈ છે. ધીરજ અને દૃઢતાથી, ખંત રાખીને, માર્ગ શોધવાનો છે, અને તે માર્ગ પ્રમાણે વર્તન કરવાનું છે. માતાપિતાને માથે કેટલી ગંભીર ફરજ રહેલી છે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે આટલી લખાણપૂર્વક અજ્ઞાનતા કરવી પડી છે.

બાળકની ઉપલક્ષ્ય શારીરિક સલામત કેવી રીતે ગણવી તેનો થોડો ખ્યાલ સિદ્ધિત માતાપિતાઓને હોય છે. પરંતુ બાલમાનસ ઉપર નાની નાની ગણતી વસ્તુઓથી જે નિકાર થાય છે, અને તેના પરિણામે તેના શરીર ઉપર અને મનગતિ ઉપર પાસાવાળું વિઠ્ઠલિયો બની શકાય છે. તેના જાનતન્તુઓ ઉપર હાડી અચર થાય છે, અને અતિ તેના સ્વભાવ-ધારતરમા કાપમની બિજુઓ અને પ્રતીજો રહી જાય છે તેનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપણને હોવું નથી તેથી અલગલગપણે બાળકના સમસ્ત જીવન ઉપર તેની છાપ પડી રહે છે અને અતિ અમાજને એક મુદ્દર, સરફન સરખકિતને બદલે વિઠ્ઠલ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેટલે અશે સમાજને હાનિ થાય છે.

દહાન્ત તરીકે, બાળકના જન્મ પહેલાં માતાપિતાએ અમુક ચોક્કસ ખ્યાલ, કે કાન્સ ગાળી હોય કે નહીં અનનરનાર બાળક હોય કે નહીં, અથવા કાંઈ માતાપિતાએ હોડગીની જ અપેક્ષા રાખી હોય, તેનામાં અમુક શારીરિક કે મનનિક શક્તિ દરો જ, અથવા અમુક પ્રકારનો એનો સ્વભાવ મારો જ, કૌટુંબિક સંલોગોને લઈને અથવા અમુક પરિસ્થિતિને લઈને તેનું બંધારણ જુદા જ પ્રકારનું માન્ય પડે છે પુત્રને બન્યે પુત્રી સાંપડે છે અથવા પુત્રીને બદલે પુત્ર સાંપડે છે માતાપિતાને નિરાશા લાગે છે બોરાદ, ગણત્ર વડે વાદવાઓની પરિસ્થિતિમાં તેનું જાતન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ મનના ગંઢાનમાં એમને વશકરે.

રહી જાય છે અને તેથી લાયકર દાનિ થાય છે. મોટી વસ્તુ લક્ષ્મી રાખવાની એ છે કે, આર્થિક જ-એ તેના અત્યંત અપૂર્વે વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર હૃદયપૂર્વક કરવો ઘટે છે, નો તેમ નહિ થાય તો બાળકનું રક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે નહિ થઈ શકે, માતાપિતાના પૂર્વગ્રહને લીધે તેના ઉછેરમાં મોટા અવરોધ નડશે ધણી, સુશિક્ષિત અને આગળ પડતા વિચાર ધરાવનાર માતાપિતા પણ પોતાની કલ્પનામૂર્તિ જેવું જ બાળક ઇચ્છે છે, દરેકનું વ્યક્તિત્વ લિન્નલિન્ન પ્રકારનું હોય છે, અને તે પ્રમાણે તેની ફરકાર લેવાની છે, તેના હૃદયનિકા સમા અનેક કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે, આ કાર્યમાં અવરોધ કે નિષેધ શંકય જ નથી, આ કાર્ય સફળતાથી પાર પડે તેનું યોગ્ય વાતાવરણ જોઈ કરવું એ માતાપિતાનું કર્તવ્ય છે આ વિષય, પરંતુ આપણું જ્ઞાન આજ અપૂરતું છે, કારણ કે આજમાનસના ક્રમશઃ વિકાસનો તેમજ તેની જરૂરિયાતોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ આપણે કર્યો નથી બાળકના ઉછેર અને વિકાસનો નિકાલ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિન્દુથી થવો જોઈએ એ માન્યતા આપણે હવે સ્વીકારી છે, અને તે તંદુર આપણું લક્ષ્ય થયું છે, આ એક આનંદ અને સતોષની વાત છે, બાળકની સલાહ અને કેળવણી માટે તેની જરૂરિયાતોનું સંશોધન કરવાનો પ્રયાસ કરવો એ આપણી દુરજ થઈ ચૂકી છે.

બાળકના રક્ષણ અને વિકાસને અંગે હક, પોપણ અને સુરક્ષિતપણાની અગત્ય છે તે સંબંધી કીકકીક જ્ઞાન મળતું જાય છે પરંતુ તેમાં એક મોટી ખામી માન્ય પડે છે, અને તે એ છે કે અત્યાર સુધી સહુને માટે એક સમાન ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, દરેક બાળકના શારીરિક બેઝાળમાં વ્યક્તિગત ભેદ રહેલો હોય છે તેનું વિસ્મરણ થાય છે, તેથી તેનું વજન અને ઉંચાઈ નિર્ણયિત પ્રમાણ ધોરણ પ્રમાણે વધવા જ જોઈએ અને તે પ્રમાણે ખોરાક આપવો જ જોઈએ મૂળજૂત રહેલા ભેદને કારણે જ નક્કી થએલું પરિણામ ન આવે તો માળાપ મૂંઝાય છે, વ્યક્તિગત ભેદની ગણતરી કરવી જ જોઈએ, બાળકને ખોરાક, આરામ, ઊંચ અને રમતગમતની જરૂર છે, અને જો એટલું યોગ્ય રીતે મળે તો એની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેની પ્રગતિ થવા જ કરે છે એના કદમાં અને વજનમાં વધારો થાય છે કે નહિ એટલું તપાસવું જોઈએ, પણ જો નિશ્ચિત કરેલા ધોરણ પ્રમાણે ન થાય તો તેનો ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર નથી, ઊંચ માટે પણ એ જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મારીમચડીને કે ધમકાવી રડાવીને ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, એમ કરવાથી તો માતાની અને બાળકની અકળામણ જ વધે છે.

ખોરાકમાં પણ અધિક કેલાકને અતરે જ એને આહાર આપવો જોઈએ, તે માટે ધીરબાળકના કાટા જોઈને ગળના કરવાની જરૂર નથી, ધણી અનિયમિતતા કે વારંવાર ખોરાક આપ્યા કરવો એ રીત તો ભરોશર નથી જ, સખત નિયમનનું મહત્વ એટલું બધું ગણાઈ ગયું છે કે એ સંબંધી બાળકની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત તરફ લક્ષ આપતું નથી, ધીરબાળકને કાટા અધિક આકાંષ ઉપર આવે ત્યાં સુધીગા બાળક રડી રડીને ન આપી જાય એનું વેદિપ્રાપ્ત ન હોવું જોઈએ, આ વસ્તુને લીધે બાળકને થતા ત્રાસથી એનો સ્વસ્થાવ યોગ્ય થઈ જાય, અને જ-આરા સુધીની કોઈ તે કોઈ અસર રહી જવા સંભવ છે.

બાળકની સાથે સંજ્ઞા મારક વર્તન ન થવું જોઈએ, એને માત્ર પોપણ મળે એટલું

જ અસ નથી. છે નાની વયમાં બાળકનું માનવ ધણુ મરણ કરી શકે છે. આપણને એની કલ્પના પશુ મુશ્કેલ છે. એને આગમ, સગવડ, મુશ્કેલી, સુખવસ્થા, લાઝ, દુઃખ, અને ધાવવાનું નેહછે છે. જે બાળકને માતાનું દૂધ મળે છે તેને આમાંનું પલ્લુ મળી રહે છે. માતાના બોલામાં અને સ્તને એને પોષણ મળે છે, ધાવવાનું મળે છે, સસર્ગ, અને પપાગ કદાચ બેઠક મળવાનું હશે-પણ બાળકના માનસના સમાધાન માટે આ પલ્લુ આવશ્યક વસ્તુ છે. ખાસ કરીને છેક બાળપણમાં અને નાની વયમાં.

પણ માનસશાસ્ત્રીઓની માન્યતા છે કે બાળકને યોગ્ય પ્રમાણમાં માતાનું ધાવણ અને લાઝ, પ્રેમ મળે તો મોટી વયમાં જીવન સાધેના એના સબંધમાં તેનામાં વિશ્વાસના, ઉનારતા અને વિશ્વાસની શાનના આવે છે. જે આ વસ્તુનો એને લાભ ન મળ્યો હોય તો તે કનુષ, વહેમી, અણવિશ્વાસુ અને કોંઈ યનાતો સહજ છે. મોટી વયમાં લાંબાં લાંબાં બાળકો આપીને સુધારવાનો પ્રયાસ કરાય તેના કડતા માતાના બોલામાં લાઝથી એનામાં કૌટુંબિક પ્રેમની લાવના વધારે નમૂન થાય છે. જે બાળકને માતાનું સ્તન પાન ન મળે તો એને ઉપરનું દૂધ આપતી વખતે પણ એના ઉપર એટલા જ ગમતા, માયા, બેમજબો, લાઝ, પ્રેમ ઇત્યાદિ બતાવના નેહછે તે જ પ્રમાણે માતાનું દૂધ છોડાવતી વખતે ધણુ એને સુરદિનપણુ મમતા ઈન્ધાદિની ખોટ જગાયે જણાવવી ન લેઈએ, અને એના મન-જ ઉપર ચિંતા કે અગદિનપણુની ટિપ્તિ ન જ ઉત્પન્ન થવી નેહછે. માત્રપ્રેમ, અને સુરદિનપણુમાં શ્રદ્ધા આ બે વસ્તુઓ બાળકના સ્વભાવધનમાં અનેક સદ્ગુણ લીધી શકે છે. (ઉપરના કેટલાક મન-ઓ એક ઇમેજ માસિકમાં વાંચવામાં આવ્યાં હતાં.)

બાળકના ઉછેરમાં એને અનેક બાબતોમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની ધણુ અંગે છૂટછાટ રાખવી નેહછે આ એક બીજી વસ્તુ પ્યાનમાં રાખવાની છે. સુસ્ત નિયમ, કડક-પણે માતાપિતા પગાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેથી બાળમાનસ પર અનેક પ્રકારની વિપ્તિ ઊભી કરે છે. એનાં મજબૂતના નિયમન માટે આજની ઇશિન માતાઓ ધણી વધારે પડતી કડકાઈ રાખે છે આ મજબૂતાઈને લીધે બાળકનો કોઈ ધણીયાર બંધોસ વગેરે વિકાસથી બચે છે જિજ્ઞાસુ બગાડે, આલોતીઓ બગાડે, કલ્પ બગાડે એ ચિંતામાં માતા, અને બાળક બન્નેના મગજ ઉપર, અનલગતા પણ, અથુક પ્રકારનો બોલે રહે છે, તેની અસર બન્નેનો શરીર ઉપર જરૂર થાય છે. માતાના મન પર ઉદ્વેગ રહે છે. બાળકને નમકાવવામાં આવે છે, શિક્ષા કડવામાં આવે છે. આ એક પ્રકારના જુલમ જેવું થાય છે બાળકના સ્વભાવ બધારણમાં આ વસ્તુ જરૂર નુકસાનકારક થઈ પડતા સહજ છે આ સ્વાભાવિક વસ્તુઓનું નિયમન સમજૂતી અને પ્રેમથી ધીરે ધીરે જરૂર થઈ શકે છે. પણ એમાં અખૂટ ધીરજની જરૂર છે. પ્રેમ, સમજૂતી અને અન્યન ધીરજ એ ત્રણ પુરૂષ પ્રમાણમાં માતાપિતા બન્નેએ પોતાના સ્વભાવમાં કેળવવાની જરૂર છે. શુભો કે અધીરાઈ બાળક તરત જોતી જાય છે, અને તેને પરિણામે તેનામાં એક પ્રકારની યુનાની ને ચિતાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. અને કેટલેક અંશે માતાપિતા પ્રત્યે તેનામાં અલગભો બનેા થાય છે.

ધણી માતાએને પોતાના બાળપણથી મજબૂતી મૂળ દોષ ને, તેથી જ્યારે પોતાને માથે બાળકની સંભાળ આે છે ત્યારે પોતાના કપડાં, પોતાના દાઢપત્ર વગેરેનાં કાપ લાને

તેને માટે હવે ઉપરાંતની છીટ હોય છે. આ સુઝ અને હવે ઉપરાંતની કાળજી અને છીટની છાપ બાળકના સ્વભાવ ઉપર જરૂર પડે છે. અને તેના અકિત વના વિચારમાં અવગેય કરે છે. મળમૂત્રના વિચારનને સડગ વસ્તુ ગણીને બાળકને સુકા રાખવું નોંધ્યે. અસ-
ખત ગદાક ન રખાય, પણ વધારા પડતી ચીકાસ ને વેદિયાપણું પણ ઈટ નથી. માટે વિચારનના નિયમ તેમજ સ્તનપાન છોડાવવાને સમયે બાળકના સ્વભાવના બધારણમાં ફટકીક ગુચો અને પૂર્વગ્રહો બધાય છે. તે માટે બહુ સમજાપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક પ્રેમ અને ધીરજની વર્તણૂકની અગત્યનું મહત્ત્વ લક્ષમાં રાખવું નોંધ્યે.

એક ત્રીજી વસ્તુ—જે બાળકના કુમળા મળજ ઉપર જીડી અમર કરે છે તે પોતાની માતાને બીજી બાળક અવતરે તે પ્રસંગે થાય છે. બાળક પરિસ્થિતિથી અગલુ હોય છે. એકદમ નવું ભાડુ આવે છે. આ વસ્તુને એક પ્રકારનો આધાત બાલ્યમાનસ પર પડે છે. માતા પોતાનો ગંધો સમય અને કાળજી નવા જન્મેલા બાળક પ્રત્યે ઠાસવે છે મોડું બાળક તેનાથી મહારાય છે, દુઃખી થાય છે, કહી ન શકાય તેટલી મૂઝવણ તેના મનમાં પેદા થાય છે. પરિણામે તેનામાં લય કર વિષમતા જામી થાય છે. જે કાળજીપૂર્વક આ નવી ધટના માટે બાળકના માનસને તૈયાર કરવામાં આવે તો નવી વૃદ્ધિને આનંદ અને ઉત્સા-
હનો પ્રસંગ બનાવી શકાય; અને ભાડુ પ્રત્યે અસ્પર્શ અદેખાઈ, અને ધમનસ્થની ભાવના ન પેદા થાય માતાપિતાને આ વસ્તુ કાં તો ખ્યાલ બહાર રહી જાય છે, અથવા બાળક કદાચ સત્તાન ઉન્નતિના ક્ષેત્રમાં વધારા પડતી નિરાસા જણાવશે અને હઠગા મગા પૂછશે તો તેને જવાબ દેવાની પોતાની અશક્તિનો ડર રહે છે. આ પ્રકારના અજ્ઞાન અને ડરને લઈને પ્રજાના માનસનો ધડતરની અધોગતિ થાય છે. નવું બીજું બાળક જન્મે તેની સાથે જ પ્રથમના બાળક પ્રત્યેના પ્રેમ, લાડ, મમતામાં જરાયે ઊણપ કે બેદલાવ એકેય પ્રત્યે ન રહે. અને બન્ને ભાંડુ સજાહસપ અને સ્નેહના વાતાવરણમાં ઉછરી શકે બન્ને વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની સ્પર્ધા કે ઊતરતા-ચડીઆતાપણાની ભાવનાનો અવકાશ જ ન હોયો નોંધ્યે. આવા નાણુક પ્રસંગ સાચી લેવાની અણુઆવડતને લીધે ઊતરતા બાળકની પ્રકૃતિમાં કાયમની વિકૃતિ રહી જાય છે. માતાપિતાના પ્રેમ અને આદર તથા મંરક્ષિત-
તામાં બાળકનું પોતાનું સ્થાન બદલાઈ જવાની ચિંતા અને મળમૂત્રવિચારનની દડક શિશ્તપાલનની ચિંતા આ બન્ને લગભગ એક જ વખતે આવવાને લીધે બાળમાનસની પ્રક્રિયામાં અત્યંત ભાજગડ જામી થાય છે તેથી માતાપિતાએ માનસિક મમતુલા અને સામાન્ય સગવળ સાચવવાની જરૂર રહે છે એટલી કાળજી રખાય તો મુશ્કેલી રહે નહિ.

ઘણી વખતે એવું બને છે કે અમુક સ્વભાવના સત્તાનો માતાપિતાથી સદન થતા નથી અથવા તેમના તરફ અનેક કાળજીને લઈને અનેક પ્રકારની નાપસંદગી જાવરે છે. સંતાનો માટે આ કમનગરીબી જ છે બાળકો અચળ હોય છે એ તરત સમજી જાય છે, અને તેના મનમાં ઝોણું આવે છે માતાપિતા પોતાની લાગણી છુપાવવાનો અર્થ ટોચ અને પ્રથમ કરે છે. ખોટા ઉપદ્રવિયા લાડ કરે છે. આ કૃત્રિમતા બાળકની ભૂન બહાર રહેતી નથી આ પ્રકારની વિષમતાને લીધે બાળક કોપી, આવેશવાળું અને દુઃખી થાય છે પરિણામે એનો સ્વભાવ છદ્વી, દહીયો, કકાગી અને કડખાળો થઈ જાય છે. શરીર નિર્બળ પણ રહે છે. બાળકનો પોતાનો દોષ આ પરિસ્થિતિ માટે કાઢ ન દોનો નથી.

પણ એને જિંદગીભર માતાપિતાના પૂર્વગ્રહનો ભોગ થવું પડે છે અને તેના મનમાં જે ભય કર ટાસકો અને અસહાયતાની લાગણી ઊભી થાય છે તેનો સામનો સ્વતંત્ર રીતે કરવાને તે અશક્તિમાન હોય છે માતાપિતા આ વસ્તુ સમજી શકતા નથી, અને એની કુટુંબને લીધે બાળક અગ્રિય થઈ પડે છે. પિતા એને મારે છે, મૂકે છે, માતા પણ સાથ અને દયાથી વરસાવ વરસાવ્યા કરે છે અપરાધો અને અપમાનજનક વચનો બાળકને સાંભળવા પડે છે કુટુંબનાં નાનગોટાની સમક્ષ બાળકની કદગી રિયલિ જોલી થાય છે કડવાસ વ્યાપી જાય છે. બાળકનો જીવ ખાટો થઈ જાય છે. બાળકનાં તોફાનો માતાપિતા ધાંધમધાથી, ધમપજાડાથી તાત્કાલિક રોકી શકે છે. પરંતુ જ્યાં મુઠી માતાપિતા સંમજ અને વિચારપૂર્વક પોતાનો દુઃખપલટો ના કરી શકે, અને બાળકમાં પ્રેમ, ગ્રહ અને સંગઠિતતાની લાગણી ઉત્પન્ન ના કરી શકે ત્યાં મુઠી છટ્ટ પરિણામ ના આવે નીતિ અને ચિંતના પાક લાણવચાથી કાઢ વજે નહિ આ નાની પરિસ્થિતિ જોલી જ થવા ન પામે માટે પોતાના હૃદય તપાસવાં જોઈએ સમજાવનમા વ્યક્તિ, શાન્તિ અને સહકાર વૃત્તિથી છતાં મુક્તપણે ખીસે એને માટે ઘણી જાડી અને ઝીણી છુદ્ધિથી આદર્શમાનસ સમજીને કાર્ય લેવાનું છે. આમા જ માતાપિતાની કુચળતા વાપરવાની છે બાળકના આવેશને નિયમિત કરવાનો છે કેટલાક બાળકમા ક્રોધ અને ઝુસ્સો વધારે પ્રમાણમાં હોય છે કેટલાકને ડર અને દુઃખ વધારે હોય છે આ પ્રમાણે દરેક બાળકને પોતપોતાના માનસિક વચણ પ્રમાણે મદદની જરૂર રહે છે કમનસીબે શાન્ત સ્વભાવી વૃત્તિથી આ પ્રશ્નોનો તોડ આપણે કાઢી શક્યા નથી માત્ર ધમકી, શિક્ષા અને અપમાન વરસાવીને કે કોઈવાર સામે ક્રોધ વગસાવીને દાખી દેવાનો પ્રયાગ કરીએ છીએ આ પરિસ્થિતિમા અનેક પ્રકારના શાન્તિમય અખતરા કરવાની જરૂર છે. ખરો રસ્તો તો બાળક પ્રત્યે સહલાવ, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ અસરકારક રીતે દર્શાવવી એ જ છે. જો છેક નાની વયમા આપણે આ નિયમનુસાર સહાય ન કરી શકાએ તો મોટી વયમાં ભયકર દિસાતમક માનમ તેનું ઘસાણ જાય, અને જો કારીરિક બળ પણ વધે તો શુઝાગીરી આવી જાય. અને બાળક પણના વચણને પરિણામે સમાજ પ્રત્યે તેનામા ઘણા ઉત્પન્ન થશે ડર અને વેદના આ બન્ને અનિચ્છનીય વસ્તુઓ પણ આપણી બેદરકારીને લીધે વધવા પામે છે નાનપણથી જ બાળકનામાં ખોટી ખોટી ભયની ચકાઓ દાઉ જાલા કરીએ છીએ અપરિચિત, અજાણી અને ગભરાવી નામે એવી વસ્તુઓ અને અનુભવોની સામે બાળકને રક્ષણની ખાતરીની અને સાગનો કરવાની શક્તિની જરૂરિયાત રહે છે ભયજનક પરિસ્થિતિ સામે ટક્કર ઝીલવાની અસરકારક પદ્ધતિ જાણી લેવી જોઈએ ભય સાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એકંદર આપણામા ડરનો પૂર્વગ્રહ ઘણો ભારે છે પરંપરાથી ક્યારે ને પગલે ડર જોઈએ છીએ અને એને લીધે અનેક વહેમો, ચકાઓ પેસી ગયેલી છે મનસા વહેમ અને સાક્ષાત્કાર એ કહેવન કેટલી અધી ખરી છે ! જન્મ, લગ્ન, મરણની કેટલી બધી ક્રિયાઓ અને કદિ ડર ઉપર જ રચાયેલી છે. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ અનેક પ્રકારની આવી ક્રિયાઓ અને ક્રિયાનું મદત્ત અપાયે જાય છે—દવાજનક સ્થિતિ છે ! આ વાનાવરણમાં બાળકો ઉછરે છે—ગુસ્સા જોળે, ગ્રહ જોળે, મુલત જોળે, કાળા કંઠી પહોરવે, કાળો દોરો બાંધવે, કાળા ટીપકા કરવે, નજર લાગશે ! રોગ લાગશે ! માતા કોપશે ! બાળક ચું સમજે ? આ અપોકાલપ્સ દર કરીને ચાતાકરણ સ્વચ્છ કરીને નિરક્ષતા કેળવીને બાળકને

પણ નિઃશરતામાં જાહેરવાની તક આપવાની છે. આપણે આવતાં પહેલાં એને માટે શંકા રહ્યા કરે અને ચિંતા રહ્યાં કરે તો તેમનો આમનો કરવાની હિંમત ક્યાંથી રહે ? મનને મજબૂત કરવાની જરૂર છે શુદ્ધિપૂર્વક દરેક હકીકત સમજવી જોઈએ તો જ બાળકમાં હિંમત અને નિઃશરતા આવશે ને આ ગુણ કેળવાશે તો આપણમાં આવી ગએલી શારીરિક અને માનસિક મેળાપ દૂર થશે. બાળકને શાંતિ, સલામતી, અને રક્ષિતપણાની ખાતરીની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે તો લય નિર્મૂલ્ય થશે. લયની માફક દુઃખ વેદના પ્રસંગે બાળકોનું મન સ્વસ્થ રહે તે જોવાનું છે પોતાનાં વહાલાં માતા કે પિતાનું મૃત્યુ થાય, વહાલો સોયા ભાડુ મૃત્યુ પામે તેવે વખતે આશ્વાસન માટે બાળક પાસે કાંઈ સાધન નથી હોતું. આ પ્રકારના આઘાત હૃદયને વેલોવી નાખે-આ વખતે શોકગ્રસ્ત થઈને બાળકને ચાતના સહન કરવો પડે. મૃત્યુનું અથવા ખીલ કોઈ પ્રકારનું કામથી અથવા લાંબા સમયનું વિખૂટાપણું સહન કરવું વસતું છે. માણસને એના યોગ્ય ઉકેલ નથી સાપડ્યો અનિવાર્ય ખોટાં એ કારણ વસ્તુ થઈ પડે છે. બાળકનું માનસ સમજવું અત્યંત મુશ્કેલ છે અને તેના ઉછેરમાં અનેક ગતિ વિનંકર્તા આ વસ્તુ થઈ પડે છે. માતાપિતા વચ્ચેના ધર્મભૂત લીધે બાલમાનસની વિકૃતિ થાય છે તેની અસર પણ કુમળા મગજ પર અત્યંત થઈ જાય છે વિશેષ કરીને છોકરીએને કોઈ કોઈ વાર લગ્નજીવન પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષમતા અનિષ્ટ છે. ડાર્વિન કે સુન્ડર દર્પિય વહાલસોયા માતાપિતા એ અનુભવ બાળકના ઉછેર માટે ધણે અગત્યનો છે લવિષ્યના તેના લગ્નજીવન માટે દોરવણીનું આ ધાણ ઉપયોગી સાધન છે.

બાળકને પોતાની જાતિનું જ્ઞાન એ પણ એક કાયડો થઈ પડે છે. પોતે છોકરી છે કે છોકરી, આ વસ્તુ સમજવી એને મુશ્કેલ લાગે જ. અને ખોટી રીતે લઈને ટાંકપિછોડા કરવાની આપણી પ્રથાને લઈને બાળકના મગજ પર ગૂંચ જાણી થાય છે. સીધી રીતે એને નર અને નારીજાતિનો ભેદ સમજાવવામાં આવે, તેને જાતીય ઇન્દ્રિયોની લિંગતાનો ખ્યાલ આપવામાં આવે તો ઘણી મુશ્કેલી દૂર થાય તે જ પ્રમાણે પ્રજનનનો વિષય છે ઘણી સુન્દર રીતે આ વસ્તુ સમજાવી શકાય અને જે આ પશિત, સુન્દર વસ્તુ હોય ખોટા પંડોળા મગાવવામાં ન આવે તો અનેક અપીક્ષતા, ગદવાડ, અને દુષ્કર્તાનું નિવારણ થાય. જાતીય પ્રશ્નો માત્ર Biological જવાબથી ન જાણી શકે ડાર્વિન કે તેની સાથે જીવન, લાવતા, ગાદ પરિચય અને પ્રેમની લાવના સકળાએલી છે સ્ત્રી અને પુરુષ લગ્નમત્યોથી જોડાયેલ, અને તેમાં પોતાનું અને કૌટુંબિક સુખ, શાન્તિ મેળવી શકે તે માટે બાળકપણમાં ચોક્કસ જિજ્ઞાસુ અને નિમ્નહની તાકીમ તેને મળવી જોઈએ. સ્વચ્છતા, સમજતા, પોતપોતાનું પરિત્ર વ્યક્તિત્વ, શારીરિક ફરફાર એ સઘળાનું જ્ઞાન અને વિકાસ વધ પ્રમાણે માતાપિતાએ તેને ચોક્કસ રીતે કરાવવું જોઈએ. માતાપિતાએ, ખાસ કરીને માતાએ, આ સઘળી જવાબલુ ચિંતા, ઉદેગ, ખીંક કે કંટાળો ધરાવેલા ન જોઈએ યરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયા સઘળી ઉકેલ સહજ ગીતે થવો જોઈએ. સ્ત્રી પુરુષના જાતીય ભેદ છે અને તેના ખ્યાલ છેક બાળક વયથી જ બાળકાએ જાણવો જોઈએ અને તેને સ્પષ્ટ ખ્યાલ બાળકને આવી જશે તો કાંઈ ગૂંચ રહેશે નહિ. બાળકના જીવનઅવધારમાં કમે કમે અનેક પ્રશ્નો ઉપરિધત થાય છે. ધરતી વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવામાં, સુધરના સાચવવામાં અનેક વખતે

વિધિનિર્ધેષના પાઠ બાળકને આપવામાં આવે છે કુમળાં મગજમાં જેમ બને તેમ ઝાંછી ગૂંચવણો ઊભી થાય એ જોવાની માતાપિતાની ફરજ છે ધરતી વ્યવસ્થા જ એવી રીતે રાખવી જોઈએ કે બાળક સુકત રીતે વિદ્યાર કરી શકે ને આખો વખત ચોંક્યા રહેવાની એને જરૂર ન રહે.

લેવડ-દેવડના વિષયમાં તેમજ નાણાંની કે પોતાની વસ્તુની આપ-લેમાં મનની વિચાળતા, નિરુપદતા, નિસ્વાર્થતાના પાયા નાંખવામાં ખૂબ સમજણ અને પ્રેમનું વાતાવરણ જોઈ કરવું જોઈએ. લાકડું લાકડું વચ્ચેના ભેદ ન રાખવા જોઈએ—પોતાની જરૂરિયાત કરતાં બીજાંની જરૂરિયાત વધારે છે, દરેક શણે પોતાના સુખસગવડ કરતાં બીજાંનાં સુખસગવડની ગણતાર કરવાથી મનને આનંદ રહે છે, સતોષ રહે છે, શાન્તિ રહે છે અને જીવનમાં શાન્તિ, આનંદ અને સતોષ એ જ મોટી વસ્તુ છે એનો ખ્યાલ સાદી રીતે બાળકને આપવાનો છે.

સમ્યક્તા, સમય અને શિસ્ત એ કૌટુંબિક જીવનમાં તેમ જ સમાજજીવનમાં અતિ ઉપયોગી ગુણ છે. માતાપિતાએ, ખાસ કરીને પિતાએ, આ બાબત પર વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર છે વડીલો પ્રત્યે અમુક પ્રકારની સર્વદા બાળકને સાચવવાની છે તે માતા પિતા પોતાના વર્તનથી અને પ્રેમથી સમજાવી શકે છે. કૌટુંબિક અને સામુદાયિક શિસ્ત માટે માતાપિતાની અમુક સત્તા અને અધિકાર તો હોયજ. અને હોવાં જોઈએ. પરંતુ તેના વપરાશમાં બાળકના વ્યક્તિત્વનો અને તેના સ્વમાનનો ખસ ન થાય તે વસ્તુ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. પિતાને બાળક સાથે રહેવાનો સમય ઝોછો મળે તથી પિતા સાથે નાની બાળનમા વૈમનસ્ય ન જોઈ થાય એ સાચવવું જોઈએ. પિતા પ્રત્યેના પ્રેમની લાવનામાં જોખ ન આવવી જોઈએ.

એક દર રીતે જોતા બાળક પ્રત્યે સહનશીલતા, પ્રેમ, ધીરજ, સહાનુભૂતિ અને ઉદાગતા ખરા હૃદયથી રાખવામાં આવે અને સુકત વાતાવરણમાં તેનો ઉછેર થાય તો કાંઈ પ્રાયસ રહેવાનો સંભવ નથી અને સુન્યવસ્થિત રીતે ધર, કુટુંબ અને સમાજનો વ્યવહાર સાચવી શકારો, ધર્મજો દૂર થશે અને ઇષ્ટ વાતાવરણ ઉત્પન્ન થશે આજના જગતમાં જે ખેદાનખેદાન ઝરવાની તૃતિત્તુ પ્રાબલ્ય વધી ગયું છે તે દૂર કરવાનો મોટામાં મોટો અને સરળ માર્ગ એ જ છે કે સમાજના પાયાનો આધાર જે બાળકો ઉપર છે તેનું ઘડતર સમજપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક, માનવ્યશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં રાખીને થવું જોઈએ અને તે કરવાના પ્રયાસમાં શિથિલતા કે મન્દતા, ભેપરવાઈ કે ગ્વાર્થનાં નડતર નડવાં ન જોઈએ. શક્તા અને સતત પ્રયાસ સફળતા પ્રાપ્ત કરાવશે *

‘પંચતંત્ર’* એક અવલોકન

પ્રો. ધીરુભાઈ ઠાકર એમ. એ.

વિદ્યસાહિત્યમાં સ્થાન પામેલ સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથ ‘પંચતંત્ર’ના ભાષાંતર-રૂપાંતર અંગે જૂની તેમજ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં અનેક પ્રયત્નો થયેલા છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ‘પંચતંત્ર’ની સર્વ પાઠપરંપરાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને તેનું સાગોપાંગ પ્રમાણભૂત સંસ્કરણ તૈયાર કરવાનો, અને તેની મુખ્ય તેમજ વધારાની સધળી નાનીમોટી કથાઓનો સાદી, શિષ્ટ અને પ્રૌઢ ભાષામાં થયેલ અનુવાદ કરવાનો પ્રયાસ કરનાર તો શ્રી. સાહેસરા પહેલા જ છે. ‘પંચતંત્ર’ની આટલી સંપૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી સંપાદના હિંદુ ભરમાં યદ્ય નથી, એટલું જ નહિ, જગતભરમાં પણ, ‘પંચતંત્ર’નું પુનર્વર્ણન કરનાર ડો. એગર્ટન અને ‘તત્રાખ્યાયિકા’ના સંપાદક ડો. હર્ટલના તે પ્રકારના પ્રયાસો સિવાય, ભાગ્યે જ અન્ય કોઈ કૃતિ આ સંપાદનાની તોલે આવી શકે. ખરેખર, શ્રી સાહેસરાએ આ સમગ્ર કૃતિને અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતીમાં ઉતારીને ગુજરાતી ભાષા અને પ્રજા ઉભયનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

ગ્રંથની રાજઆત્મક સંપાદકે તેમની સ્વસ્થ સંશોધનબુદ્ધિના ઉત્તમ પરિપાકરૂપ ૧૨૪ પાનાનો લાંબો ઉપોદ્યાત મૂક્યો છે તેમા એમણે ‘પંચતંત્ર’ની આઠ ભિન્નભિન્ન પાઠપરંપરાઓ, તેમણી નીકળેલ વાતપ્રવાહો, તેનાં જૂનાંનવાં ભાષાંતર-રૂપાંતરો, અને પોતે આધારરૂપ સ્ત્રીકારેલ ‘પશ્ચિમ ભારતીય પંચતંત્ર’ની શાખા-પ્રશાખાઓ વિશે વિસ્તૃત, તુલનાત્મક માહિતી પૂરી પાડી છે, એટલું જ નહિ, પણ ‘પંચતંત્ર’ના કર્તા, સમય અને રચના-સ્થાન ઉપરાંત ‘ઇસપનીતિ’, બૌદ્ધ જાતકો, જૈન સાહિત્ય અને ‘મહાભારત’ સાથેના તેના સંબંધ અંગે તત્ત્વસ્પર્શી ચર્ચા કરીને સાહિત્ય, રાજ્યનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર અને આચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ‘પંચતંત્ર’ની સર્વસ્પર્શી આલોચના પણ કરી છે. અનુવાદની સાથે સાથે પાદરીપોમાં પ્રત્યેક તત્ત્વ, કથા અને તેના નાના મોટા ખડાના, વિવિધ પાઠપરંપરાઓ અનુસાર, મળી આવના પાંચેઢો ઉપર ટિપ્પણો મૂક્યા છે—, ઉપોદ્યાતની માફક, પુસ્તકની અભ્યાસોપયોગિતાનું ખાસ અંગ બની રહે છે.

આજથી આશરે દોઢ હજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયેલો આ અદ્ભુત કથાગ્રંથ પહેલા તંત્રમાં મુખ્ય પાત્ર તરીકે આવતા એ શિયાળનાં નામ પરથી ‘કરટક અને દમનક’ને નામે પણ ઓળખાય છે એની દિગ્વિજયકથા દુનિયાભરમાં અજોડ છે. ઇ. સ. ૫૫૦ના અરસામાં ‘પંચતંત્ર’નું ધરાનતી પહેલવી ભાષામાં સૌથી પ્રથમ ભાષાંતર થયું ધરાનના શાહ યુશ્મ નૌશીરવાં પાસે યુર્જો નામનો એક અતિ વિદ્વાન હજીમ હતો એણે ઢાઢ પુસ્તકમાં વાંચેલું કે હિંદના ઢાઢ પર્વત ઉપર મરેલાંને સજીવન કરે તેવી અદ્ભુત ઔષધિ છે. શાહની પરવાનગી લઈને યુર્જો એ સજીવન ઔષધિ મેળવવા હિંદ ગયો. ધરાનના શાહની ભક્ષામણને કારણે હિંદના રાગએ તેને, જે પ્રદેશમાં સજીવન ઔષધિ ઊગતી હોવાનું તેણે વાંચ્યું

* સંપાદક અને અનુવાદક : શ્રી ભોત્રોલાલ સાહેસરા. પ્રકાશક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, મુબઈ ડિ. ૩ ૮-૭-૭૬.

હતું ત્યાં, યથેચ્છ શોધ કરવાની સધળી રાગવડ કરી આપી. છુઝેંએ દિનરાત કાળી મહેનત કરીને ઘણી આપધિઓ એકઠી કરી અને તપામી પરંતુ બધું બ્યર્થ એની ઇચ્છિત ઔષધિ કોઈ સ્થળે જડી નહિ શોધ અને લગ્ગના લારથી એનું મુખ પડી ગયું. જતાં જતાં તે હિંદના એક વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન પુરુષને મળ્યો અને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત તેને કહ્યો. પોતે મૃતસંજ્ઞન ઔષધો વિશે જે અથમા વાચ્યુ હતું તેનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો વૃદ્ધ પુરુષે તેને કહ્યું. “અહો, છુઝેં ! તું એક વસ્તુ ભાગ્યે છે, પણ બીજી વસ્તુ તારા ધ્યાન બહાર રહી છે. તું એટલું સમજ્યો નહિ કે આ તો પ્રાચીનોએ તૈયાર કરેલું એક રૂપક છે ! પર્વતો એટલે યાની પુરુષો, ઔષધિઓ એટલે હિતચયનો અને મૃતક એટલે અજાની મનુષ્યો વિદ્વાનો અજાનીઓને જ્યારે બોધવચનો દ્વારા ઉપદેશ આપે છે ત્યારે તેઓ જાણે કે મૃતાત્માઓને સંજ્ઞન કરે છે એવો પ્રાચીનોનો ધ્વનિ છે.” આગળ જતાં એ વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે “એ ઔષધિરૂપ બોધવચનો ‘કરટક અને દમનક’ નામના પુસ્તકમાં સંગૃહીત થયેલા છે, અને એ પુસ્તક માત્ર રાજકોશમાં મળે એમ છે.”

હિંદુસ્તાનના એ વયોવૃદ્ધ પ્રાગ પુરુષનાં વચનો છુઝેંને અમૃત સર્માં લાગ્યાં તેણે હિંદના રાજા પાસે ‘પચતત્ર’ની માગણી કરી. રાજાએ તેને પોતાની સમક્ષ રાજદરબારમાં, એસીને વાંચવા સારું એ અથ આપ્યો, પણ તેની નકલ કરવાની મના કરી. ચતુર છુઝેંએ દરબારમાં એસીને એ કથાઓ કહે કરી લીધી અને ઘેર જઈને લખી લેવા માઢી, આવી રીતે સમગ્ર અથને રચિતિની સહાય વડે ઉતારી લઈને છુઝેં ઇરાન ગયો. શાહે પ્રસન્ન થઈને પોતાના મંત્રી છુઝુર્ન મિહીર પાસે ‘પચતત્ર’નો પહેલવી અનુવાદ કરાવ્યો. તે ઉપરથી અરબી અને જૂની સીરિયાઈ ભાષામાં એના અનુવાદ થયા. અરબી અનુવાદ પરથી ઇ.સ. ના ૧૧મા સદીમાં ‘પચતત્ર’નો ગ્રીક ભાષામાં અનુવાદ થયો, જે તેનો સૌથી પ્રથમ યુરોપીય અવતાર છે. ગ્રીક પરથી રશિયન અને સ્લાવ ભાષામાં અને પછી તો દુનિયાની લગભગ સાઠ મુખ્ય ભાષાઓમાં એના ૨૦૦ જેટલા ભાષાંતરો અને રૂપાંતરો થયાં છે. છેલ્લાં દોઢ હજાર વરસ દરમિયાન હિંદુસ્તાનની વિવિધ ભાષાઓમાં રચાયેલી અસંખ્ય નીતિકથાઓ પર બૌદ્ધ જાતકો અને ‘બૃહ-કથા’ની માફક ‘પચતત્ર’નું પણ ભારે મોટું નકલ છે, અને યુરોપમાં તેરમી-ચૌદમી સદી દરમિયાન રચાયેલી ‘ઇસપની નીતિકથાઓ’ પર પણ ‘પચતત્ર’ના દૃઢ સંસ્કાર પડ્યા છે-એમ અત્યંત તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું દૃઢ મંતવ્ય છે.

‘પચતત્ર’ની આટલી વ્યાપક લોકપ્રિયતાનું કારણ શું ? એનું સૌથી સાદું અને સહેલું કારણ કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે તે સંખ્યાબધ કથાઓ દ્વારા અમૃત વાતારસ પૂરો પાડે છે. સધળા સાહિત્યપ્રકારોમાં સમજાવે સૌથી સહેલો અને તે કારણે સૌથી વિશેષ લોકપ્રિય બનેલો કોઈ પ્રકાર હોય તો તે વાર્તા છે. પરંપર વાત કહેવી અને સાંભળવી એ મનુષ્ય-જીવનનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે વાર્તાને માટે લોકસમુદાય સાહિત્યકારની રાહ ભેળને એસી રહેતો નથી એ તો સ્વયમેવ પોતાનું કથાસાહિત્ય ઉત્પન્નવી કાઢે છે અને મુખપરંપરાએ પેઢી દર પેઢી તેને યુવત સ્વરૂપે વહેતું રાખે છે. ‘પચતત્ર’ની નીતિકથાઓ આપણા પ્રાચીન લોકવાર્તાસાહિત્યની જ નીપજ છે. એટલે એ કૃતિઓમાં, કહેતાની સાથે જ, લોકહૃદયને સંધિ સ્પર્શ કરવાની ચકિત હોય તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રાણીજીવન એ પ્રાચીન ભારતીય લોકકથાના અતિપ્રિય અને સમગ્ર રૂપ છે. ‘પંચતંત્ર’ પ્રાણીજીવનની આરૂપકકથાઓ દ્વારા માનવ કુતુહલને સંવિશેષપણે સંતોષીને સધન વાર્તાસનો અનુભવ કરાવે છે. વળી, પશુપક્ષીઓના રૂપકો દ્વારા મનુષ્યજીવન પર વેધક અને કટાક્ષપૂર્ણ દૃષ્ટિપાત કરીને ‘પંચતંત્ર’કાર જગતસાહિત્યને એક એવા બલિષ્ઠ વાર્તાસાધનની એક આપી ગય છે, કે જેનો આગ્રય લઈને આજે પણ દેશપરદેશના વાર્તાકારો સુરક્ષિતપણે કટાક્ષકથાઓ ચોજી રાકે છે. ઉપરાંત એટલા વિશાળ ફલક પર આ કથાઓનું મંડાણ થયું છે કે તેમાં ભારતીય જીવનના તળપદ્ય રંગો (local colours) લેશમાત્ર બિનરવા પામ્યા નથી બેસદ. સર્વદેશ અને જાતિના મનુષ્યોને આકર્ષે તેવું સાવજનીન આનંદ અને ઉદ્દોધનનું આપક તત્ત્વ આ કથાઓમાથી એવી વિશિષ્ટ રીતે શુદ્ધી મળે છે કે આજ પર્વત ‘પંચતંત્ર’ સમગ્ર મનુષ્યજાતિનું અમૂલ્ય સંસ્કારધન બની રહ્યું છે.

પ્રાણીજીવનના રૂપકની સાહિત્યિક વાહન તરીકે આટલી ખૂબીઓ હોવા છતાં એની ખરી મહત્તા તેમાથી સ્પષ્ટ થતા બોધમાં રહેલી છે. વસ્તુતઃ આ બધી જીવ સજીવન ઓપધિ-રૂપ દિવતવચનોની લઢાણ કરતી દષ્ટાંતકથાઓ જ છે. ‘કથાશુષ્પ’માં જણાવ્યા મુજબ, વિષ્ણુ સર્મા નામનો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અમરશક્તિ નામના ગમનના ત્રણ મહાભૂષ પુત્રોને શુદ્ધિમાન બનાવવા સારુ આ નીતિકથાઓ તેમને કહી સંભળાવે છે. રાજપુત્રોને અનુષંગીને ઉપદેશ આપવાનો છે માટે રાજ્યનીતિ કથાનો મુખ્ય વિષય બને છે, અને તદ્વત્સાર સંધિવિગ્રહનું સામ્ય સમજાવતાં પહેલા ત્રણ તંત્રો-‘મિત્રભેદ’, ‘મિત્રસંપ્રાપ્તિ’ અને ‘કાકાપુત્રીયમ્’ રચાય છે. વળી એ રાજપુત્રોને શુદ્ધિમાન બનાવવા છે એટલે તેમનામાં કુનિયાદારીનું કડાપણ આવે અને, કોઠાકરીની પહે સાવધ રહેવા જેટલું શુદ્ધિઆતુષ્ જન્મે તેવો બ્યવહારબોધ આપતા બીજા બે તંત્રો-‘લબ્ધપ્રભુત્વાય’ અને ‘અપરીક્ષિતકારક’-રચાય છે. ‘દક્ષિણ ન્યસેત શમ્ મનમૂત સમાચરેત્’ એ આ બ્યવહારોપદેશનું સારરૂપ સૂત્ર છે.

મહાન જીવનદર્શી ઉપદેશક તરીકે ‘પંચતંત્ર’કારની ખરી ખૂબી પ્રારબ્ધ અને પુર-પાર્યંતી સમતુલ્ય જાળવી રાખવામાં રહેલી છે. એક બાજુ તેઓ ‘પાણી પહેલાં પાણ’ બોધવાની દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અનાગત વિધાતા, ‘પડશે તેવા દેવાશે’મ માનનારા પ્રત્યુત્પન્નમતિ અને લાંબી પર જ બંધુ છોડી દેનાર મદ્દલવિષ્ય નામનાં ત્રણ માછલાંઓની વાતમાં મદ્દ-ભવિષ્યનો વિનાશ બતાવીને પ્રારબ્ધવાદનું વૈરથ્ય સિદ્ધ કરે છે, તો બીજી તરફ ‘પ્રાત્ન-અમર્યે જ્યેષ્ઠે મનુષ્ય’નું કીમતી સૂત્ર પકડી રાખનાર વલ્લિકપુત્રને રાજ્ય અને રાજકન્યાનો અનાયાસે લાલ ત્રાવી આપીને તેઓ પુરુષાર્થ પર પ્રારબ્ધની સરસાર્થ રચાવે છે. ‘પંચતંત્ર’કારની આ ગૌરવભરી તટસ્થતા તેમની કલાનું પ્રાણતત્ત્વ છે.

‘પંચતંત્ર’ની કથનપદ્ધતિ શિષ્ટ, સરલ અને ઠોકદાર છંદાવાળી છે. સંવાદો અને પ્રશ્નગો ઉદાવહાર વિશેષચિત્રો ઊભા કરીને વાર્તામાં સમર્પની સચોટ જગ્યાવટ કરે છે. વાર્તા કહેતી વખતે પહે પહે ઉપદેશ તાત્પર્યવાળી ‘પંચતંત્ર’કારને કહેવ છે એટલે કથાના પ્રવાહને સનન રોકે તેવાં ચોક્કસ સુભાષિતો એમાં વચ્ચે વચ્ચે આવે છે. આ સુભાષિતો વાર્તાના રસપ્રવાહને ખરિત કરે છે. પણ બીજી બાજુ જીવનનાં પરમ સત્યોને સગલ વાણીમાં વહેતા કરીને એ સુભાષિતો ઉચમ વિચારમૌકિતોની પણ ગરજ સારે છે. મુખ્ય વાર્તામાં આવતી આકથાઓનું પણ આમ જ બન્યું છે. સ્વતંત્ર વાર્તા તરીકે એ આકથાઓ સુદર લાગે છે; પણ જ્યારે એકમા બીજી વાર્તા અને બીજીમાં ત્રીજી એમ યોગ્ય

છે, ત્યારે સંગ્રહ કથાની રચના સિધ્ધિ અને અસ્પષ્ટ અસર ઉપજવનારી બની રહે છે. ૭૦ તો, પાંચમું તત્ત્વ લેા એમાં મુખ્ય કથા 'લિધુઓનાં માથા ફેડનાર વાળદંતી' છે. પદ્ય નામના નિધિની કૃપાથી લિધુનું માથું ફેડીને તેની સુવર્ણમૂર્તિ આત કરનાર મહિલ્લદ ક્રેષ્ટીનું, સુવર્ણની લાલચે, આધણ અનુકરણ કરીને લિધુઓના માથા ફેડનાર વાળદંતી શૂળાની સર્જન કરનાર ન્યાયાધીશ, અવિચારી કર્મ ન કરવા વિશે ઉપદેશ આપનાં, 'આલણી અને નોળિયા'ની વાત કરે છે 'આલણી અને નોળિયા'ની પેટા કથામાં 'ધનભગારની શોધમાં નીકળેલા ચાર મિત્રો'ની ખીજ પેટાકથા છે, જેની અંદર ખીજ દસ આડકથાઓ છે. અનેક વાતોના આ સકુલ જટાજૂથે ખુદ વાર્તાકારને પણ મૂઝવી નાખ્યા હોય એમ લાગે છે ! કારણ, છેલ્લી આડકથાને અંતે, વાર્તાના તરુને 'ધનભગારની શોધમાં નીકળેલા ચાર મિત્રો' પૂરતો મેળવી દઈને તેઓ પહેલી બે કથાઓના તરુઓને લટકતા રાખીને જ પાંચમા તત્ત્વની સમાપ્તિ કરે છે !

આમ છતાં, પ્રત્યેક કથાના વસ્તુને ચતુરાઈપૂર્વક નિરૂપીને 'પચતત્ર'કાર તેની સિધ્ધિ રચનાપદ્ધતિને સહ બનાવે છે. એમની ખરી ખૂણી એક-એકથી ચટે તેવા ચમત્કૃતિપૂર્ણ બનાવોની ગોકવણીમાં રહેલી હોય છે. 'પચતત્ર'કારનો સંગ્રહ કલ્પનાવેલ વસ્તુનિર્માણમાં પ્રતીત થાય છે. આના નમૂનાઓ 'વિધુનું રૂપ લેનાર વણકર અને રાજકન્યા'ની વાત ઉલ્લેખપાત્ર છે. સુધાર મિત્રે કરી આપેલ લાકડાના કળવાળા ગરુડ પર આઠ ધણે એક વણકર વિધુરૂપે રાજકન્યાના મહેલમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને ગત રાધા કહીને ભોળવે છે ને તેની જોડે ગાંધર્વ લગ્ન કરે છે. સ્વયં વિધુ ભગવાન પોતાના જમાપ છે એવી રાજને પ્રતીતિ થતા તેનામાં રાજ્યવિસ્તારનો લોભ જાગે છે. જમાખીને જોરે તે પકેશી રાજ્યો જોડે વેર બાધે છે. શત્રુઓ તેના નગર સિવાય સહુ પકાવી લે છે, ત્યારે પુત્રો દ્વારા, એ મનુષ્ય જોડે વાતચીત નહિ કરનાર વિધુને કરવા વિનવે છે ! વણકર પણ પોતાનો પાક બરાબર લગ્નવે છે. એ રાજને કહુશવે છે કે 'હું મારા સુદર્શન ચક્રથી પળવારમાં શત્રુઓનો નાશ કરી શકું તેમ છું, પણ મારા કાંઈ મરણ પામીને તે બધા સ્વર્ગ પામે. માટે તમે શેન્ય લાઈને નગર બહાર નીકળો અને હું આકાશમાં ગરુડારૂપે રિથતિમાં આવીને શત્રુઓને મારા તેજથી એવા આજ દર્શકે તમે એમનો સુખેથી પરાજય કરી શકશો.' આમ નહો કરીને વણકર આકાશમાં જાડે છે ત્યારે, સ્વયં વૈકુંઠવાસી વિધુ ભગવાનને મિત્ર થાય છે કે જો આ વણકર બનાવડી વિધુરૂપે મરણે તો લોકો વિધુ મરાયા માનીને મારા પરથી શ્રદ્ધા ઉઠાવી લેશે ! એટલે ભગવાન ગરુડને બોલાવીને તેને વણકરના લાકડાના કળવાળા ગરુડમાં પ્રવેશવાનું ફરમાન કરે છે અને વણકરના શરીરમાં પ્રવેશીને શત્રુઓનો પરાજય કરીને રાજને વિજય આપાવે છે ! અંતે વિધુના અતર્ધાન થયા બાદ, વણકર તેના મૂળ સ્વરૂપમાં બોળખાય છે, ત્યારે રાજને એ અથેતિ પોતાની હકીકત કહે છે. તેના સાદંત્ર અને ચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈને રાજ તે પોતાની પુત્રી પરણાવે છે.

આમ, 'પચતત્ર'કાર કથાના નિશ્ચિત ફલક પર વસ્તુનું ચમત્કૃતિપૂર્ણ આનંદ કરીને વાર્તાની સરસ જમાવટ કરી શકે છે એ તેમની કથનકલાનો મહાન વિજય છે.

ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો, અમદાવાદથી કરેલો વાચુવાર્તાલાપ—ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો સૌજન્યથી.

વિધિની અવળાઈ !

[એક પ્રસંગચિત્ર]

છગનલાલ પરમાર

સંગીતાચાર્ય બંગ્ગીવર આજે રવિવાર હોવાથી શેઠને ત્યાં વધુ વખત બેસવાના હતા. શેઠના અગિયારેક વર્ષના દીકરા ધીરજલાલને તેઓ સંગીતનું ખાનગી શિક્ષણ આપતા. પણ છોકરો જુઓ તો ભારે બેપાની. સંગીતને ને તેને જાણે સો ગાઉનું અંતર. પિતાનો ખાસ આગ્રહ હોવાથી તે શીખતા તો બેસતો, પણ તેના ચાળા ઝગઝગાવ્યા વિના રહી શકતો નહિ.

એક ગીતને તેના કંઠમાં ખરાબર બેસાડવા માટે સંગીતાચાર્ય ધણા દિવસથી મથતા હતા, પણ છોકરાનો કંઠ ને મગજ એવા તો અડચાઉ કે એમાં કશું બેસતું નહિ, કશું ટકતું નહિ છતાં સંગીતાચાર્ય તો મડ્યા જ રહેતા. શેઠ તરફથી સારો એવો પગાર મળવાની તેમને આશા હતી પણ આજે છોકરો તોફાને ચડ્યો હતો. તે બોલી બેઠો.

‘ગુરુજી, રોજ ને રોજ એક ને એક ગીત શું ગવરાવો છો ?’

‘આલો ત્યારે, આજે બીજું શીખવું.’ ગુરુજીએ નિરાશ થઈને એ ગીત પડતું મૂકવાની વાત કબૂલી.

‘નહિ, હવે બીજું કાલે આજે રજા છે તે અમારે રમવું છે.’

‘રજાનો આખો દિવસ પડ્યો છે. પછી રમ્યા કરજો ને.’

પણ ગુરુજીના સમજાવવા સામે શિષ્ય તો જરાક ચિદાઈ ગયો : ‘તમે ગુરુજી, લખિયા બહુ છો. અમારી નિરાશાના માર્ગર મને ગીખવવા આવે છે ને, એ તો રવિવારની રજા પાળે છે. ત્યારે તમે તો આજેય લખ નથી છોડતા.’

શિષ્યની તોછણાઈ ગુરુજીને ખટકી પણ અર્થ—લાલસા, અર્થ—આવશ્યકતા આગળના જમાનામાં એવી પ્રબળ વસ્તુ થઈ પડી છે કે તે આવા બધા ખટકાઓને શમાવી દે. ગુરુજીએ પોતાની સમજાવટમાં જરા વધુ લાડ પૂર્યું :

‘જુઓ ધીરુલાલ, બાપુજીએ મને ખાસ સૂચના કરી છે કે ભવે ગમે એટલો વખત નાચ, ગમે એટલો ખર્ચ થાય, પણ ધીરુલાલને એવું સરસ ગાતાખગવતા ગીતો દો કે લોકો વાહવાહ પોકારી બેઠે.’

‘એવું થોડું વળી બાપુજીને ક્યાંથી લાગ્યું ?’ એમને પોતાને તો ગાતાખગવતા કાઈ નથી આવડતું. ‘પુત્રે પિતાની પ્રગંસા માડી !’

‘એટલે જ તો પિતા ઇચ્છે ને કે પોતામાં રહી ગયેલી બાળપણ પુત્રમાં રહી ન જાય હમણા હમણા બાપુજીએ મલાઓમાં જવું શરૂ કર્યું છે. ત્યાં સખાવત પણ સારી કંઈ છે કોઈ કોઈ વાર તો સભાનું પ્રયુખપદ પણ તેમને સ્વીકારવું પડે છે અને આજની સભામાં સંગીતનો થોડોકલો કાર્યક્રમ તો હોય જ. થયું વાર તો નાના નાના બાળકો જ ગાતા હોય છે. એ બેઠને બાપુજીને થયું કે આપણા ધીરુલાલને પણ બે આવું સરસ ગાતા આવડે. લોકોની નજરે ચડે, તાળીઓના ગડગડાટ મેળવે.’

‘પણ મને તો આવો કાંઈ શોખ નથી, એવું કેમ ?’ હસીને ને રખડું ધીરુભાઈ પોતાની વાતને જ વળગી રહ્યો.

‘એ નહિ આવે, બાપુજીની ખાતર, મારી ખાતર તમારે શીખવું જ પડશે અને એ પણ ઉતાવળે.’ શિખની ઉદાસીનતા જોવા છતાં યુરુની ઉત્સુકતા કોણ જાણે કેમ વધતી આવી. પણ શિખ તો એવો ને એવો કાળજીદ પહાણો જ રહ્યો શીખવા સામે તેને સ્થા દતી, પણ ગ્રંપાં લગાવવાનો તેને ભારે શોખ હતો. તેણે યુરુજીનો છેલ્લો શબ્દ પકડીને મનઃક જ ઉઘાડી :

‘મારી એપડીમાં એકે પાડ આવે છે એમાં કહ્યું છે. “ઉતાવળે આખા ન પાકે. ધીરજના ફળ મીઠાં.” અને મારું તો નામ જ ધીરજ. એટલે મારા નામથી જલદું એવું કશું છું કેમ કરી શકું ?’

‘તમે ધીરુભાઈ, એ કહેવતના અર્થનો અનર્થ કરો છો.’ આચાર્યે બિચારે માતર-વેક માણ્યા. ‘એનો અર્થ એ છે કે મોટું કામ પાર પાડવું હોય તો વખત લાગે એમાં ઉતાવળ કરવી કામ ન લાગે એમાં તો ધીરજ રાખવી જોઈએ અને વધુ ને વધુ પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. આવા પૂરતા પ્રયત્નવાળી ધીરજનું ફળ મળે જ છે. ને એ ફળ વળી વધુ મીઠું હોય છે... એક બીજી કહેવત પણ છે : “ધીરજ અને ખત પર્વતોને પાછું ઝાળગી નાખે છે” તમારે ધીરુભાઈ, આ કહેવત યાદ રાખવી ને એ પ્રમાણે વર્તવું. જોમ કરશે તો તમને પણ સગસ ગાતાં આવડી જશે... હવે આડીઅવળી વાતો છોડી દઈએ... આલો, ગાઓ જોઈએ

‘એ...ક જ...હે...ચિ...ન...ગા...રી.’

‘પણ મારે તો એકે ય નથી જોતી, એનું કેમ ?’ છોકરાએ વળી મનઃક કરી

‘ગાઓ જોઈએ. નહિતર કેક કહેવું પડશે.’ આચાર્યજીએ આખમા રતાશ આણી, અવાજ ઉઘ કર્યો ને ફરીથી ગાયું.

‘એ...ક જ...હે...ચિ...ન...ગા...રી.’

અને છોકરાએ પણ આખરે કચવાતે મને ગાયું—સાચું કહીએ તો, આરકયું.

‘એ...ક જ...હે...’

‘ચિ...ન...ગા...રી.’ યુરુજીએ ચરણ પૂડું કપું.

પણ ચિખે તો વળી વિચારતર ઉપાડ્યું :

‘યુરુજી, “ચિનગારી” એટલે શું ?’

‘અર્થાત્તુ યુ કામ છે તમારે ?... આડી-અવળી લપાછપ ન જોઈએ આ છેલ્લી વાર કહી દઉં છું, હો! નહિતર પડી... આલો, ગાઓ જોઈએ.

‘એ...ક જ...હે...ચિ...ન...ગા...રી.’

પણ ધીરુભાઈના કંઠમાંથી ઘોઘરો, ઠરઠતો અવાજ આવે એ પહેલાં બહારથી મંથુર, હલકદાર સર આવ્યો.

‘એ...ક જ...હે...ચિ...ન...ગા...રી.’

‘ સાંભળતાં જ આચાર્યજીનું દિલ ડોહી બેઠ્યું, પુકારી પણ બેઠ્યું :
‘વાહવાહ !... કેતો અવાજ એ ?’

‘એ તો અમારી કામવાળીનો દીકરો મોહનો છે. મારા ભેગો લણે છે બહુ હોશિયાર છે. બહાર બેઠો બેઠો આપણને સાંભળતો હશે.’

‘એમ ?’ આચાર્યજીએ પોતાનું આશ્ચર્ય દાઢ્યું, ‘ત્યારે તો બોલાવો એને અહીં’

ધીરુભાઈ થોડી પણ મોન રહ્યો એના સ્મૃતિપટ પર એક પ્રસંગ ઉપમી આવ્યો. અચકાતા અચકાતા તે બોલ્યો :

‘એને અહીં બોલાવશું, તો બાપુજી ખિન્નશે, ને એમને ખબર પડી તો.’

‘કેમ ?’

‘એક વાર અમારા માસ્તર મને શીખવતા’તા ને, ત્યારે આ મોહનો આવી ચડ્યો મને માસ્તરે કાંઈક પૂછ્યું. પણ મને ન આવડ્યું ને મોહને સાચો જવાબ દીધો. એટલે માસ્તર એના પર ખુશ થઈ ગયા ને એની સાથે વાતોએ વળ્યા. બાપુજી આ જોઈ ગયા. એમણે માસ્તરને જરા ઉધડા લીધા : ‘માસ્તર, આ ધીરુભાઈને શીખવવા તમને રોક્યા છે હો; આ મોહનાને શીખવવા નહિ અમારા છેકરા તરફ આમ બેદરકાર રહ્યો તો તેને ક્યાંથી આવડે ?’ માસ્તરનું મોં શિયાવિયા થઈ ગયું ને જવાબમાં ચીંથરા ફાડવા મડ્યા. મોહનાને પણ બાપુજીએ ડારો દીધો કે ‘ખબરદાર, અહીં એરડામા કોઈ દિ’ પણ મૂક્યો છે તો.’

આચાર્યજી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એમનું મન બચક થઈ ગયું. અનેક વિચારો એમને પીડી રહ્યા : ‘અરે વિધિ, શી, તારી અવળાઇ છે ! સંપત્તિ આપી ત્યાં સરકાર ન આપ્યા સંસ્કાર આપ્યા ત્યાં સંપત્તિ ન આપી... તારે ત્યાં બસ આવો દુભેળ જ રહેશે ? કે મુભેળ આવશે કોઈ દિવસ ?... ક્યારે આવશે ?... અને બધા કના થઈ જઈ ત્યારે ?...’

આવી આવી વિચારમાળામાં અટવાઈ રહેલા શુરુજીને શિથિલતા વિસ્મય ને વિનોદથી ભરેલા અવાજો જાગૃત કર્યા :

‘શુરુજી, આજ તમારું મન ડેકાણે નથી લાગતું આજની રજા જ રાખીએ.’

‘હા, હા, એમ જ કરીએ’ શુરુજીનો શોકધેરો અવાજ આવ્યો ને તેઓ બેઠ્યા. શિથિલ અવનવા લાવો અનુભવતો તેમને જોઈ રહ્યો

શુરુજીએ બગલાનાં પગથિયાં બતરતાં બતરતાં મોહનાને બોલ્યો—કમ્પાઉન્ડમાં આસો-પાલવને ઓપડે એકલો બેઠેલો. શુરુજી ઘડીભર થંભી ગયા, પણ છેકરો તો સંગીતની ધૂનમાં એકાગ્ર હતો, મસ્ત હતો. ‘એક જ દે મિનગારી’ના હળવા, હલકાવાર, સૂરીલા આલાપો તેના કદમાંથી વહેતા હતા

કેક સ્વસ્થ થયેલું શુરુજીનું મિત વળી વ્યથ થઈ ગયું. તેમની આંખો ઓઢાઈ બહી. પોતાની આ નિર્બળતા કોઈ જોઈ ન જાય એ માટે તેમણે કમ્પાઉન્ડ બહાર નીકળી જવા પ્રયત્નમાં પણ વિપાકાચ

“ દરેક રીતે મફત ” !

ફેટલાંક વર્ષથી માગ માથામાં થોડી ટાલ હતી તેમજ હું અનિદ્રાથી પીડાતો હતો. ઘણી ભતના દેશી તેમજ પરદેશી તેલનો એકધારા ઉપયોગ કર્યો છતાંય “ ઘાંચીના બળદ ” જેવી જ માત્રી રચિત રહી અને અનિદ્રાથી તો ત્રાસી ગયો હતો. પરંતુ કોણે જાણે કેમ એક દિવસ એકાએક મેં (રામતીર્થ યોગાશ્રમ, મુંબઈ -૪ નું) રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ સ્પેશીયલ નં. ૧) વાપરવું શરૂ કર્યું અને શું કર્યું શકે-થોડા જ સમયમાં મને ગાંઠ નિદ્રા આવવા લાગી અને મારા માથાની ટાલમાં વાળ ઊગવા શરૂ થયા, આજે રામતીર્થ “બ્રાહ્મી તેલ” અને દરેક રીતે માફક આવી ગયું છે અને મારી વર્ષોની અનિદ્રા દૂર થઈ ગઈ છે

એન. દત્તનાયક મેંબેલોર

વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ, કેનેરા વેસલ પ્રોક્સ એસોસીએશન
કેનેરા ફાયરવૂડ કમ્પોર્ટ્સ એસોસીએશન
સેક્રટરી, મેંબેલોર ટાઇલ એક્સપોર્ટ્સ એસોસીએશન

મેલેરિયા અથવા ટાઢિયા તાવ માટે

ઉંઝા ફાર્મસીનું હાથીછાપ

મેલેરિયા મિક્ષર

સચોટ ઉપાય છે

એકાંતરિયા, રોહાંદા, તરીયા, ચોથીયા દરેક પ્રકારના તાવને એકજ દિવસમાં નાબૂદ કરે છે

કિમત (લાઠ) બા. ૧ ના રૂ. ૧-૮-૦

દરેક જગ્યાએ દવાવાળા વેચે છે.

ઉંઝા ફાર્મસી લીં. ઉંઝા. (ઉ. ગુજરાત)